

Лялька

Болеслав Прус

Переклад Степана Ковганюка

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший

ЯКОЮ ЗДАЄТЬСЯ ФІРМА "Я.МІНЦЕЛЬ І С.ВОКУЛЬСЬКИЙ" КРІЗЬ СКЛО ПЛЯШОК?

На початку 1878 року, коли політичний світ був зайнятий Сан-Стефансьш миром^[1], обранням нового папи і можливістю європейської війни, варшавське купецтво та інтелігенція одного з кварталів Краківського Передмістя не з меншим запалом цікавились майбутньою долею галантерейного магазину фірми "Я.Мінцель і С.Вокульський".

В одній з відомих ресторацій, куди вечорами сходились випити й закусити власники магазинів білизни та винних погребів, фабриканти екіпажів та капелюшів, шановані батьки родин, що жили з прибутків на капітал, та нероби-домовласники, так само часто говорилось про озброєння Англії, як і про справи фірми "Я.Мінцель і С.Вокульський". Огорнені густим сигарним димом, схилившись над пляшками з темного скла, мешканці цього кварталу закладалися: одні – виграє чи програє Англія, другі – збанкрутує Вокульський чи ні; одні називали Бісмарка генієм, другі – Вокульського авантюристом; одні критикували поведінку Мак-Магона, другі твердили, що Вокульський явно божевільний, коли не щось гірше...

Фабрикант екіпажів пан Деклевський, який наполегливою працею в одному фаху здобув собі поважно громадське становище та маєток, а також радник Венгрович, який уже двадцять років підряд був членом-опікуном одного добродійного товариства, знали Вокульського найдавніше і найзавзятіше пророкували йому банкрутство.

– Саме банкрутством мусить скінчити людина, – казав пан Деклевський, – яка не тримається одного фаху та не вміє шанувати дарів щасливої долі.

А радник Венгрович за кожною такою сентенцією свого приятеля додавав:

– Божевільний! Божевільний!.. Авантюрист! Юзку, а принеси-но ще пива. Котра це воно пляшка?

– Шоста, пане раднику... За одну мить!.. – відповідав Юзек.

– Вже шоста? Як же лине час!.. Божевільний! Божевільний! – бурчав радник Венгрович.

Для відвідувачів ресторації, для її власника та офіціантів причини майбутньої руйнації Вокульського і його галантерейного магазину були так само ясні, як вогник газового різка, що освітлював зал. Причини ці полягали в неспокійному характері, в авантурному житті, нарешті, в останньому вчинку цього чоловіка, який, маючи в руках певний шматок хліба і можливість відвідувати таку пристойну ресторацію, добровільно відмовився від неї, покинув магазин на ласку божу, а сам з усіма грішми, що залишились йому від покійної жінки, поїхав на російсько-турецьку війну здобувати капітал.

- А може, й здобуде... Поставки для армії - прибуткова річ, - зауважив торговельний агент Шпрот, який випадково зайшов у ресторацію.

- Нічого він не здобуде, - заперечив пан Деклевський, - а тим часом солідний заклад чорти візьмуть. На поставках для армії багатіють тільки євреї та німці; наші в таких "справах нічого не тямлять.

- А може, Вокульський і тямить?

- Божевільний! Божевільний!.. - пробурчав радник. - Подай-но, Юзьку, пива. Котра це вже?

- Сьома пляшечка, пане раднику... За одну мить.

- Вже сьома?.. Як же лине час, як лине час...

Торговельний агент, який за своєю професією мусив усе знати про купців, переніс свою пляшку і склянку на радників стіл і, влесливо заглядаючи в його сльозливі очі, тихенько спитав:

- Перепрошую, але... Але чому ви називаєте Вокульського божевільним?.. Може, дозволите почастувати вас сигаркою?.. Я трохи знаю Вокульського. Він завжди здавався мені людиною потайною і гордою. Потайність для купця - прекрасна риса, а гордість - вада. Але щоб у нього було щось від божевілля, цього я не помічав.

Радник прийняв сигарку без особливих ознак вдячності.

Його рум'яне обличчя, обросле пучками сивого волосся над чолом, на бороді та на щоках, схоже було на самоцвіт халцедон у срібній оправі.

- Називаю його... - відповів він, поволі обгризаючи й закурюючи сигару, - називаю божевільним, бо знаю його... заждіть-но... п'ятнадцять... сімнадцять... вісімнадцять років... Це було 1860 року... Ми тоді звичайно заходили перекусити до Гапфера. Ви знали Гопфера?..

- Ще б пак...

- Ну, то Вокульський служив тоді у Гопфера офіціантом, і було йому тоді років двадцять з чимось.

- У трактирі вин і делікатесів?

- Еге ж. І як оце тепер Юзек, так він тоді подавав мені пиво та нельсонівські зрази...

- Із тієї галузі перекинувся до галантереї? - спитав агент.

- Не поспішайте, - перебив його радник, - Перекинувся, тільки не до галантереї, а на підготовчі курси, а потім в університет, розумієте?.. Захотілось йому стати вченим!..

Агент похитав головою, удаючи здивування.

- Он яка штука!.. - сказав він. - І чого це йому закортіло?

- Чого? Звичайна річ - знайомства в медичній академії, в школі живопису... Тоді у кожного в голові хтось-що діялось, а йому не хотілось відставати від інших. Вдень він служив офіціантом та рахівником у буфеті, а вночі вчився...

- Ото вже з нього був робітник!

- Не гірший за інших, - одказав радник, невдоволено махнувши рукою. - Тільки був він, бестія, непривітний з відвідувачами; скажеш йому найневинніше слівце, а він глипає на тебе, мов розбійник... Ну, ми вже з нього кпили, як хотіли, а він найбільше сердився, коли ми його називали "паном лікарем". Одного разу так вилаяв відвідувача, що мало не побились.

- Звичайно, від цього в торгівлі були збитки...

- Зовсім ні! Бо коли по Варшаві розійшлась чутка, що офіціант Гопфера хоче вступити на підготовчі курси, в трактир почали приходити юрби людей. Особливо студентів.

- І він таки вступив на підготовчі курси?

- Вступив і навіть склав екзамени в університет. Але що ви скажете на таке? - вів далі радник, ляснувши агента по коліні. - Замість учитись до кінця, він, навіть року не добувши, залишив університет...

- Що ж він робив потім?

- Отож-бо що?.. - Варив з іншими пиво, яке ми й досі допиваємо, і кінець кінцем опинився десь аж під Іркутськом^[2].

- Он яка штука! - зітхнув торговельний агент.

- Та це ще не все... В 1870 році він повернувся до Варшави з невеликим капіталом. З півроку шукав роботи, далеко обминаючи бакалію, яку й досі ненавидить, і нарешті з протекції свого теперішнього управителя, пана Жецького, втерся в магазин удови Мінцеля, а через рік - дивись - одружився з бабою набагато старшою за нього.

- Ну, то він хлопець не дурний!

- Ще б пак! Одним махом здобув собі шматок хліба й діло, де міг спокійнісінько працювати до смерті. Але ж і муки він набрався з тією відьмою!

- Вони це вміють...

- Ще й як! - підтвердив радник. - Але дивіться, що значить щастя. Півтора року тому вона об'їлась чогось і вмерла, а Вокульський після чотирирічної каторги став вільний, як птах, з багатим магазином і тридцятьма тисячами карбованців готівки, на які працювало два покоління Мінцелів.

- Має щастя.

- Мав! - поправив радник. - Та не вмів шанувати. Інший одружився б з якоюсь пристойною панянкою та й жив би в достатку; бо то не жарт у наші часи мати магазин з доброю репутацією, та ще й на доброму місці!.. А цей божевільний покинув усе та й поїхав на війну здобувати капітал. Мільйонів йому захотілось чи якого чорта.

- А може, він їх і матиме, - озвався агент.

- Та де там! - обурился радник. - Дай-но, Юзьку, пива. Чи не думаєте ви, що він знайде б Туреччині жінку, ще багатшу за небіжчицю Мінцельову? Юзьку!..

- Одну мить!.. Іде восьма...

- Восьма? - перепитав радник. - Не може бути. Зараз... Перед цією була шоста, потім сьома... - бурмотів він, прикриваючи обличчя долонею. - Може, й справді восьма.

Як же лине час!..

Незважаючи на передбачення розважних людей, галантерейний магазин фірми "Я.Мінцель і С.Вокульський" не тільки не занепав, а й давав чималий прибуток. Зацікавившись чутками про банкрутство, в магазин заходило все більше людей, а з того часу, як Вокульський виїхав з Варшави, за товарами стали звертатись і російські купці. Замовлень ставало щодалі більше, кредит за кордоном існував, векселі оплачувались своєчасно, а в магазині було повно покупців, яких ледве, встигали обслуговувати три продавці: один миршавий блондин, який, здавалось, от-от умре від сухот, другий - шатен з бородою філософа й князівським поведженням і третій - франт, який носив смертоносні для прекрасної статі вусики й пахтів, як хімічна лабораторія.

Проте ні загальна цікавість, ні духовні та фізичні якості продавців, ні навіть усталена репутація магазину не змогли б, мабуть, врятувати його від занепаду, якби ним не керував чоловік, який сорок літ працював у фірмі, друг і заступник Вокульського, пан Ігнац Жецький.

Розділ другий

ЯК ПОРЯДКУВАВ СТАРИЙ ПРОДАВЕЦЬ

Пан Ігнац уже двадцять п'ять років жив у кімнатці при магазині. За цей час у магазині змінювались власники й підлоги, шафи й шибки в вікнах, розмах діяльності і продавці; але кімната пана Жецького залишалась однаковою.

Було в ній те саме невеселе вікно, що виходило на той самий двір, з тими самим ґратами, Заснованими, може, двадцятип'ятирічним павутинням, і вже напевне з двадцятип'ятирічною фіранкою, колись зеленою, а тепер посірілою з нудьги за сонцем.

Під вікном стояв той самий стіл, оббитий сукном, також колись зеленим, а тепер дуже поплямованим. На столі - велика чорна чорнильниця з великою чорною пісочницею на одній підставці, пара мідних свічників для лойових свічок, яких тепер уже ніхто не світив, і сталеві щипці, якими вже ніхто не обтинав ґнотів. Залізне ліжко з дуже тонким матрацом, над ним ніколи не вживана двостволка, під ним футляр з гітарою, що нагадував маленьку дитячу труну, вузька канапка, оббита шкірою, два стільці, також оббиті шкірою, великий бляшаний таз і невеличка шафа темно-вишневого кольору - оце були й усі меблі кімнати, яка через свою довгасту форму та постійну напівтемряву швидше скидалася на склеп, аніж на мешкання.

Так само, як кімната, не змінилися за чверть століття і звички пана Ігнаца.

Вранці він прокидався завжди о шостій; якийсь час прислухався до годинника, що лежав поруч на стільці, й дивився на стрілки, які утворювали одну рівну лінію'.

Він хотів би встати спокійно, без метушні; але тому, що холодні ноги й задубілі руки не зовсім корилися його волі, він рвучко вискакував з постелі на середину кімнати і, кинувши на ліжко нічного ковпака, біг до грубки, де стояв великий таз, в якому він мився з голови до ніг, іржав та пирхав, немов старий породистий рисак, якому пригадалися скачки.

Під час обряду витирання волохатим рушником він з задоволенням поглядав на свої тонкі литки та зарослі волоссям груди й бурмотів:

– А я таки набираю тіла!

В цей час зіскакував із канапки його старий пудель Ір з вибитим оком і, міцно стрепенувшись, – мабуть, щоб позбутися решти сну, – шкрябався в двері, за якими хтось енергійно роздмухував самовар. Пан Жецький, квапливо одягаючись, в той же час випускав собаку, вітався з слугою, діставав із шафи чайника, плутався в петлях, запинаючи манжети, вибігав на подвір'я подивитись на погоду, опікався гарячим чаєм, зачісувався, не дивлячись у дзеркало, і в пів на сьому вже був цілком готовий.

Перевіривши, чи є у нього на шиї галстук, а в кишенях годинник та гаманець, пай Ігнац діставав із шухляди великого ключа і, трохи зсутулившись, урочисто відмикав оббиті бляхою задні двері магазину. Вони заходили туди удвох з слугою, засвічували кілька газових ріжків, і, поки слуга замітав підлогу, пан Ігнац, начепивши пенсне, вичитував із блокнота план роботи на сьогоднішній день.

– "Внести в банк вісімсот карбованців". Ага... "Надіслати в Люблін три альбоми й дюжину гаманців..." Так!... "Переказати в Відень тисячу двісті гульденів... Одержати на станції вантаж... Висловити догану лимареві за те, що не доставив валізок..." Дрібниця!.. "Написати листа до Стася..." Дрібниця!..

Скінчивши читати, пан Ігнац засвічував ще кілька газових ріжків і при їх світлі починав переглядати товари на вітринах і в шухлядах. "Запонки, шпильки, гаманці... гаразд... Рукавички, віяла, галстуки... так... Палиці, парасольки, саквояжі... А туї альбоми, несесерчики... Синій учора продали, звичайно!.. Свічники, чорнильниці, прес-пап'є... Фарфор... Цікаво, нащо цю вазу обернули?.. Напевне... Ні, ціла..., Ляльки з волоссям, театр, карусель... Треба буде завтра поставити в вітрині карусель, бо фонтан уже набрид. Дрібниця!.. Незабаром восьма година... Можу закладатися, що Клейн прийде першим, а Мрачевський останнім. Звичайно ж... Познайомився з якоюсь гувернанткою і вже купив їй несесерчик набір із знижкою... Звичайна річ... Аби тільки не почав купувати без знижки та безплатно..."

Отак, бурмочучи, пан Жецький ходив, засунувши руки в кишені, по магазину, а за ним його пудель.

Час від часу він спинявся й пильно оглядав якусь річ, пудель присідав на підлозі й чухався задньою ногою в своїх кудлах, а ряди виставлених у шафах малих, середніх і великих ляльок, чорнявих і білявих, дивились на них мертвими очима.

Рипнули задні двері, й увійшов пан Клейн, миршавий продавець, з сумною усмішкою на посинілих губах.

- Ну от, я так і знав, що ви прийдете першим. Добрий день! - сказав пан Ігнац. - Павле! Гаси світло та відчиняй магазин.

Слуга вибіг важким тюпачком і погасив газ. За хвилину заскреготіли засуви, заклацали штаби й до магазину увійшов день, єдиний відвідувач, який ніколи не підводить купця. Жецький сів за конторку біля вікна, Клейн став на своєму місці коло фарфору.

- Хазяїн іще не повертається, він вам не писав? - спитав Клейн.

- Сподіваюсь його в половині березня, найпізніше через місяць.

- Якщо його не затримає нова війна.

- Стась... Пан Вокульський, - поправився Жецький, - пише мені, що війни не буде.

- Проте курс цінних паперів падає, а тільки-но я читав, що англійський флот увійшов у Дарданелли.

- Це нічого не означає, війни, однак, не буде. А зрештою, - зітхнув пан Ігнац, - що нас обходить війна, коли в ній не візьме участі Бонапарт.

- Ну, Бонапарта своє відспівали.

- Справді?.. - Іронічно усміхнувся пан Ігнац. - А задля кого ж Мак-Магон з Дюкро готували в січні переворот?.. Повірте мені, пане Клейн, бонапартизм - це могутня сила!..

- Є більша за неї.

- Яка? - обурився пан Ігнац. - Може, республіка з Гамбеттою? Чи Бісмарк?

- Соціалізм... - шепнув миршавий продавець, ховаючись за фарфором.

Пан Ігнац міцніше насадив на ніс пенсне й підвівся з крісла, немов збирався одним ударом розтрити нову теорію, яка суперечила його поглядам, але цьому перешкодив другий продавець з борідкою, що саме увійшов у цей час.

- А, моє шанування панові Лісецькому! - звернувся до нього пан Ігнац. - Холодно, сьогодні, правда? Котра воно година в місті, бо мій годинник, здається, поспішає. Ще, мабуть, немає чверті на дев'яту?..

- Теж мені дотеп!.. Ваш годинник завжди поспішає зранку і спізнюється надвечір, - в'їдливо відповів Лісецький, обтираючи припалі інеєм вуса.

- Можу закладатися, що ви вчора грали в преферанс.

- Звичайно. А що ви думаєте, мені вистачає на цілу добу вашої галантереї та сивини?

- Ну, знаєте, вже краще бути трохи шпакуватим, аніж лисим, - образився пан Ігнац.

- Теж дотеп!.. - просичав пан Лісецький. - Моя лисина, якщо хто-небудь її й побачить, - просто прикра спадковість, а от ваша сивина та буркотлива вдача - це вже наслідок старості, яку... я хотів би шанувати.

В магазин зайшов перший покупець: жінка в салопі й хустці. Вона зажадала мідну плювальницю. Пан Ігнац дуже низько їй уклонився й подав стільця, а пан Лісецький зник за шафами; через хвилину він повернувся і повним гідності рухом вручив жінці

потрібний предмет. Потім записав ціну плювальниці на бланку, подав його через плече Жецькому і пішов за полиці з виглядом банкіра, який пожертвував на добродійні цілі кілька тисяч карбованців.

Суперечка про сивину й лисину більше не відновлювалась.

Десь аж о дев'ятій увійшов, а краще сказати вбіг у магазин пан Мрачевський, гарний, двадцяти з чимось років блондин, з очима – як зорі, з губами – як корали, з вусиками – як отруйні стилети. Він вбіг, тягнучи за собою хвилю пахощів, і вигукнув:

– Слово честі, вже, мабуть, пів на десяту! Ах, я ж вітрогон, я негідник, нарешті – я мерзотник, але що ж я вдію, коли захворіла моя мати і я мусив шукати лікаря.

Був у шістьох...

– Чи не в тих, котрим ви даруєте несесери? – спитав Лісецький.

– Несесери?.. Ні. Наш лікар не взяв би навіть шпильки. Шановна людина. Правда, пане Жецький, уже є пів на десяту? Мій годинник спинився.

– Скоро дев'ять... – з притиском відповів пан Ігнац.

– Тільки дев'ять?.. Ну, хто б подумав! А я збирався прийти сьогодні в магазин першим, раніше за пана Клейна...

– Щоб вийти ще до восьмої, – озвався пай Лісецький.

Мрачевський втупив у нього свої голубі очі, в яких відбилося величезне здивування.

– Відкіля ви знаєте?.. – вигукнув він. – Ну, слово честі, у цього чоловіка дар ясновидця! Саме сьогодні, слово честі... мушу бути в місті перед сьомою, хоч би я вмер... хоч би мене звільнили...

– З цього б ви й почали! – вибухнув Жецький. – Можете бути вільні об одинадцятій, навіть зараз. Вам треба б бути графом, а не продавцем, і я дивуюсь, чому ви не обрали собі одразу цієї спеціальності. Тоді б, пане Мрачевський, у вас було б завжди багато вільного часу! Отак!

– Ну, ви теж у його літа бігали за спідницями, – озвався Лісецький. – Нащо тут читати моралі?

– Ніколи я не бігав! – крикнув Жецький, стукнувши кулаком по конторці.

– Принаймні хоч раз пробовкався, що все життя був розтелепою, – буркнув Лісецький до Клейна, який усміхався, дуже високо зводячи брови.

В магазин увійшов другий покупець і зажадав калоші.

Назустріч йому вибіг Мрачевський.

– Шановному панові потрібні калошики? Який номерок, наслідуюся, спитати? Ах, шановний пан, мабуть, не пам'ятає! Не кожен має час думати про номер своїх калош, це вже наш клопіт. Дозвольте, шановний пане, приміряти?.. Прошу шановного пана сісти на ослінчик. Павле! Принеси рушника, зніми з пана калоші та витри взуття...

Вбіг Павло з ганчіркою й кинувся до ніг покупцеві.

– Та що ви, пробачте... – белькотів ошелешений покупець.

– Уклінно просимо, – аж захлинався Мрачевський, – це наш обов'язок. Здається, оці будуть якраз на вас, – казав він, подаючи пару зчеплених ниткою калош. – Чудово, розкішно виглядають; у шановного пана така нормальна нога, що ніколи не сплутаєш

номера. Шановний пан, напевне, захоче й буковки; які буковки?..

- Л. П. - буркнув покупець, відчуваючи, що тоне в потоку красномовності чемного продавця.

- Пане Лісецький, пане Клейн, будь ласка, прикріпіть буковки. Шановному панові загорнути старі калоші? Павле! Витри калоші й загорни в папір. А може, шановний пан не захоче нести зайвий тягар? Павле! Викинь калоші в ящик... З вас два карбованці і п'ятдесят копійок... Калош з буковками шановному панові ніхто не обміняє, а то прикро, знаєте, замість нового товару знайти діряві недоноски... Два карбованці п'ятдесят копійок до каси з оцим рахунком. Касире, п'ятдесят копійок здачі шановному панові...

Покупець не встиг отямитись, як його взули в нові калоші. дали здачу й з низькими поклонами відправили до дверей. Він постояв з хвилину на вулиці, безтямно дивлячись на вітрину, з-за якої пан Мрачевський обдаровував його ніжними усмішками та вогнистими поглядами. Нарешті він махнув рукою й пішов далі, можливо, думаючи, що в іншому магазині калоші без буковок коштували б йому десять злотих^[3].

Пан Ігнац обернувся до Лісецького й похитав головою, що мало означати захоплення і задоволення. Мрачевський краєм ока перехопив цей рух, підбіг до Лісецького і стиха промовив:

- Ви тільки подивіться, хіба наш старий не схожий у профіль на Наполеона Третього? Як ніс... як вуса... як еспаньйола...

- Еге ж, на Наполеона, коли той хворів на каміння в нирках, - відказав Лісецький.

Почувши це, пан Ігнац гидливо скривився. Звичайно, що перед сьбмою годиною Мрачевський був відпущений з роботи, а через кілька днів у приватному зошиті Жецького про нього з'явився такий запис: "Був на "Гугенотах" у восьмому ряду партеру з якоюсь Матильдою???"

На втіху собі Мрачевський міг би сказати, що в тому самому зошиті були записи і про двох його колег, а також про інкасатора, розсильних і навіть про слугу Павла. Відкіля Жецький знав такі подробиці з життя своїх співробітників? Це була таємниця, якої він нікому не звір'яв.

Десять о першій годині дня пан Ігнац здав касу Лісецькому, якому, незважаючи на постійні суперечки, найбільше вірив, і пішов у свою кімнатку, щоб з'їсти обід, принесений з ресторану. Разом з ним виходив Клейн і повертався в магазин о другій; потім вони з Жецьким залишались у магазині, а Лісецький і Мрачевський ішли на обід.

О третій усі знову були на місці. О восьмій вечора магазин зачиняли. Продавці розходились, - і залишався тільки Жецький. Він підраховував денний виторг, перевіряв касу, складав план роботи на завтра і пригадував: чи виконано все, що було заплановано на сьогодні. За кожну занедбану справу він розплачувався довгим безсонням та сумними думками про руйнацію магазину, про безумовний занепад наполеонівської династії та про те, що всі його життєві мрії виявились просто безглуздя. "Нічого не вийде! Нема нам порятунку!" - зітхав він, перевертаючись на твердій постелі.

Якщо день був вдалий, пан Ігнац був задоволений. Тоді він перед сном перечитував історію консульства та імперії або газетні вирізки з описами італійської війни 1859 року, а часом, хоч це траплялось рідко, діставав з-під ліжка гітару і грав на ній марш Ракоці^[4], приспівуючи сумнівної чистоти тенором.

Після цього снилися йому розлогі угорські степи, сині й білі шерехи військ, огорнені хмарами диму... А вранці у нього був поганий настрій і боліла голова.

Найприємнішим днем була неділя, коли пан Ігнац обмірковував та виконував план оздоблення вітрин на тиждень.

На його думку, вітрини мали не тільки показувати товари, які були в магазині, а й приваблювати прохожих – чи то наймоднішими товарами, чи їх мальовничим розташуванням, чи якоюсь цікавою вигадкою. В правому вікні, призначеному для предметів розкоші, звичайно виставлялась якась бронзова статуетка, фарфорова ваза, ціла оздоба туалетного столика, а навколо них містилися альбоми, свічники, гаманці, віяла в товаристві з палицями, парасольками та безліччю дрібних, проте елегантних речей.

А в лівому вікні, заповненому зразками галстуків, рукавичок, калош та парфумів, центральне місце займали іграшки, здебільшого рухливі.

Інколи під час цих самотніх занять в старому продавцеві пробуджувалась дитина. Тоді він діставав і ставив на столі всі механічні цяцьки. Був серед них ведмідь, який видряпувався на стовп, був півень, який кукурікав, була миша, яка бігала, поїзд, який рухався по рейках, цирковий клоун, який скакав на коні, піднімаючи на руках другого клоуна, кілька пар, що танцювали вальс під звуки невиразної музики. Всі ці іграшки пан Ігнац накручував і одночасно пускав в рух. І коли півень починав кукурікати, ляпаючи негнучкими крильми, коли йшли в танець мертві пари, щомить спотикаючись та зупиняючись, коли олов'яні пасажири поїзда, що їхав без мети, починали здивовано придивлятися до нього і коли весь цей іграшковий світ при світлі газових ріжків набирав якогось фантастичного життя, – тоді старий продавець, підперши голову кулаками, тихенько сміявся й бурмотів:

– Хи-хи-хи! А куди це ви їдете, мандрівники?.. Дивись-но, звернеш в'язи, акробате... А що вам від тих обіймів, танцюристи?.. Порозкручуються пружини, та й підете назад у шафу. Дурниця, все дурниця!.. А якби ви могли думати, то вам, напевне, здавалося б, ніби ви робите щось путнє!.. Після такого або подібного монолога він швидко складав іграшки й починав роздратовано ходити по порожньому магазину, а слідом за ним плентався його брудний пес. "Дурниця торгівля... дурниця політика... дурниця подорож в Туреччину... дурниця саме життя, початку якого ми не пам'ятаємо, а кінця не знаємо... Де ж істина?"

Оскільки він такі думки висловлював інколи вголос і прилюдно, його вважали диваком, а шановні дами, у яких були дочки на відданні, не раз казали:

– От до чого доводить мужчину парубоцьке життя!

З дому пан Ігнац виходив рідко й ненадовго і звичайно крутився по вулицях, на яких жили його колеги або службовці магазину. Його темно-зелена куртка або

табачного кольору сюртук, сірі штани з чорними лампасами та злинялий циліндр, а найбільше несміливість і ніяковість привертали загальну увагу. Пан Ігнац знав це і все більше втрачав охоту до прогулянок. Він завидна лягав на ліжко й цілими годинами дивився в своє загратоване вікно, з якого видно було сіру стіну сусіднього дому, прикрашену також єдиним і також загратованим вікном, де інколи стояло горнятко з маслом або висіла оббілована заяча тушка.

Та чим менше він виходив з дому, тим частіше мріяв про якусь далеку подорож на село або за кордон. Все частіше снились йому темні бори та зелені поля, де він міг би блукати, згадуючи молоді літа. Потроху в ньому пробудилась глуха нудьга за тими сільськими краєвидами, і він вирішив, тільки повернеться Вокульський, виїхати кудись на ціле літо.

- Хоч раз перед смертю, зате на кілька місяців, - казав він своїм колегам, які чомусь посміхалися з його планів.

Добровільно одійшовши від природи й людей, заглибившись у метушливий, але тісний світ інтересів магазину, він відчував дедалі більшу потребу поділитися з ким-небудь своїми думками. А оскільки одним він не вірив, другі не хотіли його слухати, а Вокульського не було, він розмовляв сам з собою і - писав щоденник, про який не знала жодна жива душа.

Розділ третій

ЩОДЕННИК СТАРОГО ПРОДАВЦЯ

З смутком спостерігаю я останні роки, що на світі стає все менше путящих продавців і розумних політиків, а все через те, що всі вганяють за модою. Простий продавець кожного сезону надіває штани нового крою, носить якийсь чудернацький капелюх, якісь вигадливі комірці. Так само й теперішні політики щосезону служать новому богові: позавчора вони вірили в Бісмарка, вчора в Гамбетту, а сьогодні - в Біконсфільда, який недавно був звичайним собі єврейчиком.

Видно, в нас забувають, що в магазині треба не носити модні комірці, а продавати їх, бо інакше покупцям не вистачить товару, а магазинові покупців. В свою чергу політику треба ґрунтувати не на щасливих особах, а тільки на великих династіях. Меттерніх був такий славетний, як Бісмарк, а Пальмерстон славетніший за Біконсфільда, а хто за них сьогодні пам'ятає? Тим часом рід Бонапартів потрясав Європу за Наполеона I, потім за Наполеона III, та й тепер, хоч дехто й називає його банкрутом, він впливає на долю Франції через своїх вірних слуг Мак-Магона й Дюкро.

Побачите, що ще зробить Наполеончик IV, який нишком вчиться військової науки в англійців! Але не в цьому річ. Бо в цій писанині я хочу сказати не про Бонапартів, а про себе, щоб відомо було, як виховувались путящі продавці і хоч не вчені, але розсудливі

політики. Для цього діла не треба академій, досить доброго прикладу – вдома і в магазині.

Батько мій замолоду був солдатом, а на старість швейцаром у комісії внутрішніх справ. Тримався він рівно, як тичка, носив невеликі бакенбарди й закручені догори вуса; шию зав'язував чорною хусткою, а в одному вусі носив срібну сергу.

Жили ми в Старому Місті з тіткою, яка прала й латала чиновникам білизну. Наймали на четвертому поверсі дві кімнатки, в яких було мало достатку, зате багато радості, принаймні для мене. В нашій кімнатці найпочеснішою річчю був стіл, на якому батько, повернувшись з своєї служби, клеїв конверти. А в тітчиній кімнаті перше місце займала балія. Пам'ятаю, в погожі дні я пускав на вулиці паперового змія, а в негоду видмухував у себе в кімнаті мильні бульки.

На стінах у тітки висіло багато святих; та скільки б їх не було, однак портретів Наполеона, якими батько оздоблював свою кімнату, було більше. Був там один Наполеон у Єгипті, другий під Ваграмом, третій під Аустерліцом, четвертий під Москвою, п'ятий в дні коронації, шостий у сяйві слави. Коли тітка, ображена такою кількістю світських картин, почепила на стіні мідне розп'яття, батько, – як він казав, – щоб не образити Наполеона, купив собі його бронзове погруддя й також примістив у себе над ліжком.

– Побачиш, недовірку, – лементувала не раз тітка, – що кипітимеш за такі штуки в смолі!

– Та-а... Не дасть імператор зробити мені кривду, – відповідав батько.

Частенько приходили до нас колишні батькові колеги: пан Доманський, також швейцар, але в фінансовій комісії, і пан Рачек, який на Дунайській вулиці держав овочеву ятку. Це були прості люди (пан Доманський навіть полюбляв ганусівку), але розсудливі політики. Всі вони, і тітка також, твердо були впевнені, що хоч Наполеон I і вмер у неволі, проте рід Бонапартів ще вирине на поверхню.

Після першого Наполеона знайдеться другий, а коли й з ним станеться щось лихе, то прийде третій, поки вони нарешті не наведуть на світі порядок.

– Треба бути завжди готовим на перший поклик! – казав мій батько.

– Бо не знаєте ні дня, ні години... – додавав пан Доманський.

А пан Рачек, тримаючи люльку в зубах, на знак згоди плював аж у тітчину кімнату.

– Наплюй мені, добродію, в балію, то я тобі дам!.. – обурювалась тітка.

– Може, пані й дасть, та я не візьму, – бурчав пан Рачек, плюючи в бік грубки.

– Та й хами ж усі ці гренадериська! – гнівалась тітка.

– Пані завжди подобались улани. Знаю, знаю...

Згодом пан Рачек одружився з моєю тіткою...

...Хотівши, щоб я був цілком готовий, коли настане година розплати, батько сам працював над моїм вихованням.

Він навчив мене читати, писати, клеїти конверти, але над усе – муштруватись. До муштри він почав привчати мене з самого малечку, коли у мене ще вилазила з штанців сорочка. Добре пам'ятаю, як батько командував: "Право-руч!" або "Ліве плече вперед –

марш!" - і тягнув мене в потрібний бік за хвіст тієї сорочки.

Навчання відбувалось за всіма правилами.

Не раз серед ночі батько будив мене криком: "До зброї!", муштрував, незважаючи на тітчину лайку та сльози, й кінчав такою фразою:

- Ігнасю! Будь завжди готовий, шибенику, бо не знаємо ні дня, ні години... Пам'ятай, що Бонапартів нам послав бог, щоб вони зробили на світі порядок, а поки не буде порядку та справедливості, доти не буде виконаний заповіт імператора.

Не можу сказати, щоб непохитну віру мого батька в Бонапартів та справедливість поділяли два його приятелі. Не раз пан Рачек, коли його дуже боліла нога, лаючись та стогнучи, казав:

- Ну, знаєш, старий, щось ми дуже довго чекаємо того нового Наполеона. Я вже починаю сивіти, все більше підупадаю на здоров'ї, а його як не було, так і нема. Незабаром ми постаріємось, хоч під церкву йди, а Наполеон прийде хіба для того, щоб співати з нами Лазаря.

- Знайде молодих.

- Яких молодих! Найкращі з них ще поперед нас пішли в могилу, а наймолодші ніякого чорта не варті. З-поміж них уже є такі, що й не чули про Наполеона.

- Мій чув і запам'ятає, - відповідав батько, кліпаючи оком у мій бік.

Пан Доманський ще більше занепав духом.

- Все на світі йде до гіршого, - казав він, хитаючи головою. - Харчі щодалі дорожчають, за квартиру з тебе деруть останню копійку, навіть з ганусівкою - і то шахрують. Колись від чарки, бувало, розвеселишся, а тепер вип'єш склянку і такий тверезий, наче води напився. Сам Наполеон не діждався б справедливості!

На це батько відповідав:

- Буде справедливість, хоч би Наполеон і не з'явився.

Але ж він знайдеться.

- Не вірю, - бурчав пан Рачек.

- А як знайдеться, тоді що?.. - спитав батько.

- Не діждемось ми його.

- Я діждусь, - відказав батько, - а Ігнась діждеться тим більше.

Вже тоді слова мого батька глибоко запали мені в паг м'яť, але тільки пізніше події надали їм чудодійного, майже пророчого сенсу.

Десять коло 1840 року батько почав слабувати. Часом він по кілька днів не ходив на службу, а потім і зовсім занедужав.

Пан Рачек щодня навідував його, а одного разу, дивлячись на його сухі руки та пожовкле обличчя, шепнув:

- Ех, старий, мабуть, ми не діждемось Наполеона!

На це батько спокійно відповів:

- Я не вмру, поки не почую про нього.

Пан Рачек похитав головою, а тітка втерла сльозу, гадаючи, що батько говорить з гарячки. Та як було інакше й думати, коли смерть уже стукала в двері, а батько все

виглядав Наполеона...

Було йому дуже погано, він навіть запричастився, коли через кілька днів прибіг до нас пан Рачек, страшенно збуджений, і, ставши серед кімнати, вигукнув:

- А знаєш, старий, Наполеон таки знайшовся!^[5]

- Де? - крикнула тітка.

- Звісно де - у Франції!

Батько підхопився був, але знов упав на подушки. Він простягнув руку і, вступивши в мене погляд, якого я повік не забуду, прошепотів:

- Пам'ятай!.. Усе пам'ятай...

З тим і помер.

Пізніше я переконався, які пророчі були батькові слова.

Всі ми бачили другу наполеонівську зірку, яка розбудила Італію й Угорщину; і хоч вона впала під Седаном, але я не вірю, щоб вона зовсім згасла. Що мені Бісмарк, Гамбетта чи Біконсфільд! Несправедливість доти пануватиме на світі, поки не з'явиться новий Наполеон.

Через кілька місяців по смерті батька пан Рачек, пан Доманський і тітка Зузанна зібрались на нараду: що робити зі мною? Пан Доманський хотів узяти мене в свою установу й поступово вивести в чиновники; тітка радила якесь ремесло, а пан Рачек торгівлю городиною. Та коли запитали мене, куди б я хотів піти, я відповів: у магазин.

- Хто його знає, може, це й буде найкраще, - Зауважив пан Рачек. - А до якого б ти хотів купця?

- До того, на Підваллі, в котрого на дверях шабля, а в вікні козак.

- Знаю, - озвалась тітка, - він хоче до Мінцеля.

- Можна спробувати, - сказав пан Доманський, - Ми ж усі знаємо Мінцеля.

Пан Рачек на знак згоди плюнув аж у грубку.

- Господи милостивий! - крикнула тітка. - Цей урвитель незабаром на мене почне плювати, коли брата не стало... Нещасна ж я сирота!..

Велике діло! - озвався пан Рачек, - Виходь, вацьпані, заміж та й не будеш сиротою.

- А де ж я знайду такого дурня, який би мене взяв?

- Овва! Може б, і я взяв вацьпаї, бо нема кому мене розтирати, - буркнув пан Рачек, важко нагинаючись до підлоги, щоб вибити попіл а люльки.

Тітка розплакалась; тоді озвався пан Доманський:

- Чого тут довго розводити церемонії! Ти не маєш опіки, а він не має господині; поберіться та візьміть до себе Ігнася, ото ж навіть матимете дитину. Та ще й дешеvu дитину, бо Мінцель дасть йому харч і житло, а ви тільки одержу.

- Га?.. - спитав пан Рачек, дивлячись на тітку.

- Віддайте спочатку хлопця в науку, а потім... може, я й наважусь, - відповіла тітка.

- У мене завжди було передчуття, що я погано скінчу...

- Ну, то гайда до Мінцеля! - сказав пан Рачек, підводячись з стільця. - Тільки, вацьпані, не обдури мене! - додав він, насварюючись на тітку кулаком.

Рачек з Доманським пішли і десь за півтори години повернулись, обидва дужо

розчервонілі. Пан Рачек насилу дихав, а пан Доманський ледве тримався на ногах, мабуть, тому, що сходи наші були дуже круті.

- Ну як?.. - спитала тітка.

- Нового Наполеона посадили в Пороховню!^[6] - відповів пан Доманський.

- Не в Пороховню, а в фортецю Га-у... Га-у... - додав пан Рачек і кинув шапку на стіл.

- А як же з хлопцем?

- Завтра має прийти до Мінцеля з одягом та білизною, - відповів пан Доманський. - У фортецю, тільки не в Га-у... Га-у... а в Гам-Гам, чи в Хам... навіть не знаю...

- Подуріли зовсім, опиюси! - крикнула тітка, хапаючи пана Рачека за руку.

- Тільки без оцих сімейних штучок! - обурився пан Рачек. - Сімейні штучки будуть після весілля, а зараз...

Має прийти завтра до Мінцеля з білизною й одягом... Нещасний Наполеон!..

Тітка випхнула за двері пана Рачека, потім пана Доманського й викинула за ними шапки.

- Геть відціля, пияки!

- Віват Наполеон! - загорлав пан Рачек, а пан Доманський заспівав:

Прохожий, якщо кинеш в цей бік оком,

Цей напис прочитаєш і замислишся глибоко...

Цей напис прочитаєш і замислишся глибоко.

Голос його помалу завмирав, немов він опускався в колодязь, потім замовк і долинув до нас уже з вулиці. За хвилину там зчинився якийсь галас, а коли я виглянув у вікно, то побачив, що поліцейський тягнув пана Рачека до ратуші.

Отакі події сталися перед моїм вступом у купецький стан.

Магазин Мінцеля я знав давно, бо батько посилав мене до нього за папером, а тітка - за милом. Я залюбки бігав туди, щоб надивитись на виставлені в вітринах іграшки.

Скільки пам'ятаю, там у вітрині був великий козак, який скакав на коні й вимахував руками, а на дверях висіли барабан, шабля і шкіряний кінь зі справжнім хвостом.

Всередині магазин нагадував великий погріб, кінця якого я ніколи не міг добачити, бо там завжди було темно.

Знаю тільки, що за перцем, кавою і лавровим листом треба було йти ліворуч, до прилавка, за яким стояли величезні шафи з шухлядами від підлоги до самої стелі. А папір, чорнило, тарілки й склянки продавались за прилавком праворуч, де стояли шафи із скляними дверцятами; за милом і крохмалем треба було йти в глиб магазину, де стояли бочки та стоси дерев'яних ящиків.

Навіть стеля була непорожня. Там висіли довгими рядами пухирі, наповнені гірчицею та фарбами, величезна лампа, що світилась взимку цілий день, сітка з корками для пляшок і, нарешті, невелике чучело крокодила приблизно на півтора лікті завдовжки.

Власник магазину був Ян Мінцель, старик з рум'яним обличчям і кущиком сивого волосся під бородою. Цілий день сидів він у шкіряному кріслі коло вікна, одягнений в голубий бавовняний каптан, білий фартух і такий самий білий ковпак. Перед ним на столі лежала велика книга, в яку він записував виторг, а над головою висіла в'язка нагаїв, призначених на продаж. Старий одержував гроші, давав здачу, робив записи в книзі, часом куняв, і, незважаючи на все це, з незбагненною пильністю стежив за ходом торгівлі в усьому магазині. На втіху вуличних прохожих він ще встигав час від часу смикати за шнурок козака в вітрині і, нарешті, що мені найменше подобалось, потягав нас за різні провини одним з тих нагаїв, що висіли у нього над головою.

Кажу "нас", бо в магазині було три кандидати на тілесне покарання: я і два племінники старого – Франц і Ян Мінцелі.

Пильності хазяїна та його вправності в орудуванні козячою ніжкою я зазнав уже на третій день після того, як став на роботу в магазин.

Франц одважив якійсь жінці на десять грошей родзинок. Побачивши, що одне зерно впало на прилавок (в ту хвилину старий сидів з заплющеними очима), я непомітно схопив його і з'їв. Виколупуючи кісточку, що застрягла у мене в зубах, я відчув, немов до моєї спини доторкнулись розпеченим залізом.

– Ах ти, шельмо! – гримнув старий Мінцель, і, перш ніж я зміркував, у чому річ, він встиг оперіщити мене нагаєм ще кілька разів.

Я скрутився від болю, але з того часу не насмівся ні крихти взяти в рот у магазині. Мигдаль, родзинки й навіть ріжки набули для мене смаку перцю.

Розправившись зі мною, старий почепив нагая на місце і з найдобродушнішим виглядом почав сіпати за шнурок козака. Дивлячись на його усміхнене обличчя та примружені очі, я не міг повірити, що в цього добродушного діда така важка рука. І тоді я вперше відчув, що отой козак у вітрині здається мені не таким цікавим з середини магазину, як із вулиці.

Наш магазин був колоніально-галантерейно-москательний. Колоніальні товари відпускав покупцям Франц Мінцель, тридцятилітній з чимось молодик з рудою головою і заспаним обличчям. Він найчастіше діставав від дядька нагайки, бо кутив люльку, ночами кудись зникав з дому, пізно ставав за прилавок, а головне за те, що недбало важив товар. А менший, Ян Мінцель, що завідував галантерейним відділом і, незважаючи на незграбність, відзначався лагідністю, – також був битий за те, що крав кольоровий папір і писав на ньому до панночок листи.

Тільки Август Кац, який продавав мило, не зазнавав ніяких засобів виховання нагаєм. Цей миршавий чоловічок був надзвичайно пунктуальний. Він раніш за всіх приходив на роботу, краяв мило й важив крохмаль, як автомат. Їв, що давали, в найтемнішому закутку магазину, немов соромився, що йому притаманні людські потреби. О десятій вечора він десь зникав.

В цьому оточенні я прожив вісім років, з яких кожен день був схожий на інші дні, як крапля осіннього дощу на всі інші краплі осіннього дощу. Вставав я о п'ятій годині ранку, вмивався і замітав магазин. О шостій відчиняв вхідні двері й віконниці. В ту ж

мить відкілясь із вулиці з'являвся Август Кац, знімав сюртук, одягав фартуха і мовчки ставав поміж бочкою сірого і високим стосом цеглинок жовтого мила. Потім через задні двері вбігав старий Мінцель, бурмотів: "Morgen"^[7], поправляв ковпака, виймав із шухляди книжку, вмощувався в кріслі й кілька разів сіпав за шнурок козака. Вже після нього з'являвся Ян Мінцель, цілував дядька в руку і ставав за свій прилавок, на якому влітку ловив мух, а взимку креслив пальцем або кулаком якісь фігури.

За Францом звичайно доводилось посилати. Входив він заспаний, позіхаючи, байдуже цілував дядька в плече й цілий день чухався в голові, що могло означати або сонливість, або невдоволення. Майже не було ранку, щоб дядько, стежачи за ним, не перекривив його і не спитав:

- Ну... де ти, шельмо, бігаль?

Тим часом на вулиці починався рух, і прохожі все частіше просувалися перед вітриною. То наймичка, то дроворуб, то хлопчик від шевця, то добродій у конфедератці проходили в один та в другий бік, немов фігурки в рухомій панорамі. Серединою вулиці рухались вози, екіпажі, бочки – туди й назад... Возів і людей ставало щораз більше, аж поки на вулиці не утворювався суцільний потік, з якого щохвилини хто-небудь забігав до нас щось купити.

- На три гроші перцю...

- Прошу, фунт кави...

- Дайте рису...

- Півфунта мила...

- На гріш лаврового листу...

Поступово в магазин набивалось повно людей, переважно наймичок та убого одягнених господарок. В такий час Франц Мінцель виглядав найнещаснішим: висував і засував шухляди, пакував товар у торбинки з сірого паперу, лазив по драбинках, знов пакував товар, і все це з жалісною міною людини, якій не дають і позіхнути.

Кінець кінцем у магазині набиралося стільки покупців, що і я, і Ян Мінцель мусили допомагати Францові обслуговувати їх.

А старий весь час писав та давав здачу, хапаючись пальцями за свій білий ковпак, голуба китичка якого звисала йому аж над очі. Часом він шарпав за шнурок козака, а інколи блискавично хапав нагайку і шмагав нею котрого-небудь із своїх племінників. Дуже рідко я міг зрозуміти, за що він їх б'є, бо самі вони неохоче розповідали про причини його запальності.

Десять о восьмій покупців меншало. Тоді в глибині магазину з'являлася гладка наймичка з кошиком булок та чашками (Франц обертався до неї спиною), а за нею – мати нашого хазяїна, сухорлява бабуса в жовтій сукні, в величезному чепці на голові та з кофейником в руках. Поставивши на стіл свою посудину, стара хрипким голосом промовляла:

- Gut Morgen, meine Kinder! Der Kaffee ist schon fertig...^[8]

І починала наливати каву в білі фаянсові чашки.

В цей час до неї підходив старий Мінцель і цілував її в руку, кажучи:

- Gut Morgen, meine Mutter!^[9]

Після цього він діставав чашку кави і три булки.

Потім підходили Франц Мінцель, Ян Мінцель, Август Кац і після всіх я. Кожен цілував стару в суху руку, помережану синіми жилками, і кожен казав:

- Gut Morgen, Grossmutter!^[10]

І одержував належну йому чашку кави і три булки.

Коли ми поспіхом випивали свою каву, наймичка забирала порожнього кошика й брудні чашки, а стара – свого кофейника, і обидві зникали.

За вікном весь час котилися вози і плинув в обидва боки людський потік, з якого щохвилини хтось відривався і заходив у магазин.

- Прошу, крохмалю...

- Дайте мигдалю на десять грошів...

- На гріш локриці...

- Сірого мила...

Десять ополудні покупців коло прилавка з колоніальними товарами меншало, зате все більше ставало їх по правому боці магазину, у Яна. Тут купували тарілки, склянки, утюги, млинки для кави, іграшки, а іноді й великі парасолі волошкового або яскраво-червоного кольору. Покупці – чоловіки й жінки – були добре одягнені, сідали на стільці й наказували подавати собі безліч речей, торгуючись і жадаючи все нових.

Пам'ятаю, що коло лівого прилавка мені найбільше доводилось бігати та пакувати товари, а коло правого мучила думка: чого насправді хоче покупець і чи купить він щонебудь чи ні? Але й тут продавалось чимало товарів, і денний виторг від галантереї був у кілька разів більший, ніж від продажу колоніальних товарів і мила.

Старий Мінцель бував у магазині і в неділю. Вранці він молився, а опівдні казав мені приходити до нього на своєрідні уроки:

- Sag mir (скажи мені): was ist das? (Що це єсть?) Das ist Schublade (це єсть шухляда). Ану подивись, що в тому шухляді є? Es ist Zimmt (єсть кориця). Для чого потрібен кориця? Для зупу, для солодка страва потрібен кориця. Що таке єсть кориця? Є такий кора з одного дерево. А де живе такий дерево кориця? В Індії живе такий дерево. Дивись на глобус – оце тут єсть Індія. Дай мені на десять гроші кориця... О, du Spitzbub.^[11] Я тобі дам десять раз нагайка, ти будеш знав, скільки продавав за десять гроші кориця...

Таким способом ми оглядали кожну шухляду в магазині та вивчали історію кожного товару. Коли ж Мінцель не дуже стомлювався, то диктував мені ще завдання на рахівництво, наказував підбивати рахунки в книжках та писати ділові листи від нашого магазину.

Мінцель дуже любив порядок, не терпів пилу і стирав його з найдрібніших речей. Тільки нагаїв йому не доводилось витирати завдяки своїм недільним урокам бухгалтерії, географії та товарознавства.

Потроху за кілька років ми так звикли один до одного, що старий Мінцель не міг

обійтись без мене, а я навіть його нагайку почав вважати атрибутом сімейних звичаїв.

Пам'ятаю, як одного разу я зіпсував дорогий самовар і не знав, де дітись від жалю, а старий Мінцель, замість вхопитись за нагайку, лише сказав:

- Що ти наробив, Ігнац?.. Що ти наробив!..

Я волів би, щоб він одшмагав мене всіма нагайками, ніж почути тремтячий голос та побачити злякані очі хазяїна.

Обідали ми в буденні дні в магазині, спочатку обидва молоді Мінцелі й Август Кац, а потім ми з хазяїном.

У свята всі ми збирались нагорі й сідали за один стіл.

Щороку на різдво Мінцель давав нам подарунки, а його мати, в величезній таємниці, влаштовувала нам (і своєму синові) ялинку. Нарешті першого числа кожного місяця ми діставали платню (я одержував 10 злотих). При цьому кожен повинен був зробити звів, скільки він заощадив: я, Кац, два племінники і слуги. Не робити заощаджень, хоч би по кілька грошів на день, було, на думку старого Мінцеля, таким самим злочином, як і крадіжка. За моєї пам'яті через наш магазин пройшло кілька продавців та учнів, яких Мінцель звільнив лише за те, що вони не робили заощаджень.

День, коли це виявлялось, був останнім днем їхньої служби в нашому магазині. Не допомагали обіцянки, клятви, цілування в руку і навіть благання навколішках. Старий ніколи не ворухнувся в кріслі, не глянув на провинних, тільки, вказуючи пальцем на двері, твердив одне слово: "Fort! Fort!"^[12] Нагромадження збережень стало в нього вже хворобливим дивацтвом.

Цей добрий чоловік мав одну ваду - ненавидів Наполеона. Сам "він ніколи про нього не згадував, але, зачувши ім'я Бонапарта, аж казився: синів на обличчі, плювався і верещав: "Шельма! гицель! розбійник!"

Почувши перший раз такі неподобні слова, я мало не зомлів. Мені хотілось сказати старому щось зухвале і втекти до пана Рачека, який на той час уже одружився з моєю тіткою. І раптом я помітив, що Ян Мінцель, затуливши рота рукою і підморгуючи, щось шепче Кацові. Я прислухався і почув, що казав Ян:

- Пусте говорить старий, пусте! Наполеон був молодець, вже хоч би за те, що вигнав чортових прусаків. Правда ж, Каце?

Август Кац лише приплющив очі й далі краяв мило.

Я остовпів від здивування і з тієї хвилини полюбив Яна Мінцеля й Августа Каца. Згодом я переконався, що в нашому невеликому магазині існує дві великі партії: одна складалася з старого Мінцеля та його матері й дуже любила німців, а друга, що складалася з молодих Мінцелів і Каца, ненавиділа їх. Наскільки пам'ятаю, один я залишався нейтральним.

В 1846 році до нас дійшли чутки про втечу Луї-Наполеона з ув'язнення. Рік той був для мене знаменним, оскільки я скінчив учнівство і став продавцем, а наш хазяїн, старий Ян Мінцель, помер за досить дивних обставин.

Того року торгівля в нашому магазині трохи підупала, чи то через загальні заворушення, чи то через те, що наш хазяїн занадто часто й занадто голосно лаяв Луї-

Наполеона. Люди почали обминати нас, а одної ночі хтось (чи не Кац, бува?) навіть вибив у вікні шибку.

Цей випадок, замість зовсім відвернути покупців від магазину, навпаки, принадив їх, і ми цілий тиждень мали такий-виторг, як ніколи; сусіди аж заздрили нам. Проте через тиждень це штучне пожвавлення вщухло, і в магазині знов стало майже порожньо.

Одного вечора, коли хазяїна не було на місці (що вже само по собі було незвичайно), в магазин через вікно влетів другий камінь. Перелякані племінники побігли нагору шукати дядька, Кац побіг на вулицю ловити хулігана, а в цей час у дверях з'явилися два поліцейські, ведучи... Кого б ви думали? Ні більш, ні менш як нашого хазяїна.

Вони звинувачували його в тому, що це він розбив шибку, і минулого разу, напевне, теж...

Даремно старий відмагався: люди бачили, як він вибив шибку, до того ж при ньому знайшли ще один камінь... Довелося неборакові йти до ратуші.

Після довгих пояснень та розслідувань справу, звичайно, зам'яли, але старий з того часу зовсім занепав духом і почав марніти. А одного дня, сівши в своє крісло коло вікна, вже не зміг із нього підвестися. Так він і помер, спершпсь бородою на торговельну книгу і тримаючи в руці шнурок, за який сіпав козака.

Кілька років по його смерті брати спільно держали магазин на Підваллі й десь аж коло 1850 року розділилися – Франц залишився на місці з колоніальними товарами, а Ян з галантереєю та милом перейшов на Краківське Передмістя в нове приміщення, яке ми займаємо й тепер.

Через кілька років Ян одружився з красунею Малгожатою Пфейфер, а вона (царство їй небесне), залишившись удовою, віддала свою руку Стасеві Вокульському, який таким чином успадкував підприємство, створене двома поколіннями Мінцелів.

Мати нашого хазяїна жила ще довго. Коли я 1853 року повернувся з-за кордону, то застав її цілком здоровою.

Вона так само щоранку заходила в магазин і казала:

– Gut Morgen, meine Kinder! Der Kaffee ist schon fertig...

Тільки голос її рік у рік ставав все тихіший, поки не замовк навіки.

За моїх часів хазяїн був батьком і навчителем своїх практикантів і найретельнішм працівником у магазині; його мати або жінка були хазяйками в домі, а всі члени сім'ї – продавцями. Тепер хазяїн тільки одержує прибуток від торгівлі, часто нічого в ній не тямить і найбільше турбується про те, щоб його діти не стали купцями. Я не кажу тут про Стася Вокульського, у якого широкі плани, а кажу взагалі – якщо ти купець, то повинен сидіти в магазині й учити своїх людей, коли хочеш, щоб з них були порядні продавці.

Є чутка, що Андраші зажадав шістдесят мільйонів гульденів на непередбачені витрати. Отже, й Австрія озброюється, а Стась тим часом пише мені, що війни не буде.

Оскільки він не був ніколи фанфароном, то, мабуть, знає важливі політичні

таємниці; отож сидить в Болгарії не з любові до комерції...

Цікаво мені, що він думає робити? Цікаво!..

Розділ четвертий

ПОВЕРНЕННЯ

Неділя. Паскудний березневий день. Незабаром полудень, а варшавські вулиці майже безлюдні. Люди не виходять з дому, або ховаються по підворіттях, або, скулившись, утікають від дошкульного дощу з снігом. Майже не чути туркоту дροжок, бо візники стоять. Візники пересідають з передків під халабуди своїх екіпажів, а мокрі, обліплені снігом коні немов хочуть сховатись під дишель і накритись своїми вухами.

Незважаючи на таку погоду, а може, саме завдяки їй, пан Ігнац сидить у своїй заграгованій кімнаті дуже веселий. Торгівля в магазині йде чудово, вітрини на майбутній тиждень оздоблені, а головне – з дня на день може повернутися Вокульський. Тоді нарешті пан Ігнац здасть комусь звітність та всю мороку по керівництву магазином і не більш як через два місяці поїде в відпустку. Після двадцяти п'яти років роботи – та ще й якої! – він має право на цей – відпочинок. Він думатиме тільки про політику, ходитиме, бігатиме і стрибатиме по полях та лісах, посвистуватиме собі і навіть співатиме, як співав замолоду.

Аби тільки не отой ревматичний біль, який на селі, звісно, минеться...

Отже, хоч дощ із снігом б'є в загразоване вікно, хоч він заліплює шибки так, що в кімнаті напівтемно, у пана Ігнаца настроїй весняний. Він дістає з-під ліжка гітару, настроює її і, взявши кілька акордів, гугнявим голосом починає співати дуже романтичної пісні:

Наступ весни, її кроки поривні
Співом гучним соловейко вітає,
Над ручаєм у зеленому гаї
Квітнуть троянди чарівні.^[13]

Ці чарівні звуки будять пуделя, що спить на канапі, і він своїм єдиним оком починає придивлятися до хазяїна.

Звуки ці спричиняють щось дивніше – вони викликають на подвір'ї якусь величезну тінь, що стає в загразованому вікні й намагається зазирнути всередину кімнати, чим звертає на себе увагу пана Ігнаца. "Це, мабуть, Павло", – думає пан Ігнац.

Але Ір іншої думки: він зіскакує з канапи і стурбовано нюхає двері, немов зачув когось чужого.

В сінях чути шарудіння. Чиясь рука шукає клямки, нарешті, двері відчиняються, і

на порозі з'являється якась постать в широкій шубі, обліпленій снігом та покроплений дощем.

- Хто там? - питає пан Ігнац, і на обличчі його виступають червоні плями.

- А ти вже забув мене, старий?.. - тихо й повільно відповідає голос.

Пан Ігнац зовсім бентежиться. Він начіплює на ніс пенсне, яке зараз же спадає, потім витягає з-під ліжка схожий на труну футляр, квапливо ховає в нього гітару і кладе на своє ліжко.

Тим часом гість скидає шубу і смушеву шапку, а одноокий Ір, обнюхавши його, починає крутити хвостом і з радісним скавучанням припадає до його ніг.

Пан Ігнац підходить до гостя схвильований і зсугублений більш, ніж звичайно.

- Мені здається... - каже він, потираючи руки, - мені здається, що маю приємність...

Потім, часто кліпаючи, підводить гостя до вікна.

- Стась... їй же богу!..

Він плече гостя по опуклих грудях, тисне йому то праву, то ліву руку і, нарешті, поклавши долоню на його стрижену голову, робить такий рух, ніби має втирати йому в тім'я мазь.

- Ха-ха-ха!.. - сміється пан Ігнац. - Стась власною особою... Стась із війни!.. Що це ти аж тепер згадав, що маєш магазин і друзів? - додає він, сильно ляпаючи його по спині. - Хай мене чорти візьмуть, коли ти не схожий на солдата або на моряка, тільки не на купця... Вісім місяців не бути в магазині!.. Які груди... яка довбешка...

Гість також сміявся. Він обняв Ігнаца за ший і по кілька разів палко поцілував його в обидві щоки, які той по черзі підставляв йому, сам, однак, не відповідаючи на поцілунки.

- Ну, що ж у тебе, старий, чувати? - спитав гість. - Щось ти схуд, поблід...

- Навпаки, потроху набираю тіла.

- Посивів... Як же ти себе почуваєш?

- Чудово. І в магазині справи йдуть добре, оборот трохи збільшився. В січні й лютому наторгували на двадцять п'ять тисяч карбованців!.. Стасю коханий!.. Та тебе ж вісім місяців не було вдома... Це тобі що? Може, сядеш?

- Звичайно, - відповів гість, сідаючи на канапі, на якій враз уместився Ір і поклав йому голову на коліна.

Пан Ігнац присунув свого стільця до канапи.

- Може, що-небудь з'їси? У мене є шинка і трохи ікри.

- Можна.

- Може, чого-небудь і вип'єш? Є пляшка непоганого угорського вина, але тільки одна ціла чарка.

- Буду пити з склянки.

Пан Ігнац затупцював по кімнаті, відкриваючи то шафу, то сундучка, то шухляду в столі. Він дістав вино і знову сховав його, потім поклав на столі шинку й кілька булок.

Руки й повіки йому тремтіли, і минуло чимало часу, поки він заспокоївся настільки,

що зміг виставити на стіл усі харчі. Лише чарка вина повернула йому порушену душевну рівновагу.

Тим часом Вокульський їв:

- Ну, що нового? - вже спокійніше запитав пан Ігнац, торкаючи гостя за коліно.

- Догадуюсь, що тебе цікавить політика, - відповів Вокульський. - Буде мир.

- А чого ж озброюється Австрія?

- Озброюється на шістдесят мільйонів гульденів?.. Хоче загарбати Боснію й Герцеговіну.

У Ігнаца розширились зіниці.

- Австрія хоче загарбати?.. - повторив він. - За що?

- За що? - усміхнувся Вокульський. - За те, що Туреччина не може їй нічого заборонити.

- А що ж Англія?

- Англія також дістане компенсацію.

- Коштом Туреччини?

- Звичайно. Слабші завжди платять за сварки між сильними.

- А справедливість? - вигукнув пан Ігнац.

- Справедливість полягає в тому, що сильні множаться й ростуть, а кволі гинуть.

Інакше світ перетворився б на дім інвалідів, а це вже була б несправедливість.

Ігнац відсунувся разом із стільцем.

- І це кажеш ти, Стасю?.. Серйозно, без жартів?

Вокульський спокійно глянув на нього.

- Це кажу я, - відповів він. - Що ж у цьому, дивного? Хіба цей закон не стосується мене, тебе, всіх нас?.. Забагато я плакав над собою, щоб уболівати за Туреччиною.

Пан Ігнац опустил очі й замовк. Вокульський спокійно їв.

- Ну, а як тобі щастило? - запитав Жецький уже спокійним тоном.

У Вокульського блиснули очі. Він перестав їсти і сперся на бильце канапи.

- Пам'ятаєш, - спитав він, - скільки я взяв з собою грошей, як виїжджав звідси?

- Тридцять тисяч карбованців, усю готівку.

- А як ти гадаєш: скільки привіз?

- П'ятде... ну, тисяч з сорок... Угадав?.. - спитав Жецький, невпевнено дивлячись на нього.

Вокульський налив склянку вина й неквапно вишів.

- Двісті п'ятдесят тисяч карбованців, з них більша частина золотом, - промовив він виразно. - А оскільки я сказав купити цінних паперів, які продам після укладення миру, то матиму понад триста тисяч.

Жецький нахилився до нього, розкривши рота.

- Не бійся, - вів далі Вокульський, - ці гроші я заробив чесно, навіть тяжкою працею, дуже тяжкою. Весь секрет полягає в тому, що я мав багатого спільника й задовольнявся прибутком в чотири-п'ять разів меншим, ніж інші. Через те мій капітал весь час був в обігу і зростав.

Ну, – додав він по паузі, – до того ж мені неймовірно щастило... Як грачеві, котрому десять разів підряд виходять той самий номер в рулетці. Нічого собі гра?... Майже щомісяця я ризикував усім майном, а щодня – життям.

– І тільки задля цього туди їздив? – спитав Ігнац.

Вокульський насмішкливо глянув на нього.

– А ти хотів, щоб я зробився турецьким Валленродом?^[14]

– Ризикувати задля капіталу, коли є певний шматок хліба!.. – буркнув пай Ігнац, хитаючи головою і зводячи брови.

Вокульський затремтів від гніву й підхопився з канапи.

– Цей певний шматок хліба, – заговорив він, стикаючи кулаки, – стояв мені поперек горла й душив мене цілих шість років!.. Хіба ти вже не пам'ятаєш, скільки разів на день дорікали мені двома поколіннями Мінцелів та ангельською добротою моєї дружини? Чи був хто-небудь з далеких чи близьких моїх знайомих, крім тебе, хто не ображав би мене словом, рухом або поглядом? А скільки разів говорили мені мало не в вічі, що я живу коштом своєї дружини, що всім завдячую праці Мінцелів, а своєї енергії не доклав аніскілечки, хоч я розширив цю крамничку і подвоїв її прибутки...

Мінцслі, завжди Мінцелі!.. Нехай тепер порівняють мене з Мінцелями. Я сам-один заробив за півроку більше, ніж два покоління Мінцелів за півстоліття. Щоб здобути те, що я здобув серед куль, багнетів і тифу, тисяча Мінцелів мусили б марудитись у своїх крамничках та ковпаках. Тепер я вже знаю, скількох Мінцелів я вартий, і для такого результату, їй-богу, готовий повторити ту саму гру! Краще мені ризикувати майном і життям, аніж дякувати людям, які купують у мене парасольку, або кланяються тим, котрі зволють у моєму магазині замовити унітаз для ватерклозета.

– Він завжди однаковий! – прошепотів Ігнац.

Вокульський охолов. Він поклав руку на плече Ігнацові й, заглядаючи йому в очі, лагідно считав:

– Ти не гніваєшся, старий?

– Чого? Хіба я не знаю, що вовк не стерегтиме баранів... Звичайна річ...

– Що ж у вас чувати, скажи?

– Тільки те, про що я писав тобі в листах. Торгівля йде добре, одержали нові товари, збільшилось замовлень.

Потрібен ще один продавець.

– Візьмемо двох, магазин розширимо, буде розкішний.

– Дрібниці.

Вокульський глянув на нього збоку й усміхнувся, бачачи, що настрої у старого поліпшується.

– А що чути в місті? В магазині, поки ти в ньому працюєш, завжди буде все гаразд. у- В місті...

– Постійні покупці всі нас відвідують? – перебив його Вокульський, все швидше ходячи по кімнаті.

– Всі. Навіть з'явилися нові.

- А... а...

Вокульський спинився, ніби вагаючись. Він знов налив склянку вина й вихилив одним духом.

- А Ленцький купує у нас?..

- Частіше бере набір.

- Значить, бере... - Вокульський передихнув. - Як же його справи?

- Здається, він зовсім збанкрутував, і, мабуть, цього року продаватимуть з торгів його будинок.

Вокульський нахилився над канапою і почав бавитися з Іром.

- Скажи, будь ласка... А панна Ленцька не вийшла заміж?

- Ні.

- І не виходить?

- Навряд. Хто тепер одружиться з панною, у якої великі претензії і ніякого приданого? Так і постаріється, хоч і гарна. Звичайно...

Вокульський встав і потягнувся. Його суворе обличчя стало на диво лагідним.

- Любий ти мій старигане! - сказав він, беручи Ігнаца за руку. - Мій чесний давній приятелю! Ти навіть не уявляєш собі, який я радий тебе бачити, та ще й у цій кімнатці. Пам'ятаєш, скільки я тут провів вечорів та ночей... як ти мене годував, як віддавав мені свою кращу одягу... Пам'ятаєш?

Жецький уважно подивився на нього й подумав, що вино, мабуть, досить міцне, коли так розв'язало язика Вокульському.

Вокульський сів на канапу, обперся головою об стіну й заговорив наче сам до себе:

- Ти навіть не уявляєш собі, що я витерпів - на чужині, не певний, чи побачу ще кого-небудь з близьких, страшенно самотній. Бо, розумієш, найстрашніша самотність не та, що навколо людини, а пустка в самій людині, коли вона не взяла з собою з батьківщини жодного теплого погляду, сердечного слова, навіть іскри надії.

Пан Ігнац ворухнувся на стільці, щоб заперечити.

- Дозволь нагадати, - зауважив він, - що спочатку я писав тобі дуже сердечні листи, можливо, навіть надто сентиментальні. Але мене розохотили твої короткі відповіді.

- Хіба я на тебе ображаюсь?

- Ще менш підстав у тебе ображатись на інших працівників, котрі не знають тебе так, як я.

Вокульському стало ніяково.

- Але ж я до жодного з них не маю претензій. Може, трошечки до тебе за те, що так мало писав про... міські справи... До того ж "Кур'єр" часто пропадав на пошті, новини надходили з перервами, і тоді мене починали мучити найгірші передчуття.

- Чому? Адже у нас не було війни, - здивовано відповів пан Ігнац.

- Та й справді!.. Ви навіть непогано веселилися. Пам'ятаю, в грудні тут влаштовували чудові живі картини.

Хто там в них виступав?..

- Ну, я на такі дурниці не ходжу.

- Правда. А я того дня дав би десять тисяч карбованців, щоб їх побачити. Ще більша дурниця!.. Правда ж?

- Безумовно... хоч твій настрій можна пояснити нудьгою, самотністю.

- А може, тугою, - перебив Вокульський. - Отруювала вона мені кожну вільну від праці хвилину, кожну годину відпочинку. Налий мені вина, Ігнаце.

Він випив, знову почав ходити по кімнаті й заговорив притишеним голосом:

- Уперше це сталося зі мною під час переправи через Дунай, що тривала з вечора до пізньої ночі. Я плів сам із циганом-перевізником. Розмовляти я з ним не міг, тому розглядав околиці. В тому місці були піщані береги, як у нас. І дерева схожі на наші верби, й косогори порослі ліщиною, д темні соснові гаї - все, як у нас. На якусь хвилину мені здалося, що я на батьківщині і перш ніж настане ніч я побачу вас. Ніч настала, але одночасно зникли в темряві береги. Я залишився сам на широчезному водному просторі, в якому відбивалися бліді зірки. І тоді мені спало на думку, що я так далеко від дому, і єдине, що нас єднає, - оці зорі, а в цю хвилину, мабуть, там, у вас, ніхто на них не дивиться, ніхто мене не пам'ятає, ніхто!.. Я відчув, що всередині у мене ніби щось розірвалось, і тоді я зрозумів, яка у мене в душі глибока рана.

- Це правда, зірки мене ніколи не цікавили, - тихо промовив пан Ігнац.

- Від того дня на мене напала дивна хвороба, - вів далі Вокульський. - Поки я писав листи, складав рахунки, одержував товари, розсилав своїх агентів, поки допомагав витягати з болота вози та розвантажувати їх або стеріг товари від грабіжників, - я був більш-менш спокійний.

Але як тільки відривався від справ, навіть коли на хвилину відкладав перо, я відчував такий біль, наче мені, - ти розумієш, Ігнаце, - наче мені в серце потрапила зернина піску. Бувало, ходжу, їм, п'ю, розмовляю, тверезо думаю, розглядаю чудові краєвиди, навіть сміюсь і веселюсь, а однак відчуваю, ніби мене щось тупо коле, відчуваю якийсь невиразний неспокій, ледь помітну тривогу.

Цей хронічний, надзвичайно болісний стан кожна дрібниця могла перетворити в бурю. Якесь дерево знайомої породи, голий горбок, барва хмари, політ птаха, навіть порив вітру без ніякого приводу збуджували в мені такий шалений розпач, що я втікав од людей. Я шукав такої відлюдної місцини, де міг би небачений ніким упасти й вити з болю, як пес.

Інколи в такі години, коли я втікав сам від себе, мене здоганяла ніч. Тоді з-за кущів, повалених дерев та з яруг проти мене виходили якісь сірі тіні й сумно кивали головами з каламутними очима. А всі шелести листя, далекий гуркіт возів, дзюрчання води зливалися в один жалібний голос, який питав мене: "Подорожній чоловіче, що з тобою сталося?"^[15] І справді, що зі мною сталося...

- Нічого не розумію, - перебив його Ігнац. - Що ж воно за шаленство?

- Що?.. Туга.

- За чим?

Вокульський здригнувся.

- За чим? Ну... за всім... за батьківщиною...

- Чому ж ти не повертався?

- А що б це мені допомогло?.. А зрештою - не міг.

- Не міг? - перепитав Ігнац.

- Не міг... та й усе! Нічого мені було повертатися, - нетерпляче відповів Вокульський. - Вмерти тут чи там - однаково... Дай мені вина, - раптом закінчив він, простягаючи руку.

Жецький глянув на його палаюче обличчя й відсунув пляшку.

- Облиш, - сказав він, - ти вже й так збуджений...

- Через те й хочу пити...

- Через те ти й не повинен пити, - перебив Ігнац. - Ти забагато говориш, може, більше, ніж сам хотів би, - додав він з притиском.

Вокульський не наполягав. Він подумав і відповів, хитаючи головою:

- Помиляєшся.

- Зараз я тобі доведу, - відповів Ігнац стишеним голосом, - Ти їздив туди не тільки для того, щоб заробити гроші...

- Безумовно, - сказав Вокульський, подумавши.

- Та й нащо тобі триста тисяч карбованців, коли вистачало тисячі на рік?..

- Правильно.

Жецький нахилився до його вуха.

- А ще скажу тобі, що ці гроші ти привіз не для себе...

- Хто його знає, може, ти й угадав.

- Я вгадую більше, ніж ти думаєш...

Вокульський раптом зареготав.

- Ага, он що ти думаєш! - вигукнув він. - Запевняю тебе, що ти нічого не знаєш, старий мрійнику.

- Боюсь я твоєї тверезості, бо від неї ти починаєш балакати, як шалений. Ти розумієш мене, Стасю?..

Вокульський все сміявся.

- Твоя правда, я не звик пити, й вино вдарило мені в голову. Але тепер я вже можу думати тверезо. Скажу тобі тільки, що ти помиляєшся. А тепер, щоб я зовсім не впився, випий сам - за успіх моїх намірів.

Ігнац налив чарку й, міцно потиснувши руку Вокульському, промовив:

- За успіх великих намірів...

- Великих для мене, але насправді дуже скромних.

- Хай буде й так, - сказав Ігнац. - Я вже такий старий, що мені краще ні про що не знати; навіть такий старий, що прагну тільки одного - гарної смерті. Дай мені слово, що, коли настане час, ти повідомиш мене...

- Так, коли настане час, будеш моїм сватом.

- Я вже був, і нещасливо...

- З удовою, сім років тому?

- П'ятнадцять.^[16]

- Знову своєї, - засміявся Вокульський. - Ти завжди однаковий.

- І ти однаковий. За успіх твоїх намірів... Які б вони не були, але я знаю, що вони гідні тебе. А тепер - мовчу...

Сказавши це, пан Ігнац випив вино, а чарку кинув на підлогу. Брязкіт розбитого скла розбудив Іра.

- Ходімо в магазин, - сказав Ігнац. - Бувають розмови, після яких добре поговорити про справи.

Жецький узяв з шухляди ключа, і вони вийшли. У підворітті на них війнуло мокрим снігом. Жецький відчинив двері магазину й засвітив кілька газових ріжків.

- Ого, які товари! - вигукнув Вокульський. - І, здається, всі нові?

- Майже. Хочеш подивитись?.. Отут фарфор. Зверни увагу...

- Потім... Дай мені книгу.

- Прибутків?

- Ні, боржників.

Жецький відкрив конторку, дістав книгу й підсунув крісло. Вокульський сів і, переглянувши список, зупинився на одному прізвищі.

- Сто сорок карбованців, - прочитав він. - Ну, це небагато...

- Хто ж то? - запитав Ігнац. - А... Ленцький...

- Панні Ленцькій також відкрито кредит... дуже добре, - бубонів далі Вокульський, нахилившись над книжкою, немов запис був невиразний. - Ага... ага... позавчора взяла гаманця... Три карбованці?.. Це, мабуть, дорого...

- Зовсім ні, - озвався пан Ігнац, - гаманець прекрасний, я сам вибирав.

- З яких це? - байдуже спитав Вокульський і закрив книгу.

- З тієї он полиці. Бачиш, які гарненькі?

- Вона, мабуть, довго перебирала їх... Кажуть, вона перебірлива...

- Зовсім не перебирала, нащо їй було перебирати? - відповів Ігнац. - Подивилась оцього...

- Оцього?..

- А хотіла взяти отого...

- Отого? - шепнув Вокульський, беручи в руки гаманця.

- Але я порадив їй іншого, схожого на отой...

- А знаєш, це таки гарненька річ.

- Той, що я вибрав, був іще кращий.

- Мені він дуже подобається. Знаєш... я візьму його, бо мій уже нікуди не годиться...

- Зажди, я знайду тобі кращого, - вигукнув Жецький.

- Та нехай. Покажи інші товари, може, я ще що-небудь візьму.

- Запонки ти маєш? Галстук, калосі, парасольку...

- Дай мені парасольку, ну... і галстук. Сам вибери.

Я сьогодні буду єдиним покупцем і до того ж заплачу готівкою!

- Дуже добра звичка, - радо відповів Жецький. Він швиденько дістав галстук з шухляди і парасольку з вітрини й подав Вокульському. - Зі знижкою, що належить тобі, як співробітникові закладу, заплатиш сім карбованців. Чудова парасолька. Дрібниці.

- Ну, що ж, повернемося до тебе? - сказав Вокульський.

- Не оглядатимеш магазину? - спитав Ігнац. - Ах, що це мене обхо...

- Не обходить тебе твій власний магазин, такий чудовий магазин?.. - здивувався Ігнац.

- Та ні ж бо, як ти міг таке подумати?.. Але я трохи стомився.

- Слушно, - сказав Жецький. - Що правильно, то правильно. Ну, то ходімо.

Позакручувавши газові ріжки і пропустивши Вокульського вперед, він замкнув магазин. В підворітті вони знов побачили мокрий сніг і Павла, який ніс обід.

Розділ п'ятий

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ СТАРОГО ПАНА І МРІЇ СВІТСЬКОЇ ПАННИ

Пан Томаш Ленцький з дочкою-одиначкою Ізабеллою та кузиною панною Флорентіною жив не в своєму власному домі, а наймав квартиру з восьми кімнат в районі Уяздовської Алеї. Квартира складалася з вітальні з трьома вікнами, кабінету власного, будуара дочки, спальні для себе, спальні для дочки, кімнати панни Флорентіни та гардеробу, крім кухні та приміщення для слуг - старого камердинера Миколая, його жінки, що працювала куховаркою, і покоївки Ганнусі.

Квартира була дуже вигідна: суха, тепла, простора і світла, з мармуровими сходами, газом, електричними дзвінками та водопроводом. Кожна кімната в разі потреби сполучалася з іншими, але також мала окремий вхід. Меблів було ні замало, ні забагато, якраз стільки, скільки потрібно, до того ж вони були досить прості й не муляли очей зайвими оздобами. Вигляд буфета збуджував почуття певності, що срібло з нього не пропаде; ліжко викликало думку про спокійний відпочинок достойних людей; стіл міг витримати скільки завгодно потрав та напоїв, на стілець можна було сісти, не боячись, що він зламається, а в кріслі добре було мріяти.

Хто сюди заходив, міг не боятися, що на щось наткнеться або зіпсує. Чекаючи господаря, гість не нудився, бо круг нього було багато вартих уваги речей. До того ж споглядання цих речей, які були зроблені давно й могли служити ще кільком поколінням, створювало якийсь урочистий настрій.

На цьому солідному тлі квартири вигідно вирізнялися її мешканці.

Пан Томаш Ленцький був шістдесятирічний чоловік, невисокий, гладкий і повнокровний. Він носив невеликі білі вуса й таке ж біле, зачесане догори волосся. У

нього були сірі розумні очі, велична постава й енергійна хода. На вулиці йому давали дорогу, прості люди казали: "Оце одразу видно, що з панів пан".

І справді, в роду пана Ленцького було чимало сенаторів.

Батько його ще володів мільйонами, а він сам замолоду теж був досить багатий. Проте пізніше частину маєтку поглинули політичні події^[17], а решту – подорожі по Європі та великосвітське життя. Треба сказати, що пан Томаш до 1870 року часто бував при французькому дворі, а потім при віденському та італійському. Тут Віктор-Еммануїл, зачарований вродою його дочки, дарував його своєю приязню і навіть хотів надати йому графський титул. Отож не дивно, що пан Томаш по смерті великого короля два місяці носив на капелюші жалобний крест.

Кілька останніх років пан Томаш нікуди не виїздив з Варшави, бо на те, щоб з'являтися при дворах, уже бракувало грошей. Зате його квартира стала осередком вищого світу й була ним доти, поки не розійшлась поголоска, що пан Томаш прогайнував не тільки своє майно, а й посаг панни Ізабелли.

Першими повтікали женихи, за ними дами, у яких були бридкі дочки, з рештою пан Томаш порвав стосунки сам і обмежив свої знайомства виключно ріднею. Але коли й серед рідні помітив певне охолодження, він зовсім зрікся товариства й навіть, – як домовласник, записався до купецького клубу, чим дуже обурих багатьох шановних осіб.

Там хотіли обрати його головою, але він не погодився.

Тільки його дочка ще була у старої тітки графині Карольової та в кількох її приятельок, а це знову стало приводом для поголоски, ніби у пана Томаша ще є майно і що він порвав з товариством почасти через дивацтво, а почасти через те, щоб випробувати справжніх друзів і вибрати дочці чоловіка, який любив би її не за посаг, а задля неї самої.

Таким чином навколо панни Ізабелли знову почала збиратися юрба поклонників, а на столику в її будуарі – купа візитних карток. Проте прийомів для гостей не влаштовували, з чого вони, зрештою, не дуже й обурювались, бо розійшлась третя поголоска, що дім пана Томаша буде продано з торгів.

Цього разу в товаристві сталося замішання. Одні твердили, що пан Томаш явний банкрут, другі готові були заприсягтися, що він приховав майно, аби забезпечити щастя своїй одиначці. Кандидати в чоловіки та їхні родичі мучились непевністю. Щоб нічим не ризикувати та нічого не втрачати, вони віддавали належне вроді панни Ізабелли, не нав'язуючись занадто, й нишком залишали в її домі візитні картки' благаючи бога, аби їх не запросили перш, ніж з'ясується ситуація.

Про візити-відповіді пана Томаша не було й мови. Таку поведінку виправдували його екстравагантністю і жалобою за покійним Віктором-Еммануїлом.

Тим часом пан Томаш удень проходжався по Алеях, а ввечері грав у клубі в віст. Обличчя його завжди було таке спокійне, а постава така велична, що поклонники його дочки не знали, що й думати. Найрозважливіші вичікували, а сміливіші знову почали дарувати їй ніжними поглядами, тихими зітханнями або тремтячими потисками руки, на що вона відповідала холодною, а часом гордовитою байдужістю.

Панна Ізабелла була незвичайно гарна. Все "в ній було оригінальне й досконале. Зріст вище середнього, ідеально струнка постать, пишне світле волосся з попелястим відтінком, рівний носик, напіврозкриті вуста, зуби, як перли, руки й ноги – гідної подиву краси. Особливе враження справляли її очі – часом темні й замріяні, часом іскристі від веселощів, часом ясно-сині й холодні, як крига.

Надзвичайна була гра її обличчя. Доли вона говорила, говорили її вуста, брови, ніздрі, руки, вся її постать, а найбільше очі, якими вона, здається, прагнула перелити свою душу в слухача. А коли слухала, здавалось, вона хоче випити душу з оповідача. Її очі вміли голубити, пестити, плакати без сліз, палити й морозити. Інколи здавалось, що в пориві ніжності вона обніме якогось щасливця і схилить йому на плече голову; та коли щасливець уже танув від раювання, вона робила якийсь невловимий рух, даючи зрозуміти, що схопити її неможливо, що вона вислизне, або одіпхне, або просто скаже лакеєві випроводити поклонника за двері...

Цікавим явищем була душа панни Ізабелли.

Якби її хто-небудь серйозно запитав: що таке світ і що таке вона сама, панна Ізабелла, безумовно, відповіла б, що світ – це зачарований сад, а вона – богиня або німфа, втілена в людську подобу.

Панна Ізабелла від колиски жила в світі краси, і не тільки в світі надлюдським, але – надприроднім. Спала вона в пухових перинах, одягалась у шовки та мережива, сиділа на м'яких різьблених меблях з ебену та палісандру, пила з кришталю, їла з срібла та фарфору, дорожчого за золото.

Для неї не. Існувало ніякої пори року, тільки безнастанна весна, повна лагідного світла, живих квітів та пахоців.

Не існувало й пори дня, бо часом цілі місяці вона лягала спати о восьмій ранку, а обідала о другій годині ночі. Не існувало також географічних відмінностей, бо в Парижі, Римі, Відні, Берліні чи Лондоні вона знаходила тих самих людей, ті самі звичаї, ті самі меблі, навіть ті самі страви: супи з водоростей Тихого океану, устриці з Північного моря, рибу з Атлантики або Середземного моря, дичину з усіх країн, фрукти з усіх частин світу. Для неї не існувало навіть сили ваги, бо стільці їй підсували, тарілки подавали, її саму на вулицях везли, на сходах підтримували, на гори виносили на руках.

Буаль захищала її од вітру, карета від дощу, соболі від холоду, парасолька й рукавички від сонця. І так вона жила день у день, місяць у місяць, рік у рік, пануючи над людьми і навіть над законами природи.

Двічі потрапляла вона в страшну бурю: один раз в Альпах, другий – в Середземному морі. Полякались найодважніші, але панна Ізабелла, усміхаючись, тільки прислухалась до гуркоту руйнованих скель та до тріщання корабля, навіть не припускаючи можливості небезпеки.

Просто природа влаштувала для неї розкішне видовище з блискавок, каміння та з морського виру, як іншим разом показала їй місяць над Женевським озером або над Рейнським водопадом розігнала хмари, що заступали сонце.

Адже те саме щоденно в театрах влаштовують машиністи сцени, проте навіть

слабонервні дами цього не лякаються.

Цей світ безнастанної весни, в якому шелестіли шовки, росло тільки різьблене дерево, а глина вкривалася художніми малюнками, цей світ був населений особливими людьми. Це були князі і княгині, графи і графині, а також родовита й дуже багата шляхта. Були там ще заміжні дами й жонаті панове в ролі господинь та господарів дому, матрони, що уособлювали вишукані манери та добрі звичаї, старі пани, які сиділи за столом на почесному місці, зводили молодь, благословляли її і грали в карти. Були також єпископи – втілення бога на землі, сановники, присутність яких охороняла світ від соціальних заворушень та землетрусів, нарешті, були діти, маленькі херувими, послані на землю для того, щоб старші могли влаштовувати дитячі бали.

Серед постійної людності зачарованого світу час від часу з'являвся простий смертний, якому на крилах слави щастило підвестись аж до вершин Олімпу. Звичайно це був який-небудь інженер, котрий єднав океани або просвердлював чи будував Альпи. Траплявся інколи капітан, який у бою з дикунами втратив весь свій загін, а сам, весь поранений, врятувався лише завдяки коханню негритьянської принцеси. Траплявся й мандрівник, що нібито відкрив якусь нову частину світу, зазнав аварії, опинився на безлюдному острові і, мабуть, скуштував людського м'яса.

Бували там, нарешті, уславлені художники, а особливо поети, які в альбомах графинь писали гарні вірші, могли безнадійно закохуватись і увічнювати чари своїх недоступних богинь спочатку в газетах, а потім у томиках віршів, надрукованих на веленовому папері.

Всі ці люди, серед яких обережно просувались ліврейні лакеї, компаньйонки, бідні кузини й кузени, що прагнули високих посад, всі ці люди справляли безнастанне свято.

Після полудня вони складали та віддавали одне одному візити або їздили по магазинах. Надвечір починали розважатись – до обіду, під час обіду й після обіду. Потім їхали на концерт або в театр, щоб побачити там інший штучний світ, де герої рідко коли їздять і працюють, зате весь час самі з собою розмовляють, де жіноча невірність призводить до великих катастроф і де полюбовник, убитий чоловіком в п'ятій дії, другого дня воскресє в першій дії, щоб чинити ті самі помилки й говорити самому з собою в присутності інших людей, які його чомусь не чують. Після театру вони знову збиралися в салонах, де слуги розносили холодні й гарячі напої, найняті артисти співали, молоді дами слухали оповідань порубаного капітана про кохання негритьянської принцеси, панни розмовляли з поемами про споріднення душ, літні панове викладали інженерам свої погляди на інженерну науку, а дами середнього віку з допомогою недоводок та палких поглядів боролися між собою за мандрівника, який скуштував людського м'яса. Потім сідали вечеряти, де роти жували, шлунки перетравлювали, а черевики під столом розмовляли про почуття крижаних сердець та мрії тверезих голів. Після цього роз'їжджалися, щоб у справжньому сні набратись сили для сну життя.

Поза цим казковим був ще інший світ – справжній.

Про його існування панна Ізабелла знала й навіть любила спостерігати з вікна

карети, з вагона або з власної квартири. В цих рамках і на такій відстані він здавався їй мальовничим і навіть симпатичним. Вона бачила плугатарів, що неквапно орали землю; великі вози, запряжені худючими шкапами; рознощиків фруктів та городини, старика, який дробив каміння на соші; посильних, які кудись поспішали; гарних і настирливих дівчат, які продавали квіти; родину, що складалася з батька, огрядної матері і чотирьох дітей, які парами тримались за руки; франта з міщан, що їхав бричкою, якимось смішно розлігшись на ній; інколи – похорон. І вона казала собі, що той, другий світ, хоч і нижчий, але непоганий, він навіть кращий за жанрові картини, бо рухається і щохвилини змінюється.

І ще знала панна Ізабелла, що, як квіти ростуть в оранжереї, а виноград на винограднику, так у тому нижчому світі ростуть потрібні їй речі. Відтіля походять її вірні Миколай і Ганнуса, там роблять крісла, фарфор, кришталь і фіранки, там народжуються натирачі підлог, шпалерники, садівники та кравчині. Бувши якимось у магазині, вона захотіла подивитись на швацьку майстерню, і їй дуже цікаво було спостерігати, як десятки кравчинь кроїли, зшивали та укладали на манекенах зборки одєжі. Вона була певна, що робить їм велику приємність, бо ті кравчині, що брали з неї мірку або приміряли сукню, завжди усміхалися і піклувалися про те, щоб убрання на ній гарно лежало.

І ще панна Ізабелла знала, що на тім, звичайнім світі є нещасні люди, Через те кожному старцеві, який траплявся їй на очі, вона казала давати по кілька злотих. Одного разу, зустрівши виснажену матір з жовтою, як віск, дитиною на руках, вона віддала їй браслет, а брудних дітей-жебраків обдаровувала цукерками й цілувала з побожним почуттям. Їй здавалось, що в котромусь із цих нещасних, а може, і в кожному, втілюється Христос і заступив їй дорогу, аби дати можливість вчинити добре діло.

Взагалі до людей з нижчого світу вона мала зичливе серце. Їй спадали на думку слова з святого письма: "В поті чола здобуватимеш хліб свій". Мабуть, ці люди вчинили якийсь тяжкий гріх, коли їх засуджено на працю, але ж такі, як вона, ангели не могли не вболівати над їхньою долею. Такі, як вона, – для кого найбільшою працею було доторкнутись до електричного дзвінка або віддати наказ.

Раз тільки нижчий світ справив на неї величезне враження. Якимось у Франції панна Ізабелла відвідала металургійний завод. З'їжджаючи з гори, вона побачила серед лісів та лук, під ясно-синім небом, унизу долину, повну клубів чорного диму та білої пари, й почула глухий гуркіт, скрегіт та пахкання машин. Потім вона оглядала печі, які нагадували вежі середньовічних замків і дихали полум'ям; могутні колеса, що оберталися з блискавичною швидкістю; величезні металеві конструкції, що пересувалися самі собою по рейках; струмені розжареного, аж білого металу і, схожих на бронзові статуї, напівголих робітників з похмурим поглядом очей. А понад усім цим – кривава заграва, гудіння коліс, стогін міхів, грюкіт молотів і нетерплячі зітхання котлів, а під ногами дрижання зляканої землі.

Тоді їй здалося, що з вершин щасливого Олімпу вона спустилася в безнадійну

прірву Вулкана^[18], де циклопи кують блискавки, які можуть розтрошити, самий Олімп. Їй пригадалася легенда про повсталих велетнів, про загибель юго прекрасного світу, в якому вона існувала, і вперше в житті її, богиню, перед якою схилялись маршалки й сенатори, пойняла тривога.

- Це страшні люди, папа, - шепнула вона.

Батько мовчав, тільки міцніше притиснув до себе її руку.

- Але жінкам вони нічого лихого не зроблять?

- Так, навіть вони, - відповів пан Томаш.

В цю хвилину панні Ізабеллі стало соромно, що вона турбувалася тільки про жінок. І вона покvapно додала:

- А коли нам, то й вам не зроблять нічого лихого...

Пан Томаш усміхнувся і похитав головою. В ті часи багато говорилось про недалекий кінець старого світу, а пан Томаш їлибоко це відчував, бо йому все трудніше було витягати гроші від своїх управителів.

Після відвідин заводу в житті панни Ізабелли почався важливий період. З містичним почуттям читала вона поезії свого далекого родича Зигмунта^[19] і їй здавалося, що саме на цьому заводі вона побачила ілюстрації до його "Небожественної комедії". Відтоді часто в сутінки їй ввижалось, що на залитій сонячним світлом горі, звідкіля з'їжджав до заводу її екіпаж, знаходились "Окопи святої трійці", а в долині, повитій димами та парою, був табір повсталих бідняків, готових в будь-яку хвилину рушити на штурм її прекрасного світу і зруйнувати його.

Аж тепер вона зрозуміла, як палко любить свою духовну батьківщину, де кришталеві люстри замінюють сонце, килими - землю, а статуї та колони - дерева. Ту, другу батьківщину, котра єднає аристократію всіх народів, розкіш усіх часів і найвищі досягнення цивілізації.

І все це мало б зруйнуватись, загинути або розсипатись на порох!.. Мали б загинути юнаки-рицарі, які з таким почуттям співають, так гарно танцюють, з усмішкою на устах б'ються на поєдинках, серед глибокого озера скачуть у воду за впущеною квіткою? Мали б загинути милі подруги, які приділяли їй стільки ласки, або, сидячи коло її ніг, звіряли їй стільки дрібних таємниць, а розлучившись з нею, писали їй довжелезні листи, де зворушливі почуття єдналися з сумнівною орфографією?

А ті добрі слуги, які поводяться з своїми панами так, немов присягнули любити їх, бути вірними і слухняними до смерті? А модистки, які завжди вітають її з усміхом і так пам'ятають про найдрібніші деталі її туалету, так докладно знають про її перемоги? А прекрасні коні, що їхній прудкості могла б позаздрити ластівка? А собаки, розумні й віддані, як люди? А парки, в яких людська рука створила пагорки і штучні струмки, надала чудової форми деревам?.. І все це мало б колись зникнути?..

Від цих думок у панни Ізабелли на обличчі з'явився новий вираз - лагідного смутку, який робив її ще прекраснішою. Про неї казали, що вона вже зовсім на порі.

Знаючи, що її світ є вищим світом, панна Ізабелла потроху дорозумілась, що до цих вершин можна підвестись і стало на них перебувати лише з допомогою двох крил:

шляхетного походження та багатства. Походження й багатство властиві певним обраним родинам так само, як цвіт і плід апельсина апельсиновому дереву. Дуже можливо також, що добрий бог, побачивши дві душі з шляхетними іменами, поєднані узами святого – таїнства, примножує їх маєтність та посилає їм на виховання маленького ангеліка, який згодом підтримуватиме славу роду своїми чеснотами, вишуканими манерами та вродою. Відціль виникає обов'язок обачно одружуватись, про що найкраще знають старі дами та підстаркуваті пани. Все залежить від правильного добору імен та маєтків. А любов, – не та шалена любов, про яку мріють поети, а істинно християнська, – з'являється лише після священного таїнства, і цілком досить того, щоб жінка могла гарно репрезентувати дім, а чоловік – бути достойним її супутником у товаристві.

Так воно було здавна, і було добре, як одностайно запевняють усі матрони. В теперішні часи про таке забули, і це погано: множаться мезальянси, підупадають великі роди. "І нема щастя в подружньому житті", – думала собі панна Ізабелла, якій молоді дами оповідали не одну сімейну таємницю.

Завдяки цим оповіданням вона пройнялась великою огидою до заміжнього життя, а до мужчин – легкою погордою.

Чоловік у халаті, який позіхає при жінці, цілує її з повним сигарного диму ротом, часто озивається: "Дай мені спокій!" або й просто: "Ти дурна!.." – той чоловік, який зчиняє вдома скандал за новий капелюшок, а поза домом витрачає гроші на екіпажі для актрис, – це зовсім не цікаве створіння. І що найгірше, що кожен з них до шлюбу був палким поклонником, марнів, коли довго не бачив своєї коханої, червонів при зустрічі з нею, а не один навіть похвалявся застрелитись із кохання.

Отож у вісімнадцять років панна Ізабелла тримала мужчин на відстані своєю холодністю. Коли Віктор-Еммануїл одного разу поцілував її в руку, вона упросила батька того ж дня виїхати з Рима. В Парижі їй освідчився один багатий французький граф; панна Ізабелла відповіла, що вона полька і за чужоземця не вийде. Подільського магната відштовхнула словами, що вийде лише за того, кого покохає, а про це говорити поки що нема підстав, а на освідчення якогось американського мільйонера тільки вибухнула сміхом.

Така поведінка панни Ізабелли на кілька років утворила навколо неї порожнечу. Нею захоплювались, їй поклонялись, але здалека, бо ніхто не хотів наражатись на дошкульну відмову."

Коли перше неприємне враження минулось, панна Ізабелла зрозуміла, що подружнє життя треба прийняти таким, яке воно є. Вона вже наважилась вийти заміж, але з тією умовою, щоб майбутній супутник життя подобався їй, був знатного роду й багатий. Звичайно, що їй траплялися люди вродливі, багаті або титуловані, та, на її нещастя, жоден з них не поєднував у собі всіх цих трьох якостей, отже, минуло знову кілька років.

Раптом розійшлась чутка, що справи пана Томаша зовсім кепські, і з цілого легіону поклонників у панни Ізабелли залишилось тільки два серйозних претенденти: один

барон і один маршалок, обидва багаті, але старі.

Тепер панна Ізабелла зрозуміла, що ґрунт утікає з-під її ніг, і вирішила зменшити вимоги. Але тому, що барон і маршалок, попри все своє багатство, викликали у неї непоборну огиду, вона з дня на день відкладала остаточне вирішення. Тим часом пан Томаш порвав з товариством.

Не дочекавшись відповіді, маршалок виїхав на село, а збентежений барон – за кордон, і панна Ізабелла залишилась зовсім сама! Правда, вона знала, що кожен з них повернеться на перший її поклик, але – котрого ж вибрати, як подолати в собі огиду?.. А головне, чи варто приносити себе в жертву, маючи якусь надію, що багатство ще повернеться і що вона матиме можливість знов вибирати? На цей раз вона вже неодмінно вибере, зазнавши, як тяжко жити поза світським товариством.

Одна річ дуже полегшувала їй можливість вийти заміж з розрахунку: вона ніколи не була закохана. Спричинився до цього її холодний темперамент, віра, що в подружньому житті можна обійтися й без поетичних додатків, нарешті – ідеальна любов, найдивніша з тих, про які можна було почути.

Одного разу панна Ізабелла побачила в скульптурній галереї статую Аполлона, яка справила на неї таке сильне враження, що вона купила прекрасну її копію й поставила в своєму будуарі. Вона дивилася на нього цілі години, думала про нього і... хто знає, скільки поцілунків ogrівало руки та ноги мармурового божества?.. І сталось чудо: від пестоців закоханої жінки камінь ожив. Бо коли одної ночі вона заплакана заснула, безсмертний зійшов із свого п'єдесталу в лавровому вінку на голові, сяючи містичним сяйвом.

Він сів на краю її ліжка, довго дивився на неї очима, з яких проглядала вічність, а потім стиснув її в могутніх обіймах і поцілунками білих вуст сушив її сльози та охолоджував її гарячку.

Відтоді він все частіше навідував її, і коли вона мліла в його обіймах, він, бог світла, шептав їй про таємниці неба й землі, досі не названі мовою смертних. З любові до неї він створив ще більше чудо, являючи в своєму божественному образі облагороджені риси тих мужчин, які в свій час справили на неї враження.

Раз він схожий був на героя-генерала, який виграв битву і з висоти свого сідла споглядав, як умирали тисячі хоробрих воїнів. Другий раз нагадував обличчям уславленого тенора, якому жінки кидали під ноги квіти, а чоловіки випрягали з його карети коні. Ще іншим разом він був веселим і вродливим принцом крові одного з царюючих домів; був відважним пожежником, який за врятування трьох чоловік з полум'я на п'ятому поверсі одержав орден Почесного легіону; був знаменитим художником, який дивував світ багатством своєї фантазії; був венеціанським гондольєром або цирковим атлетом незвичайної сили і вроди.

Кожен з цих людей певний час володів потаємними думками панни Ізабелли, кожному з них вона присвячувала найпотаємніші зітхання, розуміючи, що з тих чи інших причин їй не можна його покохати, і кожен з волі божества з'являвся в його образі в напівфантастичних мріях. А від цих видінь в очах панни Ізабелли з'явився

новий вираз – якась неземна задума. Інколи її очі дивилися понад людей і поза цей світ; а коли до того ж її попелясте волосся розсипалось по чолі якось так дивно, немов від таємничого подмуху, присутнім здавалося, що перед ними ангел або свята.

Щось рік тому в таку хвилину побачив панну Ізабеллу Вокульський, і відтоді серце його не знало спокою.

Майже в той самий час пан Томаш порвав з товариством і на знак своїх революційних настроїв записався до купецького клубу. Там з погорджуваними колись лимарями, щіткарями та винокурами він грав у віст, всім і кожному доводячи, що аристократія не мусить замикатись у своєму вузькому колі, вона повинна вести за собою освічене міщанство, а через нього і народ. У відповідь на це загорділі лимарі, щіткарі та винокури, з свого боку, визнавали, що пан Томаш – єдиний аристократ, який зрозумів свої обов'язки перед вітчизною і сумлінно їх виконує. Могли б додати: виконує щоденно від дев'яти вечора до півночі.

І в той час, коли пан Томаш таким чином ніс тягар нового становища, панна Ізабелла знемагала з нудьги й самотності в своїй прекрасній квартирі. Не раз бувало, що Миколай уже дрімав у кріслі, панна Флорентіна, заткнувши вуха ватою, міцно спала, а до кімнати панни Ізабелли сон ще й не стукав – його відганяли спогади. Тоді вона зривалася з ліжка і, одягши легкий халатик, годинами ходила по вітальні, де килим глушив її кроки, а скупе світло двох вуличних ліхтарів ледве розганяло темряву.

Вона ходила, а в величезній кімнаті товпились її сумні спогади, ввижались люди, які тут колись бували. Ось дрімає старезна княгиня; ось дві графині питають у прелата поради, чи можна охрестити дитину в трояндовій воді; ось гурт молодиків дивиться на неї безнадійно закоханими очима, а деякі намагаються збудити в ній цікавість удаваною байдужістю; а там – гірлянда панянок, які милуються нею, захоплюються або заздять. Повно світла, шелесту шовків, гомону, розмов, які здебільшого, мов ті метелики навколо квітки, кружляють навколо її вроди. Де тільки вона з'являлася, там усе в порівнянні з нею блідло; інші жінки були її тлом, чоловіки – рабами.

І все це минулося... А сьогодні в цій вітальні холодно, темно й пусто... Лишилась тільки вона та невидимий павук смутку, який завжди засновує сірим павутинням місця, де ми були щасливі і звідки щастя втекло... Панна Ізабелла ламала собі пальці, аби погамувати сльози, яких вона соромилась навіть уночі, на самоті.

Всі її покинули за винятком тітки, графині Карольової, яка в час поганого настрою приходила сюди і, розсівшись на канапі та зітхаючи, починала балакати:

– Так, дорога Бельцю, ти мусиш визнати, що зробила кілька непростених помилок. Про Віктора-Еммауїла я не кажу, то була хвилева примха короля – трохи ліберального і дуже обтяженого боргами. Для таких стосунків потрібно мати більше – не скажу такту, але досвіду, – говорила графиня, скромно опустивши очі. – Але прогавити або, якщо хочеш, відштовхнути графа Сент-Огюста, – це вже пробач!.. Чоловік молодий, багатий, з прекрасним становищем, а до того ж і а таким майбутнім!.. Зараз він якраз очолює одну депутацію до святого отця і, напевне, дістане спеціальне благословення для цілої родини... А граф Шамбор називає його *cher cousin*^[20]. Ах, боже мій!..

- Я гадаю, тітусю, що жалкувати за цим уже пізно, - озвалась панна Ізабелла.

- Хіба я хочу завдати тобі жалю? На тебе й так чекають удари, які може пом'якшити лише глибока віра. Ти ж, мабуть, знаєш, що твій батько розтратив чисто все майно, навіть залишки твого посагу.

- Що ж я мушу зробити?

- А все-таки ти, і тільки ти одна можеш що-небудь зробити, - сказала графиня значуще. - Маршалок, правда, не Адоніс, але... Якби наші обов'язки легко було виконувати, то не існувало б заслуг. Зрештою, боже мій, хто ж нам боронить мати в глибині душі якийсь ідеал, думка про який полегшує найтяжчі хвилини? Кінець кінцем можу тебе запевнити, що становище молодої жінки, яка має старого чоловіка, не найгірше. Всі нею цікавляться, говорять про неї, захоплюються її самопожертвою, а старий чоловік до того ж не такий вимогливий, як чоловік середнього віку...

- Ах, тітусю...

- Тільки без екзальтації, Бельцю! Тобі вже не шістнадцять років, і на життя ти повинна дивитись серйозно. Не можеш же ти через якусь антипатію жертвувати добробутом батька та хоч би й Флори та слуг. Нарешті, подумай, скільки б ти з твоїм благородним серденьком могла зробити добра, маючи в руках багатство.

- Але ж, тьотю, маршалок гидкий, йому не жінки треба, а няньки, щоб витирала йому рота.

- Не обов'язково маршалок. Нехай буде барон...

- Барон ще старіший, він краситься, рум'яниться, а на руках у нього якісь плями.

Графиня встала з канапи.

- Не наполягаю, моя дорога, я не сваха, це справа пані Мелітон. Я тільки звертаю твою увагу на те, що над батьком висить катастрофа.

- Все ж таки у нас є ще дім.

- Який продадуть найпізніше після дня святого Яна, причому за нього дадуть менше, ніж твій посаг.

- Як так? Дім, який коштував сто тисяч, продадуть за шістдесят?..

- Він більше й не вартий, бо батько переплатив за нього. Мені це казав архітектор, який оглядав дім з доручення Кшешовської.

- Кінець кінцем у нас є сервіз... срібло... - ламаючи руки, вигукнула панна Ізабелла.

Графиня кілька разів поцілувала її.

- Дорога, кохана дитино;- говорила вона, схлипуючи, - і це мені доводиться ранити твоє серце!.. Слухай же...

У батька є ще борги по векселях на кілька тисяч карбованців, і от ті векселі... розумієш... ті векселі хтось поскуповував... кілька днів тому, в кінці березня. Я гадаю, що це зробила Кшешовська...

- Яка гидота! - прошепотіла панна Ізабелла. - Але бог з нею... На сплату кількох тисяч карбованців вистачить мого сервізу та срібла.

- Безперечно, вони коштують більше, але хто тепер купить такі дорогі речі?

- В усякому разі, спробую, - схвильовано сказала панна Ізабелла. - Попрошу пані

Мелітон, вона мені це влаштує...

- Але подумай, чи не шкода таких прекрасних фамільних речей?

Панна Ізабелла розсміялась.

- Ах, тьотю... виходить, я повинна вагатись, що продавати - себе чи сервіз?.. Бо на те, щоб у нас забрали меблі, я ніколи не погоджусь... Ах, ота Кшешовська! Скуповувати векселі... яка гидота!

- Ну, може, то й не вона.

- Значить, знайшовся якийсь новий ворог, ще гірший за неї.

- Може, це зробила тітка Гонората, - заспокоювала її графиня, - відкіля я знаю? Може, вона хоче допомогти Томашеві, а разом з тим дати йому відчутти небезпеку. Ну, бувай здорова, кохана дитино, adieu^[21].

На цьому закінчилась розмова польською мовою, так густо пересипана французькими фразами, що була схожа на подзьобане віспою обличчя.

Розділ шостий

ЯКИМ ЧИНОМ НА СТАРОМУ ОБРІІ З'ЯВЛЯЮТЬСЯ НОВІ ЛЮДИ

Початок квітня - перехідна пора між зимою і весною. Снігу вже нема, але зелень іще не з'явилась; дерева чорні, газони сірі, і небо сіре: воно схоже на мармур, помережаний срібними та золотавими прожилками.

Близько п'яти годин вечора. Панна Ізабелла сидить у своєму будуарі й, читає останній роман Золя "Une page d'amour"^[22]. Читає неуважно, щохвилини підводить очі, поглядає в вікно й несвідомо відзначає, що гілля дерев чорне, а небо сіре. Знов читає, роздивляється по кабінету й напівсвідомо думає, що її оббиті голубою матерією меблі та голубий халатик немов посіріли, а фестони білої фіранки схожі на крижані бурульки. Потім забуває, про що тільки-но думала, й питає сама себе: "Про що я думала?.. Ага, про великоднє збирання пожертв..." І раптом у неї виникає бажання проїхатись в кареті й одночасно обурення проти неба - за те, що воно таке сіре і що золотаві прожилки на ньому такі вузькі... Знемагає її якийсь невиразний неспокій, якесь дождання, але вона непевна, чого жде: чи того, щоб розійшлись хмари, чи щоб увійшов лакей і вручив їй запрошення на великодні пожертви? Вже так мало залишилось часу, а її не запрошують.

Вона знову починає читати роман - той розділ, де пан Рамбо одної зоряної ночі лагодить маленькій Жанні поламану ляльку, де Елен плаче від незбагненного жалю, а абат Жув радить їй вийти заміж. Панна Ізабелла відчула цей жаль, і хто його знає, якби в цю хвилину на небі замість хмар з'явилися зорі, чи не розплакалась би вона так, як Елен. Адже до великодня залишається кілька днів, а її не запрошують. Запросять,

звичайно, це вона знає, але чого вони зволікають?.. "Часто буває, що жінки, які, здавалось би, так гаряче вірять в бога, – просто нещасливі істоти, що опинились в полоні жаги. Вони йдуть до церкви для того, щоб обожнювати мужчину, якого люблять", – каже абат Жув. "Добрий абат, як він хотів заспокоїти нещасну Елен!" – думає панна Ізабелла й раптом відкидає книжку. Абат Жув нагадав їй? що вона вже місяців зо два вишивав стрічку для церковного дзвінка й ніяк не може її закінчити. Вона встає з крісла і присуває до вікна столик з п'яльцями, із скринькою різнобарвних шовкових ниток, з барвистим узором; розгортає стрічку й починає старанно вишивати на ній хрести і троянди. Під впливом роботи в серці її починає пробуджуватись надія. Хто так, як вона, служить церкві, того не можуть забути при влаштуванні великодніх пожертв. Вона підбирає шовки, заволікає нитку в голку й запопадливо шиє. Погляд її перебігає від взірця до вишивання, рука то підіймається, то опускається, а в голові вже снується думка про вбрання до гробу господнього та про туалет на Великдень. Це питання незабаром заповнює всю її увагу, затуманює очі й затримує руку. Сукня, капелюх, накидка й парасолька – все мусить бути нове, а часу так мало, і нічого ще не тільки не замовлено, а навіть не вибрано!..

Тут вона пригадує, що її столове срібло та сервіз вже у ювеліра, що знайшовся якийсь покупець і що не сьогодні, то завтра все буде продано. Панна Ізабелла відчуває, як у неї стискається серце: їй жаль сервізу і срібла, але на думку про великодні пожертви й туалет їй стає легше.

Туалет можна замовити щонайкращий, але який?..

Вона відсуває п'яльці, і з столика, на якому лежать Шекспір, Данте, альбом європейських знаменитостей та кілька листів, бере "Le Moniteur de la Mode"^[23] і якнайпильніше починає його переглядати. Ось обідня сукня; ось весняні убори для молодих і старших панянок, для молодих і старших дам, для їхніх матерів; ось сукня для візиту, для прогулянки, вечірня; шість нових фасонів капелюшів, з десять зразків матеріалів, кілька десятків барв... Боже мій, що ж вибрати?.. Неможливо вибирати, не порадившись з панною Флорентіною та з кравчиною з модного магазину...

Панна Ізабелла з досадою відкидає "Вісник моди" й умощується напівлежачи на шезлонгу. Молитовно сплівши поставлені на бильця руки та обпершись на них головою, вона замріяно дивиться в небо. Великодні пожертви, новий туалет, хмари на небі – все це мішається в її уяві, а десь у підсвідомості бринить жаль за сервізом і лоскоче легкий сором за те, що вона його продає. "Ах, все одно!" – каже вона сама до себе, і знов їй хочеться, щоб хмари розійшлись хоч на хвилину. Але хмари згущуються, а в серці її все дужчає почуття жалю, сорому і тривоги. Погляд її падає на столик біля шезлонга, на якому лежить молитовник в оправі з слонової кості. Панна Ізабелла бере молитовник і, повільно перегортаючи сторінки, шукає молитву "Acte de resignation"^[24], а знайшовши, починає читати: "Que votre nom soit beni a jamais, bien qui vous avez voulu m'eprouver par cette peine"^[25]. В міру того, як вона читає, сіре небо прояснюється, а з останніми словами: "...Et d'attendre en paix votre divin secours..."^[26] – хмари розходяться й

показується клопоть чистого синього неба, будуар панни Ізабелли наповнюється світлом, а її душа спокоєм. Тепер вона певна, що молитва її дійшла до бога і під час великодніх пожертв вона матиме найкращий туалет і найаристократичніший костюл.

В цю мить двері будуара тихенько відчиняються й на порозі з'являється панна Флорентіна – висока, вся в чорному; в двох пальцях вона тримає листа і тихо каже:

– Від пані Карольової.

– Ага, це в справі великодніх пожертв, – відповідає панна Ізабелла з чарівною усмішкою. – Ти цілий день не заглядала до мене, Флорцю.

– Я не хотіла тобі перешкоджати...

– Нудьгувати?... – питає панна Ізабелла. – Хто його знає, чи не було б нам веселіше нудьгувати в одній кімнаті.

– Лист... – каже несміливо дівчина в чорній сукні, простягаючи руку до Ізабелли.

– Я знаю його зміст, – перебиває панна Ізабелла. – Посидь трохи зі мною, і коли тобі не трудно, прочитай мені його.

Панна Флорентіна несміливо сідає в крісло, делікатно бере зі столика ніж і якнайобережніше розрізує конверт.

Далі кладе на столик ножа й конверт, розгортає аркуш паперу й тихим, мелодійним голосом читає писаного по-французьки листа:

– "Дорога Бельцю! Пробач, що втручаюся в справу, яку вирішувати маєш право тільки ти і твій батько. Я знаю, дорога дитино, що ти позбуваєшся свого сервізу та срібла, про що й сама мені говорила. Знаю також, що знайшовся покупець, який дає вам п'ять тисяч карбованців, – на мою думку, мало, хоч у теперішній час трудно сподіватися на більше. Але, поговоривши в цій справі з Кшешовською, починаю побоюватись, щоб ці прекрасні фамільні речі не потрапили в недостойні руки.

Я хотіла б запобігти цьому, отож пропоную тобі позичку – три тисячі карбованців під заставу вищезгаданого сервізу і срібла. Я гадаю, що, поки твій батько перебуває в скрутному становищі, цим речам краще бути у мене.

Одібрати їх ти зможеш, коли захочеш, а в разі моєї смерті – навіть не повертаючи боргу.

Я не нав'язуюсь, а тільки пропоную. Зваж, як тобі буде зручніше, а надто подумай про наслідки.

Наскільки я тебе знаю, тобі було б дуже боляче, коли б наші фамільні цінності оздоблювали стіл якого-небудь банкіра або стали посагом його дочки.

Посилаю тобі тисячу поцілунків.

Йоанна.

Р. С. Уяви собі, як пощастило моєму притулкові. Бувши вчора в магазині отого славного Вокульського, я натякнула про невелику пожертву для сиріт. Я розраховувала на кілька десятків карбованців, а він – ти повіриш? – пожертвував тисячу, цілу тисячу карбованців, та ще й сказав, що мені не посмів би пожертвувати менше. Ще кілька таких Вокульських, і я відчуваю, що на старість могла б зробитись демократкою".

Скінчивши читати листа, панна Флорентіна не сміла одірвати від нього очей. Нарешті наважилась і глянула: панна Ізабелла сиділа на шезлонгу бліда, заламавши руки.

- Що ж ти на це скажеш, Флорцю? - спитала вона через деякий час.

- Я гадаю, - тихо відповіла Флорентіна, - що графиня на початку листа сама дуже влучно засудила своє втручання в цю справу.

- Яка ганьба! - прошепотіла панна Ізабелла, нервово постукуючи рукою по шезлонгу.

- Ганебно пропонувати комусь три тисячі карбованців під заставу срібла, та ще тоді, коли чужі люди пропонують п'ять тисяч... Інакше й думати не можна.

- Як вона нас трактує... Мабуть, ми й справді розорені...

- Але ж, Бельцю!.. - жваво перебила її панна Флорентіна. - Саме цей лист і доводить, що не розорені. Тітка вміє бути жорстокою, але вміє також співчувати чужому нещастю. Якби вам справді загрожувало зруйнування, ви знайшли б в її особі дбайливу й делікатну заступницю.

- Дякую тобі.

- І не треба боятись цього. Завтра ми одержимо п'ять тисяч карбованців, а на них можна жити півроку... або хоч три місяці... А через місяць-два...

- Наш дім продадуть з торгів...

- Це тільки формальність, не більше. Навпаки, ви можете лише виграти на цьому, оскільки дім на сьогодні для вас - зайвий клопіт. Ну, а по смерті тітки Гортензії ти одержиш тисяч зо сто. Зрештою, - помовчавши, додала панна Флорентіна, - я сама не певна, чи не має і твій батько майна. Всі так думають...

Панна Ізабелла вихилилась з шезлонга й узяла Флорентіну за руку.

- Флорцю, - тихо сказала вона, - кому це ти говориш?.. Невже ти й справді вважаєш мене тільки за панну на відданні, яка нічого не бачить і нічого не розуміє?.. Думаєш, я не знаю, - докінчила вона ще тихіше, - що ти вже місяць, як позичаєш гроші на господарство у Миколая?..

- Може, батько саме цього хоче...

- Може, він хоче й того, щоб ти йому щоранку підкладала в гаманець по кілька карбованців?

Панна Флорентіна подивилась їй в очі й похитала головою.

- Ти багато знаєш, - відповіла вона, - але не все. Вже тижнів зо два, а може, днів з десять, я бачу, що у нього щодня десь береться по кільканадцять карбованців.

- Значить, він позичає...

- Ні, батько ніколи не позичав в місті. Кредитори приходять до нього додому з грішми і в його кабінеті одержують розписку або проценти. Ти його не знаєш з цього боку.

- То відкіля ж у нього гроші зараз?

- Не знаю. Бачу, що вони є, і чую, що завжди були.

- Чому ж в такому разі він дозволив продавати срібло? - наполягала панна

Ізабелла.

- Може, він хоче подратувати рідню.

- А хто викупив його векселі?

Панна Флорентіна розвела руки: мовляв, не знаю!

- Тільки не Кшешовська, це я знаю напевне. Отже, або тітка Гортензія, або...

- Або?..

- Або сам батько. Хіба ти не знаєш, скільки витівок робить батько, щоб дозолити родичам, а потім посміятися з них?

- Але нащо ж йому мене, нас турбувати?

- Він гадає, що ти не турбуєшся. Дочка повинна безмежно вірити батькові. (- Хіба що так!.. - прошепотіла панна Ізабелла й задумалась.

Панна Флорентіна повільно підвелася з крісла й тихо вийшла.

Панна Ізабелла знову почала дивитись на свою кімнату, що здалася їй зовсім безбарвною, на чорні гілки, що гойдались за вікном, на пару горобців, що цвірінчали, можливо, про своє гніздо, на небо, тепер уже суцільно сіре, без єдиної світлої смужки. На мить вона згадала про великодні пожертви, про туалет, але й одне і друге здалося їй таким дріб'язковим, що вона тільки здвинула плечима.

Турбували її інші питання: чи не віддати сервіз графині Карольовій і - звідки у батька гроші? Якщо вони були у нього весь час, то пащо він дозволяв позичати у Миколая?.. А якщо не було, то відкіля він їх бере зараз?.. Якщо вона віддасть сервіз і срібло тітці, то втратить нагоду вигідно їх продати, а якщо продасть за п'ять тисяч, то фамільні речі справді можуть потрапити в недостойні руки, як писала графиня.

Ді думки раптом урвались: її чутке вухо вловило шурхіт у віддалених кімнатах. Це були спокійні, мірні чоловічі кроки. В вітальні їх приглушив килим, в їдальні вони знов стали гучніші, а в її спальні притихли, наче хтось ішов навшпиньках.

- Прошу, папа, - озвалася панна Ізабелла, почувши стукіт у двері.

Увійшов пан Томаш. Вона підвелася була з шезлонга, але батько стримав її. Він обняв дочку, поцілував у голову і, перш ніж сісти коло неї, мигцем глянув у велике дзеркало на стіні. Він побачив там своє вродливе обличчя, сиве волосся, бездоганний темний сюртук, випрасувані штани, немов тільки що від кравця, й упевнився, що все гаразд.

- Я чув, - сказав він дочці, усміхаючись, - що панянка одержує листи, які псують її настрій.

- Ах, папа, коли б ти знав, яким тоном пише тітка...

- Напевне, тоном особи, хворої на нерви. За це не варто на неї ображатись.

- Якби ж тільки образа! Я боюсь, що вона має рацію, і наше срібло справді може опинитись на столі у якого-небудь банкіра.

Вона схилила голову на батькове плече. Пан Томаш ненароком глянув у дзеркальце на столі й подумав, що вони вдвох у цю хвилину становлять дуже гарну групу. Особливо виразно помітно було контраст між тривогою дочки і його спокоєм. Він усміхнувся.

- Столи банкірів!.. - повторив він. - Срібло наших предків бувало вже на столах у

татар, козаків, бунтарів-хлопів, і це не тільки не зашкодило нам, а ще й принесло шану. Хто бореться, той зазнає втрат.

- Так то ж були втрати через війну і на війні, - зауважила панна Ізабелла.

- А тепер хіба не війна?.. Змінилася тільки зброя: замість коси або ятагана воюють карбованцем. Йоася добре розуміла це і продала не якийсь там сервіз, а родовий маєток, а з руїн збудувала комори.

- Значить, ми переможені!.. - пошепки промовила панна Ізабелла.

- Ні, дитино моя, - відповів пан Томаш, випростуючись. - Ми незабаром почнемо перемагати, і, мабуть, цього й. боїться моя сестра та її прибічники. Воші так міцно заснули, що їх вражає кожна жива справа, кожен мій сміливий крок, - додав він ніби сам до себе.

- Твій, папа?

- Так. Вони думали, що я проситиму у них допомоги.

Сама Йоася охоче зробила б мене своїм повіреним, але я відмовився від їхньої допомоги і зблизився з міщанством.

Я здобув у цих людей пошану, і це починає непокоїти аристократію. Вони гадали, що я опинюся на другому плані, а тепер бачать, що можу висунутись на перший.

- Ти, папа?

- Я. Досі мовчав, бо не мав відповідних виконавців.

А тепер знайшов такого, який зрозумів мою ідею, і почну діяти.

- Хто ж це такий? - спитала панна Ізабелла, здивовано дивлячись на батька.

- Один такий Вокульський, комерсант, залізний чоловік. З його допомогою я зорганізую міщанство, створю товариство для торгівлі зі сходом і таким чином піднесу промисловість...

- Ти, папа?

- І тоді побачимо, хто висунеться наперед, хоч би й на виборах до міської ради, якщо вони будуть...^[27]

Панна Ізабелла слухала з широко розкритими очима.

- А той чоловік, - тихо спитала вона, - про якого ти кажеш, не аферист або не авантюрист?..

- То ти його не знаєш? - спитав пан Томаш. - А він же один з наших постачальників.

- Магазин я знаю, дуже хороший, - задумливо відповіла Ізабелла. - Там є старий продавець, трохи ніби дивак, але надзвичайно чемний... А кілька днів тому, мені здається, я бачила й самого власника. Такий - грубуватий чоловік...

- Вокульський грубий?.. - здивувався пан Томаш. - Він, правда, трохи стриманий, але дуже люб'язний.

Панна Ізабелла рвучко хитнула головою.

- Неприємний чоловік, - відповіла вона жваво. - Тепер я його пригадую... Бувши у вівторок в магазині, я запитала його, скільки коштує віяло... Побачив би ти, як він на мене глянув!.. Нічого не відповів, тільки простягнув свою величезну червону руку до

продавця (досить елегантного хлопця) і сердито буркнув: "Пане Моравський, чи Мрачевський, не пам'ятаю вже, пані питає, скільки коштує віяло".

Ну, нецікавого ж ти знайшов спільника, папа!.. – сміялася панна Ізабелла.

– Шаленої енергії чоловік, – заперечив пан Томаш. – Всі вони такі. Ось ти їх узнаєш, бо я хочу влаштувати вдома кілька нарад. Всі вони оригінальні, але цей оригінальніший за інших.

– Ти хочеш приймати цих панів?..

– Мушу порадитися з деякими. А щодо наших, – додав він, дивлячись дочці в вічі, – то будь певна, як почують, хто у мене буває, то всі до одного прибіжать у нашу вітальню.

В цю хвилину увійшла панна Флорентіна й запросила обідати. Пан Томаш подав руку дочці, і вони втрюх пішли в їдальню, де вже їх чекала ваза з супом і Миколай у фрак та білому галстуку.

– Смішно мені з Бсльці! – звернувся пан Томаш до кухні, яка наливала суп з вази. – Уяви собі, Флорцю, що Вокульський справив на неї враження грубої людини. Ти його знаєш?

– Хто ж тепер не знає Вокульського, – відповіла панна Флорентіна, подаючи Миколаєві тарілку для господаря. – Ну, він не дуже елегантний, але справляє враження...

– ...Колоди з червоними руками, – сміючись, додала панна Ізабелла.

– Він нагадує мені Трості, пам'ятаєш, Бельцю, того піхотного полковника в Парижі? – сказав пан Томаш.

– А мені – статую гладіатора-переможця, – мелодійним голосом додала панна Флорентіна. – Пам'ятаєш, Бельцю, отого, у Флоренції, з піднятим мечем? Обличчя суворе, навіть дике, але прекрасне.

– А червоні руки?.. – запитала панна Ізабелла.

– Він одморозив їх у Сибіру, – значливо сказала панна Флорентіна.

– Що ж він там робив?

– Відбував покуту за молодечі захоплення, – промовив пан Томаш. – Це можна йому пробачити.

– Ого, то він ще й герой!..

– І мільйонер, – додала панна Флорентіна.

– І мільйонер? – перепитала панна Ізабелла. – Я починаю вірити, що папа знайшов собі доброго спільника... Хоча...

– Хоча?.. – спитав батько.

– Що скаже світ про таку спілку?

– У кого сила в руках, у того світ в ногах.

Миколай саме обносив печеню, коли в передпокої задзеленчав дзвінок. Старий слуга вийшов і за хвилину повернувся з листом на срібному, а може, посрібленому підносі.

– Від пані графині, – сказав він.

- Це тобі, Бельцю, - додав пан Томаш, взявши листа. - Дозволь мені проковтнути замість тебе цю нову пілюлю.

Він розпечатав листа, почав читати, а потім, сміючись, подав панні Ізабеллі.

- От, - вигукнув він, - Йоася вся в цьому листі. Нерви, все нерви...

Панна Ізабелла відсунула тарілку і стурбовано пробігла листа очима. Але поступово обличчя її прояснилось.

- Слухай, Флорцю, - сказала вона, - це цікаво.

"Дорога Бельцю, - пише тітка. - Забудь, ангелочку, за мого попереднього листа. Кінець кінцем твій сервіз мене зовсім не обходить, а як виходитимеш заміж, то знайдемо інший. Йдеться мені про те, аби ти неодмінно взяла участь зі мною у збиранні великодніх пожертв, власне, про це я й хотіла писати в попередньому листі, а зовсім не про сервіз. Бідні мої нерви! Якщо не хочеш розладнати їх дорешти, то мушиш погодитись на моє прохання.

Гроб господній у нашому костюлі буде чудовий. Мій шановний Вокульський дає фонтан, штучних співочих пташок, музикальну шкатулку, яка гратиме тільки серйозні п'єски, і багато килимів. Гозер із свого магазину пришле квіти, а аматори влаштовують концерт - орган, скрипка, віолончель і співи. Я захоплена, але якби мені серед цих чудес бракувало тебе, я захворіла б. Значить, так? Обіймаю тебе й цілую тисячу разів.

Любляча тітка Йоанна.

P.S. Завтра поїдемо в магазин і замовимо тобі весняний костюм. Якби ти його не прийняла, я вмерла б".

Панна Ізабелла аж сяяла. В цьому листі здійснювалися всі її надії.

- Цей Вокульський незрівнянний! - сказав, сміючись, пан Томаш. - Він штурмом здобув Йоасю, і тепер вона не тільки не дорікатиме мені за спільника, а готова й сама змагатися за нього зі мною.

Миколай подав курчата.

- Він, мабуть, таки геніальна людина, - зауважила панна Флорентіна.

- Вокульський?.. Ну, я не сказав би, - мовив пан Томаш. - Він чоловік шаленої енергії, але щодо комбінаторського хисту, то не скажу, щоб він у нього був великий.

- Мені здається, що він його довів.

- Все це свідчить лише про енергію, - відповів пан Томаш. - Хист комбінування, геніальний розум виявляються в інших речах, ну хоч би... в грі. Я частенько граю з ним в пікет, де неодмінно треба комбінувати. В результаті я програв карбованців вісімдесять, а виграв щось сімдесят, хоч і не претендую на геніальність! - скромно додав він.

У панни Ізабелли випала з рук виделка. Вона "зблідла, схопилась за голову і прошепотіла:

- А!.. а!..

Батько й панна Флорентіна посхоплювалися зі стільців.

- Що з тобою, Бельцю?.. - стурбовано спитав пан Томаш.

- Нічого, - відповіла вона, встаючи з-за столу, - мігрень. Вже годину тому я відчувала, що вона починається... Нічого, папа...

Вона поцілувала батька в руку і вийшла в свою кімнату.

- Раптова мігрень повинна б швидко минуться, - сказав пан Томаш. - Піди до неї, Флорцю. Я на часину вийду на місто, мені треба побачитися з кількома людьми, але я незабаром повернусь. А ти тим часом доглянь її, дорога Флорцю, прошу тебе, - мовив пан Томаш зі спокійною міною людини, певної, що без її розпоряджень або прохань не може бути ладу в світі.

- Зараз я до неї піду, нехай тільки тут приберуть, - відповіла панна Флорентіна, для якої порядок в домі був набагато важливішою справою, аніж будь-чия мігрень.

На землю лягли сутінки... Панна Ізабелла знов сама у своєму будуарі; вона лежить на шезлонгу, обома руками затуливши очі. З-під каскаду матерії, що спадає аж на підлогу, виглядає її вузький черевичок і смужка панчохи, але цього ніхто не бачить, і сама вона про це не думає.

В цю хвилину її душу знов шматує гнів, образа й сором.

Тітка її перепросила, вона братиме участь у великодніх пожертвах, у неї буде щонайкраще вбрання, а проте вона нещасна... У неї виникає таке почуття, немов, увійшовши в повну людей вітальню, вона раптом помітила на своїй новій сукні величезну масну пляму огидної форми й кольору, немов вона вимазалась десь на чорних сходах. Ця думка така дошкульна, що в рот їй напливає повно слини.

Яке страшне становище!.. Вже місяць вони позичають гроші у лакея, а останні десять днів її батько на свої дрібні видатки виграє в карти... Виграти можна; великі пани виграють навіть тисячі, але ж не на дрібні витрати і не в купців. Якби можна, вона впала б батькові до ніг і благала б його, щоб не грав з тими людьми, принаймні тепер, коли їх матеріальне становище таке тяжке. За кілька днів, як будуть одержані гроші за сервіз, вона сама дасть батькові кількасот карбованців і попросить, щоб він програв їх тому панові Вокульському, аби нагородити його ще щедріше, аніж вона нагородить Миколая, коли повертатиме йому борг.

Але чи зручно їй так зробити, навіть поговорити про це з батьком?

- Вокульський?.. Вокульський?.. - шепоче панна Ізабелла. Хто ж він такий, той Вокульський, який так несподівано постав перед нею в кількох образах? Які у нього справи з тіткою, з батьком?

І от їй починає здаватись, що вона вже кілька тижнів тому щось про нього чула. Якийсь купець недавно пожертвував кілька тисяч карбованців на благодійні цілі, але не була певна, чим він торгує - чи то дамськими туалетами, чи хутром. Потім ще говорили, що якийсь купець під час російсько-турецької війни заробив великі гроші, але вона не дочула, чи то був швець, у якого вона замовляла взуття, чи її перукар. І аж тепер вона пригадує, що той купець, який пожертвував гроші на благодійну мету, і той, котрий заробив великі гроші, - одна й та сама особа, що це, власне, і є той Вокульський, який програє її батькові гроші в карти і якого її тітка, відома своєю пихою графиня Карольова, називає "мій шановний Вокульський".

Тепер вона пригадує навіть обличчя того чоловіка, який не хотів з нею говорити в магазині, а тільки похмуро дивився з-за величезних японських ваз. Як він на неї дивився!..

Одного разу вона зайшла з панною Флорентіною в кондитерську випити чашку шоколаду – так собі, для забавки. Вони сіли коло вікна, за яким на вулиці зібралась купка обдертих дітей. Діти дивилися на неї, на пирожні й на шоколад з цікавістю й жадобою голодних звірят. Так само дивився на неї той купець.

Панну Ізабеллу поймав легкий дріж. І це спільник її батька?.. Як це її батькові спало на думку створювати якісь торговельні товариства, будувати якісь широкі плани, про які він ніколи раніш і не думав?.. Він хоче з допомогою міщанства стати на чолі аристократії, хоче бути обраним до міської ради, якої не було й немає...

Але ж цей Вокульський справді якийсь аферист, а може, й шахрай, якому потрібне гучне ім'я для його афер. Такі випадки бували. Скільки відомих прізвищ німецької та угорської аристократії загрузло в торговельних операціях, в яких вони нічого не розуміли, та не більше, мабуть, розуміє і її батько.

Уже зовсім смеркло; на вулиці засвітили ліхтарі, і світло їх відбило на стелі будуара панни Ізабелли віконні рами та зборки фіранок. Тінь нагадувала хрест на ясному тлі, на який повільно насувається темна хмара. "Десь я вже бачила такого хреста, таку хмару й таку ясну далину?" – подумала панна Ізабелла. Вона почала пригадувати всілякі місцевості, які бачила в своєму житті, – й замріялась. Їй здалося, що вона їде каретою по якійсь знайомій місцевості. Пейзаж схожий на величезне коло з лісів та зелених гір, а її карета на краю того кола і з'їжджає вниз. Але чи з'їжджає? Бо вона ні до чого не наближається й ні від чого не віддаляється, немов стоїть на місці. Ні, таки з'їжджає: це помітно по відображенню сонця, що відбивається в лакованому крилі карети і, тремтячи, повільно посувається назад. До того ж чути гуркіт... Що це – гуркіт екіпажа на вулиці?.. Ні, то гуркочуть машини, що працюють десь у глибині отого кола з гір і лісів. Там, унизу, видно навіть якесь озеро чорного диму й білої пари в зелених берегах.

Тепер панна Ізабелла помічає батька, який сидить поруч неї й уважно розглядає свої нігті, час від часу позираючи на пейзаж. Карета так само стоїть на краю кола ніби нерухомо, тільки відображення сонця на лакованому крилі повільно посувається назад. Ця уявна нерухомість чи прихований рух страшенно дратує панну Ізабеллу. "Чи ми їдемо, чи стоїмо?..." – питає вона батька. Але батько нічого не відповідає, наче не бачить її, – він розглядає свої викохані нігті і вряди-годи позирає на пейзаж.

Раптом (карета так само трясеться, так само чути гуркіт) з озера чорного диму й білої пари виринає до пояса постать якогось чоловіка. У нього коротко острижене волосся, смугляве обличчя, яке нагадує піхотного полковника Трості (а може, гладіатора з Флоренції), і величезні червоні руки. На ньому засмальцьована сорочка з підкоченими вище ліктів рукавами; в лівій руці, притулений до грудей, він держить розгорнені віялом карти, а в правій, піднятій над головою, держить одну карту, яку, видно, хоче кинути на переднє сидіння карети. Нижньої частини постаті не видно з диму. "Тату, що він робить?" – злякано питає панна Ізабелла. "Грає зі мною в пікет", –

відповідає батько, також тримаючи в руках карти. "Але ж то страшний чоловік, папа!" "Навіть такі не роблять нічого лихого жінкам", - відповідає пан Томаш.

Тільки тепер панна Ізабелла помічає, що чоловік в сорочці дивиться на неї якимось особливим поглядом, весь час тримаючи руку з картою над головою. Дим і пара, що клубочаться в долині, часом закривають його розстебнуту сорочку й суворе обличчя; ось він потонув у них зовсім - його нема. Крізь дим тільки невиразно блищать його очі та видно голу по лікоть руку з картою. "Що означає та карта, папа?" - питає вона батька.

Але батько спокійнісінько дивиться в свої карти й нічого не відповідає, немов і не бачить її. "Коли ми нарешті виїдемо з цього місця?.."

І хоч карета трясеться, а відображення сонця на крилі весь час посувається назад, - унизу видно озеро диму, а в ньому напівзануреного чоловіка й підняту руку з картою.

Панну Ізабеллу поймає неспокій, вона напружує пам'ять, всю силу думки, щоб відгадати, що означає карта, яку держить той чоловік...

Може, то гроші, які він програв батькові в пікет? Мабуть, ні: Може, його пожертва благодійному товариству?

Теж ні. Може, тисяча карбованців, які він дав її тітці на сирітський притулок, а може - квитанція за фонтан, пташок і килими на оздоблення гробу господнього?.. Також ні.

Все це її не турбувало б.

Поступово панну Ізабеллу огортає великий страх: може, то векселі її батька, що їх недавно хтось викупив?.. В такому разі вона, як тільки одержить гроші за срібло й сервіз, одразу сплатить його борг і звільниться від отакого кредитора. Але чоловік, огорнений димом, все дивиться їй в очі й не кидає карти. А міг би... Ах!..

Панна Ізабелла раптом зривається з шезлонга, натикається в темряві на стілець і тремтячою рукою дзвонить.

Дзвонить вдруге, але ніхто не приходить, і вона вибігає в передпокій і в дверях стикається з панною Флорентіною, яка хапає її за руку і здивовано питає:

- Що з тобою, Бельцю?..

Світло в передпокої трохи опритомнює панну Ізабеллу.

Вона усміхається.

- Принеси, Флорцю, лампу в мою кімнату. Папа є?

- Тільки що поїхав.

- А Миколай?

- Зараз повернеться, він пішов віддати листа посильному. Що, тебе ще гірше болить голова? - питає кузина.

- Ні, - сміється панна Ізабелла, - але я задрімала, і мені щось привиділось.

Панна Флорентіна бере лампу, і вони вдвох ідуть в будуар. Панна Ізабелла сідає на шезлонгу, затуляє від світла очі й каже:

- Знаєш, Флорцю, я передумала: не продам срібла нікому чужому. Воно справді може потрапити бог його знає в які руки. Сядь зараз, будь ласка, за мій столик і

напиши до тітки, що я... приймаю її пропозицію. Нехай вона позичить нам три тисячі карбованців і забирає сервіз і срібло.

Панна Флорентіна дивиться на неї з величезним здивуванням і нарешті каже:

- Це неможливо, Бельцю.

- Чому?..

- Чверть години тому я одержала від пані Мелітон листа, в якому вона пише, що срібло й сервіз уже куплені.

- Вже?.. Хто ж їх купив? - вигукує панна Ізабелла й хапає кузину за руку.

Панна Флорентіна збентежена.

- Ніби якийсь російський купець... - каже вона, але чути, що каже неправду.

- Ти щось знаєш, Флорцю!.. Прошу тебе, скажи!.. - благає її панна Ізабелла. На очі їй набігають сльози.

- Гаразд, я тобі скажу, тільки не говори батькові, - просить кузина.

- Але ж хто?.. Хто купив?..

- Вокульський, - відповідає панна Флорентіна.

Очі панни Ізабелли в одну мить висихають і набирають сталевого відтінку. Вона гнівно відштовхує руку кузини, кілька разів проходить по кімнаті сюди й туди, нарешті, сідає в крісло навпроти панни Флорентіни. Це вже не перелякана і знервована красуня, а поважна дама, готова вишпетити або й вигнати когось із слуг.

- Скажи мені, дорога кузино, - мовить вона прекрасним контральто, - що це за безглузду змову ви проти мене вчинили?..

- Я?.. Змову?.. - перепитує панна Флорентіна, притискаючи до грудей руки. - Не розумію тебе, Бельцю...

- Так. Ти, пані Мелітон і той... сміховинний герой... Вокульський...

- Я і Вокульський?.. - знов перепитує панна Флорентіна, і цього разу її здивування таке щире, що не повірити їй не можна.

- Припустімо, що ти не береш участі в змові, - каже далі панна Ізабелла, - але ти щось знаєш...

- Про Вокульського знаю те, що й усі. Він має магазин, в якому й ми купуємо, нажив великі гроші на війні...

- А про те, що він втягає батька да торговельної спілки, ти не чула?

Виразні очі панни Флорентіни широко розкриваються.

- Втягає твого батька до спілки?.. - промовила вона, здвигнувши плечима, - До якої ж спілки він може його втягнути?.. І в цю ж мить лякається власних слів...

Панна Ізабелла не могла вже сумніватися в її невинності; вона знову кілька разів пройшла по кімнаті, немов левиця по клітці, й раптом запитала:

- Скажи мені принаймні, що ти думаєш про цього чоловіка?

- Я? Про Вокульського?.. Нічого я про нього не думаю, хіба тільки те, що він шукає популярності та впливових зв'язків.

- Отже, він задля цього пожертвував тисячу карбованців на сирітський притулок?

- Напевне. До того ж він дав ще вдвічі більше на інші благодійні цілі.

- А нащо він купив мій сервіз та срібло?

- Напевне, для того, щоб вигідно перепродати, - відповіла панна Флорентіна. - В Англії за такі речі добре платять.

- А нащо він... викупив батькові векселі?

- Відкіля ти знаєш, що то він? Це йому зовсім не вигідно.

- Нічого не знаю, - гарячково підхопила панна Ізабелла, - але я все вгадую, все розумію... Цей чоловік хоче зблизитися з нами...

- З батьком він уже познайомився, - зауважила панна Флорентіна.

- Але він хоче зблизитись зі мною! - гнівно крикнула панна Ізабелла. - Я це помітила по...

Їй соромно було сказати: "По його погляду".

- А може, ти упереджена проти нього?..

- Ні. Те, що я відчуваю зараз, - не упередження, а швидше ясновидіння. Ти навіть не уявляєш, як я його давно знаю, власне, як давно він мене переслідує. Тепер я добре пригадую, що рік тому не було жодного концерту, жодної вистави в театрі, жодної лекції, де б я його не зустріла, і тільки тепер ця... безглузда постать починає мене лякати...

Панна Флорентіна аж посунулась назад із стільцем і прошепотіла:

- Ти припускаєш, що він міг би насмілитись...

- Закохатись у мене?.. - перебила, сміючись, панна Ізабелла. - Цього я й не думала б йому боронити. Я не така наївна й не така удавано скромна, щоб не помічати, що подобаюсь... - боже мій! - навіть слугам... Колись це сердило мене, як жебрання на вулиці, як дзвінки тих самих жебраків у квартиру або листи з просьбою про допомогу. Ну, а тепер я тільки краще зрозуміла слова спасителя: "Кому багато дано, від того багато й вимагається..." Зрештою, - додала вона, здвигнувши плечима, - мужчини так безцеремонно виявляють своє захоплення, що я не тільки не дивуюся з їх упадання та нахабних поглядів, а дивуюсь, коли буває інакше. Коли я зустрічаю в товаристві мужчину, який не говорить мені про своє захоплення і переживання, або не мовчить похмуро, що свідчить про ще сильніше захоплення та переживання, або не виявляє до мене крижаної байдужості, що вже свідчить про найвище захоплення та переживання, то я відчуваю, ніби мені чогось бракує, наче я забула віяло або хустинку... О, я їх знаю - всіх отих донжуанів, поетів, філософів, героїв, всі оті чуйні, некорисливі, зламані, мрійливі або сильні душі... Знаю весь цей маскарад і - будь певна - добре вмію ним бавитись. Ха-ха-ха! Які вони смішні...

- Я тебе не розумію, Бельцю, - тихо промовила панна Флорентіна, розводячи руками.

- Не розумієш?.. То ти, мабуть, не жінка.

Панна Флорентіна відповіла спочатку заперечливим, а потім непевним жестом.

- Слухай, - вела далі панна Ізабелла. - Вже рік, як ми втратили становище в світі. Не заперечуй, бо так воно є, всі ми про це знаємо. Сьогодні ми зруйновані...

- Перебільшуєш...

- Ах, Флорцю, не втішай мене, не бреш!.. Хіба ти не чула за обідом, щог навіть ті кільканадцять карбованців, які є у мого батька зараз, він виграв в карти у... - Кажучи це, панна Ізабелла вся тремтіла. Очі її блищали, обличчя пашіло. - І от в такий екрутний час з'являється оцей... гендляр, купує наші векселі, наш сервіз, обплутує мого батька й тітку, інакше кажучи - з усіх боків наставляє на мене сільця, як мисливець на звіра. Це вже не сумно-покірний поклонник, не претендент у женихи, якому можна відмовити, це... здобичник!.. Він не зітхає, але запобігає ласки в тітки, зв'язує руки й ноги батькові, а мене хоче взяти силоміць або змусити до того, щоб я піддалась йому добровільно... Ти розумієш, яка це підлість?

Панна Флорентіна жахнулася.

- В такому разі є дуже простий вихід. Скажи...

- Кому і що?.. Може, тітці, яка готова підтримувати цього пана, аби тільки змусити мене вийти заміж за маршалка?.. Чи, може, сказати батькові, налякати його і цим прискорити катастрофу? Я зроблю тільки одне: не дам батькові вступати в будь-які спілки, хоч би мала перед ним стати навколішки, хоч би мала... заборонити йому це ім'ям покійної матері...

Панна Флорентіна дивилася на неї з захопленням.

- Ти справді, Бельцю, перебільшуєш, - сказала вона. - З твоєю енергією і геніальною прозорливістю...

- Ти не знаєш цих людей, а я бачила їх на роботі. В їх руках сталеві рейки гнуться, мов дріт. Це страшні люди.

Задля своїх цілей вони здатні використовувати всі земні сили, яких ми навіть не знаємо. Вони спроможні ламати, полонити, плазувати, ризикувати й навіть терпляче ждати...

- Ти кажеш так на підставі читаних романів...

- Я кажу так на підставі моїх передчуттів, які мене остерігають... кричать мені, що цей чоловік для того їздив на війну, щоб мене здобути... І як тільки повернувся, одразу з усіх боків узяв мене в облогу... Але нехай стережеться!.. Він хоче мене купити?.. Гаразд, нехай купує!..

Він переконається, що я дуже дорого коштую... Він хоче зловити мене в сільце? Гаразд, нехай наставляє його... Але я однак із нього вислизну, хоч би в обійми маршалка...

О боже!.. Я навіть не догадувалась, в яку глибоку прірву ми падаємо, поки не побачила її дна. З салонів Квіриналу^[28] - в галантерейний магазин... Це вже навіть не падіння, це - ганьба...

Вона сіла в шезлонг і, затуливши обличчя руками, заридала.

Розділ сьомий

ГОЛУБКА ЛЕТИТЬ НАЗУСТРІЧ ПОЛОЗОВІ

Сервіз і срібло панів Ленцьких були продані, і ювелір віддав панові Томашеві гроші, утримавши близько ста п'ятдесяти карбованців за зберігання та комісійних. Це, однак, не охолодило любові графині Карольової до панни Ізабелли; навпаки, її енергія і самозречення під час продажу фамільних цінностей зродили в серці старої дами нове джерело родинних почуттів. Вона не тільки умовила панну Ізабеллу прийняти дарунок – новий костюм, не тільки щодня бувала у неї або запрошувала її до себе, але (знак нечуваної ласки) віддала їй на цілу страсну середу свій екіпаж.

– Проїдешся, серденько, по місту, – казала графиня, цілуючи племінницю, – та купиш собі деякі дрібниці. Тільки пам'ятай, щоб ти в костюлі виглядала якнайкраще...

Так гарно, як тільки ти одна умієш! Прошу тебе...

Панна Ізабелла нічого не відповіла, але її погляд і розпашілі щоки свідчили за те, що вона від щирого серця готова виконати тітчине бажання.

В страсну середу рівно об одинадцятій ранку панна Ізабелла вже сиділа у відкритій колясці разом зі своєю незмінною супутницею панною Флорентіною. В Алеях повівав весняний вітрець і розносив ті особливі вологі пахощі, що з'являються в повітрі, коли мають розпукуватись на деревах бруньки, а з землі витикаються проліски; сірі газони набрали зеленуватого відтінку; сонце так пригрівало, що панни порозкривали парасольки.

– Чудовий день, – зітхнула панна Флорентіна, дивлячись на небо, де-не-де поплямоване білими хмарками.

– Куди, ясна паненко, накажете їхати? – спитав лакей, зачиняючи дверцята коляски.

– До магазину Вокульського, – з нервовим поспіхом відповіла панна Ізабелла.

Лакей скочив на передок, і ситі гніді коні рушили урочистою риссю, пирхаючи та підкидаючи головами.

– Чому, Бельцю, до Вокульського? – спитала трохи здивована Флорентіна.

– Хочу купити паризькі рукавички, кілька флаконів духів...

– Все це можна купити й в іншому місці.

– Хочу там, – сухо відповіла панна Ізабелла.

Вже кілька днів її мучив дивний неспокій, який вона вже раз пережила. Колись за кордоном у зоологічному саду вона побачила в клітці тигра, який спав коло самих ґрат так, що частина його голови й вухо висувались назовні.

Побачивши це, панна Ізабелла відчула непереборне бажання схопити тигра за вухо. Від смердючої клітки її нудило, могутні лапи звіра сповнювали її страхом, проте вона відчувала, що мусить хоч би доторкнутись до його вуха.

Цей дивний потяг самій їй здавався небезпечним і навіть смішним. Вона перемогла себе й пішла далі; але через кілька хвилин повернулась. Знову одійшла, оглянула інші клітки, намагалась думати про щось інше. Та марно. Вона повернулась, і хоч тигр уже

не спав, а мурчав і облизував свої страшні лапи, панна Ізабелла підбігла до клітки, просунула крізь ґрати руку і – збліднувши і тремтячи – доторкнулась до вуха тигра.

Через хвилину їй уже соромно було за свій вибрик, але разом вона відчувала гостре задоволення: воно відоме людям, які в важливій справі послуухались голосу інстинкту.

Подібне прагнення виникло у неї й сьогодні.

Вона зневажала Вокульського, серце її завмирало на саму думку, що цей чоловік міг заплатити за срібло більше, ніж воно коштувало, цроте відчувала непереборне бажання увійти в магазин, глянути йому в очі й заплатити за кілька дрібничок тими самими грішми, якими він платив за срібло. На думку про зустріч з ним її огортав страх, але незбагнений інстинкт гнав уперед.

На Краківському Передмісті вона ще здалека побачила вивіску з написоу: "Я.Мінцель і С.Вокульський", а поруч – новий, ще не зовсім закінчений магазин з п'ятьма вікнами на вулицю та дзеркальними вітринами. Коло нього працювало кілька" робітників: одні знадвору витирали вітрини, другі фарбували та золотили двері й карнизи, треті прилаштовували перед вікнами товсті мідні поручні.

– Що це за магазин будують? – спитала панна Ізабелла.

– Мабуть, Вокульського, бо я чула, що він переходить у більше приміщення. "Для мене цей магазин", – подумала панна Ізабелла, шарпаючи рукавички.

Коляска зупинилась, лакей зіскочив з передка й допоміг паннам зійти на землю. Та коли він рвучко відчинив двері в магазин, панну Ізабеллу поїняла така слабість, що вона ледве встояла на ногах. На одну мить у неї навіть зринула думка повернутись до коляски, але вона перемогла себе і ввійшла в магазин з високо піднятою головою.

Пан Жецький уже стояв посеред магазину і, потираючи руки, вітав її низькими поклонами. В глибині пан Лісецький, погладжуючи свою гарну борідку округлими, повними гідності рухами, показував бронзові канделябри якійсь дамі, що сиділа на стільці. Миршавий Клейн вибирав палицю якомусь молодикові, той, побачивши панну Ізабеллу, миттю озброївся пенсне, а напахчений геліотропом Мрачевський палив очима та ранив своїми гострими вусиками двох рум'яних панянок, які супроводили даму й оглядали туалетні дрібнички.

Праворуч від дверей, схилившись над рахунками, за конторкою сидів Вокульський.

Коли панна Ізабелла увійшла в магазин, молодик, який вибирав палицю, поправив комірця на шиї, панянки презирнулись, пан Лісецький урвав на половині плавну фразу про стиль канделябра, але залишився в тій самій чемній позі, навіть дама, що слухала його, важко обернулась на стільці. На хвилину в магазині запанувала тиша, яку порушила панна Ізабелла своїм співучим контральто:

– Пан Мрачевський в в магазині?..

– Пане Мрачевський!.. – покликав Жецький.

Мрачевський одразу опинився коло панни Ізабелли, рум'яний, як вишня, запашний, як кадилиця, схиливши голову, як мітелка на очеретині.

– Ми попросили б пана показати нам рукавички.

- Номерок п'ять з половиною, - підхопив Мрачевський і вже держав у руках коробку, яка трохи тремтіла під поглядом панни Ізабелли.

- А от і ні, - сміючись, перебила вона. - П'ять і три чверті... Ви вже забули?..

- Пані, б такі речі, які ніколи не забуваються. Та коли пані наказує дати, п'ять і три чверті - радий служити, сподіваючись, що незабаром ви знов появите нам честь - відвідаєте наш магазин. Бо рукавички п'ять і три чверті, напевне, спадатимуть з ручок, - додав він з легким зітханням, підсуваючи їй кілька нових коробок.

- Геній! - шепнув пан Ігнац, підморгуючи Лісецькому, який зневажливо ворушив губами.

Дама, що сиділа на стільці, повернулась до канделябрів, панянки - до туалетного столика з оливкового дерева, молодик знову почав вибирати палицю - і справи в магазині пішли своїм спокійним порядком. Тільки Мрачевський, розпалившись, гасав по драбинці то вгору, то вниз, висував шухляди й добував нові коробки та умовляв панну Ізабеллу по-польському й по-французькому, що їй не можна носити інакших рукавичок, тільки номер п'ять з половиною, не вживати інших духів, тільки справжні Антіксона^[29], не оздоблювати свого туалетного столика ніякими іншими дрібничками, тільки паризькими.

Вокульський нахилився над конторкою так низько, що на лобі у нього набрякли жили, проте рахував думкою далі: "29 і 36 - буде 65, та 15 - буде 80, та 73 - буде... буде..."

На цьому він перервав підрахунок і спідлоба глянув в бік панни Ізабелли, що розмовляла з Мрачевським. Обое вони стояли до нього в профіль; він помітив, що продавець не зводить з неї палаючих очей, а вона демонстративно відповідає йому усмішкою та заохочує його ласкавим поглядом. "29 і 36 - буде 65, та 15..." - наново почав підраховувати Вокульський, але перо в його руці раптом тріснуло і зламалось. Не підводячи голови, він дістав з шухляди нове перо, а одночасно, невідомо яким чином, з рахунку постало питання: "Невже я її люблю? Дурниці! Цілий рік я слабував на якусь мозкову хворобу, а мені здавалось, що я закоханий... 29 і 36... 29 і 36... Ніколи б і не подумав, що вона мені може бути така байдужа... А як вона дивиться на того віслика... Ну, ця особа, видно, готова кокетувати геть і з продавцями, а може, навіть з кучерами та лакеями!.. Вперше я відчуваю спокій... Боже мій! А я ж його так прагнув..."

В магазин увійшло ще кілька покупців, і Мрачевський неохоче обернувся до них, повільно зав'язуючи пакунки.

Панна Ізабелла наблизилась до Вокульського і, показуючи в його бік парасолькою, виразно промовила:

- Флорцю, будь ласка, заплати оцьому панові. Поїдемо додому.

- Каса тут, - озвався Жецький, підбігаючи до панни Флорентіни. Він узяв у неї гроші, й вони обое пішли до каси.

А панна Ізабелла повільно підійшла до самої конторки, за якою сидів Вокульський. Вона була дуже бліда. Здавалося, цей чоловік мав на неї якийсь магнетичний вплив.

- Ви, здається, пан Вокульський?

Вокульський підвівся і байдуже відповів:

- До ваших послуг.
- Це ж ви купили наш сервіз і срібло? - промовила вона здавленим голосом.
- Так, я.

На мить панна Ізабелла завагалась. Але незабаром на її щоках з'явився легенький рум'янець. Вона говорила далі:

- Ви, напевне, продасте ці речі?
- Для того я їх і купив.

Рум'янець на щоках панни Ізабелли розгорівся дужче.

- Майбутній покупець живе в Варшаві? - спитала вона.

- Ці речі я продам не тут, а за кордоном. Там... мені дадуть вищу ціну, - додав він, спостерігши в її очах запитання.

- Ви сподіваєтесь на великий прибуток?
- Я ці речі для того й купив, щоб одержати прибуток.
- Через те мій батько й не знає, що ці речі в ваших руках? іронічно спитала вона.

У Вокульського здригнулись губи.

- Сервіз і срібло я купив у ювеліра і ніякої таємниці з цього не роблю. Третіх осіб у свої справи я не мішаю, таких звичаїв у торгівлі нема.

Незважаючи на його різкі відповіді, панна Ізабелла з полегкістю зітхнула. Навіть очі її трохи потемніли і втратили ненависний блиск.

- А якби мій батько передумав та захотів викупити ці речі, за яку б ціну ви їх віддали?

- За ту, за яку купив. Звичайно, з нарахуванням процентів, приблизно... від шести до восьми річних...

- І відмовилися б від сподіваного прибутку?.. Чому ж так? - покvapно перебила вона його.

- Тому, пані, що торгівля ґрунтується не на сподіваних прибутках, а на постійному обігові наявного капіталу.

- До побачення, пане, і... дякую за пояснення, - сказала панна Ізабелла, побачивши, що її кузина вже розплатилася.

Вокульський уклонився і знову сів до своїх книг.

Коли лакей забрав пакунки, а вони посідали на свої місця в колясці, панна Флорентіна докірливо сказала:

- Бельцю, ти говорила з цим чоловіком?..
- Так, і не шкодую. Він усе збрехав, але...
- Що значить "але"?.. - тривожно запитала панна Флорентіна.

- Не питай мене. Нічого до мене не говори, коли не хочеш, щоб я розплакалась на вулиці...

І, помовчавши, додала по-французьки:

- Можливо, я не повинна була приїжджати сюди, але... мені однаково!..
- Я гадаю, Бельцю, - серйозно сказала панна Флорентіна, - що ти повинна б

поговорити з батьком або з тіткою...

- Ти хочеш сказати, - перебила її панна Ізабелла, - що я повинна поговорити з маршалком або з бароном? На це завжди буде час; зараз я поки що не можу наважитись.

Розмова урвалася, і вони аж додому їхали мовчки; панна Ізабелла цілий день була роздратована.

Коли панна Ізабелла вийшла з магазину, Вокульський знову взявся до підрахунків і безпомилково підсумував дві великі колонки цифр. В половині третьої він спинився і здивувався з того спокою, що запанував у його душі. Відкіля раптом ця байдужість після цілого року; гарячкового шаленства й туги вперемішку з нападами божевілля?

Якби людину можна було раптово перенести з бального залу в ліс або з душною в'язниці на холодне чисте поле, вона зазнала б такого самого враження й так само здивувалася б. "Мабуть, я цілий рік хворів на затьмарення розуму, - думав Вокульський. - Не було небезпеки, на яку я не зважився б, не було жертви, якої я не приніс би задля цієї особи, але от побачив її - і одразу збайдужнів до неї...

А як вона зі мною розмовляла!.. Скільки зневаги до жалюгідного купця... "Заплати оцьому панові!.." Які ж вони величні, оці світські дами! Шалапут, шулер, навіть злодій, якщо тільки має відповідне ім'я, становить для них добре товариство, хоч би був схожий не на батька рідного, а на материного лакея. Але купець для них парія.

Та яке мені діло до цього всього! Хай собі гниють на здоров'я!"

Він підрахував ще одну колонку, навіть не звертаючи уваги на те, що робиться в магазині. "Відкіля вона знає, - думав він далі, - що я купив сервіз і срібло?.. А як вона випитувала, чи не заплатив я більше, ніж вони коштують! Я з приємністю подарував би їм ці фамільні дрібнички. Власне, я повинен бути вдячний їй до смерті, бо якби не шалів за нею, то не заробив би капіталу і запліснявів би за конторкою. А тепер, може, мені й сумно буде без тих жалів, розпачу та надії... Дурне життя!.. Ганяємо по землі за примарою, яку кожен носить у своєму серці, а коли вона відтіля втече, тоді бачимо, що то було божевілля... Ніколи я не припускав, що може існувати таке чудесне одужання! Ще годину тому я був повен отрути, а зараз такий спокійний - і в той же час якийсь спустошений, немов з мене вийняли душу й нутрощі, а залишили тільки кістки, шкіру та одяг. Що ж я тепер робитиму? Чим буду жити? Мабуть, поїду в Париж на виставку^[30], а потім в Альпи..."

В цей час до нього навшпиньках підійшов Жецький і шепнув:

- Який молодчина наш Мрачевський, га? Як він уміє розмовляти з жіноцтвом!

- Як знахабнілий перукар, - відповів Вокульський, не одриваючи очей від книги.

- Таким його зробили наші клієнтки, - відповів старий, але побачивши, що заважає господареві, одійшов.

Вокульський знову задумався. Потім ненароком глянув на Мрачевського і вперше помітив, що вираз його обличчя чимось відрізняється від інших. "Так, - подумав Вокульський, - він неймовірно дурний і, мабуть, саме тому подобається жінкам". Він готовий був сміятися і з спокусливих поглядів панни Ізабелли на адресу молодого

зальотника, і з власної омани, що так несподівано сьогодні зникла.

Раптом він здригнувся, почувши ім'я панни Ізабелли, й побачив, що в магазині нема нікого з покупців.

- Ну, пане, сьогодні ви не крилися з своїми амурними справами, - сказав Мрачевському Клейн, сумно усміхаючись.

- Але як вона на мене дивилась... ах!.. - зітхнув Мрачевський, приклавши одну руку до грудей, а другою підкручуючи вуса. - Я певний, що за кілька днів одержу від неї напахчену записочку. Потім перше побачення, а далі: "Задля вас я нехтую правилами, на яких вихована", й нарешті: "Скажи, чи ти не зневажаєш мене?" Перша хвилина - це просто розкіш, зате потім - чистий клопіт...

- Що ви верзете! - перебив його Лісецький. - Знаємо ми ваші перемоги: вони звуться Матільдами, яких ви спокушаєте порцією котлет та кухлем пива.

- Матільди на кожен день, дами - на свята. Але Іза буде найбільшим святом. Даю слово честі, не знаю іншої жінки, яка б справляла на мене таке пекельне враження... Ну, але й вона горнеться до мене!

Грюкнули двері, і в магазин зайшов сивуватий добродій. Він зажадав брелока до годинника, але так кричав і стукав палицею, немов збирався купити всі японські вироби.

Вокульський, не ворухнувшись, слухав похвальбу Мрачевського. У нього було таке враження, немов йому на голову й на груди лягав якийсь тягар.

- Кінець кінцем усе це мене анітрохи не обходить, - шепнув він. Після сивуватого добродія в магазин зайшла дама купити парасольку, потім дан середніх літ зажадав капелюха, потім юнак - вибрати собі портсигар, нарешті, зайшли три панни, одна з яких сказала подати їй рукавички Шольца, і тільки Шольца, бо інакших вона не носить.

Вокульський закрив книгу, повільно встав із стільця і, взявши з конторки капелюха, пішов до дверей. Йому було трудно дихати, а голова ніби розколювалась від болю.

До нього підбіг пан Ігнац.

- Уже йдеш? Може, заглянеш до нового магазину? - сказав він.

- Нікуди я не загляну. Я стомився, - відповів Вокульський, не дивлячись йому в очі. Коли він вийшов, Лісецький торкнув Жецького за плече.

- Щось хазяїн, здається, починає марніти, - шепнув він.

- Ну, - відповів пан Ігнац, - пустити в рух таке підприємство, як московське, то не абищо! Тут змарнієш.

- Нащо ж він до нього взявся?

- На те, щоб було за що підвищувати нам плату, - суворо відповів пан Ігнац.

- Ну, то нехай закладає сто нових підприємств, навіть в Іркутську, аби тільки щороку підвищував, - сказав Лісецький. - Я не заперечую. Проте скажу, що він страшенно змінився, особливо сьогодні. Євреї, пане мій, євреї, - додав він, - як пронюхають про його проект, то дадуть йому чосу!

- Що там євреї...

- Євреї, кажу вам, євреї!.. Вони всіх тримають в лабетах і не допустять, щоб якийсь

там Вокульський став їм поперек шляху – не єврей і навіть не вихрест.

– Вокульський з'єднається зі шляхтою, – відповів пан Ігнац, – а там теж знайдуться капітали.

– Хто його знає, що гірше: єврей чи шляхтич, – мимохідь зауважив Клейн і жалісно звів угору брови.

Розділ восьмий

РОЗДУМИ

Вийшовши на вулицю, Вокульський став на тротуарі, наче зважував, куди йому йти. А йти йому, власне, нікуди не хотілось. Та коли випадково глянув праворуч на свій новий магазин, перед яким уже спинялись люди, він з огидою одвернувся й пішов у лівий бік. "Дивна річ, як це все мене мало цікавить", – майнула думка. Потім подумав про тих кількасот людей, яким він уже дав роботу, і про тих кілька десятків, які від першого травня мають почати працювати у нього в магазині, про ті сотні, для яких він протягом року мав створити нові джерела заробітку, і про ті тисячі, які завдяки його дешевим товарам зможуть полегшити своє життя, – і відчув, що всі ці люди разом із їхніми родинами в цю мить зовсім його не цікавлять. "Магазин на когось залишу, до спілки не вступлю й поїду за кордон", – думав він. "І обманеш людей, які покладали на тебе надії?" "Обманеш?.. А хіба мене самого життя не обманило?.."

Ідучи, він відчув якусь незручність; нарешті, зрозумівши, що йому набридло давати проходом дорогу, перейшов на другий бік вулиці, де людей було менше. "І все-таки цей Мрачевський безчесний негідник! – думав він. – Як можна плескати такі речі в магазині? "За кілька днів одержу записочку, а потім – побачення!.." Але вона сама винна, не треба кокетувати з блазнем... А проте мені байдуже".

В душі він відчував дивну порожнечу, а на самому її дні – немов краплю гіркоти. Ні сил, ні бажань, нічого, тільки та маленька крапля – непомітна, але така гірка, що нею можна отруїти весь світ. "Це тимчасова апатія, перевтома, брак вражень... Забагато думаю про справи", – казав собі Вокульський.

Він спинився й подивився навкруги. Передсвятковий день і гарна погода виманили на вулицю безліч людей.

Поміж пам'ятником Копернікові й колоною Сигізмунда рухалась валка екіпажів та строката юрба людей, схожа в цю хвилину на зграю птахів, що летіли понад містом на північ. "Цікава річ, – подумав Вокульський. – Кожен птах у повітрі й кожна людина на землі уявляє, що прямує туди, куди хоче. І тільки збоку видно, що всіх їх несе вперед якась фатальна сила – дужча за їхні наміри і прагнення. Може, це та сама сила, яка розносить смуги іскр, що вилітають уночі з паровозного димаря?.. Вони блиснуть на одну мить і гаснуть назавжди, – і це називається життям.

Людські минають покоління,
Як хвилі в моря водоверті;
Ні спогадів по їхній смерті,
Ні свята, ні благоговіння^[31].

"Де я читав цей вірш? Але однаково".

Безперервний гуркіт і шум здалися Вокульському нестерпними, а внутрішня порожнеча – жахливою. Він хотів чимось її заповнити і пригадав, що один з іноземних капіталістів питав його думки про бульвари над Віслою.

Думка ця у нього вже була готова; Варшава всією своєю масою тяжить над Віслою і насувається на неї. Якби понад берегом ріки поробити бульвари, там постала б найкраща частина міста: великі будинки, магазини, алеї... "Треба подивитись, як би воно виглядало..." – подумав Вокульський і звернув на Карову вулицю.

По дорозі він побачив коло арки босого, обв'язаного вірьовками вантажника, який пив воду просто з фонтана; він забризкався з ніг до голови, але обличчя його було щасливе, очі сяяли. "Ну, цей вдовольнив свою спрагу. А я от лише наблизився до джерела, а воно висохло, та й спрага моя зникла.

А проте мені заздять, а його, кажуть, треба жаліти. Яке жахливе непорозуміння!"

На Каровій вулиці Вокульський пішов повільніше. Йому здавалось, що він – один з одвійків, які вилітають з млина великоміського життя, і що він повільно спливає оцією канавою, затисненою між стародавніми мурами, кудись униз. "Що ж бульвари?... – подумав він. – Протримаються якийсь час, а потім заростуть бур'янами і стануть пустою, як оці мури. Люди, які вклали стільки праці в оті будинки, також прагнули здоров'я, спокою, багатства, а може, розваг та насолод. А де вони тепер?... Зостались після них потріскані стіни, як скам'янілі скойки після древніх епох. З цього стосу цегли та з тисяч інших стосів тільки й того, що майбутній геолог назве їх витворами людських рук, як ми тепер називаємо коралові рифи або крейду витворами молюсків.

Що має із старань людина?..

З своєї праці – тут, на білім світі?..

Марнотою її дбання повіті.

Людське життя – це мить єдина.

Де я це читав, де?... Але байдуже".

На півдорозі він зупинився і став дивитись на квартал, що розлігся недалеко вниз – між Новим Узвозом і Тамкою. Його вразила подібність цієї частини міста до драбини, один полудрабок якої становить вулиця Добра, другий – лінія від Гарбарської до Топельні, а кільканадцять поперечних вуличок – ніби щаблі. "Нікуди ми не вийдемо цією лежачою драбиною, – думав він. – Це тісний кут, глухий кут".

І йому ставало щодалі прикріше від думки, що на цьому прибережному клапті землі, засипаному сміттям з усього міста, не зросте нічого, крім одноповерхових та

двоповерхових будиночків – коричневих, світло-жовтих, темно-зелених або оранжевих. Нічого, крім білих і чорних парканів круг порожніх ділянок, на яких лише подекуди стримить кількоповерховий цегляний будинок, немов злякана своєю самотністю висока сосна, що залишилась на місці вирубаного лісу. "Нічого, нічого!.." – думав він, блукаючи вузькими вуличками повз розвалюхи з осілими нижче бруку вікнами, з порослими мохом дахами, з зачиненими день і ніч на штаби віконницями, з забитими цвяхами дверима, з покривленими на всі боки стінами, з заліпленими папером або заткнутими ганчір'ям вікнами.

Він ішов і заглядав у каламутні шибки й на кожному кроці бачив шафи без дверей, стільці на трьох ніжках, канапи з продертим сидінням, годинники з одною стрілкою та розбитими циферблатами. Йшов і тихо сміявся, бачачи вічно безробітних чорноробів, кравців, які перебувались лагодженням старої одежі, перекупок, весь капітал яких становив кошик черствих пряників, обдертих чоловіків, хирлявих дітей та страшенно неохайних жінок. "Оце в мініатюрі моя країна, – думав він, – в якій усе йде до занепаду й виродження народу. Одні гинуть від злиднів, другі від розпусти. Той, хто працює; мусить недоїдати, аби дармоїди були ситі; філантропія виховує нахабних нероб, а біднота, не маючи коштів на купівлю найнеобхідніших речей, плодить купи вічно голодних дітей, єдине щастя яких полягає в ранній смерті.

Тут не зарадить ініціатива одної особи, бо круг неї все заповзалося зв'язати їй руки й ноги, аби знесилити в марній боротьбі... за ніщо".

Потім у загальних рисах йому пригадалось його власне життя. Коли він був дитиною і прагнув учитись, його віддали в ресторан при магазині. Коли він надрирався там на нічній роботі й разом учився, всі з нього знущались, починаючи від кухтика й кінчаючи підпилими інтелігентами.

Коли ж нарешті вступив в університет – його дражнили назвами страв, які він подавав відвідувачам.

Він зітхнув з полегкістю аж у Сибіру. Там він міг працювати, там він здобув дружбу й пошану Черських, Чекановських, Дибовських^[32]. На батьківщину він повернувся майже закінченим ученим, та коли став шукати роботи в своїй галузі, з нього насміялися і змусили знову взятись до торгівлі... "Такий певний шматок хліба в наш тяжкий час!"

Що ж, він повернувся до торгівлі, і тоді всі почали кричати, що він продався, що живе на жінчині кошти, на надбання Мінцелів.

Сталося так, що жінка через кілька років померла, залишивши йому чимале майно. Поховавши її, Вокульський трохи занедбав магазин і знов узявся до книжок. І, може, з галантерейного купця він перетворився б на справжнього вченого-натураліста, якби одного разу в театрі не побачив панни Ізабелли.

Вона сиділа в ложі з батьком і панною Флорентіною, вбрана в білу сукню. Дивилась не на сцену, що прикувала в той час увагу всієї публіки, а кудись поперед себе, невідомо, куди й на що. Може, вона думала про Аполлона?..

Вокульський дивився на неї, мов заворожений.

Панна Ізабелла справила на нього дивне враження.

Йому здавалося, що він уже колись її бачив і добре знає.

Він пильно вдивлявся в її замріяні очі й чомусь пригадав безмежний спокій сибірських просторів, де часом буває так тихо, що, здається, чути шелест духів, які летять на захід^[33]. Уже пізніше він зрозумів, що ніде й ніколи її не бачив, але у нього було таке відчуття, ніби він давно її ждав. "Але ти це чи не ти?" – питав він себе в думці, неспроможний одірвати від неї очей.

З того часу він мало думав про свій магазин та про книжки, а все шукав нагоди побачити панну Ізабеллу – в театрі, на концерті або на лекції. Свого почуття він не називав любов'ю і взагалі не був певний, чи є в людській мові слово, яким це почуття можна б визначити. Він тільки відчував, що вона стала для нього якимось містичним фокусом, в якому збігаються всі його спогади, прагнення й надії, якимось вогнищем, без якого життя втратило б гармонію і навіть сенс. Служба в бакалійній крамниці, університет, Сибір, одруження з удовою Мінцеля, нарешті, відвідини театру, куди йому зовсім не хотілося йти, – все це були стежки й етапи, якими доля провадила його до зустрічі з панною Ізабеллою.

З тієї пори час поділявся для нього на дві фази: коли він дивився на панну Ізабеллу, то був цілком спокійний, а коли не бачив її – думав про неї і нудився. Інколи йому здавалось, що в почуттях його криється якась помилка, що панна Ізабелла зовсім не зосередження його душі, а звичайна, може, навіть зовсім простенька панна на відданні. І тоді йому спадав на думку такий план: "Познайомлюся з нею і просто спитаю: чи ти є та, на яку я чекав ціле життя?.. Якщо ні, то я одійду без претензій і докору..."

Але незабаром йому ставало зрозуміло, що це тільки психічне збудження. Отже, питання – та вона чи не та – він вирішив залишити на потім і що б там не було познайомитись з панною Ізабеллою.

Проте виявилось, що серед його знайомих немає людини, яка могла б ввести його в дім Ленцьких. Ще гірше те, що пан Ленцький і панна Ізабелла були клієнтами його магазину, а такі стосунки не полегшували, а, навпаки, утруднювали знайомство.

Поступово він визначив, що саме потрібно для знайомства з панною Ізабеллою. Аби можна хоч одверто поговорити з нею, треба було: не бути купцем або бути дуже багатим купцем; бути щонайменше шляхтичем і мати зв'язки в аристократичних колах; а найголовніше – мати багато грошей.

Довести своє шляхетське походження Вокульському було не трудно. В травні минулого року він узявся за цю справу, а його виїзд у Болгарію так її прискорив, що вже в грудні він одержав потрібний документ. З грошми було набагато складніше, але тут йому допоміг випадок.

На початку російсько-турецької війни через Варшаву проїжджав московський купець Сузін, приятель Вокульського ще по Сибіру. Він відвідав Вокульського і став умовляти його взяти участь в поставках для армії.

– Станіславе Петровичу, – казав він, – збери всі свої гроші і, слово честі, зробиш круглий мільйончик!..

Потім розказав йому про свої плани.

Вокульський вислухав його. Одні проекти він прийняв, другі відхилив, але ще вагався. Йому не хотілось залишати місто, де він хоч зрідка міг бачити панну Ізабеллу. Але коли вона в червні виїхала до тітки, а Сузін став квапити його телеграмами, Вокульський наважився й забрав усю готівку – тридцять тисяч карбованців, які покійна дружина держала недоторканими в банку.

За кілька днів перед виїздом він зайшов до знайомого лікаря Шумана, з яким, незважаючи на обопільну симпатію, бачився не часто. Шуман – старий холостяк, маленький на зріст, чорнобородий і жовтолиций єврей – мав репутацію чудака. Він був досить багатий, лікував хворих безплатно, та й то остільки, оскільки це йому було потрібно для етнографічних досліджень, а своїм друзям він раз і назавжди дав один рецепт:

– Вживай усі ліки – від мінімальної дози рицини до максимальної дози стрихніну – і можливо, щось і допоможе, навіть від сапу. Коли Вокульський подзвонив, доктор саме сортував волосся різних особин слов'янської, германської та семітської рас і з допомогою мікроскопа порівнював їх поперечний розріз.

– А, це ти?.. – мовив він до Вокульського, повертаючи голову. – Насип собі тютюну в люльку та закури, якщо хочеш, і лягай на тапчані, якщо вмістишся.

Гість закупив люльку й ліг на тапчані, як йому було сказано, а доктор далі робив своє діло. Деякий час вони обидва мовчали, нарешті Вокульський озвався:

– Скажи мені: чи медицині відомий такий психічний стан, коли людині здається, що її розрізнені досі знання і... почуття немов злилися в одне ціле?

– Звичайно. При постійній розумовій роботі на доброму живленні в мозку можуть утворитися нові клітини або з'єднатися між собою старі. В такому разі в окремих відділах мозку з окремих галузей знання утворюється одне ціле.

– А що означає такий психічний стан, коли людина стає байдужою до смерті, зате починає цікавитись легендами про вічне життя?

– Байдужість до смерті, – відповів доктор, – характеризує зрілість розуму, а прагнення вічного життя – це ознака наближення старості.

Вони знову замовкли. Гість купив люльку, господар возився з мікроскопом.

– Як ти думаєш, – спитав Вокульський, – чи можна... любити жінку ідеальною любов'ю і не прагнути її фізично?

– Звичайно. Це одна з масок, якою частенько прикривається інстинкт продовження роду.

– Інстинкт – рід – інстинкт продовження чогось – продовження роду!.. Три визначення і чотири дурниці.

– Зроби шосту, – озвався доктор, не відриваючи очей від мікроскопа, – й оженися.

– Шосту?.. – спитав Вокульський, підводячись на канапі. – А де ж п'ята?

– П'яту ти вже зробив: закохався.

– Я?.. В мої літа?..

– Сорок п'ять років, – це пора останньої любові, найнебезпечнішої, – відповів

доктор.

- Знавці кажуть, що найнебезпечніша - перша любов, - тихо мовив Вокульський.

- Неправда. Після першої пас жде сто інших, але вже після сто першої - нічого.

Женися. Це єдиний порятунок від твоєї хвороби.

- А чому ти сам не оженився?

- Бо моя наречена вмерла, - відповів доктор, одхилившись на спинку крісла й дивлячись на стелю. - Але я зробив усе, що міг: отруївся хлороформом. Це було в провінції. Проте бог послав мені доброго колегу, який висадив двері і врятував мене. Найпідліший гатунок милосердності!.. Я заплатив за зіпсовані двері, а колега перебрав у свої руки мою практику, розголосивши, що я божевільний...

Він знову взявся до волосся і мікроскопа.

- А яка ж відціля мораль щодо останньої любові? - спитав Вокульський.

- Та, що самогубцям не треба перешкоджати, - відповів доктор.

Вокульський полежав ще хвилин з п'ятнадцять, устав з канапи, поставив люльку в куток і, нахилившись до доктора, поцілував його.

- Бувай здоров, Михайле.

Доктор одірвався від стола.

- Ну?..

- Їду в Болгарію.

- Чого?

- Мушу заробити великі гроші, буду робити поставки в армію!.. - відповів Вокульський.

- Або?..

- Або не повернусь зовсім.

Доктор подивився йому в очі й міцно потиснув руку.

- Sit tibi terra levis^[34], - спокійно мовив він, провів Вокульського до дверей і знову взявся до своєї роботи.

Вокульський був уже на сходах, коли доктор вибіг з кімнати за ним і, перехилившись через поручні, закричав:

- Якщо повернешся, то не забудь привезти мені волосся: болгарського, турецького і так далі, чоловічого й жіночого. Тільки пам'ятай: в окремих пакетах, з написами.

Ну, ти ж знаєш, як це робиться...

...Вокульський опам'ятався від цих далеких спогадів.

Він не був у доктора й не бачив його вже десять місяців.

Зараз перед ним була брудна вулиця Радна, а далі - Броварна. З-за голих дерев на горі виглядали жовті університетські корпуси; внизу виднілись одноповерхові будиночки, пустирі й паркани, а ще нижче - Вісла.

Коло нього стояв якийсь оброслий рудою щетиною чоловік у злинялому кубраку. Він зняв шапку й поцілував Вокульського в руку. Вокульський пильно подивився на нього.

- Висоцький?.. - сказав він. - Що ти тут робиш?

- Ми тут живемо, вельможний пане, он в отому домі, - відповів чоловік, показуючи на низеньку халупу.

- Чому ти не приїжджаєш перевозити товари? - спитав Вокульський.

- А чим я приїду, мій пане, коли ще на Новий рік здох мій кінь...

- Що ж ти робиш?

- Та так - що й нічого. Перезимували у брата, він працює стрілочником на Варшавсько-Віденській залізниці.

Але й у нього біда - його перевели із Скерневиць під Ченстохов. У Скерневидях у нього три морги землі, і жив він багатцем, а тепер і йому скрутно і земля без догляду пустошиться.

- Ну, а ви як тепер?

- Жінка потроху пере білизну, але таким людям, що не мають багато чим платити, а я - отак... Бідуюмо, пане... та не ми перші, не ми останні. Ще оце поки піст, то цотішаєш себе: сьогодні буду постити за померлі душі, завтра, щоб пам'ятати, що Ісус Христос нічого не їв, а післязавтра задля того, щоб господь подолав зло. Але після посту не буде навіть причини дітям сказати, чому вони не їдять... Та й ви, вельможний пане, наче змарніли?

Такий уже, видно, час настав, що всім доводиться погибати, - зітхнув бідолаха.

Вокульський замислився.

- За квартиру у вас заплачено? - спитав він.

- Нема чого, пане, й платити, бо нас і так виганяють.

- А чому ти не прийшов у магазин, до pana Жецького?

- Не смів, пане. Кінь минувся, віз в заставі у єврея, кубрак на мені, як на старцеві...

З чим же мені було йти, та ще й людям голову морочити?..

Вокульський вийняв гаманця.

- Ось тобі, - сказав він, - десять карбованців на святки. Завтра опівдні прихोдь у магазин, дістанеш записку на Прагу. Там у баришника вибереш собі коня, а після свят приїжджай на роботу. У мене зароблятимеш карбованців по три за день, потроху сплатиш борги. Ну, якось даси собі раду.

Відчувши в руках гроші, бідолаха затремтів. Він уважно слухав Вокульського, а сльози текли по його худющому обличчі.

- Чи вам, пане, хто-небудь сказав, що у нас... отак?..

Бо до нас уже з місяць тому хтось прислав сестру-жалібницю, - додав він пошепки.
- Вона сказала, що я ледащо, і дала квиток на пуд вугілля в крамницю на Залізній вулиці. Чи це ви так, самі від себе?..

- Іди додому, а завтра прихोдь у магазин, - сказав Вокульський.

- Іду, паночку, - відповів бідолашний чоловік, кланяючись до землі.

Він пішов, але раз у раз зупинявся на дорозі - мабуть, думав про несподіване щастя.

У Вокульського зринула якась думка.

- Висоцький! - гукнув він. - А як звуть твого брата?

- Каспер, - відповів Висоцький, бігом повертаючись до нього.

- Коло якої станції він живе?

- Коло Ченстохова, пане.

- Іди додому, може, Каспера переведуть у Скерневиці.

Але Висоцький, замість іти додому, підійшов ближче.

- Перепрошаю, вельможний пане, - несміливо сказав він. - А якщо до мене хто-небудь причепиться: відкіля у мене стільки грошей?..

- Скажеш, що взяв у мене на одробіток.

- Розумію, пане... Бог... хай бог...

Але Вокульський уже не чув його; він ішов в бік Вісли й думав: "Які вони щасливі, всі оці люди, у яких тільки голод викликає апатію, а холод - страждання... І як легко їх ошчасливити!.. Навіть з моїми скромними засобами я міг би врятувати кілька тисяч сімей. Неймовірно, але - факт".

Вокульський дійшов до берега Вісли і, вражений, спинився. На кількаморговому просторі височів пагорб найогиднішого смердючого сміття, що майже ворухилось під сонячним промінням, а за кільканадцять кроків від нього містилось водосховище, з якого пила воду вся Варшава. "Ось де, - думав він, - вогнище всілякої зарази. Що вчора викидали на смітник - сьогодні п'ють; потім перебираються на Повонзки^[35] і в другій частині міста заражають своїх ближніх, які ще залишились живими.

Якби тут влаштувати бульвари, а нагорі добути джерельної води - можна б щороку врятовувати кілька тисяч людей від смерті і кілька десятків тисяч від хвороб... Роботи небагато, а вигода величезна; природа уміє віддячувати за працю".

В западинах і в ямах огидного пагорба він помітив якісь людські подоби. То було кілька пияків чи злодіїв, що дрімали на сонці, дві ганчірничі й одна закохана пара: вона - сильно прищувата жінка, він - сухотний чоловік з проваленим носом. Здавалось, то не люди, а породжені цим сміттям примари хвороб, одягнені в людське лахміття. Всі вони одразу зачули чужого; навіть сонні попідводили голови і поглядали на нього, немов здичавілі пси.

Вокульський усміхнувся. "Якби я прийшов сюди вночі, вони, напевне, вилікували б мене від меланхолії. А завтра я вже спочивав би під отим сміттям, яке кінець кінцем не гірше за всяку іншу могилу. Там, нагорі, зчинився б галас, цих добрих людей переслідували б та проклинали, а вони, може б, зробили для мене добре діло.

Ті, хто спочив у снах могильних,

Турбот не відають земних.

І незворушний дух у них -

В їх прагненнях сумних, безсильних...

Чи я стаю справді сентиментальним?.. Мабуть, у мене таки добре розходились нерви. Проте бульвар не вибавив би оцих могікан; відціля вони перебралися б на Прагу або ще далі й робили б собі те саме - кохалися б, як ота парочка, і навіть множилися б.

Яких же гарних, вітчизно, матимеш нащадків, що народяться від прищавої матері й безносого батька та виховуються на смітнику!

Мої діти були б інакші: від неї вони перебрали б вроду, а від мене силу... Але їх не буде. В цій країні тільки хвороби, злидні та злочини еднаються на весільному ліжку і навіть знаходять притулки для нащадків.

Страшно подумати, що тут буде через кілька поколінь...

А є ж прості ліки – обов'язкова праця, звичайно, справедливо оплачувана. Тільки вона може зміцнити кращих індивідумів і безболісно винищити слабших... і ми мали б повноцінне населення замість теперішнього – виголодженого або хворого. – А потім, невідомо чому, подумав: – Що ж з того, що вона трохи кокетує?.. Кокетування у жінок – те саме, що барви та запах у квітів. Така вже у них натура, що хочеться кожному подобатись, навіть Мрачевським...

Для всіх кокетування, а для мене: "Заплати оцьому панові!.." Може, вона думає, що я ошукав їх на купівлі срібла?.. Це було б здорово!"

На березі, коло самої води, лежав стос балок. Вокульський відчув, що стомився; він сів і задивився на ріку.

В спокійній поверхні води відбивалась уже зазеленіла Саська Кемпа^[36] та празькі будинки з червоними дахами; на середині ріки непорушно стояла баржа. Порівняно з нею не більшим здавався йому той пароплав, якого він бачив минулого року на Чорному морі, що також стояв нерухомо – у нього зіпсувався двигун. "Пароплав летів, як птах, і раптом спинився. Мені тоді спало на думку: "Може, і я колись отак бігтиму та й спинюся?" От і спинився. Які ж бо прості сили викликають на світі рух: трохи вугілля оживляє пароплав, трохи почуття – людину..."

В цей час у нього над головою пролетів у бік міста ранній жовтий метелик. "Цікаво, відкіля він узявся? – подумав Вокульський. – В природі бувають примхи... й аналогії. Метелики трапляються й серед людей: вони вбираються в яскраві барви, літають над поверхнею життя, живляться солодощами, без яких загинули б, – ото й уся їхня робота! А ти, черв'яку, рий землю, переробляй її на придатний для посіву ґрунт.

Вони бавляться, ти працюєш; їм вільний простір і світло, а ти будь вдячний за єдиний привілей: здатність зростатися, коли на тебе хтось наступить і розчавить.

Чи тобі ж мріяти про метелика, дурню?.. І дивуватись, що вона тобою гидує?.. Що ж може бути спільного між тобою і нею?..

Але ж гусінь також схожа на черв'яка, поки не стане метеликом. Отже, ти, галантерейний купче, хочеш стати метеликом?.. А чому б і ні? Постійне удосконалення – загальний закон, і скільки купецьких родів в Англії стали родами лордів!

В Англії!.. Там в суспільстві ще триває творча епоха, там усе ще удосконалюється і підноситься з щабля на щабель. Навіть більше – там знатні люди залучають у своє середовище нові сили. А у нас найвища суспільна верства застигла, як вода на морозі, і не тільки перетворилась на відособлену касту, яка не еднається з іншими верствами суспільства і відчуває до них фізичну огиду, а ще й своєю мертвотою сковує всякий рух, що постає знизу. І нащо я маю себе дурити: вона і я – справді дві різні породи, як

метелик і черв'як. І задля її крил мені треба залишати свою нору і своїх братів-черв'яків?.. Мої брати – це оті, що лежать на смітнику, і, може, вони саме через те такі нужденні і стануть ще нужденнішими, що я хочу прожити по тридцять тисяч карбованців на рік, щоб бавитись в метелика. Дурний крамарю, підла ти людино!..

Тридцять тисяч – це ж шістдесят дрібних майстерень або крамниць, з яких могли б жити цілі родини. І я маю знищити їхній добробут, висмоктати з них живу душу й викинути їх на оцей смітник?..

Ну, гаразд, а якби не вона, то мав би я сьогодні такі великі гроші?.. І хто його знає, що станеться зі мною і з тими грішми без неї? Може, саме завдяки їй вони наберуть творчих властивостей; може, ними скористаються хоч кільканадцять родин?.."

Вокульський обернувся і раптом побачив на землі свою тінь. Він подумав, що ця тінь ходить поперед нього, за ним або обіч нього завжди і скрізь, як думка про цю жінку невідступно була при ньому завжди і скрізь – уві сні й наяву, втручаючись у всі його 'наміри, плани і дії. "Не можу я відмовитись від неї!" – прошепотів він, розводячи руками, немов перед кимось виправдувався.

Він устав з балок і пішов назад, у місто.

Йдучи Обозною вулицею, він пригадав Висоцького, у якого здох кінь, і йому здалося, що перед ним ціла валка возів із здохлими кіньми, а коло кожного воза хурщик із купою виснажених дітей і жінкою, яка пере білизну тим, хто не має чим за неї заплатити. "Кінь?.." – подумав Вокульський, і серце його чомусь защеміло.

Одного разу в березні, йдучи Єрусалимською Алеєю, він побачив юрбу людей, чорного вуглярського воза, що стояв поперек вулиці навпроти брами, а за кілька кроків від нього – випряженого коня.

– Що тут сталося?

– Кінь зламав ногу, – весело відповів один прохожий з ліловим шарфом на шії, з руками в кишенях.

Вокульський мимохідь глянув на нещасну тварину.

Сухоребрий кінь з витертими боками стояв прив'язаний до молодого деревця, підібгавши задню ногу. Стояв смирно, дивився на Вокульського скошеним оком і з болю гриз промерзлу гілку. "Чому я саме зараз пригадав того коня? – думав Вокульський. – Чому мені його так жаль?"

Замислившись, він ішов Обозною вгору, відчуваючи, що за ці кілька годин, що пробув коло ріки, в ньому сталася якась зміна. Колись – десять років тому, рік, ще вчора, – проходячи вулицями, він не помічав на них нічого особливого. Вештались люди, проїжджали візницькі екіпажі, магазини гостинно приймали покупців. А тепер у нього з'явилося нове, ніби шосте почуття. Кожна обдерта людина здавалась йому істотою, яка волає про допомогу, і це волення було тим голосніше, що людина нічого не говорила, а тільки тривожно поглядала, як той кінь із зламаною ногою. Кожна бідна жінка здавалась йому прачкою, яка роз'їденими милом руками намагається утримати свою сім'ю на краю злиднів і Занепаду. Кожна виснажена дитина здавалась приреченою на передчасну смерть або на те, щоб день і ніч шпортатися в смітті на

вулиці Добрій.

Думав він не тільки про людей. Він відчував тяжку втому коней, що через силу тягли важезелзні вози, їх біль у холках, до крові натертих хомутами. Відчував страх собаки, що загубив хазяїна і гавкав на вулиці, і розпач худой суки з обвислим вим'ям, яка даремно бігала від канави до канави, шукаючи поживи для себе і своїх цуценят. Навіть більше – відчував біль дерева з обдертою корою, біль бруку, з якого немов повибивано зуби, вологу на стінах, побитий посуд та подерту одягу.

Йому здавалося, що всі ці речі хворі або поранені, що вони скаржаться: "Дивись, як ми мучимось..." – і що тільки він чує і розуміє їхні скарги. І що ця особлива здатність відчувати чужий біль народилася в ньому лише сьогодні, годину тому.

Дивна річ! За ним уже міцно встановилась репутація щедрого філантропа. Члени добродійного товариства у фраках складали йому подяки за пожертви цій ненаситній організації; графиня Карольова в усіх салонах розповідала про гроші, які він пожертвував для сирітського притулку; його слуги та продавці вихваляли його за підвищення плати. Але все це не давало йому ніякого задоволення, бо сам він своїй доброчинності не надавав ніякого значення. Він кидав тисячі карбованців у каси відомчих доброчинців, аби про нього заговорили, зовсім не турбуючись, що станеться з його грішми.

І аж сьогодні, коли він десятима карбованцями врятував людину від біди, коли ніхто не міг розповідати про його шляхетність, аж сьогодні він узнав, що таке пожертва. Лише сьогодні перед його здивованими очима постав повий, не знаний досі світ – світ злиднів, якому треба допомагати. "Так, але хіба ж я раніш не бачив злиднів?.." – подумав Вокульський.

І пригадав безліч обдертих, виснажених людей, які шукали роботи, сухоребрих шкап, голодних собак, дерев з обдертою корою та поламаними гілками. І все це раніш не справляло на нього ніякого враження. Аж коли глибоке власне горе розорало та заволочило його душу, на цьому удобреному кров'ю та политому невидимими світові слізьми ґрунті виросла особлива рослина: всеосяжне співчуття до всього – до людей, до тварин і навіть до речей, які заведено називати мертвими. "Доктор сказав би, що в моєму мрзку утворилася нова клітина або з'єдналося кілька старих, – подумав він. – Так, але що ж далі?.."

Досі у нього була тільки одна мета – познайомитися з панною Ізабеллою, сьогодні з'явилась друга – вирятувати із злиднів Висоцького. "Це не трудно!.." "Перевести його брата до Скерневиць", – додав якийсь голос. "Дрібниця".

Але за цими двома чоловіками одразу з'явилося кілька інших, за ними ще й ще, потім утворилась величезна юрба обтяжених всілякими стражданнями людей, і, нарешті, перед очима у нього розлився цілий океан людських мук, які треба було в міру сил полегшувати, принаймні не допускати, щоб вони розливались далі.

– Привиди... хвороблива уява... нерви!.. – пробурмотів Вокульський.

Такий був один його шлях. В кінці другого він бачив цілком реальну й виразно окреслену мету: панну Ізабеллу. "Я не Христос, аби жертвувати собою задля всієї

людськості". "Тоді для початку забудь про Висоцьких", – заперечив внутрішній голос. "Ну, це дурниці! Хоч який я сьогодні збуджений, але ж не треба бути смішним. Допомогатиму, кому чим зможу, але від особистого щастя не відмовлюся, що там і казати..."

В цю мить він опинився перед дверима свого магазину і зайшов усередину.

В магазині була тільки одна купувальниця – висока дама непевного віку в чорному вбранні. Перед нею лежала ціла купа несесерів: дерев'яних, шкіряних, плюшевих і металевих, простих і оздоблених, найдорожчих і найдешевших, а всі продавці usługували їй. Клейн подавав нові й нові несесери, Мрачевський вихваляв товар, а Лісецький притакував йому рухом рук і бороди. Тільки пан Ігнац кинувся назустріч хазяїнові.

– З Парижа прибули товари, – сказав він Вокульському, – я думаю завтра їх забрати.

– Як хочеш.

– З Москви надійшли замовлення на десять тисяч карбованців на початок травня.

– Я цього сподівався.

– З Радома на двісті карбованців, хурщик просив приготувати товар на завтра.

Вокульський здвигнув плечима.

– Треба раз назавжди покінчити з цими дрібними крамарями, – сказав він, трохи подумавши. – Прибутку на копійку, а претензії величезні.

– Порвати стосунки з нашими купцями?... – спитав здивований Жецький.

– Порвати з євреями, – стиха підказав Лісецький. – Хазяїн добре робить, що хоче їх позбутися. Інколи аж соромно давати здачу, так від тих грошей тхне цибулею.

Вокульський нічого не відповів. Він сів за свою книгу й удавав, що рахує, але насправді нічого не робив – не мав сили. Він пригадував свої недавні мрії про вщасливлення людства і вирішив, що у нього дуже розладані нерви. "Розігралась у мені сентиментальність і фантазія, – думав він. – А це погана ознака. Я можу зробитись посміховиськом, розоритись..."

Думаючи про своє, Вокульський машинально розглядав незвичайну фізіономію дами, що вибирала несесер. Одягнена вона була скромно, волосся просто зачесане назад.

На її блідому, аж жовтому обличчі заліг глибокий смуток; тонкі затиснені губи пашіли злістю, а в опущених очах поблискував то гнів, то покора.

Говорила вона тихим, лагідним голосом, а торгувалася, як перекупка. Одне було дуже дороге, друге – дуже дешево; тут вилиняв плюш, там незабаром облізе шкіра, а там он на різках проступає іржа. Лісецький розсердився й одступився від неї, Клейн відпочивав, тільки Мрачевський розмовляв з нею, як із знайомою.

В цю хвилину двері магазину відчинилися і в них з'явився ще оригінальніший добродій. Лісецький потім говорив про нього, що він схожий на сухотного мертвяка, у якого вже в труні одросли вуса й бакенбарди. Вокульський помітив, що у добродія якось дурнувато роззявлений рот, а в очах за темними скельцями пенсне прозирає надзвичайна розгубленість.

Добродій увійшов, кінчаючи розмову з кимось, хто залишився на вулиці, але одразу повернувся, щоб попрощатися з ним. Потім знову увійшов і знов вибіг, задираючи голову немов для того, щоб прочитати вивіску. Нарешті він увійшов остаточно, але дверей за собою не зачинив. Раптом він випадково глянув на даму – і в нього злетіло з носа темне пенсне.

– А... а... а!.. – вигукнув він.

Але дама рвучко одвернулася від нього до несесерів і впала на стілець.

До прибулого вибіг Мрачевський і, двозначно усміхаючись, запитав:

– Чим можемо служити, бароне?..

– Запонки, розумієте, звичайні запонки, золоті або сталеві... Тільки, знаєте, щоб вони мали форму жокейської шапочки і – з хлистом...

Мрачевський відкрив коробку з запонками.

– Води... – простогнала дама кволим голосом.

Жецький налив їй води з графина й подав із співчутливим виразом.

– Вам погано, пані?.. Може, покликати лікаря?

– Мені вже легше, – відповіла дама.

Барон розглядав запонки, демонстративно обернувшись до дами спиною.

– А як ви гадаєте – чи не кращі були б запонки у формі підків? – питав добродій Мрачевського.

– Я гадаю, пане бароне, що вам здадуться й одні, й другі. Спортсмени носять тільки емблеми свого спорту, але люблять різноманітність.

– Скажіть, будь ласка, – раптом звернулася дама до Клейна, – нащо людям підкови, коли вони не мають за що утримувати коней?..

– Отже, будь ласка, – промовив барон, – підберіть мені ще кілька дрібничок у формі підкови...

– Може, попільничку? – запитав Мрачевський.

– Гаразд, попільничку, – відповів барон.

– Може, гарненьку чорнильницю з сідлом і жокейкою?

– Будь ласка, гарненьку чорнильницю з сідлом і жокейкою.

– Скажіть мені, шановний пане, – промовила дама до Клейна підвищеним голосом, – вам не соромно завозити оці коштовні дрібнички, коли країна зруйнована?.. Або не соромно купувати скакові коні...

– Дорогий пане, – закричав так само голосно барон до Мрачевського, – запакуйте все оце – запонки, попільничку, чорнильницю – й одішліть до мене додому. У вас прекрасний вибір товарів. Щиро дякую...

І він вибіг з магазину, але ще разів зо два повертався, розглядаючи вивіску над дверима.

Коли оригінал барон вийшов, у магазині запанувало мовчання. Жецький дивився на двері, Клейн на Жецького, а Лісецький на Мрачевського, який за спиною у дами робив двозначні гримаси.

Дама повільно підвелася з стільця й підійшла до конторки, за якою сидів

Вокульський.

- Чи можна запитати, - промовила вона тремтячим голосом, - скільки вам винен отой пан, який тільки що вийшов?

- Шановна пані, якби у нас були порахунки з тим паном, то вони стосувалися б тільки його й мене, - відповів Вокульський, вклоняючись.

- Шановний пане, - провадила далі роздратована дама, - я Кшешовська, а той пан - мій чоловік. Його борги цікавлять мене тому, що він загарбав моє майно, за яке ми зараз позиваємось...

- Прошу пробачення, - перебив її Вокульський, - але стосунки між подружжям мене не обходять.

- Ага, так?.. Звичайно, купцям це найвигідніше... Adieu!

І вона вийшла з магазину, грюкнувши дверима.

Через кілька хвилин по тому в магазин вбіг барон. Він разів зо два виглянув на вулицю, а потім підійшов до Вокульського.

- Тисяча пробачень, - сказав він, намагаючись утримати пенсне на носі, - але як постійний ваш покупець дозволю собі спитати цілком конфіденційно: що вам казала ота дама, яка тільки-но вийшла?.. Дуже перепрошую за мою сміливість, але конфіденційно...

- Вона не сказала нічого такого, що треба було б повторювати, - відповів Вокульський.

- Бо, знаєте, пане, на жаль, вона - моя дружина... Ви знаєте, хто я такий... барон Кшешовський... Дуже шановна жінка, дуже освічена, але в зв'язку з смертю дочки трохи знервована і часом... Ви розумієте?.. Значить, нічого?..

- Нічого.

Барон уклонився і вже в дверях зустрівся поглядом з Мрачевським, який йому підморгував.

- Значить, так?.. - сказав барон, пронизливо дивлячись на Вокульського, і вибіг на вулицю.

Мрачевський остовпів і почервонів, як буряк. Вокульський трохи зблід, проте спокійно взявся до рахунків.

- Що воно за оригінали, пане Мрачевський? - спитав Лісецький.

- А це ціла історія! - відповів Мрачевський, скося поглядаючи на хазяїна. - Це барон Кшешовський, великий чудак, і його жінка, трохи навіжена особа. Ми навіть якісь далекі родичі, але що ж!.. - зітхнув він, поглядаючи в дзеркало. - Я не маю грошей, через те мушу працювати продавцем, а вони ще мають, тому можуть бути моїми покупцями...

- Мають не працюючи!.. - озвався Клейн. - Гарні порядки на світі, га?

- Ну, ну... ви вже мене до своїх порядків не навертайте, - заперечив Мрачевський. - Отож пан барон і пані баронеса вже рік як воюють між собою. Він хоче розвестись, на що вона не дає згоди, а вона хоче усунути його від управління своїм маєтком, на що він не дає згоди. Вона не дозволяє йому тримати коней, особливо одного скакового, а він

не дозволяє їй купити дім Ленцьких, в якому пані Кшешовська мешкає і де вона втратила дочку. Оригінали!.. Смішать людей, наговорюють одне на одного...

Розказуючи все це безтурботним тоном, він крутився по магазину, мов панич, який забіг сюди на хвилину, але зараз піде. Вокульський аж мінівся, сидячи за конторкою; він уже не міг стерпіти голосу Мрачевського. "Родич Кшешовських... – думав він. – Одержить любовну записку від панни Ізабелли... Який негідник!.."

Перемігши себе, він знов узявся до рахунків. У магазин заходили покупці, вибирали товари, торгувалися, платили.

Але у Вокульського перед очима миготіли тільки їхні тіні, він весь заглибився в роботу. І в міру того, як зростали колонки цифр, зростав у його серці безпредметний гнів.

За що?.. На кого?.. Байдуже. Головне – хто-небудь за це мусить поплатитися, перший, хто потрапить під руку.

О сьомій годині в магазині вже зовсім не було покупців.

Продавці розмовляли між собою, Вокульський робив свої підрахунки. І от він знову почув нестерпний голос Мрачевського, що говорив нахабним тоном:

– Чого ви, пане Клейн, морочите мені голову!.. Всі соціалісти – злодії, бо зазіхають на чуже добро, і пройдисвіти, бо в них одні черевики на двох, а носових хусток вони зовсім не визнають.

– Ви б так не говорили, – сумно відповів Клейн, – якби прочитали кілька брошурок, хоч би невеликих.

– Дурниці! – перебив Мрачевський, засунувши руки в кишені. – Буду я читати брошури, які закликають до знищення сім'ї, релігії і власності!.. Ні, таких дурнів у Варшаві ви не знайдете.

Вокульський закрив книгу й поклав її в конторку. В цю хвилину в магазин зайшло три дами і зажадали рукавичок.

Вони пробули в магазині з чверть години. Вокульський сидів у кріслі й дивився в вікно; коли дами вийшли, він сказав дуже спокійним тоном:

– Пане Мрачевський.

– Що накажете?.. – спитав молодий чепурун і підбіг до конторки аж пританцьовуючи.

– З завтрашнього дня можете шукати собі інше місце, – коротко відповів Вокульський.

Мрачевський скам'янів.

– Чому, пане Вокульський?.. Чому?..

– Тому, що ви у мене вже не працюєте.

– Яка ж причина?.. Я ж, здається, нічого поганого не зробив? Куди ж я піду, коли ви так несподівано позбавляєте мене роботи?..

– Рекомендацію я вам дам добру, – відповів Вокульський. – Пан Жецький виплатить вам гроші за наступний квартал, навіть – за п'ять місяців... А причина та, що у нас різні характери... Зовсім різні... Ігнаце, будь ласка, розрахуйся з паном Мрачевським по

перше жовтня.

Сказавши це, Вокульський устав і вийшов на вулицю.

Звільнення Мрачевського справило таке сильне враження, що продавці не промовили один до одного ані слова, а пан Жецький сказав зачинити магазин, хоч не було ще й восьми годин. Він зараз же побіг до Вокульського на квартиру, але не застав його там. Прийшов вдруге об одинадцятій годині ночі, але в вікнах було темно, і пан Ігнац, пригнічений, повернувся додому.

Другого дня, в страсний четвер, Мрачевський уже не прийшов у магазин. Інші продавці були сумні й час від часу нишком про щось радились.

Десь о першій годині прийшов Вокульський. Але не встиг він сісти на своє місце за конторкою, як двері відчинились і своєю хиткою ходою вбіг пан Кшешовський, насаджуючи на ніс неслухняне пенсне.

- Пане Вокульський! - мало не з порога закричав збентежений відвідувач. - Оце тільки що дізнаюсь... Я Кшешовський... Що цього нещасного Мрачевського через мене звільнено. Але ж, пане Вокульський, я вчора зовсім не мав до вас ніяких претензій... Я шаную, пане, такт, який ви проявили в справі моїй і моєї дружини... Я певний, що ви відповіли їй, як належить джентльменові...

- Пане бароне, - відказав Вокульський, - я не просив у вас свідоцтва про мою порядність. Отже, облишмо це. А взагалі чим можу служити?

- Я прийшов просити, щоб ви пробачили нещасному Мрачевському, який навіть...

- До пана Мрачевського я не маю жодної претензії, не претендую навіть на його повернення.

Барон прикусив губу. З хвилину він мовчав, ніби ошелешений гострою відповіддю, потім уклонився і, тихо промовивши "Пробачте...", вийшов з магазину.

Клейн і Лісецький зайшли за шафи і після короткої наради повернулися, час від часу презираючись сумними, але промовистими поглядами.

Десь о третій годині після півдня з'явилася пані Кшешовська. Здавалось, вона сьогодні ще блідша, жовтіша і вбрана ще чорніше, ніж учора. Злякано оглянувши магазин, вона помітила Вокульського і підійшла до конторки.

- Пане Вокульський, - тихо промовила, - сьогодні я довідалась, що один молодий чоловік, Мрачевський, з моєї вини втратив у вас посаду. Його нещасна мати...

- Пан Мрачевський у мене вже не працює і не працюватиме, - відповів Вокульський, кланяючись. - Отже, чим можу пані служити?

Пані Кшешовська, видно, приготувала довшу промову.

На своє нещастя, вона глянула Вокульському в очі і... сказавши "Пробачте...", вийшла з магазину.

Клейн і Лісецький презирнулися ще виразніше, ніж раніше, і здвигнули плечима.

Аж о п'ятій годині до Вокульського підійшов Жецький.

Він сперся руками на конторку і тихо сказав:

- Мати цього Мрачевського, Стасю, дуже бідна жінка...

- Виплати йому гроші до кінця року, - відповів Вокульський.

- Я гадаю... Я гадаю, Стасю, що не можна так суворо карати людину за те, що вона має інші політичні переконання, ніж у тебе...

- Політичні?.. - перепитав Вокульський таким тоном, що панові Ігнацові поза шкірою пройшов мороз.

- Зрештою, скажу тобі, - вів далі пан Ігнац, - шкода його, як продавця. Хлопець вродливий, жінки до нього просто липнуть.

- Вродливий? - відповів Вокульський. - То нехай іде на утримання до якоїсь дами, коли він такий вродливий...

Пан Ігнац одійшов, Клейн з Лісецьким навіть не презирнулись.

Через годину в магазин прийшов пан Земба, якого Вокульський відрекомендував як нового продавця.

Зембі було років з тридцять; він був майже такий вродливий, як і Мрачевський, але незрівнянно солідніший і тактовніший. Ще до закінчення роботи в магазині він з усіма перезнайомився і навіть завоював симпатію своїх колег.

Пан Жецький відкрив у ньому запеклого бонапартиста, пан Лісецький мусив визнати, що порівняно з Зембою він сам - дуже поміркований антисеміт, а пан Клейн дійшов висновку, що Земба мусить бути щонайменше єпископом від соціалізму.

Розділ дев'ятий

КЛАДКИ, НА ЯКИХ ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ ЛЮДИ РІЗНИХ СВІТІВ

В страсну п'ятницю вранці Вокульський пригадав, що сьогодні й завтра графиня Карольова й панна Ізабелла збиратимуть пожертви коло гробу господнього. "Треба туди піти і що-небудь дати, - подумав він і вийняв з каси п'ять золотих півімперіалів^[37]. А втім, я вже надіслав їм килими, співучих пташок, музичну скриньку і навіть фонтан!.. Мабуть, цього вистачить для спасіння одної душі. Ні, не піду".

Проте опівдні йому спало на думку, що, може, графиня Карольова розраховує на його присутність, отож незручно буде не прийти, незручно також дати лише п'ять півімперіалів. Він узяв з каси ще п'ять і всі разом загорнув у тонкий папір. "Правда, - подумав він, - там буде, панна Ізабелла, а їй незручно жертвувати всього десять півімперіалів".

І він знову розгорнув папір, знову доклав десять золотих монет і ще раз подумав: "Іти чи ні?"

- Ні, - сказав він сам до себе, - не братиму я участі в цій ярмарковій доброчинності.

Вкинув згорток у касу й не пішов у п'ятницю в костьол.

Однак в страсну суботу він подивився на справу зовсім з іншого боку. "Чи я здурів? - подумав, він. - Якщо я не піду в костьол, то де ж я її побачу?.. Якщо не грішми, то чим

же іншим я зверну на себе її увагу? Мені просто бракує глузду!.."

Але він ще вагався, і аж о другій годині, коли Жецький з нагоди свята сказав зачиняти магазин, Вокульський узяв з каси двадцять п'ять півімперіалів і пішов в бік костюлу.

Проте він не увійшов туди одразу, щось його ніби стримувало. Йому хотілось побачити панну Ізабеллу й одночасно було соромно за свої півімперіали. "Кинути купу золота!.. Як це ефектно в вік паперових грошей і як властиво для скоробагатка!.. Але що ж робити, коли вони сподіваються від мене саме грошей?.. Може, цього навіть мало?.."

Він ходив туди й сюди перед костюлом, не мігши одірвати від нього очей. "Ну, вже йду, - думав він. - Зараз... іще хвилинку... Та що ж це зі мною сталось?.. - додав, відчуючи, що його розтерзана душа неспроможна без вагання навіть на такий простий вчинок.

Тепер він пригадав, як давно не був у костюлі. "Коли ж це було?.. Коли вінчався - раз... На похороні своєї жінки - другий раз..."

Але й за першим, і за другим разом він не зовсім добре усвідомлював, що круг нього діється; отже, тепер він дивився на костюл, як на щось зовсім нове для себе. "Навіщо ця озія, на якій замість коминів - вежі, в якій ніхто не мешкає, тільки покоїться прах давно померлих?..

Навіщо було витрачати стільки місця й каміння, для кого тут юрить день і ніч світло, чого сюди сходяться юрби людей?..

На ринок ходять за продуктами, в магазини - за товарами, в театр - за розвагами, а за чим сюди?.."

Він мимоволі порівнював величезні розміри будинку з дрібними фігурками віруючих, і йому прийшла в голову дивна думка. Як колись на землі діяли потужні сили, вивергаючи з плоскої рівнини пасма гір, так колись в масах людськості існувала інша незмірна сила, яка створювала отакі будівлі. Дивлячись на них, можна подумати, що в надрах нашої планети жили велетні, які, видобуваючись на поверхню, підважували земну кору й залишали сліди цих зусиль у формі імпозантних печер. "Куди вони прагнули? Мабуть, в інший, вищий світ.

І якщо морські припливи доводять, що місяць - не ілюзія, а реальна дійсність, то чому ж не припустити, що ці споруди доводять реальне існування іншого світу?.. Хіба він з меншою силою притягає до себе людські душі, аніж місяць - хвилі океану?.."

Він увійшов у костюл, і одразу ж його вразило нове видовище. Кілька жебраків і жебрачок благало милостині, за яку господь на тім світі нагородить милосердних. Одні з молільників цілували ноги Христа, розп'ятого римлянами, другі, ще коло порога впавши навколішки, підводили руки й очі вгору, немов бачили там неземне видиво. У костюлі панувала напівтемрява, якої не могло розігнати сяйво десятків свічок у панікадилі. То тут, то там на підлозі видно було невиразні тіні людей, які лежали крижем або схилилися так низько, немов ховали від інших свою смиренну віру. Дивлячись на ці нерухомі тіла, можна було подумати, що душі на якийсь час залишили

їх і перелетіли в якийсь кращий світ. "Тепер я розумію, – подумав Вокульський, – чому відвідування костюлу зміцнює віру. Тут усе влаштовано так, що нагадує про вічність" Від заглиблених у молитву тіней його погляд перенісся до світла. Він побачив у різних місцях костюлу накриті килимами столи, а на них підноси, повні банкнотів, срібла та золота, а навколо них у зручних кріслах одягнених в шовки, оздоблених страусячим пір'ям та оксамитом дам в оточенні веселої молоді. Найпобожніші постукували по столах, щоб привернути увагу нових молільників, всі розмовляли й бавились, мов на рауті.

Вокульському здавалося, що в цю мить він бачить перед собою три світи. Один (який давно вже зник на землі) молився і споруджував на славу господню величні будови.

Другий, убогий і покірний, теж умів молитися, але будував тільки халупи. І третій – який для себе мурував палаци, але позабував уже молитви і перетворив божі дома на дома побачень; так безтурботні птахи мостять гнізда та вищебітують пісень на могилах полеглих героїв. "А хто ж такий я, однаково чужий їм усім?.." "Може – ти дірочка в решеті, через яке я просію їх усіх, аби відокремити полу від зерна", – мовив якийсь голос.

Вокульський обернувся. "Примара хворої уяви". Одночасно в глибині костюлу, коло четвертого стола, він помітив графиню Карольову й панну Ізабеллу. Як і всі інші, вони сиділи над підносами з грішми і тримали в руках книжки – напевне, молитовники. За кріслом графині стояв лакей у чорній лівреї.

Вокульський попрямував до них, натикаючись на молільників, які стояли навколішках, та обминаючи інші столи, за якими на нього завзято стукали. Він підійшов до підноса й, уклонившись графині, поклав свій згорток півімперіалів. "Боже мій! – подумав він. – Який же у мене, мабуть, дурний вигляд з цими грішми".

Графиня одіклала молитовника.

– Вітаю вас, пане Вокульський, – промовила вона. – Знаєте, я вже думала, що ви не прийдете, і скажу вам, що мені було навіть трохи прикро.

– Я ж вам казала, що він прийде, до того ж з торбою грошей, – озвалась по-англійськи панна Ізабелла.

Графиня почервоніла, на чолі у неї виступив рясний піт.

Вона злякалася, подумавши, що Вокульський розуміє по-англійськи.

– Пане Вокульський, – сказала вона швидко, – сядьте отут на хвилинку, бо наш уповноважений кудись пішов.

З вашого дозволу я покладу ваші імперіали зверху – нехай буде соромно тим панам, котрі охотніше розтринькують гроші на шампанське...

– Та заспокойтеся, тітонько, – знову зауважила панна Ізабелла по-англійськи, – він напевне не розуміє...

Тепер уже почервонів і Вокульський.

– От, Бельцю, – промовила графиня урочисто, – пан Вокульський... який так щедро обдарував наш сирітський притулок...

- Чула, - відповіла панна Ізабелла по-польськи, на знак привітання опускаючи повіки.

- Ви, графине, - пожартував Вокульський, - хочете позбавити мене заслуги на тім світі, вихваляючи мої вчинки, які я міг зробити і для своєї вигоди.

- Я догадуюсь, що так воно й є... - прошепотіла панна Ізабелла по-англійськи.

Графиня мало не зомліла, відчуваючи, що Вокульський може збагнути зміст слів її племінниці, хоч би не знав жодної чужої мови.

- Пане Вокульський, - з гарячковим поспіхом вела далі графиня, - ви легко можете заслужити нагороду в майбутньому житті, хоч би за те... що пробачаєте образи...

- Я завжди пробачав їх, - трохи здивовано відповів він.

- Дозвольте зауважити, що не завжди, - казала далі графиня. - Я стара жінка і вважаю себе вашою приятелькою, - додала вона значуще, - отож прошу зробити мені одну послугу...

- Чекаю на ваш наказ.

- Позавчора ви звільнили одного вашого службовця... Мрачевського...

- За що ж?.. - раптом озвалась панна Ізабелла.

- Не знаю, - відповіла графиня. - Йшлося нібито про різні політичні переконання чи щось подібне...

- Невже у цього молодика є переконання? - вигукнула панна Ізабелла. - Це цікаво!..

Вона сказала це з такою іронією, що Вокульський відчув, як у його серці розтає злість проти Мрачевського.

- Річ не в переконаннях, пані графине, - озвався він, - а в нетактовних зауваженнях про осіб, які відвідують наш магазин.

- Може, ті особи самі поведуться нетактовно? - втруtilась панна Ізабелла.

- Їм можна, вони за це платять, - спокійно відповів Вокульський, - а нам - ні.

Панна Ізабелла раптом почервоніла, взяла молитовника й почала читати.

- А проте дозвольте ублагати вас, пане Вокульський, - сказала графиня. - Я знаю матір цього хлопця, і, повірте, тяжко дивитись, як вона побивається.

Вокульський замислився.

- Гаразд, - відповів він, - я прийму його назад, але працюватиме він у Москві.

- А його бідна мати?.. - запитала графиня прохаючим тоном.

- Добре, я підвищу йому плату на двісті... ну, на триста карбованців.

В цей час до столу підійшло кількоро дітей, яким графиня почала роздавати образки. Вокульський устав з крісла і, щоб не перешкоджати їй чинити благочестиве діло, перейшов до панни Ізабелли.

Панна Ізабелла одірвалась від книжки і, якимось чудно дивлячись на нього, спитала:

- Ви ніколи не відмовляєтесь від своїх рішень?

- Ні, - відповів він, але одразу опустив очі.

- А якби я попросила за того молодика?..

Вокульський здивовано глянув на неї.

- В такому разі я відповів би, що пан Мрачевський втратив посаду через те, що нешанобливо говорив про осіб, які удостоїли його своєї ласкавої розмови... Але якщо ви накажете...

Тепер панна Ізабелла опустила очі, вона була дуже збентежена.

- А... а!.. Кінець кінцем мені однаково, де житиме цей молодик. Нехай їде і в Москву.

- Він туди й поїде, - закінчив Вокульський. - Моє шанування, пані, - додав він, кланяючись.

Графиня подала йому руку.

- Дякую вам, пане Вокульський, за пам'ять і прошу - приходьте до мене розговлятися. Дуже вас прошу, - додала вона значливо.

Помітивши посеред костюлу якийсь рух, вона сказала своєму лакеєві:

- Ксаверію, піди до пані голови і попроси, щоб вона позичила нам свою карету. Скажеш, що у нас захворів кінь.

- На коли накажете просити, вельможна пані? - спитав лакей.

- Так... десь за півтори години. Правда ж, Бельцю, ми не висидимо тут більше?

Лакей попрямував до столу коло дверей.

- Отже, до завтра, пане Вокульський, - сказала графиня. - У мене ви зустрінете багато знайомих. Руде кілька чоловік з добродійного товариства... "Чудово..." - подумав Вокульський, прощаючись з графинею. В цю хвилину він відчував до неї таку вдячність, що міг би віддати на її притулок половину свого майна.

Панна Ізабелла кивнула йому здалека і знову глянула на нього, як йому здалося, якось незвичайно. А коли Вокульський зник у півтемряві костюлу, вона звернулась до графині:

- Тьотю, ви кокетуєте з цим паном. Ой тьотю, це вже стає підозрілим...

- Твій батько має рацію, - відповіла графиня, - цей чоловік може стати нам у пригоді. А втім, за кордоном таке знайомство вважається ознакою доброго тону.

А якщо це знайомство запаморочить йому голову?... - спитала панна Ізабелла.

- В такому разі він довів би, що у нього німецька голова, - коротко відповіла графиня, беручись до молитовника.

Вокульський не вийшов з костюлу, а, не доходячи до дверей, звернув у бічний вівтар. Коло самого гробу господнього, навпроти столика графині, в кутку була порожня сповідальня. Вокульський увійшов у неї, причинив дверцята і, невидимий нікому, став дивитись на панну Ізабеллу.

Вона тримала в руках молитовника, раз у раз поглядаючи на вхідні двері. На обличчі її з'явився вираз нудьги і втоми. Часом до столика підходили діти по образки; декотрим панна Ізабелла подавала їх сама, але з таким виглядом, ніби хотіла сказати: "Ах, коли ж воно все скінчиться!.." "І все це робиться не з побожності, не з любові до дітей, а тільки задля розголосу, задля того, щоб вийти заміж, - подумав Вокульський. - Хоч я теж немало роблю для реклами та одруження. Гарно ж він влаштований, цей світ!

Замість просто запитати: "Любиш мене чи ні?" або: "Хочеш мене чи ні?", – я викидаю сотні карбованців, а вона кілька годин нудиться на виставці та удає з себе побожну...

А якби вона відповіла, що не любить мене? Ні, всі ці церемонії мають і хорошу сторону: вони дають людям час поміркувати та можливість краще пізнати одне одного.

Але погано не знати англійської мови... А то я сьогодні знав би, що вона про мене думає; бо я певний, що вона з тіткою говорила про мене. Треба навчитися...

Або візьмімо таку дурницю, як екіпаж... Якби він у мене був, я міг би одвезти її з тіткою додому і між нами зав'язався б ще один вузлик... В усякому разі, екіпаж мені знадобиться. Збільшаться на якусь тисячу карбованців видатки на рік, але що ж ти вдієш? Треба бути у всеозброєнні.

Екіпаж... англійська мова... понад двісті карбованців на одну великодню пожертву!.. І все це роблю я, хоч і зневажаю такі речі... А втім, на що ж мені й витрачати гроші, як не на завоювання свого щастя? Що мені до якихось там теорій ощадливості, коли так болить серце?"

Дальший плін думок перервала йому якась сумна, деренчлива мелодія; то грала музична скринька, після якої зацвірінчали штучні пташки; а коли вони замовкли, почувся тихий шелест фонтана, молитовний шепіт та зітхання.

Коло вітваря, коло сповідальні, коло дверей каплиці з гробом господнім видно було схилені постаті, що стояли навколішках. Декотрі на колінах підповзали до розп'яття на підлозі, цілували його і, добувши з носової хустинки кілька дрібних монет, клали їх на піднос.

В глибині каплиці, в повені світла, серед квітів лежав білий Христос. Вокульському здавалося, що в миготливому сяйві свічок обличчя його оживає і набирає то суворого, то лагідного та милосердного виразу. Коли музична скринька вигравала "Лючію де Ламермур"^[38] або коли з середини костюлу долітав брязкіт грошей та вигуки французькою мовою, обличчя Христа темніло. Але коли до розп'яття підходив який-небудь бідак і виповідав Христові свої смутки, мертві уста його розкривалися і в шелесті фонтана він повторював свої благословення та обітниці: "Блаженні покірливі... Блаженні убогі духом..."

До підноса підійшла молода, накрашена дівчина. Вона поклала срібного четвертака, але не сміла доторкнутись до хреста. Молільники, що стояли кругом навколішках, осудливо поглядали на її оксамитну жакетку та яскравий капелюшок. Та коли Христос шепнув: "Хто з вас без гріха, нехай перший кине на неї каменем", вона впала на підлогу й поцілувала його в ноги, як колись Марія Магдалина. "Блаженні ті, що прагнуть правди... Блаженні ті, що плачуть..."

З глибоким хвилюванням придивлявся Вокульський до маси людей у темряві костюлу, які вже вісімнадцять століть терпляче дожидають здійснення господніх обітниць. "Коли ж вони здійсняться?.." – подумав він. "Пошле син божий ангелів своїх, а вони виберуть усі пороки і всіх тих, що чинять, зло, як вибирають кукіль з пшениці, і спалить їх на вогні".

Він машинально глянув на середину костюлу. Коло одного столика графиня дрімала, а панна Ізабелла позіхала, коло другого – три незнайомі йому дами заходились сміхом від дотепів якогось елегантного молодика. "Чужий світ... Чужий світ!.. – думав Вокульський. – Яка ж фатальна сила штовхає мене до нього?"

В цю мить коло самої сповідальні спинилась молода, старанно вбрана дама з маленькою дівчинкою і впала навколішки.

Вокульський глянув на неї й відзначив, що вона надзвичайно гарна. Особливо вразило його обличчя дівчинки, немов вона прийшла до гробу господнього не з молитвою, а з запитанням і скаргою.

Дама перехрестилась і, помітивши піднос з грішми, розкрила сумочку.

– Піди, Геленко, – сказала вона стиха до дівчинки, – поклади оце на піднос та поцілуй господа Ісуса.

– Куди, мамусю, поцілувати?

– В ручку і в ніжку...

– І в губки?

– В губки не можна.

– Та чого там!.. – Дівчинка побігла до підноса й нахилилася над хрестом.

– От бачиш, мамусю, – казала вона, повертаючись, – поцілувала, а Ісус нічого не сказав.

– Геленко, не кричи в костюлі, – гамувала її мати. – Краще стань навколішки та прокажи молитву.

– Яку молитву?

– Тричі "Отче наш" і тричі "Богородицю"...

– Так багато молитов?.. А я така маленька...

– Ну, то прокажи тільки "Богородицю"... Але стань навколішки... Дивись отуди...

– Я вже дивлюсь. "Богородице діво, радуйся..." Мамо, це пташки співають?

– Пташки, іграшкові. Говори молитву.

– Які це іграшкові?

– Спочатку прокажи молитву.

– Коли я не пам'ятаю, на чому зупинилась...

– То прокажуй разом зі мною: "Богородице діво, радуйся..."

– "Яко спаса родила еси душ наших. Амінь", – докінчила дівчинка. – А з чого роблять іграшкових пташок?

– Геленко, стій смирно, а то я тебе ніколи не поцілую, – шепнула збентежена мати.
– Ось тобі книжка, подивись на картинки, як мучили Христа.

Дівчинка сіла з книжкою на приступці сповідальні й замовкла. "Яка мила дитина! – думав Вокульський. – Якби це була моя дочка, до мене, мабуть, повернулася б душевна рівновага, яку я день у день втрачаю. І мати – прекрасна жінка. Яке волосся, профіль, очі... Молиться богу, аби воскресло їхнє щастя... Гарна і нещаслива; мабуть, удова.

От якби я її зустрів рік тому.

Чи є ж якийсь лад на цьому світі?.. Не далі як крок одне від одного стоять двоє

нешасних людей: один шукає любові й родини, друга, можливо, бореться з злиднями й шукає опіки. Кожне знайшло б у другому те, чого шукає, та от – не судилось їм зустрітись... Одна прийшла благати бога про милосердя, другий розкидається грішми задля знайомства. Хто його знає, чи не зробили б кілька сот карбованців цю жінку щасливою? Але вона не одержить цих грошей, бог у наш час не зважає на молитви нужденних.

А все-таки, як би довідатись, хто вона така?.. Може, я зміг би їй допомогти? Чому б не здійснитись високим обітницям Христовим хоч би через отаких, як я, недовірків, коли побожні люди зайняті іншими справами?"

В цю мить Вокульського раптом пойняла гаряча хвиля...

До графининого столика підійшов якийсь елегантний молодик і щось поклав на піднос. Побачивши його, панна Ізабелла зашарілась, і обличчя її набрало того незвичайного виразу, який Вокульському завпеди здавався загадковим.

На запрошення графині молодик сів на тому самому стільці, на якому недавно сидів Вокульський, і між ними зав'язалася жвава розмова. Вокульський не чув, про що вони говорили, тільки відчував, як у його мозку, немов витаврувана, постає картина: дорогий килим, срібний піднос з купкою імперіалів зверху, два свічники, десять засвічених свічок, графиня в глибокій жалобі, молодик, який не спускав очей з панни Ізабелли, і вона – промениста, осяйна. Його уваги не минула навіть така дрібниця: від свічок у графині блищать лиця, у молодика – кінчик носа, а у панни Ізабелли – очі. "Чи вони люблять одне одного? – подумав він. – То чого ж би їм не побратися?.. Можливо, у нього немає грошей... Але в такому разі що означає її погляд?.. Так вона дивилася сьогодні й на мене. Правда, панна на відданні мусить мати кількох або кільканадцятьох поклонників і вабити їх усіх... щоб продатися тому, котрий більше дасть!"

До столика графині підійшов уповноважений. Графиня встала з крісла, а за нею – панна Ізабелла і красунь молодик. Усі троє, голосно розмовляючи, попрямували до виходу, затримуючись коло інших столиків. Усі молоді люди коло цих столиків палко вітали панну Ізабеллу, а вона обдаровувала кожного однаковісіньким поглядом, саме таким, який звів з розуму Вокульського. Нарешті все скінчилось: графиня й панна Ізабелла вийшли з косяолу.

Вокульський опам'ятався й поглянув круг себе. Вродливої жінки з дитиною вже не було.

– Як шкода, – шепнув він і відчув, як його щось легенько вкололо в серце.

Натомість дівчина в оксамитній жакетці і яскравому капелюшку й досі стояла навколішках на підлозі коло хреста. Коли вона звела очі на гроб господній, на її накрашених лицях теж щось блиснуло. Вона ще раз поцілувала Христа в ноги, важко підвелася і вийшла. "Блаженні ті, що плачуть... Нехай же хоч для тебе здійсниться Христова обітниця", – подумав Вокульський і вийшов за нею.

На паперті він побачив, що дівчина роздає старцям милостиню. І його опанувала гірка прикрість на думку, що з двох жінок, із яких одна хоче продатись за грубі гроші, а друга вже продається через злидні, ця друга, перед якимось найвищим судом, може

стати кращою і чистішою.

На вулиці він наздогнав дівчину і запитав:

- Куди ти йдеш?

На обличчі її ще не висохли сльози. Вона звела на Вокульського байдужі очі й відповіла:

- Можу піти з вами.

- Так?.. Ну, то ходімо.

Не було ще п'яти годин, до вечора далеко; кілька прохожих оглянулись на них. "Треба бути справжнім йолопом, щоб чинити щось подібне, - подумав Вокульський, ідучи в бік свого магазину. - Скандалу я не боюся, але які ж бо плани, хай їм чорт, лізуть мені в голову? Апостольство?.. Це найбільша дурість. А втім, мені однаково: я тільки виконавець чужої волі".

Він увійшов у ворота поруч з магазином і звернув до кімнати Жецького; дівчина йшла за ним. Пан Ігнац був удома і, побачивши дивну пару, з подиву розвів руками.

- Ти можеш вийти на кілька хвилин? - запитав Вокульський.

Пан Ігнац нічого не відповів. Він узяв ключа від задніх дверей магазину і вийшов з кімнати.

- Вас два? - шепнула дівчина, виймаючи шпильки з капелюшка.

- Зажди, - перебив її Вокульський. - Ти тільки що була в костьолі. Правда ж?

- Ви мене бачили?

- Молилася і плакала. Можна запитати - чого?

Дівчина здивовано стенула плечима й відказала:

- А ви що - ксьондз, що питаєте про таке? - Потім уважно подивилась на Вокульського і додала: - Не морочте мені голови. Теж розумний знайшовся!

Вона хотіла вийти, але Вокульський затримав її.

- Почекай. 6 чоловік, який хотів би тобі допомогти, отож не поспішай і говори правду.

Вона знов уважно подивилась на нього. Раптом в очах її з'явилася усмішка, а лиця зашарілись.

- Знаю!.. - вигукнула вона. - Ви, мабуть, від того старого пана!.. Він кілька разів обіцяв, що візьме мене... А він дуже багатий? Мабуть, багатий, бо їздить у кареті й сидить у перших рядах у театрі.

- Слухай мене, - перебив він, - і відповідай: чого ти плакала в костьолі?

- А того, пане... - почала дівчина й оповіла таку цинічну історію якоїсь суперечки зі своєю господинею, що Вокульський, слухаючи її, зблід. "От звірина!" - подумав він.

- Я пішла до гробу господнього, - вела далі дівчина, - думала, що мені полегшає. Та де там! Як згадала про ту стару відьму, то мені аж сльози з очей бризнули. От я й почала молитися, щоб або ту стару болячка задавила, або щоб мені од неї вирватись. І господь, мабуть-таки, почув мою молитву, коли той пан хоче мене взяти до себе.

Вокульський сидів непорушно. Нарешті запитав:

- Скільки тобі років?

- Я всім кажу, що шістнадцять, а насправді мені дев'ятнадцять.

- Хочеш вирватися відтіля?

- Ой, хоч би й у пекло! Так вони вже мені остогидли..." Але...

- Що?

- Мабуть, нічого з цього не вийде... Сьогодні я від неї втечу, а після свят вона мене розшукає і дасть такого чосу, що я знов тиждень лежатиму, як тоді, на масниці.

- Не розшукає.

- Якраз! Я ж їй заборгувала...

- Багато?

- Ого!.. Карбованців з п'ятдесят. Не знаю навіть, чому так багато, бо за все плачу подвійну плату, а борг росте...

У нас завжди так. А ще як прознають, що у того пана в гроші, то скажуть, що я їх обікрала, й нарахують стільки, скільки захочуть.

Вокульський відчув, що втрачає відвагу.

- Скажи мені, ти б хотіла працювати?

- А що б я могла робити?

- Навчишся шити.

- Це ні до чого. Я вже була швачкою. Але ж на вісім карбованців за місяць не проживеш. Та я ще й сама варта стільки, щоб не шити на когось іншого.

Вокульський підвів голову.

- Ти не хочеш вирватися відтіля?

- Ой, хочу!

- Ну, то наважуйся одразу. Або візьмешся до роботи, бо даром ніхто на світі хліба не їсть...

- От і неправда, - перебила вона його. - Адже той старий пан нічого не робить, а гроші має. Він не раз і мені казав, що в нього я нічого не робитиму...

- Не підеш ти ні до якого пана, а підеш до черниць святої Магдалини. Або повертайся туди, відкіля прийшла.

- Черниці мене не візьмуть. Треба спочатку сплатити борг та знайти поручителя...

- Якщо підеш до них, то все буде зроблено.

- Як же я до них піду?

- Я дам тобі листа, а ти віднесеш його і там залишишся. Хочеш чи не хочеш?..

- Ну, гаразд! Давайте листа. Побачу, що з того вийде.

Вона сіла і почала оглядати кімнату.

Вокульський написав листа, розказав, куди йти, і додав:

- Ну, раз мати родила... Будеш добре працювати, то буде й тобі добре, але якщо не скористаєшся з цієї нагоди, то роби, що хочеш. Можеш іти.

Дівчина зареготала.

- Ну й казатиметься стара!.. Оце я їй підвезу візка... Ха-ха!.. Але... може, ви тільки дурите?

- Йди, - відповів Вокульський, показуючи на двері.

Вона ще раз уважно подивилася на нього і вийшла, здвигнувши плечима.

Незабаром з'явився пап Ігнац.

- Що це за знайомство? - спитав він невдоволено.

- Справді... - задумливо відповів Вокульський. - Не зустрічав ще такого бидла, хоч бачив багато всяких.

- В самій Варшаві їх - тисячі, - відказав Жецький.

- Знаю. Боротися з ними нема сенсу, бо приходять нові й нові. Відділя висновок, що суспільство рано чи пізно мусить докорінно перебудуватись. Інакше - згниє.

- Ага, - тихо мовив Жецький. - Я теж так думав.

Вокульський попрощався з ним. У нього було таке відчуття, немов у хворого на гарячку, якого облили холодною водою. "Але виходить так, - думав він, - поки суспільство перебудується, сфера моєї філантропії дуже звузиться. Мого майна не вистачило б на ушляхетнення негідних інстинктів. Отже, для мене - краще панна, яка позіхає на великодніх пожертвах, аніж побожна заплакана потвора".

Образ панни Ізабелли постав перед ним в яскравішому, ніж будь-коли, ореолі. Кров шугнула йому в голову, і він в думці ганьбив себе за те, що міг порівнювати її з таким створінням! "Ні, краще вже розкидатись грішми на екіпажі та коні, аніж отакі... нещасні випадки!.." У великодню неділю Вокульський на візнику під'їхав до дому графині. Коло під'їзду він уже застав довгу валку різноманітних екіпажів. Були тут елегантні кабріолети, в яких виїжджала аристократична молодь, були і звичайні візницькі брички, найняті на певний час відставними чиновниками; старі карети з старими кіньми, старою зброєю та лакеями в приношених лівреях і новенькі, прямо з Відня, коляски, а при них лакеї з квітками в петлицях і кучери з батогамми, обпертими об стегно, наче маршальська булава. Не бракувало й фантастичних козачків у таких незмірно широких штанах, немов їхні пани вмістили, а них всю свою амбіцію.

Вокульський мимохідь помітив, що серед цього збіговиська кучери великих панів поводитись поважно й гордовито, кучери банкірів намагались верховодити, за що з них насміхалися, а візники тримались найнезалежніше.

Кучери найманих карет стояли осторонь - вони гордували іншими, а всі інші - ними.

Коли Вокульський увійшов у вестибюль, сивий швейцар з червоною стрічкою низько вклонився йому й відчинив двері до гардероба, де джентльмен у чорному фракку зняв з нього пальто. Одночасно перед Вокульським з'явився графинин лакей Юзеф, який добре знав Вокульського, бо переносив з його магазину до костюлу музичну скриньку та іграшкових пташок.

- Вельможна пані чекає на вас, - сказав Юзеф.

Вокульський дістав з жилетної кишені п'ять карбованців і дав йому, почувачи, що чинить, як парвеню. "Який же я дурний! - подумав він. - Ні, не дурний. Я просто скоробагатько, який у цьому товаристві мусить платити кожному й на кожному кроці. Ну, але ж навертання повій на путь істинну коштує дорожче".

Він ішов за Юзефом мармуровими сходами, оздобленими квітками. До першої

площадки Вокульський ішов у калелюші, на другій зняв його, не знаючи, треба так робити чи ні. "Кінець кінцем можна було б увійти до них і в капелюші", – сказав він сам собі.

Незважаючи на свій поважний вік, Юзеф біг сходами вгору, як олень, і кудись подівся, а Вокульський залишився сам, не знаючи, куди йти й до кого звернутись. Це тривало якусь хвилину, але в Вокульському вже починав закипати гнів. "Яким же муром умовностей вони одгородилися! – подумав він. – От якби я міг його зруйнувати!.."

Йому здавалося, що між цим світом вишуканих звичаїв і ним мусить відбутись боротьба, в якій або завалиться цей світ, або загине він сам. "Гаразд, нехай я навіть загину... Але залишу по собі пам'ять!.." "Залишиш по собі поблажливу жалість", – шепнув йому якийсь голос. "Невже я такий нікчемний?" "Ні, ти тільки такий благородний".

Він опам'ятався – перед ним стояв пан Томаш Ленцький.

– Вітаю вас, пане Станіславе, – промовив він з властивою йому величністю. – Вітаю тим палкіше, що ваше прибуття збіглося з дуже приємною подією в нашій родині... "Невже я потрапив на заручини панни Ізабелли?.." – подумав Вокульський, і йому потемніло в очах.

– Уявіть собі, що з нагоди ваших відвідин... ви чуєте, пане Станіславе?.. з нагоди ваших відвідин я помирився з Йоанною, моєю сестрою... Але ви чогось зблідли?.. Тут ви зустрінете багато знайомих... Не думайте, що аристократія така страшна...

Вокульський опам'ятався.

– Пане Ленцький, – холодно заперечив він, – у моєму наметі під Плевною бували й значніші панове. Вони були зі мною такі люб'язні, що мене трудно зворушити присутністю навіть дуже великих, таких... яких не знайдеться в Варшаві.

– А... а... – пробелькотів пан Томаш і вклонився йому.

Вокульський був вражений. "От підлабузник! – майнула в нього думка. – І я... я... мав церемонитися з такими людьми?.."

Пан Ленцький узяв його під руку й урочисто ввів у першу вітальню, де були самі чоловіки.

– Бачите, ото граф... – почав був пан Томаш.

– Знаю, – відповів Вокульський, а в думці додав: "Винен мені карбованців з триста".

– Банкір... – пояснював далі пан Томаш. Але перш ніж він вимовив банкірове прізвище, той сам підійшов до них і, привітавшись з Вокульським, сказав:

– Бійтесь бога, пане Вокульський, з Парижа наглять нас з тими бульварами... Чи ви їм відповіли?..

– Я хотів спочатку поговорити з вами, – відказав Вокульський.

– Ну, то давайте де-небудь зустрінемося. Коли ви буваєте вдома?

– Сталих годин у мене нема. Краще я зайду до вас.

– Ну, то заходьте в середу, разом поснідаємо й кінець кінцем договоримось.

Вони розкланялись. Пан Томаш ніжніше притиснув до себе лікоть Вокульського.

- Генерал... - почав він був знову.

Побачивши Вокульського, генерал подав йому руку, і вони привіталися, як давні знайомі.

Пан Томаш ставав щодалі сердечнішим і починав дивуватись, бачачи, що галантерейний купець знайомий з найзначнішими в місті людьми, а не знайомий лише з тими, хто мав багатство або титул, але нічого корисного не робив.

У дверях до другої вітальні, де було кілька дам, їх зустріла графиня Карольова. Поза нею промайнув лакей Юзеф. "Розставили пікети, щоб не скомпрометувати скоробагатька, - подумав Вокульський. - Це дуже чемно з їхнього боку, але..."

- Яка ж я рада, пане Вокульський, - промовила графиня, відбираючи його у пана Томаша, - яка я рада, що ви виконали моє прохання... Тут якраз є особа, яка хотіла б познайомитися з вами.

В першій вітальні поява Вокульського викликала сенсацію.

- Пане генерале, - промовив граф, - графиня почала приймати у себе галантерейних купців. Цей Вокульський...

- Він такий самий купець, як і ми з вами, - заперечив генерал.

- Скажіть, князю, - спитав другий граф, - відкіля тут узявся цей Вокульський?

- Його запросила господиня, - відповів князь.

- Я не маю нічого проти купців, - говорив далі граф, - але цей Вокульський, який під час війни заробив на поставках в армію великі гроші...

- Так... так... - перебив князь. - Такі гроші бувають звичайно підозрілого походження, але за Вокульського я ручуся. Мені казала про нього графиня, а я сам розпитував офіцерів, котрі були на війні, а з-поміж них і мого племінника. І всі вони кажуть, що ці поставки були сумлінні.

Навіть солдати, коли одержували добрий хліб, то казали, що він, певно, спечений з борошна Вокульського. Скажу вам більше, - вів далі князь, - Вокульський своєю чесністю звернув на себе увагу високих чиновників і не раз діставав від них спокусливі пропозиції. Наприклад, в січні цього року одне підприємство двічі пропонувало йому двісті тисяч карбованців лише за фірму, але він не погодився...

Граф усміхнувся і сказав:

- Якби у нього було тисяч на двісті більше....

- Якби було, то його б тут сьогодні не було, - відказав князь і, кивнувши графові, одійшов.

- Божевільний старик, - презирливо пробурмотів граф услід князеві.

В третій вітальні, куди увійшов Вокульський з графинею, містився буфет з багатьма великими й маленькими столами, за якими по двоє, по троє і навіть по четверо сиділи гості. Кілька слуг розносили закуски й вина, а порядкувала ними панна Ізабелла, вона, видно, заступала господиню. На ній була блідо-блакитна сукня й великі перли на шії. Вона була така прекрасна, такий величний був кожен її рух, що Вокульський, глянувши на неї, закам'янів. "Мені про неї нічого навіть мріяти", - розпачливо подумав він.

Одночасно він помітив молодика, який був учора в костьолі, а сьогодні самотньо

сидів за маленьким столиком, не зводячи очей з панни Ізабелли. "Звичайно, він її любить!" – подумав Вокульський, і на нього немов війнуло могильним холодом. "Я загинув!" – додав він в думці.

Все. це тривало кілька секунд.

– Ви бачите, пане Вокульський, оту стареньку жінку між єпископом і генералом? – спитала графиня. – То вдова голови, Заславська, моя найкраща приятелька, вона неодмінно хоче познайомитися з вами. Стара дуже зацікавилась вами, – вела далі графиня, усміхаючись, – у неї немає дітей, тільки дві гарненьких онучки. Можете котру-небудь з них вибрати!.. Поки що придивіться до неї, а як ті панове одійдуть, я вас відрекомендую. А... князь!

– Вітаю вас, – озвався князь до Вокульського. – Ви дозволите, кузино?..

– Прошу, – відповіла графиня. – Ось, панове, вільний столик, я на хвилину залишу вас...

І вона одійшла.

– Сядемо, пане Вокульський, – промовив князь. – Дуже добре, що ми залишилися самі, у меле до вас важлива справа. Уявіть собі, ваш проект наробив великого переполоху між нашими фабрикантами мануфактури. Я, здається, правильно сказав – фабрикантами мануфактури?..

Вони вважають, що ви хочете занапастити нашу промисловість... Ваша конкуренція для них справді така небезпечна?..

– Я маю три або й чотири мільйони кредиту у московських фабрикантів, – відповів Вокульський, – але ще не знаю, як у нас підуть їхні товари...

– Страшна... страшна цифра... – прошепотів князь. – Вам не здається, що вона справді небезпечна для наших фабрикантів?

– Та ні! Вона означає лише невелике зменшення їх колосальних прибутків, що мене, зрештою, не обходить.

Я турбуюся тільки про власний прибуток та про те, щоб здешевити товари для покупців. А наші товари таки будуть дешевші.

– Але чи обміркували ви це питання з погляду громадянського обов'язку?.. – сказав князь, стискаючи йому руку. – Нам уже так мало залишилося втрачати...

– Мені здається, що паш громадянський обов'язок у тому й полягає, щоб дати покупцям дешевий товар та знищити монополію фабрикантів, які тільки й мають з нами спільного, що експлуатують наших споживачів та робітників...

– Ви так гадаєте?.. Я про це не подумав. Зрештою, мене обходять не фабриканти, а вітчизна, наша вітчизна, нещасна вітчизна...

– Чим можу панам служити? – раптом озвалась, підійшовши до них, панна Ізабелла. Князь і Вокульський устали.

– Яка ж ти сьогодні гарна, кузинко! – сказав князь, стискаючи їй руку. – Їй-богу, шкодую, що я не мій син...

А може, воно й краще!.. Бо якби ти мною знехтувала, – а воно так, напевне, й сталося б, – я був би дуже нещасний... Ах, пробач!.. – нагадався раптом князь. –

Дозволь, кузинко, рекомендувати тобі пана Вокульського. Мужня людина і мужній громадянин... цього тобі, мабуть, досить?

- Я вже мала приємність, - тихо сказала панна Ізабелла, відповідаючи на поклін.

Вокульський глянув їй у вічі й помітив такий переляк, такий сум, що душу його знову пойняв розпач. "Чого я сюди прийшов?" - подумав він.

Вокульський подивився в бік вікна і знов побачив молодика, який непорушно сидів над тарілкою, прикривши рукою очі. "Ах, чого я, нещасний, сюди прийшов?.." - думав Вокульський, відчуваючи такий біль, немов серце йому виривали кліщами.

- Може, ви покуштуєте хоч вина? - питала панна Ізабелла, здивовано глянувши на нього.

- Що тільки накажете, - відповів він машинально.

- Нам треба ближче познайомитись, пане Вокульський, - промовив князь. - Вам слід ближче стати до нашого кола, бо в ньому, вірте мені, є розумні голови і шляхетні серця, але бракує ініціативи...

- Я скоробагато і не маю титулу, - відповів Вокульський, аби що-небудь сказати.

- Навпаки, титулів у вас... перший - працьовитість, другий - чесність, третій - здібність, четвертий - енергійність... Дайте нам усі ці титули для відродження вітчизни, і ми приймемо вас... як брата.

До них підійшла графиня.

- Ви дозволите, князю?.. - сказала вона. - Пане Вокульський...

Вона подала йому руку, і вони пішли до вдови.

- Оце пан Станіслав Вокульський, - звернулася графиня до старої жінки в темній сукні з коштовним мереживом.

- Сідай, будь ласка, - промовила Заславська, показуючи на стілець поруч. - Тебе звуть Станіславом, так? А з яких ти Вокульських?..

- З тих... нікому невідомих, - відповів він, - а найбільш, мабуть, вам, пані.

- А не служив, бува, твій батько в війську?

- Батько - ні, а дядько служив.

- А де він служив, не пам'ятаєш?.. Чи не звався він також Станіславом?

- Так. Станіславом. Він був поручником, а потім капітаном у сьомому лінійному полку...

- В першій бригаді другої дивізії, - перебила вдова. - Бачиш, моя дитино, не такий уже ти мені невідомий... Він ще живий?

- Помер п'ять років тому.

У вдови затремтіли руки. Вона відкрила маленький флакончик і понюхала його.

- Кажеш, помер?.. Вічна йому пам'ять!.. Помер... А чи не зосталось у тебе чого-небудь з його речей?

- Золотий хрест...

- Так, золотий хрест... А більш нічого?

- Ще мініатюра - його портрет, мальований 1828 року на слоновій кості.

Заславська нюхала флакончик все частіше, руки їй тремтіли все більше.

- Мініатюра... - повторила вона. - А ти знаєш, хто її малював?... І більш нічого не залилось?

- Була ще пака паперів і якась друга мініатюра...

- Що ж з ними сталося? - все наполегливіше допитувалась удова.

- За кілька днів до смерті дядько сам опечатав їх і сказав покласти йому в труну.

- А... а... - тихо промовила стара жінка й залилася гіркими слізьми.

В залі заметушились. Підбігла заклопотана панна Ізабелла, а за нею графиня, взяли стару Заславську під руки й повільно повели в далекі кімнати. Всі погляди одразу звернулись до Вокульського, гості стали перешіптуватись.

Бачачи, що всі на нього дивляться і про нього говорять.

Вокульський зніяковів. Але щоб показати присутнім, що ця своєрідна популярність його не обходить, він випив один за другим два бокали вина - угорського й червоного - і тільки тоді зміркував, що бокал з угорським належав генералові, а бокал з червоним - єпископові. "Добре ж я зробив, - подумав він. - Вони ще скажуть, що я навмисне збентежив стару, щоб випити вино її сусідів..."

Він устав, щоб вийти, і його обсипало жаром, коли подумав, що йому доведеться йти через дві вітальні під пильними поглядами присутніх та в супроводі їх шепоту. Але тут до нього підбіг князь і сказав:

- Ви, мабуть, розмовляли з пані Заславською про дуже давні часи, коли дійшло аж до сліз. Правда ж, я вгадав?..

Але повернімось до розмови, яку нам перебили... Чи не гадаєте ви, що добре було б заснувати у нас вітчизняну фабрику дешевих тканин?..

Вокульський заперечливо похитав головою.

- Навряд чи з цього щось вийде, - відповів він. - Трудно думати про великі фабрики тим, хто не може зробити Дрібних удосконалень у вже існуючих...

- А саме?

- Я кажу про млини, - вів далі Вокульський. - За кілька років нам доведеться довозити навіть борошно, бо власники млинів не хочуть замінити млинових каменів на вальці.

- Вперше чую... Сядьмо отут, - мовив князь, тягнучи його в глибоку нішу, - і розкажіть, що це означає?

Тим часом у вітальнях тривала розмова.

- Цей пан - якась загадкова людина, - казала по-французькому дама в брильєнтах до дами в страусовім пір'ї. - Вперше бачу, щоб Заславська плакала.

- Тут, звичайно, якась любовна історія, - відповіла дама з пір'ям. - В усякому разі, той, хто привів сюди цього добродія, зробив графині й удові голови погану послугу.

- Ви вважаєте, що...

- Я навіть певна, - відповіла друга дама, здвигнувши плечима. - Ви тільки подивіться. Мадери у нього, правда, грубуваті, але яке обличчя, яка гордість!.. Ні, шляхетного походження не приховаєш навіть під лахміттям.

- Просто дивно, - сказала дама в брильєнтах. - До того ж і великі гроші, нажиті

нібито в Болгарії...

- Звичайно. Цим і можна пояснити, чому вона з її багатством так мало витрачає на свої потреби.

- І князь дуже прихильно до нього ставиться...

- Даруйте, але цього ще мало... Ви тільки гляньте на них обох...

- Мені здається, що вони зовсім не схожі одне над одного...

- Напевне, але... оця гордість, певність себе... Дивіться, як вони невимушено розмовляють...

За другим столиком розмовляли три чоловіки.

- Ну, графиня вчинила державний переворот, - казав брюнет з чубком.

І вдало. Цей Вокульський тримається трохи непевно, проте в ньому щось є, - відповів сивий пан.

- Все-таки - купець...

- А чим купець гірший за банкіра?

- Галантерейний купець продає гаманці, - наполягав брюнет.

- Ми часом продаємо й герби... - озвався третій, худорлявий дідок з сивими бакенбардами.

- Він ще надумає шукати собі в наших колах дружину...

- Тим краще для відданиць.

- Я сам віддав би за нього дочку. Чоловік, кажуть, порядний, багатий, посагу не розтринькає...

Повз них швидко пройшла графиня.

- Пане Вокульський, - сказала. вона, підкликаючи його віялом.

Вокульський швидко підійшов до неї. Графиня подала йому руку, і вони вийшла з вітальні. Осамотнілого князя одразу оточили мужчини; декотрі просили познайомити їх з Вокульським.

- Варто, варто, - задоволено казав князь. - Такого ще в нашому середовищі не було. Якби ми раніше зблизились з такими людьми, доля нашої нещасної вітчизни була б інакша.

Повз них саме проходила панна Ізабелла, вона почула князеві слова і зблідла. До неї підійшов той молодик, що був учора в костьолі.

- Ви стомилися? - спитав він.

- Трохи, - відповіла вона з сумною усмішкою. - Мені спало на думку дивне питання: чи змогла б я боротися?

- З серцем? - запитав молодик. - Не варто...

Панна Ізабелла стонула плечима.

- Та ні, не з серцем. Я маю на увазі справжню боротьбу з сильним супротивником.

Вона потиснула йому руку і вийшла з вітальні.

Графиня повела Вокульського через довгий ряд кімнат.

В одній з них, далеко від гостей, чути було спів і звуки рояля. Увійшовши туди, Вокульський побачив дивну картину. За роялем сидів якийсь молодик, л дві вродливі

дами, що стояли поруч нього, удавали голосом – одна скрипку, а друга кларнет. Під музику танцювало кілька пар, серед яких був лише один мужчина.

– Ой ви, гульвіси! – жартома докорила їм графиня.

Вони вибухнули сміхом, не припиняючи своєї забави.

Графиня з Вокульським поминули й що кімнату і вийшли на сходи.

– Бачите, оце вам найвища аристократія, – сказала графиня. – Замість сидіти в вітальні, повтікали сюди та й бешкетують. "Вони таки мають розум!" – подумав Вокульський.

І йому здалося, що ці люди живуть простіше й веселіше, ніж набундючене міщанство і шляхта, яка пнеться до аристократії.

Нагорі, в напівтемній кімнаті, куди не долітав гомін з парадних кімнат, у кріслі сиділа Заславська.

– Залишаю вас тут, панове, – сказала графиня. – Наговоріться досхочу, бо я мушу повертатися.

– Дякую, Йоасю, – відказала удова. – Сідай, будь ласка, – звернулась вона до Вокульського.

Коли вони залишились удвох, Заславська сказала:

– Ти навіть не уявляєш, скільки спогадів викликав у мене.

Тільки тепер Вокульський догадався, що між цією дамою і його дядьком існували якісь незвичайні стосунки.

Його пойняло тривожне здивування. "Слава богу, – подумав він, – що я законний син своїх батьків".

– Отже, кажеш, – почала удова, – дядько твій помор.

Де ж він, бідний, похований?

– В Заславі, де він жив після повернення з еміграції.

Удова знов притулила хустинку до очей.

– Справді?.. Яка ж бо я невдячна!.. Ти бував коли-небудь у нього? Він тобі нічого не розказував?.. Нікуди тебе не водив?.. Адже там, на горі, залишалися руїни замку, правда ж? Вони ще збереглися?

– Саме туди, до замку, дядько щодня ходив на прогулянку, і ми з ним годинами просиджували на великому камені.

– Невже?! Пам'ятаю я той камінь; колись і ми сиділи на ньому вдвох та дивилися на річку й на хмари, що пропливали повз нас, немов нагадували нам, що так пропливає людське щастя. Тільки тепер я це зрозуміла. А колодязь у замку й досі такий самий глибокий?..

– Дуже глибокий. Але потрапити до нього трудно, бо вхід туди завалений грузом. Мені його показав дядько.

– А ти знаєш, – промовила удова, – що під час останнього прощання ми навіть думали: чи не кинутись нам у той колодязь? Ніхто б нас там не знайшов, і ми навіки залишилися б разом. Звичайно – шалена молодість...

Вона витерла сльози й говорила далі:

- Я його дуже, дуже любила... Та думаю, що й він мене трохи любив, коли все так пам'ятав. Але він був бідний офіцер, а я, на своє нещастя, багата, та ще й родичка двох генералів. Ну, нас і розлучили... А може, ми були занадто цнотливі... Але годі про це... - додала вона, сміючись і плачучи. - Про такі речі жінки можуть говорити аж на сьомому десятку.

Сльози не давали їй говорити. Вона понюхала свій флакончик, перепочила й почала знову:

- Буває на світі багато злочинів, та найтяжчий з них. мабуть, убити любов. Скільки років сплигло, майже піввіку; все минулося: багатство, титули, молодість, щастя...

Тільки сум не минувся і залишився, кажу тобі, такий свіжий, немов усе те було вчора. Ах, якби не віра в інший світ, де нібито нас чекає нагорода за кривди на цьому світі, хто його знає, чи не прокляли б ми життя та його умовностей...

Але ти мене не зрозумієш, бо у вас, теперішніх, міцніші голови, зате холодніші серця.

Вокульський сидів, опустивши очі. Його щось душило, шарпало за груди. Він уп'явся нігтями в долоні й думав, як би йому швидше відціля вийти, щоб не слухати скарг, що ятрили його наболілі рани.

- А є у нього, нещасного, який-небудь пам'ятник на могилі? - трохи помовчавши, спитала удова.

Вокульський почервонів. Йому ніколи не спадало на думку, що мертві потребують ще чогось, крім могилки землі.

- Нема, - промовила удова, бачачи його збентеження. - Я не дивую тобі, дитино моя, що ти забув за пам'ятник, а докоряю собі, що забула за людину.

Вона задумалась і раптом, поклавши схудлу, тремтячу руку йому на плече, тихо сказала:

- Маю до тебе прохання... Обіцяй, що виконаєш...

- Неодмінно, - відповів Вокульський.

- Дозволь мені поставити на його могилі пам'ятник.

Але тому, що я не можу туди поїхати, то ти вже мене виручи. Знайдеш там каменяра, нехай розколе той камінь, знаєш, - той, на якому ми сиділи на горі, під замком, і нехай одну половину поставить на його могилі. Заплати, скільки коштуватиме, а я тобі поверну з моєю довічною вдячністю. Зробиш?

- Зроблю.

- От і гаразд, дякую... Мені здається, йому буде легше спочивати під каменем, який чув наші розмови й бачив наші сльози. Ах, як тяжко все те згадувати... А напис, знаєш, який зробиш? - мовила вона далі. - Коли ми розлучались, він залишив мені кілька рядків з Міцкевича. Ти їх, певне, колись читав:

Мов тінь: чим довший шлях її спітка,
Тим ширший круг затьмить вона собою,
Отак про мене й пам'ять: утіка

Й тебе все більш пойма жалю габою...^[39]

"Яка це щира правда!.. Хотілося б якось увічнити ft колодязь, котрий мав нас поєднати..."

Вокульський здригнувся, він дивився кудись у простір широко розкритими очима.

- Що з тобою? - запитала удова.

- Нічого, - відповів він, усміхнувшись. - Смерть заглянула мені в вічі.

- То не дивно: вона кружляє коло мене, старої, отож мої сусіди її й бачать. Ну, то зробиш, про що я прошу?

- Зроблю.

- Приходь же до мене після свят і... взагалі заходь якнайчастіше. Може, трохи понудьгуєш, але зате й я, недолуга, чимось тобі стану в пригоді. А тепер іди вже собі вниз, іди...

Вокульський поцілував її в руку, а вона його кілька разів у голову, потім торкнула гудзик дзвінка. Увійшов слуга.

- Проведи пана в зал, - звеліла вона.

Вокульський немов учадів. Не знав, куди йде, не пам'ятав, про що вони говорили з удовою. Відчував тільки, що перебуває в якійсь круговерті великих кімнат, старовинних портретів, тихих кроків, невловимих пахощів. Навколо нього були коштовні меблі, люди, сповнені вишуканої делікатності, про яку він ніколи й не мріяв, а над усім цим, немов поема, підносились пройняті слізьми й зітханнями спогади старої аристократки. "Що воно за світ?.. Що за світ?.."

Однак йому чогось бракувало. Він хотів ще раз поглянути на панну Ізабеллу. "Иу, побачу її в залі..."

Лакей відчинив двері в зал. Всі голови знов повернулись в його бік, а гомін розмов ущух, як шум одлітаючого птаства. Настала хвилина тиші, коли всі дивились на Вокульського, а він нікого не бачив і тільки гарячковими очима шукав блідо-блакитної сукні. "Тут її нема", - подумав він.

- Ви тільки подивіться, він навіть не помічає вас!.. - насмішкувато прошепотів дідок з сивими бакенбардами. "Вона, мабуть, у другому залі", - казав сам до себе Вокульський.

Він побачив графиню і підійшов до неї.

- Ну що, закінчилась ваша нарада? - спитала графиня. - Правда, яка вона мила людина?.. В її особі ви маєте велику приятельку, не більшу, правда, ніж я. Зараз я вас відрекомендую... Пан Вокульський!.., - додала вона, звертаючись до дами в брильєнтах.

- Я одразу приступаю до справи, - промовила дама, згорда дивлячись на нього. - Нашим сиріткам потрібно кілька сувоїв полотна...

Графиня трохи почервоніла.

- Лише кілька?.. - перепитав Вокульський і подивився на брильєнти гордопишної дами, за які можна було купити кілька сот сувоїв найдорожчого полотна. - Після свят, - додав він, - я матиму честь надіслати вам, графине, полотна...

Він уклонився, немов прощаючись.

- Як, ви вже залишаєте нас? - спитала трохи збентежена графиня.

- Але ж який він нахаба! - промовила дама в брильєнтах до своєї приятельки з страусовим пір'ям.

- Дозвольте з вами попрощатися й подякувати за честь, яку ви мені виявили!.. - сказав Вокульський, цілуючи графиню в руку.

- Тільки до побачення, пане Вокульський, правда ж?..

У нас з вами буде ще багато спільних справ.

В другій вітальні панни Ізабелли також не було. Вокульський занепокоївся. "Мушу ж я на неї ще раз глянути, - подумав він. - Хто його знає, чи скоро трапиться ще така нагода..."

- А, он ви де! - гукнув до нього князь. - Я вже знаю, яку змову ви вчинили з паном Ленцьким. Спілка для торгівлі зі Сходом - прекрасна ідея! Ви повинні прийняти до неї й мене. Нам треба познайомитися ближче... - Бачачи, що Вокульський мовчить, він додав: - Я настирливий, пане Вокульський, правда ж?.. Але вам нічого не допоможе: ви мусите зблизитися з нами - ви й інші люди вашого кола, - і ми підемо разом. Ваші фірми - ті самі герби, а наші герби - ті самі фірми, які гарантуватимуть сумлінність у провадженні справ...

Вони потиснули один одному руки, і Вокульський щось відповів, але що саме не пам'ятав. Його занепокоєння все зростало - панни Ізабелли ніде не було.

- Може, вона там, далі, - схвильовано прошепотів він, прямуючи в останню вітальню.

По дорозі його перехопив пан Ленцький і заговорив з незвичайною сердечністю:

- Ви вже йдете? Ну, до побачення, дорогий пане Вокульський! Отже, після свят у мене перше засідання, і з божою поміччю почнемо. "Нема її!" - думав Вокульський, прощаючись з паном Томашем.

- А знаєте, - шепотів Ленцький, - ви зробили справжній фурор. Графиня не знає, де дітись від радості, князь тільки про вас і говорить... Та ще той випадок з пані Заславською... Взагалі... чудово!.. Про кращий дебют нічого було й мріяти...

Вокульський стояв уже в дверях. Він ще раз оглянув зал осклілими очима і вийшов з розпачем у серці. "Може, треба б повернутись та попрощатися з нею?..

Адже вона заступала господиню..." - думав він, повільно йдучи вниз сходами.

Почувши шелест сукні на верхній площадці, він здригнувся. "Вона..."

Підвів голову й побачив даму в брильєнтах.

Хтось подав йому пальто. Вокульський вийшов на вулицю, заточуючись, мов п'яний. "Що мені з блискучого успіху, коли її там нема?"

- Карету пана Вокульського! - гукнув з ганку швейцар, побожно стискаючи в кулаці три карбованці. Сльозливі очі і трохи захриплий голос свідчили, що цей громадянин навіть на своєму відповідальному посту віддавав належне першому дню свят.

- Карету пана Вокульського!.. Карету Вокульського!..

Вокульський, під'їжджай!.. - гукали кучери, що стояли коло ганку.

Серединою Алеї повільно рухались два потоки екіпажів і карет – в бік Бельведера і назад. Хтось з пасажирів помітив Вокульського на тротуарі і вклонився йому.

– Колега, – шепнув Вокульський і почервонів.

Коли під'їхав його екіпаж, він хотів був сісти, але передумав.

– Їдь собі додому, – сказав він кучерові, даючи йому на пиво.

Екіпаж од'їхав до міста, а Вокульський змішався з натовпом і пішов в бік Уяздовського майдану. Він повільно йшов і придивлявся до проїжджаючих. Багатьох з них він знав. Он шкіряник, який достарчає йому свої вироби, їде з грубою, як бочка, жінкою і гарненькою дочкою, яку хотіли за нього сватати. Он син м'ясника, який колись достарчав ковбаси в магазин Гопфера. А он багатий тесля з численною родиною. Вдова спиртозаводчика, також багата й також готова віддати йому свою руку й серце. Он лимар, два продавці з мануфактурного магазину, он чоловічий кравець, муляр, ювелір, пекар, а он і його конкурент – галантерейний купець у звичайному екіпажі.

Більшість із них не бачили Вокульського, декотрі помічали і кланялись йому; були й такі, котрі, побачивши його, не тільки не кланялись, а навіть єхидно усміхались. З-поміж усіх цих купців, промисловців та ремісників, що були однакового з ним становища, а деякі навіть багатші та відоміші в Варшаві, тільки він один був сьогодні на розговінні у графині. Жоден з них, тільки він один!.. "Мені неймовірно щастить, – думав він. – За півроку нажив великі гроші, за кілька років можу мати мільйон...

Навіть раніш... Уже сьогодні мене приймають в аристократичних салонах, а що буде через рік?.. Декотрим із тих панів, з якими я сьогодні зустрічався у графині, як рівний з рівними, сімнадцять років тому я міг би прислуговувати в ресторані і не прислуговував тільки тому, що вони туди не хотіли заходити. З комірчини при магазині – в будуар графині! Он як ти високо скочив!.. Але чи не надто швидко я йду вперед?" – додав він з таємною тривогою в серці.

Він вийшов на широкий Уяздовський майдан, на південній частині якого були влаштовані розваги для простолюду. Уривчасті звуки катеринок, завивання труб та гомін багатотисячного натовпу накопились на Вокульського, немов повідь. Перед ним, як на долоні, постав довгий ряд гойдалок, що підлітали то праворуч, то ліворуч, наче гігантські маятники. За ними другий ряд – численні каруселі з різнокольоровими смугастими верхами. Далі – третій ряд зелених, жовтих та червоних яток, де наприході висіли незграбно намальовані картини, а на верху то з'являлись, то зникали барвисто одягнені клоуни або величезні ляльки. А в центрі майдану стояло два високих стовпи, на які саме в цей час видирались охочі дістати костюм або дешевого годинника.

Навколо цих нашвидку споруджених брудних будівель товпилась і веселилася юрба.

Вокульському пригадалися його дитячі роки. Якою ж смачною йому, завжди голодному хлопчині, здавалась булка з сарделькою! Як він, сівши на коня на каруселі, уявляв себе великим полководцем! З якою насолодою підлітав він угору на гойдалці! Яка то була розкіш думати, що сьогодні й завтра він нічого не робитиме – раз за цілий рік.

А з чим можна порівняти певність, що сьогодні він ляже спати о десятій годині, а завтра, якщо захоче, теж може встати о десятій, пролежавши в постелі дванадцять годин підряд! "І то був я, я?.. – здивовано питав він сам себе. – Невже мене тоді так тішили речі, які тепер викликають лише огиду?.. Круг мене веселяться тисячі бідняків, порівняно з якими я – багач, і що ж я. маю?.. Тривогу і журбу, журбу і тривогу... Тепер, коли я міг би мати все те, про що колись мріяв, я не маю нічого, бо колишні прагнення згасли. А я ж так вірив у своє незвичайне щастя!.."

В цю мить в юрбі залунав багатоголосий крик. Вокульський немов прокинувся й побачив на верху стовпа людську постать. "Ага, переможець!" – подумав він, ледве встоявши на ногах під тиском юрби. Круг нього люди товпились наперед, ляскали в долоні, кричали "віват", показували пальцями на героя, допитувались, як його прізвище. Здавалося, розбурхана юрба підхопить героя й понесе по місту, проте запал раптом остиг. Люди бігли повільніше, спинялися, вигуки вщухали, нарешті, й зовсім замовкли.

Герой хвилини повільно зсунувся з стовпа, і за нього відразу забули. "Це пересторога для мене..." – подумав Вокульський, витираючи піт з лоба.

Майдан і весела юрба остаточно йому набридли, і він повернув назад.

Серединою Алеї так само проїжджали екіпажі й карети.

В одній з них Вокульський помітив блідо-блакитну сукню. "Панна Ізабелла!.."

Серце його сильно закалатало. "Ні, не вона".

Віддалік пройшла величною ходою якась жінка. "Вона?.. Ні. Відкіля б вона тут узялася?"

Так він пройшов усю Алею, Олександрійський Майдан, Новий Світ, весь час когось шукаючи і не знаходячи. "Оце таке моє щастя? – думав він. – Я не прагну того, що міг би мати, а вганяю за тим, що не дається в руки. Невже це і є щастя?.. Хто його знає, чи смерть справді таке зло, яким її вважають люди".

І вперше йому захотілось заснути таким міцним сном, якого не могли б порушити ні прагнення, ні надії.

В цей самий час панна Ізабелла, повернувшись від тітки, майже з порога гукнула до панни Флорентіни:

– А знаєш?.. Він був на прийомі!..

– Хто?

– Ну, отой, Вокульський...

– Чого ж би йому не бути, коли його запросили, – відказала панна Флорентіна.

– Але ж це зухвальство... Це нечувано!.. До того ж тітка, уяви собі, ним зачарована, князь мало не вішається йому на шию, а всі інші хором твердять, що він – якась знаменитість... І тобі все це байдуже?..

Панна Флорентіна сумно усміхнулась.

– Мені це відомо. Герой сезону. Взимку ним був пан Казимеж, а кільканадцять років тому навіть... я, – додала вона тихо.

– Але ж ти подумай: хто він такий?.. Купець... Купець!..

- Дорога Бельцю, - відповіла панна Флорентіна, - я пам'ятаю сезони, коли наш світ захоплювався навіть циркачами. Але все те минулося; минеться й це.
- Я боюсь цього чоловіка, - прошепотіла панна Ізабелла.

Розділ десятий

ЩОДЕННИК СТАРОГО ПРОДАВЦЯ

"Отже, маємо новий магазин; п'ять вітрин, два склади, сім продавців і швейцар у дверях. Маємо ще екіпаж, блискучий, як наваксований чобіт, пару гнідих коней, кучера і лакея в лівреї. І все це звалилося на нас на початку травня, коли Англія, Австрія і навіть розбита Туреччина навперебій озброювались!

- Дорогий Стасю, - казав я Вокульському, - всі купці сміються з нас, що ми так багато тратимо в непевні часи.

- Дорогий Ігнаце, - відповів мені Вокульський, - а ми сміятимемось з усіх купців, коли настануть певніші часи.

Тепер якраз найкраща пора для всіляких торговельних справ.

- Але ж європейська війна, - кажу йому, - висить на волосинці. Якщо вона спалахне, то ми напевне збанкрутуємо.

- Не думай ти про війну, - відповідає Стась. - Весь цей галас вщухне через кілька місяців, а ми тим часом випередимо всіх конкурентів.

Ну, і війни таки нема. В магазині у нас людей, як на прощі, до наших складів привозять і вивозять товари, як до млина, а гроші сиплються в касу, як полова. Хто не знає Стася, може подумати, що він - геніальний комерсант.

Але ж я його знаю, через те все частіше питаю сам себе: навіщо йому все це?..

Warum hast du denn das getan?..^[40]

Правда, до мене також зверталися з такими запитаннями. Невже я такий старий, як небіжчиця Grossmutter і не розумію ні духу часу, ні прагнень молодшого покоління?..

Ба ні! Не так воно ще погано!..

Пам'ятаю, коли Луї-Наполеон (пізніше імператор Наполеон III) утік з в'язниці в 1846 році, яка буря зірвалася по всій Європі. Ніхто не знав, що воно буде. Проте всі розсудливі люди до чогось готувалися, а дядько Рачек (пан Рачек одружився з моєю тіткою) весь час твердив:

- Я ж казав, що Бонапарт ще вирине й наробить шелесту! От тільки біда, що я нездужаю на ноги.

1846 і 1847 роки минули в великій заворусі. Все частіше з'являлись листівки, а люди зникали. Не раз і я думав: чи не пора й мені виткнути голову на широкий світ?

А коли мене огортали сумніви і тривоги, я після закінчення роботи в магазині йшов

до дядька Рачека і просив, щоб він порадив мене, як рідний батько.

- Знаєш що? - відповідав дядько, гупаючи себе кулаком по хворому коліну. - Я тебе пораджу, як рідний батько: хочеш, кажу тобі, то йди, а не хочеш, кажу тобі... то залишайся...

Але в лютому 1848 року, коли Луї-Наполеон був уже в Парижі, одної ночі я побачив уві сні батька, таким, яким він був у труні. Сюртук на ньому був застебнутий під самим підборіддям, у вусі - сережка, а вуса підчорнені (це йому зробив пан Доманський, щоб батько з'явився на страшний суд в достойному вигляді). Батько стояв у дверях, виструнчившись, і сказав тільки оці слова:

- Пам'ятай, вітрогоне, чого я тебе вчив!.. "Сон - мара, хай буде, як бог дасть", - думав я кілька днів підряд. Але магазин мені вже остогид. Навіть Малгося Пфейфер, царство їй небесне, вже не цікавила мене, а на Підваллі мені зробилося так тісно, що я вже не міг витримати й пішов знову до дядька Рачека за порадою.

Пам'ятаю, він лежав у ліжку, вкритий тітчиною периною, і пив якесь гаряче вариво, щоб спітніти. Коли я розказав йому всю свою справу, дядько промовив:

- Знаєш що? Я пораджу тебе, як рідний батько: хочеш - іди, не хочеш - залишайся. А я сам, якби не мої падлючні ноги, давно вже був би за кордоном. Бо й твоя тітка, кажу тобі, - тут він притишив голос, - так страшно меле своїм язичищем, що я охітніше слухав би гуркіт цілої австрійської батареї, аніж її гдирання. Вона що допоможе мені натиранням, те зіпсує балаканиною... А гроші ж у тебе є?.. - спитав він, трохи помовчавши.

- Знайдеться кілька сот злотих.

Дядько Рачек сказав мені замкнути двері (тітки вдома не було) й добув з-під подушки ключа.

- Візьми, - сказав він, - одімкни отого оббитого шкірою сундука. Там праворуч стоїть скринька, а в ній гаманець. Подай мені його...

Я вийняв з скриньки великого й важкого гаманця. Дядько Рачек взяв його в руки й, зітхаючи, одлічив п'ятнадцять півімперіалів.

- Візьми собі ці гроші на дорогу, - промовив він, - і якщо маєш їхати, то їдь... Дав би тобі більше, але, може, настане й мій час... Зрештою, треба щось залишити й жінці, аби вона, коли що до чого, могла знайти собі чоловіка... "Ми попрощалися плачучи. Дядько навіть трохи підвівся на ліжку і, обернувши мене лицем до свічки, прошепотів:

- Дай я ще раз на тебе подивлюся, бо воно, кажу тобі, з того балю не кожен повертається... Я й сам уже на божій дорозі, а журба, кажу тобі, вбиває людину не гірш, ніж куля...

Я повернувся в магазин і, незважаючи на пізню пору, все розказав Янові Мінцелєві та подякував йому за службу й опіку. Оскільки ми вже з рік говорили про ці речі, а він завжди заохочував мене йти бити німців, я думав, що мій намір зробить йому велику приємність. Але Мінцель якось посмутнів. Другого дня він виплатив мені зароблені гроші, навіть з надвишкою, й обіцяв зберігати мою постіль і сундучка на той випадок, якщо я повернуся. Проте звичайна його войовничість десь зникла, і він навіть ні разу

не повторив свого улюбленого вигуку: "Ого, дав би я чосу тим пруссакам, якби мені не магазин!.."

Коли ж я о десятій годині вечора, в~ козушку і юхтових чоботях, поцілувався з ним і взявся за клямку, щоб залишити кімнату, в якій ми стільки років жили разом, з Яном сталося щось дивне. Він схопився іб стільця, розкинув руки й закричав:

- Свиня!.. Куди ти йдеш?..

А потім упав на моє ліжко й захлипав, мов дитина.

Я вибіг з кімнати. В темних сінях, ледве освітлених олійним каганцем, хтось заступив мені дорогу. Я здригнувся.

То був Август Кац, одягнений по-зимовому, немов у далеку дорогу.

- Що ти тут робиш, Августе? - спитав я.

- Жду тебе.

Я гадав, що він хоче провести мене, і ми пішли на Гжибовський майдан, за цілу дорогу не промовивши й слова, бо Кац взагалі ніколи нічого не говорив. Єврейський віз, яким я мав їхати, вже був на місці. Я поцілував Каца, а він мене. Я сів на віз, він - також...

- Поїдемо разом, - сказав Кац. А потім, коли ми вже були за Мілосною, додав: - Твердо і трясє, тут не заснеш.

Спільна наша подорож тривала несподівано довго - аж до жовтня 1849 року, пам'ятаєш Каце, незабутній друже?^[41] Пам'ятаєш довгі марші в нестерпну спеку, коли ми не раз пили воду з калюж; або отой похід через багно, коли ми підмочили патрони; або ті ночівлі в лісах та на полях, коли ми один другому спихали голови з ранця та крадькома стягали один з другого шинелю, яка служила нам спільною ковдрою?.. А пам'ятаєш міжчену картоплю з салом, яку ми вчотирьох зварили так, що про це не знав ніхто з нашого загону? Скільки разів потім я їв картоплю, але ніколи вже вона не здавалася мені такою смачною, як тоді. Ще й досі відчуваю я її запах, її гарячу пару, що валувала з горшка, бачу тебе, Каце, як ти, щоб не гаяти часу, разом молився, їв картоплю й закурював від багаття люльку.

Каце, Каце! Якщо на небі нема угорської піхоти й міжченої картоплі, даремно ти туди поспішив!

А пам'ятаєш генеральну битву, про яку ми так мріяли на відпочинках після партизанської стрілянини? Я навіть у могилі не забуду її, а якщо бог запитає мене, для чого я жив на світі, то відповім: для того, щоб прожити один такий день. Тільки ти розумієш мене, Каце, бо ми обидва це бачили. А тоді ми не надавали цьому ніякого значення...

За півтори доби до тієї битви наша бригада зосередилась під якимось угорським селом, під яким - уже не пам'ятаю. Та й вітали ж нас там славно! У випі, правда, не дуже доброму, можна було купатись, а свинина та червоний перець так нам остогидли, що ніхто тієї гидоти й не покуштував би, звісно, аби було щось смачніше. А яка музика, які дівчата!.. Цигани - чудові музики, а венгерки - справжній порошок. Крутилось їх, тих дзиг, серед нас не більш як двадцять, але всім стало так гаряче, що наші зарубали й

закололи трьох хлопів, а вони уколошкали кіллям нашого гусара.

І бог його знає, чим скінчилася б так гарно почата розвага, коли б саме в її розпалі по приїхав до штабу якийсь поміщик четвериком змилених коней. За кілька хвилин військо облетіла чутка, що поблизу стоять значні сили австріяків. Сурми затрубили тривогу, – колотнеча вщухла, венгерки зникли, а по шеренгах прокотився шепіт про генеральну битву.

– Нарешті!.. – сказав ти мені.

Тієї ночі ми просунулись на милю вперед, другого дня – ще на милю. Кожні кілька годин, а потім щогодини прилітали естафети. Це свідчило про те, що недалеко перебуває штаб нашого корпусу і що наближається неабияка подія.

Тієї ночі ми спали на голім полі, навіть не поставивши в козла рушниць. Як тільки стало благословлятися на світ, ми рушили вперед: ескадрон кавалерії з двома легкими гарматами, потім наш батальйон, а за нами вся бригада з артилерією та обозом, прикрита з боків сильними охоронними загонами. Естафети вже надходили щопівгодини.

Коли зійшло сонце, ми побачили над дорогою перші сліди перебування супротивника: залишки соломи, погаслі вогнища, розібрані на паливо будинки. Далі все частіше стали ми зустрічати втікачів: поміщиків з родинами, духовних осіб різного віросповідання, нарешті, селян та циган. У кожного на обличчі застиг переляк, кожен кричав щось по-угорському, показуючи руками назад.

Десь о сьомій годині на південному заході пролунав гарматний постріл. По шеренгах прокотився гомін:

– Ого! Починається...

– Ні, це сигнал...

Гримнуло ще два постріли, потім ще два. Ескадрон, що їхав поперед нас, зупинився; дві гармати і два зарядних ящики галопом подалися вперед, кілька їздових поскакало на найближчий пагорбок. Ми спинились – і на хвилину запанувала така тиша, що чути було цокіт копит сірої кобили, якою доганяв нас ад'ютант. Вона промайнула повз нас до гусарів, важко дихаючи і майже торкаючись животом землі.

Тепер уже озвалося десь ближче й далі кільканадцять гармат так, що можна було відрізнити кожен постріл.

– Пристрілюються! – сказав наш старий майор.

– Гармат у них штук з п'ятнадцять, – озвався Кац, який в таких випадках ставав балакучіший. – А у нас дванадцять. От буде робота!..

Майор обернувся до нас на коні й усміхнувся в свої сиві вуса. Я зрозумів, чого він усміхався: вдалині розітнулася ціла гама пострілів, немов хто загравав на органі.

– Більш як двадцять, – заговорив я до Каца.

– Йолопи!.. – засміявся офіцер і пришпорив коня.

Ми зупинились на пагорку, звідки видно було всю бригаду, яка йшла за нами. Позначала її руда хмара куряви, що тяглася на дві або на три верстви.

– Сила-силенна війська! – прошепотів я. – І де воно тільки поміститься!..

Заграли сурми, і наш батальйон поділився на чотири ротні колони, що вишикувались паралельно одна одній.

Перші взводи вийшли наперед, ми залишились позаду.

Я обернувся й побачив, що від головної колони одділилося ще два батальйони: вони зійшли з дороги й побігли полем – один праворуч від нас, другий ліворуч. За якихось чверть години вони порівнялися з нами, хвилин з п'ятнадцять відпочили. Далі всі три батальйони пішли кроком уперед.

Тим часом канонада так посилилась, що чути було по два або й по три постріли одночасно. Навіть гірше – крізь їх гуркіт чути було якесь приглушене дудніння, схоже на безперервний грім.

– Скільки гармат, камраде? – . спитав я по-німецьки унтер-офіцера, який ішов поруч зі мною.

– Мабуть, зо сто, – відповів він, крутячи головою. – І працюють вони непогано, бо озвалися всі разом.

Ми зійшли з дороги, якою через кілька хвилин повільною риссю проїхало два ескадрони гусарів і чотири гармати з зарядними ящиками. Солдати, що йшли зі мною в одній шерензі, почали хреститися: "Бо ім'я отця й сина..."

Дехто сьорбнув з баклажки.

Ліворуч від нас гуркіт все посилювався: окремих пострілів розрізнити вже не можна було. Раптом у передніх рядах закричали:

– Піхота!.. Піхота!..

Я машинально взяв рушницю до бою, гадаючи, що показались австріяки. Але, крім пагорка й ріденьких кущів, поперед нас не було нічого. Натомість на тлі гарматного грому, на який ми вже не зважали, залунав тріск, немов від краплистого дощу, тільки набагато дужчий.

– До бою! – закричав хтось попереду протяглим голосом.

Я відчув, як серце моє на хвилину зупинилось – не від страху, а немов у відповідь на цю команду, яка ще з дитинства так сильно на мене впливала.

Незважаючи на марш, у шеренгах всі пожвавішали. Частували один одного вином, оглядали зброю, казали, що за півгодини увійдемо в вогонь, а головне – якнайдошкульніше глузували з австрійців, яким у той час не щастило.

Хтось почав посвистувати, хтось стиха заспівав; навіть стримана поважність офіцерів розтала, змінившись товариською доброзичливістю. Лише команда: "Смирно!" – заспокоїла нас.

Ми замовкли й вирівняли трохи розладнані ряди. Небо було чисте, лише подекуди на ньому біліли нерухомі хмарки; на кущах, повз які ми проходили, не ворухився жоден листок; над полем, порослим молодю травичкою, примовкли налякані жайворонки. Чути було тільки важке гупання чобіт, швидке дихання, часом брязкіт рушниць, що стикалися в тісних шеренгах, та гучний голос майора, що їхав конем попереду і щось говорив до офіцерів. А там, ліворуч, шаленіли гармати та лив дощ пострілів з рушниць.

Хто не чув такої бурі під ясным небом, брате Каце, той не знає справжньої музики!.. Пам'ятаєш, як дивно тоді було нам на душі?.. Не страх, а так, щось ніби смуток і цікавість...

Флангові батальйони відходили од нас все далі; нарешті, правий зник за пагорком, а лівий за кілька сажнів од нас пірнув у широкий яр, відкіля лише вряди-годи поблискувала хвиля його багнетів. Кудись поділися гусари й гармати, зник резерв, що тягся позад нас; залишився тільки наш батальйон, який спускався з одного пагорка, щоб вийти на другий, ще вищий. Лише час від часу з передової лінії, з тилу або з флангів надлітав верхівець з запискою або з усним розпорядженням до майора. Це просто диво, що від стількох розпоряджень у нього не замакітрилось у голові!

Нарешті, десь о дев'ятій, ми вийшли на останній пагорок, порослий густим чагарником. Тут пролунала нова команда, і взводи, що йшли один за одним, почали шикуватися в ряд. А коли ми спинились на верху пагорка, нам наказали пригнутись і опустити багнети, а потім стати на коліно.

І тоді (пам'ятаєш, Каце?) Кратохвіль, що стояв навколішки поперед нас, просунув голову між дві молодих сосонки й тихо промовив:

– Гляньте-но!..

Від підніжжя пагорка на південь, до самого обрію, простяглась рівнина, а на ній – немов ріка білого диму на кілька сот кроків завширшки, а завдовжки – хіба я знаю! – може, на цілу милю.

– Стрілецькі цепи!.. – сказав старий унтер-офіцер.

По обидва боки тієї ріки видно було кілька чорних та кільканадцять білих хмар, що стелились по землі.

– То батареї, а то горять села... – пояснив унтер-офіцер.

Придивившись уважніше, можна було помітити по обидва боки довгої смуги диму прямокутні плями: темні ліворуч, білі праворуч. Вони були схожі на великих їжаків з блискучими голками.

– То наші полки, а то австрійські... – промовив унтер-офіцер. – Ну-ну!.. Сам штаб їх краще не бачить...

З тієї довгої ріки диму до нас долітала безнастанна тріскотнява рушничної стрілянини, а в білих хмарах шаленіла гарматна буря.

– Пхе! – озвався тоді ти, Каце. – І це називається битва?.. Подумаєш, є чого боятись...

– Зажди-но, зажди... – пробурмотів унтер-офіцер.

– Приготуватись до бою! – залунала команда по шеренгах.

Не встаючи з колін, ми почали добувати з ладівниць та надкушувати патрони^[42]. Задзвеніли сталеві шомполи, заклацали курки... Ми підсипали на полички пороху, і знов запанувала тиша.

Навпроти нас, приблизно за верству, було два пагорки, а між ними дорога. Я помітив, що на її жовтій смузі з'явилися якісь білі цятки, які незабаром злилися в білу лінію, а потім у білу пляму. Одночасно з балки, що лежала за кількасот кроків від нас,

вийшли солдати в синіх мундирах і утворили синю колону. В цю хвилину праворуч від нас гримнув постріл з гармати, і над білим австрійським загоном зависла сива хмарка диму. За кілька хвилин – знову постріл, і знову хмарка над австрійцями. Півхвилини – і знову постріл, і знову хмарка...

- Herr gott!^[43] – вигукнув старий унтер-офіцер. – Ну й стріляють же наші! Там або Бем^[44], або сам диявол командує!..

З того часу наші гармати не переставали бити, аж земля двигтіла, проте біла пляма на дорозі росла та й росла. Одночасно на протилежному пагорку показався димок, і в бік нашої батареї з гурчанням полетіла граната. Другий димок... третій... четвертий...

- Хитрі, bestii! – пробурмотів унтер-офіцер.

- Батальйон!.. Вперед марш! – громовим голосом крикнув наш майор.

- Рота!.. Вперед марш!.. Взвод!.. Вперед марш!.. – на різні голоси повторювали офіцери.

Нас знову перешикували: чотири середні взводи залишалися позаду, чотири пішли вперед – праворуч і ліворуч. Ми підтягли ранці і взяли рушниці, кому як було зручно.

- Ну, котись з гори, на багнет австрійця бери! – крикнув ти тоді, Каце.

В цю мить над нашими головами пролетів снаряд і гучно розірвався десь позаду.

Тоді у мене зринула дивна думка: чи битви – то не галасливі комедії, що їх війська влаштовують на втіху народам, без шкоди для себе?.. Бо картина, яку я тоді спостерігав, була урочисто пишна, але зовсім не страшна.

Ми зішли вниз на рівнину." Від нашої батареї прискакав гусар з донесенням, що одна гармата пошкоджена. В цей час ліворуч від нас упав снаряд, зарився в землю, але не вибухнув – Починають клювати нас, – сказав унтер-офіцер.

Другий снаряд розірвався над нашими головами, і один з осколків упав Кратохвілеві під ноги. Він зблід, але засміявся.

- Ого-го!.. – загукали в шеренгах.

У взводах, які йшли поперед нас за якихось сотню кроків ліворуч, сталося замішання. А коли колона пройшла далі, ми побачили двох солдатів: один лежав ниць, рівний, як струна, а другий сидів, тримаючись руками за живіт.

Запахло порохом димом. Кац щось сказав мені, але я не розібрав, у правому вусі в мене зашуміло, немов туди потрапила вода.

Унтер-офіцер пішов праворуч, ми за ним. Наша колона розгорнулася в дві довгі лінії. Сот за два кроків поперед нас заklubився дим. Сурми заграли якийсь сигнал, але я не розібрав який, натомість добре чув тонкий свист над головою й коло лівого вуха. За кілька кроків передо мною щось ударило в землю й засипало мені піском обличчя й груди. Мій сусід вистрілив; два солдати позад мене, майже спираючись рушницями на мої плечі, теж бахнули один за одним. Оглушений дорешти, вистрілив і я... Потім зарядив рушницю і знов вистрілив... Попереду валялися каска й рушниця, але дим став такий густий, що далі вже нічого не було видно. Я тільки бачив, як Кац, мов ошалілий, безупинно стріляв, а в куточках його рота виступила піна.

В вухах мені так зашуміло, що я вже не чув ні стрілянини з рушниць, ні гуркоту

гармат.

Нарешті, дим став такий густий і нестерпний, що мені захотілось за всяку ціну вибратися з нього. Я подався назад, спочатку повільно, а потім бігом, і з здивуванням помітив, що й інші роблять те саме. Замість двох розтягнених ліній я побачив безладні юрби втікачів. "Якого вони чорта втікають?.." – думав я, біжачи все швидше. Це вже був не біг, а кінський галоп. Спинились ми на середині пагорка й побачили, що наше місце на рівнині зайняв якийсь інший батальйон, а з вершини пагорка б'ють гармати.

– По резервах б'ють!.. Вперед, мерзотники!.. Свині вам пасти, сучі сини!.. – кричали чорні від диму, озвірілі офіцери, шикуючи нас знову в шеренги і гамселячи плазом шабель кожного, хто потрапляв під руку.

Майора серед них не було.

Поступово перемішані під час втечі солдати познаходили свої взводи, втікачів повернули назад, і в батальйоні знов запанував порядок. Проте чоловік сорок в рядах не було.

– Куди ж вони розбіглися? – спитав я унтер-офіцера.

– Еге ж, розбіглися, – похмуро відповів він.

Мені було страшно подумати, що вони загинули.

З вершини пагорка спустилося два їздових, кожен ведучи за повід нав'юченого коня. Навпроти них вибігли наші унтер-офіцери й незабаром повернулися з пачками патронів. Я взяв вісім штук, бо стільки їх бракувало в моїй ладівниці, і здивувався: яким чином я міг їх загубити?

– А ти знаєш, – сказав мені Кац, – що вже дванадцята година?..

– А ти знаєш, що я нічого не чую? – відповів я.

– Йолопе! Ти ж чуєш, що я кажу?..

– Так, але гармат не чую... Ні, чую! – додав я, прислухавшись. Грім гармат і тріскотнява рушниць злилися в одне страшне ревіння, яке вже не глушило, а приголомшувало. Мені раптом стало все байдуже.

Приблизно за півверстви поперед нас бовваніла широка смуга диму, яку вряди-годи розривав вітер. Тоді на якусь хвилину можна було бачити довгу шеренгу ніг або касок та поблискуючі багнети. Над тією смугою і над нашою колоною посвистували снаряди, якими обмінювались угорська батарея, що стріляла через наші голови, й австрійська, що відповідала з протилежних пагорків.

Ріка диму, що тяглася через рівнину на південь, клубочилася тепер ще дужче й сильно вигиналась. Там, де перемагали австрійці, вона вигиналась більш у лівий, де угорці – більш у правий бік; однак загалом вона більше випиналась у правий, отже, можна було вважати, що наші відтискають австрійців. По всій рівнині стелився легенький блакитний туман.

Дивна річ: гуркіт тепер був дужчий, ніж спочатку, але я його не помічав; щоб його почути, треба було добре напружувати слух. Тим часом я виразно чув подзенькування шомполів та клацання курків.

Прискакав ад'ютант, заграли сурми, офіцери почали промовляти до солдатів.

- Хлопці! - кричав на все "горло наш поручник, який недавно втік із семінарії. - Ми одійшли, бо пруссаків було більше, а тепер ударимо на них збоку, он на оту колону, бачите?.. Зараз нас підтримає третій батальйон і резерв...

Хай живе Угорщина!..

- Я теж хотів би пожити... - пробурмотів Кратохвіль.

- Пів-оборота вправо, марш!..

Так ми йшли кілька хвилин, потім повернули пів-оборота вліво й почали спускатись на рівнину, щоб вийти у фланг колоні, яка билася перед нами. Вся місцевість була хвиляста, попереду видно було поросле бур'яном поле, за ним - лісок.

Раптом поміж бур'яном в кількох, а потім у кільканадцятьох місцях я помітив димки, немов там хтось закурив люльку; водночас над нами засвистали кулі. Тут мені спало на думку, що оспіваний поетами свист куль зовсім не поетичний, а швидше буденний. В ньому лише вчувається шал мертвої матерії.

Від нашої колони одірвався стрілецький цеп і побіг до бур'яну. А ми марширували далі, наче кулі, що летіли збоку; призначалися неонам.

В цю мить унтер-офіцер, який ішов на правому фланзі, насвистуючи марш Ракочі, впустив на землю рушницю, розставив руки й заточився, мов п'яний. На мить я побачив його обличчя: каска з лівого боку пробита, а на лобі червоніла невелика пляма. Ми пішли далі; на правому фланзі з'явився інший унтер-офіцер, молоденький блондин.

Ми вже порівнялися з нашою колоною й побачили поміж димом нашої й австрійської піхоти порожній простір, коли раптом із-за неї виринула довга шеренга білих мундирів. Шеренга то підносилась, то опускалась, а ноги солдатів раз у раз мигтіли, як на параді.

Нарешті, шеренга зупинилась. Над нею блиснула стрічка сталій, потім похилилась, - і я побачив зо сто націлених на нас рушниць, блискучих, як голки в папірці. Потім задиміло, заскреготало, немов цепом по залізній штабі, і над нами та коло нас пролетів вихор куль.

- Стій!.. Вогонь!..

Я поспішив вистрілити, щоб закритися хоч димом. Незважаючи на гуркіт стрілянини, я почув позад себе такий звук, наче когось ударено кием; там хтось упав, зачепившись за мій ранець. Мене опанували гнів і розпач; я відчув, що загину, коли не вб'ю невидимого ворога. Не тямлячи себе, я заряджав рушницю і стріляв, трохи опускаючи ствол і думаючи з диким задоволенням, що мої кулі не підуть горою. Я не дивився ні вбік, ні під ноги, боячись побачити лежачу людину.

Раптом сталося щось несподіване. Неподалік від нас загуркотіли барабани і залунали пронизливі сигнали сурмачів. Ці звуки повторились і за нами. Хтось крикнув: "Вперед!" - і не знаю, з скількох грудей вибухнув крик, що нагадував чи то ревіння, чи виття. Колона рушила вперед, спочатку повільно, потім швидше, далі - бігом... Стрілянина вщухла, чути було тільки поодинокі постріли... Я з розгону вдарився об щось грудьми, на мене з усіх боків напірали, напірав і я...

- Коли пруссака!.. - кричав нелюдським голосом Кац, рвучися вперед. Він не міг вибратися з натовпу, тому підняв рушницю й гатив прикладом по ранцях своїх солдатів.

Нарешті, зчинилась така тиснява, що я відчув, як мені здавили груди й нічим стало дихати. Мене підняли вгору, потім опустили - і тоді я зрозумів, що стою не на землі, а на людині, яка вхопила мене за ногу. В цю мить юрба з вереском посунулась вперед, а я впав. Ліва моя рука послизнулася в калюжі крові.

Біля мене на боці лежав австрійський офіцер, молодик з шляхетними рисами обличчя. Він глянув на мене сумними темними очима і ледве чутно прохрипів:

- Не треба топтати... Німці - тяж люди...

Він засунув руку під бік і жалібно застогнав.

Я побіг за колоною. Наші були вже на пагорках, де стояли австрійські батареї. Видряпавшись за іншими, я побачив одну перевернуту гармату, а другу запряжену й оточену нашими солдатами.

Тут я побачив незвичайну сцену. Одні з наших ухопились за колеса гармати, другі стягали їздового з сідла; Кац заколов багнетом коня з першої пари, а австрійський канонір націлявся молоснути його банником по лобі. Я схопив каноніра за комір і, раптово шарпнувши назад, повалив на землю. Кац хотів заколоти і його.

- Що ти робиш, шалений!? - закричав я, одбиваючи вбік його рушницю.

Тоді ошалілий Кац кинувся на мене, але офіцер, що стояв поруч, одбив палашем його багнет.

- Чого ти лізеш!.. - крикнув Кац на офіцера - і схаменувся.

Дві гармати були взяті, за рештою погнались гусари.

Далеко перед нами поодиноці та купками стояли наші солдати і стріляли в відступаючих австрійців. Коли-не-коли ворожі кулі посвистували над нами або, зарившись у землю, збивали хмарки куряви. Сурмачі трубили збір.

Коло четвертої години дня наш полк зібрався; битва скінчилась. Тільки на західному краю обрію, немов відгомін недавньої грози, ще озивалися поодинокі постріли легкої артилерії.

Годиною пізніше на широкому полі бою в різних місцях заграли полкові оркестри. До нас прискакав ад'ютант з поздоровленням. Сурмачі й барабанщики заграли сигнал: на молитву. Ми познімали каски, хорунжі підняли прапори, і вся армія з рушницями при нозі дякувала угорському богові за перемогу.

Дим поступово осідав. Скільки око сягало, бачили ми немов клапті білого й синього паперу, безладно розкиданого по витоптаній траві. По полю роз'їжджало кільканадцять фурманок, і якісь люди підбирали та складали на них білі й сині клапті, а деякі залишали лежати.

- Чи варто їм було родитися на світ?.. - зітхнув, спершись на рушницю, Кац; його знов опанувала меланхолія.

Це була чи не остання наша перемога. З того часу трикольорові прапори частіше рухались поперед супротивника, аніж за супротивником, поки нарешті під Вілагошем^[45] не опали з древок, як осінні листя.

Довідавшись про це, Кац кинув шаблю на землю (на той час ми обидва були вже офіцерами) і сказав, що тепер залишається тільки пустити собі кулю в лоб. Але я, пам'ятаючи, що у Франції вже сидить Наполеон, піддав Кацові духу, і ми пробрались в Камаром^[46].

Цілий місяць ждали ми допомоги: з Угорщини, з Франції, навіть з неба. Нарешті фортеця капітулювала.

Пам'ятаю, того дня Кац усе крутився коло порохового погребу, а вираз обличчя у нього був такий, як тоді, коли він хотів заколоти лежачого каноніра. Ми силоміць підхопили його під руки й вивели слідом за нашими з фортеці.

- Що ж це виходить, - докорив йому один з приятелів;- замість іти з нами поневірятися по світі, ти хочеш вшитися на небо?.. Ні, брат! Угорські піхотинці не боягузи і не ламають слова, даного навіть... пруссакам...

Вп'ятох ми відділилися од війська, поламали свої шаблі, перебралися в селянську одягу й, поховавши в пазухи пістолети, помандрували в бік Туреччини. Нам доводилось рятуватися, бо нас переслідувала зграя псів Гайнау^[47].

Тижднів зо три тинялись ми по лісах та глухих стежках.

Під ногами болото, зверху ллє осінній дощ, за спиною патрулі, а попереду довічне вигнання - такі були наші супутники. Проте ми не втрачали надії.

Шапарі весь час балакав, що Кошут ще щось придумає.

Штейн був певний, що за нас оступиться Туреччина. Ліптак зітхав за ночівлею та гарячою стравою, а я казав, що хто-хто, а Наполеон нас не залишить. Під дощамп наша одяга зовсім розкисла, ми брели по болоті вище кісточок, підошви наші поодставали, а в чоботях грало, як на ппщалці. Місцеві жителі боялись-нам продати глечик молока, а в одному селі погнались за нами з вплами й косами.

І все-таки ми не журились, а Ліптак, розбризкуючи ногамп болото й ледве дихаючи, вигукнув:

- Eljen Magyar!^[48] Отепер ми заснемо!.. Якби ще скляночка слив'янки перед сном...

В нашому веселому товаристві обдертусів, яких лякались навіть ворони, тільки Кац був похмурий. Він частіше за інших відпочивав і швидше марнів; губи в нього засмагли, очі дивно блищали.

- Боюсь, чи не схопив він гнилої гарячки, - сказав мені якось Шапарі.

Недалеко від річки Сави, не пам'ятаю вже, на котрий день нашої мандрівки, знайшли ми в глухому місці кілька хат, де нас прийняли гостинно. Уже смеркло, ми страшенно потюмились, але жаркий вогонь та пляшка слив'янки навіяли нам веселі думки.

- Присягаюсь, - вигукнув Шапарі, - що не далі як у березні Кошут покличе пас до війська. Дурницю ми втнули, поламавши шаблі...

- А турки, може, ще в грудні рушать з військом, - додав Штейн. - Хоч би нам вигоїтись до того часу...

- Дорогі друзі!.. - волав Ліптак, зариваючись у гороховиння. - Лягайте к чорту

спати, а то нас ні Кошут, ні турок не розбудить.

- Певно, що не розбудить! - пробурчав Кац.

Він сидів на лаві навпроти печі й сумно дивився в вогонь.

- Ти, Каце, скоро перестанеш вірити в милосердність господню, - озвався Шапарі, хмурячи брови.

- Немає милосердності для тих, хто не зумів померти із зброєю в руках! - крикнув Кац. - Дурні ви і я з вами!

Так вам і піде турок або француз підставляти лоба під кулю!.. А чому ви самі його не підставили?..

- У нього гарячка, - шепнув Штейн. - Наберемось ми клопоту з ним у дорозі...

- Угорщина!.. Нема вже Угорщини! - бурчав Кац. - Рівність... ніколи не було рівності!.. Справедливість... ніколи її не буде... Свиня викупається навіть у багні, а от людина з серцем... Ні, пане Мінцелю, не буду я вже в тебе краяти мила...

Я зрозумів, що Кац дуже хворий. Підійшов до нього, став тягти на гороховиння, кажу йому:

- Йди, Августе, йди...

- Куди я піду?.. - спитав він, опам'ятавшись на хвилину.

А потім додав:

- З Угорщини мене вигнали, а до прусаків не затягнете...

Проте він ліг на гороховиння. Вогонь у печі пригасав.

Ми допили горілку й лягли покотом, тримаючи пістолети в руках. В щілинах завивав вітер, немов вся Угорщина плакала, а нас зморив сон.

Мені приснилось, що я ще малий і що якраз різдво. На столі стоїть ялинка, на ній горять свічки; вона така убога, як і ми були убогі, а навколо мій батько, тітка, пан Рачек і пан Доманський фальшивими голосами колядують:

Бог народився - світ обновився.

Я прокинувся, схлипуючи з жалю за своїм дитинством.

Хтось сіпав мене за плече.

Це був селянин, господар хати. Він підвів мене з гороховиння "і, показуючи в бік Каца, злякано промовив:

- Дивіться-но, пане вояк... З ним сталося щось зле...

Він схопив з комина скалку й засвітив. Я подивився.

Кац лежав скоцюрблений на гороховинні, а в руці у нього стримів розряджений пістолет. Перед очима у мене попливли вогненні кола, і я зомлів.

Опам'ятався я вже на возі, яким ми доїжджали до Сави.

Розвиднялось, наставав погожий день; з річки віяло вільгістю. Я протер очі й полічив людей... Було нас на возі четверо й п'ятий фурман. Та воно ж і повинно бути п'ять.

Ні, повинно бути шість!.. Я шукав очима Каца й не міг знайти, Не питав про нього;

плач так здавив мене за горло, думав – задушить. Ліптак дрімав, Штейн тер очі, а Шапарі все дивився вбік і насвистував марш Ракочі, хоч часто й збивався.

Гей, брате Каце! Що ж ти наробив?.. Інколи мені здається, що на небі ти знайшов і угорську піхоту, і свій полеглий взвод... Часом мені вчувається грім барабанів, чіткий ритм маршу і команда: "На пле-че!" І тоді мені здається, що то ти, Каце, йдеш на зміну варти перед господнім престолом... Бо кепський був би угорський бог, якби не оцінив тебе як належить!

...Але ж і розбалакався я, нехай бог милує!.. Думав про Вокульського, а пишу про себе і про Каца. Отже, повертаюсь до своєї теми.

Через кілька днів по смерті Каца ми опинилися в Туреччині, а потім ще два роки я, вже сам, тинявся по всій Європі. Був в Італії, Франції, Німеччині, навіть в Англії, і скрізь зі мною не розлучалась біда й мучила туга за батьківщиною. Не раз мені здавалося, що я збожеволію, слухаючи тільки чужу мову, бачачи чужі обличчя, чужі убори, чужу землю. Не раз я готовий був віддати життя, аби хоч подивитись на сосновий ліс або криті соломою хати. Не раз, мов дитина, я кричав уві сні: "Я хочу додому!.." А коли прокидався в сльозах, то вдягався й вибігав на вулицю, бо мені здавалось, що я побачу не чужу вулицю, а Старе Місто або Підвалля.

З розпачу я, може б, укоротив собі віку, аби не надходили все нові чутки про Луї-Наполеона, який уже став президентом, а думав про імператорську корону. Мені легше було терпіти нужду і тамувати тугу, коли я слухав про тріумф чоловіка, який мусив виконати заповіт Наполеона I і зробити на світі порядок.

Правда, не пощастило йому з цим, але він залишив сина.

Не одразу Краків збудовано!..

Нарешті мені урвався терпець, і в грудні 1851 року, проїхавши через всю Галичину, я спинився в Томашові^[49]. Одна тільки думка турбувала мене: "А що, як мене і звідси виженуть?"

І не забути мені радості, коли я дізнався, що мене направляють у Замостя^[50]. Власне кажучи, я туди навіть не їхав, а йшов пішки, але з якою радістю!

В Замості я пробув рік із чимось. А тому, що добре рубав дрова, то щодня бував на свіжому повітрі. Відтіля я написав Мінцелю листа і, здається, навіть одержав від нього відповідь та гроші, але, крім того, що розписувався за одержання, інших подробиць цієї події не пам'ятаю.

Проте мені здається, що Ян Мінцель зробив для мене ще дещо, хоч не згадував ні про що до самої смерті й навіть не любив про це говорити. А зробив він ось що: ходив до різних генералів, які брали участь в угорській кампанії, і умовляв їх рятувати колегу, який потрапив у біду. Ну, вони мене і вирятували, так що я вже в лютому 1853 року міг їхати до Варшави. Мені повернули навіть офіцерське звання – єдину пам'ятку, яку я приніс з Угорщини, коли не вважати на дві рани: в грудях і в йозі. До того ж офіцери влаштували на мою честь обід, де ми добре випили за угорську піхоту. З того часу я вважаю, що найтісніші стосунки зав'язуються на полі бою.

Тільки-но я залишив свої тодішні апартаменти і вийшов голий, як бубон, за ворота,

мене зустрів незнайомий єврей і віддав листа і гроші. Я розірвав конверта і прочитав:

"Дорогий мій Ігнаце! Посилаю тобі двісті злотих на дорогу, потім поквитаємось. Приїжджай просто до мого магазину на Краківське Передмістя, а не на Підвалля, борони тебе боже! Бо там живе той злодюга Франц, нібито мій брат, якому навіть порядний пес не повинен подавати руки. Цілую тебе, Ян Мінцель, Варшава, дня 16 лютого, року 1853.

Ага, ще от що!.. Знаєш, той старий Рачек, що одружився з твоєю тіткою, – помер, і вона також, але ще раніш за нього. Вони залишили тобі трохи манаття і кілька тисяч злотих. Все воно зберігається у мене як належить, тільки тітчин салоп трохи побила міль, бо чортова Каська забула засипати бакуном. Франц казав поцілувати тебе. Варшава, дня 18 лютого, року 1853".

Той самий єврей завів мене до свого дому, де вручив мені клунок з білизною, одягом та взуттям. Він нагодував мене гусячим бульйоном, потім вареною гусятиною, потім смажениною, так що я не міг перетравити всього цього аж до Любліна. Нарешті він дав мені пляшку добрячого меду й повів до запряженого воза, але й слухати не хотів про плату.

– Мені соромно було б брати гроші з людини, яка повертається з еміграції, – відповідав він на всі мої умовляння.

Аж тоді, коли я мав сідати на воза, він одвів мене вбік, подивився навкруги, чи ніхто не підслухує, і зашепотів:

– Пане добродію, якщо у вас є угорські дукати, то я куплю. Я дам добру ціну, бо мені треба для дочки – вона після вашого Нового року виходить заміж...

– Немає у мене дукатів, – відповів я.

– Ви, пане добродію, були на угорській війні й не маєте дукатів?.. – здивувався він.

Я вже поставив був ногу на вісь, коли він знову одвів мене вбік.

– Може, у пана добродія є які-небудь коштовності?..

Перстеники, годинники, браслетики?.. Щоб я так жив, дам добру ціну, бо то для моєї дочки...

– Немає, брат, даю тобі слово...

– У пана немає? – перепитав він, широко розкриваючи очі. – То чого ж ви ходили в ту Угорщину?..

Ми вже рушили в дорогу, а він ще стояв на місці, тримаючись за бороду і жалісно киваючи головою.

Підвода була найнята для мене одного. Проте фурман уже на сусідній вулиці зустрів свого брата, у якого було пильне діло в Красному Ставі.

– Вельможний пане, дозвольте його взяти, – просив він, знявши шапку. – Де буде погана дорога, він ітимає пішки.

Пасажир сів. Не встигли ми доїхати до фортечної брами^[51], як нас зупинила якась єврейка з клумаком і почала про щось крикливо розмовляти з фурманом. Виявилось,

що це його тітка, у якої в Файславицях захворіла дитина.

- Може, вельможний пан дозволить їй скраєчку сісти...

Вона легесенька, як пух... - просив фурман.

Потім уже за містом ми зустріли поодиночі ще трьох родичів мого фурмана, яких він забрав на віз під тим приводом, що мені буде веселіше їхати. Вони зіпхнули мене в самий задок воза, товклися по моїх ногах, курили смердючий тютюн, а головне - герготіли, як навіжені. Але я не проміняв би мого місця в задку воза на найвигідніше місце в французькому диліжансі або в англійському залізничному вагоні. Бо я вже був на батьківщині!

Всі чотири дні нашої подорожі мені здавалось, що я сиджу в пересувній синагозі. На кожній зупинці якийсь пасажир зникав, а на його місце з'являвся новий. Коло Любліна мені на спину звалився важелезний тюк, і тільки якимось дивом я залишився живий. Під Куровом ми кілька годин простояли на шосе, бо десь подівся чийсь сундук, і фурман їздив верхи за ним до корчми. До всього іншого цілу дорогу я відчував, що перина, яка лежала на моїх ногах, заселена густіше, ніж Бельгія.

На п'ятий день, ще до схід сонця, ми зупинились на Празі. Але тому, що возів було безліч, а понтонний міст був вузький, ми в'їхали в Варшаву десь аж о десятій.

Мушу додати, що на Бернадській вулиці всі мої супутники щезли, як дим, залишивши по собі лише гострий дух.

Коли ж, розплачуючись із фурманом, я запитав, куди поділись пасажери, він витріщив на мене очі:

- Які пасажери!.. - здивовано вигукнув він. - Пасажир - це ви, вельможний пане, а то - самі пархи. Навіть стражник на заставі і той з пари таких голодранців брав по злотому, як за одного. А вельможний пан гадає, що то були пасажери!..

- Отже, не було нікого?.. - відказав я. - А відкіля ж на мені, хай їм чорт, стільки бліх?

- Хіба я знаю? Може, од вільгості! - відповів фурман.

Отож переконаний, що на возі, крім мене, нікого не було, я, звичайно, заплатив за всю дорогу сам, а розчулений фурман, випитавши, де я житиму, обіцяв що два тижні привозити мені контрабандний тютюн.

- Навіть зараз, - тихо сказав він, - у мене в возі заховано пудів зо три. Може, принести панові кілька фунтів?

- Іди ти під три чорти! - сердито промовив я, хапаючи свій клунок. - Бракувало тільки, щоб мене заарештували за контрабанду.

Швидко йдучи вулицею, я розглядав місто, яке після Парижа здалося мені брудним і тісним, а люди похмурими. Магазин Я. Мінцеля на Краківському Передмісті я знайшов легко, але, побачивши знайомі місця та вивіски, так схвилювався, що серце у мене закалатало, і я мусив трохи постояти, щоб відпочити.

Я глянув на магазин - він був майже такий самий, як на Підваллі: на дверях бляшана шабля й барабан (може, той самий, що я бачив в дитинстві!), на вітрині тарілки і козак на коні... Хтось відхилив двері, і я побачив в глибині магазину під

стелею пухирі з фарбами, сітку з корками й навіть чучело крокодила.

Коло вікна за конторкою в старому кріслі сидів Ян Мінцель і сіпав за шнурок козака.

Я увійшов, тремтячи, як осиковий лист, і став навпроти Яся. Побачивши мене, він важко підвівся з крісла (чоловічина вже почав товстіти) і примружив очі. Потім раптом крикнув до одного з посильних хлопчаків:

- Відеку!.. Лети до панни Малгожати і скажи їй, що весілля зараз після великодня...

Потім простягнув до мене руки через конторку, і ми мовчки довго обіймались.

- Ну й колошматив ти пруссаків! Знаю, знаю!.. - шепнув він мені на вухо. - Сідай, - додав він, показуючи на стілець. - Казику! Лети до Grossmutter... Пан Жецький приїхав!..

Ми посідали й нічого не могли сказати один одному. Він жалісно хитав головою, а я опустив очі. Ми обидва думали про бідолаху Каца та про наші нездійснені мрії. Нарешті Мінцель гучно висякався і, одвернувшись до вікна, пробурмотів:

- Ну, що ж...

Повернувся засапаний Відек. Я помітив, що його куртка вилискує від масних плям.

- Був? - спитав його Мінцель.

- Був. Панна Малгожата сказала, що - гаразд.

- Женишся? - спитав я Яся.

- А що маю робити? - відповів він.

- А як почуває себе Grossmutter?

- Як завжди. Хворіє тільки тоді, коли хто-небудь розіб'є її кофейника.

- А Франц?

- Не говори мені про цього негідника, - аж підскочив Мінцель. - Учора я запрягнувся, що ноги моєї у нього більше не буде...

- Що ж він тобі зробив? - спитав я.

- Цей підлючий німчисько весь час глузує з Наполеона!.. Каже, що він зламав присягу республіці, що він блазень, якому приручений орел накакав у капелюш... Ні, - закінчив Ян Мінцель, - з таким чоловіком я жити не можу...

Поки ми говорили, два хлопці і продавець обслуговували покупців, на яких я не звертав уваги. Але от рипнули задні двері, і з-за шахов висунулась бабуса в жовтій сукні, з кофейником в руках.

- Gut Morgen, meine Kinder!.. Der Kaffee ist schon...

Я підбіг до неї й поцілував її в сухі руки, не мігши вимовити й слова.

- Ignaz!.. Herr jesus... Ignpz! - вигукнула вона, обіймаючи мене. - Wo bist du so lange gewesen, liebpr Jgnaz?..^[52] - Ну, Grossmutter, ви ж знаєте, що він був на війні.

Нащо ж питати, де був? - втрутився Ян.

- Herr jesus!.. Aber du hast noch keinen Kaffee getrunken?..^[53]

- Звичайно, що не пив, - відповів за мене Ян.

- Du lieber Gott! Es ist ja schon zehn Uhr.^[54]

Вона налила мені чашку кави, дала три свіжих булки і, як завжди, зникла.

Тоді з гуком розчинилися вхідні двері, і в магазин вбіг Франц Мінцель, гладший і червоніший за брата.

- Як поживаєш, Ігнаце! - закричав він, хапаючи мене в обійми.

- Не цілуйся ти з цим дурнем, бо він зганьбив рід Міяцелів!.. - сказав мені Ян.

- Ай-я-яй! Подумаєш - рід!.. - сміючись, відповів Франц. - Наш батько приїхав сюди з порожньою торбою за плечима.

- Я з вами не говорю! - вереснув Ян.

- Я теж говорю не з вами, а з Ігнацом, - відказав Франц. - А наш дядько, - вів далі Франц, - був такий запеклий німчура, що виліз з труни за своїм нічним ковпаком, якого йому забули надіти....

- Ви ображаєте мене в моєму домі!.. - крикнув Ян.

- Я прийшов не в ваш дім, а в магазин - дещо купити... Віцеку! - звернувся Франц до хлопця. - Дай мені за гріш корка... Тільки загорни його в папір... До побачення, дорогий Ігнаце, зайди до мене сьогодні ввечері, ми поговоримо за доброю чаркою. А може, й той пан з тобою прийде, - додав він уже з вулиці, показуючи пальцем на посинілого від люті Яна.

- Ноги моєї не буде у підлого німця! - крикнув Ян.

Незважаючи на це, ми обидва були ввечері у Франца.

Мимохідь скажу, що не було тижня, щоб брати Мінцелі не посварилися б і не помирилися принаймні двічі. Найцікавіше те, що сварки їхні ніколи не поставали з причин матеріального характеру. Навпаки, незважаючи на прикрі непорозуміння, брати завжди ручилися один за одного, позичали один одному гроші та платили один за одного борги. Причини полягали в їх характерах.

Ян Мінцель був романтик і ентузіаст, Франц - спокійний і в'їдливий реаліст; Ян був запальним бонапартистом, Франц - республіканцем і непримиренним ворогом Наполеона III. Нарешті, Франц Мінцель визнавав своє німецьке походження, тоді як Ян урочисто твердив, що Мінцелі походять від старовинного польського роду Ментусів, які колись, може, за Ягелонів, а може, за виборних королів, оселились серед німців.

Досить було одного келиха вина, щоб Ян Мінцель почав гатити кулаком по столі або по спині сусіди за столом і верещати:

- Я відчуваю в собі старовинну польську кров!.. Німкеня не могла б мене народити!.. Нарешті, у мене є документи...

І надто довіреним особам показував два посвідчення, з яких одне належало якомусь Модзелевському, варшавському купцеві шведських часів^[55], а друге - Міллерові, поручникові козацьких військ. Який зв'язок існував поміж цими особами і родиною Мінцелів, я не знаю і по сей день, хоч пояснення чув не один раз.

Навіть з приводу Янового весілля між братами вибухнув скандал, бо Ян для цього урочистого випадку приготував малиновий кунтуш, жовті чоботи й шаблю, а Франц сказав, що не допустить такого маскараду під час вінчання, хоч би йому довелося

звернутись до поліції. Ян запрягся, що вб'є донощика, коли тільки той потрапить йому на очі, і до весільної вечери надів убори своїх предків Мептусів. Франц був і на вінчанні, й на весіллі і хоч з братом не розмовляв, але до паморок закружляв у танцях його жінку й мало не на смерть упився його вином.

Не обійшлося без скандалу навіть перед самою смертю Франца, який помер в 1856 році від карбункулу. Протягом трьох останніх днів брати урочисто двічі відрікались і проклинали один одного. Проте Франц усе своє майно заповів Яіові, а Ян кілька тижнів хворів з туги за братом і половину спадщини (близько двадцяти тисяч злотих) одписав якимось трьом сиротам, якими, крім того, опікувався до самої смерті.

Отака дивна то була родина!

Але я знову одійшов від теми: мав писати про Вокульського, а пишу про Мінцелів. Якби я не почував себе так бадьоро, то міг би запідозрити в собі балакучість – ознаку близької старості.

Я вже казав, що багатьох вчинків Стася Вокульського не розумію, і мені щоразу хочеться запитати: нащо воно оте все?

Отож коли я повернувся в магазин, ми майже щовечора збирались у Grossmutter нагорі: Ян і Франц Мінцелі, а часом і Малгося Пфейфер. Малгося з Яном сідали коло вікна і, тримаючись за руки, дивились на небо, Франц пив пиво з великого кухля з цинковою накривкою, бабуса плела панчохи, а я розповідав про події тих кількох років, що прожив за кордоном.

Найчастіше, звичайно, мовилось про тугу за батьківщиною, про солдатські злигодні або про битви. В такі хвилини Франц випивав подвійну порцію пива, Малгося горнулася до Яна (до мене ніхто так не горнувся), а Grossmutter спускала петлі із спиці. Коли я кінчав оповідати, Франц зітхав, розсівшись на канапі, Малгося цілувала Яна, а Ян Малгосю, бабуса ж, трясучи головою, казала:

- Jesus! Jesus!.. Wie ist das schrecklich... Aber sag mir, lieber Ignaz, wozu also bist du denn nacht Ungarn gegangen?^[56]

- Ну, ви ж знаєте, Grossmutter, що він ходив в Угорщину на війну, – нетерпляче перебивав її Ян.

Але стара все дивувалась та хитала головою, бурмочучи сама до себе:

- Der Kaffee war ja immer gut und zu Mittag hat er sich doch immer vollgegessen... Warum hat er denn das getan?..^[57]

- Ви, Grossmutter, тільки й думаєте про каву та про обід! – обурювався Ян.

Навіть коли я розповідав про останні хвилини Каца та про його страшну смерть, бабуса хоч і заплакала, – вперше з того часу, як я її знав, – але тільки-но втерла сльози і взялася за свою панчохи, прошепотіла:

- Merkwurdig!^[58] Der Kaffee war ja immer gut und zu Mittag hat er sich doch immer vollgegessen... Warum hat er denn das getan?

Так. І я тепер майже щогодини говорю про Стася Вокульського. Після смерті жінки він мав певний шматок хліба, то чого ж йому було їхати в Болгарію? Заробив там такі

гроші, що міг би зліквідувати магазин: то нащо ж він розширює його? Новий магазин дає йому прекрасні прибутки; то нащо він закладає ще якусь спілку?

Навіщо найняв для себе величезну квартиру? Навіщо купив екіпаж і коні? Чого він пнеться до аристократії, а нехтує купцями, які йому цього не можуть подарувати?

А з якою метою він допомагає хурщикові Висоцькому або його братові, залізничному майстрові? Навіщо кільком бідним підмайстрам допоміг відкрити майстерні? Навіщо опікується навіть якоюсь шльондрою, яка хоч і живе у черниць, але дуже шкодить його репутації?..

А який він хитрий!.. На біржі я дізнався про замах Геделя; повертаюсь у магазин, дивлюсь йому прямо в очі й питаю: Знаєш, Стасю, якийсь Гедель стріляв в імператора Вільгельма...^[59]

А він спокійнісінько відповідає:

- Божевільний.

- Але цьому божевільному, - кажу я, - зітнуть голову.

- І правильно, - відповідає він, - не буде плодити божевільних.

І хоч би йому один мускул на обличчі здригнувся - нічого! Я аж остовпів від такої витримки.

Дорогий Стасю, ти хитрий, але й у мене є голова на плечах: знаю я більше, ніж ти гадаєш, гірко мені тільки те, що ти мені недовіряєш. Бо порада друга і старого солдата могла б остерегти тебе не від одної дурниці, якщо не від ганьби...

Проте нащо мені говорити, що я думаю, - нехай за мене говорить хід подій.

На початку травня ми перебралися в новий магазин, який складається з п'ятьох величезних залів. У першому, ліворуч від входу, продаються тільки російські тканини: ситець, міткаль, шовки та оксамити. Другий зал наполовину зайнятий тими самими тканинами, наполовину дрібними предметами туалету: капелюшами, комірцями, галстуками, парасольками. В головному залі, навпроти входу - найрозкішніша галантерея: з бронзи, з майоліки, з кришталю, з слонової кості. Поряд, праворуч - іграшки, а також дерев'яні та металеві речі, і в останньому - гумові та шкіряні товари.

Це я так влаштував на свій смак; не знаю, чи добре воно вийшло, але бог свідок, що старався зробити якнайкраще. Зрештою, я питав поради і в Стася Вокульського, але він, замість щось порадити, тільки знизував плечима та усміхався, немов хотів сказати: "А мені яке діло?"

Дивна він людина! Спаде йому на думку геніальний план, виконає його в загальних рисах, а про деталі йому зовсім байдуже. Він сказав перевести магазин в нове приміщення, зробив його осередком торгівлі російськими тканинами і закордонною галантереєю, zorganizував адміністрацію. Але зробивши це, він зовсім не втручається в справи магазину: робить візити великим панам, їздить своїм екіпажем в Лазенки^[60] або зникає десь безслідно, а до магазину забігає не більш як на дві години. При чому він весь час розгублений, роздратований, немов чогось чекає або чогось боїться.

Але яке це золоте серце!

Соромно признатися, але мені було трохи прикро перебиратись у нове приміщення.

Та з магазином ще півбіди: я, звичайно, волю працювати у величезному магазині на зразок паризьких, аніж у такій крамничці, як наш попередній магазин. Жаль мені було моєї кімнати, де я прожив двадцять п'ять років! Оскільки чинність контракту кінчалась у половині липня, я сидів собі в своїй кімнатці, поглядаючи то на стіни, то на меблі, то на ґрати, які нагадували мені присмпи хвилини, проведені в Замості. "Господи милостивий! - думав я. - Як я все це зрушу з місця? Як перевозитиму на нову квартиру?.."

Коли одного дня, десь у половині травня (якраз тоді поширились певні чутки про сталий мир), перед самим закриттям магазину підходить до мене Стась і каже:

- Ну, що ж, старий, час би вже перебиратись на нову квартиру.

В цю хвилину я відчув, ніби з мене витекла вся кров.

А він каже далі:

- Ходімо зі мною, покажу тобі нову квартиру, яку я найняв для тебе в цьому самому домі.

- Як так найняв? - питаю його. - Я мушу домовитися з хазяїном про ціну.

- Вже заплачено! - відповів він.

Взяв мене під руку й веде через задні двері в сіни.

- Але ж, - кажу, - це приміщення зайняте.

Замість відповіді він одчиняє двері по другий бік сіней... Входимо... слово честі - вітальня!.. Меблі оббиті утрехтським оксамитом, на столах альбоми, на вікнах майоліка... Під стіною книжкова шафа...

- Ось тобі, - мовить Стась, показуючи книжки в розкішних оправах, - три історії Наполеона Першого, життєписи Гарібальді й Кошута, історія Угорщини...

Книжками я був дуже задоволений, але вітальня, скажу правду, справила на мене прикре враження. Стась помітив це і, усміхаючись, раптом відчинив другі двері.

Господи милосердний!.. Та ця ж друга кімната - точнісінько моя кімната, в якій я прожив двадцять п'ять років.

Вікно заґратоване, зелена фіранка, мій чорний стіл... А під стіною навпроти моє залізне ліжко, двостволка і футляр з гітарою...

- Як? - питаю я. - Значить, мої речі вже перенесли?

- Так, перенесли все до останнього цвяшка, навіть підстилку для Іра.

Може, це кому-небудь здається смішним, але мені на очі набігли сльози... Я дивився на його суворе обличчя, на смутні очі, і мені трудно було уявити, що цей чоловік такий догадливий та делікатний. Бо ніхто ж йому про це не нагадував. Але він сам дорозумівся, що я можу сумувати за колишнім житлом, і сам простежив, щоб були перенесені всі мої лахи.

Щаслива була б жінка, з якою б він одружився (у мене навіть є для нього пара...); але він, мабуть, не одружиться.

В голові у нього бродять якісь дикі думки, та, на жаль, не про одруження!.. Бо вже скільки поважних осіб приходило в наш магазин нібито за покупками, а насправді сватати Стася, і все даремно!

Є така собі пані Шперлінгова, вона має сто тисяч карбованців готівкою і гуральню. Чого тільки вона у нас не купила, і все задля того, щоб запитати мене:

- Ну як, пан Вокульський не збирається женитись?

- Ні, пані добродійко...

- Шкода! - каже папі Шперлінгова, зітхаючи. - Прекрасний магазин, чималий капітал, та все це розлізеться... без хазяйки. Якби пан Вокульський знайшов собі якусь поважну та заможну жінку, він міг би навіть збільшити свій кредит.

- Святі слова, пані добродійко... - відповідаю я.

- Adieu, пане Жецький, - каже вона (і платить у касу двадцять або й п'ятдесят карбованців). - Тільки не прохопіться панові Вокульському, що я говорила про одруження. Бо він ще подумає, що стара баба полює на нього... Adieu, пане Жецький. "Навпаки, неодмінно скажу йому про це..."

Я й зараз думаю, що на місці Вокульського негайно одружився б із тією багатою вдовою. Яка вона статурна, Herr Jesus!..

Або от Шметерлінг, шкіряник. Щоразу, коли ми звіряємо рахунки, він каже:

- А чи не думає, тее-то, як його, пан Вокульський, тее-то, як його, женитись?.. Бо то хлоп, тее-то, як його, як вогонь, а карк, як у бика... Щоб мене грім убив, тее-то, як його, коли б я не віддав за нього дочки, а посаг, тее-то, як його, тисяч на десять на рік товару... Ну?

Або ще радник Вронський. Небагатий, тихенький, але щотижня купує у нас хоч би пару рукавичок і щоразу питає:

- Та як же не згине Польща, коли такі, як Вокульський, не женяться!.. Бо то ж - боже ти мій! - чоловік навіть посагу не потребує, отож міг би взяти панянку, яка - боже ти мій! - і на роялі грає, і добра господиня, і мови знає...

Таких сватів десятки переходять через наш магазин. Деякі матері, тітки або й батьки просто приводять до нас панночок на відданні. Мати, тітка чи батько щось там купують на карбованця, а панна тим часом ходить по магазину, сідає, береться в боки, аби звернути увагу на свою фігуру, висуває наперед праву ніжку, потім ліву ніжку, потім підіймає ручку... І все для того, щоб спіймати Стася, а його або нема в магазині, або як і є, то навіть не дивиться на товар, немов хоче сказати: "Оцінкою товару займається пан Жецький".

За винятком родин, в яких є дорослі дочки, а також вдів та панночок на відданні, які відвагою могли б позмагатися з угорською піхотою, мій бідний Стась не користується симпатією. Та воно й не дивно - він обурих проти себе всіх мануфактурних фабрикантів і купців, котрі продають їхні товари.

Одного разу в неділю (трапляється зі мною це дуже рідко) зайшов я в ресторанчик поснідати. Чарка ганусівки з шматочком оселедця коло шинквасу та порція рубців і чвертка портеру за столиком - ото моя гульня! Заплатив за все менше карбованця, але скільки наковтався диму, скільки наслухався!.. Вистачить з мене на кілька років.

В душній і темній, як копильня, кімнаті, де мені подали рубці, за одним столом сиділо якихось шість добродіїв.

Це були вгодовані й добре одягнені люди, мабуть, купці, домовласники або й фабриканти. Кожен з них виглядав на людину з трьома або і п'ятьма тисячами річного прибутку.

Оскільки ні я не знав цих добродіїв, ні вони мене, не можу сказати, що вони навмисне підвезли мені візка. Але уявіть собі такий збіг обставин: коли я увійшов у кімнату, вони говорили про Вокульського. Хто саме говорив, в густому диму не можна було добачити, та я з сорому й не міг підвести очей від тарілки.

- Зробив кар'єру! - говорив грубий голос. - Замолоду прислуговував таким, як ми, а на старість хочеться йому підлабузнюватись до великого панства.

- А це теперішнє велике панство, - додав добродій ядушливим голосом, - варте стільки, скільки й він. Де це видано, щоб раніш у графському домі приймали колишнього продавця, який розбагатів на жінчиному посагу... Всі горобці сміялися б!

- Одруження - дрібниця, - відповів грубий голос, трохи закашлявшись, - вигідно оженитися - не ганьба. А от мільйони, які він нажив на поставках під час війни, здалека пахнуть тюрмою.

- Кажуть, що він не крав, - стиха озвався третій.

- В такому разі у нього немає мільйонів! - гримнув бас. - Ну, то чого він тоді гне кирпичу?.. Чого пнеться до аристократії?..

- Кажуть;- озвався ще один голос, - що хоче створити спілку з самих шляхтичів...

- Ага!.. Щоб обскубти їх, а потім вшитися, - додав ядушливий.

- Ні, - мовив бас, - від тих поставок він не одмиється навіть сірим милом. Галантерейний купець робить поставки! Варшав'як їде в Болгарію!..

- Ваш брат, інженер, їздив на заробітки ще далі, - озвався тихий голос.

- Так, їздив! - перебив бас. - То, може, він ще й ситець привозив з Москви? Ні, тут інша зачепенька: Вокульський підриває вітчизняну промисловість!..

- Ех-хе-хе!.. - засміявся якийсь новий голос. - Це вже купця не обходить. Купець на те й купець, щоб продавати товар дешевше, а заробити якнайбільше. Хіба ж не так?.. Ех-хе-хе...

- В усякому разі, я не дав би й шеляга за його патріотизм, - відказав бас.

- Але кажуть, - озвався тихий голос, - що той Вокульський довів свій патріотизм не тільки на словах...

- Тим гірше! - перебив бас. - Доводив, поки був голий, а як забряжчали карбованці в кишені - охолов.

- Ну, у нас завжди кого-небудь підозрівають або в зраді батьківщини, або в злочинстві! Не гаразд!.. - обурювався тихий голос.

- А чого ви його так захищаєте?.. - спитав бас, грюкаючи стільцем.

- Захищаю тому, що трохи про нього чув, - відповів тихий голос. - Працює у мене хурщиком один такий Висоцький; він помер би був з голоду, якби Вокульський не поставив його на ноги...

- За гроші, нажиті в Болгарії!.. Добродійник!

- Інші, пане добродію, розбагатіли коштом громадських фондів - і байдуже! Ех-хе-

хе!..

- В усякому разі, він - темна особа, - зробив висновок ядушливий. - Кидається на всі боки, магазину не пильнує, ситець завозить, шляхту, мабуть, обшахровує...

Користуючись тим, що хлопець приніс їм нові пляшки, я нишком вислизнув з кімнати. Я не втрутився в ту розмову, бо, знаючи Стася з дитинства, міг би сказати їм тільки два слова: "Ви падлюки".

І все це люди базікають у той час, коли я тремчу зо страху за його майбутнє, коли, лягаючи і встаючи, питаю сам себе: "Що він робить? Нащо робить? І що з цього вийде?.."

І все це базікають при мені, коли я тільки вчора бачив на власні очі, як залізничний майстер Висоцький упав йому до ніг і дякував за перевод до Скерневиць та грошову допомогу...

Простий чоловік, а який порядний: привіз з собою десятирічного сина і, показавши йому Вокульського, промовив:

- Подивись, Петрусю, на оцього пана, бо він - наш найбільший добродійник... Якби він коли-небудь захотів, щоб ти одрубав руку задля нього, то одрубай, бо й тоді ще не віддячиш йому за всі його добродійства...

Або та дівчина, що живе у черниць. Вона писала йому: "Я пригадала одну молитву, яку знала в дитинстві, і буду молитися за вас..."

От вам прості люди, от вам пропащі жінки! Хіба у них не більше шляхетних почуттів, аніж у нас, городян-панів, що по всьому місту вихваляються своїми добродійствами, в які самі не вірять. Стась правильно робить, що опікується тими бідними людьми, хоч... міг би цікавитись ними з меншим запалом...

Саме цей запал турбує мене, як подумаю про його нові знайомства.

Пам'ятаю, на початку травня заходить у магазин якийсь дуже непоказний добродій (руді бакенбарди, гідкі очі), кладе на конторку візитну картку й каже каліченою мовою:

- Прошу сказати пан Вокульський, сьогодні буду сьома...

І більш нічого. Подивився я на картку, читаю: "Вільям Коллінз, учитель англійської мови". Що воно за кумедія?..

Не буде ж Вокульський учитись англійської мови!..

Проте я все зрозумів на другий день^[61], коли прийшли телеграми про замах Геделя... Або ще одне знайомство: якась пані Мелітон, котра вшановує нас своїми візитами з того часу, як Стась повернувся з Болгарії. Маленька, худюща, язиком меле, мов деркачем, але відчуваєш, що зайвим словом не прохопиться. Влітає якось до нас у магазин наприкінці травня:

- Пан Вокульський є? Мабуть, нема... Здається, я говорю з паном Жецьким?.. Я відразу догадалася... Який гарненький несесер!.. З оливкового дерева, я розуміюсь на таких речах. Скажіть пайові Вокульському, щоб прислав цю річ мені, він знає мою адресу, і щоб завтра, о першій, був у Лазенках...

- В яких, пробачте? - питаю, обурений її нахабством.

- Не клейте з себе дурня... Звичайно, в Королівських, - відповідає дама.

Ну, і що ж!.. Вокульський послав їй несесер і поїхав у Лазенки. Повернувшись відтіля, він сказав мені, що... в Берліні збереться конгрес з нагоди закінчення війни... І конгрес зібрався!..

Та сама добродійка вбігла якось другий раз, здається, першого червня.

- Ах! - вигукнула вона одразу. - Яка чудова ваза!.. Це, безумовно, французька майоліка, я розуміюсь на таких речах... Скажіть панові Вокульському, щоб прислав мені її, і (додала вона пошепки)... і... скажіть йому ще, що післязавтра о першій...

Коли вона вийшла, я сказав Лісецькому:

- Можете закладатися, що післязавтра ми визнаємо важливу політичну новину.

- Цебто третього червня?.. - відповів він, сміючись.

І от уявіть собі наші фізіономії, коли надійшла телеграма про замах Ноблінга в Берліні!..^[62] Я думав, що мене грець ухопить, а Лісецький з того часу перестав шпигати мене непристойними жартами та все випитує про політичні новини...

Страшне діло - мати певну репутацію! Бо відколи Лісецький звертається до мене, як до людини "поінформованої", я не їм і не сплю...

А що ж мусить діятись з моїм бідним Стасем, який підтримує постійні стосунки з тим паном Коллінзом та з тією пані Мелітон?

Господи боже, змилуйся над нами!..

Коли вже я так розбалакався (їй-бо я стаю балакучим, як перекупка), то мушу додати, що й у нашому магазині помічається якесь нездорове заворушення. Крім мене, у нас працює ще сім продавців (чи міг коли-небудь мріяти про щось подібне старий Мінцель!), але єдності між нами нема. Клейн і Лісецький, як давні працівники, тримаються осібно і до інших колег ставляться не те щоб презирливо, але трохи згорда. А три нових продавці - галантерейних, металевих та гумових виробів - знов-таки приятелюють між собою, а з іншими поводяться стримано й похмуро.

Правда, хороший чоловік Земба бігає від нових до старих і все намовляв їх на зближення, але у нього така нещаслива рука, що після цих намовлянь вони ще гірше починають дусатись одні на одних.

Може, якби наш першокласний магазин (а він безумовно першокласний!) розширювався поступово, якби ми щороку приймали по одному продавцеві, то вони розчинялися б серед старих, і гармонія не порушувалася б. Але тому, що їх прийшло одразу п'ять чоловік нових, і часто трапляється, що один одному заважає (бо за такий короткий час не можна ні належним чином розсортувати товарів, ні точно визначити кожному його обов'язки), то цілком природно, що між ними виникають сутички. А втім, чого це я маю критикувати свого хазяїна, який до того ж розумніший за нас усіх...

В одному тільки додержують єдності старі й нові продавці, і в цьому їх підтримує навіть Земба, а саме: в тому, щоб допікати сьомому продавцеві - Шлангбаумові. Цей Шлангбаум (я знаю його давно)- іудейської віри, але чоловік порядний. Маленький, чорний, сутулуватий, зарослий, словом - три копійки за нього не дав би, коли він сидить за прилавком. Та хай-но тільки ввійде покупець (Шлангбаум працює в відділі

російських тканин) – господи милостивий! – так і закрутиться, як дзига: тільки що був на найвищій полиці ліворуч, і от він уже коло найнижчої шухляди посередині, а за мить – знову десь під самою стелею праворуч. Як почне кидати сувої тканини, то здається, що то не людина, а парова машина. А як стане розгортати та міряти, то здається, що у нього, чортяки, не менш як три пари рук. До того ж він – природжений рахівник, а як почне вихвалити товар, підсуваючи покупцеві то одне, то друге, кожному на його смак, і все це надзвичайно серйозно, то, даю слово честі, куди там самому Мрачевському!..

Шкода тільки, що він такий малий та миршавий; треба буде дати йому на підмогу якого-небудь придуркуватого, але вродливого молодика – для дам. Правда, з гарним продавцем дами довше сидять, але менш вередують і не так торгуються. (Проте мушу сказати: нехай пас бог милує від дамської клієнтури. Я, може, тому й не наважусь оженитися, що весь час бачу дам у магазині. Творець всесвіту, створюючи чудо природи, що зветься жінкою, напевне, не думав, якого клопоту наробить купцям).

Отож Шлангбаум в усіх відношеннях порядний громадянин, і проте ніхто його не любить, бо він має нещастя бути іудеєм...

Взагалі вже з рік я помічаю, як зростає ворожнеча до іудеїв^[63]. Навіть ті, котрі кілька років тому називали їх поляками іудейської віри, тепер знову називають їх жидами.

А ті, котрі ще недавно захоплювались їх працьовитістю, витримкою та здібностями, тепер бачать тільки їх визиск та шахрайство.

Слухаючи таке, я часом думаю, що над людськістю нависає якийсь духовний морок, ніби ніч. Вдень усе було гарне, веселе й добре; вночі все стає брудним і небезпечним. Так я собі думаю, але мовчу; бо що може важити думка якогось там старого продавця поряд з голосами знаменитих публіцистів, котрі доводять, ніби євреї вживають християнську кров на мацу і що їх треба обмежити в правах. Кулі над нашими головами висвистували нам інші гасла, – пам'ятаєш, Каце?..

Таке становище особливим чином впливає на Шлангбаума. Ще торік він називався Шланговським, святкував Великдень і різдво, і, напевне, жоден з найвірніших католиків не з'їдав стільки свинячої ковбаси, скільки з'їдав він.

Пам'ятаю, коли його якось запитали в кондитерській:

– Ти не любиш морозива, пане Шланговський?

Він відповів:

– Люблю тільки ковбасу, але без часнику. Часнику терпіти не можу.

Він повернувся з Сибіру разом із Стасем і доктором Шуманом і одразу ж став на роботу в християнському магазині, хоч єврейські купці пропонували йому вигідніші умови. З того часу він постійно працював у християн, і тільки цього року його звільнили з служби.

На початку травня він вперше прийшов до Стася з проською. Тепер він був більш згорблений, ніж завжди, й очі мав червоніші, ніж звичайно.

– Стаху, – "сказав він безпорадно, – я загину на Налевках^[64], якщо ти мене не врятуєш.

- Чого ж ти одразу до мене не прийшов? - спитав Стах.

- Не смів... Боявся, щоб не сказали: жид скрізь про лізе. Не прийшов би й сьогодні, аби не діти...

Стах здвигнув плечима і негайно прийняв Шлангбаума на роботу з платою півтори тисячі карбованців на рік.

Шлангбаум одразу взявся до роботи, а через півгодини Лісецький пробубонів, звертаючись до Клейна:

- Що воно за чорт, пане Клейн: чого це у нас так часником тхне?

А хвилин через п'ятнадцять, не пам'ятаю вже, з якого приводу, додав:

- І чого вони, оці каналії жида, лізуть на Краківське Передмістя! Мало їм, пархатим, Налевок та Свентоєрської?

Шлангбаум мовчав, тільки його червоні повіки тремтіли.

На щастя, обидві ці зачіпки чув Вокульський. Він устав з-за конторки і сказав тоном, якого я у нього, правду кажучи, не люблю:

- Слухайте... пане Лісецький! Пан Шлангбаум був мені товаришем тоді, коли мені було дуже погано. То, може, ви дозволите мені дружити з ним тепер, коли справи мої трохи поліпшились?..

Лісецький збентежився, відчуваючи, що посада його висить на волосинці. Він уклонився, щось буркнувши, а Вокульський підійшов до Шлангбаума, обняв його і сказав:

- Дорогий Генріку, не зважай особливо на дрібні причіпки, бо ми тут по-товариському всі один до одного чіпляємось. Але кажу тобі: якщо ти коли-небудь і залишиш цей магазин, то хіба що разом зі мною.

Становище Шлангбаума визначилось одразу: тепер швидше що-небудь скажуть (навіть ущипливе) мені, аніж йому. Але хіба винайдено якийсь засіб проти недомовок, гримас та косих поглядів?.. А все це отрує бідоласі життя, і він мені де раз каже, зітхаючи:

- Ах, якби я не боявся, що мої діти виростуть нещасними євреями, одразу втік би на Налевки...

- А чого б вам, пане Генріку, просто не вихреститись?

- Я міг би зробити це кілька років тому, але не тепер.

Тепер я зрозумів, що, як єврей, я ненависний тільки християнам, а як вихрест - став би противним і християнам, і євреям. А з кимось же треба жити. Зрештою, я маю п'ятеро дітей і багатого батька, від якого одержу спадщину...

Цікава річ. Батько Шлангбаума - лихвар, а син, щоб не взяти від нього ні копійки, тиняється по магазинах продавцем.

Часто говорив я про нього віч-на-віч з Ліссцьким.

- За що ви його переслідуете? - питав я. - Адже вдома він додержує християнських звичаїв, навіть влаштовує своїм дітям ялинку...

- Бо вважає, - відповів Лісецький, - що корисніше їсти мацу з ковбасою, аніж без ковбаси.

- Він був у Сибіру, ризикував...

- Для гешефту... Для гешефту він називався Шланговським, а тепер, коли у його батька об'явилась астма, він знову став називатися Шлангбаумом.

- Ви ж самі знущалися з нього, що він вбирається в чуже пір'я, от він і повернувся до старого прізвища.

- За яке по смерті батька одержить тисяч зо сто, - відповів Лісецький.

Тепер і я здвигнув плечима й замовк. Погано називатись ПІлангбаумом - погано й Шланговським; погано бути євреєм - погано й вихрестом... Ніч заходить, ніч, коли все здається сірим і підозрілим!..

А від усього цього терпить і Стах. Він не тільки взяв на роботу Шлангбаума, а й дає товари єврейським купцям, до того ж прийняв кількох до своєї торговельної спілки.

Наші кричать і погрожують, та він не з тих, кого можна злякати: затявся й не поступається, хоч на вогні його печи.

Господи милостивий, чим то воно все скінчиться?..

Але заждіть! Я все ухиляюся від теми, через те забув про деякі важливі події. Маю на увазі Мрачевського, який з певного часу або ненароком плутає мої плани, або свідомо вводить в оману.

Цього молодика у нас звільнили за те, що він в присутності Вокульського наговорив трохи зайвого на соціалістів.

Проте Стах дав себе умовити і після великодня послав Мрачевського в Москву й навіть підвищив йому плату.

Не один вечір думав я про те, що означає ця поїздка, а правдивіше - заслання.

Та коли через три тижні Мрачевський приїхав відтіля до нас забирати товари, я одразу зрозумів Стахові плани.

Зовні Мрачевський майже не змінився: такий самий балакучий, гарний, хіба що трохи зблід. Москва, каже, йому сподобалась, а надто тамтешні жінки, які мають більше жвавості й вогню, а менше забобонів, ніж наші. Я теж, коли був молодим, то вважав, що у жінок було менше забобонів, ніж тепер.

Але все це - тільки вступ. Головне те, що Мрачевський привіз з собою трьох дуже підозрілих суб'єктів, яких називає "прикащиками", і - цілу пачку якихось брошур. Ті "прикашки" нібито мали з чимось там ознайомитись у нашому магазині, але робили це так дивно, що ніхто їх у нас і не бачив. Цілі дні вони десь тинялися, і я міг би запрягтися, що готували у нас ґрунт для якоїсь революції.

Але помітивши, що я за ними пильно стежу, вони щоразу, з'явившись у магазині, удавали з себе сильно п'яних, а зі мною розмовляли виключно про жінок, і всупереч Мрачевському твердили, що польки - "сама прелесть", тільки дуже схожі на єврейок.

Я удавав, ніби вірю всьому, що вони говорять, але з допомогою хитрих запитань переконався, що найбільш відомі їм квартали - коло Цитаделі^[65]. Ото там у них і були справи. А що мої припущення не були безпідставні, свідчить той факт, що ті "прикашки" навіть звернули на себе увагу поліції. Протягом десятиох днів їх - ні більше, ні менше - тричі забирали в участок. Але, мабуть, у них якісь великі зв'язки, бо

їх щоразу випускали.

Коли я повідомив Вокульського про свої підозріння щодо "прикащиків", він тільки усміхнувся й відповів:

- Ще й не таке буде...

З цього я роблю висновок, що Стах мусить бути міцно зв'язаний з нігілістами.

Але уявіть собі моє здивування, коли, запросивши якось до себе на чашку чаю Клейна і Мрачевського, я впевнився, що Мрачевський ще запекліший соціаліст, ніж Клейн... Той Мрачевський, котрий за наговори на соціалістів втратив у нас посаду!.. Від здивування я цілий вечір не міг сказати й слова; Клейн нишком радів, а Мрачевський говорив за всіх.

Відколи живу на світі, не чув нічого подібного. Цей жовторотий доводить, посилаючись на думку нібито дуже розумних людей, що всі капіталісти – злодії, що земля має належати тим, хто її обробляє, що фабрики, шахти й машини повинні стати громадською власністю, що зовсім нема бога й душі, яку вигадали ксьондзи, щоб видурювати у людей десятину^[66]. Далі він говорив, що коли вони зроблять революцію (цебто він з трьома "прикащиками"), то всі працюватимуть лише по вісім годин, а решту часу будуть розважатися, до того ж кожен матиме на старість пенсію і безплатний похорон. Закінчив віті тим, що аж тоді настане рай на землі, коли все буде спільне: земля, будинки, машини і навіть жінки.

Оскільки я холостяк (і дехто навіть каже, що старий) і пишу цей щоденник без лицемірства, то мушу признатись, що ця спільність жінок мені трохи подобається.

Скажу навіть, що я відчув певну симпатію до соціалізму і соціалістів. Але нащо їм неодмінно робити революцію, коли люди й без неї мають спільних жінок?

Так я собі думав. Але той самий Мрачевський вилікував мене від своїх теорій, а разом дуже поплутав мої плани.

Мимохідь скажу, що я всією душею жадаю, аби Стах оженився. Якби він мав жінку, то не радився б так часто з пані Мелітон та паном Коллінзом, а якби пішли діти, то, може, й зовсім порвав би свої підозрілі зв'язки. Бо що це за діло, щоб такий чоловік, як він, справжній солдат по натурі, та знався з людьми, котрі не виступають на бій з піднятим забралом^[67]. Угорська піхота, та й ніяка інша піхота, не стріляла б у беззбройного супротивника. Але часи міняються.

Отож я дуже хочу, щоб Стах оженився, і навіть, так думаю, підшукав йому хорошу пару. Буває часом у нашому магазині (бувала вона і в старому) особа чудової вроди.

Шатенка, сірі очі, прекрасні риси обличчя, рослява, а ручки й ніжки – не надивишся!.. Бачив я одного разу, як вона сходила з коляски, то мені аж гаряче зробилося від того, що я побачив... Ото була б утіха для мого Стася, – і повненька якраз в міру, і губки, мов ягідки... А який бюст!..

Як входить, убрана до фігури, то здається, що то ангел злетів з неба, згорнувши на грудях свої крильця!..

Мені здається, що вона вдова, бо ніколи не бачив її з чоловіком, тільки з донькою, Гелюнею, гарненькою, як цукерочка. Якби Стах оженився, то одразу порвав би з

нігілістами, бо той час, що залишився б йому від упадання коло жінки, він пестив би дитину. Але така жіночка навряд чи залишила б йому багато вільного часу.

Я вже навіть уклав план і обмірковував, яким чином познайомитися з тієї дамою, а потім відрекомендувати їй Стаха, та раптом чорт приніс із Москви того Мрачевського.

Уявіть же собі моє обурення, коли на другий день після свого прибуття цей франт раптом входить в наш магазин із тією вдовою!.. А як він вертівся коло неї, як закочував очі, як намагався відгадати кожне її бажання!.. Щастя моє, що я не гладкий, а то, дивлячись на його нахабні зальоти, я, напевне, зазнав би апоплексичного удару.

Коли він годин через кілька знов повернувся до нас, я якнайбайдужіше запитав його: хто вона така, та дама.

- А що, сподобалась вам, га? - каже він. - Шампанське, а не жіночка! - додав, безсоромно підморгуючи. - Тільки даремно ви на неї гострите зуби, бо вона аж мліє за мною... Коли б ви знали, який темперамент, яке тіло...

А якби ви бачили, яка вона в кофточці!..

- Сподіваюсь, пане Мрачевський... - відказав я суворо.

- Та я ж нічого не кажу! - відповів він, потираючи руки, як мені здалося, дуже хтиво. - Я ж нічого не кажу!..

Найвища чеснота у мужчини, пане Жецький, це - скромність, особливо в близьких стосунках...

Я перебив його, відчуваючи, що коли б він говорив так і далі, то я мусив би висловити йому своє презирство. Що за часи, що за люди!.. Бо коли б я мав щастя звернути на себе увагу якоїсь дами, то не посмів би навіть подумати про таке, не то що кричати на весь голос, та ще в такому великому магазині, як наш.

Коли ж Мрачевський виклав мені ще й свою теорію про спільність жінок, мені спало на думку: "Стах нігіліст, і Мрачевський нігіліст... Як тільки перший ожениється, другий негайно скористається правом спільності... А шкода було б такої жінки для якогось Мрачевського".

Наприкінці травня Вокульський вирішив освятити паш магазин. Принагідно я спостерігав, як змінилися звичаї...

За моїх молодих літ купці також освячували магазини, піклуючись про те, щоб церемонію провадив статечний та побожний ксьондз, щоб була справжня свячена вода, нове кропило та органіст, який добре знає латину. А по закінченні обряду, під час якого ксьондз кропив і освячував майже кожну шафу, кожну штуку товару, на порозі магазину прибивали підкову для принади покупців і тоді вже брались до закуски, що складалася з чарки горілки, ковбаси та пива.

А тепер (що б на це сказали ровесники старого Мінцеля!) насамперед питають: скільки треба буде кухарів та лакеїв, а потім: скільки пляшок шампанського та угорського? І ще: який буде обід? Бо обід становить найважливішу частину свята, тому й запрошені цікавляться не тим, хто буде святити, а тим, що подадуть до столу...

Напередодні церемонії влетів до нас у магазин якийсь присадкуватий, пітний суб'єкт, про якого трудно було сказати: чи то шия йому забруднила комірця чи

навпаки. Він вийняв з приношеної піджачини товстого блокнота, начепив на ніс заяложене пенсне й почав ходити по магазину з такою міною, що мені стало аж страшно. "Що воно за чорт, - думаю собі, - чи це якийсь з поліції, чи, може, секретар судового виконавця списує наше рухоме майно?.."

Двічі я підходив до нього, хотівши якнайчемніше спитати: чого йому треба? Але він за першим разом буркнув: "Прошу мені не заважати", а за другим просто без церемоній відштовхнув мене.

Здивування моє було тим більше, що декотрі з наших продавців дуже чемно йому кланялись та, потираючи руки, немов перед якимось директором банку, давали йому всілякі пояснення. "Ну, - подумав я, - цей бідолаха не з страхового товариства, бо таких обдертусів там не тримають".

Нарешті Лісецький шепнув мені, що цей пан - знаменитий репортер і описуватиме нас у газеті. Мені зробилося тепло на серці, коли я подумав, що можу побачити надрукованим своє прізвище, яке тільки раз фігурувало в "Поліцейській газеті", коли я загубив ощадну книжку. Я одразу спостеріг, що у цього чоловіка все велике: велика голова, великий блокнот, навіть - велика латка на лівому черевіку.

А він все ходив по залах, надутий, як індик, та все писав, писав... Нарешті, озвався:

- Чи не було у вас недавно якого-небудь випадку? Невеликої пожежі, крадіжки, зловживання, скандалу?..

- Нехай нас бог боронить... - насмілювався я зауважити.

- Шкода, - відказав він. - Найкращою рекламою для магазину було б, якби, скажімо, в ньому хто-небудь повісився...

Почувши таке побажання, я обімлів.

- Пане добродію, - наважився я звернутись до нього з поклоном, - може, хочете вибрати собі якусь дрібничку, то ми її вам надішлемо додому...

- Хабар?.. - спитав він, глянувши на мене звисока, немов статуя Коперніка. - Маємо звичай купувати, що нам подобається, а презентів не беремо ні від кого.

Він посеред магазину надів поплямованого капелюша і, заклавши руки в кишені, вийшов, як міністр. Латку на його черевіку я бачив навіть по другий бік вулиці.

Але повертаюсь до церемонії посвячення.

Головна урочистість, тобто обід, відбулася в великому залі готелю "Європейський". Зал прикрашено квітами, столи поставлено в формі величезної підкови, замовлено оркестр, і о шостій вечора зібралося понад сто п'ятдесят чоловік гостей. Кого там тільки не було!.. Головним чином купці та фабриканти з Варшави, з провінції, з Москви і навіть з Відня та з Парижа. Знайшлось також два графи, один князь та чимало поміщиків. Про напої я вже не кажу, бо справді не знаю, чого було більше: листя на рослинах, що оздоблювали зал, чи пляшок.

Обійшлася нам ця забава понад три тисячі карбованців, але вигляд стількох гостей за столами насправді був вражаючий. Коли ж серед загальної тиші встав князь і випив за здоров'я Стаха, коли заграла музика якусь коротеньку, але дуже гарну річ, коли сто п'ятдесят чоловік гукнуло: "Хай живе!" - мені набігли на очі сльози. Я підбіг до

Вокульського, обняв його і прошепотів:

- Бачиш, як тебе люблять...

- Не мене, а шампанське, - одповів він.

Я помітив, що тости зовсім не цікавлять Вокульського.

Він навіть не повеселішав, хоч один з промовців (мабуть, літератор, бо говорив довго і плутано) сказав, не знаю, про себе чи про Вокульського, що це... найкращий день в його житті.

Помітив я також, що Стах найбільше упадав біля папа Ленцького, який, кажуть, перед своїм банкрутством вештався при європейських дворах... Завше ота нещасна політика!..

Спочатку бенкет ішов дуже урочисто: раз у раз хто-небудь з гостей брав слово і балакав так, немов хотів відбалакати за випите вино та з'їдені страви. Але чим більше прибирали з столів порожніх пляшок, тим швидше кудись дівалась із цього товариства урочистість, а під кінець зчинився такий галас, що майже заглушив оркестр.

Я був злий, як чорт, і мені захотілось на кому-небудь зігнати цю злість, хоч би на Мрачевському. Я одвів його вбік, але тільки й міг сказати:

- Ну, для чого це все?

- Для чого? - перепитав він, дивлячись на мене посовілими очима. - А це для панни Ленцької.

- Ви з глузду з'їхали!.. Що - для панни Ленцької?..

- Ну... всі оті спілки... отой магазин... оцей обід... Все для неї... І я через неї вилетів з магазину... - промовив Мрачевський, спираючись на моє плече, бо вже не міг встояти на ногах.

- Що?.. - кажу я, бачачи, що він зовсім п'яний. - Вилетіли через неї з магазину, то, може, через неї опинилися й у Москві?

- Звич... звичайно... Вона тільки шепнула слівце... одне маленьке слівце... і я дістав на триста карбованців на рік більше... Рибка зробить з нашим старим усе, що захоче...

- Ідіть краще спати, - сказав я.

- А от і не піду спати... Я піду до своїх друзів... Де вони? Такі хлопці впоралися б з рибкою швидше... Вона не водила б їх за ніс, як нашого старого... Де мої друзі? - загорлав він.

Звичайно, я звелів відпровадити його нагору, в номер.

Проте я догадався, що він навмисне удавав п'яного, щоб задурити мені голову.

Опівночі зал став схожий чи то на трупарню, чи на лазарет: раз у раз кого-небудь доводилось виносити або в номер, або на бричку. Нарешті я знайшов доктора Шумана, що був майже тверезий, і запросив його до себе на чай.

Доктор Шуман теж іудей, але незвичайна людина. Він навіть хотів був вихреститись, як закохався у християнку, та вона померла, і доктор облишив цю думку. Кажуть, що він труївся з горя, але його врятували. А тепер він зовсім занедбав лікарську практику і займається тільки вивченням людей або їхнього волосся. Він маленький, жовтий, а очі такі пронизливі, що від них нічого не приховаш.

А що він знайомий із Стахом давно, то, напевне, знає всі його таємниці.

Після цього бучиого обіду мені було якось сумно і хотілось викликати Шумана на одвертість. Якщо він мені сьогодні нічого не розкаже про Стаха, то, мабуть, більш ніколи я про нього нічого не довідаюсь.

Коли ми прийшли до мене на квартиру й нам подали самовар, я заговорив:

- Скажіть мені, докторе, але щиро: що ви думаєте про Стаха? Бо він непокоїть мене. Бачу, що вже з рік він кидається на всілякі авантюри... Ота поїздка в Болгарію, а тепер оцей новий магазин, торговельна спілка... екіпаж... В його характері сталася дивна зміна...

- Я не бачу ніякої зміни, - відказав Шуман. - Він завжди був людиною дії і, коли йому щось западало в голову або в серце, негайно брався здійснювати. Вирішив вступити в університет - і вступив, вирішив нажити капітал - і нажив. І якщо він задумав яку-небудь дурницю, то також не заважається і зробить дурницю ґрунтовну. Така вже у нього вдача.

- І в той же час, - зауважив я, - помічаю в його поведінці багато суперечностей...

- Нічого дивного, - перебив мене доктор. - В ньому поєдналось дві людини: романтик шістдесятих років і позитивіст сімдесятих. Те, що збоку здається суперечливим, насправді є цілком послідовним.

- А чи не вплутався він в якусь нову історію?.. - спитав я.

- Нічого не знаю, - сухо відповів Шуман.

Я трохи помовчав і знову спитав:

- Що ж з ним кінець кінцем буде?..

Шуман звів брови і сплів пальці рук.

- Погано буде, - відповів. - Такі люди, як він, або все підпорядковують собі, або, натрапивши на непереборну перешкоду, розбивають об неї лоба. Досі йому щастило, але нема ж людини, яка все життя витягала б тільки виграшні лотерейні квитки...

- Отже?.. - спитав я.

- Отже, ми можемо стати свідками трагедії, - закінчив Шуман.

Він допив склянку чаю з лимоном і пішов додому.

Я цілу ніч не міг заснути. Таке страшне пророцтво в день тріумфу!

Ні! Бог знає більше за Шумана, і він, мабуть, не допустить, щоб Стах загинув нізащо...

Розділ одинадцятий

СТАРІ МРІЇ І НОВІ ЗНАЙОМСТВА

Пані Мелітон пройшла сувору життєву школу, в якій навчилася не зважати навіть на загальноприйняту громадську думку.

Замолоду всі їй казали, що вона вродлива й добра, отож і без посагу може вийти заміж. Вона справді була вродлива й добра, але заміж не вийшла. Пізніше всі також казали, що освічена гувернантка легко може здобути собі любов своїх вихованців і пошану їхніх батьків. Вона була освічена, навіть захоплена своєю роботою вчителька і, однак, вихованці дратували її, а їхні батьки принижували від першого сніданку до самої вечері. Потім вона читала багато романів, в яких доводилось, що закохані князі, графи та барони – надзвичайно благородні люди і мають звичай в обмін на серце віддати бідним гувернанткам руку. Вона віддала молодому і благородному графові серце, але не дістала його руки.

Вже після тридцяти років вона вийшла заміж за підстаркуватого гувернера, Мелітона, з єдиною метою – морально підтримати чоловіка, який любив трохи випити. Однак молодожон після весілля став пити ще більш, ніж до весілля, а свою дружину за моральну підтримку частенько лупцював палицею.

Коли він помер (кажуть, на вулиці), пані Мелітон одпроварила його на цвинтар і, остаточно впевнившись, що він надійно закопаний, взяла на опіку собачку, бо всі навколо, знов-таки в один голос, твердили, що собака – найвдячніше створіння. Звичайно, він був вдячний, поки не сказився та не покусав наймичку, від чого сама пані Мелітон тяжко захворіла.

Півроку вона лежала в лікарні, в окремій палаті, самотня й забута всіма своїми вихованцями, їхніми батьками та графами, яким віддавала серце. Вона мала час про все подумати. І коли пані Мелітон вийшла з лікарні – постаріла, худа, з посивілим і поріділим волоссям, всі знайомі почали говорити, що вона змінилась до невпізнання.

– Я порозумнішала, – відповідала їм пані Мелітон.

Тепер вона вже не працювала гувернанткою, а рекомендувала інших; не думала про своє одруження, а сватала молоді пари; нікому не віддавала свого серця, але влаштовувала в своїй квартирі побачення закоханим. А тому що кожен з її клієнтів мусив їй платити, то вона мала сякі такі гроші й на них жила.

На початку нової кар'єри вона була похмура й навіть цинічна.

– Ксьондз, – казала вона довіреним людям, – має прибуток од вінчання, а я – від заручин. Граф... бере гроші за парування коней, а я – за те, що влаштовую знайомства людям.

З часом вона стала висловлюватись стриманіше, а інколи навіть моралізувала, помітивши, що виголошення загальноприйнятих істин та поглядів впливає на підвищення прибутків.

Пані Мелітон давно вже була знайома з Вокульським.

А тому що любила публічні видовища і мала звичку за всіма слідкувати, то швидко помітила, що Вокульський надто побожно дивиться на панну Ізабеллу. Зробивши це відкриття, вона здвинула плечима: що їй з того, що галантерейний купець закохався в панну Ленцьку? Якби він уподобав собі дочку фабриканта або купця, тоді пані Мелітон мала б кого сватати. А так...

Та коли Вокульський повернувся з Болгарії і привіз капітал, про який розповідали

чудеса, пані Мелітон сама завела з ним розмову про панну Ізабеллу й запропонувала свої послуги. Між ними відбулася мовчазна угода: Вокульський щедро платив, а пані Мелітон постачала йому всілякі відомості про родину Ленцьких та їхніх знайомих з вищого кола. За її посередництвом Вокульський навіть придбав векселі Ленцького та срібло панни Ізабелли.

З цієї нагоди пані Мелітон одвідала Вокульського на його квартирі і принесла йому свої поздоровлення.

– Дуже розумно, пане Вокульський, беретеся до діла, – казала вона. – Правда, від срібла та сервізу користі буде небагато, але скуповування векселів – це вже щось інше!..

Одразу видно купця!..

Почувши таку похвалу, Вокульський відсунув шухляду, пошукав у ній і виїняв звідти пачку векселів.

– Оце вони? – спитав він, показуючи їх пані Мелітон.

– Вони. Хотіла б я мати такі гроші!.. – сказала вона, зітхнувши.

Вокульський узяв пачку обома руками й роздер надвоє.

– Видно купця?.. – спитав він.

Пані Мелітон пильно подивилась на нього, похитала головою і пробурмотіла:

– Шкода мені вас.

– Чому ж це, з вашого дозволу?

– Шкода мені вас, – повторила вона. – Я сама жінка і знаю, що жінок здобувають не жертвами, а тільки силою.

– Справді так?

– Силою вроди, здоров'я, багатства...

– Розуму... – додав Вокульський їй в тон.

– Не стільки розуму, скільки кулака, – додала пані Мелітон і в'їдливо засміялась. – Я добре знаю жіноцтво й не раз мала нагоду співчувати наївності мужчин.

– Щодо мене, то прошу не завдавати собі клопоту.

– Ви гадаєте, що не доведеться? – спитала вона, пильно подивившись йому в очі.

– Шановна пані, – одказав Вокульський, – якщо панна Ізабелла така, якою вона мені здається, то, може, вона мене колись оцінить, а якщо ні, то я завжди матиму час розчаруватись...

– Зробіть це чимраніш, пане Вокульський, – сказала вона, підводячись з крісла. – Бо повірте мені, що легше викинути з кишені тисячу карбованців, аніж одне уподобання з серця. А особливо, коли воно вже там пустило коріння. І не забудьте, прошу вас, вигідно вмістити мій капіталик... Ви не дерли б на шматки кілька тисяч, аби знали, як іноді тяжко їх заробити.

В травні і червні візити пані Мелітон почастишали. Це дуже турбувало Жецького, який підозрював змову. І не помилявся: змова таки була, але проти панни Ізабелли. Стара дама достарчала Вокульському важливі відомості, які, проте, стосувались тільки панни Ленцької. Зокрема, вона повідомляла його, в які дні графиня виїжджає з своєю

племінницею на прогулянку в Лазенки.

В таких випадках пані Мелітон забігала в магазин і, нагородивши себе якоюсь річчю на кілька або на два-три десятки карбованців, повідомляла Жецькому день і годину.

Дивно минав час доживання для Вокульського. Дізнавшись, що панна Ізабелла з графинею завтра будуть в Лазенках, він уже сьогодні втрачав спокій. Він одразу байдужнів до торговельних справ, робився роздратований. Йому здавалось, що час зупинився і завтрашній день ніколи не настане. Цілу ніч його мучили дикі марення; інколи не то уві сні, не то наяву він шепотів:

- Що ж воно кінець кінцем виходить?.. Нічого... Який же я дурень!

Та коли світало, він боявся виглянути в вікно, щоб не побачити хмурого неба. І знов до полудня час тягнувся так, що в цьому проміжку, здавалось, можна було вмістити все його життя, тепер затруєне страшною гіркотою. "Невже це любов?" - з розпачем питав він сам себе.

Опівдні, поинятий нетерплячкою, він наказував запрягати і їхати. Щохвилини йому здавалося, що він зустріне карету графині, яка повертається вже з прогулянки; здавалось, що його баскі коні плентаються дуже повільно.

Приїхавши в Лазенки, Вокульський вискакував з екіпажа й біг до ставка, де звичайно проходила графиня, яка любила годувати лебедів. Приходив він завжди завчасно, і, обливаючись холодним потом, сідав на першу-ліпшу лавку, й сидів нерухомо, не відриваючи очей від палацу, забувши про-все на світі.

Нарешті в кінці алеї показуються дві жіночі постаті - одна в чорному, друга - в сірому. "Вони! Чи хоч заговорять зі мною?"

Він уставав з лавки і йшов їм назустріч, мов сновида, не дихаючи. Так, це панна Ізабелла, вона веде під руку тітку і про щось розмовляє з нею.

Вокульський придивляється до неї і думає: "Ну, і що ж у ній надзвичайного?.. Жінка, як і інші... Здається, даремно я божеволію за нею..."

Він кланявся, дами відповідали на його поклон. Він ішов далі, не обертаючись, щоб не зрадили себе. І все-таки оглядався: обидві дами зникали серед зелені. "Повернусь, - думав він, - гляну ще раз... Ні, незручно".

В такі хвилини він відчував, що блискача вода в ставку вабить його з непереможною силою. "Ах, коли б я знав, що смерть - це забуття... - А якщо ні? Ні, природа не знає милосердя... Хіба ж не підло - влити в нещасне людське серце безмежну муку й не дати йому хоч би тієї втіхи, що в смерті воно знайде небуття?"

Майже в той самий час графиня говорила панні Ізабеллі:

- Я щораз більше переконуюсь, Бельцю, що не в грошах щастя. Оцей Вокульський зробив прекрасну, як на нього, кар'єру - і що ж з того?.. Він уже не працює в магазині, а нудиться в Лазенках. Ти помітила, який у нього нудьгуючий вираз?

- Нудьгуючий? - повторила панна Ізабелла. - Мені він здається насамперед кумедним.

- Я цього не помітила, - здивувалась графиня.

- Ну... неприємним, - поправилась панна Ізабелла.

Вокульський ніяк не наважувався вийти з парку. Він ходив по другий бік ставка і здалека стежив за сірою сукнею, що миготіла між деревами. Нарешті він зрозумів, що придивляється аж до двох сірих суконь і до третьої блакитної, але жодна з них не належить панні Ізабеллі. "Я феноменальний дурень", - подумав він.

Але це йому нічого не допомогло.

Одного дня, в половині червня, пані Мелітон повідомила Вокульського, що завтра опівдні панна Ізабелла буде на прогулянці з графинею і вдовою Заславською. Ця незначна подія могла відіграти дуже важливу роль.

Після того пам'ятного великодня Вокульський разів зо два одвідав Заславську й мав нагоду переконатись, що вона дуже зичливо до нього ставиться. Він звичайно вислухував її оповідання про минулі часи, говорив з нею про свого дядька і навіть остаточно умовився щодо пам'ятника на його могилі. Одного разу, під час такої розмови, невідомо як і чому, відкілясь вискочило ім'я панни Ізабелли.

Вокульський не міг приховати свого хвилювання: обличчя його змінилося, голос затремтів.

Стара піднесла до очей лорнет, пильно подивилась на Вокульського і спитала:

- Це мені здалося, чи панна Ленцька справді тобі не байдужа?

- Я її майже не знаю... Говорив з нею один раз в житті, - збентежено виправдувався Вокульський.

Удова глибоко задумалась і, кивнувши головою, шепнула:

- Ага...

Вокульський попрощався з нею, але оте "ага" запало йому в пам'ять. В усякому разі, він був певний, що в особі Заславської не має недруга. І от менш як через тиждень після цієї розмови він довідався, що удова з графинею і панною Ізабеллою їде в парк гуляти. Невже вона дізналася, що дами там його зустрічають?.. Може, вона хоче ближче їх познайомити?

Вокульський подивився на годинник: було три години дня. "Значить, завтра, - подумав він. - Залишилось... двадцять чотири години... Ні, менше... Скільки ж?.."

Він не міг підрахувати, скільки годин залишилось від третьої сьогодні до першої після полудня завтра. Він занепокоївся й не міг обідати. Його фантазія рвалася вперед, але тверезий розум її стримував. "Побачимо, що буде завтра. Може, піде дощ або котрась із дам захворіє?"

Він вибіг на вулицю і, блукаючи по місту без мети, повторював: "Ну, побачимо, що буде завтра... А може, вони не заговорять зі мною?.. Зрештою, панна Ізабелла - вродлива панна, навіть надзвичайно вродлива, але ж тільки панна, а не надприродна істота. Тисячі таких самих вродливих вештаються по світі, і я не маю наміру чіплятись зубами за одну спідницю. Вона одіпхне мене? Гаразд! З тим більшого розгону я впаду в обійми іншої..."

Увечері він пішов у театр, але вийшов відтіля після першої дії. Знову тинявся по місту, але, де б він не ходив, скрізь його переслідувала думка про завтрашню

прогулянку і невиразне передчуття, що йому пощастить наблизитись до панни Ізабелли.

Минула ніч, потім ранок. О дванадцятій він наказав запрягати. Написав записку в магазин, що приїде пізніше, і порвав одну пару рукавичок. Нарешті увійшов слуга. "Коні готові!" – майнула думка у Вокульського.

– Князь!.. – доповів слуга.

Вокульському потемніло в очах.

– Проси.

Увійшов князь.

– Добрий день, пане Вокульський! – вигукнув він. – Ви кудись виїжджаєте? Мабуть, на склади або на вокзал.

Але з цього нічого не вийде. Я заарештую вас і заберу до себе. Буду навіть такий нечемний, що сяду в ваш екіпаж, бо свого не взяв. Проте я певний, що все це ви мені пробачите за прекрасні вісті.

– Може, зволите сісти, князю?..

– На хвилинку. Уявіть собі, пане Вокульський, – казав князь, сідаючи, – я доти докучав нашим панам-братам...

Я правильно сказав?.. Доти переслідував їх, поки, нарешті, кілька чоловік не обіцяли прийти до мене та вислухати ваш проект створення торговельної спілки. Отож негайно забираю вас з собою, або, краще сказати, – забираюся з вами, і їдьмо до мене.

Вокульському здалося, ніби його з усієї сили кинули грудьми об землю.

Його збентеження не пройшло повз увагу князя, який усміхнувся, вважаючи, що Вокульський зрадів з його візиту та запросин. Йому й на думку не спало, що для Вокульського прогулянка в Лазенки важливіша за всіх князів і всі спілки.

– Отже, ми готові? – спитав князь, встаючи з крісла.

Ще одна секунда – і Вокульський сказав би, що не поїде й не хоче ніяких спілок. Але в ту саму мить у нього майнула думка: "Прогулянка – для мене, спілка – для неї".

Він надів капелюша і поїхав з князем. Йому здавалося, що екіпаж їде не по брукові, а по його власному мозку. "Жінок здобувають не жертвами, а силою, навіть силою кулака..." – пригадалися йому слова пані Мелітон. Під впливом цього афоризму йому захотілося схопити князя за комір і викинути на вулицю. Але це тривало тільки мить.

Князь скоса поглядав на нього і, бачачи, що Вокульський то червоніє, то блідне, думав: "Не сподівався я, що зроблю таку приємність цьому хорошому Вокульському. Справді, треба подавати руку допомоги новим людям..."

У своєму колі князь мав репутацію завзятого патріота, майже шовініста; поза аристократичними колами його вважали одним з найдостойніших громадян. Він дуже любив говорити по-польськи, але коли говорив і по-французьки, то завжди на громадські теми.

Він був аристократом з голови до п'ят – душею, кров'ю, серцем. Вірив, що кожне суспільство складається з двох частин: сірої юрби й обраних класів. Сіра юрба була витвором природи і, може, й справді походила від "мавпи", як твердив всупереч

святому письму Дарвін. Але обрані класи мали якесь вище походження, і їхніми предками були якщо не боги, то принаймні їхні кривні – герої, як-от: Геракл, Прометей, в крайньому разі – Орфей.

У князя був у Франції кузен, граф (до краю отруений заразою демократизму), який насміхався з неземного походження аристократії.

– Дорогий мій, – казав він, – здається, ти не зовсім розбираєшся в питаннях благородного походження. Що таке аристократичні роди? Це роди, предки яких були гетьманами, сенаторами, воєводами або, по-теперішньому, маршалками, членами верхньої палати, префектами департаментів. Ну, а цих панів ми знаємо: нічого надзвичайного в них немає... Вони їдять, п'ють, грають в карти, упадають коло жінок, залазять у борги, як і інші смертні, за яких вони інколи ще дурніші.

На обличчі у князя в таких випадках виступали червоні плями.

– А ти бачив коли-небудь, – заперечував князь, – префекта або маршалка з таким величним виразом обличчя, який ми бачимо на портретах наших предків?..

– Що ж у цьому дивного, – сміявся заражений демократизмом граф. – Художники надавали портретам такого виразу, який і не снівся жодному з оригіналів, так само як знавці геральдики та історики поширювали про них казкові легенди. Це все брехня, мій дорогий!.. Це тільки декорації та костюми, які одного Войтка роблять князем, а другого батраком. Насправді ж і один, і другий – лише кепські актори.

– Проти знущання, мій дорогий, сперечатись нічого! – обурювався князь і втікав. Він прибігав у свою кімнату, лягав на шезлонг і, закинувши руки за голову та дивлячись на стелю, бачив, як по ній проходили постаті надлюдського зросту, сили, відваги, розуму, безкорисливості. То були його і графові предки, тільки граф зрікався їх. Невже у нього в крові є якась домішка?..

Юрбою простих смертних князь не тільки не гордував, а навпаки: ставився до них доброзичливо, спілкувався з ними й цікавився їхніми потребами. Він уявляв себе одним з Прометейів, які мають до певної міри почесний обов'язок – діставати для цих бідних людей вогонь з неба. До того ж релігія наказувала йому добре ставитись до меншої братії, і князь червонів лише від думки, що більша частина аристократії стане колись перед судом божим без такої заслуги.

Отже, щоб уникнути цього сорому, він бував на всіляких нарадах і навіть влаштовував їх у себе вдома, жертвував по двадцять п'ять або по сто карбованців на різноманітні громадські заходи, а головне – постійно журився становищем нещасної вітчизни і щоразу закінчував свої виступи фразою:

– Отже, панове, подумаймо насамперед про те, як підтримати нашу нещасну вітчизну...

Сказавши це, він відчував, що з серця його зсувається якийсь тягар – тим більший, чим більше було слухачів або чим більше він пожертвував на якусь громадську справу.

Скликати раду, заохотити до громадської справи і вболівати, безупинно вболівати за своєю нещасною батьківщиною – ось у чому, на його думку, полягали обов'язки громадянина. Але якби його спитали, чи посадив він коли-небудь дерево, аби захистити

людей і землю від спеки, чи прибрав коли-небудь камінь з дороги, аби він не ранив коням копит, – він був би щиро здивований.

Він відчував і мислив, прагнув і страждав – за мільйони, але ніколи не зробив нічого корисного. Йому здавалось, що уболівати за долею рідного краю незмірно важливіше, аніж утерти носа шмаркатій дитині.

В червні обличчя Варшави помітно змінюється. Порожні до цього часу готелі заповнюються, ціни в них на номери підвищуються, на багатьох домах з'являються об'яви: "На кілька тижнів наймається мебльована квартира". Всі візники зайняті, всі розсильні бігають. На вулицях, у парках, театрах, ресторанах, на виставках, в крамницях і магазинах дамських туалетів можна зустріти постаті, яких не побачиш в інший час. Це засмаглі гладкі чоловіки в синіх картузах з козирками, в величезних чоботях та вузьких рукавичках, в костюмах, пошитих на смак провінціального кравця. Супроводять їх купки дам, які не відзначаються ні вродою, ні варшавським шиком, і також незграбних, з роззявленими ротами дітей, від яких пашисть здоров'ям.

Одні з цих сільських гостей приїжджають з вовною на ярмарок, другі – на скачки, треті – щоб подивитись на вовну й на скачки; деякі приїхали, щоб побачитись з сусідами, які живуть за версту від них, ще деякі – щоб освіжитись варшавською пилюкою та каламутною водою, а є й такі, що промучились кілька днів у дорозі самі не знаючи чого!

З такого з'їзду і скористався князь, щоб зблизити Вокульського з поміщиками.

Князь займав величезну квартиру на другому поверсі власного палацу. Частина її – кабінет господаря, бібліотека й курільна кімната – була місцем чоловічих зборів, де князь викладав свої або чужі проекти, які стосувалися громадських справ. Це траплялося по кілька разів на рік.

Останні весняні збори були присвячені питанню про впровадження гвинтових суден на Віслі, при чому виразно окреслилось три партії. Перша, що складалася з князя і його приятелів, домагалася неодмінного впровадження гвинтових суден. Друга, міщанська, визнавала, що проект в основі чудовий, але вважала його передчасним і не хотіла давати на його здійснення грошей. Третя партія складалася лише з двох осіб: інженера, який твердив, що гвинтові судна не можуть плавати по Віслі, та глухого магната, який на всі відозви до його кишені незмінно відповідав:

– Прошу трохи голосніше, бо я нічого не чую...

Князь з Вокульським приїхали о першій годині, а хвилин через п'ятнадцять почали сходитись і з'їжджатись інші учасники наради. Князь кожного вітав з невимушеною люб'язністю, потім рекомендував Вокульського і підкреслював прізвище прибулого в списку надзвичайно довгим і надзвичайно червоним олівцем.

Одним з перших гостей був пан Ленцький. Він одвів Вокульського набік і ще раз розпитав про мету і значення спілки, до якої вже належав усією душею, але ніяк не міг збагнути, в чому її суть. Тим часом інші гості придивлялись до чужака й тихенько обмінювались зауваженнями про нього.

– Нівроку собі хлоп! – шепнув гладкий маршалок, підморгуючи в бік Вокульського. –

Щетина на голові, як у дикого кабана, груди – дай боже всякому, очі бистрі... Цей би но звалився з ніг на полюванні!

– А обличчя, прошу... – додав барон з фізіономією Мефістофеля. – Лоб, прошу... вусики, прошу... еспаньйола, прошу... Дуже, прошу, дуже... Риси трохи, прошу... але в цілому, прошу...

– Побачимо, який він буде на ділі, – додав трохи сутулуватий граф.

– Те-ек, спритний, сміливий, – наче з погребя озвався другий граф з пишними бакенбардами, що сидів нерухомо в кріслі й дивився поперед себе порцеляновими очима, немов англієць з "Journal Amusant"^[68].

Князь устав з крісла й кашлянув; усі затихли, через що можна було почути закінчення оповідання маршалка:

– Всі ми дивимось на ліс, коли щось як заверещить під копитами! Уявіть собі, пане добродію, – то хорт, що біг коло коня на смику, задушив у борозні зайця!..

Сказавши це, маршалок ляснув себе широчезною долонею по стегну, з якого міг би викроїти для себе секретаря і писаря на додачу.

Князь кашлянув другий раз, маршалок збентежився й витер лоба величезною фулярвою хусткою.

– Шановні панове, – почав князь. – Я дозволив собі потурбувати вас з приводу одної надзвичайно важливої... громадської справи... Котра, як ми всі знаємо, повинна стояти на сторожі наших громадських справ... Я хотів сказати... наших ідей... тобто...

Здавалося, князь трохи заплутався, проте скоро опанував себе і провадив далі:

– Йдеться про спра... тобто про план... а краще сказати про проект організації спілки для сприяння торгівлі...

– Зерном, – підказав хтось з кутка.

– Власне кажучи, – говорив далі князь, – йдеться не про торгівлю зерном, а...

– Горілкою, – поспішив додати той самий голос.

– Та ні ж бо!.. Про торгівлю, а власне, про сприяння торгівлі Росії з закордоном товарами... ну, товарами...

Отож бажано, щоб наше місто стало центром цієї торгівлі...

– Які ж то товари? – спитав трохи сутулуватий граф.

– Спеціальну сторону питання ласкаво пояснить нам пан Вокульський, чоловік... фахівець, – закінчив князь. – Але пам'ятаймо, панове, також про обов'язки, що їх покладає на нас піклування про громадські інтереси і наша нещасна вітчизна...

– Їй-богу, зараз же вношу десять тисяч карбованців!.. – крикнув маршалок.

– На що? – спитав граф, який удавав стопроцентного англієця.

– Однаково!.. – громовим голосом відповів маршалок. – Я сказав: прогуляю в Варшаві п'ятдесят тисяч карбованців, то нехай десять ідуть на благодійні цілі, бо наш шановний князь говорив так чудово!.. Від душі й серця, їй-богу...

– Пробачте, – озвався Вокульський, – але йдеться не про добродійну спілку, а про спілку, яка забезпечує певний прибуток.

– Отож-бо!.. – докинув сутулуватий граф.

- Те-ек, - сказав граф-англієць.

- Який там прибуток з десяти тисяч? - заперечив маршалок. - Я з торбами пішов би з такими прибутками.

Сутулуватий граф аж підскочив:

- Прошу слова по суті питання: чи треба нам нехтувати невеликими прибутками!..

Оце нам і шкодить, панове!.. Оце!.. - кричав він, стукаючи нігтем по бильці крісла.

- Пане граф, - солодко перебив князь, - слово має пан Вокульський.

- Те-ек!.. - підтримав його граф-англієць, погладжуючи свої пишні бакенбарди.

- Отже, просимо шанованого пана Вокульського, - озвався якийсь новий голос, - аби ту громадську справу, яка зібрала нас тут, у гостинному домі князя, він виклав нам з властивою йому ясністю і стислістю.

Вокульський глянув на чоловіка, який визнавав у нього ясність і стислість думки. Це був знаменитий адвокат - друг і права рука князя; він любив висловлюватись велемовно, завжди відбиваючи рукою такт і прислухаючись до своїх фраз, які йому самому здавалися добірними.

- Тільки щоб усім нам було зрозуміло, - буркнув хтось з кутка, де сиділа шляхта, яка ненавиділа магнатів.

- Шановному панству відомо, - почав Вокульський, - що Варшава є торговельною базою між Західною і Східною Європою. Тут скупчується і проходить через наші руки частина французьких і німецьких товарів, призначених для Росії, з чого ми могли б мати певні прибутки, якби наша торгівля...

- Не знаходилась в руках євреїв, - півголосом сказав хтось біля стола, де сиділи купці і промисловці.

- Ні, - заперечив Вокульський. - Ми мали б прибутки в тому разі, якби в нашій торгівлі був певний порядок.

- З євреями порядку не буде...

- Але сьогодні, - перебив адвокат, - пан Вокульський дає нам можливість умістити християнські капітали замість єврейських...

- Пан Вокульський сам залучає євреїв до торгівлі, - кинув опонент з купецького табору.

Зробилось тихо.

- Про те, як я веду свої справи, я ні перед ким не звітую, - відказав Вокульський. - Я вказую вам спосіб упорядкування торгівлі Варшави з закордоном, що становить першу половину мого проекту і створює одне з джерел прибутку од вітчизняних капіталів. Другим джерелом є торгівля з Росією. Там є дешеві товари, яких нам не вистачає.

Торговельна спілка, яка взялася б за цю справу, могла б одержувати від п'ятнадцяти до двадцяти процентів на вкладений капітал. На перше місце я ставлю тканини.

- Це підірвало б нашу промисловість, - озвався опонент з купецької групи.

- Мене цікавлять не фабриканти, а споживачі... - відповів Вокульський.

Купці і промисловці почали перешіптуватись між собою, недоброзичливо поглядаючи на Вокульського.

- От ми й дійшли до громадської сторони справи, - схвильовано вигукнув князь. - Отже, питання стоїть так: чи визнаємо проект шановного пана Вокульського корисним для нашої батьківщини?.. Пане адвокат... - звернувся князь по допомогу, відчуваючи, що хтось мусить його виручити в складній ситуації.

- Шановний пане Вокульський, - взяв слово адвокат, - поясніть, будь ласка, з властивою вам докладністю, чи не заподіє довіз згаданих вами тканин з таких далеких місць шкоди нашим фабрикам?

- Насамперед, - сказав Вокульський, - ті наші фабрики - не наші, а німецькі...

- Ого!.. - вигукнув опонент з купецької групи.

- Я готовий, - казав далі Вокульський, - зараз же перелітати фабрики, де вся адміністрація і всі краще оплачувані робітники - німці, де капітал - німецький, а правління перебуває в Німеччині, де, нарешті, наші робітники не мають можливості вдосконалювати свою кваліфікацію, їм мало платять, з ними погано поводяться й до того ж понімечують...

- Це дуже важливо!.. - озвався сутулуватий граф.

- Те-ек... - прошепотів граф-англієць.

- Їй-богу, я аж схвилювався, слухаючи таке!.. - вигукнув маршалок. - Ніколи не думав, що ця розмова може бути така цікава... Я зараз повернусь...

І він вийшов з кабінету, ступаючи так важко, що підлога аж угиналась під його ногами.

- Хочете, щоб я назвав прізвища? - спитав Вокульський.

На цей раз група купців і промисловців виявила незвичайну стриманість і не зажадала прізвищ. Адвокат, швидко вставши з крісла й замахавши руками, вигукнув:

- Я вважаю, що з питанням про місцеві фабрики можна покінчити. Тепер, шановний пане Вокульський, поясніть нам, будь ласка, з властивою вам виразністю, яку позитивну користь матиме від вашого проекту...

- ...наша нещасна батьківщина, - докінчив князь.

- Прошу панство, - казав Вокульський, - якби лікоть мого ситцю коштував лише на два гроші дешевше, ніж зараз, то на кожному мільйоні куплених ліктів населення заощадило б десять тисяч карбованців...

- А що таке десять тисяч карбованців?.. - спитав маршалок, який уже повернувся до кабінету, але ще не розібрав, у чому річ.

- Це багато... дуже багато!.. - вигукнув сутулуватий граф. - Нам треба навчитись цінити і копійчані прибутки...

- Те-ек... пенс - батько гінеї, - додав граф-псевдоанглієць.

- Десять тисяч карбованців, - говорив далі Вокульський, - це фундамент добробуту щонайменше для двадцяти родин...

- Крапля в морі, - буркнув один з купців.

- Але на це можна подивитися і з другого боку, - сказав Вокульський, - правда, це

цікавить тільки капіталістів. Я маю товарів на три або чотири мільйони на рік...

- Оце я розумію!.. - прошепотів маршалок.

- Це не мій особистий капітал, - зауважив Вокульський. - Мій набагато скромніший.

- Люблю таких!.. - сказав сутулуватий граф.

- Те-ек, - додав граф-англієць.

- Ці три мільйони становлять мій кредит і дають мені, як посередникові, дуже невеликий процент, - мовив Вокульський. - Але якби замість кредиту я мав стільки готівки, то вона давала б мені прибутку від п'ятнадцяти до двадцяти процентів або й більше. Отож це мусить зацікавити тих людей, які тримають гроші в банках за низький процент. Ці гроші пускають в обіг інші люди, а прибуток беруть собі. А я пропоную вам безпосередньо пустити ваші капітали в обіг і збільшити ваші прибутки. Я скінчив.

- Чудово! - вигукнув сутулуватий граф. - А чи не можна б ознайомитися з деталями?

- Про них я можу говорити тільки з моїми спільниками, - відповів Вокульський.

- Вступаю, - сказав сутулуватий граф і подав йому руку.

- Те-ек, - додав псевдоанглієць і простягнув Вокульському два пальці.

- Шановні панове! - озвався чисто поголений мужчина з групи шляхти, що ненавиділа магнатів. - Ви тут говорите про торгівлю ситцем, яка нас абсолютно не цікавить... Але, панове... - говорив він далі плаксивим голосом, - зате у нас є зерно в коморах, у нас є горілка на складах, і посередники наживаються на нас, - скажу одверто, - зовсім безчесним способом...

Він оглянув присутніх у кабінеті. Група шляхти, яка ненавиділа магнатів, заплескала в долоні.

Обличчя князя, що променилось скромною радістю, раптом заясніло світлом справжнього натхнення.

- Але ж панове! - вигукнув він. - Сьогодні ми говоримо про торгівлю тканинами, а хто нам заборонить завтра або післязавтра обміркувати й інші питання?.. Отже, пропоную...

- Їй-богу, наш дорогий князь чудово говорить! - закричав маршалок.

- Слухаємо!.. Слухаємо!.. - підтримав його адвокат, намагаючись показати, що він захоплений мовою князя.

- Отже, панове, - вів далі розчулений князь, - я пропоную скликати ще дві наради: одну - в справі торгівлі зерном, другу - в справі торгівлі горілкою...

- А кредити для землевласників? - спитав хтось з групи непримиренної шляхти.

- Третій - в справі кредитів для землевласників, - промовив князь. - Четверту...

Тут він затнувся.

- Четверту і п'яту, - підхопив адвокат, - присвяtimo оглядові загального економічного становища...

- ...нашої нещасної батьківщини, - докінчив князь майже з сльозами на очах...

- Панове!.. - заволав адвокат, розчулено витираючи носа. - Вшануймо нашого

господаря, великого громадянина, найславнішого з людей...

- Десять тисяч карбованців, їй-бо!.. - крикнув маршалок.

- ...вставанням! - швидко докінчив адвокат.

- Браво!.. Хай живе князь!.. - залунали вигуки під акомпанемент тупоту ніг та гуркоту стільців.

Найголосніше кричала група шляхти, яка зневажала аристократію.

Не мігши погамувати хвилювання, князь почав обіймати своїх гостей; йому допомагав адвокат - він усіх цілував і від розчулення аж плакав. Кілька чоловік скупчилось біля Вокульського.

- На початок даю п'ятдесят тисяч карбованців, - сказав сутулуватий граф. - А на той рік... побачимо...

- Тридцять, прошу... тридцять тисяч карбованців, прошу... гаразд! - додав барон з фізіономією Мефістофеля.

- І я тридцять тисяч... те-ек!.. - озвався граф-англієць, киваючи головою.

- А я дам в два... в три рази більше... ніж наш дорогий князь! - сказав маршалок.

Кілька опонентів з купецької групи також підійшло до Вокульського. Вони мовчали, але їхні закохані погляди говорили в сто разів більше, ніж найчуліші слова.

За ними до Вокульського підійшов молодик, хирлявий, з ріденькою зарістю на обличчі і з явними ознаками передчасного виснаження. Вокульський зустрічав його на різноманітних видовищах і на вулиці, завжди на візницьких екіпажах, запряжених найкращими рисаками.

- Марушевич, - з люб'язною усмішкою відрекомендувався засмоктаний молодий чоловік. - Пробачте, що я рекомендуюсь так безцеремонно і до того ж одразу звертаюся до вас з проською...

- Я вас слухаю.

Марушевич узяв Вокульського під руку і, одвівши до вікна, почав говорити:

- Я одразу викладаю карти на стіл; з такими людьми, як ви, інакше не можна. Я бідний, але маю добрі здібності, і хотів би знайти якусь роботу. Ви організуєте спілку, чи не міг би я працювати під вашим керівництвом?

Вокульський пильно подивився на нього. Пропозиція молодика якось не в'язалася з його миршавою постаттю і непевним поглядом. Вокульський відчув до нього антипатію, проте спитав:

- А що ви умієте робити? Яка у вас спеціальність?

- Спеціальності, знаєте, я ще не вибрав, але маю великі здібності і можу взятись за будь-яку роботу.

- А на яку плату ви розраховуєте?

- Тисячу... дві тисячі карбованців... - відповів збентежений молодик.

Вокульський мимоволі похитав головою.

- Навряд чи будуть у нас посади на таку високу плату, - відповів він, - проте зайдіть до мене коли-небудь...

Насередині кабінету говорив сутулуватий граф:

- Отже, шановні панове, в принципі ми приступаємо до створення спілки, запропонованої паном Вокульським.

Діло, на мій погляд, дуже вигідне, а тепер тільки залишається ознайомитись з деталями та написати акт. Тому запрошую тих, хто хоче бути її учасником, завітати до мене завтра о дев'ятій вечора...

- Буду у вас, дорогий граф, їй же бо!.. - озвався гладкий маршалок. - Та ще, може, приведу кількох литвинів.

Але скажіть на милість, нащо нам організовувати торговельну спілку?.. Нехай би вже самі купці...

- Хоч би на те, - палко заперечив граф, - щоб не казали, що ми нічого не робимо, а тільки стрижемо купони...

Попросив слова князь.

- Зрештою, - сказав він, - ми маємо на меті ще дві спілки: для торгівлі зерном і для торгівлі горілкою. Хто не хоче вступити до першої, може вступити до другої... А тому ми просимо шановного пана Вокульського взяти участь і в інших наших нарадах...

- Те-ек!.. - підхопив граф-англієць.

- ...і з властивим йому талантом висвітлити питання, - докінчив адвокат.

- Не знаю, чи зможу чимось допомогти шановному панству в торгівлі зерном та горілкою, - відказав Вокульський. - Правда, мені доводилось мати діло з цими товарами, але в виняткових умовах, коли йшлося про великі партії товару та про швидку доставку, а не про ціни... До того ж я не знаюсь на місцевій торгівлі зерном...

- Знайдуться спеціалісти, шановний пане Вокульський, - перебив його адвокат. - Вони розкажуть нам про деталі, які ви тільки систематизуєте і роз'ясните нам - з властивою вам геніальністю...

- Просимо... дуже просимо!.. - гукали графи, а за ними ще голосніше шляхта, яка ненавиділа магнатів.

Було десь коло п'ятої години, коли учасники наради почали розходитись. В цей час Вокульський помітив, що з дальших кімнат до нього прямує пан Ленцький в товаристві молодика, якого він бачив коло панни Ізабелли на великодніх пожертвах у костьолі й на розговінні у графині.

Обидва вони підійшли до Вокульського.

- Дозвольте, пане Вокульський, - заговорив Ленцький, - відрекомендувати вам пана Юліана Охоцького. Наш родич... Трохи оригінал, але...

- Я давно вже хотів познайомитись і поговорити з вами, - сказав Охоцький, стискаючи йому руку. Вокульський мовчки подивився на нього. Молодикові не було ще тридцяти років, і обличчя у нього було справді незвичайне. Воно нагадувало обличчя Наполеона Першого, але з відтінком якоїсь замріяності.

- Ви в який бік ідете? - спитав молодик Вокульського. - Я можу вас провести.

- Нащо вам турбуватись?..

- О, я маю багато часу, - відповів молодик. "Що йому від мене потрібно?" - подумав Вокульський, а вголос сказав:

- Можемо піти в бік Лазенок.

- Чудово, - сказав Охоцький. - Я тільки на хвилинку зайду попрощатися з княгинею і дожену вас.

Як тільки він одійшов, Вокульського перехопив адвокат.

- Поздоровляю вас з цілковитим тріумфом, - почав він стиха. - Князь буквально закоханий в вас, обидва графи й барон також... Як ви бачили, вони оригінали, але люди добрих намірів... Вони хотіли б щось зробити, у них в розум, і освіта, але... бракує енергії!.. У них є все: гроші, титули, пошана, навіть успіх у жінок, - через те вони нічого не прагнуть. А без цієї пружини, пане Вокульський, вони мусять стати зняряддям в руках нових - честолюбних людей... А ми з вами ще багато чого прагнемо, - додав він тихіше. - Їхнє щастя, що вони натрапили на нас...

Вокульський нічого не відповів, і адвокат, подумавши; що той - надто хитрий дипломат, в душі пошкодував про свого надмірну ширість. "Кінець кінцем, - думав він, скося поглядаючи на Вокульського, - якби він навіть сказав князеві про нашу розмову, то що він мені зробить? Сінажу, що хотів його випитати..." "В яких це честолюбних задумах він мене підозрює?.." - в свою чергу думав Вокульський.

Він попрощався з князем, обіцяв бувати на всіх нарадах і, вийшовши на вулицю, одіслав екіпаж додому. "Що йому потрібно від мене, цьому панюш Охоцькому? - тривожився він. - Звичайно, тут йдеться про панну Ізабеллу... Може, він хоче налякати мене?.. Чудний... Якщо вона його любить, то йому навіть не треба нічого казати - я сам одійду... Але якщо вона його не любить, то нехай стережеться віднаджувати мене від неї... Мені здається, я один раз в житті зроблю якусь величезну дурницю - звичайно, через панну Ізабеллу. Коли б ця дурниця не окотилась на ньому, шкода було б хлопця..."

В під'їзді почулися квапливі кроки. Вокульський обернувся й побачив Охоцького.

- Ви ждали? Пробачте!.. - сказав молодик.

- Підемо до Лазенок? - спитав Вокульський.

- Вудь ласка!

Якийсь час вони йшли мовчки. Молодик був задуманий, Вокульський - занепокоєний.

Він вирішив одразу вхопити бика за роги.

- Ви близький родич сім'ї Ленцьких? - спитав він.

- Не дуже, - відповів молодик. - Моя мати мала честь бути уродженою Ленцькою, - сказав він іронічно, - але батько був лише Охоцький. Це дуже послаблює родинні зв'язки... З паном Томашем, який мені доводиться двоюрідним дядьком, - я не був би знайомий і по сей день, якби він не зубожів.

- Панна Ізабелла дуже достойна особа, - промовив Вокульський, дивлячись собі під ноги.

- Достойна? - повторив Охоцький. - Скажіть: богиня!..

Коли я розмовляю з нею, мені здається, що вона могла б заповнити все моє життя. З нею одною я почуваю себе спокійним і забуваю про тугу, яка весь час мене гризе. Але

що з того?.. Я не міг би сидіти з нею цілі дні в вітальні, як і вона зі мною в лабораторії.

Вокульський зупинився серед вулиці.

- Ви займаєтесь фізикою чи хімією? - спитав він здивовано.

- Ах, чим я тільки не займаюся!.. - відповів Охоцький. - Фізикою, хімією і технологією... Я скінчив природничий факультет університету і фізико-математичний у політехнічному інституті. Займаюся всім; з ранку до ночі читаю і працюю, але нічого не досяг. Мені пощастило трохи удосконалити мікроскоп, сконструювати якийсь там електричний прилад, якусь лампу...

Вокульський все більше дивувався.

- То це ви той Охоцький, винахідник?..

- Я, - відповів молодик. - Але яке це має значення?..

Абсолютно ніякого! Як подумаю, що в двадцять вісім років зробив так мало, мене огортає розпач. Мені хочеться або розтрити свою лабораторію й поринути в світське життя, до якого мене тягнуть, або пустити собі кулю в лоб... Елемент Охоцького або електрична лампа Охоцького... Яка це мізерна дрібниця!.. Пориватися кудись з дитинства і спинитись на лампі - це жахливо!.. Дожити до середини життя і не знайти навіть сліду того шляху, яким хотілося б іти, - хіба ж нема від чого впасти в розпач!..

Охоцький замовк і, помітивши, що вони вже в Ботанічному саду, зняв капелюха. Вокульський уважно подивився на нього і зробив нове відкриття. Незважаючи на елегантний костюм, молодик зовсім не здавався франтом; він, мабуть, і не турбувався про свій зовнішній вигляд. Волосся його було скуповджене, галстук трохи збився набік, гудзик на жилеті розстебнутий. Можна було догадатись, що хтось пильно стежить за його білизною і костюмом, але сам він поводився з ними недбало, і саме ця недбалість, що виявлялась у шляхетних формах, надавала йому оригінальної чарівності. Всі його рухи були якісь розкидані, але прекрасні. Прекрасний був навіть його спосіб дивитись, слухати (швидше - не слухати) і навіть губити капелюха.

Вони вийшли на пагорок, відкіля видно було колодязь, прозваний Кругляком. Навколо було багато гуляючих, проте Охоцький не звертав на них уваги і, показавши капелюхом на одну з лавок, сказав:

- Я багато читав про те, що люди з великою метою щасливі. Брехня. Адже я маю неабиякі прагнення, а вони тільки роблять мене смішним і відштовхують від мене близьких людей. Ось гляньте на оту лавку... На початку червня, о десятій годині вечора, ми сиділи на ній з кузиною і панною Флорентіною. Як звичайно, світив місяць і навіть співали солов'ї. Настрій у мене був мрійний. Раптом кузина спитала: "Кузен, ви знаєте астрономію?" - "Трохи". - "То скажіть мені, яка ото зірка?" - "Не знаю, - відповів я, - але напевне відомо, що люди ніколи не потраплять на неї. Людина прикута до землі, як устриця до скелі..." В цю хвилину в мені прокинулась моя ідея чи моя манія... Я забув про красуню кузину і став мріяти про літаючі машини. А тому що коли я думаю, то мушу ходити, я встав з лавки й, не попрощавшись з кузиною, залишив її.

Другого дня панна Флора назвала мене грубіяном, пан Ленцький оригіналом, а кузина цілий тиждень не хотіла зі мною розмовляти... І хоч би я що видумав, а то

нічого, ну нічогісінько, хоч був абсолютно певний, що, перш ніж дійду з цього пагорка до колодязя, в моїй голові постане бодай в загальних рисах план літаючої машини... Правда ж дурниця?.. "Отже, вони тут проводять вечори при місяці, слухаючи соловейка?.. - подумав Вокульський і відчув у серці різкий біль. - Панна Ізабелла вже закохана в Охоцького, а коли ще не закохана, то тільки через його дивацтво... і має рацію... він вродливий і незвичайний чоловік..."

- Певна річ, - вів далі Охоцький, - я жодним словом не прохопився про це моїй тітці, яка щоразу, коли втикає мені якусь шпильку, приказує: "Коханий Юльку, старайся подобатись Ізабеллі, бо вона якраз для тебе жінка... Розумна й гарна; тільки вона могла бвилікувати тебе від твоїх фантазій..." А я думаю: яка вона для мене жінка?.. Якби вона могла стати мені хоч помічницею, то ще півлиха... Але хіба ж вона залишить вітальню задля лабораторії? І вона має рацію: там її сфера; птах потребує повітря, риба - води... Ах, який чудовий вечір!.. - додав він, трохи помовчавши. - Я сьогодні збуджений, як ніколи. Але що з вами, пане Вокульський?..

- Я трохи стомився, - глухо відповів Вокульський. - Може б, ми сіли, хоч би отут...

Вони сіли на схилі пагорка в кінці парку. Охоцький сперся підборіддям на коліна й задумався. Вокульський дивився на нього із змішаним почуттям захоплення й ненависті. "Що він - дурний чи хитрий?.. Нащо він мені все оце розказує?" - думав Вокульський.

Проте мусив визнати, що й балакучість Охоцького відрізнялась тією щирістю й розкиданістю, як і його рухи та й взагалі вся особа. Вони зустрілись перший раз, а Охоцький розмовляв з ним так, наче вони були знайомі з дитинства. "Пора з цим кінчати", - подумав Вокульський і, глибоко зітхнувши, голосно спитав:

- Отже, ви женитесь, пане Охоцький?..

- Хіба б здурів, тоді б оженився! - пробурмотів той і знизав плечима.

- Як так? Адже ваша кухня вам подобається?

- І навіть дуже подобається, але це ще не все. Я одружився б з нею, аби був певний, що вже нічого не досягну в науці.

В серці Вокульського поруч з ненавистю й захопленням блиснула радість. В цю хвилину Охоцький потер лоба, немов прокинувшись від сну, і, дивлячись на Вокульського, сказав:

- Ага, ось що... Я й забув, що маю до вас важливу справу... "Що йому потрібно?.." - подумав Вокульський, мимоволі милуючись розумними очима свого суперника і дивуючись з раптової зміни його тону. Здавалося, що його устами заговорив інший чоловік.

- Хочу поставити вам одне запитання... ні - два запитання... дуже інтимних і, може, навіть делікатних, - сказав Охоцький. - Ви не образитесь?..

- Слухаю, - відповів Вокульський.

Якби він стояв на ешафоті, то не зазнав би таких страшних відчуттів, як у цю хвилину. Він був певний, що йдеться про панну Ізабеллу і що отут, на цьому місці, вирішиться його доля.

- Ви були природознавцем? - спитав Охоцький.

- Був.

- І до того ж природознавцем-ентузіастом. Я знаю, що ви пережили, і віддавна поважаю вас за це... Мало цього, скажу більше... Протягом останнього року думка про те, які труднощі вам доводилось долати, підтримувала мене морально. Я казав собі: зроблю принаймні те, що зробив цей чоловік, а оскільки таких перешкод у мене немає, то піду й далі за нього.

Слухаючи його, Вокульський думав, що це йому сниться або що він розмовляє з божевільним.

- Відкіля це вам відомо?.. - спитав він Охоцького.

- Від доктора Шумана.

- Ага, від Шумана. Але що саме ви маєте на увазі?

- Зараз скажу, - відповів Охоцький. - Ви були природознавцем-ентузіастом і кінець кінцем... облишили природничі науки. Отже, на котрому році життя прохолов ваш запал до науки?..

Вокульського немов хто вдарив сокирою по голові. Запитання було настільки несподіване і неприємне, що він з хвилину не міг не тільки нічого відповісти, але й зібратися з думками.

Пильно дивлячись на свого співбесідника, Охоцький повторив запитання.

- На котрому році?.. - перепитав Вокульський. - Минулого року... Зараз мені сорок шостий...

- Отже, до цілковитого охолодження у мене залишається ще понад п'ятнадцять років. Це мене трохи підбадьорює... - сказав немов сам до себе Охоцький. І, трохи помовчавши, додав: - Це одне запитання, а тепер - друге, але прошу вас не ображатись. На котрому році життя жінки стають байдужими чоловікові?

Другий удар. В якусь мить Вокульський готовий був схопити молодика за горло й задушити. Проте опам'ятався й відповів з кволою усмішкою:

- Я гадаю, що вони ніколи не стають байдужими... Навпаки, що далі, то вони здаються дорожчими.

- Погано! - прошепотів Охоцький. - Що ж, побачимо, хто буде дужчий!

- Жінки, пане Охоцький.

- Як для кого, - відповів молодик, впадаючи в задуму.

І знов почав говорити, немов сам до себе:

- Подумаєш - жінки!.. Я вже закохувався, заждіть - скільки ж це? Чотири... шість... сім, так - сім разів. Це забирає дуже багато часу і навіває відчайдушні думки... Дурна річ - кохання... Знайомишся, закохуєшся, страждаєш...

Потім розчаровуєшся або тебе зраджують... Я двічі розчаровувався і п'ять разів був зраджений... Далі знаходиш нову жінку, досконалішу за попередніх, а потім вона робить те саме, що й менш досконалі... Та й поганюща ж порода тварин - оці жінки!.. Вони граються нами, хоч своїм обмеженим розумом навіть неспроможні зрозуміти нас... Правда, і тигр може гратися людиною... Підлі, але милі створіння. Та хай собі

будуть... Тим часом, якщо людину опанує якась ідея, вона ніколи не покине й не зрадить її...

Він поклав руку на плече Вокульському і, дивлячись на нього якимось неуважним і мрійним поглядом, спитав:

- Але ж і ви колись думали про літаючі машини?.. Не про керування повітряними кулями, легшими за повітря, бо то дурниця, а про політ важкої машини, навантаженої й окутої сталлю, як броненосець?.. Ви розумієте, який настав би переворот на світі після такого винаходу?.. Немає фортець, немає армій, нема кордонів... Зникнуть народи, зате в надземних палацах з'являться істоти, подібні до ангелів або стародавніх богів... Ми вже підкорили собі вітер, тепло, світло, блискавку... Отже, чи не думаєте ви, що настав час людині звільнитися від пут земного тяжіння?.. Це ідея нашого віку... Дехто вже працює над нею; я пройнявся нею лише недавно, але вона захопила мене з голови до ніг... Що мені тітка з її порадами та правилами доброго тону!.. Що мені одруження, жінки, навіть мікроскопи, прилади та електричні лампи?.. Я з'їзду з глузду або... дам людськості крила...

- А коли навіть дасте, то що з того? - спитав Вокульський.

- Слава, якої не досягала ще жодна людина, - відповів Охоцький. - То моя дружина, моя кохана... Ну, будьте здорові, мені треба йти...

Він потиснув Вокульському руку, збіг з пагорка і зник між деревами.

Ботанічний сад і Лазенки вже огортали вечірні сутінки. "Божевільний чи геній?" - подумав Вокульський, відчуваючи, що й сам він надзвичайно збуджений. - А якщо геній?.."

Він устав, пішов в глиб парку і змішався з юрбою гуляючих. Йому здавалося, що небо над пагорком, з якого він тільки що зійшов, навіває на нього якийсь священний жах.

В Ботанічному саду було майже тісно; на кожній алеї товклися колони, громади, в крайньому разі, довгі ряди гуляючих; лавки аж угинались від людей, що на них сиділи.

Вокульському загороджували дорогу, наступали на п'яти, штовхали ліктями; з усіх боків лунали розмова і сміх.

В Уяздовській Алеї, попід огорою Бельведерського парку, попід штахетами з боку лікарні, на найдальших алеях і навіть на загороджених стежках, - скрізь було повно людей і весело. Чим більше насувалась на землю темрява, тим густішою і галасливішою ставала юрба.

- Мені вже починає бракувати на світі місця, - пробурмотів Вокульський.

Він перейшов до Лазенок і знайшов там спокійний куточок. На небі засвітилось кілька зірок, від Алеї долітав гомін юрби, а від ставу тягло вільгістю. Часом над його головою з голосним дзижчанням пролітав хрущ або нечутно проносився кажан; в глибині парку жалібно кивили якийсь птах, даремно викликаючи свою пару; далеко на ставу плюскотіли весла й лунав жіночий сміх.

Навпроти нього йшло двоє людей, схилившись одне до одного і щось шепочучи. Вони звернули з алеї і зникли в тіні дерев. Він подумав з сарказмом: "Ось вони, щасливі

закохані! Шепочуться і втікають від людей, як злодії... Оце такі порядки на світі, га? Цікаво, наскільки було б ліпше, аби ним. володів люцифер?.. А якби мене перестрів який-небудь бандит та вбив у цьому глухому закутку?.."

І уявив собі, як воно, мабуть, приємно, коли холодне лезо ножа вганяється в гаряче серце. "На нещастя, тепер заборонено вбивати інших, – зітхнув він. – Можна вбити лише себе – аби тільки одразу і вдало. Що ж!.."

Думка про такий простий спосіб порятунку заспокоїла.

Поступово його опановував якийсь урочистий настрій; йому здалося, що настає момент, коли він повинен дати звіт перед власною совістю, підбити підсумок свого життя. "Якби я був верховним судією, – думав він, – і якби мене спитали, хто більш вартий панни Ізабелли, Охоцький чи Вокульський, я мусив би визнати, що – Охоцький... Він молодший за мене на вісімнадцять років (вісімнадцять років!) і такий гарний... У двадцять вісім років закінчив два факультети (я в ці літа тільки що починав учитись...) і вже має три винаходи (я не маю жодного!). А до цього всього в ньому визріває велика ідея... Літаюча машина – не проста річ, але факт, що він знайшов для неї геніальний і єдино можливий вихідний пункт – вона мусить бути важча за повітря, а не легша, як повітряна куля. Адже все, що літає, починаючи від мухи і кінчаючи велетенським яструбом, – важче за повітря. У нього є правильний вихідний пункт, творчий розум, що він довів хоч би своєю лампою та мікроскопом. То хто ж його знає, чи не пощастить йому збудувати й літаючу машину? А в такому разі в очах людства він стане вищим від Ньютона й Бонапарта разом узятих... І мені з ним змагатися?.. І якщо коли-небудь постане питання, котрий з нас двох повинен поступитися, невже я буду вагатись? Яка ж це мука, сказати собі, що ти мусиш поступитися перед людиною, кінець кінцем такою самою, як і ти, смертною, підпорядкованою хворобам і помилкам, а головне – такою наївною... Адже він ще хлопчак, чого тільки він мені сьогодні не наговорив!.."

Дивний збіг обставин. Коли Вокульський служив у колоніальному магазині, він мріяв про *perpetuum mobile* – машину, яка сама себе приводила б в рух. А коли він вступив у підготовчу школу і зрозумів, що така машина – абсурд, найулюбленішою і найпотаємишою його мрією стало – винайти спосіб керування повітряними кулями. Те, що для Вокульського було лише фантастичною тінню, яка блукала хибними шляхами, у Охоцького стало практичною проблемою. "Яка ж бо це гірка доля! – журно думав Вокульський. – Двом людям дані майже однакові прагнення, тільки один народився на вісімнадцять років раніше, а другий пізніше; один народився в злиднях, а другий в достатку; один не міг видряпатись навіть на перший щабель знання, другий переступив через два... Його вже не зметуть політичні бурі, як мене; йому не зашкодить любов, в якій він вбачає лише розвагу, тоді як для мене, що прожив шість років в пустелі, це почуття – рай і порятунок... Навіть більше!"

От він і переважає мене на кожній ділянці, хоч я маю ті самі почуття, так само розумію дійсність, а працював, безумовно, більше за нього..."

Вокульський добре знав людей і часто порівнював себе з ними. І де б він не був, завжди почував себе трохи кращим за інших. Чи був він продавцем, який цілі ночі

просиджував над книжками, чи студентом., який через злидні йшов до науки, чи солдатом під градом куль, чи засланцем, який у засипаній снігом халупі працював над науковими дослідженнями, – завжди носив він в душі ідею, яка випереджала сучасність на кілька років. А інші жили лише сьогоднішнім днем задля свого шлунка та кишені.

І от аж сьогодні він зустрів чоловіка, вищого за себе, – божевільного, який хоче будувати літаючі машини!.. "Ну, а я хіба не маю сьогодні ідеї, задля якої працюю вже понад рік, здобув багатство, допомагаю людям і змушую їх шанувати мене?" "Так, але любов – почуття особисте, всі зв'язані з ним заслуги – немов риба, підхоплена виром морського циклону. Якби на світі зникла одна жінка, а в мені – пам'ять про неї, чим би я став?.. Звичайним капіталістом, який з нудьги грає в клубі в карти. А тим часом у Охоцького є ідея, котра завжди пориватиме його вперед, якщо тільки він не з'їде з глузду..." "Гаразд, а коли він нічого не досягне і замість зробити літаючу машину потрапить у божевільню?.. А я тим часом зроблю щось реальне; а мікроскоп, якийсь там прилад і навіть електрична лампа, напевне, важать не більше, ніж сотні людей, яким я даю засоби до існування. Відкіля ж у мене оця надхристиянська покірливість?.. Хто, з нас що зробить, – ще невідомо, а поки що я – людина дії, а він – мрійник... Зачекаємо з рік..."

Рік! Вокульський здригнувся. Йому здалося, що в кінці путі, яка називається роком, видно тільки бездонну прірву, котра поглинає все, залишаючись такою ж порожньою... "Отже, порожнеча?.. Порожнеча!.."

Він інстинктивно оглянувся. Був у глибині Лазенківського парку, на глухій алеї, куди не долітав жоден звук. Навіть листя на деревах не шелестіло.

– Котра година? – запитав його раптом хтось хрипким голосом.

– Година?

Вокульський протер очі. Назустріч йому з темряви виринув якийсь обдертус.

– Коли чемно питають, то треба чемно й відповідати, – промовив чоловік і підійшов ближче.

– Убий мене, тоді сам побачиш, – відповів Вокульський.

Голодранець поточився назад. Ліворуч від дороги з'явилося кілька людських тіней.

– Дурні! – вигукнув Вокульський, ідучи вперед. – У мене золотий годинник і кілька сот карбованців грошей... Боронитись я не буду, ну!..

Тіні посунулись між деревами, і хтось півголосом промовив:

– Така сволота зійде, де його й не сіяли...

– Тварюки!.. Боягузи!.. – крикнув Вокульський несамовито. У відповідь йому загупотіли ноги втікачів.

Вокульський схаменувся. "Де ж це я?.. Звичайно, в Лазейках, але де саме?.. Треба йти в другий бік..."

Він кілька разів звертав і вже не знав, куди йде. Серце у нього сильно закалатало, на чолі виступив холодний піт, він перший раз в житті злякався темряви, боявся заблудити.

Кілька хвилин він біг, захикавшись, сам не знаючи куди.

В голові зринали дикі думки. Нарешті ліворуч від себе побачив ограду, а за нею будівлю. "Ага, оранжерея..."

Потім дійшов до якогось містка, передихнув і, спершись на поручні, подумав: "Отже, до чого я дожився?.. Небезпечний суперник... розладнані нерви... Здається, вже сьогодні я міг би дописати останню дію цієї комедії!..."

Проста дорога довела його до ставу, потім до Лазенківського палацу. Через двадцять хвилин він дійшов до Уяздовських Алей і сів на візника, а за чверть години був уже в своїй квартирі.

Побачивши світло й вуличний рух, Вокульський повеселішав, навіть усміхнувся, і прошепотів: "Що мені скочило в голову?.. Якийсь Охоцький... самогубство!.. Які дурниці... Проник же я все-таки в аристократичне товариство, а що буде далі - побачимо..."

Коли він увійшов у кабінет, слуга подав йому листа, писаного на його власному папері рукою пані Мелітон.

- Ця пані приходила сьогодні аж два рази, - сказав вірний слуга. - Раз о п'ятій, другий раз о восьмій...

Розділ дванадцятий

КЛОПОТИ В ЧУЖИХ СПРАВАХ

Вокульський не поспішав відкривати листа пані Мелітон, пригадуючи недавно пережите. Йому здавалось, що в неосвітленій частині кабінету він і досі бачить темну гушавину Лазенківського парку, невиразні силуети обдертусів, які заступили йому дорогу, а пізніше пагорок з колодязем, де Охоцький ділився з ним своїми намірами. Але як тільки він переводив очі на світло, туманні образи зникали. Тоді він бачив лампу з зеленим абажуром, купу паперів, бронзові статуетки на письмовому столі, - і йому часом здавалось, що Охоцький з його літаючими машинами і його власний розпач були тільки сном. "Який він геній? - казав сам собі Вокульський. - Він звичайнісінький мрійник!.. І панна Ізабелла така самісінька жінка, як інші... Вийде за мене - гаразд, а не вийде, то не втру ж я від цього".

Він розгорнув листа і прочитав:

"Шановний пане! Важлива новина: через кілька днів продаватиметься будинок Леицьких, а єдиним покупцем буде баронеса Кшешовська - їхня родичка й ворог. Я напевне знаю, що вона заплатить за будинок лише шістдесят тисяч, а в такому разі залишок посагу панни Ізабелли в сумі тридцять тисяч карбованців пропаде. Це дуже сприятливий момент, бо панна Ізабелла, поставлена перед необхідністю вибирати між злиднями і шлюбом з маршалком, охоче погодиться на всяку іншу комбінацію. Я гадаю,

що цього разу ви не проминете зручної пагоди, як то було з векселями Лепцького, коли ви подерли їх перед моїми очима. Пам'ятайте: жінки так люблять бути пригнобленими, що для більшого ефекту не вадить інколи придавити їх ногою. Що рішучіше Ви це зробите, то певніше вона Вас покохає. Пам'ятайте про це!..

Зрештою, Ви можете зробити Бельці невелику приємність. Барон Кшешовський, перебуваючи в скрутному становищі, продав дружині свого улюбленого коня, який цими днями має брати участь в скачках і на якого він покладав великі надії. Наскільки мені відомі їхні взаємини, Бельця була б дуже задоволена, якби в день скачок цей кінь не належав ні баронові, ні його дружині. Баронові було б соромно, що він продав коня, а баронесі було б прикро, якби кінь виграв гроші для когось іншого. Великосвітські інтриги – це дуже делікатна справа, але спробуйте їх використати.

Нагода незабаром трапиться, бо, наскільки мені відомо, один такий Марушевич, приятель обох Кшентовських, має запропонувати Вам купити цього коня. Пам'ятайте, що ланки коряться тільки тим, хто міцно тримає їх в руках, одночасно потураючи їхнім примхам.

Правду кажу, я починаю вірити, що Ви народилися під щасливою зіркою.

Щиро віддана вам А. М."

Вокульський глибоко зітхнув; обидві новини були важливі. Він вдруге перечитав листа, дивуючись з різкого стилю пані Мелітон та з її зауважень на адресу жіноцтва.

Міцно тримати людей і обставини в своїх руках – це було в натурі Вокульського; він усіх і все готовий був скрутити в руках, крім панни Ізабелли. Вона була єдиною істотою, якій він хотів би дати повну волю або навіть коритися їй.

Він мимоволі оглянувся: слуга й добі стояв у дверях.

– Іди спати, – сказав він йому.

– Зараз піду, тільки був тут ще один пан, – відказав слуга.

– Який пан?

– Він залишив картку, он лежить на столі.

На столі лежала візитна картка Марушевича.

– Ага... Що ж той пан казав?

– Та він так ніби нічого й не казав. Тільки питав, коли ви буваєте вдома. Ну, я й сказав йому: отак о десятій вранці, тоді він сказав, що прийде завтра о десятій, тільки на хвилинку.

– Гаразд. На добраніч.

– Кланяюсь в ноги, пане.

Слуга вийшов. Вокульський відчув себе цілком спокійним. Охоцький і його літаючі машини якимось одразу втратили своє значення. Він знову був повний енергії, як тоді, коли виїжджав у Болгарію. Тоді він вирушав здобувати капітал, а тепер має нагоду частину його витратити для напни Ізабелли. Не давала йому спокою фраза з листа пані Мелітон: "...поставлена перед необхідністю вибирати між злиднями і шлюбом з маршалком..." Отже, вона ніколи не опиниться в цьому становищі. І врятує її не якийсь

там Охоцький з допомогою своєї машини, а саме він... Відчував у собі стільки сили, що коли б у цю хвилину над ним завалилася стеля з двома горішніми поверхами, він мабуть, удержав би її.

Діставши з шухляди записну книжку, Вокульський почав підрахунки: "Скаковий кінь - дрібниця... Коштуватиме щонайбільше тисячу карбованців, з яких певна частина повернеться... Будинок - шістдесят тисяч, посаг панни Ізабелли - тридцять тисяч, разом - дев'яносто тисяч. Нівроку собі... майже третина мого капіталу. Проте за будинок мені повернуть принаймні шістдесят тисяч або більше... Тільки треба буде умовити Ленцького, щоб ці тридцять тисяч він доручив мені. За них я платитиму їм на рік п'ять тисяч дивідендів. Думаю, що цього їм на прожиток вистачить? Коня віддам берейторові, нехай підготує його до скачок... О десятій буде у мене Марушевич, об одинадцятій піду до адвоката... Гроші позичу за вісім процентів річних - отже, ще сім тисяч двісті карбованців. Сам матиму, напевне, процентів п'ятнадцять, пу й будинок даватиме якісь прибутки...

А що скажуть мої компаньйони? Та мені це однаково!

Я маю сорок п'ять тисяч карбованців доходу на рік, з них витрачу дванадцять-тринадцять тисяч, залишиться тридцять дві тисячі карбованців... З такими грошми моя дружина не повинна б нудьгувати... Протягом року позбудуся того будинку хоч би і з втратою тридцяти тисяч карбованців... А втім, це не втрата, а посаг панни Ізабелли..."

Опівночі Вокульський почав роздягатись. Під впливом точно накресленого плану, виразної мети нерви його заспокоїлись. Він погасив світло, ліг, подивився на фіранки, які колихав на вікні вітер, і заснув як убитий.

Прокинувся він о сьомій годині таким бадьорим і веселим, що слуга, помітивши це, затримався в кімнаті.

- Чого тобі треба? - спитав Вокульський.

- Мені нічого. А от сторожеві, прошу папа, треба, та він не сміє просити вас, щоб ви потрудились бути його дитині хрещеним батьком.

- А-а-а!.. А він питав мене, чи я хочу, щоб у нього була дитина?

- Не питав, бо ви тоді були на війні.

- Ну, гаразд. Буду його кумом.

- То, може б, ви мені тепер подарували старого сюртука, бо як же я піду на хрестини?

- Гаразд, візьми собі сюртука.

- А припасувати на мене?..

- От дурень, не мороч мені голови.... Візьми та припасуй, хоч я не знаю, що саме.

- Та я хотів би, прошу пана, оксамитного коміра.

- Ну то пришивай собі оксамитного коміра та йди к чорту.

- Ви зовсім даремно гніваєтесь, бо я ж стараюсь для вашого гонору, а не для себе, - відповів слуга і вийшов, грюкнувши дверима.

Він відчував, що його пан у найкращому настрої.

Вокульський одягнувся й сів за бухгалтерські книги, разом п'ючи без нічого чай.

Закінчивши підрахунки, він написав одну телеграму в Москву про надіслання чека на сто тисяч карбованців, а другу – віденському торговельному агентові, щоб той затримав деякі замовлення.

За кілька хвилин перед десятою увійшов Марушевич.

Молодик здавався ще більш виснаженим та несміливим, ніж учора.

– Ви дозволите, – промовив він після привітання, – я одразу викладу карти на стіл...

У мене до вас незвичайна пропозиція...

– Готовий слухати найнезвичайнішу.

– Баронеса Кшешовська (я приятель барона й баронеси), – казав виснажений молодик, – хоче продати скакового коня. Я одразу й подумав, що, може б, ви, при ваших зв'язках, захотіли купити цього коня... У нього величезні шанси на виграш, тим більше, що в забігу, крім нього, йде ще тільки двоє коней, набагато слабших...

– Чому ж баронеса сама не хоче брати участі в скачках?

– Вона?.. Вона смертельно ненавидить скачки!

– То нащо ж вона купувала скакового коня?

– З двох причин, – відповів молодик. – По-перше, баронові потрібно було дістати вісімсот карбованців на сплату боргу честі, і він сказав, що застрелиться, коли не дістане цих грошей, хоч би за свого улюбленого коня, по-друге, баронеса не бажає, щоб її чоловік брав участь в скачках.

Отож вона купила цього коня, а тепер аж захворіла від сорому й розпачу і хотіла б продати його за будь-яку ціну.

– А саме?

– За вісімсот карбованців, – відповів молодик, опустивши очі.

– Де стоїть кінь?

– В манежі у Міллера.

– А документи?

– Ось вони, – вже веселіше відповів Марушевич, витягаючи пачку паперів з бічної кишені сюртука.

– Можемо одразу скінчити? – спитав Вокульський, переглядаючи папери.

– Можемо негайно.

– Після обіду підемо дивитись на коня?

– Ну, звичайно...

– Значить, пишіть розписку, – сказав Вокульський і вийняв гроші з шухляди.

– На вісімсот... звичайно?... – промовив молодик.

Він швиденько взяв папір і ручку й почав писати. Вокульський помітив, що рука у нього трохи тремтіла, а обличчя мінилося.

Розписка була написана за всіма правилами. Вокульський поклав на стіл вісім асигнацій по сто карбованців і сховав папери в шухляду. Через хвилину молодик, так само збентежений, залишив кабінет. Йдучи наниз сходами, він думав: "Падлюка я, падлюка!.. Але через кілька днів я поверну тій відьмі двісті карбованців і скажу, що Вокульський, побачивши коня, оцінив його по-новому й додав ці гроші.

Вони ж, напевне, не зустрінуться – ні барон з своєю жіночкою, ні оцей... купчик з ними. Сказав написати розписку... ач який!.. Одразу видно гендляр і парвеню... Ой, як же мене покарано за мою легковажність..."

Об одинадцятій Вокульський вийшов на вулицю, маючи намір іти до адвоката.

Як тільки він вийшов з під'їзду, три візники, забачивши світле пальто й білого капелюха, вдарили по конях. Один в'їхав другому дишлем у бричку з відкидним верхом, а третій, обминаючи їх, мало не збив з ніг носія з важкою шафою. Зчинився галас, візники почали шмагати один одного батогами, засюрчали свистки поліцейських, і скінчилось на тому, що два найгарячіших візники самі себе одвезли в участок власними екіпажами. "Погана прикмета, – подумав Вокульський і вдарив себе долонею по лобі. – Оце так! їду до адвоката, щоб купив мені будинок, а не знаю, ні який він, ні навіть де стоїть".

Він повернувся додому і, як був – з капелюхом на голові і з палицею під пахвою, почав перегортати адрес-календар.

На щастя, він чув, що будинок Ленцьких десь в районі Єрусалимської Алеї; проте минуло кілька хвилин, поки він відшукав у календарі вулицю й номер. "Це б я добре зарекомендував себе перед адвокатом! – думав він, виходячи з квартири. – Одного дня умовляю людей довірити мені свої капітали, а другого купую кота в мішку. Звичайно, що так я одразу скомпрометував би або себе, або панну Ізабеллу".

Поблизу їхав візник. Вокульський сів у бричку і сказав везти себе до Єрусалимської Алеї. На розі він зліз і пішов у одну з бічних вулиць.

День був погожий, на небі ні хмаринки, брук чисто підметений. В багатьох будинках вікна відчинені, подекуди їх мили; пустотливий вітер розвівав спідниці у покоївок, причому можна було помітити, що варшавські служниці легше наважуються мити вікна на четвертому поверсі, ніж власні ноги. З багатьох квартир лунали звуки рояля, з дворів – звуки катеринок, монотонні вигуки різнощиків, тандитників та інших таких підприємців. Подекуди в воротах позіхали двірники в синіх сорочках; кілька собак ганяли по вулиці, якою ніхто не їздив; тут же бавились малі діти, здираючи кору з молодих каштанів, на яких ще не встигло потемніти ясно-зелене листя.

Взагалі вулиця здавалась чистою, спокійною і веселою.

На другому її кіпці навіть видно було клапоть неба й високі дерева. Але цей сільський пейзаж, такий по властивий для Варшави, загороджувало риштовання та висока цегляна стіна.

Йдучи правим тротуаром, Вокульський ще здалека побачив по лівий бік вулиці будинок, пофарбований яскраво-жовтою фарбою. У Варшаві дуже багато жовтих будинків, вона, мабуть, чи не найжовтіше місто під сонцем. Але цей будинок був жовтіший за інші, і на виставці жовтих предметів (яка, безумовно, колись буде влаштована), напевне, одержав би першу премію.

Підійшовши ближче, Вокульський переконався, що цей незвичайний будинок привернув не тільки його увагу: навіть собаки залишали на його стінах свої візитні картки частіше, ніж на інших.

- Хай тобі чорт, - тихо сказав Вокульський, - та це ж, здається, він і є... Це й справді був будинок Ленцьких.

Вокульський почав оглядати його.

Будинок - чотириповерховий, з залізними балконами, причому кожен поверх збудований в іншому стилі. Зате в архітектурі воріт панував єдиний мотив - віяло. Верхня частина воріт мала форму розгорненого віяла, яким могла б обмахуватись допотопна велетка. На обох половинках воріт були вирізьблені величезні прямокутники, по кутках оздоблені також розкритими віялами. Але найціннішою прикрасою воріт були головки цвяхів посеред кожної половинки таких величезних розмірів, наче саме вони прибивали ворота до будинку, а будинок - до Варшави.

Незвичайне було підворіття - з прогнилою підлогою, зате з мальовничими ландшафтами по стінах. Було там стільки пагорків, лісів, потоків та скель, що мешканці цього дому сміливо могли нікуди не виїжджати на літо.

Невеликий двір, оточений з трьох боків чотириповерховими флігелями, нагадував дно широкого колодязя, наповненого всілякими пахощами. В кожному кутку були двері, а в одному - аж двоє; під вікном двірницької стояв ящик на сміття та водопровідний кран. Вокульський мимохідь заглянув у головний під'їзд з скляними дверима. Сходи в ньому були дуже брудні, зате поруч у ніші стояла німфа з глеком над головою і з одбитим носом. Оскільки глек був малиновий, обличчя німфи - жовте, груди зелені, а ноги блакитні, можна було догадатись, що німфа стоїть навпроти вікна з кольоровими шибками.

- Ну, так!.. - буркнув Вокульський тоном, в якому не чути було великого захоплення.

В цю хвилину з правого флігеля вийшла вродлива жінка з маленькою дівчинкою.

- А тепер, мамо, ми підемо в сад? - спитала дівчинка.

- Ні, дитинко, зараз ми підемо в магазин, а в сад - після обіду, - відповіла жінка дуже приємним голосом.

Це була висока шатенка з сірими очима і класичними рисами обличчя. Вони глянули одне на одного - і дама почервоніла. "Відкіля я її знаю?" - подумав Вокульський, виходячи з воріт на вулицю.

Дама оглянулась, але, побачивши, що він дивиться на неї, одвернулась. "Так, - думав він, - я бачив її в квітні в костюлі, а потім у своєму магазині. Навіть Ігнац звертав на неї мою увагу й казав, що у неї гарні ноги. Справді, хороші".

Він знов зайшов у підворіття й почав читати список мешканців. "Що? Баронеса Кшешовська на третьому поверсі!.. Що, що?.. Марушевич у лівому флігелі на другому?.. Цікава компанія! На четвертому поверсі студенти. Хто ж зона. оця красуня? Правий флігель, другий поверх - Ядвіга Місевич, пенсіонерка, і Гелена Ставська з дочкою. Це, напевне, вона".

Він зайшов у двір і почав роздивлятися. Майже всі вікна були відчинені. В задньому флігелі містилась пральня з вивіскою: "Паризька"; на четвертому поверсі чути було стукіт шевського молотка, нижче на карнизі воркотіла пара голубів, а на третьому

поверсі того самого флігеля вже кілька хвилин лунали розмірні звуки рояля і чиєсь верескливе сопрано виспівувало гаму:

- А!., а!., а!., а!., а!., а!., а!., а!..

Високо над собою, на четвертім поверсі, Вокульський почув сильний бас:

- О! Вона знову випила куссін... З неї вже вилазить солітер. Марисю, йди до нас!..

Одночасно з вікна на третьому поверсі вихилилась жіноча голова й закричала:

- Марисю!.. Зараз же йди додому... Марисю!..

- Їй же богу, це Кшешовська! - стиха промовив Вокульський.

В цю мить він почув характерний шелест: з четвертого поверху полився струмінь води, потрапив на висунену голову пані Кшешовської і розбризкався по дворі.

- Марисю!.. Йди до нас... - гукав басовитий голос.

- Негідники! - кричала пані Кшешовська, задираючи вгору голову.

Новий струмінь води линув звверху і перебив їй мову. Разом з цим у вікні четвертого поверху показала голова молодика з чорною щетиною на обличчі. Помітивши, що пані Кшешовська сховалась у вікні, молодик вигукнув чудовим басом:

- Ах, це пані добродійка! Пробачте, будь ласка...

З квартири Кшешовської йому відповіли спазматичні ридання:

- Ох, я нещасна!.. Присягаюсь, що це він, отой негідник, нацькував на мене цих бандитів... Отак він мені віддячив за те, що вирятувала його із злиднів!.. Що купила його коня!..

Тим часом унизу прачки прали білизну, на четвертому поверсі швець стукав молотком, а на третьому в задньому флігелі звучав рояль і лунала вересклива гама;

- А!., а!., а!., а! а!., а!., а!.. а! - Веселий будинок, нічого не скажеш, - пробурмотів Вокульський, стріпуючи краплі води, що потрапили йому на рукав.

Він вийшов з двору на вулицю, ще раз оглянув нерухомість, господарем якої мав стати, і повернув в Єрусалимську Алею. Тут він узяв візника й поїхав до адвоката.

В передпокої адвоката він застав кількох обдертих євреїв і стару жінку, закутану хусткою. Крізь відчинені двері ліворуч видно було шафи, наповнені папками, трьох діловодів, які старанно щось писали, і кількох клієнтів, видно, з міщан; у одного з них фізіономія була явно кримінальна, а в інших - знудьговані.

Старий лакей з сивими вусами й підозріливим поглядом зняв з Вокульського пальто і спитав:

- У вас, вельможний пане, довга розмова?

- Ні, коротка.

Лакей увів Вокульського в зал праворуч.

- Як мені про вас сказати?

Вокульський дав йому свою візитну картку й залишився сам. У залі стояли меблі, оббиті малиновим оксамитом, як у вагонах першого класу, кілька оздоблених шаф з гарно оправленими книжками, яких, видно, ніхто не читав, а на столі - кілька ілюстрованих журналів та альбомів, що їх, мабуть, розглядали всі. В одному кутку залу стояла гіпсова статуя богині Феміди з мідними терезами, і брудними колінами.

- Пан адвокат просить, - промовив лакей крізь прочинені двері.

В кабінеті знаменитого адвоката були оббиті коричневою шкірою меблі, на вікнах - коричневі фіранки, а на шпалерах - коричневі візерунки. Сам господар був у коричневому сюртуку, а в руці держав довжелезного цибуха з масивною бурштиною оправою на кінці.

- Я був певний, що сьогодні побачу шановного пана у себе, - сказав адвокат, підсуваючи Вокульському крісло на коліщатах і одночасно вирівнюючи ногою трохи зморщений килим. - Одним словом, - мовив далі адвокат, - можемо розраховувати приблизно на триста тисяч карбованців внесків у нашу спілку. А що підемо незабаром до нотаріуса і зберемо всю готівку до копійки, в цьому можете звіритись на мене...

Він говорив, підкреслюючи особливо важливі слова, тиснув Вокульському руку і скося спостерігав за ним.

- А, спілка!.. - повторив Вокульський, сідаючи в крісло. - Це вже їхнє діло, скільки вони зберуть готівки.

- Ну, все-таки капітал... - зауважив адвокат.

- У мене вистачить і свого.

- Ознака довір'я...

- З мене досить свого.

Адвокат замовк і квапливо став смоктати дим з цибуха.

- У мене до вас прохання, - сказав Вокульський, трохи помовчавши.

Адвокат втупив в нього очі, намагаючись відгадати, що воно за прохання, бо від його характеру залежало, як треба слухати. Проте він, мабуть, не виявив нічого загрозливого, бо фізіономія його набула серйозного, але цілком приязного виразу.

- Я хочу купити дім, - сказав Вокульський.

- Уже?.. - спитав адвокат, зводячи брови і схиляючи голову. - Поздоровляю, щиро поздоровляю... Торговельний дім не даремно називається *домом*... Власний дім для купця те саме, що стремено для вершника: він певніше тримається в справах. Комерція, яка не ґрунтується на такій реальній основі, як дім, - це тільки крамарство. Про який же дім ідеться, якщо ви вшануєте мене своїм довір'ям?

- Цими днями продається з торгів будинок пана Ленцького...

- Знаю, - перебив адвокат. - Кам'яні стіни в доброму стані, тільки дерев'яні частини треба б поступово замінити.

Позаду садок... Купуватиме баронеса Кшешовська, даватиме до шістдесяти тисяч, конкурентів, напевне, не буде, купимо щонайбільше за шістдесят тисяч карбованців.

- Хоч би й за дев'яносто тисяч або й більше, - сказав Вокульський.

- Навіщо?.. - аж схопився з крісла адвокат. - Баронеса більш як шістдесят тисяч не дасть, тепер будинків ніхто не купує... Дуже вдала купівля...

- Для мене вона буде вдалою й за дев'яносто тисяч...

- Але за шістдесят п'ять краще.

- Я не хочу оббирати мого майбутнього спільника.

- Спільника!.. - вигукнув адвокат. - Але ж шановний пан Леицький -

справжнісінький банкрут! Ви просто пошкодите йому, коли дасте кілька зайвих тисяч карбованців.

Я знаю, як дивиться на такі справи його сестра графиня... Як тільки пан Ленцький залишиться без копійки за душею, його чарівна дочка одразу вийде заміж за барона або маршалка...

Очі у Вокульського так дико блиснули, що адвокат замовк. Він пильно подивився на свого гостя, подумав і ляснув себе долонею по лобі.

- Шановний пане Вокульський, - спитав він, - ви остаточно вирішили дати дев'яносто тисяч за ту розвалюху?

- Так, - глухо відповів Вокульський.

- Дев'яносто мінус шістдесят... посаг панни Ізабелли... - буркнув адвокат. - Ага...

Фізіономія і вся його поведінка миттю змінилися. Він видмухнув з люльки цілу хмару диму, розлігся в кріслі і, помахавши рукою в бік Вокульського, промовив;

- Ми один одного розуміємо, пане Вокульський. Признаюсь щиро - ще п'ять хвилин тому я підозрював вас хто зна в чому, та справи ваші чисті. Але тепер, вірте мені, в моїй особі ви маєте доброзичливу людину і... спільника...

- Тепер я вас не розумію, - тихо промовив Вокульський, опускаючи очі.

На щоках у адвоката виступили цеглисті плями. Він подзвонив, увійшов лакей.

- Не впускайте сюди нікого, поки я не скажу, - наказав адвокат.

- Слухаю пана, - відповів похмурий лакей.

Вони знову залишились удвох.

- Пане... Станіславе, - почав адвокат. - Ви знаєте, що таке наша аристократія та її оточення?.. Це кілька тисяч чоловік, які висмоктують соки з країни, розтриють гроші по закордонах, привозять відтіля найгірші звички, заражають ними начебто здорові середні класи й самі безнадійно гинуть: економічно, фізіологічно й морально. Якби їх можна було змусити працювати, якби схрестити з іншими верствами населення, тоді б, може... вийшло щось путяще, бо вдача у них тонша за нашу. Розумієте... схрестити, а не викидати на їх підтримання тридцять тисяч карбованців. Отож у схрещуванні я вам можу допомогти, але в марнуванні тридцяти тисяч карбованців - ні!..

- Я вас зовсім не розумію, - тихо відказав Вокульський.

- Ви розумієте, тільки не довіряєте мені. Недовірливість - це позитивна риса, і я не буду вас від неї лікувати. Скажу тільки: Ленцький-банкрут може... породичатися навіть з купцем, а тим більше з купцем-шляхтичем. Але Ленцький з тридцятьма тисячами карбованців у кишені...

- Пане адвокате, - перебив його Вокульський, - чи згодні ви від мого імені взяти участь у торгах?

- Згоден, але понад те, що даватиме Кшешовська, накину не більш як кілька тисяч. Ви мені пробачте, але сам з собою я торгуватися не можу.

- А якщо знайдеться третій претендент?

- Що ж! В такому разі я переторгую і його, аби тільки задовольнити вашу примху.

Вокульський устав.

- Дякую вам, - сказав він, - за щирість. Ви маєте рацію, але у мене є свої міркування... Гроші я принесу вам завтра, а тепер - до побачення.

- Жаль мені вас, - сказав адвокат, стискаючи йому на прощання руку.

- Чому?

- Та тому, що той, хто хоче перемогти, повинен придушити супротивника, а не годувати його з власної комори.

Ви робите помилку, яка вас швидше віддалить, а не наблизить до мети.

- Ви помиляєтесь.

- Романтик... романтик... - повторював адвокат, сміючись.

Вокульський вибіг від адвоката і, сівши на візника, сказав їхати на Електоральну вулицю. Він був збентежений тим, що адвокат розгадав його таємницю, і тим, що він засуджував метод його дії. Звичайно, що той, хто хоче перемогти, повинен придушити супротивника, але ж його здобиччю мала бути панна Ізабелла!..

Він зупинив візника перед непоказною крамничкою, над якою висіла чорна вивіска з жовтим написом: "Вексельна і лотерейна контора С.Шлангбаума".

Крамниця була відчинена. За оббитим бляхою і одгородженим від публіки дротяною сіткою прилавком сидів старий єврей з лисою головою і сивою бородою, немов приліпленою до "Кур'єра", що лежав на прилавку.

- Добрий день, пане Шлангбаум! - голосно привітався Вокульський.

Єврей підвів голову і зсунув окуляри з лоба на очі.

- Ах, це ви, пане добродію!.. - відповів старий, стискаючи йому руку. - Що це, невже й вам уже потрібні гроші?..

- Ні, - відповів Вокульський, сідаючи на плетений стілець, що стояв перед прилавком. А через те, що йодіу було соромно одразу сказати, чого він сюди прийшов, тому почав з запитання: - Ну, що чути, пане Шлангбаум?..

- Погані чутки! - зітхнув старий. - Починають переслідувати євреїв. Може, воно й добре. Коли нас будуть бити, цькувати та плювати на нас, то, може, опам'ятаються молоді євреї, як-от мій Генрік, що понадыгали сюртуки й забули свою віру.

- Хто вас переслідує! - заперечив Вокульський.

- Ви хочете доказів?.. - спитав Шлангбаум. - Ось вам докази, в оцьому "Кур'єрі". Позавчора я послав їм шараду. Ви умієте розгадувати шаради? Отож я їм послав таку:

Перше і друге - копитна тварина.

Перше і третє - на голові у жінок;

Все разом - на війні верхогонить,

Хай нас бог від нього боронить.

Знаєте, що це таке?.. Перше і друге - це: ко-за; перше і третє - то: ко-ки, а все разом: ко-за-ки. І знаєте, що вони мені одписали?.. Зараз...

Він підняв "Кур'єр" і почав читати:

- "Відповіді редакції". Панові В. В. Велика енциклопедія Оргельбрайда..." Не те. "Панові Мотилькові. Фрак треба одягати..." Не те. Ага, ось... "Панові С.Шлангбаумові. Ваша шарада політична, але не граматична". Скажіть, будь ласка, - що в ній політичного? Якби я написав про Дізраелі чи про Бісмарка, це була б політика, а про козаків - яка ж це політика, це просто військове.

- Але де ж ви бачите тут переслідування євреїв? - спитав Вокульський.

- Зараз скажу. Вам самим доводилось боронити від переслідування мого Генріка; я все це знаю, хоч і не він мені казав. А тепер про шараду. Коли я півроку тому поніс мою шараду до пана редактора Шимановського, то він мені сказав: "Пане Шлангбаум, ми цієї шарами друкувати не будемо, але я б вам порадив: краще вже писати шаради, ніж брати з людей проценти". А я кажу: "Пане редакторе, якщо ви платитимете мені за шаради стільки, скільки я маю за проценти, то я буду писати". А пан Шимановський мені: "У нас, пане Шлангбаум, немає таких великих грошей, щоб платити за ваші шаради". Це сказав сам пан Шимановський, ви чуєте? І от сьогодні вони мені пишуть в "Кур'єрі", що це політичне й не граматичне!.. А півроку тому вони казали інакше. А що зараз друкують у газетах про євреїв!..

Вокульський слухав історії про переслідування євреїв, дивився на лотерейну таблицю, що висіла на стіні, й тарабанив пальцями по прилавку. Але думав про своє і вагався.

- А ви постійно займаєтесь шарадами, пане Шлангбаум? спитав він.

- Що - я?.. - відповів старий. - От у мене від Генріка є онучок. Йому лише дев'ять років, але послухайте, якого він мені минулого тижня написав листа! "Дідусю, - пише він, той маленький Михась, - мені потрібна така шарада:

*Моє перше - буква шипляча,
Моє друге - та, не інакша,
Як ще дві буковки додати,
Разом - буде те,
Що мені з одежі треба придбати.*

Дідусю, - писав мені той маленький Михась, - а як одгадаєте, то пришліть мені на це разом шість карбованців". Я як прочитав, пане Вокульський, то аж заплакав. Бо те перше - буква *ш*, друге: й так видно, що *-та*, виходить - *шта*... То хіба трудно догадатись, що треба додати тільки дві букви: *ни*, і разом виходить *штани*! Я заплакав, пане Вокульський, тому що така розумна дитина через Геирікову упертість ходить без штанів. Але я йому одписав: "Мій коханий внучку! Я дуже радий, що ти навчився у діда складати шаради. А щоб ти ще навчився бути й ощадливим, то я тобі на теразом посилаю тільки чотири карбованці. А якщо ти будеш добре вчитись, то я тобі після канікул справлю таку шараду:

Перше по-німецьки означає рот, друге - година.

Разом купують тоді, коли до гімназії вступить дитина.

Це означає: мунд-ур^[69]; ви одразу догадались, правда ж, пане Вокульський?

- Виходить, вся ваша родина захоплюється шарадами? - спитав Вокульський.

- Не тільки моя, - відповів Шлангбаум. - У нас, шановний пане, тобто у євреїв, копи збирається молодь, то не розважається, як у вас, танцями, компліментами, уборами та всякими дурницями. Вона або робить обрахунки, або розглядає вчені книжки, екзаменує одне одного або розв'язує шаради, ребуси, шахові задачі. У нас завжди працює розум, через те єврейські голови розумні і через те, не в прогнів вам буде сказано, вони завоюють весь світ!.. У вас все робиться згарячу, через війни, а у нас тільки через розум і терплячість.

Остання фраза вразила Вокульського. Адже він теж здобував панну Ізабеллу розумом і терплячістю... Він відчув полегкість, перестав вагатись і раптом сказав:

- Пане Шлангбаум, у мене є до вас прохання...

- Пане Вокульський, ваше прохання для мене однаково, що наказ!..

- Я хочу купити будинок Ленцького...

- Знаю той будинок. Він буде проданий за шістдесят з чимось тисяч.

- А я хочу, щоб він був проданий за дев'яносто тисяч і потребую кого-небудь, хто нагнав би ціну до цієї суми.

Шлангбаум вирячив очі.

- Як так?.. Ви хочете заплатити на тридцять тисяч дорожче?

- Так, хочу...

- Перепрошую, але не розумію. Якби продавали ваш будинок, а Ленцький хотів його купити, тоді вам вигідно було б наганяти ціну. Але якщо ви купуєте, то вам вигідно знизити ціну.

- Мені вигідно заплатити дорожче.

Старий похитав головою, трохи помовчав і заговорив знову:

- Якби я вас не знав, то міг би подумати, що ви робите невикідне діло, а тому що я вас знаю, то думаю собі - ви робите... чудне діло. Мало того, що ви вкладаєте готівку в оті мури і втрачаєте процентів з десяти річних, то ви ще хочете переплатити тридцять тисяч карбованців!.. Пане Вокульський, - додав він, беручи його за руку, - не робіть цієї дурниці. Я вас прошу... Старий Шлангбаум вас просить...

Повірте мені, я на цьому виграю...

Шлангбаум раптом підняв пальця до лоба. У нього блиснули очі й білі, як перли, зуби.

- Ха-ха!.. - засміявся він. - Ну, мабуть, я вже зовсім старий, коли одразу не догадався, в чому річ... Ви дасте панові Летіцькому тридцять тисяч, а він допоможе вам заробити сто тисяч карбованців... Гіт!^[70] Я дам вам такого конкурента, який за п'ятнадцять карбованців нажене яку завгодно ціну. Дуже порядний пан, католик, тільки не давайте йому грошей наперед. Дам вам ще благородну даму, яка за десять карбованців теж набиватиме ціну... Можу дати ще зо два єврейчики по п'ять

карбованців... Там будуть такі торги, що ви можете заплатити хоч сто п'ятдесят тисяч, і ніхто не догадається, як воно хитро зроблено...

Вокульському було трохи прикро.

- В усякому разі, ця справа залишається між нами.

- Пане Вокульський! - урочисто промовив Шлангбаум. - Вам цього не треба було казати. Ваш секрет - це мій секрет. Ви оступились за мого Генріка, ви не переслідуєте євреїв...

Вони попрощались, і Вокульський повернувся додому.

Там він застав Марушевича і поїхав з ним у манеж - подивитись на купленого коня.

Будівля манежу складалася з двох споруд, поєднаних між собою в формі еполета: в прямокутній частині містилася стайня, а в круглій - манеж.

Коли Вокульський з Марушевичем увійшли в манеж, там якраз відбувався урок верхової їзди. Четверо мужчин і одна дама їхали на певній відстані одне за одним по під стінами манежу, а насередині стояв директор закладу, мужчина військової постави, в синій куртці, в білих вузьких рейтузах і в високих чоботях з острогами. Це був пан Міллер. Він командував верхівцями, допомагаючи собі в цьому ділі довгим бичем, яким час від часу хльоскав коней, причому здригались і кривилися їздиці. Вокульський мимохідь помітив, що один з верхівців, що їздив без стремен, закинувши за спину праву руку, був веселий одчаюга, другий з усієї сили намагався вдержатись на спині коня десь між гривною і крупом, а третій, здавалося, весь час намагався зіскочити з коня і вже ніколи в житті не братися до верхової їзди. Тільки дама в амазонці їздила сміливо й спритно, і Вокульський подумав, що для жінок нема на світі ні незручного, ні небезпечного становища.

Марушевич познайомив Вокульського з директором.

- Я якраз вас і ждав. Зараз буду до ваших послуг. Пане Шульц!..

В манеж вбіг пан Шульц, молодий блондин, одягнений також в синю куртку, але ще в вищих чоботях і ще вужчих штаних. Він по-військовому цокнув за каблучками, взяв у руки символ директорської влади, і Вокульський, ще не вийшовши з манежу, переконався, що Шульц, незважаючи на молодий вік, орудує бичем ще енергійніше, ніж сам директор. Бо другий їздець аж засичав, а третій просто почав лаятись.

- Ви приймаєте коня пана барона, - звернувся директор до Вокульського, - з усіма належними до нього речами: сідлами, попонами і таке інше?..

- Звичайно.

- В такому разі з вас належить шістдесят карбованців за стайню, яких барон не сплатив.

- Нічого не вдієш.

Вони увійшли в окрему переділку, в якій було видно, наче вдень, навіть оздоблену килимами, правда, не дуже дорогими. Жолоб буй новий і повний корму, драбина для сіна - також, на підлозі підстелена свіжа солома. Проте бистре око пана директора помітило якийсь непорядок, бо він крикнув:

- Пане Ксаверію, що це тут робиться, тисяча чортів!..

Може, ви і в своїй спальні тримаєте такі речі?

Другий помічник директора з'явився тільки на мить. Він зазирнув у переділку, зник і в коридорі закричав:

- Войцех... Сто тисяч чортів твоєї матері! Зараз же мені прибери, а то скажу покласти тобі все це на стіл...

- Щепане!.. Чортова холера.... - озвався третій голос за переділкою. - Якщо ти, собаче насіння, ще раз отак залишиш стайню, то заставлю тебе вигризти зубами...

Водночас пролунало кілька тупих ударів, немов хтось ухопив когось другого за голову і товк нею об стіну. Незабаром Вокульський побачив через вікно в стайні парубчача з металевими гудзиками на куртці, який вибіг надвір за мітлою і, знайшовши її, мимохідь оперіщив нею по голові якогось цікавого єврея, що заглядав у двір з вулиці. Як природознавець, Вокульський здивувався з нового закону збереження енергії, завдяки якому гнів директора таким незвичайним способом перекинувся аж на істоту, що перебувала поза манежем.

Тим часом директор наказав вивести коня в коридор. Це була прекрасна тварина на тонких ногах, з маленькою головою і розумними й добрими очима. На ходу кінь обернувся до Вокульського, обнюхуючи його і хропучи, немов упізнавав у ньому хазяїна.

- Бачите, він уже впізнав вас, - сказав директор. - Дайте йому цукру... Чудовий коник!..

Кажучи це, він видобув з кишені грудку брудної речовини, що відгонила тютюном. Вокульський простягнув її коневі, і той без вагання з'їв цукор.

- Закладаюсь на п'ятдесят карбованців, що він виграє! - вигукнув директор. - Ви згодні?

- Згоден, - відповів Вокульський.

- Неодмінно виграє. Я дам найкращого жокея і сам навчу його, як вести. Але якби кінь залишився у Кшешовського, то, хай мене грім уб'є, приплентався б до фінішу третім. Та я навіть не тримав би його в своїй стайні!..

- Пан директор і досі не може заспокоїтись, - солодко посміхаючись, промовив Марушевич.

- Заспокоїтись! - крикнув директор, червоніючи від гніву. - Подумайте самі, пане Вокульський, чи можна мати діло з чоловіком, який скрізь розказував, ніби я продав у Люблінську коня, хворого на колер!..^[71] Такі речі, пане Марушевич, не забуваються! - кричав він все голосніше. - І якби граф не погасив цієї справи, у пана Кшешовського сьогодні стриміла б у стегні куля... Я продав коня, хворого на колер!.. Я готовий докласти сто карбованців, але кінь виграє... Навіть коли б він одубів... Пан барон ще побачить!.. У коня - колер!.. Ха-ха-ха! - вибухнув демонічним сміхом директор.

Оглянувши коня, всі троє пішли в канцелярію, де Вокульський документально оформив купівлю і нишком дав собі слово ніколи в житті не згадувати про коня, хворого на колер. Прощаючись, він сказав:

- Пане директоре, чи не можна б пустити коня на скачки, не вказуючи прізвища

хазяїна?

- Зробимо.

- Тільки...

- О пане Вокульський, не турбуйтеся! - відповів ди: ректор, тиснувши йому руку. - Для джентльмена скромність - найперша чеснота. Сподіваюсь, що й пан Марушевич...

- О!.. - підтвердив пан Марушевич і так виразисто затряс головою й руками, що не могло бути ніякого сумніву - таємниця глибоко похована в його грудях.

Обходячи манеж, Вокульський знову почув ляскання бича, після чого четвертий їздець почав лаятись з помічником директора.

- Це просто нечемно, добродію!.. - кричав він. - На мені полопає одежа...

- Витримає... - флегматично відповів Шульц, ляскаючи бичем в бік другого верхівця.

Вокульський вийшов на вулицю.

Коли він попрощався з Марушевичем і сідав на візника, в голові у нього зринула дивна думка: "Якщо цей кінь виграє, то панна Ізабелла полюбить мене..."

І він раптом повернувся в манеж; ще хвилину тому байдужа йому тварина несподівано стала симпатичною і дорогою.

Заходячи в конюшню, він знову почув характерний звук - гупання голови об стіну. І справді, з сусіднього станка вибіг розчервонілий стаєнний парубчак Щепан з розпатланим волоссям в такий спосіб, немов з нього тільки що вийняли пальці, а за ним з'явився і конюх Войцех, витираючи об куртку трохи заляжені пальці. Вокульський дав старшому три карбованці, а меншому карбованця й обіцяв добре віддячити, якщо вони належно доглядатимуть коника.

- Доглядатиму його, пане добродію, краще, ніж свою жінку, - з низьким поклоном сказав Войцех. - Та й хазяїн його не скривдить, будьте певні... На скачках коник піде рівненько, як по склі...

Вокульський зайшов у станок і хвилин з п'ятнадцять дивився на коня. Його непокоїли дуже тонкі ноги, а коли по кінській оксамитній шкурі пробігав дріждж, то й сам він здригався, бо йому здавалось, що кінь може захворіти. Потім обняв коника за шию, і коли той поклав йому голову на плече, поцілував його й шепнув:

- Якби ти тільки знав, що від тебе залежить!.. Якби ти тільки знав...

З того часу Вокульський по кілька разів на день їздив у манеж, годував коня цукром і пестив його. Відчував, що в його тверезому розумі проростає щось подібне до забобону. Коли кінь зустрічав його весело, він вважав це за добру прикмету; коли ж був сумний, серце його краєв неспокій. Ще їдучи в манеж, він думав: "Якщо кінь сьогодні веселий, панна Ізабелла мене полюбить..."

Часом у ньому прокидався здоровий глузд, тоді його поймав гнів і зневага до самого себе. "Що ж це таке? - думав він. - Невже моє життя має залежати від примхи одної жінки?.. Невже я не можу знайти сотню інших?.. Хіба пані Мелітон не обіцяла познайомити мене з трьома або чотирма такими самими красунями?.. Кінець кінцем, хай йому чорт, треба опам'ятатись!.."

Але замість опам'ятатися, він все глибше поринав у вир шаленства. В хвилини просвітлення йому здавалось, що на землі ще існують чарівники й один з них зочив його. Тоді він з тривогою казав сам собі: "Я вже не той, що був... Я стаю якоюсь іншою людиною... Здається, мені хтось підмінив душу..."

Інколи в ньому знову озивався природознавець і психолог: "Бачиш, – нашіптував він йому десь в глибині мозку. – Бачиш, як природа мстить за порушення її законів? Замолоду ти легковажив почуттями, знущався з кохання, продався за чоловіка старій жінці, от тепер і маєш!.. Заощаджуваний довгі роки капітал почуттів повертається тепер до тебе з процентами..." "Гаразд – думав Вокульський, – але в такому разі я повинен би стати розпусником: чому ж я думаю тільки про неї?" "Чорт його знає чому, – відповідав опонент. – Може, саме ця жінка найбільше тобі підходить. Може, справді, як каже легенда, ваші душі колись давно являли собою одне ціле?.." "Тоді й вона повинна б любити мене... – казав Вокульський. І додавав – Якщо кінь виграє на скачках, то панна Ізабелла мене полюбить. Ах, старий дурню, божевільний, до чого ж ти дожився?.."

За кілька днів до скачок на квартиру до Вокульського з'явився з візитом граф-англієць, з яким він познайомився на нараді у князя.

Після звичайних привітань граф виструнчився на стільці і сказав:

– Яз візитом і в справі... Те-ек... Можна?

– До ваших послуг.

– Барон Кшешовський, – поважно заговорив граф, – коня якого ви купили, власне, цілком законно, те-ек, уклінно просить вас відпродати йому цього коня. Ціна не має значення... Барон з багатьма заклався на великі суми... Він пропонує тисячу двісті карбованців...

Вокульський похолов; якби він продав коня з прибутком, панна Ізабелла могла б його зневажати.

– А коли я також покладаю надії на цього коня, пане граф?.. – відказав Вокульський.

– В такому разі за вами законна перевага, те-ек, – промимрив граф.

– Ви самі вирішили питання, – сказав Вокульський, кланяючись.

– Хіба? Те-ек... Жаль мені барона, але у вас більше прав.

Він підвівся з стільця, як автомат на пружинах і, попрощавшись, додав:

– Коли ж до нотаріуса, дорогий пане Вокульський, з нашою спілкою?.. Обміркувавши все, я вношу п'ятдесят тисяч карбованців... Те-ек.

– Це вже залежить від вас, панове.

– Я прагну бачити нашу батьківщину квітучою, і тому, пане Вокульський, ви користуєтесь моєю цілковитою симпатією і пошаною, те-ек, незважаючи на прикрість, яку ви чините баронові. Те-ек, я був певний, що ви відпродасте йому коня...

– Не можу.

– Я вас розумію, – закінчив граф. – Як би шляхтич не вбирався в шкуру ділової людини, але при першій же нагоді він з неї вилізе, і от ви, пробачте за сміливість, –

насамперед шляхтич, та ще англійського зразка, яким повинен бути кожен з нас.

Він міцно потиснув господареві руку і вийшов. Вокульський визнав у душі, що цей оригінал, схожий на маріонетку, власне кажучи, має чимало симпатичних рис. "Так! – подумав він. – З цими панамі приємніше жити, аніж з купцями. Вони й справді зліплені з іншої глини..."

А потім додав: "То чого ж дивуватись, що вихована в їхньому середовищі панна Ізабелла гордує таким, як я?.. Але що вони роблять на світі і для світу?.. Шанують людей, які можуть дати їм п'ятнадцять процентів річних на їх капітал... Це ще не заслуга".

– Та відкіля вони знають, хай їм чорт, – пробурмотів він, клацнувши пальцями, – що це я купив коня?.. А втім, я ж купив коня у Кшешовської через Марушевича... До того ж я часто буваю в манежі, а про це знає вся обслуга... Ех, я вже починаю коїти дурниці і втрачаю обережність... Не подобався мені той Марушевич..."

Розділ тринадцятий

ВЕЛИКОПАНСЬКІ РОЗВАГИ

Нарешті настав день скачок – погожий, але не душний Вокульський схопився з постелі о п'ятій годині ранку й одразу поїхав одвідати свого коня. Той зустрів його досить байдуже, був здоровий, а пан Міллер плекав великі надії.

– Що?.. – сміявся він, ляпаючи Вокульського по плечі. – Ви теж запалились?.. Це в вас прокинувся спортсмен!.. Ми тут, добродію, під час скачок усі ходимо, як у гарячці. А про наш заклад на п'ятдесят карбованців не забули, га?.. Вони у мене вже наче в кишені; ви могли б заплатити їх мені й зараз.

– Заплачу з великою приємністю, – відказав Вокульський, а сам думав, чи виграє ж його кінь?.. Чи полюбить його панна Ізабелла?.. Чи не станеться якогось лиха?.. А якщо кінь зламає ногу!..

Вранішні години тягнулися волячою ходою. Вокульський тільки на хвилину забіг у магазин, за обідом нічого не міг їсти, потім пішов у Саксонський парк і все думав, чи виграє його кінь і чи полюбить його панна Ізабелла...

Проте якось діждався п'ятої години і виїхав з дому.

В Уяздовських Алеях стовпилося стільки екіпажів і карет, що місцями доводилось їхати ступою, а коло застави утворилась велика тиснява, так що поіннятому великою нетерплячкою Вокульському довелося хвилин з п'ятнадцять прождати, поки його екіпаж остаточно виїхав на Мокотовське поле.

На повороті дороги Вокульський висунувся і крізь густу жовту куряву, що осідала товстим шаром на його обличчі й одязі, намагався розглянути іподром. Сьогодні поле здалось йому безконечно довгим і справило на нього неприємне враження, наче над

ним висіла якась невідома загроза.

Здалека поперед себе він побачив велике півколо людей, яке весь час поповнювалось і збільшувалось новими юрбами, що підходили до нього.

Нарешті він доїхав на місце і знову прождав хвилин з десять, поки слуга повернувся від каси з квитком. Навколо його екіпажа товпилась юрба глядачів без квитків і стояв тисячоголосий гомін. Вокульському здалося, що у всіх тільки й мови, що про його коня, і що всі ці люди глузують з купця, який бавиться скачками.

Кінець кінцем екіпаж пустили всередину кола. Вокульський зіскочив на землю й побіг до свого коня, силкуючись зберегти байдужий вигляд стороннього глядача.

Після довгих пошуків він знайшов його в центрі скакового поля, а коло нього Міллера і Шульца, а також незнайомого жокея з величезною сигарою в зубах, у жовто-голубій шапочці та накинутому наопашки пальті. На тлі величезного іподрому та незліченної –юрби його кінь здався йому таким мізерно малим, що він в розпачі хотів був усе залишити й їхати додому. Але у Міллера і Шульца фізіономії ясніли надією.

– Нарешті ви тут! – вигукнув директор манежу і, показуючи очима на жокея, додав:
– Познайомтесь: пан Юнг – найзнаменитіший в країні жокей, пан Вокульський.

Жокей підніс два пальці до жовто-голубої шапочки і, вийнявши другою рукою сигару з рота, плюнув крізь зуби.

Вокульський подумав, що такого худого й маленького чоловічка ще не бачив у своєму житті. Причому він помітив, що жокей оглядає його, як коня – від голови до п'ят, і так переступає кривими ногами, немов хоче скочити на нього і проїхатись.

– Ану скажіть, пане Юнг, ми виграєм чи ні? – спитав директор.

– Оу! – відповів жокей.

– Ті двоє коней теж непогані, але наш – найкращий, – сказав директор.

– Оу! – підтвердив жокей.

Вокульський одвів його вбік і сказав:

– Якщо ми виграємо, то заплачу вам п'ятдесят карбованців понад умовлену суму.

– Оу, – відповів жокей і, пильно подивившись Вокульському в обличчя, додав: – Ви ест чистий кров спортсмен, але ви ще помало гарячий. На друга рік буде холодніше.

Він знов далеко плюнув крізь зуби й пішов до трибун, а Вокульський, погладивши коня і попрощавшись з панамі Міллером і Шульцом, попрямував до свого екіпажа.

Тепер він став розшукувати панну Ізабеллу.

Він обійшов довгу валку екіпажів, що стояли вздовж доріжки, придивлявся до коней, до слуг, заглядав дамам під парасольки, але панни Ізабелли ніде не було. "Може, вона не приїде?" – подумав він, і йому здалося, що весь цей плац з величезною юрбою людей і з ним самим западається під землю. Нащо було викидати стільки грошей, коли її не буде? А може, ота стара інтриганка пані Мелітон разом з Марушевичем обманила його?

Він ступив на східці, що вели до суддівської ложі, й почав оглядатись на всі боки. Але даремно. Сходячи вниз, він натрапив на двох чоловіків, що стояли до нього спиною і заступали йому дорогу; один, високий, за всіма ознаками – спортсмен, голосно і

збуджено говорив:

- Вже десять років я читаю, як нас лають за марнотратство, ото ж хотів покінчити з ним і продати свою стайню. І от бачу, що чоловік, який лише вчора розбагатів, сьогодні пускає коня на скачки... Ну, думаю, то ви такі, лебедики?.. Нас повчаєте, а як набіжить можливість, робите те саме?.. Ну, то нічого ж я не кінчатиму, не продам стайні, не...

Його товариш, помітивши Вокульського, штовхнув спортсмена, і той раптом замовк. Скориставшись паузою, Вокульський хотів був пройти повз них, але високий добродій зупинив його.

- Пробачте, - сказав він, доторкнувшись до капелюха, - що я дозволив собі робити такі зауваження... Вжесінський...

- Я з приємністю вислухав їх, - усміхаючись, відповів Вокульський, - бо в глибині душі згодний з вами.

Зрештою, беру участь у скачках перший і останній раз у своєму житті.

Вони потиснули один одному руки, і коли Вокульський одійшов на кілька кроків, Вжесінський тихо сказав:

- Молодець хлопець...

Аж тепер Вокульський купив програму і, почувавши себе трохи ніяково, прочитав, що в третьому заїзді йде кінь Султан, від Аліма і Клари, який належить Х. Х., жокей Юнг - у жовтій куртці з голубими рукавами. Приз - триста карбованців; той кінь, що виграє, тут же буде проданий.

- Я збожеволів! - буркнув Вокульський, прямуючи до місць на трибуні. Він вирішив, що коли не знайде там панни Ізабелли, то одразу повернеться додому.

Його пойняв сум. Жінки здавались йому бридкими, їхні барвисті убори безглуздими, їх кокетування гидким. Чоловіки були дурні, юрба - вульгарна, музика - вересклива.

Виходячи на трибуну рипучими сходами, він з огидою дивився на її старі стіни, поплямовані дощовими патьоками.

Знайомі кланялись йому, жінки усміхались до нього, то тут, то там перешіптувались: "Дивись!.. Дивись!.." Та Вокульський нічого не помічав. Ставши на верхній лаві трибуни, він у бінокль поверх строкатої юрби розглядав дорогу аж до застави, але бачив тільки клуби жовтої куряви. "Що тут цілий рік робиться, на цій галереї?" - подумав він. І йому привиділось, що на спорохнявілих лавах щоночі збираються всі померлі банкрути, покайнні кокотки, всілякого гатунку нероби й марнотрати, вигнані навіть з пекла, і при смутному світлі зірок дивляться на змагання кістяків коней, які згинули на цій доріжці. Йому здавалося, що навіть зараз він бачить перед собою зотлілі убори й чує носом дух мертвеччини.

Збудив його від забуття гомін юрби, дзвінок і оплески...

Це закінчився перший заїзд. Раптом він глянув на доріжку й побачив екіпаж графині, що в'їжджав за ограду.

В екіпажі сиділи графиня з старою Заславською, а спереду пан Ленцький з дочкою. Вокульський сам не пам'ятав, як збіг з трибуни і пройшов на коло. Він когось штовхнув,

хтось питав, чи є у нього квиток... Він прямував уперед і незабаром опинився коло самого екіпажа. Лакей графині уклонився йому з передка, а пан Ленцький гукнув:

- А от і пан Вокульський!..

Вокульський привітався з дамами, причому Заславська значливо потиснула йому руку, а пан Ленцький спитав:

- Ви справді, пане Станіславе, купили коня у барона Кшешовського?

- Так.

- Ну, знаєте, це ви його добре підчепили, а моїй дочці зробили приємний сюрприз...

Панна Ізабелла з усмішкою звернулась до нього:

- Я заклалася з тіткою, - заговорила вона, - що барон не втримає свого коня до скачок, і виграла, а другий раз заклалася з пані Заславською, що кінь візьме перший приз...

Вокульський обійшов екіпаж і став коло панни Ізабелли, вона говорила далі:

- Ми приїхали тільки на цей забіг. Тітуса удає, ніби не любить скачок... Ах, пане Вокульський, ви неодмінно повинні виграти...

- Якщо ви хочете, то я виграю, - відповів Вокульський, дивлячись на неї здивовано... Ніколи вона не здавалась йому такою гарною, як зараз, у запалі нетерплячки. Ніколи він і не мріяв, щоб вона так ласкаво з ним говорила.

Він подивився на присутніх. Удова Заславська була весела, графиня усміхалася, пан Ленцький аж сяяв. На передку лакей графині застався з кучером, що кінь Вокульського виграє. Навколо них кипів сміх і радість. Раділа юрба, раділи люди на трибунах і в екіпажах; жінки в барвистих уборах були гарні, як квіти, і жваві, як птахи. Оркестр грав фальшиво, але бадьоро; коні іржали, спортсмени закладалися, рознощики вихваляли пиво, апельсини та медяники. Раділи сонце, небо і земля, і Вокульського охопив такий дивний настрій, що йому захотілося всіх обняти.

Скінчився другий заїзд, музика знов заграла. Вокульський побіг до трибуни і, побачивши Юнга, який з сідлом в руках повертався з ваги, шепнув йому:

- Пане Юнг, ми мусимо виграти... Сто карбованців понад умовлені... Можете хоч загнати коня...

- Оу!.. - простогнав жокей, подивившись на нього з холодним захопленням.

Вокульський сказав своєму кучерові під'їхати ближче до екіпажа графині і повернувся до дам. Його здивувало те, що коло них нікого немає. Правда, барон і маршалок підійшли були до їхнього екіпажа, але молоді люди кланялися здалека, видно, уникали її. "Зрозуміло, - думав Вокульський. - Їх охолодила чутка про те, що продаватиметься з торгів будинок. А тепер, - додав він в думці, дивлячись на панну Ізабеллу, - можеш переконатися, хто любить тебе, а не твій посаг".

Пролунав дзвінок, що сповіщав про третій заїзд. Панна Ізабелла стала на сидінні; обличчя її зашарілося. За кілька кроків від неї проїхав з нудьгуючим виглядом Юнг.

- Гляди ж не підведи, конику!.. - вигукнула панна Ізабелла.

Вокульський вскочив у свій екіпаж і навів бінокля. Він так захопився змаганням, що на хвилину забув навіть за панну Ізабеллу. Секунди тяглися, як години; йому

здавалося, що він прив'язаний до тих трьох коней і що кожен їх рух болісно відгукується в його тілі. Він вважав, що його коневі бракує вогню і що Юнг занадто байдужий.

Мимоволі він чув балачки навколо себе:

- Юнг переможе...

- Хто його знає!.. Ви подивіться на того гнідого...

- Дав би десять карбованців, аби Вокульський виграв... Нехай би втер носа графам...

- Кшешовський сказився б...

Дзвінок. Троє коней з копита рушили галопом.

- Юнг попереду...

- А це якраз і нерозумно...

- Вже поминули поворот...

- Перший поворот, а гнідий зараз за ним.

- Другий... Знову вирвався...

- Але гнідий не відстає...

- Малинова куртка ззаду...

- Третій поворот...

Але Юнг на них не звертає ніякісінької уваги...

- Гнідий доганяє...

- Дивіться!.. Дивіться!.. Малиновий випереджає гнідого...

- Гнідий позаду.... Програли, добродію...

- Малиновий доганяє Юнга...

- Не дожене, він уже підганяє коня...

- Ого... го... Браво, Юнг!.. Браво, Вокульський!.. Коник летить, як птах... Браво!..

- Браво!.. Браво!..

Дзвінок. Юнг виграв. Високий спортсмен узяв коня за повід і, підвівши до суддівської трибуни, закричав:

- Султан!.. Жокей - Юнг!.. Власник - анонім...

- Який там анонім!.. Вокульський!.. Браво, Вокульський!.. - галасувала юрба.

- Власник - пан Вокульський! - потвердив високий спортсмен і одіслав коня на аукціон.

Юрба з захопленням сприйняла перемогу Вокульського.

Ще ніколи скачки так не хвилювали глядачів: усі раділи, що варшавський купець побив двох графів.

Вокульський підійшов до екіпажа графині. Пан Ленцький і старі дами поздоровляли його, панна Ізабелла мовчала.

В цей час до Вокульського підбіг високий спортсмен.

- Пане Вокульський, - сказав він, - ось ваші гроші.

Триста карбованців приз і вісімсот за коня; я його купив...

Вокульський, тримаючи в руках пачку банкнотів, звернувся до панни Ізабелли.

- Ви дозволите вручити вам ці гроші для вашого притулку?..

Панна Ізабелла взяла гроші й подивилась на нього з чарівною усмішкою.

Раптом Вокульського хтось штовхнув. То був барон Кшешовський. Блідий від гніву, він підійшов до екіпажа і, простягаючи руку панні Ізабеллі, закричав по-французькому:

- Я радий, кузино, що твої поклонники тріумфують...

Прикро мені тільки, що моїм коштом... Вітаю дам! - уклонився він графині й Заславській.

Графиня спохмурніла; пан Ленцький збентежився; панна Ізабелла збілділа. Барон задирливо насадив на ніс окуляри, що весь час спадали, і, не зводячи очей з панни Ізабелли, говорив далі:

- Так, так... Дуже мені щастить із твоїми поклонниками...

- Пане бароне... - втрутилась Заславська.

- Я ж не кажу нічого поганого... Кажу тільки, що мені дуже щастить...

Вокульський, що стояв позад барона, торкнув його за плече і сказав:

- На одне слово, пане бароне.

- А, це ви, - відповів барон, пильно дивлячись на Вокульського.

Вони одійшли вбік.

- Пане бароне, ви мене штовхнули...

- Прошу пробачення.

- Мені цього мало.

- Ви хочете сатисфакції? - спитав барон.

- Так.

- В такому разі до ваших послуг, - сказав барон, шукаючи візитної картки. - Тьху, чорт! Забув картки... Може, у вас є блокнот і олівець, пане Вокульський?

Вокульський подав йому свою візитну картку і блокнот, в якому барон записав адресу і своє прізвище, не проминувши нагоди зробити в кінці велику закарлючку.

- Мені буде приємно, - додав він, кланяючись Вокульському, - поквитатися з вами за мого Султана.

- Постараюсь задовольнити вас, пане бароне.

Вони розійшлися, обмінявшись якнайчемнішими поклонами.

Графиня розсердилась і сказала їхати додому, не чекаючи кінця змагань. Вокульський ледве встиг підійти до екіпажа й попрощатися з дамами. Перш ніж коні рушили, панна Ізабелла вихилилась з екіпажа і, простягнувши Вокульському кінчики пальців, промовила:

- Merci, monsieur...^[72]

Вокульський остовпів од радості. Він побув ще на одному заїзді, але це бачив, що круг нього діється, і, скориставшись перервою, залишив іподром.

Просто із скачок Вокульський поїхав до Шумана.

Доктор сидів коло відчиненого вікна в приношеному ватяному халаті і читав коректуру своєї етнографічної брошури; було в ній лише тридцять сторінок, але, щоб їх написати, він використав тисячі спостережень і витратив чотири роки праці. Це було

дослідження про колір і будову волосся людності, яка населяла Царство Польське. Вчений доктор всім казав, що книжки його куплять щонайбільше кільканадцять примірників, проте нишком замовив чотири тисячі і був певний, що вона витримає і друге видання. Посміюючись із своєї улюбленої спеціальності та нарікаючи, що вона нікого не цікавить, Шуман в глибині душі вірив, що нема культурної людини, яку б глибоко не цікавило питання про колір волосся та співвідношення його діаметрів. В цю хвилину він саме думав, чи не поставити на брошурі епіграфом афоризм: "Покажи мені твоє волосся, і я скажу тобі, хто ти".

Коли Вокульський увійшов у його кімнату і, стомлений, сів на канапу, доктор одразу почав:

- Що воно за неуки, оті коректори... Тут у мене наведено кілька сот десяткових дробів, і, уяви собі, - половина їх набрана з помилками... Вони думають, що якась там тисячна або сота частка міліметра нічого не означає, а не знають, недоумки, що саме в ній і полягає весь сенс. Хай мене чорти візьмуть, коли в Польщі можливе не тільки винайдення, а навіть друкування логарифмічних таблиць! Порядний поляк пріє вже над другим десятковим дробом, на п'ятому у нього починається гарячка, а на сьомому хапає грець... Ну, що там у тебе чувати?

- Дуель, - відповів Вокульський.

Доктор підхопився з крісла й так рвучко побіг до канапи, що поли його халата розвіялись, і він став схожий на кажана.

- Що?... Дуель?... - крикнув він, блискаючи очима. - І ти, може, думаєш, що я піду з тобою в ролі лікаря?... Буду дивитись, як два дурні стрілятимуть один одному в лоб, і, може, ще котрого-небудь буду перев'язувати?... Навіть не подумаю втручатися в ці дурощі!... - кричав він, хапаючись за голову. - Зрештою я не хірург і взагалі вже давно розпрощався з медициною...

- Та ти будеш не лікарем, а секундантом.

- А-а... то інша річ, - одразу заспокоївся лікар. - З ким?..

- З бароном Кшошовським.

- Добро стріляє, - буркнув доктор, випинаючи нижню губу. - А за що?..

- Штовхнув мене на скачках.

- На скач... А що ти там робив, на тих скачках?..

- Виставляв коня і навіть одержав приз.

Шумаи ляснув себе по потилиці і раптом, підійшовши до Вокульського, розсунув йому повіки й почав пильно дивитися в очі.

- Ти думаєш, що я здурів? - спитав Вокульський.

- Поки що ні. Скажи, - додав Шуман, трохи помовчавши, - це ти серйозно чи жартуєш?

- Цілком серйозно. Не погоджусь ні на які переговори і поставлю якнайсуворіші умови.

- Що, спідниця?... Навіть півні б'ються тільки за...

- Шуман... обережніше! - перебив його Вокульський здавленим голосом і

випростався на канапі.

Доктор знову пильно подивився на нього.

- Навіть так? - буркнув він. - Гаразд, буду твоїм секундантом. Якщо маєш розбити довбешку, то розбивай при мені, може, я тобі чим-небудь допоможу...

- Я зараз пришлю сюди Жецького, - сказав Вокульський, тиснувши йому руку.

Від лікаря він пішов у свій магазин, коротко переговорив з паном Ігнацом і, повернувшись додому, о десятій ліг спати. Спав як убитий. Його лев'яча натура потребувала сильних зворушень, і тільки після них в його запальній душі відновлювалась рівновага.

Другого дня о п'ятій годині після полудня Жецький з Шуманом їхали до графа-англійця, який був секундантом Кшешовського. Обидва приятелі Вокульського цілу дорогу мовчали, один тільки раз пан Ігнац озвався:

- Ну, докторе, що ви на це скажете?

- Те, що вже одного разу сказав, - відповів Шуман. - Ми наближаємось до п'ятої дії. Це має бути або кінець путящого чоловіка, або початок цілої серії дурниць...

- Щонайгірших, бо політичних, - вкинув слово Жецький.

Доктор здвигнув плечима й одвернувся, бо пан Ігнац з його вічною політикою здавався йому нестерпним.

Граф-англієць ждав їх у товаристві другого джентльмена, який раз у раз виглядав у вікно на хмари і час від часу порушував кадилом так, ніби йому трудно було щось проковтнути. Він справляв враження неухильної людини, насправді ж був чоловік незвичайний - мисливець на левів і глибокий знавець єгипетської старовини.

В кабінеті графа-англійця посередині стояв стіл, накритий зеленим сукном, а навколо стола - чотири високі стільці. На столі лежало чотири аркуші паперу, чотири олівці, дві ручки з перами і стояла чорнильниця таких велетенських розмірів, немов була призначена для ножних ванн.

Коли всі посідали, слово узяв граф.

- Панове, - почав він, - барон Кшешовський визнає, що через неухильність міг штовхнути пана Вокульського, те-ек. Внаслідок цього, на нашу вимогу...

Тут граф подивився на другого джентльмена, який з урочистим виглядом щось проковтнув.

- ...на нашу вимогу барон... готовий навіть листовно перепросити пана Вокульського, якого ми всі поважаємо, те-ек... Що скажете ви, панове?

- Ми не маємо повноважень робити будь-які спроби помирити супротивників, - відповів Жецький, в якому прокинувся давній офіцер угорської піхоти.

Учений-єгиптолог широко розплющив очі й ковтнув двічі підряд.

На обличчі графа промайнуло здивування, проте він опанував себе і промовив чемним, але сухим тоном:

- В такому разі ми слухаємо ваші умови...

- Будьте ласкаві, пропонуйте свої, - відповів Жецький.

- О! Просимо вас, - сказав граф.

Жецький відкашлявся.

- В такому разі наслідуюсь запропонувати... Супротивники стають на відстані двадцяти п'яти кроків, ідуть назустріч один одному по п'ять кроків...

- Те-ек.

- Пістолети нарізні, з мушками... Стріляються до першої крові... - закінчив Жецький тихіше.

- Те-ек.

- Термін, якщо можна, завтра вранці.

- Те-ек.

Жецький уклонився, не встаючи з стільця. Граф узяв аркуш паперу і серед загального мовчання написав протокол, якого Шуман зараз же переписав. Секунданти підписали обидва документи, і за якихось три чверті години справа була закінчена. Секунданти Вокульського попрощались з господарем і його товаришем, який знову захопився спогляданням хмар.

Коли вони вже були на вулиці, Жецький озвався до Шумана:

- Дуже милі люди ці панове аристократи...

- Хай їх чорти візьмуть!.. Хай вас усіх чорти візьмуть з вашими дурними забобонами!.. - кричав доктор, вимахуючи кулаком.

Увечері пан Ігнац прийшов до Вокульського з пістолетами. Він застав його самого за чаєм. Жецький налив собі чаю і сказав:

- Знаєш, Стаху, вони дуже порядні люди. Барон, як ти знаєш, дуже неуважний чоловік, він готовий перепросити тебе...

- Ніяких перепрошень.

Жецький замовк. Він пив чай і тер лоба. Після довгої паузи знову заговорив:

- Ти, звичайно, подумав про справи... на той випадок...

- Ніякого випадку не буде, - сердито відповів Вокульський.

Пан Ігнац посидів ще хвилин із п'ятнадцять мовчки.

Чай здався йому несмачним, боліла голова. Докінчивши склянку і глянувши на годинник, він сказав на прощання своєму другові:

- Завтра виїдемо о пів на восьму ранку.

- Гарзд.

Коли пан Ігнац пішов, Вокульський сів за стіл, написав на аркуші поштового паперу кілька рядків, уклав у конверт і заадресував його Жецькому. Йому здавалося, що він весь час чує противний голос барона: "Мені дуже приємно, кузино, що твої поклонники тріумфують... Шкода тільки, що моїм коштом..."

І куди б він. не глянув, скрізь йому ввижалося прекрасне обличчя панни Ізабелли, залите барвою сорому.

В серці його закипало глухе шаленство. Відчував, що руки його стають твердими, як залізо, а тіло набирає такої дивної сили, що, мабуть, не було такої кулі, яка, ударившись об нього, не відскочила б. В голові його зринуло слово "смерть", і він усміхнувся. Він знав, що смерть не кидається на відважних, а тільки стає навпроти них,

як лютий собака, і дивиться зеленими очима – чи не примружиться людина?

Тієї ночі, як і кожної ночі взагалі, барон грав у карти.

Марушевич, який також був у клубі, нагадував йому о дванадцятій, о першій і о другій годині, що час уже йти спати, бо вранці він збудить його о сьомій; захоплений грою барон відповідав: "Зараз! Зараз!..", але просидів до третьої, аж поки один з його партнерів не сказав:

– Ну, годі, бароне. Поспіть хоч кілька годин, а то у вас тремтітимуть руки і ви схибите.

Ці слова, а ще більше те, що партнери встали з-за стола, витверезили барона. Він вийшов з клубу, повернувся додому і сказав своєму камердинерові Константієві розбудити його завтра о восьмій годині ранку.

– Мабуть, пан барон знову вигадав якусь дурницю!.. – невдоволено буркнув слуга. – Що там ще сталося? – сердито питає він, роздягаючи барона.

– Ах ти, мурло! – обурився барон. – Думаєш, що я тобі так і скажу? У мене буде дуель, ну?.. Бо мені так подобається. О дев'ятій ранку стрілятимусь з якимось шевцем чи перукарем, ну?.. Може, ти мені заборониш?..

– Та стріляйтесь собі, пане бароне, хоч і з самим чортом! – відказав Константій. – Тільки я хотів би знати, хто оплатить ваші векселі?.. А за квартиру? А на утримання дому? Через те, що вам цікаво щокварталу потрапляти на Повонзки, господар насилає на нас судового виконавця, а я боюсь померти з голоду... Ну й служба!..

– Чи ти замовкнеш!.. – крикнув барон і, схопивши черевика, пошпурив ним в камердинера. Той ухилився, і черевик ударився об стіну, мало не зваливши бронзову статуетку Яна Собеського.

Покінчивши з вірним слугою, барон ліг у ліжку й почав думати про своє скрутне становище. "Треба ж мати таке щастя, щоб стрілитися з якимось купчиком! – зітхав він. – Коли я його підстрелю, то це буде схоже на те, що мисливець вийшов на ведмедя, а вбив у селянина тільну корову. Коли він підстрелить мене, то, вийде, наче мене оперішив батогом візник. А якщо обидва схибимо... Ні, ми ж повинні стрілятися до першої крові.

Хай би мене чорти взяли, коли я не перепросив би цього осла, навіть в присутності нотаріуса, нехай би навіть мені довелося убраться у фрак і білий галстук. Ах, паскудні ліберальні часи!.. Мій батько звелів би відшмагати такого хлюста своїм псарям, а я мушу давати йому сатисфакцію, немов сам торгую корицею... Нехай би вже наставала та дурна соціальна революція та винищила б або нас, або лібералів..."

Він почав засинати, і йому привиділось, що Вокульський убив його. Бачив, як два чоловіки несуть його тіло на квартиру до дружини, як вона умліває і падає на його закривавлені груди... Як сплачує усі його борги й асигнує тисячу карбованців на його похорон і... як він воскресає і забирає ту тисячу карбованців собі на дрібні видатки...

Щаслива усмішка з'явилася на виснаженому обличчі барона, і він заснув, як дитина.

О сьомій годині Коистаїтій і Марушевич насилу розбудили його. Барон нізащо не хотів уставати, бурмочучи, що вже краще зазнати ганьби та позбутись честі, ніж

установити так рано. Він опам'ятався аж тоді, коли побачив графин з холодною водою. Барон схопився з постелі, дав ляпаса Константієві, вилаяв Марушевича і в думці обіцяв собі, що вб'є Вокульського.

Та коли він уже одягнувся, вийшов на вулицю, побачив, що погода хороша і саме сходить сонце, злість його на Вокульського ослабла, він вирішив, що тільки прострелить йому ногу. "От же ж лихо! – завагався знов. – Окалічу його, а він кульгатиме до кінця життя і хвалитиметься: "Цю смертельну рану я одержав на дуелі з бароном Кшешовським..."

Добре мені діло! Що вони мені наробили, мої кохані секунданти!.. Коли вже якийсь там купчик неодмінно хоче в мене стріляти, то нехай стріляє на прогулянці, а не на дуелі... Жакливе становище! Уявляю собі, як моя дорога жіночка торочитиме всім, що я б'юся на дуелі з купцями..."

Під'їхали екіпажі. В один сів барон з графом-англієм, у другий – мовчазний єгиптолог з пістолетами й хірургом.

Вони рушили в бік Білянського лісу, а через кілька хвилин за ними подався на візнику й баронів камердинер Константій. Вірний слуга на всі заставки кляв свого пана й нахвалявся, що той дорого заплатить йому за цю прогулянку.

Проте він був занепокоєний.

В Біляпському лісі барон і три його товариші знайшли своїх супротивників, і вони двома окремими групами заглибились в гущавину над берегом Вісли. Доктор Шуман був роздратований, Жецький – стриманий, а Вокульський похмурий. Барон, погладжуючи свою ріденьку борідку, уважно придивлявся до нього й думав: "Він, мабуть, непогано кормиться, цей купчик. Я проти нього немов австрійська сигара проти бика. Хай мене чорти візьмуть, коли я не вистрілю в повітря над головою цього дурня або... зовсім не вистрілю... Так буде найкраще..."

Але тут барон згадав, що дуель має тривати до першої крові. Тоді він роззлостився й вирішив неодмінно вбити Вокульського. "Треба раз назавжди одучити цих крамарів викликати нас на дуель..." – казав сам собі барон.

За кілька десятків кроків від нього Вокульський ходив між двома соснами сюди й туди, мов маятник. Забувши за панну Ізабеллу, він прислухався до щебету пташок, що аж кишіли в лісі, та до плюскоту Вісли, що підмивала береги.

На тлі безтурботного щастя в природі дивно було чути, як брязкали в стволах пістолетів шомполи та клацали зводжувані курки. В Вокульському прокинувся хижий звір; з-перед очей його зник весь світ, залишився тільки один чоловік, барон, труп якого він мав кинути до ніг ображених панні Ізабеллі.

Супротивників поставили на місця... Барон і досі був заклопотаний тим, що зробити з купчиком, і остаточно вирішив прострелити йому руку. На обличчі Вокульського позначилась така дика запеклість, що здивований граф-англієць подумав: "Тут, мабуть, річ не в коні і не в тому, що він штовхнув його на скачках!..."

Єгиптолог, який досі мовчав, тепер подав команду, і супротивники, навівши пістолети, почали сходитись. Барон націлився Вокульському в праву ключицю й,

опускаючи дуло, легенько натиснув на спуск. В останню мить його пенсне перекошилось, пістолет на волосину відхилився, пролунав постріл – і куля пролетіла за кілька дюймів над плечем Вокульського.

Барон, прикривши обличчя пістолетом і виглядаючи з-за нього, думав: "Не влучить, осел... Націляється в голову..."

Раптом він відчув сильний удар в скроню, у нього зашуміло в вухах, перед очима залітали чорні мухи... Він випустив пістолет на землю й повільно став навколішки.

– В голову!.. – крикнув хтось.

Вокульський кинув пістолет на землю і зійшов з дистанції. Всі побігли до барона, який зовсім не вмирав, а, стоячи навколішках, верескливим голосом кричав:

– Незвичайний випадок! У мене діра в щоці, зуб вибитий, а кулі десь нема... Не проковтнув же я її...

Тоді єгиптолог підняв і пильно оглянув пістолет барона.

– Ага!.. – нарешті гукнув він. – Зрозуміло... Куля вдарила в пістолет, а замок – у щоку... Пістолет пошкоджено, дуже цікавий постріл...

– Пане Вокульський, ви задоволені? – спитав граф-англієць.

– Так, задоволений.

Хірург перев'язав баронові обличчя. З гущавини вибіг переляканий Константій.

– А що! – вигукнув він. – Чи я не казав, що ви дограєтесь!

– Мовчи, дурню... – пробелькотів барон. – Їдь мені зараз до баронеси і скажи куховарці, що я тяжко поранений...

– Я прошу супротивників, – урочисто промовив граф, – подати один одному руки.

Вокульський підійшов до барона й подав йому руку.

– Чудовий постріл, пане Вокульський, – насилу промовив барон, міцно тиснувши Вокульському руку. – Мене дивує, що людина вашої професії... вибачте, може, це вас ображає?..

– Аж ніяк!

– Отож: що людина вашої професії, зрештою, дуже шанованої, так добре стріляє... Де моє пенсне? Ага, тут... – Пане Вокульський, прошу на пару слів наодинці...

Він сперся на плече Вокульського, і вони одійшли кроків на двадцять у ліс.

– Я спотворений, – почав барон, – і схожий зараз на стару мавпу з флюсом. Не хочу з вами ще раз сваритись, бо бачу, що вам щастить... Але скажіть мені, будь ласка, за що ви мене скалічили?.. Бо не за те ж, що я вас штовхнув... – додав він, дивлячись Вокульському в очі.

– Ви образили жінку... – тихо відповів Вокульський.

Барон ступив крок назад.

– Ах... c'est ea!..^[73] – сказав він. – Розумію... Ще раз перепрошую вас, а т а м... знаю, що мені зробити...

– І ви мені пробачте, бароне, – промовив Вокульський.

– Дрібниця... Дуже прошу... байдуже, – говорив барон, трясучи його за руку. – Може, я й не так сильно скалічений, але от щодо зуба... Де мій зуб, докторе?.. Прошу

загорнути його в папірець... Щодо зуба, то я вже давно повинен би вставити собі нові. Ви не повірите, пане Вокульський, які у мене зіпсовані зуби...

Всі попрощалися дуже задоволені. Барон дивувався, відкіля людина такої професії так добре стріляє, граф-англієць більш ніж будь-коли був схожий на маріонетку, а єгиптолог знову взявся розглядати хмари. В другій партії – Вокульський був замислений, Жецький захоплювався відвагою і чемністю барона, тільки Шуман був злий. Аж коли їхній екіпаж, спустившись з пагорка, проїжджав повз монастир камедулів, доктор подивився на Вокульського і буркнув:

– Ну й тварюки! І як я не навів на цих блазнів поліції...

Через три дні після дивного поєдинку Вокульський сидів у своєму кабінеті з паном Вільямом Коллінзом. Слуга, якого вже давно цікавили ці зустрічі, що відбувалися по кілька разів на тиждень, витирав у сусідній кімнаті порох і раз у раз прикладав до дірки в замку то око, то вухо. Бачив, що на столі лежать якісь книжки, а його пан щось пише в зошиті; чув, що гість час від часу ставить Вокульському якісь запитання, а той відповідає або голосно і впевнено, або тихо й непевно... Але про що вони розмовляли таким незвичайним способом, слуга не міг збагнути, бо розмова провадилась чужою мовою.

– По-якому ж вони говорять? – бурмотів слуга. – Я ж знаю, що по-німецьки буде: "Бітте, майн гер". І не по-французькому, бо не кажуть: "Мусьє, бонжур, денді"... і не по-єврейському, і не по-ніякому, то по-якому ж?.. Мабуть, хазяїн задумав неабияку спекуляцію, коли сам чорт нічого не второпав... Та й спільника ж знайшов!.. Холера йому в печінку!..

Раптом залунав дзвінок. Пильний слуга навшпиньках одійшов від дверей кабінету, гупаючи, увійшов у передпокій і, повернувшись за хвилину, постукав до пана.

– Чого тобі? – нетерпляче запитав Вокульський, прочинивши двері.

– Прийшов отой пан, що вже у нас бував, – відповів слуга і з цікавістю зазирнув у кабінет. Але, крім зошита на столі та рудих бакенбардів пана Коллінза, нічого особливого не побачив.

– Чого ж ти не сказав, що мене немає вдома? – сердито спитав Вокульський. – Забув, – нахмурившись, відповів слуга й махнув рукою.

– Проси його, бовдуре, в зал, – сказав Вокульський і грюкнув дверима.

Незабаром у зал увійшов Марушевич, Він уже коли входив, був збентежений, а побачивши, що Вокульський зустрічає його непривітно, збентежився ще більше.

– Пробачте... може, я перешкоджаю... може, у вас важливі справи...

– Зараз у мене нема ніяких справ, – похмуро відповів Вокульський і трохи почервонів. Марушевич помітив це.

Він був певний, що в квартирі Вокульського або затівається щось таємне, або ховається жінка. В усякому разі, до нього повернулась самовпевненість, яку він завжди відчував у присутності збентежених людей.

– Я відберу у вас лише хвилинку, – вже сміливіше казав засмоктаний молодик, елегантно помахуючи палицею та капелюхом. – Одну хвилинку.

- Слухаю, - сказав Вокульський. Він швидко сів у крісло й показав, гостеві на друге.

- Я прийшов попросити у вас пробачення, - з фальшивою щирістю заговорив Марушевич, - і сказати, що не можу служити вам в справі купівлі дому Леицьких...

- А відкіля вам відомо про цю купівлю?.. - не на жарт здивувався Вокульський.

- Ви не догадуєтесь? - невимушено спитав молодик і навіть підморгнув, але злегка, бо ще почував себе не досить певно. - Не догадуєтесь, дорогий пане Вокульський?..

Та це ж той шановний Шлангбаум...

Він раптом замовк, немов удавившись недокінченою фразою, а ліва рука його з палицею і права з капелюхом безпорадно опустились на бильця крісла. Тим часом Вокульський навіть не ворухнувся, а тільки пильно дивився на гостя. Він стежив за зміною виразу обличчя Марушевича, як мисливець стежить за риллею, по якій пробігають сполохані зайці. Придивляючись до молодика, він думав: "Ага, то це він і є той порядний католик, якого Шлангбаум наймає за п'ятнадцять карбованців на торги і не радить давати наперед грошей? Коли він одержував вісімсот карбованців за баронового коня, то теж був чимось збентежений... Ага!.. І те, що я купую коня, теж він розляпав.

Служить разом двом панам: баронові і його дружині...

Але він забагато знає про мої справи. Шлангбаум був необережний".

Так думав Вокульський і спокійно розглядав Марушевича. А засмоктаний молодик, бувши до того ще й дуже нервовим, звивався під. Його поглядом, як голуб під поглядом очкової змії. Спочатку він трохи зблід, потім став відшукувати на стелі і стінах, за що б зачепитися очима, і, нарешті, обливаючись холодним потом, відчув, що не може вирвати свого блукаючого погляду з-під влади Вокульського. Йому здавалось, що похмурий купець кліщами вхопив його за душу і що опиратись йому він неспроможний. Марушевич ще разів кілька крутнув головою і нарешті, цілком упокорений, потону в погляді Вокульського.

- Пане Вокульський, - мовив він солодким голосом. - Я бачу, що в грі з вами треба відкривати карти... Отже, я скажу одразу...

- Не турбуйтеся, пане Марушевич. Що мені треба знати, я вже знаю.

- Пане добродію, ви повірили пліткам, і через те у вас склалася, про мене погана думка. А тим часом у мене, слово честі, найкращі наміри...

- Повірте, пане Марушевич, що моя думка про будь-кого складається не на підставі пліток.

Він устав з крісла й одвернувся, що дало можливість Марушевичу трохи опам'ятатись. Молодик швидко попрощався і, біжачи сходами вниз, думав: "Ну, чув хто-небудь отаке?.. Якийсь нікчемний крамар задирає переді мною носа! Слово честі, була мить, коли я хотів ударити його палицею... Нахаба, слово честі... Він ще може подумати, що я його боюсь, слово честі... Господи, як ти тяжко караєш мене за легковажність!.. Підлі лихварі присилають до мене судового виконавця, за кілька днів я повинен сплатити борг честі, а цей купчик, цей... негідник!.. Я хотів би тільки знати: чого він так задається, що він про мене думав?.. Тільки це, більше нічого... Слово честі,

він когось замордував, бо такого погляду у порядної людини бути. де може. Звичайно, що так, адже він мало не вбив Кшешовського. Ах, нікчемний нахаба!.. І він насмілився так дивитись на мене... на мене, їй-богу!.."

Незважаючи на це, другого дня Марушевич знову приїхав з візитом до Вокульського, а не заставши його вдома, сказав візникові спинитись коло магазину.

В магазині його зустрів пан Ігнац, розвівши руки так, немов віддавав увесь магазин в його розпорядження. Проте якийсь внутрішній голос шепнув старому продавцеві, що цей відвідувач купить не більш як на п'ять карбованців, та ще, може, скаже записати на рахунок.

- Де пан Вокульський? - запитав Марушевич, не знімаючи капелюха.

- Зараз надійде, - відповів пан Ігнац з низьким поклоном.

- Зараз, тобто?..

- Найпізніше за чверть години, - відповів Жецький.

- Я зачекаю. Скажіть винести карбованця візникові, - промовив молодик, небало сідаючи на стілець. Проте у нього похололи ноги, коли він подумав, що старий продавець може й не виконати цього доручення. Але Жецький доручення виконав, хоч уже й не кланявся відвідувачеві.

Через кілька хвилин прийшов Вокульський.

Коли Марушевич побачив ненависного купчика, його пойняли такі суперечливі почуття, що він не тільки не знав, що говорити, а й втратив здатність думати. Пам'ятав тільки, що Вокульський повів його в кабінет за магазином, де стояла залізна каса, і подумав, що почуття його до Вокульського можна б назвати сумішшю погорди і презирства.

А ще йому пригадалось, як він ці свої відчуття намагався прикрити вишуканою чемністю, яка навіть йому самому здалася підлабузництвом.

- Що ви скажете? - спитав його Вокульський, коли вони вже сиділи. Причому Марушевич так і не збагнув, коли саме він зайняв це положення в просторі. Проте почав говорити, трохи затинаючись:

- Шановний пане Вокульський, я хотів довести вам свою доброзичливість... Баронеса, як вам відомо, хоче купити будинок Ленцьких. А барон, її чоловік, наклав вето на певну частину її майна, без якого вона купити будинку не зможе... Отож... барон тимчасово опинився в скрутному становищі... Йому бракує... бракує тисячі карбованців... Він хотів би ці гроші позичити... бо без них... без них, ви розумієте, він не зможе з достатньою енергією чинити опір дружині...

Бачачи, що Вокульський знову допитливо на нього дивиться, Марушевич витер з лоба піт.

- То це баронові потрібні гроші?

- Так, - швидко відповів Марушевич.

- Тисячі карбованців не дам, а так триста... чотириста..

І то під розписку барона.

- Чотириста! - машинально повторив Марушевич і швиденько додав: - За годину

привезу розписку барона... Ви тут будете?

- Буду.

Марушевич вийшов з кабінету й за годину справді повернувся з розпискою барона Кшешовського. Прочитавши розписку, Вокульський поклав її в касу й видав Марушевичу чотириста карбованців.

- Барон постарается якнайближчим часом... - бурмотів Марушевич.

- Можна не поспішати, - відповів Вокульський. - Барон, здається, нездужає?

- Так... трохи... Завтра або післязавтра він виїжджає... Поверне якнайближчим...

Вокульський попрощався з ним, холодно кивнувши головою.

Молодик швидко вийшов з магазину, забувши навіть повернути Жецькому карбованця за візника. Опинившись на вулиці, він з полегкістю зітхнув і став обмірковувати останні події: "Ах, підлий купчик!.. Він насмілювався дати мені чотириста карбованців замість тисячі... Господи, як тяжко ти караєш мене за легковажність... Аби тільки відігратись, слово честі, шпурну йому в очі ці чотириста карбованців і ще тих двісті... Боже, як я морально занепав..."

Пригадалися йому кельнери різних ресторанів, більйардні маркери та швейцари готелів, у яких він також різноманітними способами вициганював гроші. Але жоден з них не здавався йому таким гидким та гідним зневаги, як Вокульський. "Слово честі, - думав він, - я добровільно вліз в його бридкі лабеті... Господи, як тяжко ти караєш мене за легковажність..."

Натомість Вокульський був дуже задоволений. "Мені здається, - думав він, - що цей Марушевич великий гультьяй та ще й жульман. Він хотів, щоб я знайшов йому посаду, проте знайшов її сам: стежить за мною і доносить, кому треба. Був би наробив мені великого клопоту, коли б не оці чотириста карбованців, на які, я певен, він видав мені фальшиву розписку. Кшешовський, хоч який самодур та нероба, все-таки людина чесна... (Чи може бути чесною людиною нероба?) В усякому разі, задля інтересів та примх своєї дружини він не позичав би грошей у мене..."

Йому стало дуже прикро; він опустив голову на руки й думав далі: "Але що ж я все-таки роблю?.. Свідомо допомагаю жульманові шахрувати. Якби я сьогодні вмер, Кшешовському довелося б сплатити ці гроші... Ні, Марушевич сів би в тюрму... Та це його не мине..."

За хвилину огорнув його ще більший песимізм. "Чотири дні тому я мало не вбив людини, сьогодні другій проклав міст до тюрми - і все це задля неї, за єдине *merci*.

Але задля неї я нажив капітал, даю заробіток сотням людей, примножую багатства батьківщини... Чим же я був би без неї? Дрібним галантерейним купцем. А сьогодні про мене говорить уся Варшава. Ну що ж!.. Купка вугілля приводить в рух пароплав з кількома сотнями пасажирів, а любов рухає мною. А якщо вона спалить мене так, що від мене залишиться тільки жменя попелу?.. Боже мій, який він мізерний, цей світ!.. Правду каже Охоцький. Жінка - підле створіння: вона бавиться тим, чого навіть неспроможна збагнути..."

Він так глибоко поринув у гіркі роздуми, що не почув, як позад нього відчинилися

двері й залунали кроки. Опам'ятався аж тоді, коли до нього доторкнулася чиясь рука.

Він повернув голову й побачив адвоката з великим портфелем під пахвою; вираз його обличчя був дуже похмурий.

Збентежений Вокульський схопився й посадив гостя в крісло. Знаменитий адвокат поклав портфеля на стіл і, потираючи одним пальцем потилицю, стиха заговорив:

- Пане... пане Вокульський! Дорогий мій пане Станіславе! Що ви виробляєте, пане добродію?.. Я заперечую... протестую... подаю скаргу від вельможного пана Вокульського, вітрогона, до дорогого пана Станіслава, який з посильного хлопчини при магазині перетворився на вченого і мав здійснити реформу в нашій торгівлі з закордоном. Пане... пане Станіславе, так не можна!..

Говорячи це, він потирив потилицю з обох боків і кривився так, ніби мав повен рот хініну.

Вокульський опустив очі й мовчав; адвокат говорив далі:

- Дорогий мій, одним словом - погані справи. Граф Саноцький, пам'ятаєте - отой прихильник грошових заощаджень, - хоче зовсім вийти із спілки... І знаєте чому?

З двох причин: по-перше, ви бавитеся у скачки, а по-друге, б'єте його на цих скачках. Разом з вашим конем ішов і його, і він програв. Граф страшенно невдоволений і бурчить: "На якого чорта я вкладатиму свій капітал? Хіба на те, щоб давати можливість усяким купчикам виривати у мене з-під носа призи?.."

- Даремно я його умовляв, - трохи перепочивши, говорив далі адвокат, - що скачки така сама вигідна справа, як і кожна інша, навіть вигідніша, бо ви за кілька днів на вкладені вісімсот карбованців заробили триста; але граф одразу заткнув мені рота: "Вокульський, - каже, - весь виграш і вартість коня пожертвував дамам на притулок та ще хтозна-скільки переплатив Юнгові й Міллерові..."

- Невже я не можу робити навіть цього? - перебив Вокульський.

- Можете, можете, - згідливо підтакував знаменитий адвокат. - Можете робити, але, роблячи так, ви тільки повторюєте старі гріхи, що їх набагато вправніше робили ваші попередники. А тим часом і я, і князь, і оті графи зблизилися з вами не для того, щоб ви повторювали старі гріхи, а щоб показали нам нову путь.

- Ну, то нехай виходять із спілки, - рішуче сказав Вокульський, я їх не заманював до неї.

- І вийдуть, - казав адвокат, вимахуючи рукою, - якщо ви зробите ще хоч одну помилку...

- Наче я наробив їх так багато!..

- Ви просто незвичайний! - розсердився адвокат і лягнув себе по коліні. - А знаєте, що говорить граф Літинський, отой англофіл, отой: "те-ек"?.. Він каже: "Вокульський викінчений джентльмен, він стріляє, як Немврод^[74], але... це не керівник комерційного підприємства. Бо сьогодні він вкладе в підприємство мільйони, а завтра викличе кого-небудь на дуель і все поставить під загрозу..."

Вокульський аж посунувся назад з кріслом. Про такий докір він навіть подумати не міг. Помітивши враження, яке справили його слова, адвокат вирішив кувати залізо,

поки гаряче.

- Пане Станіславе, якщо не хочете зіпсувати добре початої справи, то не робіть більше таких дурниць. А найголовніше - не купуйте будинку Ленцьких. Пробачте, але якщо ви вкложите в нього дев'яносто тисяч, то спілка розвіється, як дим. Люди побачать, що ви вкладаєте великий капітал на шість чи сім процентів річних, і втратять віру в ті проценти, які ви їм обіцяєте, і навіть... розумієте... можуть підозрювати...

Вокульський підхопився з крісла.

- Не треба мені ніяких спілок!.. - крикнув він. - Я ні в кого не запобігаю ласки, швидше можу обдарувати тією інших. Хто мені не довіряє, нехай перевірить справи цілого підприємства... Нехай пересвідчиться, що я нікого не обманював, але спільником моїм він уже не буде. Всілякі примхи - не монополія князів та графів. У мене теж є свої примхи, і я не люблю, коли втручаються в мої справи...

- Заждіть... заждіть, дорогий пане Станіславе, - заспокоював його адвокат, знов садовлячи в крісло. - Отже, ви не відмовляєтесь від купівлі будинку?

- Ні. Цей будинок важить для мене більше, ніж спілка з усіма великими панамі всього світу.

- Гаразд, гаразд... А може б, ви на певний час виставили замість себе яку-небудь підставну особу? В крайньому разі, це можна зробити від мого імені, а про гарантію на право власності турбуватись нічого. Найважливіше - не розчарувати людей, які вже з нами. Аристократія, відчувши смак до громадських справ, може до них звикнути, а жа півроку чи за рік ви станете й номінальним власником будинку. Ну що, згода?

- Нехай буде й так, - відповів Вокульський.

- Ну от, - сказав адвокат, - так буде найкраще. - Якби ви самі купили той будинок, то опинилися б у фальшивому становищі навіть перед Ленцькими. Звичайно, ми не любимо тих людей, до яких переходить наше добро - це по-перше. А по-друге, хто може поручитись, що у них не виникли б всілякі припущення. Можуть же вони подумати: він або переплатив або недоплатив нам. Якщо переплатив, то як він смів робити нам таку ласку, а як не доплатив, то - обманив нас...

Останніх слів адвоката Вокульський майже не чув; його обсіли інші думки, а як гість пішов, опанували ще більше. "Звичайно, - думав він, - адвокат має рацію. Люди про мене говорять і навіть осуджують, але я нічого не знаю, бо все це робиться за моєю спиною. Аж тепер я пригадую чимало дрібниць. Вже з тиждень купці, зв'язані зі мною, ходять з кислими фізіономіями, а супротивники тріумфують. В магазині також щось не гаразд... Ігнац смутний, Шлангбаум замислений. Лісецький став оприскливіший, ніж був раніш, наче передчуває, що незабаром втратить посаду. Клейн сердитий (соціаліст! Злоститься за скачки й дуель), а франт Земба вже починає крутитись коло Шлангбаума... Може, вгадує в ньому майбутнього власника магазину?.. Ах ви, люди, люди!.."

Вокульський став на порозі кабінету й кивнув до Жецького. Старий і справді був якийсь сам не свій і не дивився хазяїнові в очі.

Вокульський показав йому на стілець і, пройшовшись кілька разів по тісній кімнаті,

сказав:

- Старий! Скажи одверто: що про мене говорять?

Жецький розвів руками.

- Ах, боже мій, що говорять...

- Викладай ширу правду, - підбадьорював його Вокульський.

- Ширу правду?.. Гаразд. Одні кажуть, що ти починаєш божеволіти.

- Браво!

- А другі... другі кажуть, що ти задумав якесь шахрайство...

- Нехай поцілують мене в...

- А всі кажуть, що ти збанкрутуєш, і то якнайшвидше...

- Ще раз в те саме місце, - додав Вокульський. - А що ти сам думаєш, Ігнаце?

- Я думаю, - без вагання відповів Жецький, - що ти вплутався в якусь темну справу, з якої не вийдеш цілим...

Хіба що вчасно від неї одмовишся, на що, сподіваюсь, у тебе вистачить розуму.

Вокульський спалахнув.

- Не відмовлюся! - вигукнув він. - Спрагла людина не втікає від криниці. А якщо має загинути, то загине, досхочу напившись... Чого ви кінець кінцем від мене хочете?

З дитинства я жив, мов птах із зв'язаними крилами: по наймах, по тюрмах, та хоч би й у тому нещасному шлюбі, в який сам запродався... А тепер, коли я розгорнув крила, ви починаєте гелготіти на мене, мов ті свійські гуси на дикого гусака, який зірвався летіти... Нащо мені цей клятий магазин або спілка!.. Я хочу жити, я хочу...

В цей час у двері кабінету хтось постукав, увійшов слуга Ленцького Миколай з листом. Вокульський гарячково ухопив конверт, розірвав його і прочитав:

"Шановний добродію! Моя дочка неодмінно хоче ближче з Вами познайомитись. Воля жінки - священна; отже, запрошую Вас на завтра до себе на обід (на шосту годину), так що не подумайте відмовлятися. Прийміть запевнення в глибокій пошані.

Т. Ленцький".

Вокульський раптом так ослаб, що мусив сісти на стілець. Перечитав листа другий, третій, четвертий раз... Нарешті, опритомнівши, написав панові Ленцькому відповідь, а Миколаєві дав п'ять карбованців.

Пан Ігнац вибіг на кілька хвилин у магазин, а коли Миколай вийшов на вулицю, повернувся до Вокульського і продовжував перервану розмову:

- Все-таки, дорогий Стаху, подумай про все добре, може, ти сам відмовишся...

Тихо посвистуючи, Вокульський надів капелюха і, поклавши руку на плече старому другові, одповів:

- Слухай! Якби у мене під ногами розступилась земля... розумієш?.. За таке щастя я віддам життя...

- За яке щастя? - спитав Ігнац.

Але Вокульський уже виходив через задні двері.

Розділ чотирнадцятий

ДІВОЧІ МРІЇ

Від великодня панна Ізабелла часто думала про Вокульського. І дивна річ: її вражало те, що цей чоловік щоразу поставав в її уяві якимось іншим.

Панна Ізабелла знала багатьох людей і досить влучно характеризувала їх. Кожен з дотеперішніх її знайомих відрізнявся тим, що його можна було охарактеризувати одною фразою або словом. Князь був патріот, його адвокат – проноза, граф Літинський удавав англієця, її тітка була горда, Заславська – добра, Охоцький – дивак, а Кшешовський – картьяр. Словом, кожна людина посідала якусь позитивну або негативну ознаку, інколи це була заслуга, а найчастіше – титул чи багатство, що мали голову, руки й ноги і носили більш чи менш модне вбрання.

Аж у Вокульському вона побачила не тільки нову особистість, а й не знане досі явище. Його не можна було охарактеризувати не тільки одною, а навіть сотнями фраз. Він ні на кого не був схожий, а коли взагалі його можна було з чим-небудь порівнювати, то хіба з місцевістю, на якій за цілий день подорожі можна натрапити на рівнини й гори, ліси й луки, води й пустелі, села й міста; де з-за імлі на обрії виринають якісь невиразні пейзажі, не схожі на жоден з бачених досі. Її поривало здивування, і вона питала себе: чи це гра схвильованої уяви, чи він справді надприродна істота, в усякому разі – не знана досі в великосвітських салонах?

І панна Ізабелла стала систематизувати свої враження.

Спочатку вона зовсім не помічала Вокульського, лише відчувала наближення якоїсь величезної тіні.

Був якийсь чоловік, що кинув кілька тисяч карбованців на добродійні цілі й на сирітський притулок її тітки; потім хтось грав з її батьком в карти в клубі і щодня програвав; потім хтось викупив батькові векселі (може, то не Вокульський?..), далі купив її сервіз, нарешті, прислав різні речі для оздобы гробу господнього.

Цей хтось був зухвалий скоробагачко, який уже з рік переслідував її невідступним поглядом у театрах і на концертах. Це був брутальний цинік, який розбагатів на підозрілих спекуляціях, щоб купити собі репутацію у людей, а її, панну Ізабеллу Ленцьку, – у батька!..

З того часу в її пам'яті залишилась тільки незграбна постать, червоні руки та погордливе поводження, яке порівняно з чемністю інших купців здавалося нестерпним, а на тлі парасольок, віял, саквожів та іншої галантереї – просто смішним. Це був промітний і нахабний купчик, який в своєму магазині удавав з себе відставного міністра.

Він був їй гидкий і навіть смертельно ненависний, оскільки насмілювався підкидати їм допомогу в формі купівлі сервізу та програвів батькові в карти.

Ще й сьогодні, думаючи про це, панна Ізабелла бгала на собі сукню, кидалась на

канапу і, б'ючи кулаком по сидінню, шептала:

- Негідник!.. Негідник!..

Вже самі злидні, що загрожували її домові, сповнювали її гіркотою, а тут ще якийсь чужинець вдирається за завісу, що прикриває її найбільшу таємницю, якої вона не хотіла б відкрити самому богові. Все вона могла б пробачити, крім цього удару по її гордості.

Але ось сталася зміна декорацій. На сцену вийшов інший чоловік, який цілком недзвозначно заявив їй в вічі, що купив сервіз, аби на ньому заробити. Отже, він відчував, що допомагати панні Ізабеллі не вільно, а коли б навіть зробив це, то не тільки не шукав би розголосу або вдячності, а навіть подумати про це не посмів би.

Цей самий чоловік вигнав з магазину Мрачевського, який насмілювався сказати про неї щось погане. Даремно вороги панни Ізабелли, барон і баронеса Кшешовські, оступались за Мрачевського; даремно закинула за нього слово тітка графиня, яка рідко кому дякувала, а ще рідше просила.

Вокульський не поступився... Проте одного її, панни Ізабелли, слова було достатньо, щоб зламати цього непохитного чоловіка; він не тільки поступився, а навіть дав Мрачевському кращу посаду. Таких поступок не роблять для жінки, котрої не шанують.

Шкода тільки, що майже в той самий час у її шанувальнику прокинувся хвальковитий скоробагатко, який у костюлі кинув на піднос купу золота. Ах, як це було по-купецькому!.. І як він нічого не розуміє по-англійськи, не має поняття про модну тепер мову!..

Третя фаза. На перший день великодня вона зустрілася з Вокульським у салоні своєї тітки й переконалась, що він на голову вищий від аристократів. Саме найродовитіші аристократи прагнули познайомитися з ним, а він, отой брутальний парвеню, вирізнявся серед них, як вогонь серед диму. Ходив незграбно, але сміливо, немов салон був його незаперечною власністю, і похмуро вислухував компліменти, якими його засипали... Потім його покликала найшановніша з матрон, вдова Заславська, і через кілька хвилин розмови з ним гірко розплакалась... Невже цей скоробагатко з червоними руками?..

Аж тоді панна Ізабелла спостерегла, яке у Вокульського незвичайне обличчя. Риси виразисті й рішучі, волосся немов наїжачене від гніву, невеликі вуса, прослідок борідки, монументальна постать, ясний і проникливий погляд...

Якби цей чоловік володів не магазином, а великим маєтком, він був би дуже пристойним; якби народився князем – був би велично гарним. В усякому разі, він нагадував стрілецького полковника Трості і – таки справді – статую гладіатора-переможця.

На той час від панни Ізабелли одійшли майже всі поклонники.

Правда, люди старшого віку ще обсипали її компліментами за вроду й елегантність, зате молоді, особливо титуловані та багаті, поводитись з нею холодно і стримано; коли ж вона, стомлена самотністю та банальними компліментами, озивалася до котрогось із

них трохи щиріше, вони дивились на неї з явним страхом, немов боячись, що вона кине́ться їм на шию і негайно потягне до вінця.

Світ салонів панна Ізабелла любила не на життя, а на смерть і вийти з нього могла хіба в могилу, проте що не рік, а навіть що не місяць, то все більше зневажала людей з цього світу. Вона не могла збагнути, як це її, такої вродливої, такої доброї, такої чудово вихованої, світ міг цуратись тільки тому, що вона не має багатства...

– Господи милостивий!.. – шептала вона не раз, спостерігаючи з-за фіранок екіпажі фронтів, які одвертались від її вікон, аби не вклонитися їй. Невже вони гадають, що вона виглядає їх?..

А насправді вона таки їх виглядала!..

На очі їй набігли пекучі сльози, спересердя вона кусала свої прекрасні губи і, сіпаючи за шнурки, запинала фіранками вікна.

– Що за люди!.. Що за люди!.. – повторювала вона, соромлячись, однак, додати якийсь гострий епітет, бо вони належали до найвищого товариства. Негідником, на її думку, можна було назвати лише Вокульського.

До всіх нещасть лиха доля з цілої плеяди колишніх поклонників залишила їй тільки двох. На Охоцького вона надій не покладала: він більше приділяв уваги якійсь літаючій машині (це ж просто божевілля!), аніж їй. Зате неодмінно скрізь бували при ній, правда, не дуже нав'язуючись, маршалок і барон. Маршалок нагадував їй обсмалену свинячу тушу, які їй інколи доводилось бачити на вулиці в різницьких фургонах; а барон був схожий на суху нечинену шкуру, цілі стоси яких перевозять вулицями на возах.

На сьогодні це було її єдине оточення, так би мовити, її крила, якщо вона, як казали люди, була ангелом... Ця жахлива пара дідуганів переслідувала панпу Ізабеллу уві сні і наяву. Інколи їй здавалось, що вона загинула і що пекло для неї почалося вже на цьому світі.

В такі хвилини, мов потопельник, що хапається очима світла на далекому березі, панна Ізабелла думала про Вокульського. І в своєму незмірному розпачі від цього мала тінь полегкості, думаючи, що за нею все-таки шаліє незвичайний чоловік, про якого так багато говорять у товаристві. Тоді їй спадали на думку славетні мандрівки або розбагатілі американські промисловці, котрі довгі роки тяжко працювали в шахтах; цих людей їй інколи здалека показували в паризьких салонах.

– Гляньте он туди, – щебетала недавно випущена з монастирського пансіону молоденька графівна, показуючи вбік віялом, – ви бачите отого пана, схожого на кучера омнібуса? Це, кажуть, якийсь знаменитий чоловік, який щось там відкрив, не знаю тільки що: чи золоті копальні, чи Північний полюс... Навіть не пам'ятаю його прізвища, але один маркіз з академії запевняв мене, що він десять років прожив коло полюса... Чи то пак під землею... Жахливий чоловік!.. На його місці я вмерла б зо страху... А ви теж умерли б?.. Якби ж то Вокульський був таким мандрівником або хоч би гірником, який нажив мільйони, десять років попрацювавши під землею!.. Але він був тільки купцем, та ще й галантерейним!.. Він навіть не знав англійської мови, і на

кожному кроці в ньому прозирає скоробогатко, який замолоду прислужував у ресторані. Такий чоловік, в крайньому разі, міг бути добрим порадиником, навіть неоціненним другом (в кабінеті, коли немає гостей). Навіть... чоловіком, бо трапляються ж з людьми жакливі нещастя. Але коханим... Ні, це було б просто смішно... В разі потреби найаристократичніші дами купаються в грязьових ваннах, але зазнавати від цього втіхи може хіба ненормальна людина.

Четверта фаза. Панна Ізабелла кілька разів зустрічала Вокульського в Лазейках і навіть не гордувала відповідати на його поклони. Серед зелені дерев та між статуями цей грубіян знову здався їй інакшим, ніж за конторкою в магазині. Якби ж у нього був маєток з палацом, парком і ставком! Правда, він скоробогатко, але нібито шляхтич, племінник офіцера... Проти маршалка й барона – він справжній Аполлон, аристократи все більше про нього говорять, та ще оті несподівані сльози шляхетної вдови...

До того ж Заславська явно протегувала Вокульському перед своєю приятелькою графинею і її племінницею панною Ізабеллою. Кількагодинні прогулянки з тіткою по Лазенках були такі нудні, а балачки про моди, притулки та майбутні великосвітські весілля так дратували, що панна Ізабелла навіть трохи сердилась на Вокульського, чом він не підходить до них і хоч би з чверть години не поговорить.

Для світської особи розмова з такими людьми до певної міри цікава, а панну Ізабеллу завжди бавила Своєрідна мова й логіка селян.

Правда, галантерейний купець, та ще такий, що їздить власним екіпажем, навряд чи буде таким цікавим, як простий селянин...

Як би там не було, для панни Ізабелли не було прикрою несподіванкою, коли одного разу вдова Заславська сказала, що поїде з нею і з графинею в Лазенки на прогулянку і заговорить з Вокульським.

– Нам же нудно, то нехай нас розважає, – мовила стара.

А коли вони о першій годині в'їжджали в Лазенківський парк, удова, значливо усміхаючись, сказала панні Ізабеллі:

– У мене таке передчуття, що ми його тут десь зустрінемо.

Панна Ізабелла трохи почервоніла й вирішила зовсім не розмовляти з Вокульським або принаймні поводитися з ним згорда, щоб він надто багато про себе не думав. Звичайно, в цьому "думати" не могло бути й мови про любов, навіть більше, вона не хотіла допустити й тіні фамільярності. "І вогонь буває приємний, особливо взимку, – думала вона, – але... на певній віддалі".

Тим часом Вокульського в Лазенках не було. "Як то, він не чекав? – здивувалась панна Ізабелла. – Мабуть, захворів..."

Вона ані гадки не мала, що у Вокульського можуть бути якісь пильніші справи, крім зустрічі з нею, і вирішила, якщо він спізниться, не тільки поводитися з ним згорда, а й висловити йому своє незадоволення. "Якщо пунктуальність є чемністю королів^[75], – думала вона далі, – то для купців – це просто обов'язок!.."

Минуло півгодини, година, дві – настав час повертатися додому, а Вокульського не було; нарешті дами сіли в карету: графиня, як завжди, була холодна, Заславська трохи

неуважна, а панна Ізабелла розгнівана. Обурення її не зменшилось, коли батько увечері розказав їй, що від полудня був у князя на нараді, де Вокульський подав грандіозний проект торговельної спілки і викликав справжній захват у пересичених магнатів.

- Я давно передчував, - закінчив пан Ленцький, - що з допомогою цього чоловіка позбудусь обтяжливої опіки моєї рідні і знову стану тим, ким мені належить бути!

- Але, папа, для спілки потрібні гроші, - відказала панна Ізабелла, легенько стенувши плечима.

- Для того я й дозволяю продати наш дім. Правда, на сплату боргів піде щось шістдесят тисяч, але мені, в усякому разі, залишиться щонайменше тисяч з сорок.

- Тітка казала, що за дім ніхто не дасть більше як шістдесят тисяч...

- Ах, тітка!.. - обурився пан Томаш, - Вона завжди каже те, що могло б мене засмутити або принизити. Шістдесят тисяч дає Кшешовська, яка втопила б нас у ложці води... міщанка!.. А тітка їй, звичайно, підтакує, оскільки йдеться про мій будинок, про моє становище...

Він почервонів і став сопіти, але, не хотівши сердитись при дочці, поцілував її в чоло й пішов у кабінет. "А може, батько має рацію? - думала панна Ізабелла. - Може, він справді практичніший за всіх тих, хто його так суворо засуджує? Адже батько перший розпізнав цього... Вокульського... Але ж який він грубіян! Не приїхав у Лазенки, хоч удова, напевне, попередила його. А втім, може, так і краще: гарні ми були б, якби хто-небудь зустрів нас на прогулянці з галантерейним купцем!"

Кілька днів після цього панна Ізабелла тільки й чула що про Вокульського. По всіх салонах повторювали його ім'я. Маршалок присягався, що Вокульський напевне походить з старовинного роду, а барон, знавець чоловічої вроди (він по півдня просиджував перед дзеркалом), твердив, що Вокульський - "цілком... цілком...". Граф Саноцький закладався, що він - єдиний розумний чоловік в країні, граф Літинський проголошував, що цей купець є взірцем англійського промисловця, а князь лише потирав руки і, усміхаючись, говорив: "Ага?.."

Навіть Охоцький, навідавши одного разу панну Ізабеллу, розказав їй, що гуляв з Вокульським в Лазенках.

- Про що ж ви говорили? - спитала вона здивовано. - Не про літаючі ж машини?..

- О! - замислено пробурмотів кузен. - Вокульський, мабуть, єдиний чоловік у Варшаві, з яким про це можна говорити. Він людина незвичайна! "Єдиний розумний... єдиний комерсант... єдиний, хто може говорити з Охоцьким?.. - думала панна Ізабелла. - Хто ж він такий насправді?.. Ага! Вже знаю..." їй здалося, що вона розгадала Вокульського. Це - честолобний спекулянт, який для того, щоб проникнути в вище товариство, вирішив одружитися з нею, зубожілою панною знатного роду. Для цього ж він завойовував визнання її батька, тітки-графині і всієї аристократії. Але переконавшись, що йому й без неї пощастить пролізти в вищий світ, він раптом охолов... і навіть не прибув у Лазенки!.. "Поздоровляю, - думала вона. - Він має все, потрібне для кар'єри: непоганий, здібний, енергійний, а головне - нахабний і підлий..."

Як він насмілювався удавати закоханого в мене, а потім так легко... Ці парвеню справді випереджають нас навіть у лицемірстві... Який же він негідник!.."

Вкрай обурена, вона хотіла навіть сказати Миколаєві, щоб він ніколи не впускав Вокульського й на поріг вітальні... Щонайбільше – в кабінет батька, якщо він прийде в справі. Але згадавши, що Вокульського взагалі до них не запрошували, почервоніла з сорому.

В цей час вона дізналась від пані Мелітон про нову сварку Кшешовського з дружиною і про те, що баронеса купила коня за вісімсот карбованців, але, мабуть, поверне його, бо за кілька днів мають бути скачки, а барон з багатьма заклався на великі гроші.

– Можливо, що барон і баронеса навіть помиряться з цієї нагоди, – зауважила пані Мелітон.

– Чого б я не дала, аби тільки барон не відкупив коня та програв ті гроші, на які закладався!.. – вигукнула панна Ізабелла.

А через кілька днів панна Флорентіна під великим секретом розказала їй, що барон не одержить свого коня, бо його купив Вокульський.

Таємниця ще не була розголошена, отож коли, панна Ізабелла пішла до тітки з візитом, то застала її з Заславською – вони радились, як би через того коня помирити барона з баронесою.

– Нічого з цього не вийде, – сміючись, сказала панна Ізабелла. – Барон не одержить свого коня.

– Може, хочеш закладатися? – холодно спитала графиня.

– Будь ласка, тьотю, – на ваш сапфіровий браслет...

Заклад відбувся, отже, графиня й панна Ізабелла були дуже зацікавлені скачками.

А потім панна Ізабелла злякалася: вона дізналась, що барон дає Вокульському чотириста карбованців відступного і що граф Літинський виступає в цій справі посередником.

В салоні графині навіть перешіптувались, що Вокульський мусить погодитись на пропозицію барона не задля грошей, а задля графа. І тоді панна Ізабелла подумала: "Згодиться, якщо він зажерливий скоробагатько, але не згодиться, якщо..."

Не наважувалась навіть докінчити фрази. Виручив її Вокульський. Він не продав коня і сам пустив його на скачки. "Виходить, він не такий уже й негідник", – подумала панна Ізабелла.

Під впливом цієї думки вона дуже ласкаво розмовляла з Вокульським на скачках. Проте навіть за такий дрібний прояв зичливості вона докоряла сама собі: "Нащо йому знати, що ми цікавимось його скачками?..

Не більш, ніж усі інші. А нащо я йому сказала, що він "мусить виграти"? Або що означала його відповідь: "Виграю, якщо ви захочете"? Цей чоловік уже забуває, хто він такий. Але байдуже, коли за кілька чемних слів Кшешовський аж захворів від злості".

Панна Ізабелла ненавиділа Кшешовського. Колись він упадав коло неї, а діставши одкоша, почав мститися. Знала, що позаочі він називав її старою панною, яка вийде за

свого лакея. Цього було досить, аби вона запам'ятала образу на все життя. Але барон не обмежувався цієї фразою, він навіть при ній поводився цинічно, знущаючись з її старих поклонників та натякаючи на руйнацію її родинного маєтку. А тому, що й панна Ізабелла ніби ненароком шпигала його одруженням задля грошей з жінкою-міщанкою, від якої він, однак, нічого не міг дістати, між ними точилась запекла, часом навіть непристойна боротьба.

День скачок був для панни Ізабелли днем тріумфу, для барона – днем поразки і ганьби. Правда, приїхавши на іподром, він удавав з себе веселого, але насправді в ньому кипів гнів. А коли ще побачив, що Вокульський і приз, і одержані за коня гроші вручив паппі Ізабеллі, він втратив самовладання, підбіг до карети і вчинив скандал.

Для панни Ізабелли нахабна поведінка барона та його слова про Вокульського, як про її поклонника, були страшним ударом. Якби це було пристойно для добре вихованої дами, вона вбила б барона. Страждання її були тим тяжчі, що графиня вислухала вихватку барона спокійно, Заславська збентежилась, а батько навіть не озвався, бо здавна вважав Кшешовського божевільним, якого краще не дратувати, а бути до нього поблажливим.

В цю хвилину (коли на них почали вже поглядати з інших екіпажів) на допомогу панні Ізабеллі прийшов Вокульський. Він не тільки поклав край докорам барона, а й викликав його на дуель. Ніхто не мав сумніву, що це було саме так; Заславська злякалася за свого фаворита, а графиня зауважила, що Вокульський не міг зробити інакше, оскільки барон, підходячи до карети, штовхнув його і не попросив пробачення.

– Ну, скажіть, будь ласка, – схвильовано говорила удова, – чи варто ж битись на дуелі за таку дрібницю? Всі ж ми знаємо, який Кшешовський неуважний та недоумкуватий... Найкращий доказ – те, що він нам тільки-но наговорив...

– Це правда, – зауважив пан Томаш, – але ж Вокульський не зобов'язаний про це знати, а зажадати сатисфакції повинен.

– Помиряться, – байдуже сказала графиня і звеліла їхати додому.

Отоді панна Ізабелла й відступилась несподівано для самої себе від своїх правил і... значливо потиснула руку Вокульському.

Вже доїжджаючи до застави, вона не могла собі цього пробачити. "Як я могла отаке зробити?.. Що такий чоловік про мене подумає?" – докоряла собі панна Ізабелла. Але тут у ній прокинулось почуття справедливості, і вона мусила визнати, що цей чоловік неабиякий.

Щоб зробити мені приємність (бо, напевне ж, не мав інших причин), він підчепив барона й купив його коня...

Весь виграш (безумовний доказ безкорисливості) віддав на притулок, і не кому-небудь, а в мої руки (барон це бачив).

А головне, паче вгадавши мою думку, викликав його на дуель... Правда, теперішні дуелі звичайно кінчаються шампанським, але, в усякому разі, барон переконається, що я ще не така стара... Ні, в цьому Вокульському щось та є.

Шкода тільки, що він – галантерейний купець. Приємно було б мати такого

поклонника, але щоб він... займав належне становище в світі".

Повернувшись додому, панна Ізабелла розказала панні Флорентіні про пригоду на скачках, а за годину забула за неї. Коли ж батько пізно ввечері повідомив її, що Кшешовський обрав секундантом графа Літинського і що той вимагає, аби барон неодмінно попросив пробачення у Вокульського, панна Ізабелла презирливо скривила губи. "Щастить людині! – думала вона. – Мене образили, а його будуть перепрошувати. Якби при мені хто-небудь образив кохану, я б не прийняла ніяких перепросин. А він, звичайно, погодиться..."

Коли ж вона вже лягла в ліжку й почала засинати, у неї раптом зринула інша думка: "А якщо Вокульський не прийме перепросин?.. Адже той самий граф Літинський умовляв його відпродати коня баронові й нічого не вдіяв!.. Ах, боже, які чудні думки приходять мені в голову", – відповіла вона сама собі й заснула.

Другого дня аж до полудня вона й панна Флорентіна були певні, що Вокульський помириться з бароном і що йому інакше зробити навіть незручно. Але пополудні пан Томаш пішов у місто й повернувся на обід дуже заклопотаний.

– Що з тобою, папа? – запитала панна Ізабелла, стурбована виразом його обличчя.

– Неприємна історія! – відповів пай Томаш, з розгону сідаючи в шкіряне крісло. – Вокульський не прийняв перепросин, а його секунданти поставили тверді вимоги.

– І на коли?.. – спитала вона тихіше.

Завтра о дев'ятій, – відповів пан Томаш і витер з лоба піт. – Неприємна історія, – повторив він. – Серед членів нашої спілки зчинився переполох, бо Кшешовський досконало стріляє... Якщо цей чоловік загине, то всі мої плани підуть шкереберть. В ньому я втратив би свою праву руку... єдиного виконавця моїх планів... Тільки йому я міг би довірити свій капітал і не маю сумніву, що він давав би мені тисяч з вісім процентів на рік... Доля не на жарт переслідує мене!..

Поганий настрій господаря дому позначився й на інших; за обідом ніхто нічого не їв. Після обіду пай Томаш зачинився в кабінеті й широкими кроками ходив сюди й туди, що свідчило про незвичайне хвилювання.

Панна Ізабелла також пішла в свій кабінет і, як звичайно під час нервового зворушення, лягла на шезлонг. Її посіли сумні думки. "Недовго тривав мій тріумф, – казала вона сама собі. – Кшешовський і справді добре стріляє... Що ж буде, коли він уб'є єдиного чоловіка, який мене захищає? Дуель – таки варварський пережиток! Бо Вокульський з морального погляду вартий більше, ніж Кшешовський, і все-таки... може загинути!.. Остання людина, на яку покладав надії мій батько".

Тут у ній озвалася фамільна пиха. "Правда, мій батько не потребує ласки Вокульського; він довірив би йому свій капітал, зробив би йому протекцію, а той платив би проценти; в усякому разі, шкода його..." їй пригадався старий управитель їхнього маєтку, який прослужив у них аж тридцять років і якого вона дуже любила, дуже йому вірила; може, Вокульський заступив би батькові і їй небіжчика управителя, а їй був би повірником, – і от він загине!..

Якийсь час вона лежала з заплющеними очима, ні про що не думаючи; потім їй в

голову стали приходити дивні думки. "Який незвичайний збіг обставин! Завтра за неї битимуться двоє людей, котрі її смертельно образили: Кшешовський злостивими кпинами, а Вокульський – жертвами, які він насмілювався їй приносити. Вона йому вже майже пробачила і купівлю сервіза, і векселі, і програні батькові в карти гроші, на які вони жили кілька тижнів... (ні, вона ще не пробачила йому цілком і ніколи не пробачить...) Та як би там не було, а бог покарає того, хто її кривдив... А котрий завтра загине? Може, обидва. Але, мабуть-таки, той, котрий наважився допомагати їй, панні Ленцькій, грішми. Такий чоловік, як і коханець Клеопатри^[76], не може залишитися живим..."

Так думала панна Ізабелла, обливаючись слізьми; жаль їй було відданого слуги, а може, й повірника, проте корилась вирокам долі, яка не могла пробачити образи, заподіяної панні Ленцькій.

Якби Вокульський в цю хвилину міг зазирнути їй в душу, він жахнувся б, утік би з переляку й вилікувався б від свого божевілля.

Тим часом панна Ізабелла тієї ночі зовсім не спала.

В уяві її весь час стояла картина якогось французького художника, що зображувала дуель: під розлогими зеленими деревами двоє мужчин у чорному вбранні націлялися один на одного з пістолетів.

Потім (цього вже на картині не було) один з них упав із простреленою головою. То був Вокульський. Вона навіть не пішла на його похорон, щоб не показати свого хвилювання. Але вночі разів кілька плакала. Їй жаль було цього незвичайного скоробагачка, цього вірного раба, який відпокутував свій злочин смертю заради неї.

Панна Ізабелла заснула аж о сьомій ранку і спала мертвим сном до полудня. О дванадцятій годині її розбудив нервовий стукіт у двері спальні.

– Хто там?

– Я, – радісним голосом відповів їй батько. – Вокульський живий-здоровий, барон поранений в обличчя!

– Невже?..

У неї розболілась голова, і вона пролежала в ліжку до четвертої години. Панна Ізабелла була задоволена, що ненависний барон поранений, і здивована, що оплаканий нею Вокульський не загинув.

Вставши так пізно, панна Ізабелла вийшла перед обідом трохи погуляти в алеях.

Вигляд погожого неба, чудових дерев, щебетливого птаства та веселих людей розвіяв її нічні видіння, а коли ще з кількох екіпажів її помітили і привіталися з нею, на серці їй зовсім полегшало. "Все-таки господь милосердний, – думала вона, – коли не дав загинути людині, котра може бути нам корисна. Батько так на нього розраховує, та й я починаю йому довіряти. Наскільки менше я зазнала б розчарувань, аби мала розумного й енергійного друга!"

Слово "друг" не подобалось їй. Другом панни Ізабелли міг бути чоловік, який мав би принаймні земельний маєток. А галантерейний купець придався б на роль хіба порадника і виконавця.

Повернувшись додому, вона одразу помітила, що у її батька чудовий настрій.

- Ти знаєш, - сказав він, - я був у Вокульського і поздоровив його. Це путяща людина, справжній джентльмен!

Він уже й забув про дуель і, здається, жаліє барона. Нічого не вдієш, шляхетна кров дасть себе знати в будь-якій ситуації.

А потім, провівши дочку до кабінету й разів кілька подивившись у дзеркало, додав:

- Ну, скажи сама, чи можна не вірити в милосердність божу? Смерть цього чоловіка була б для мене тяжким ударом - і от він живий! Я мушу зав'язати з ним ближчі стосунки, а тоді побачимо, хто виграє: князь з своїм знаменитим адвокатом чи я з моїм Вокульським. Як ти гадаєш?

- Я тільки що сама про це думала, - відповіла панна Ізабелла, вражена тим, як збіглися їхні думки. - Папа, тобі неодмінно потрібен здібний і вірний чоловік.

- Який до того ж сам горнеться до мене, - додав пан Томаш. - Гострий розум! Він розуміє, що досягне більшого і завоює кращу репутацію, допомагаючи підвестись давньому роду, аніж якби сам ліз уперед. Дуже розумний чоловік, - вів далі пан Томаш. - Хоч він і здобув симпатію князя і всієї аристократії, але найбільше приязні виявляє мені. І не пожаліє про це, коли я відновлю своє становище...

Панна Ізабелла дивилась на гарненькі дрібнички, які оздоблювали стіл, і думала, що батько трохи помиляється, гадаючи, ніби Вокульський горнеться до нього. Вона не спростовувала його помилки, - навпаки, визнала в думці, що таки треба трохи зблизитися з цим купцем і пробачити йому... його громадське становище. Адвокат... купець... але ж це майже те саме: якщо адвокат може бути довіреною особою князя, то чому б купець (і все-таки як воно негарно!) не міг бути такою самою особою в домі Ленцьких?

Обід, вечір і кілька наступних днів панна Ізабелла провела дуже приємно. Дивувало її лише одне: за кілька останніх днів їх відвідало більше людей, аніж колись протягом цілого місяця. Бували години, коли в порожній недавно вітальні лунав сміх та веселі розмови, аж відпочилі меблі дивувалися з такої велелюдності, а в кухні слуги перешіптувались, що, мабуть, пан Ленцький відкілясь одержав великі гроші. Навіть дами, які ще на скачках не впізнавали панни Ізабелли, тепер прийшли до неї з візитами; а молоді люди хоч і не приходили, але впізнавали її на вулиці і шанобливо кланялись.

У пана Томаша теж тепер бували гості. Його відвідав граф Саноцький і наполегливо просив, аби пан Томаш умовив Вокульського перестати бавитися скачками та дуелями і взялись за справи спілки. Був граф Літинський і розказував дива про джентльменство Вокульського. А крім того, приїжджав кілька разів князь і просив пана Томаша, аби Вокульський не зважав на пригоду з бароном, не залишав напризволяще аристократії і пам'ятав про нещасну батьківщину.

- І умовте його, дорогий мій, - закінчив князь, - щоб він облишив дуелі. Це зовсім зайве; воно добре для людей молодих, а не для поважних і заслужених громадян...

Пан Томаш був у захваті, особливо коли згадував, що всі ці прояви визнання

відбуваються напередодні продажу його будинку; рік тому така перспектива відстрашила б від нього людей.

- Я починаю посідати належне мені становище, - прошепотів пан Томаш і раптом оглянувся. Йому здалося, що позад нього стоїть Вокульський. Щоб заспокоїтись, він кілька разів повторив:

- Я нагороджу його... нагороджу. Він може бути певний моєї підтримки.

На третій день після дуелі панні Ізабеллі принесли дорогу шкатулку й листа, який схвилював її. Вона впізнала почерк барона.

"Дорога кузинко! Якщо ти перестанеш дорікати мені за моє нещасне одруження, то я пробачу тобі образи, заподіяні моїй дружині, яка вже й мені самому обридла. Як матеріальний символ укладеного між нами вічного миру посилаю тобі зуба, якого мені вибив вельмишановний пан Вокульський - здається, за те, що я насмілювався сказати тобі на скачках. Запевняю тебе, дорога кузинко, що це той самий зуб, яким я тебе досі гриз, але більше вже гризти не буду. Можеш його викинути на вулицю, але шкатулку прошу зберегти на пам'ять. Прийми цю дрібничку від чоловіка, зараз трохи хворого і, повір, не найгіршого, а я сподіватимусь, що ти коли-небудь пробачиш мені мої недоречні злостиві шпильки. З любов'ю і глибокою пошаною твій кузен.

Кшешовський.

Р. S. Якщо ти не викинеш мого зуба за вікно, то пришли мені його назад, аби я міг подарувати його моїй незабутній дружині. Вона матиме чим кілька днів журитись, що, здається, їй прописано лікарями. А той пан Вокульський дуже милий і добре вихований чоловік, і я признаюсь, що сердечно полюбив його, хоч він і заподіяв мені таку кривду".

В коштовній шкатулці справді лежав загорнений у папір зуб.

Трохи подумавши, панна Ізабелла одписала баронові дуже зичливого листа, запевнивши його, що вже не сердиться і шкатулку приймає, а зуба з належною шанобою надсилає власникові.

Тут уже не було ніякого сумніву, що тільки завдяки Вокульському барон помирився з нею і попросив пробачення. Панну Ізабеллу ця перемога майже розчулила, а до Вокульського вона відчула ніби вдячність. Вона замкнулася в своєму кабінеті й почала мріяти.

Мріяла про те, що Вокульський продав свій магазин і купив великий маєток, але залишився керівником торговельної спілки, яка дає величезні прибутки. Вся аристократія приймала його у себе, а вона, панна Ізабелла, зробила його своїм повірником. Він примножив їхні маєтності і довів їх до колишнього стану; він виконував усі її доручення; він ні перед чим не спинявся, якщо це було потрібно. Він, нарешті, знайшов їй чоловіка, гідного дому Ленцьких.

Все це він робив тому, що любив її ідеальною любов'ю, любив більш, ніж своє життя. І почував себе цілком щасливим, коли вона усміхалась до нього, або дарувала ласкавим словом, або за якусь виняткову заслугу сердечно стискала йому руку. Коли ж

бог дав їй дітей, він знаходив для них бонн і вчителів, збільшував їхні маєтності, і, нарешті, коли вона вмерла (в цьому місці на прекрасні очі панни Ізабелли набігли сльози), він застрелився на її могилі... Ні, з делікатності, яку вона в ньому розвинула, він застрелився на кілька могил далі...

Прийшов батько і перебив її мрії.

- Здається, до тебе писав Кшешовський? - з цікавістю запитав пан Томаш.

Дочка показала на лист, що лежав на столі, й на шкатулку. Пан Томаш прочитав листа, похитав головою і нарешті сказав:

- Він все-таки божевільний, хоч і непоганий чоловік.

Але... Вокульський справді зробив тобі послугу: ти перемогла смертельного ворога.

- Я гадаю, що цього пана треба було б запросити колись на обід... Хотілося б познайомитися з ним ближче.

- Я вже кілька днів збираюся просити тебе про це!.. - радо відповів пан Томаш. - Не можна так суворо додержувати етикету з такою корисною людиною.

- Звичайно, - відказала панна Ізабелла, - адже навіть з вірними слугами ми поводимось часом ласкавіше, ніж звичайно.

- Схиляюсь перед твоїм розумом і тактом, Бельцю!.. - вигукнув пан Томаш і захоплено поцілував її в руку, а потім у чоло.

Розділ п'ятнадцятий

ЯК ЛЮДСЬКУ ДУШУ МУЧИТЬ ПРИСТРАСТЬ І ЯК - РОЗУМ

Одержавши від пана Ленцького запрошення, Вокульський вибіг з магазину на вулицю. Стіни кімнати давили його, а розмова з Жецьким, який зробив йому кілька докорів та зауважень, здалась надзвичайно дурною. Хіба ж не смішно, щоб старий затятий холостяк, який вірить тільки в магазин та в Бонапартів, дорікав йому шаленством?.. "Що ж у тому поганого, що я закохався?.. - думав Вокульський. - Може, воно трохи й пізно, але ж я ціле життя не дозволяв собі цієї розкоші. Кохаються мільйони людей, кохається в природі все здатне відчувати, то чого ж мені одному це має бути заборонено? Якщо ж правильний цей вихідний пункт, то правильне і все, що я роблю. Хто хоче женитись, повинен здобути маєтність, - і я її здобув. Мусить наблизитись до обраної жінки, - і я наблизився. Мусить піклуватися про її добробут і захищати від ворогів, - я роблю одне й друге. Чи, може, в боротьбі за своє щастя я когось скривдив? Чи нехтував обов'язками перед суспільством і ближніми?.. Ах, оті кохані ближні та оте суспільство, яке ніколи не дбало про мене, тільки чинило мені всілякі перешкоди, а від мене завжди вимагало жертв... Тим часом саме те, що вони називають шаленством, змушує мене виконувати так звані обов'язки. Якби не воно, я й

досі сидів би, зарившись у книжки, як міль, а сотні людей заробляли б менше грошей. То чого ж вони від мене хочуть?" – роздратовано питав він сам себе.

Прогулянка на свіжому повітрі заспокоїла Вокульського. Він дійшов до Єрусалимських Алей і повернув до Вісли.

В обличчя йому повіяв свіжий східний вітер і розбудив в душі якісь дивні відчуття, що так виразно нагадали йому дитинство. Здавалося, що воно ось тут, на Новому Світі, і що в ньому ще гарячою хвилиною клекоче молода кров.

Він усміхнувся до погонича, який худющою шкапою віз у довгастому ящику пісок, а відьма-жебракка здалася йому милою бабусею; його веселив гудок, що линув з якоїсь фабрики, і хотілось побалакати з купкою чудесних хлопчаків, кі стояли на пагорку біля дороги й кидали камінням на прохожих євреїв.

Він уперто одганяв від себе думку про сьогоднішній лист і завтрашній візит до Ленцьких, хотів бути тверезим, але пристрасть перемогла. "Нащо вони мене запросили? – питав він сам себе, відчуваючи легкий внутрішній дрож. – Панна Ізабелла хоче зі мною познайомитись... Ну, звичайно, вони дають мені зрозуміти, що я можу свататись!.. Треба бути сліпим або дурним, щоб не помітити, що зі мною діється в її присутності..."

Він затремтів так, що аж зацокотів зубами. Тоді озвався приглушений розум. "Зажди, зажди! Від одного обіду й одного візиту ще дуже далеко до справжнього знайомства. А з тисячі таких знайомств хіба одне приводить до освідчення; з десяти освідчень – не більш як одне буває прийняте; та й з тих прийнятих ледве половина кінчається шлюбом. Треба бути зовсім божевільним, щоб навіть при довшому знайомстві надіятись на одруження, за яке може бути тільки один шанс проти двадцяти тисяч... Ясно чи ні?"

Вокульський мусив визнати, що ясно. Якби всі знайомства кінчалися шлюбом, кожна жінка мусила б мати по кілька десятків чоловіків, кожен мужчина – по кілька десятків жінок, ксьондзи не встигали б вінчати, а весь світ перетворився б на суцільний дім божевільних. А Вокульський же навіть не був по-справжньому знайомий з панною Ізабеллою, він мав лише завтра познайомитися з нею. "Отже, чого я досяг ціною небезпек в Болгарії та після тутешніх скачок і дуелі?.." "Твої шанси збільшились, – пояснював розум;– Рік тому була одна стомільйонна або одна двадцятимільйонна частка ймовірності, що ти з нею одружишся, а через рік, можливо, буде одна двадцятитисячна..." "Через рік?.. – повторив Вокульський, і його пройняв гострий холод. Але він переміг себе й запитав: – А якщо панна Ізабелла полюбить мене, а може, вже й любить?.." "Насамперед треба було б знати, чи панна Ізабелла взагалі здатна будь-кого любити..." "Хіба ж вона не жінка?" "Бувають жінки, а також і чоловіки, нездатні любити нікого й нічого, крім власних примх. Це така сама вада, як глухота, сліпота або параліч, тільки менш помітна". "Припустімо..." "Гаразд, – вів далі внутрішній голос, який нагадував Вокульському в'їдливе бурчання доктора Шумана. – Якщо ця пані взагалі здатна кого-небудь любити, то виникає друге питання: чи полюбить вона саме тебе?" "Не такий же я противний!" "Звичайно, ні, але їй ти можеш

здатися противним, як красень лев корові або орел гусці. Бачиш, я навіть говорю тобі компліменти, порівнюючи тебе з левом та орлом, які, незважаючи на всі свої якості, викликають огиду у самиць іншої породи. Отож уникай самиць іншої, ніж твоя, породи..."

Вокульський ніби прокинувся й поглянув на всі боки.

Він був уже коло Вісли, поруч з дерев'яними складами.

Тут їхала валка возів, що обсипали його пилом. Він швидко повернув до міста й по дорозі почав міркувати: "В мені живе дві людини: одна цілком розсудлива, друга – божевільна. Котра ж з них переможе?.. Та хіба не однаково! Але що я робитиму, коли переможе ота, розумна? Який це жах, мати величезний запас почуттів і віддати їх самиці іншої породи: корові, гусці або чомусь ще гіршому?.. Яке це приниження – глузувати з перемог якогось бика або гусака і в той же час плакати над власним серцем, так болісно розтерзаним, так ганебно розтоптаним!.. Чи варто ж далі так жити?"

На думку про це йому захотілося вмерти, зникнути, щоб від нього на землі не залишилось навіть жмені попелу.

Поступово він заспокоївся і, повернувшись додому, почав уже цілком спокійно обмірковувати, що одягти на завтрашній обід – фрак чи сюртук? І чи не виникне до завтра якоїсь непередбаченої перешкоди, яка знову не дасть йому можливості наблизитись до панни Ізабелли?.. Потім він підбив підсумок торговельних оборотів за останній час, надіслав кілька телеграм до Москви й Петербурга і, нарешті, написав старому Шлангбаумові листа, пропонуючи йому купити на своє ім'я будинок Ленцьких. "Адвокат має рацію, – думав він. – Краще купити будинок на чуже ім'я, а то вони можуть подумати, що я хочу їхнім коштом нажитись або, ще гірше, – таким способом допомогти!.."

Проте під покровом буденних справ у ньому бушувала буря. Розум голосно казав, що завтрашній обід нічого не означає й нічого не обіцяє. А падія... тихенько нашіптувала, що, може, він любимий або буде любимий.

Але цей шепіт був такий тихий, що Вокульському, аби його почути, довелося вкрай напружувати увагу.

Наступний день, що так багато важив для Вокульського, нічим особливим не відзначався ні в Варшаві, ні в природі.

То в одному, то в другому місці двірники здіймали мітлами хмарки куряви, візницькі екіпажі або мчали, мов навіжені, або несподівано спинялись, а нескінченні потоки пішоходів сунули один проти одного ніби для того, щоб у місті не припинився рух. Часом попід стінами будинків повільно плентались якісь обдерті люди, позасувавши руки в рукава, наче зараз був не червень, а січень. Інколи посеред вулиці проїжджав селянський віз з бляшаними бідонами, яким правувала хвацька молодиця в синьому кубраку і червоній хустці.

Все це кишіло між двома довгими рядами будинків різноманітного забарвлення, над якими підносились велично куполи храмів. По обидва кіпці вулиці, немов два

вартових, що охороняли місто, височіли два пам'ятники. З одного боку на величезному постаменті-свічці. стояв король Сигізмунд, похилившись до. Бернардинського костюлу, немов хотів щось сказати прохожим. З другого – сидів нерухомий Копернік з нерухомим глобусом в руках, обернувшись спиною до сонця, що вранці сходило з-за дому Карася, опівдні стояло над палацом товариства друзів науки й заходило за будинок Замоївських, немов наперекір афоризмові: "Він спинив сонце і зрушив землю". Вокульський подивився з свого балкона в той бік, мимоволі зітхнув, подумавши, що єдиними друзями великого астронома були вантажники та пильщики, котрі, як відомо, не дуже-то знали, в чому полягала заслуга Коперніка. "Чи багато йому радості з того, що в кількох книжках його називають гордістю нашого народу!.. – думав Вокульський. – Працювати задля свого щастя – це я розумію, але працювати для фікції, яка називається громадським добробутом і славою, – на це я вже не здатний. Нехай громадськість сама про себе думає, а слава... Що мені заважає думати, що слава про мене гримить, припустімо, на Сіріусі? А становище ж Коперніка зараз нічим не краще, і статуя в Варшаві тішить його нітрохи не більше, ніж мене піраміда на якійсь зорі Везі. Три віки слави я віддам за хвилину щастя, і мені тільки дивно зараз, як я міг думати колись інакше".

Немов у відповідь на ці думки по другий бік вулиці з'явився Охоцький; талановитий маніяк повільно йшов, схиливши голову й закривши руки в кишені. Цей несподіваний збіг глибоко вразив Вокульського; на якусь хвилину він навіть повірив у передчуття і з радісним здивуванням подумав: "Чи не означає це, що він здобув славу Коперніка, а я – щастя?.. То й винаходь собі літаючі машини, а мені залиши свою кухню!.. Знов забобони!.. – опам'ятався він незабаром. – Я – і забобони!.."

В усякому разі, йому сподобалась думка про те, що Охоцький здобуде невмирущу славу, а він – живу панну Ізабеллу. В серці його ожила надія. Він трохи кепкував сам із себе, проте почував себе спокійніше і впевненіше. "Отже, припустімо, – думав він, – що, незважаючи на всі мої домагання, вона мене не схоче... Ну й що? Слово честі, одразу знайду утриманку, ходитиму з нею в театр і сидатиму поруч з ложею Ленцьких. Шановна пані Мелітон, а може, й той... Марушевич знайдуть мені схожу на неї ланку (за кільканадцять тисяч карбованців можна знайти й таке). Я вберу її з голови до ніг у мережива, обсиплю самоцвітами, а потім побачимо, чи не зблякне поруч з нею панна Ізабелла. І тоді нехай собі виходить заміж хоч би й за маршалка чи за барона...

Але на думку про одруження панни Ізабелли його охопили люті і розпач. В що хвилину він готовий був начинити весь світ динамітом і висадити в повітря. Проте він знов опанував себе. "А що я вдію, коли їй захочеться вийти заміж?.. Навіть коли захочеться мати коханців – хоч би мого продавця, якогось офіцера, кучера або лакея... Що б я тоді міг зробити?.."

Пошана Вокульського до людської свободи була така велика, що перед нею вщухло навіть його божевілля. "Що я зроблю?.. Що зроблю?.." – повторював він, стискаючи руками гарячу голову.

Вокульський на годину зайшов у магазин, залагодив деякі справи й повернувся

додому; о четвертій годині слуга дістав йому з комода білизну, прийшов перукар – поголити його і причесати.

– Що чувати, пане Фітульський? – спитав він перукаря.

– Поки що нічого, але буде гірше: берлінський конгрес думає, як би задушити Європу, Бісмарк – як би задушити конгрес, а євреї – як би остригти нас до решти... – відповів молодий маестро, гарненький, як херувим, і прибраний, немов зійшов зі сторінки модного журналу.

Він зав'язав Вокульському на шиї серветку і, блискавично намилуючи йому щоки, говорив далі:

– В місті, пане добродію, поки що тихо, а взагалі байдуже. Вчора я був з компанією на Саській Кемпі. Ну й молодь, скажу я вам, тепер!.. Посварилися на танцях і – прошу пана уявити собі... Голівку трохи вище, *s'il vous plait*...^[77]

Вокульський підвів голову вище й побачив у свого майстра золоті запонки на досить брудних манжетах.

– Значить, посварились на танцях, – розказував далі молодий франт, – поблискуючи бритвою перед очима Вокульського, – і прошу собі уявити: один хотів загибити другого по фасаду, а вдарив даму!.. Зчинився галас... дуель... Мене, звісно, обрали секундантом, через що я й мав сьогодні клопіт, бо у мене був тільки один пістолет. Коли оце з півгодини тому приходить до мене той, котрий образив, і каже, що нема дурних стрілятись, нехай, мовляв, ображений загилить і його, тільки один раз, не більше. Голівку праворуч, *s'il vous plait*... Ну, знаєте, я так обурився (лише півгодини тому), що схопив того хлюста за гальорку, дав йому коліном в антресолю і – геть за двері! Ну, хіба ж можна стрілятися з таким йолопом, *n'est-ce pas?*..^[78] Тепер ліворуч, *s'il vous plait*.

Він закінчив голити, обмив Вокульському лице і, накинувши на нього щось подібне до арештантського халата, говорив далі:

– От я приходжу до вас то ранком, то вдень, то ввечері, а ніколи не помітив і сліду жінки...

Він узяв в руки гребня й щітку і почав зачісувати.

– Приходжу в різний час, а око в мене, пане добродію, ого!.. І от – ні рубчика спіднички, ні черевичка, ніякої поворозочки! А доводилось мені навіть у одного каноніка бачити корсет; правда, він знайшов його на вулиці і якраз мав анонімно надіслати до редакції. А у офіцерів, пане добродію, особливо у гусарів!.. (Голівку вниз, *s'il vous plait*..).

Що там тільки робиться!.. У одного, пане добродію, застав аж чотирьох молодих дам, і всі – веселенькі... З того часу, слово честі, завжди кланяюсь йому на вулиці, хоч вігі уже не запрошує мене і заборгував п'ять карбованців. Але, пане добродію, коли я міг заплатити за квиток на концерт Рубінштейна шість карбованців, то для такого віртуоза мені не жаль п'яти... Може, трохи почорнити волосся, *je suppose que oui?*^[79]

– Дякую, – відмовився Вокульський.

- Я так і думав, - зітхнув перукар. - Ви зовсім не дбаєте про свою зовнішність, а це не гаразд!.. Я знаю кількох балерин, які охоче поділили б з вами компанію, а воно варто, слово честі, варто! Прекрасні фігури, дубові м'язи, бюст - як пружинний матрац, рухи повні грації і вимоги не надмірні, особливо у молодих. Бо жінка, прошу пана, чим старіша, тим дорожча, мабуть, через те на шістдесятилітню піхто й не зазіхає, бо вона ціни собі не складе. Тут сам Ротшільд збанкрутував би!.. А початкуючий дасте якихось три тисячі кербелів на рік, кілька подарунків, і вона буде вам вірна... Ах, жіночки, жіночки!.. Я через них невралгії доскочив, але сердитись не можу...

Він мистецьки скінчив своє діло, вклонився за всіма правилами доброго тону і з усмішкою на обличчі вийшов.

Дивлячись на його величну міну і портфель, в якому він носив щітки та бритви, можна було подумати, що це чиновник з якого-небудь міністерства.

Коли він пішов, Вокульський навіть не згадав про молодих і невибагливих балерин; його цікавило надзвичайно важливе питання, суть якого містилася в трьох словах: фрак чи сюртук? "Якщо одягну фрак, то виглядатиму франтом, що пильно додержує етикету, який мене кінець кінцем зовсім не обходить. А якщо одягну сюртук, то можу образити Ленцьких.

До того ж вони могли запросити й ще кого-небудь... Нічого не вдієш, коли я вже зважився на такі дурниці, як власний екіпаж та скаковий кінь, то доведеться одягти і фрак!.."

Думаючи про все це, він сміявся з тієї безодні легковажних вчинків, у які спихало його знайомство з панною Ізабеллою. "О, мій старий Гопфер! - думав він. - О, мої університетські й сибірські товариші! Хто б з вас міг подумати, що мене цікавитимуть такі дурниці?.."

Він одягнув фрак і, ставши перед дзеркалом, з задоволенням оглянув себе. Це тісне вбрання якнайкраще вирізняло його атлетичну постать.

Власний екіпаж чекав уже хвилин з п'ятнадцять, зараз було пів на шосту. Вокульський одягнув легке пальто і вийшов з дому. Сідаючи в екіпаж, він був дуже блідий і дуже спокійний, як людина, що йде назустріч небезпеці.

Розділ шістнадцятий "ВОНА", "ВІН" ТА ІНШІ

Того дня, коли Вокульський мав прийти на обід, панна Ізабелла повернулася від графині о п'ятій. Вона була трохи розгнівана, трохи замріяна, а взагалі - прекрасна.

Сьогодні її спіткало щастя й розчарування. Великий італійський трагик Россі, з яким вона й тітка познайомилися в Парижі, приїхав до Варшави на гастролі. Він одразу ж відвідав графиню і з цікавістю розпитував про панну Ізабеллу. Сьогодні він мав прийти вдруге, і графиня спеціально для нього запросила панну Ізабеллу. Тим часом Россі не прийшов, тільки надіслав листа з перепрошенням, виправдуючись несподіваним візитом якоїсь високопоставленої особи.

Кілька років тому, в Парижі, Россі був ідеалом панни Ізабелли; вона закохалася в нього і навіть не приховувала своїх почуттів, наскільки, звичайно, це було можливо для панянки її кола. Славетний артист знав про це, щодня бував у домі графині, грав і декламував усе, що просила панна Ізабелла, а виїжджаючи в Америку, подарував їй "Ромео і Джульєтту" італійською мовою з написом: "Все можна мухам, а мені – нічого!"

Звістка про те, що Россі приїхав у Варшаву і що не забув про неї, схвилювала панну Ізабеллу. Вже о першій годині дня вона була у тітки. Вона щохвилини підходила до вікна, на стукіт кожного екіпажа у неї скоріше билось серце, на кожен дзвінок здригалась, плуталась у розмові, на обличчі їй виступали червоні плями... І от – Россі не прийшов.

А вона сьогодні була така гарна! Навмисне для нього одягла кремову сукню (здалека шовк здавався зім'ятим полотном), у вухах у неї – брильянтові сережки (не більші за горошину) і яскраво-червона троянда на плечі.

І більш нічого. Але нехай Россі пошкодує, що не бачив її!

Прождавши чотири години, панна Ізабелла повернулась додому обурена. Проте взяла в руки примірник "Ромео і Джульєтти" і, переглядаючи його, подумала: "От якби сюди раптом увійшов Россі!.."

Тут було б навіть краще, ніж у графині. Без свідків він міг би шепнути їй якесь ніжне слівце, переконався б, що вона зберігає його подарунки, а головне, переконався б (про що так красномовно свідчить велике дзеркало), що в цій сукні, з цією трояндою, в голубому кріслі вона виглядає, як богиня.

Вона пригадала, що на обіді має бути Вокульський, і мимоволі стонула плечима. Галантерейний купець поруч з Россі, яким захоплюється весь світ, здався їй таким смішним, що їй стало просто жаль його. Якби Вокульський в цю хвилину опинився коло її ніг, вона, може, навіть занурила б пальці в його волосся і, бавлячись ним, як великим псом, прочитала б йому оцю скаргу Ромео перед Лауренцією:

Ромео Торттури, а не милость! Небеса
Тут, де живе Джульєтта. Кожна кицька;
І пес, і миш мала – тварина кожна,
Дрібна й нікчемна, може жити тут,
Тут, в небесах, й дивитися на неї...
Ромео ж – ні, не може! Більше прав,
Шаноби і свободи в почутті
Всі мухи мають більше, ніж Ромео.
Дозволено їм вільно припадати
До чуда білого руки Джульєтти,
Блаженство раю красти в неї з уст,
Що чисті і цнотливі, як в весталки,
І червоніють з сорому, за гріх
Вважаючи свій власний дотик. О!

Ромео ж - ні, не може! Він - вигнавець!
Все можна мухам, а мені - нічого,
Їм воля, а мені -лише вигнання!
І ти сказав: вигнання - це не смерть?
Невже ж не мав ножа ти, чи отрути,
Чи ще якогось згубного знаряддя, -
Нічого ти страшнішого не мав,
Щоб знищити мене, окрім "вигнання"?
"Вигнання"!.. - О, мій отче, слово це
Кричать і виють грішники у пеклі!
О, де ж у тебе серце, отче мій?
Ти ж мій отець духовний, мій навчитель,
Сповідник, друг, порадник мій, і ти -
Ти вбив мене, сказавши: "На вигнання!"

Вона зітхнула. Хто його знає, скільки разів повторював сам собі ці слова великий бездомник, думаючи про неї?..

І, може, у нього навіть немає повірника!.. Вокульський міг би бути таким повірником: він добре знає, як то мучитись за жінкою, коли ризикував задля неї життям.

Перегорнувши кілька сторінок назад, вона знову почала читати:

Ромео мій! О, нащо ти Ромео?
Зміни своє ім'я, зречися батька;
Як ні, то присягни мені в коханні,
І більше я не буду Капулетті.
Лише твоє ім'я - мій ворог лютий,
А ти - це ти, а зовсім не Монтеккі..
Що є Монтеккі? Таж чи так зовуть
Лице і плечі, ноги, груди й руки
Або якусь частину тіла іншу?
О, вибери собі нове ім'я!
Та що ім'я? Як не назвеш троянду -
Не зміниться в ній аромат солодкий.
Хоч як назви Ромео, він - Ромео,
Й найвища, досконалість все ж при ньому,
Хоч би він був і зовсім безіменний.
О, скинь же, скинь своє ім'я, Ромео!
Взамін того, що й не твоя частина,
Візьми мене всю, всю!..[\[80\]](#)

Як же дивно вони були подібні одне до одного: він, Россі, – актор, вона – панна Ленцька. Занехай своє ім'я, покинь сцену... Так, але що ж би тоді залилось?... Зрештою, навіть принцеса могла б вийти за Россі, і весь світ тільки захоплювався б її самопожертвою...

Вийти за Россі... Дбати про його театральний гардероб, може, навіть пришивати гудзики до його нічних сорочок?..

Панна Ізабелла здригнулася. Безнадійно любити його – і все... Любити й інколи поговорити з ким-небудь про цю трагічну любов. Може, з панною Флорентіною? Ні, їй бракує чуйності. Набагато більш придався б на це Вокульський. Дивився б їй в очі, страждав би за себе й за неї, вона звіряла б йому свої думки, вболіваючи над своїми і його стражданнями, і як приємно минав би час! Галантерейний купець в ролі повірника!.. А втім, про це купецтво можна б і забути...

В цей час пан Томаш, походжаючи по своєму кабінету, підкручував вуса й міркував: "Вокульський – чоловік надзвичайно спритний і енергійний! Якби я мав такого управителя (тут він зітхнув), то не позбувся б маєтку... Ну, тепер уже нічого не вдієш, зате зараз він зі мною... Від продажу будинку мені залишиться сорок, ні – п'ятдесят, а може, й шістдесят тисяч карбованців. Але не будемо перебільшувати, нехай п'ятдесят тисяч, в крайньому разі – сорок... Я віддам їх йому, він платитиме мені тисяч з вісім процентів на рік, а решту (якщо діло в його руках піде так, як я сподіваюся), решту процентів скажу йому пустити в обіг... За п'ять-шість років сума подвоїться, а за десять може збільшиться і в чотири рази... Бо в торговельних операціях гроші ростуть, як на дріжджах. Але що я кажу! Вокульський, якщо він справді геніальний комерсант, напевне, заробляє сто на сто. А в такому разі подивлюсь йому в очі і скажу прямо: "Ось що, добродію: п'ятнадцять або двадцять процентів на рік можеш давати іншим, а не мені, бо я на цьому ділі добре розуміюся". І він, звичайно, побачивши, з ким має діло, одразу зм'якне і, можливо, дасть такий процент, який мені й не снився..."

В передпокої двічі задзвонив дзвінок. Пан Томаш швиденько пішов в глиб кабінету, сів у крісло і взяв у руки спеціально приготовлений для цієї нагоди том економіки Супінського. Миколай відчинив двері, й за хвилину в кабінет увійшов Вокульський.

– А... вітаю!.. – вигукнув пан Томаш, простягаючи йому руку.

Вокульський низько вклонився цьому сивоволосому чоловікові, якого радий був би називати своїм батьком.

– Сідайте, пане Станіславе... Може, цигарку?... Прошу вас... Ну, що ж там чувати?... Оце читаю Супінського: розумна голова!.. Можна з ним погодитись, що народи, які не вміють працювати й заощаджувати, мусять зникнути з нашої планети... Тільки ощадливість і праця... А наші спільники щось починають вередувати, га?

– Нехай роблять, як їм вигідніше, – відповів Вокульський. – На них я не заробляю жодного карбованця.

– Але я не залишу вас, пане Станіславе, – рішуче сказав пан Томаш. А трохи подумавши, додав: – Цими днями я продаю, тобто дозволяю продати мій будинок. Я мав з ним багато клопоту: мешканці не платять, управителі крадуть, а по закладній мені

доводиться платити з власної кишені. Отже, не дивно, що воно мені кінець кінцем обридло...

- Звичайно, - підтвердив Вокульський.

- Сподіваюсь, - казав далі пан Томаш, - що мені з нього залишиться п'ятдесят, або хоч би сорок тисяч карбованців...

- Скільки ви гадаєте взяти за будинок?..

- Сто, сто десять тисяч карбованців... Але скільки б не взяв, усе віддам вам, пане Станіславе.

Вокульський на знак згоди схилив голову й подумав, що пан Томаш, однак, не одержить за свій будинок більш як дев'яносто тисяч карбованців. Стільки він мав зараз у своєму розпорядженні, а заборговувати не міг, щоб не підірвати свого кредиту.

- Вам віддам, пане Станіславе, - мовив пан Томаш, - оце, власне, й хотів запитати, чи приймете.

- Ну, звичайно ж!..

- А за який процент?

- Гарантую двадцять, а якщо діло піде добре, то й більше, - відповів Вокульський, а сам подумав, що нікому іншому не міг би дати більш як п'ятнадцять. "От світоплут!.. - констатував пан Томаш. - Сам, напевне, загрибає процентів зо сто, а мені дає двадцять..."

Але вголос сказав:

- Гаразд, дорогий пане Станіславе, згодний на двадцять процентів, якщо ви мені їх зможете виплачували наперед.

- Платитиму наперед... кожні півроку, - відповів Вокульський, злякавшись, коли б пан Томаш не розтратив гроші дуже швидко.

- І на це згодний, - заявив пан Томаш якнайсердечніше. - А весь прибуток, - додав він з легким притиском, - весь прибуток понад двадцять процентів, прошу вас, не давайте мені на руки, хоч би я... блавав вас, - розумієте?.. - а додавайте його до капіталу. Нехай росте, правильно?

- Пані просять, - мовив в цю мить Миколай, з'явившись у дверях кабінету.

Пан Томаш урочисто підвівся з крісла й церемоніальним кроком увів гостя в вітальню.

Згодом Вокульський не раз намагався відтворити в пам'яті, яка була та вітальня і як він увійшов туди, але всіх подробиць так і не міг згадати. Пам'ятав тільки, як у дверях двічі уклонився панові Томашеві, як потім на нього війнуло якимись пахощами, як він уклонився дамі в кремовій сукні з яскраво-червоною трояндою на плечі, потім - другій дамі, високій, в чорному вбранні, яка дивилась на нього з острахом. Принаймні гак йому здалося.

Лише через кілька хвилин він зрозумів, що дама в кремовій сукні - панна Ізабелла. Вона сиділа в кріслі, з невимовною грацією перехилившись у його бік, і, лагідно дивлячись йому в очі, говорила:

- Моєму батькові, як вашому спільникові, доведеться довго практикуватись, поки

він зможе вас задовольнити.

Отож від його імені прошу бути до нього поблажливим.

Вона простягнула йому руку, до якої Вокульський ледве насмілювався доторкнутись.

- Пан Ленцький, як спільник, потребує тільки надійного адвоката й бухгалтера, які час від часу перевірятимуть рахунки. Решту ми беремо на себе.

Йому здалося, що він сказав несосвітенну дурницю, і він почервонів.

- У вас, мабуть, багато роботи в такому великому магазині... - промовила вбрана в чорне панна Флорентіна і ще більше злякалася.

- Не так багато. На мені лежить відшукання оборотних фондів та зв'язки з клієнтурою, а приймає та оцінює товари персонал магазину.

- Так, але чи можна ж в усіх випадках звірятися на чужих людей! - зітхнула панна Флорентіна.

- Я маю прекрасного управителя, а zarazом і приятеля, який провадить всю справу краще, ніж я міг би провадити.

- Ви щасливий, пане Станіславе... - підхопив пан Ленцький. - Ви цього року виїжджаєте за кордон?

- Хочу поїхати в Париж на виставку.

- Заздрю вам, - озвалась панна Ізабелла. - Я вже два місяці тільки про паризьку виставку і мрію, але папа щось не виявляє такої охоти.

- Наш виїзд цілком залежить від пана Вокульського, - відповів батько. - Раджу тобі якнайчастіше запрошувати його на обід і пригощати смачними стравами, щоб у нього був хороший настрій.

- Обіцяю щоразу, коли ви захочете нас відвідати, сама заглядати на кухню. Але чи досить в таких випадках добрих намірів?

- З вдячністю приймаю обіцянку, - промовив Вокульський. - Але це не вплине на термін вашого виїзду в Париж, бо він залежить тільки від вашої волі.

- Мерсі, - прошепотіла панна Ізабелла.

Вокульський схилив голову. "Знаю я, чого варте цеє "merсі", - подумав він. - За нього розплачуються кулями".

- Можна запросити панство до столу?... - промовила панна Флорентіна.

Вони перейшли до їдальні, посеред якої стояв круглий стіл, накритий на чотири персони. Вокульського посадили поміж панною Ізабеллою та її батьком, навпроти панни Флорентіни. Він уже був цілком спокійний, настільки спокійний, що це його аж лякало. У нього десь подівся любовний запал, і він питав сам себе: "Чи справді я кохаю цю жінку? Чи можливо любити так шалено, сидіти поруч з предметом своєї безумної пристрасті й відчувати в душі таку тишу, таку незмірну тишу?.." Думки його були такі спокійні, що він не тільки бачив найменший порух на обличчях своїх співбесідників, а навіть (що вже було просто смішно), дивлячись на панну Ізабеллу, в думці зробив такий підрахунок: "Сукня. П'ятнадцять ліктів сурового шовку по карбованцеві - п'ятнадцять карбованців... Мережива - карбованців на десять, робота - п'ятнадцять... Разом - сорок карбованців сукня, карбованців сто п'ятдесят сережки і десять грошів троянда..."

Миколай став подавати страви. Вокульський без ніякого апетиту з'їв кілька ложок холодника, запив портвейном, потім скуштував печені й запив пивом. Усміхнувся, сам не знаючи чому, і в нападі якоїсь легковажності вирішив робити помилки проти етикету за столом. Насамперед він, скуштувавши печені, поклав ножа й виделку на підставку поруч з тарілкою. Панна Флорентіна аж здригнулась, а пан Томаш з великим запалом почав оповідати, як одного разу на балу в Тюільрі він, на прохання імператриці Євгенії, танцював менует з дружиною якогось маршала.

Подали судака, якого Вокульський атакував ножем і виделкою. Панна Флорентіна мало не зомліла, панна Ізабелла подивилась на сусіда з поблажливою жалістю, а пан Томаш... також почав їсти судака ножем і виделкою. "Які ж ви дурні!" - думав Вокульський, відчуваючи, що в ньому прокидається щось схоже на погорду. До цього всього панна Ізабелла звернулася до батька - правда, без тіні ущипливості:

- Папа, ти мусиш колись і мене навчити їсти рибу ножем.

Це вже Вокульському здалося просто нетактовним. "Мабуть, до кінця обіду від мого кохання нічого не залишиться..." - подумав він.

- Моя дорога, - відповів пан Томаш дочці, - звичай не їсти риби ножем - це просто забобон... Правда ж, пане Вокульський?

- Забобон?.. Не скажу, - заперечив той. - Це тільки звичай, перенесений з відповідних у невідповідні умови.

Пан Томаш аж засовався на стільці.

- Англійці вважають це майже за образу... - промимрила панна Флорентіна.

- Англійці вживають морську рибу, яку можна їсти лише виделкою, а нашу кістляву рибу вони їли б, мабуть, інакшим способом...

- О, англійці ніколи не порушують усталених правил, - боронилась панна Флорентіна.

- Це правда, - погодився Вокульський, - вони не порушують правил у звичайних умовах, але в незвичайних діють за правилом: роби, як тобі зручніше. Мені самому доводилось бачити аристократів-лордів, які баранину з рисом їли пальцями, а бульйон пили просто з каструлі.

Зауваження було гостре. Проте пан Томаш вислухав його з задоволенням, а панна Ізабелла - із здивуванням. Цей купець, що їв баранину з лордами і так сміливо виголошував теорію, ніби рибу треба їсти з допомогою ножа, одразу виріс в її очах. Хто його знає, чи ця теорія не здалася їй важливішою за дуель із Кшешовським.

- Отже, ви ворог етикету? - спитала вона.

- Ні, я тільки не хочу бути його рабом.

- Але в певних колах завжди додержують етикету.

- Не знаю. Але я зустрічав людей найвищого кола, які в певних умовах забували про етикет.

Пан Томаш злегка похилив голову, панна Флорентіна посиніла, а панна Ізабелла подивилась на Вокульського майже ласкаво. Навіть більше, ніж майже... На мить їй здалося, що він - якийсь Гарун-аль-Рашід^[81], переодягнений купцем. В серці її росло

захоплення, навіть симпатія до нього. Цей чоловік, безумовно, міг бути її повірником, з ним вона зможе розмовляти про Росію.

Після морозива зовсім збентежена панна Флорентіна залишилась у їдальні, а господарі й гість перейшли в кабінет пана Томаша пити каву.

Вокульський саме випив свою чашку, коли Миколай приніс панові Томашеві листа на підносі і промовив:

- Чекає на відповідь, вельможний пане.

- Ага, від графині... - сказав пан Томаш, глянувши на адресу. - Ви дозволите?

- Якщо ви не маєте нічого проти, - перебила панна Ізабелла, усміхаючись до Вокульського, - то перейдемо в вітальню, а батько тим часом одпише.

Вона знала, що цього листа написав сам до себе пан Томаш, бо йому неодмінно треба було хоч півгодини подрімати після обіду.

- Ви не образитесь? - спитав пан Томаш, стискаючи гостеві руку.

Вокульський з панною Ізабеллою перейшли з кабінету в вітальню. Вона з властивою їй грацією сіла в крісло, показавши йому на друге, недалеко від себе.

Коли Вокульський залишився з нею наодинці, йому шугнула в голову кров. Хвилювання його ще більш посилювалось, коли він помітив, що вона якось чудно дивиться на нього, немов бажаючи проникнути в саму глибину душі і прикути його до себе. Це вже була не та панна Ізабелла, яку він бачив у костюлі, й не та, з якою говорив на скачках, тепер це була жінка розумна і здатна відчувати - вона хотіла про щось його запитати і щось йому сказати.

Вокульському так цікаво було, що вона йому скаже, і так він втратив самовладання, що, мабуть, готовий був убити людину, яка б їй в цю мить перешкодила. Він дивився на панну Ізабеллу й мовчав.

Панна Ізабелла давно вже не відчувала такого збентеження. В голові їй проносились уривки фраз: "купив сервіз...", "навмисне програвав батькові в карти...", "зневажив мене...", а потім: "любить мене...", "купив скакового коня...", "бився на дуелі...", "їв баранину з лордами в найвищих колах...". Погорда, гнів, захоплення, симпатія падали в її душу, немов краплі рясного дощу; а з глибини назовні рвалася потреба розказати кому-небудь про свої щоденні клопоти, про різні сумніви, про свою трагічну любов до великого актора. "Так, він може бути... Він буде моїм повірником!.." - думала панна Ізабелла, ніжно дивлячись в очі здивованому Вокульському і трохи нахилившись уперед, наче хотіла поцілувати його в чоло. Потім її поймав безпричинний сором: вона одхилилась на більце крісла, зашарілась і повільно опустила довгі вії, немов її морив сон. Дивлячись на гру її обличчя, Вокульський пригадав чарівні переливи північного сяйва і ті чудові нечутні мелодії без слів, які часом бринять в людській душі, немов лупа іншого, кращого світу. Задріювавшись, він прислухався до швидкого цокання настільного годинника та биття власного серця і дивувався, що їх швидкий ритм все-таки здається повільним порівняно з нестримним плином його думки. "Якщо існує небо, - думав він, - то праведники не відчувають більшого щастя, аніж я в цю хвилину".

Мовчання тривало так довго, що здавалося вже непристойним. Панна Ізабелла опам'яталася перша.

- У вас було непорозуміння з паном Кшешовським... - мовила вона.

- Через скачки... - швидко пояснив Вокульський. - Барон не міг мені пробачити, що я купив його коня...

Вона подивилася на нього з лагідною усмішкою.

- Потім у вас була дуель, яка... нас дуже занепокоїла... - додала вона тихіше. - А потім... барон перепросив мене, - швидко докінчила панна Ізабелла, опускаючи очі. - В листі, якого він написав до мене з цього приводу, барон говорить про вас з великою пошаною і приязню...

- Я дуже... дуже радий... - пробелькотів Вокульський.

- Чого ви раді?

- Що обставини так склалися... Барон - благородна людина.

Панна Ізабелла простягнула руку й, затримавши її на хвилину в гарячій долоні Вокульського, сказала:

- Незважаючи на безсумнівну доброту барона, я все-таки дякую вам. Дякую... б послуги, які не скоро забуваються, і справді... - вона заговорила повільніше й тихіше, - справді, ви полегшили б моє сумління, аби зажадали чогось взамін за вашу... люб'язність.

Вокульський пустив її руку й випростався на стільці.

Він був такий приголомшений, що не звернув уваги на слівце "люб'язність".

- Гаразд, - сказав він. - Якщо ви наказуєте, то я навіть... визнаю свої заслуги. Чи можу я взамін звернутися до вас з одним проханням?

- Можете.

- Так от, я прошу тільки про одне, - з запалом сказав він, - аби я міг служити вам, скільки вистачить моїх сил.

Завжди і в усьому...

- Шановний пане! - з усмішкою перебила панна Ізабелла. - Це ж підступ! Я хочу сплатити вам один борг, а ви змушуєте мене робити інші. Хіба це добре?

- Що ж тут поганого? Хіба ви не приймаєте послуг хоч би від посильних?

- Але їм за це платять, - мовила вона, лукаво глянувши йому в очі.

- Поміж мною і ними тільки та різниця, що їм треба платити, а мені незручно й навіть не можна.

Панна Ізабелла похитала головою.

- Те, про що я прошу, не переходить меж звичайнісіньких людських стосунків. Ви, дами, завжди наказуєте, ми завжди виконуємо, - от і все. Людей, які належать до того, що й ви, кола, і просити про це не треба було б: це їх щоденний обов'язок, навіть право. Я ж добивався цієї ласки, а сьогодні про неї благаю, бо виконання ваших доручень певною мірою наблизило б мене до вашого кола. Боже мій!

Якщо лакеї та кучери можуть на лівреях носити ваші кольори, то чого ж би мені не прагнути заслужити такої честі?

- Ах, ви ось про що!.. Мені не доведеться дарувати вам мій шарф, ви вже заволоділи ним силоміць. А відбирати?..

Вже пізно, хоч би зважаючи на лист барона.

Вона знову подала йому руку, а Вокульський шанобливо її поцілував. У сусідній кімнаті залунали кроки, увійшов пан Томаш, виспаний і променистий. На його гарному обличчі був такий сердечний вираз, що Вокульський подумав: "Я буду негідником, якщо твої тридцять тисяч, шановний, не принесуть тобі десяти тисяч щорічно".

Вони втрьох посиділи ще з півгодини, розмовляючи про недавнє свято в Швейцарській Долині^[82] з добродійною метою, про прибуття Росії та про поїздку в Париж. Нарешті Вокульський з жалем залишив приємне товариство, обіцяючи частіше заходити та вкупі з ними їхати в Париж.

- Побачите, як там буде весело, - сказала панна Ізабелла на прощання.

Розділ сімнадцятий

ЯК ПРОРОСТАЄ НАСІННЯ ВСІЛЯКИХ ПОМИЛОК

Було вже пів на дев'яту вечора, коли Вокульський повертався додому. Сонце недавно зайшло, але пильне око могло вже помітити в золотаво-лазуровому небі перші найбільші зірки. На вулицях лунав веселий гомін прохожих; в серці у Вокульського панував радісний спокій.

Він пригадував кожен рух, кожную усмішку, кожен погляд і слово панни Ізабелли, підозріло вишукуючи в них сліди неприязні або погорди. Але шукав даремно. Поводилась вона з ним, як з рівнею і другом, запрошувала частіше одвідувати, навіть... хотіла, аби він її про що-небудь попросив. "А якби я в ту хвилину освідчився їй? - спало йому на думку. - Що було б?.."

І пильно вдивлявся в риси її образу, що стояв в його уяві, проте знов не побачив і тіні неприязні. Навпаки, лукаву усмішку. "Вона відповіла б, що ми ще мало знайомі, що я повинен заслужити її згоду... Так... безумовно, вона так відповіла б, - думав він, пригадуючи безперечні ознаки її симпатії.

Взагалі я даремно був такий упереджений проти аристократії. А вони ж такі самі люди, як і ми, тільки, мабуть, у них делікатніші почуття. Вони вважають, що ми грубі істоти, які вганяють за наживою, і тому уникають нас.

Але, побачивши чесну душу, вони вміють також появити ласку... Якою ж прекрасною дружиною може бути така жінка! Звичайно, таку дружину треба заслужити. Та ще й як заслужити!.."

Під впливом цих думок у нього виникло зичливе почуття до родини Ленцьких, потім до їхніх родичів, далі це почуття поширилось на його магазин, на продавців, на всіх купців, з якими він мав ділові стосунки, нарешті, на всю країну і на все людство.

Вокульському здавалось, що кожен прохожий на вулиці – його родич, далекий чи близький, сумний чи веселий. І небагато бракувало, щоб він став серед вулиці, як жебрак, і почав спиняти прохожих та питати: "Може, котрий-небудь з вас чогось потребує?..

Кажіть, вимагайте, будь ласка... її ім'ям..." "Яким жалюгідним було досі моє життя, – казав він сам до себе. – Я був егоїстом. Охоцький – от де щира душа!

Він хоче дати людству крила і задля цієї ідеї забуває про власне щастя. Слава, звичайно, дурниця, найголовніше – працювати для загального добра... – А потім з усмішкою додав: – Ця жінка вже зробила з мене багача і створила мені репутацію, а як захоче, то що ще може зробити?..

Хіба великомученика, готового віддати всі сили й навіть життя заради ближніх... І я, звичайно, віддам, якщо вона цього за. хоче! ч."

Магазин його вже був зачинений, але крізь шпари в вікнах виднілося світло. "Ще щось роблять", – подумав Вокульський.

Він звернув у ворота й через задні двері увійшов в магазин. На порозі він зустрівся з Зембою, який низько йому вклонився. В глибині магазину було ще кілька душ людей.

Клейн ліз угору по драбинці, аби щось там поправити на полицях. Лісецький одягав пальто, за конторкою над книгою сидів Жецький, а перед ним стояв якийсь чоловік і плакав.

– Хазяїн іде! – гукнув Лісецький.

Жецький, прикривши очі рукою, подивився на Вокульського; Клейн разів кілька уклонився йому з верхнього щабля драбинки, а той чоловік, що плакав, раптом обернувся і, голосно застогнавши, впав йому до ніг.

– Що трапилось? – здивовано запитав Вокульський, впізнавши старого інкасатора Обермана.

– Загубив понад чотириста карбованців, – суворо відповів Жецький. – Зловживання, звичайно, не було, за це я ручуся головою, але й фірма не може на цьому втрачати, тим більше, що пан Оберман має у нас кілька сот карбованців заощаджень. Отже, одне з двох, – роздратовано закінчив Жецький, – або пан Оберман заплатить, або втратить у нас посаду... Добре б ми торгували, коли б у нас усі інкасатори були такі, як пан Оберман...

– Я сплачу, – мовив, схлипуючи, інкасатор, – але дайте мені розстрочку хоч на два роки. Бо ті п'ятсот карбованців заощаджень – це все моє майно. Мій хлопчина закінчив школу й хоче вчитись на доктора, та й старість не за горами... Бог та й ви знаєте, скільки доводиться наробитись, щоб зібрати такі гроші...

Клейн і Лісецький, обидва вже одягнені, чекали на вирок хазяїна.

– Так, – озвався Вокульський, – фірма не може втрачати. Оберман заплатить.

– Слухаю пана, – зітхнув нещасний інкасатор.

Клейн і Лісецький попрощались і вийшли. За ними, зітхаючи, збирався йти і Оберман. Але коли вони залишилися втрьох, Вокульський швидко додав:

– Ти, Обермане, заплатиш, а я тобі поверну...

Інкасатор упав йому до ніг.

- Зажди, зажди!.. - сказав Вокульський, підводячи його. - Якщо ти хоч словом прохопишся про наш договір, я відберу подаровані гроші, - чуєш, Обермане?.. Інакше всім кортітиме губити гроші. Отже, йди додому й мовчи.

- Розумію. Хай же вам бог дасть усього найкращого, - відповів інкасатор і вийшов, даремно намагаючись приховати свою радість.

- Вже дав найкраще, - мовив Вокульський, думаючи про панну Ізабеллу.

Жецький був незадоволений.

- Знаєш, Стаху, - сказав він, коли вони залишились самі, - краще б ти вже не втручався до магазину. Я наперед знав, що ти не вимагатимеш, аби він повернув усю суму, бо й сам так зробив би. Але карбованців зо сто цей роззява мусив би для острашки заплатити... Зрештою, хай йому чорт, можна було б подарувати і всю суму, та все ж таки треба було хоч тижнів зо два про це не казати... Інакше краще одразу закрити крамничку.

Вокульський засміявся.

- Треба бога боятися, - відповів він, - в такий день кого-небудь скривдити.

- Який це такий день?.. - спитав Жецький, широко розкривши очі.

- Байдуже який. Але сьогодні я зрозумів, що треба бути до людей добрішим.

- Ти був добрим завжди, і навіть занадто, - обурився пан Ігнац, - але переконаєшся, що люди для тебе такими не будуть.

- Вони вже такі, - одказав Вокульський і подав йому на прощання руку.

- Вже такі? - перекривив його пан Ігнац. - Вже!.. Не зичу тобі, однак, аби трапилась нагода випробувати їхнє співчуття...

- Я й без випробування знаю... На добраніч.

- Знаєш... знаєш... Побачимо, як то воно буде, коли доведеться щось до чогось... На добраніч, на добраніч... - бурчав старий, ховаючи книги в шухляду і грюкаючи нею.

Вокульський ішов додому й думав: "Треба нарешті зробити візит Кшешовському... Піду до нього завтра. Він у повному розумінні слова порядна людина... перепросив панну Ізабеллу. Завтра подякую йому і - хай уже буде так - спробую чимось допомогти. Правда, з таким гультьєм і шалапутом буде нелегко. Але все-таки спробую. Він перепросив панну Ізабеллу, а я виплутаю його з боргів".

Почуття спокою і непохитної певності так торувало над усіма іншими в душі Вокульського, що він, повернувшись додому, замість мріяти (що з ним частенько бувало), взявся до роботи. Дістав грубого зошита, вже на три чверті списаного, потім книжку з польсько-англійськими вправами і заходився виписувати фрази, півголосом повторюючи їх і якнайстаранніше наслідуючи свого навчителя Вільяма Коллінза.

В короткі перерви він думав то про завтрашній візит до барона Кшешовського та про те, як його виплутати з боргів, то про Обермана, якого він врятував від нещастя. "Якщо вдячність має яку-небудь ціну, то я всю вдячність Обермана разом з великим процентом поверну їй..."

Потім йому спало на думку, що ущасливити одну людину - це ще не подарунок,

гідний панни Ізабелли. Всього світу вщасливити він неспроможний, але з нагоди ближчого знайомства з панною Ізабеллою варто було б допомогти хоч кільком людям. "Другим буде Кшешовський, - думав він, - але рятувати таких шалапутів - не велика заслуга... Ага!.."

Він ляснув себе по лобі і, облишивши англійські вправи, дістав архів своєї особистої кореспонденції. Це була сап'янова папка, в яку він складав листи за датами їх надходження. На першій сторінці був список адресатів. "Ага! - говорив він. Лист моєї грішниці та її опікунок. Шістсот третя сторінка..."

Він знайшов сторінку й уважно прочитав два листи: один - писаний рівним почерком, другий - немов дитячими кривулями. В першому його повідомляли, що Марія, така-то колись дівчина легкої поведінки, тепер навчилася кравецтва і відзначається побожністю, слухняністю, лагідністю та доброю поведінкою. В другому листі та сама Марія дякувала йому за допомогу і просила підшукати їй яку-небудь роботу. "Вельможний і добрий пане, - писала вона. - Коли вже вам господь посилає такі великі гроші, то не витрачайте їх більше на мене грішну. Бо я тепер сама собі можу дати раду, аби тільки було до чого рук докласти, а людей бідніших за мене, зганьблену, нещасну, в Варшаві не бракує..."

Вокульському стало неприємно, що таке прохання чекало на відповідь кілька днів. Він одразу ж відписав і покликав слугу.

- Оцього листа, - наказав він, - завтра вранці одішлеш у монастир магдалинок.

- Гаразд, - відповів слуга, ледве тамуючи позіхи.

- І виклич мені фурмана Висоцького, того, що живе на Тамці, знаєш?

- О, ще б пак не знати. А ви чули...

- Тільки, щоб прийшов зранку.

- О!.. Чого ж би йому не прийти?.. Але ви чули, що Оберман загубив великі гроші?

Він був тут увечері і присягався, що віку собі вкоротить або заподіє щось погане, коли ви не змилуєтесь над ним. Я йому кажу: "Не будьте дурним, не вкорочуйте собі віку, зачекайте... У нашого хазяїна м'яке серце". А він каже: "Я теж маю таку надію, тільки, однак, буде мені погано, коли вирахують хоч трохи, бо син хоче вчитись на медика, а тут старість не за горами..."

- Іди, будь ласка, спати, - перебив його Вокульський.

- Піти-то я піду, - сердито відповів слуга, - але скажу вам, що у вас служити гірше, ніж у тюрмі сидіти: навіть спати йди не тоді, коли тобі хочеться.

Він узяв листа й вийшов.

Другого дня о дев'ятій ранку слуга розбудив Вокульського і сказав, що Висоцький чекає.

- Клич його сюди.

За хвилину фурман увійшов. Він був пристойно одягнений, обличчя його посвіжіло, очі дивились весело. Він підійшов до ліжка й поцілував Вокульського в руку.

- Слухай, Висоцький, здається, в твоїй квартирі є вільна кімната?

- А є, вельможний пане: дядько мій помер, а його квартиранти, шельми, не захотіли

платити, то я їх і вигнав. На горілку у нього, чортяки, є, а за квартиру заплатити, то вже нема...

- Я наймаю від себе що кімнату, - сказав Вокульський, - тільки треба буде її прибрати.

Фурман зчудовано дивився на Вокульського.

- Житиме там молода швачка, - казав далі Вокульський. - Нехай вона у вас і харчується, нехай твоя жінка пере їй білизну... Нехай подивиться, що їй потрібно. Я дам тобі грошей на меблі й на одяг... Та будете дивитись, чи не водитиме вона до себе кого-небудь...

- О ні, - підхопив фурман. - Коли тільки, пане добродію, вона буде вам потрібна, я сам приведу її до вас; а щоб хто-небудь чужий - ані-ні!.. Від такого діла, пане добродію, ви могли б напитати собі великого лиха...

- Та й дурний же ти, чоловіче! Бачитись мені з нею не потрібно. Аби тільки вона вдома пристойно поводитись, була охайна та роботяща, а так нехай собі ходить, куди хоче. Тільки до неї щоб ніхто не ходив. Отже, розумієш: треба в кімнаті побілити стіни, помити підлогу, купити дешеві, але добротні меблі, ти ж на цьому знаєшся?

- Авжеж! Скільки я за своє життя перевозив меблів...

- Ну, гаразд. А твоя жінка нехай подивиться, що їй потрібно з білизни та одєжі, а ти мені скажеш.

- Все розумію, пане добродію, - сказав Висоцький і знову поцілував його в руку.

- Зажди... А як там з твоїм братом?

- Байдуже, пане добродію. Сидить з ласки божої та вашої в Скерневицях, має землю, найняв наймита, зовсім запанів. За кілька років ще прикупить земельки, бо харчується у нього один залізничник, та сторож, та два мастильники. До того ж йому залізниця плату збільшила...

Вокульський попрощався з фурманом і став одягатись. "Хотілося б переспати той час, поки знову з нею зустрінуся", - подумав він.

В магазин іти йому не хотілось. Він узяв якусь книжку й почав читати, вирішивши поїхати до барона Кшешовського між першою і другою годиною.

Об одинадцятій у передпокої залунав дзвінок і грюкнули двері. Увійшов слуга.

- До вас якась панна...

- Проси в вітальню, - сказав Вокульський.

У вітальні зашелестіла жіноча сукня. Ставши на порозі, Вокульський побачив свою Магдалину.

Його вразили незвичайні зміни в ній. Дівчина була одягнена в чорне вбрання, вона трохи зблідла, але вигляд у неї був здоровий, погляд несміливий. Побачивши Вокульського, вона почервоніла і затремтіла.

- Сідайте, панно Маріє, - сказав Вокульський, показуючи на стілець.

Вона сіла на краєчку оксамитного сидіння і ще більш засоромилась. Повіки її часто закліпали; дивилася в землю, а на віях заблищали сльози. Не такою була Ця дівчина два місяці тому.

- Отже, панно Маріє, ви вже навчилися кравецтва?

- Так.

- Де ж ви думаєте працювати?

- Може, в якій майстерні або служницею... в Росії.

- Чому в Росії?

- Там, кажуть, легше знайти роботу, а тут хто ж мене візьме? - прошепотіла вона.

- Ну, а якби у вас тут який-небудь магазин брав білизну, ви б залишилися?

- О, звісно!.. Але тут треба мати власну машину, і квартиру, і все... А коли цього немає, мусиш йти в служниці.

Навіть голос у неї змінився. Вокульський пильно подивився на неї і сказав:

- Ви поки що залишитесь у Варшаві. Житимете на Тамці, в сім'ї фурмана Висоцького. Це дуже хороші люди.

Кімнату матимете окрему, харчуватись будете у них, а машина і все потрібне для шиття білизни також знайдеться.

Я дам вам рекомендацію на склад білизни, а місяців через два побачимо, чи зможете ви прожити з цієї роботи... Ось вам адреса Висоцьких. Ви, будь ласка, йдіть зараз туди, купите з Висоцькою меблі, подивитесь, щоб у кімнаті все було зроблено як слід. Машину я вам пришлю завтра... А оце гроші на перші потреби. Я вам їх позичаю, а ви повертатимете мені частинами, як уже будете працювати.

Він дав їй кілька десятків, загорнутих в лист до Висоцького. Помітивши, що вона вагається, брати їх чи ні, Вокульський вклав їй згорток в руку і сказав:

- Я вас дуже прошу - зараз же йдіть до Висоцького. Через кілька днів він принесе вам листа на склад білизни. А коли буде якась нагальна справа, прошу звертатися до мене. До побачення, панно Маріє.

Він уклонився і вийшов у свій кабінет.

Дівчина ще з хвилину стояла посеред вітальні, потім утерла сльози і вийшла, сповнена якогось урочистого здивування. "Побачимо, як їй пощастить в нових умовах", - подумав Вокульський і знову взявся читати.

О першій годині дня він вирушив до барона Кшешовського, по дорозі дорікаючи собі, що з таким запізненням робить візит своєму колишньому супротивникові. "Але байдуже! - заспокоював він сам себе. - Не міг же я надокучати йому, коли він був хворий. А візитну картку я послав".

Підійшовши до дому барона, Вокульський мимохідь зауважив, що стіни його якогось нездорового зеленуватого кольору, як обличчя Марушевича - жовтуватого, і що завіси в квартирі Кшешовського підняті. "Видно, вже одужав, - подумав Вокульський. - Але незручно одразу питати його про борги. Відкладу це до другого або третього візиту, потім розрахуюся з лихварями, і бідолаха барон легенько зітхне. Не можу я бути байдужим до людини, яка перепросила панну Ізабеллу..."

Він вийшов на другий поверх і подзвонив. У квартирі чути було кроки, але відчиняти ніхто не поспішав. Він подзвонив ще раз. Чути було, як у кімнаті ходили й навіть пересували меблі, але знов-таки дверей не відчиняли. Вокульському урвався

терпець, і він так шарпнув дзвінок, що мало не зірвав його. Аж тепер хтось підійшов до дверей, неквапно зняв ланцюжка, потім повернув ключа, бурмочучи собі під ніс:

- Мабуть, свої... Єврей би так не дзвонив...

Нарешті двері відчинились, і на порозі з'явився лакей Константій. Побачивши Вокульського, він примружив очі, випнув нижню губу і спитав:

- А це що таке?..

Вокульський догадався, що не користується симпатією у вірного слуги, який був присутній на дуелі.

- Пан барон удома? - спитав він.

- Пан барон лежить хворий і нікого не приймає, а зараз у нього лікар.

Вокульський дістав візитну картку і два карбованці.

- А коли приблизно можна навідати пана барона?

- Не скоро, не скоро... - вже трохи лагідніше відповів Константій. - Бо пан хворіє після дуелі, і лікарі казали йому не сьогодні-завтра їхати в теплі краї або на село.

- Отже, перед від'їздом його не можна побачити?

- Ні, не можна... лікарі заборонили будь-кого приймати. Пан весь у гарячці...

Два картярських столики - один із зламанною ніжкою, а другий весь списаний крейдою, а також канделябри з недогарками воскових свічок свідчили про те, що медичні висновки навряд чи правдиві. Проте Вокульський додав йому ще карбованця й пішов, незадоволений прийомом. "Може, барон, - думав він, - просто не хоче мене бачити? Ха! В такому разі нехай сам розплачується з лихварями і замикається від них на чотири замки..."

Він повернувся додому.

Барон справді збирався поїхати на село і трохи нездужав, але не був хворий. Рана на обличчі гоїлась повільно не тому, що була небезпечна, а тому, що організм барона був дуже розладнаний. Під час візиту Вокульського він був закутаний, як стара баба на морозі, і не лежав у ліжку, а сидів у кріслі, коло нього ж був не лікар, а граф Літииський.

Він якраз скаржився графові на жалюгідний стан свого здоров'я.

- Хай би його чорт узяв, таке паскудне життя. Батько залишив мені в спадщину півмільйона карбованців, а на додачу чотири хвороби, кожна з котрих варта мільйона...

Та й незручно ж без окулярів!.. І от уявіть собі, граф: гроші розійшлися, а хвороби zostалися. А я ще сам собі нажив кілька хвороб та трохи боргів, от і виходить: як тільки вдряпнешся шпилькою, так і посилай за нотаріусом та замовляй трупу.

- Те-ек, - озвався граф. - Проте я не думаю, щоб ви в такій ситуації тратились на нотаріусів.

- Власне кажучи, найбільше я витрачаюсь на судових виконавців...

Розповідаючи, барон пильно прислухався до розмови в передпокої, але нічого не міг зрозуміти.

Нарешті почувши, що двері зачинились, грюкнув-засув, забряжчав ланцюжок, він раптом загорлав:

- Константиї!..

Через якийсь час увійшов слуга, зовсім не поспішаючи на поклик свого пана.

- Хто там був?.. Певне, Гольдцигер... Я ж тобі казав, щоб ти з цим негідником не заходив ні в які розмови, а хапав за комір і викидав на сходи. Уявіть собі, граф, - звернувся він до Літинського, - цей підлий єврей чіпляється до мене з сфальшованим векселем на чотириста карбованців і має нахабство вимагати, щоб я заплатив!

- Треба подати в суд, те-ек...

- Не буду я подавати! Я не прокурор, і не мій обов'язок ловити шахраїв. До того ж я не хочу бути ініціатором згуби якогось бідолахи, котрий, напевне, тяжко працює ночами, фальшуючи чужі підписи... Я чекаю, поки Гольдцигер подасть в суд, а потім, нікого не обвинувачуючи, заявлю, що підпис не мій.

- А то був не Гольдцигер, - зауважив Константиї.

- А хто ж?.. Управитель? Кравець?

- Ні... Оцей пай, - сказав слуга й подав баронові візитну картку. - Він порядний чоловік, але я його вигнав, коли ви так веліли...

- Що?.. - спитав граф, подивившись на картку. - Ви сказали не приймати Вокульського?..

- Так, - підтвердив барон. - Таємна особа, в усякому разі... не для нашого товариства.

Граф Літинський здивовано відкинувся на кріслі.

- Не сподівався я, що ви такої думки про нього...

- Прошу не брати того, що я сказав, у ганебному розумінні, - поспішив пояснити барон. - Вокульський не зробив нічого поганого, а так... невелике свинство, яке можна допустити в торгівлі, але не в товаристві...

Граф з крісла, а Константиї з порога пильно дивились на Кшешовського.

- От подумайте самі, граф, - говорив далі барон. - Скакового коня я відпродав пані Кшешовській (моїй законній дружині перед богом і людьми) за вісімсот карбованців. Пані Кшешовська на злість мені (не знаю навіть за що!) вирішила неодмінно цього коня продати. А тут і трапився покупець, пан Вокульський, який, скориставшись запальністю жінки, вирішив заробити на коні... двісті карбованців!.., бо дав за нього тільки шістсот...

- Він мав право, те-ек!.. - зауважив граф.

- Ах, боже мій!.. Я знаю, що мав право... Але чоловік, який на показ викидає тисячі карбованців, а десть тихенько заробляє на істеричці двадцять п'ять процентів, це чоловік поганого тону... Це не джентльмен. Злочину він не зробив, але подивіться, як нерівно він ставиться до людей. Він схожий на людину, яка дарує знайомим килими та шалі, а в незнайомих тягає з кишені носові хустки. Скажіть, що не так...

Граф деякий час мовчав, потім озвався:

- Те-ек... Але чи правда це?

- Щира правда. Переговори між цим паном і Кшешовською вів мій Марушевич, від нього я все це й знаю.

- Те-ек. В усякому разі, пан Вокульський - хороший комерсант і справи нашої спілки поведе добре...

- Якщо тільки не обшахрує вас...

Тим часом Константій, що й досі стояв на порозі, жалісно похитав головою і, втративши терпець, заговорив:

- Ех!.. І що ви вигадуете?.. Тьху... ну просто, як мала дитина...

Граф з цікавістю поглянув на нього, а барон вибухнув:

- А ти, йолопе, чого обзиваєшся, коли тебе не питають?..

- Звісно, що обзиваюсь, бо ви й робите й говорите, як мала дитина! Я тільки лакей, але швидше повірю такому, який дає за візит два карбованці, а не такому, котрий позичає у мене по три карбованці й не поспішає отдавати. Отак воно й є: пан Вокульський сьогодні дав мені два карбованці, а пан Марушевич...

- Геть!.. - вереснув барон, - хапаючись за графин, побачивши якого, Константій вирішив краще сховатись за двері. - От чортів холуй!.. - додав барон, видно, дуже зіритований.

- Вам подобається той Марушевич? - спитав граф.

- Авжеж, він чесний хлопець. З якої тільки халепи він мене не вирятовував!.. Скільки разів доводив мені свою майже собачу відданість!..

- Те-ек!.. - замислено пробурмотів граф. Він посидів ще кілька хвилин мовчки й нарешті попрощався.

Йдучи додому, граф Літинський кілька разів повертався думкою до Вокульського. Він вважав природним те, що купець заробляє навіть на скаковому коні, але такі операції йому не подобались, і вже зовсім не виправдував він Вокульського за те, що той знається з Марушевичем, суб'єктом, безумовно, підозрілим. "Звичайний собі парвеню, скоробагатко, - вирішив граф. - Передчасно ми почали ним захоплюватись, хоч... справи спілки він може провадити... Звичайно, під нашим пильним контролем".

Через кілька днів, о дванадцятій годині, Вокульський одержав два листи: одного від пані Мелітон, другого - від князевого адвоката. Він нетерпляче розпечатав першого, в якому пані Мелітон коротко писала: "Сьогодні в Лазенках, у звичайний час". Він прочитав його двічі, потім неохоче взявся до листа адвоката, який запрошував його теж сьогодні, на одинадцяту годину на нараду в справі купівлі дому Ленцьких. Вокульський з полегкістю зітхнув: встигне.

Рівно об одинадцятій він був у кабінеті адвоката, де вже застав старого Шлангбаума. Він мимоволі зауважив, що сивоволосий єврей солідно виглядає на тлі коричневих меблів та шпалерів, а адвокатів дуже личать капці з коричневого сап'яну.

- Вам щастить, пане Вокульський, - звернувся до нього Шлангбаум. Ви тільки надумали купити будинок, а будинки одразу дорожчають. Даю вам слово, що за півроку ви повернете собі вкладені в той будинок гроші, та ще й заробите. Ну, а я коло вас...

- Ви так думаєте? - неуважно озвався Вокульський.

- Я не думаю, - сказав Шлангбаум, - я вже заробляю. - Вчора адвокат баронеси Кшешовської позичив у мене десять тисяч карбованців до Нового року й дав вісімсот

карбованців процентів.

- Що ж, у неї теж немає грошей? - спитав Вокульський адвоката.

- У неї є в банку дев'яносто тисяч карбованців, але барон заборонив їх видавати. Непоганий шлюбний контракт він уклав, га?.. - засміявся адвокат. - Чоловік забороняє жінці брати гроші, які є її безперечною власністю; в той час як сам учинив позов про розділ майна... Мені таких контрактів писати не доводилось, ха-ха!.. - сміявся адвокат, потягуючи дим з бурштинового цибуха.

- Пане Шлангбауме, - питав Вокульський, - а нащо баронеса позичила у вас ті десять тисяч?

- Ви не розумієте? - відповів Шлангбаум. - Будинки дорожчають, і адвокат пояснив баронесі, що менш як за сімдесят тисяч карбованців вона будинку Ленцьких не купить. Вона б хотіла купити за десять тисяч, але що ж ти вдієш...

Адвокат сів за стіл і взяв слово.

- Отже, шановний пане Вокульський, будинок панства Ленцьких (він легенько вклонився) купую для вас не я, а присутній тут (він знову вклонився) пан С.Шлангбаум...

- Можу купити, чому б ні? - пробурмотів Шлангбаум.

- Але не менш, як за дев'яносто тисяч, - нагадав Вокульський, - причому мусять бути кон-ку-рен-ти, - підкреслив він.

- Чому б ні? Це не мої гроші!.. Якщо хочете їх платити, то будете мати конкурентів... Якби я мав стільки тисяч карбованців, скільки тут, у Варшаві, можна знайти для всякого діла дуже порядних людей, до того ж католиків, то я був би багатший за Ротшільда.

- Отже, будуть пристойні конкуренти, - повторив адвокат. - Прекрасно. Зараз я передам панові Шлангбаумові гроші...

- Це непотрібно, - сказав Шлангбаум.

- А потім ми складемо актика, за яким шановний пан С.Шлангбаум позичково одержує від вельмишановного пана Вокульського дев'яносто тисяч карбованців, яка сума забезпечується новопридбаним будинком. Якщо ж пай С.Шлангбаум до дня 1 січня 1879 року вищезазначеної суми не поверне...

- І не поверну...

- В такому разі куплений ним будинок вельмишановного пана Ленцького переходить у власність шановного пана Вокульського.

- Хоч би й зараз... Я туди й не загляну, - відповів Шлангбаум, махнувши рукою.

- Чудово! - вигукнув адвокат. - Завтра ми матимемо актика, а за тиждень... десять днів і будинок. Тільки коли б ви, шановний пане Станіславе, не втратили на цьому ділі тисяч десять-п'ятнадцять.

- Тільки виграю, - відповів Вокульський і попрощався з адвокатом і Шлаигбаумом.

- Ага, одну хвилинку, - сказав адвокат, проводжаючи Вокульського до передпокою. - Наші графи вирішили увійти членами до спілки, але трохи зменшують паї і вимагають якнайпильнішого контролю.

- Це правильно.

- Особливо обережним став граф Літинський. Не розумію, що з ним сталося...

- Він дає гроші, через те й обережний, поки давав тільки слово, був сміливіший.

- Ні, ні, ні! - перебив його адвокат. - Щось воно не те, і я все це визнаю... Хтось нам напаскудив...

- Не нам, а мені, - усміхнувся Вокульський. - Кінець кінцем мені однаково, і я не сердився б, якби ці панове зовсім не вступали до спілки...

Він ще раз попрощався з адвокатом і поспішив у магазин. Там знайшлося кілька невідкладних справ, які затримали його несподівано довго. В Лазенки він прибув аж о пів на другу.

Прохолода парку не тільки не заспокоїла його, а ще більше збудоражила. Він ішов так швидко, що часом думав: чи не привертав цим уваги прохожих? Тоді він уповільнював крок, відчуючи, як груди його от-от розірвуться від нетерплячки.

- Мабуть, я вже їх не зустріну!.. - в розпачі повторював він.

Нарешті коло ставка, на тлі зелених клумб, він помітив попелясту накидку панни Ізабелли. Вона стояла на березі в товаристві графині й батька і кидала медяники лебедям, один з яких навіть вийшов із води на своїх брудних лапах

і став коло ніг панни Ізабелли.

Першим помітив Вокульського пан Томаш.

- Оце так сюрприз! - вигукнув він. - Ви в цей час у Лазенках?..

Вокульський уклонився дамам і з радісним здивуванням помітив рум'янець на лицях панни Ізабелли.

- Я приходжу сюди, коли стомлююсь від роботи... тобто досить часто...

- Шануйте свої сили! - урочисто зауважив пан Томаш і насварився на нього пальцем. - А ргорос, - додав він півголосом. - Уявіть собі, баронеса Кшешовська за мій будинок уже хоче дати сімдесят тисяч карбованців... Я, напевне, візьму тисяч сто або й сто десять... Чудесна річ ці торги!..

- Я так рідко вас бачу, пане Вокульський, - втруtilась графиня, - що одразу звертаюся до вас в одній справі.

- Я до ваших послуг.

- Прошу вас, пане Вокульський! - казала графиня, з комічною покірливістю складаючи руки. - Пожертуйте колоду ситцю для моїх сиріток... Бачите, як я навчилась жебрачити?

- Може, ви дозволите, графине, надіслати вам дві колоди?..

- Тільки в тому разі, коли друга колода буде - ляне полотно...

- Ой, тітусю, це вже занадто!.. - сміючись, перебила її панна Ізабелла. - Якщо ви не хочете остаточно розоритись, то втікайте відціля якнайшвидше, - звернувшись до Вокульського. - Я заберу вас до оранжереї, а папа з тітусею нехай тут відпочинуть...

- Бельцю, а ти не боїшся? - озвалася тітка.

- Ви, тьотю, мабуть, не маєте сумніву, що в товаристві пана Вокульського зі мною нічого поганого не станеться...

Вокульському шугнула в голову кров, на губах графині промайнула ледве помітна усмішка.

Це була одна з тих хвилин, коли природа, стримавши свої могутні сили, немов припиняє свою споконвічну роботу, щоб яскравіше вирізнити щастя істот малих і смертних.

Вітер ледве подихав немов для того, щоб прохолодити пташок, які спали по гніздах, та допомогти летіти комахам на весільний бенкет. Листя на деревах ледве тріпотіло, немов порушувало його не повітря, а тихо сковзаюче сонячне проміння. Подекуди, в вологій гущавині, мінилися барвисті краплі роси, наче відблиски райдуги, що впала з неба.

Здавалося, все завмерло: сонце і дерева, снопи світла й тіні, лебеді на ставку, рої комарів над лебедями, навіть блискуча хвиля на синій поверхні води. Вокульському здалося, що в цю мить нестримний плин часу відділився від землі, залишивши по собі лише кілька білих смуг на небі, – і з цієї миті вже ніщо на землі не зміниться, а залишиться таким, як є, навіки. І що вони з панною Ізабеллою вічно ходитимуть по освітлених луках, під зеленими хмарами дерев, серед яких подекуди, як пара чорних брильянтів, поблискують цікаві очі птаха. Що в ньому ніколи не зникне відчуття незмірної тиші, а в неї оцей замріяний погляд і яскравий рум'янець на лицях і що поперед них завжди, як оце й зараз, летітимуть і цілуватимуться в повітрі два білих метелики.

Вони вже були на півдорозі до оранжереї, коли панна Ізабелла, збентежена цією тишею в природі й між ними, заговорила:

– Правда, який чудовий день? В місті спека, а тут приємна прохолода. Я дуже люблю Лазенки о цій годині: людей мало, і кожен може знайти куточок собі до вподоби. Ви любите самотність?

– Я звик до неї.

– Ви ще не бачили Росії?.. – спитала вона, ще більш червоніючи. – Як, ви не бачили Росії? – повторила вона здивовано.

– Ще ні, але я... піду...

– Ми з тітусею були вже на двох спектаклях.

– Я ходитиму на всі.

– Ах, як це добре! Ви переконаєтесь, який це великий артист. Особливо гарно грає він Ромео, хоч він уже... й не першої молодості... Тітуса і я знаємо його особисто ще з Парижа... Дуже приємний чоловік, але насамперед геніальний трагик. В його грі справжній реалізм поєднується з найпоетичнішим ідеалізмом...

– Він, мабуть, справді великий артист, коли викликає у вас таке захоплення і симпатію.

– Ви не помилились. Я знаю, що не зроблю в житті нічого надзвичайного, але принаймні я вмю цінити незвичайних людей... На кожному полі діяльності... навіть на сцені. Але уявіть собі, Варшава не оцінила його належним чином...

– Чи це можливо? Він все ж таки чужоземець...

- А ви злоязикий, - усміхнулась вона. - Але я віднесу це зауваження на карб Варшави, а не Росії... Мені справді соромно за наше місто! Якби я була публікою (звичайно, публікою чоловічої статі), я закидала б його квітами, а руки у мене попухли б від оплесків... А тут оплески дуже ріденькі, а про квіти ніхто й не думає... Ми ще справжні варвари...

- Оплески і квіти - це такі дрібниці, що на найближчому спектаклі Росії їх буде швидше забагато, аніж замало, - сказав Вокульський.

- Ви певні? - спитала вона, пильно дивлячись йому в очі.

- Певний... Навіть гарантую, що так буде.

- Я буду дуже задоволена, якщо ваше пророцтво здійсниться. Може, вже повернемось до наших?..

- Кожен, хто робить вам приємність, заслуговує на найвищу пошану...

- Пробачте! - сміючись, перебила його панна Ізабелла. - Ви сказали комплімент самому собі...

Вони повернули від оранжереї назад.

- Уявляю собі здивування Росії, коли він почує овації, - знову заговорила панна Ізабелла. - Він уже ні на що тут не сподівався і, мабуть, шкодує, що приїхав у Варшаву. Артисти, всі без винятку, аж до найвизначніших, - це особливі люди: без слави і шани вони не можуть жити так само, як ми без їжі й повітря. Самопожертва, праця, нехай найплodотворніша, але скромна - це не для них. Вони неодмінно повинні висуватись на перший план, привертати до себе всі погляди, панувати над серцями тисяч. Росії сам каже, що волів би вмерти на рік раніш на сцені при переповненому й захопленому залі, аніж на рік пізніше в тісному колі небагатьох поклонників. Як це дивно!..

- Він має рацію, коли повен театр для нього - найвище щастя.

- Ви гадаєте, що є таке щастя, задля якого варто заплатити коротким життям? - спитала панна Ізабелла.

- І нещастя, яких варто уникати тим самим способом, - відповів Вокульський.

Панна Ізабелла замислилась, і далі вони йшли мовчки.

Тим часом, сидячи над ставком і годуючи лебедів, графиня говорила з паном Томашем:

- Ти помітив, що цей Вокульський наче цікавиться Веллою?..

- Не думаю...

- Навіть дуже, теперішні купці уміють будувати сміливі плани.

- Від проекту до його здійснення - величезна дистанція, - трохи роздратовано відказав пан Томаш. - А хоч би було й так, це мене зовсім не обходить. За думки пана Вокульського я не відповідаю, а за Бельцю я спокійний.

- Кінець кінцем я нічого проти цього не маю, - додала графиня. - Що б далі не сталося, я мирюся з волею божою, особливо, коли це на користь бідним... Мій притулок незабаром стане найпершим у місті, і тільки через те, що цьому панові подобається Бельця...

- Перестань... Он вони повертаються!.. - перебив її пан Томаш.

Справді, панна Ізабелла і Вокульський показалися в кінці алеї.

Пан Томаш уважно придивився і тільки тепер зауважив, що з них гарна пара: він на голову вищий, атлетичної будови, ступав твердо, по-військовому; вона трохи дрібніша, але стрункіша, посувалася поруч, немов пливла. Навіть білий циліндр і світле пальто Вокульського приємно гармоніювало з попелястою накидкою панни Ізабелли. "Нащо він носить цей білий циліндр?.." - з досадою подумав пай Томаш. І раптом йому прийшла до голови дивна думка: що цей скоробагатько Вокульський за право носити білий циліндр повинен платити йому принаймні п'ятдесят процентів на вкладений капітал. Але тут навіть сам пан Томаш знизав плечима.

- Ах, тьотю, як там гарно, в тих алеях! - вигукнула, підходячи, панна Ізабелла. - Ми з вами ніколи не буваємо в тім краю. А Лазенки тільки тоді приємні, коли ходиш швидко й далеко.

- В такому разі попроси пана Вокульського, щоб він частіше супроводив тебе, - відповіла графиня якимось особливо солодким тоном.

Вокульський уклонився, панна Ізабелла ледве помітно нахмурилась, а пан Томаш сказав:

- Чи не пора додому?

- Мабуть, пора, - відказала графиня. - Ви ще застаєтесь, пане Вокульський?

- Зостаюсь. Ви дозволите провести вас до екіпажа?

- Просимо. Бельцю, візьми мене під руку.

Графиня з панною Ізабеллою пішли попереду, а за ними пан Томаш з Вокульським. Білий циліндр на Вокульському викликав у пана Томаша таке роздратовання й досаду, що він тільки з чемності змушував себе усміхатись. Нарешті, щоб чимось розважити Вокульського, він знову почав говорити про свій будинок, за який, після сплати боргів, сподівався одержати сорок або п'ятдесят тисяч карбованців чистого прибутку.

Ці цифри, в свою чергу, зіпсували настрої Вокульському; він вирішив, що понад тридцять тисяч уже нічого не може додати.

Але коли під'їхав екіпаж і пан Томаш, посадивши графиню й дочку і сівши сам, гукнув: "Рушай!", у Вокульського зникло неприємне почуття і знов прокинулася туга за панною Ізабеллою. "Так коротко!" - зітхнув він, дивлячись на пожежну зелену бочку, що поливала брук.

Він ще раз пішов до оранжереї, відшукуючи сліди черевичків панни Ізабелли на дрібному піску. Але там, уже щось змінилося. Вітер повіяв дужче, скаламутив у ставку воду, порозганяв метеликів і птахів, зате нагнав більше хмар, які все частіше притемняли світло сонця. "Як тут нудно!" - шепнув він і повернув до шосе.

Сівши в свій екіпаж і примруживши очі, він ні про що не думав, а тільки втішався легким похитуванням ресор. Йому здавалось, що він, наче птах, сидить на гілці, яку вітер гойдає вправо і вліво, вгору і вниз, потім раптом зареготав, згадавши, що це погойдування коштує йому тисячу карбованців на рік. "Дурний же я, дурний! - повторював він. - Чого я пнуся між люди, які або не розуміють моїх жертв, або сміються з моїх незграбних зусиль. Нащо мені оцей екіпаж?..

Хіба я не міг би їздити візником або отим деренчливим омнібусом з полотняними фіранками?.."

Спинившись перед своїм домом, він пригадав обіцянку, яку дав панні Ізабеллі про овації для Росії. "Звичайно, він матиме овації, та ще які!.. Завтра спектакль..."

Надвечір він послав слугу в магазин по Обермана. Сивий інкасатор прибіг негайно, з тривогою питаючи себе, чи не передумав, бува, Вокульський та чи не скаже йому повернути загублені гроші?..

Але Вокульський зустрів його дуже привітно і навіть запросив до свого кабінету, де вони з півгодини про щось говорили. Але про що?..

Питання, про що Вокульський міг говорити з Оберманом, дуже зацікавило слугу. Звичайно, про загублені гроші...

Дбайливий слуга по черзі прикладав до дірки в замку то вухо, то око, багато чув, багато бачив, але нічого не розумів. Він бачив, як Вокульський давав Оберманові велику пачку асигнацій по п'ять карбованців, і чув отакі дивні слова:

- У Великому театрі... на балконі й на гальорці... капельдинерові кошик квітів... букет через оркестр... "Що воно за чорт! Чи не почав наш старий уже й театральними квитками гендлювати?"

Почувши, що в кабінеті прощаються, слуга втік у передпокій, щоб перехопити там Обермана. Коли інкасатор вийшов, він спитав:

- Ну як, скінчилось діло з грішми?.. Дуже я тут багато роботи доклав, щоб умовити хазяїна появити до вас милость. Спочатку він усе відмовлявся, а потім каже: "Побачимо, зробимо, що можна буде!.." А тепер бачу, що ви добилися свого... Як там у хазяїна настрої?..

- Як звичайно, - відповів інкасатор.

- Але й наговорилися ви в ним. Мабуть, не тільки про гроші... Може, й про театр, бо хазяїн страшенно до того театру охочий...

Але Оберман непривітно глипнув на нього і вийшов. Слуга в першу мить аж рота роззявив від здивування, потім опам'ятався і погрозив кулаком.

- Почекай! - бурчав він. - Я тобі віддячу... Дивіться на нього, який великий пан... Украв чотириста карбованців і вже задається, не хоче з людиною говорити!..

Розділ вісімнадцятий

ЗДИВУВАННЯ, ПОБОЮВАННЯ ТА СПОСТЕРЕЖЕННЯ СТАРОГО ПРОДАВЦЯ

Для папа Ігіаца Жецького знову настав час тривог та здивувань.

Той самий Вокульський, який рік тому полетів у Болгарію, а кілька тижнів тому, як магнат, бавився скачками та дуелями, той самий Вокульський раптом виявив велике

замилування до театру. Та нехай би хоч до польського, а то до італійського. Він, котрий ні слова не розумів, по-італійськи!

Ця нова манія дивувала і смутила не тільки пана Жецького.

Одного разу, наприклад, старий Шлангбаум півдня шукав Вокульського, певне, в якійсь важливій справі. З'явився він у магазин, – Вокульський тільки що пішов з магазину, сказавши надіслати Росії велику вазу саксонського фарфору. Побіг на квартиру – Вокульський тільки що поїхав до Барде по квіти. Старий Шлангбаум, щоб догнати його, мусив узяти візника, хоч і кривився. Але візник зажадав сорок грошів, і поки вони торгувались за злотий і вісім грошів та доїхали до Барде, Вокульського там уже не було.

– А куди він поїхав, ви не знаєте? – спитав Шлангбаум садівника, який з допомогою кривого ножа нищив найкращі квіти.

– Хіба я знаю? Мабуть, до театру, – відповів садівник таким тоном, наче хотів отим кривим ножом перерізати Шлангбаумові горло.

Старий, якому саме так і здалося, мов опечений, вискочив з оранжереї і, наче камінь, пущений із пращі, впав у бричку. Але візник (видно, порозумівшись з кровожерним садівником) заявив, що ні за які скарби в світі не поїде далі, хіба що купець заплатить йому сорок грошів за один кінець та ще поверне два гроші, які не додав за першу поїздку.

У Шлангбаума защеміло серце, і в першу мить він хотів або вилізти з брички, або покликати поліцію. Проте згадав, яка тепер у християнському світі панує злість та несправедливість, яка запекла ворожість до євреїв, згодився на всі вимоги безсоромного візника і, стогнучи, поїхав до театру.

Там насамперед він не знав, з ким говорити, потім з ним не хотіли говорити, кінець кінцем він довідався, що пан Вокульський допіру був, але поїхав в Єрусалимські Алеї.

У воротах ще навіть чути було гуркіт його екіпажа...

У Шлангбаума опали руки. Він поплентався пішки в магазин Вокульського, по дорозі принагідно сотий раз проклинаючи свого сина за те, що той називає себе Генріком та ходить у сюртуку і їсть трэфне, і нарешті пішов скаржитись панові Жецькому.

– Ну, – почав він жалісним голосом, – що він собі виробляє, цей ваш пан Вокульський!.. У мене було таке діло, що він за п'ять днів міг заробити на свій капітал триста карбованців... А я собі теж заробив би карбованців зо сто...

Але він собі їздить по місту, а я на самих візників витратив два злоти і двадцять грошів... Вей! Що то за розбійники, оті візники!..

Звичайно, що пан Ігнац уповноважив Шлангбаума провести ту справу і не тільки повернув йому витрачені на візника гроші, але ще й найняв на власний кошт екіпаж до Електоральної вулиці. Це так розчулило старого єврея, що він зняв з сина батьківське прокляття і навіть запросив його на сабашковий обід. "Як би там не було, – думав Жецький, – дурна історія з тим театром, тим більше, що Стах починає занедбувати справи..."

Іншим разом до магазину завітав усіма шанований адвокат, права рука князя, юридичний радник усієї аристократії, щоб запросити Вокульського на якусь вечірню нараду. Пан Ігнац не знав, де посадити такого славетного чоловіка і як радіти з тієї честі, якою він пошанував його Стаха. Тим часом Стах не тільки не був зворушений такими почесними запросинами, а ще й відмовився, що навіть трохи образило адвоката, який пішов, сухо попрощавшись.

– Чому ти відмовився? – в розпачі запитав Ігнац.

– Бо мушу бути сьогодні в театрі, – відповів Вокульський.

Але справжнє обурення опанувало Жецького, коли того самого дня інкасатор Оберман прийшов до нього о сьомій годині вечора і попросив прийняти сьогоднішній звіт.

– Після восьмої... після восьмої... – відповів пан Ігнац. – Зараз я не маю часу.

– А після восьмої я не матиму часу, – відказав Оберман.

– Як так?... Що це означає?..

– А те означає, що в пів на восьму я мушу бути з нашим хазяїном у театрі... – буркнув Оберман, ледве помітно здвигнувши плечима.

В цю ж мить до Жецького підійшов усміхнений Земба.

– Ви вже йдете з магазину, пане Зембо? Без чверті сім? – спитав здивований пан Ігнац, широко розплющивши очі.

– Я несу Росії квіти, – чемно сказав пан Земба і ще приємніше усміхнувся.

Жецький ухопився обома руками за голову.

– Подуріли всі з тим театром! – крикнув він. – Може, ви ще й мене туди потягнете?.. Але зі мною вам не вдасться!..

Передчуваючи, що Вокульський от-от почне намовляти й його, пан Ігнац склав собі в думці промову, в якій мав сказати, що не тільки не піде на італійців, а й його, Вокульського, віднадить отакими приблизно словами:

– Облиш ти ці дурниці!.. – І так далі.

Тим часом Вокульський, замість намовляти його, прийшов одного разу в магазин о шостій і, заставши Жецького над рахунками, сказав:

– Дорогий Ігнаце, сьогодні Росії грає Макбета. Сядь, будь ласка, в першому ряду партеру (ось тобі квиток) і після третьої дії подай йому оцей альбом...

І без ніяких церемоній та дальших пояснень вручив панові Ігнацові альбом з краєвидами Варшави та портретами варшав'янок, який коштував щонайменше п'ятдесят карбованців!..

Пан Ігнац відчув себе глибоко ображеним. Він устав із свого крісла, насупив брови і вже був роззявив рота, щоб висловити своє обурення, але Вокульський раптом вийшов з магазину, навіть не глянувши на нього.

І, звичайно, панові Ігнацові довелося піти в театр, щоб не завдавати прикрості Стахові.

В театрі з паном Ігнацом стався цілий ряд несподіванок.

Насамперед він потрапив на сходи, що вели на гальорку, де він бував за своїх давніх

добрих часів. Там капельдинер вказав йому, що у нього квиток в перший ряд партеру, і глянув на нього таким поглядом, який свідчив, що темно-зелений сюртук пана Жецького, альбом під пахвою і навіть фізіономія ala Наполеон III здалися йому дуже підозрілими.

Засоромлений пан Ігнац пройшов у головний вестибюль, притискаючи ліктем альбом і кланяючись усім дамам, коло яких мав честь проходити. Така незвичайна для варшавської публіки чемність уже в вестибюлі привернула загальну увагу. Всі стали питати одне одного: хто це? І хоч його ніхто не впізнав, проте всі одразу помітили, що циліндр пана Ігнаца був модним років з десять тому, галстук – п'ять, а темно-зелений сюртук та вузьенькі картаті штани походили ще з давнішньої доби. Всі вважали його за іноземця; аж коли він запитав швейцара, кудю пройти в перший ряд, навколо залунав сміх.

– Мабуть, якийсь шляхтич з Волині, – догадувались франти. – Але що у нього під пахвою?

– Може, пиріг з капустою або гумова подушка...

Обшмаганий глузуванням, облитий холодним потом, пан Ігнац дістався нарешті до свого рятівного крісла. Був початок восьмої години, і глядачі тільки-но почали сходитись: вони зрідка заходили в партер і, не скидаючи капелюхів, сідали на свої місця. Ложі ще були порожні, тільки на балконах чорніли люди, а на гальорці вже лаялись і гукали поліцію.

– Наскільки я розумію, публіка нудьгувати не буде, – з вимушеною усмішкою сказав пан Ігнац, сідаючи в першому ряду.

Спочатку він припав очима до дірки в правій половині завіси й заприсягся не зводити їх з неї. Але через якийсь час хвилювання його вщухло, і він так обісмілювався, що навіть почав озиратися навколо. Зал здався йому невеликим і брудним, він замислився над причиною цих змін і аж тоді пригадав, що останній раз був у театрі на "Гальці" з участю Добрьського років з шістнадцять тому...

Тим часом публіка заповнювала зал, і пан Ігнац, побачивши в ложах чарівних дам, зовсім підбадьорився. Він навіть вийняв з кишені невеликого бінокля і почав розглядати публіку, але при цьому зробив невеселе відкриття: його теж розглядали – з задніх рядів партеру, з амфітеатра, навіть з лож... Коли ж він переключив свою увагу з зору на слух, то почув, що круг нього літають, як оси, такі фрази:

– Що воно за оригінал?..

– Якийсь з провінції.

– Але де він доп'яв такого сюртука?..

– Ви тільки подивіться на його брелоки коло ланцюжка! Кумедія!

– Або хто тепер носить таку зачіску!..

Ще трохи, і пан Ігнац покинув би свій альбом і циліндр і втік би з театру. На щастя, він побачив у восьмому ряду знайомого фабриканта пірників, який у відповідь на поклін папа Ігнаца залишив своє місце і прийшов у перший ряд.

– Ради бога, пане Піфке, – пошепки став благодіти спітнілий пан Ігнац. – Сідайте на

моє місце, а я сяду на ваше...

- З великою охотою! - голосно відповів рум'яний фабрикант. - А що, вам тут погано?... Прекрасне місце!..

- Чудове. Але я хотів би сидіти далі... Тут душно...

- Там теж, але я можу пересісти. А що це у вас за пакет?

Аж тепер Жецький пригадав про свій обов'язок.

- Та знаєте, дорогий пане Піфке... Один поклонник оцього... оцього Россі...

- О, хто ж не поклонник Россі! - відповів Піфке. - У мене є лібретто "Макбета", хочете?

- Дякую. Але... той поклонник, знаєте, купив у нас коштовний альбом і просив після третьої дії вручити його Россі...

- Я це зроблю з великою приємністю! - вигукнув гладкий Піфке, вмощуючись у кріслі Жецького.

Пан Ігнац пережив ще кілька дуже неприємних хвилин.

Насамперед він мусив обійти весь перший ряд, де франти з іронічною усмішкою поглядали на його сюртук, галстук та оксамитну жилетку. Потім він став пробиратись на своє місце в восьмому ряду, де на його вбрання, правда, дивились без іронії, але йому весь час довелося доторкатись до колін дам-глядачок...

- Тисяча пробачень, - засоромлено бурмотів пан Ігнац. - Тут так тісно...

- Ви могли б не вживати таких двозначних слів, - озвалася одна з дам, але в її трохи підмальованих очах пан Ігнац не побачив гніву за свій вчинок. Проте він був такий збентежений, що охоче пішов би висповідався, аби очистити свою душу від отих доторкань до колін...

Нарешті він знайшов свого стільця і з полегкістю зітхнув.

Тут на нього принаймні не звертали уваги, по-перше, тому, що місце було скромне, а по-друге тому, що почалась вистава.

Спочатку гра артистів не цікавила пана Ігнаца, отож він поглядав на всі боки і помітив Вокульського. Той сидів у четвертому ряду й дивився зовсім не на Россі, а на ложу, яку займали панна Ізабелла, пан Томаш і графиня. Жецький кілька разів у житті бачив загіпнотизованих людей, і йому здалося, що та ложа гіпнотизує Вокульського. Він сидів нерухомо, немов сонний, але з широко розплющеними очима.

Хто ж би то міг так заворожити Вокульського? Пан Ігнац неспроможний був догадатись. Та він помітив інше: коли Россі не було на сцені, панна Ізабелла байдуже розглядала зал або розмовляла з тіткою, але як тільки Макбет Россі з'являвся, вона до половини закривала обличчя віялом і просто впиалася в актора своїми прекрасними замріяними очима. Часом віяло з білого пір'я опадало на коліна панни Ізабелли, і тоді Жецький спостерігав на її обличчі той самий загіпнотизований вираз, який так здивував його в Вокульському.

Помітив він і ще багато чого іншого. Коли на прекрасному обличчі панни Ізабелли позначався найвищий захват, Вокульський підіймав руку і гладив себе по голові. І тоді, немов по команді, на балконі й на гальорці зривалася буря оплесків і верескливі

вигуки: "Браво, браво, Россі!" Панові Ігнацу навіть здавалось, що в цьому хорі він чує охриплий голос інкасатора Обермана, який першим починав горлати й останнім замовкав. "Що воно за чорт! – думав він. – Невже Вокульський диригує клакою?"

Проте він одразу відкинув це несправедливе підозріння.

Россі. таки грав чудово, і всі аплодували йому з однаковим запалом. Але найбільше галасував життєрадісний фабрикант пірників, пан Піфке, який після третьої дії, згідно з умовою, з великою домною підніс Россі альбом.

Великий актор навіть не кивнув головою Піфке, зате низько уклонився до ложі, в якій сиділа панна Ізабелла, – а може, тільки в той бік. "Це мені привиділось, – думав пан Ігнац, виходячи з театру. – Не настільки ж уже дурний мій Стах!.."

Кінець кінцем пан Ігнац був задоволений тим, що побував у театрі. Гра Россі йому сподобалась; деякі сцени, як от убивство короля Дункана або з'явлення духу Банко, справили на нього сильне враження, а боротьба Макбета на рапірах зовсім зачарувала його.

Отож, виходячи з театру, він уже не нарікав на Вокульського, навпаки, став підозрівати, що його коханий Стах навмисне вигадав оту комедію з врученням Россі подарунка, щоб зробити йому, панові Ігнацу, приємність. "Шановний Стах знає, що я тільки з примусу міг піти в італійський театр... Ну, й добре вийшло. Той хлюст здорово грає, треба буде подивитися його ще в одній виставі...

Кінець кінцем, – додав він, подумавши, – коли чоловік має стільки грошей, скільки Стах, то може робити подарунки акторам. Як на мене, то я краще подарував би щось гарненькій актрисі, але... я людина іншої доби, мене навіть називають бонапартистом і романтиком..."

Так він собі думав і стиха бурчав, але непокоїла його інша думка, яку він хотів притамувати.

Чому Стах так пильно придивлявся до тієї ложі, в якій сиділи графиня, пан Ленцький і панна Ленцька? Невже?..

Та ні!.. Вокульський досить розумний для того, щоб зрозуміти, що з того нічого не може вийти... Кожна дитина могла б зрозуміти, що та панна взагалі холодна, як крижина, зараз шалеліє за тим Россі. Як вона на нього дивилась! Часом просто непристойно, і то де? – в театрі, перед очима у тисячі людей!.. Ні, це дурниця. Недарма мене називають романтиком..."

Він знову намагався думати про що-небудь інше. Незважаючи на ніч, він пішов навіть у ресторацію, де грали троїсті музики – скрипка, рояль і арфа. Пан Ігнац з'їв порцію печені з картоплею і капустою, випив один кухоль пива, потім другий, потім третій і четвертий... і навіть сьомий. Йому зробилось так весело, що він ткнув арфістці в жменю два срібняки й почав тихенько підспівувати. А потім йому спало на думку, що він неодмінно повинен відрекомендуватись чотирьом німцям, які за столом у кутку їли грудинку з горохом. "Але чого б це я мав їм рекомендуватись?.. Нехай вони мені відрекомендуються", – думав пан Ігнац.

І його одразу опанувала думка, що ці люди неодмінно повинні відрекомендуватися,

по-перше, як старшому віком, по-друге, як колишньому офіцерові угорської піхоти, що давала доброго духу німцям. Він уже навіть гукнув на офіціантку, щоб послати її до тих чотирьох панів, котрі їли грудинку з горохом, коли раптом троїсті музики, що склалися з скрипки, рояля й арфи, заграли... "Марсельезу".

Пан Ігнац пригадав Угорщину, піхоту, Августа Каца і, відчуваючи, що на очі йому набігають сльози і що він от-от розплачеться, схопив свого циліндра, який був у моді перед франко-пруською війною, кинув на стіл карбованця й вибіг з ресторації.

Коли на вулиці його обвіяло свіже повітря, він сперся на газовий стовп і запитав сам себе:

- Хай тобі чорт, невже я п'яний? Ще б пак! Аж сім кухлів...

Він рушив додому, намагаючись іти якнайпряміше, але й перше в житті впевнився, що варшавські тротуари дуже нерівні: через кожен десяток кроків йому доводилось звертати то під стіни, то в бік бруку. Потім (щоб переконати самого себе, що його розумові здібності залишилися в цілковитому порядку) він почав рахувати зірки на небі.

- Раз... два... три... сім... сім... А що таке сім? Ага, сім кухлів пива... Невже й справді я їх випив? Нащо Стах послав мене в театр?..

Додому він потрапив щасливо й одразу знайшов дзвінок.

Проте, подзвонивши двірникові аж сім разів, відчув, що мусить прихилитись до стіни, і силкувався полічити (без ніякої потреби, просто так), через скільки хвилин двірник йому відчинить? Для цього він дістав годинника з секундною стрілкою і побачив, що вже пів на другу.

- От чортів двірник! - бурчав він. - Мені о шостій ранку вставати, а він до иїв на другу тримає мене на вулиці...

На щастя, двірник одразу відчинив хвіртку, і пан Ігнац певним кроком, навіть дуясе певним, можна сказати - надзвичайно певним, пройшов через усе підворіття, відчуваючи, що циліндр його трохи з'їхав набакир, але тільки трошечки. Потім, без ніякого клопоту знайшовши свої двері, він кілька разів даремно намагався встромити ключа в замкову дірку. Він виразно відчував під пальцями дірку, з усієї сили стискав ключа, але потрапити не міг.

- Невже я й справді?..

Саме в цю мить двері відчинились, і одноокий пудель Ір, не встаючи з підстілки, кілька разів гавкнув:

- Так!.. Так!..

- Замовчи ти, чортова свиня! - буркнув пан Ігнац і, це світлячи світла, роздягнувся й ліг.

Його мучили жахливі сни. Снилось йому, а може, ввижалось, що він і досі в театрі, бачить Вокульського з широко розплющеними очима, втупленими в одну ложу. В тій ложі сидять графиня, пай Ленцький і панна Ізабелла.

Жецькому здається, що Вокульський дивиться на панну Ізабеллу.

- Неймовірно! - прошепотів він. - Не такий же дурний мій Стах!..

Тим часом (все це уві сні) панна Ізабелла встала з крісла і вийшла з ложі, а

Вокульський за нею, не зводячи з неї очей, як загипнотизований. Панна Ізабелла вийшла з театру і легким кроком вибігла на вежу ратуші, а Вокульський – за нею, так само не спускаючи з неї очей. Потім панна Ізабелла, підскачовиши, як птиця, перелетіла з ратушної вежі на дах театру, а Вокульський хотів летіти за нею, але зірвався з десятиповерхової висоти на землю.

– Єзус! Марія!.. – застогнав Жецький, зриваючись з ліжка.

– Так! Так! – озвався крізь сон Ір.

– Ну, видно, я таки зовсім п'яний, – пробурмотів пан Ігнац, лягаючи знову й нетерпляче натягаючи ковдру на своє тремтяче тіло.

Кілька хвилин він лежав з розплющеними очима, і йому знов привиділось, ніби він у театрі: якраз скінчилась третя дія, і фабрикант Піфке мав піднести Россі альбом з краєвидами Варшави та її красунями. Пан Ігнац напружує зір (адже Піфке заступає його) і з жахом бачить, що безсовісний Піфке замість коштовного альбому подає італійцеві якийсь пакунок, завинутий у папір і недбало обв'язаний шпагатом.

Далі пан Ігнац бачить ще гірші речі. Італієць іронічно усміхається, розв'язує шпагат, розгортає папір і перед панною Ізабеллою, перед графинею, перед Вокульським, перед тисячами інших глядачів показує... жовті нанкові штани з манжетом спереду і з штрипками знизу, ті самі штани, що їх пан Ігнац носив в часи славетної севастопольської кампанії.

До всього цього скандалу падлюка Піфке ще й кричить: "Ось це подарунок панів: Станіслава Вокульського, купця та Ігнаца Жецького, його управителя!" Вся публіка в театрі вибухає реготом; всі очі і всі вказівні пальці повертаються до восьмого ряду, а в тому ряду – до стільця, на якому сидить пан Ігнац. Нещасний хоче запротестувати, але не може одвести голосу, а на додаток до всього лихого – провалюється в якусь безодню. Він западається в незмірний, бездонний океан небуття, де має перебувати вік вічний, так і не пояснивши глядачам, що нанкові штани з манжетом і штрипками підступно викрадені з колекції його особистих пам'ятних речей.

Після цієї кошмарної ночі пап Жецький прокинувся аж у три чверті на сьому. Дивлячись на годинник, він не хотів вірити власним очам, проте повірити довелося. Повірив навіть у те, що вчора був трохи напідпитку, про що, власне, яскраво свідчив біль голови та млявість в усьому тілі.

Проте всі ці хворобливі явища хвилювали пана Ігнаца менше, ніж один страшний симптом: йому не хотілося йти в магазин!.. Навіть гірше – він відчував не тільки нехоть до роботи, а цілковитий брак амбіції; замість соромитись свого занепаду та боротися з перобськими інстинктами, він, Жецький, намагався віднайти будь-який привід, аби якнайдовше залишитися в кімнаті.

То йому здавалося, що захворів Ір, то наче заіржавіла ніколи не вживана двостволка, то він знаходив якусь ваду в зеленій фіранці, нарешті, чай здався йому надто гарячим і його треба було пити повільніше, ніж звичайно.

В результаті всіх цих причин пап Ігнац спізнився на сорок хвилин у магазин і, похиливши голову, прокрався до своєї конторки. Йому здавалось, що всі службовці з

величезним презирством дивляться на синці під його очима, на землистий колір обличчя та на тремтячі руки. "Вони ще можуть подумати, що я був десь у місці розпусти!" – зітхнув нещасний пан Ігнац.

Він дістав бухгалтерські книги, умочив перо в чорнило й почав нібито рахувати. Бідолаха був певний, що від нього тхне пивом, немов з викиненої з підвалу старої бочки, і цілком серйозно почав обмірковувати, чи не заявити про звільнення після всіх ганебних вчинків? "Упився... пізно повернувся додому... пізно встав... на сорок хвилин спізнився в магазин..."

В цю мить до нього підійшов Клейн з якимось листом.

– На конверті було написано "Дуже терміново", – сказав миршавий продавець, – через те я відкрив його.

Жецький розгорнув листа і прочитав:

"Дурний чи підлий чоловіче! Незважаючи на стільки зичливих попереджень, ти все-таки купуєш будинок, який стане могилою твого так нечесно нажитого капіталу..."

Пан Ігнац глянув на останній рядок листа, – але підпису в кінці не було: лист був анонімний. Подивився на конверт – він був адресований Вокульському. Читав далі:

"Яка зла доля поставила тебе на дорозі одної шляхетної дами, котрій ти мало не вбив чоловіка, а тепер маєш намір вирвати їй з рук дім, в якому вмерла її кохана донька?..

І навіщо ти це робиш? Навіщо платиш, якщо це правда, за будинок аж дев'яносто тисяч карбованців, коли він не вартий і сімдесяти тисяч?.. Це таємниця твоєї чорної душі, яку справедливість господня колись розкриє, а чесні люди затаврують ганьбою.

Опам'ятайся, поки не пізно! Не занапащай своєї душі й капіталу і не затруй спокою благородній дамі, яка невтішно сумує за втраченою донькою і має ту єдину втіху, що просиджує цілі дні в кімнаті, де її нещасне дитя віддало богові душу. Опам'ятайся, закликаю тебе.

Зичлива..."

Скінчивши читати, пан Ігнац похитав головою.

– Нічого не розумію, – сказав він. – Хоч маю великий сумнів, що ця дама справді зичлива.

Клейн боязко поглянув на всі боки і, бачачи, що за ними ніхто не стежить, почав шепотіти:

– Річ у тім, пане Жецький, що наш хазяїн нібито купує будинок Ленцького; на вимогу кредиторів він має бути проданий завтра з торгів...

– Стах... тобто пан Вокульський купує будинок?..

– Так, так, – підтвердив Клейн, киваючи головою. – Але купує не на своє ім'я, а на ім'я старого Шлангбаума...

Так принаймні говорять в тому домі, бо й я там мешкаю.

- За дев'яносто тисяч карбованців?..

- За дев'яносто. А тому, що баронеса Кшешовська хотіла б купити той будинок за сімдесят тисяч, то вона, напевне, й написала цього листа. Я навіть заклався б, що це вона, бо то баба - справжня відьма...

В магазин зайшов покупець купити парасольку, і Клейн одійшов до нього. У пана Ігнаца в голові закружляли дивні думки: "Коли я, змарнувавши лише один вечір, наробив такого шелесту в магазині, то що ж наробить Стах, коли він цілі дні й тижні марнує на італійський театр і ще невідомо на що?"

Проте він мусив визнати, що з його вини в магазині нічого поганого не сталося і що торговельні справи загалом ідуть дуже добре. Якщо казати правду, то й сам Вокульський, незважаючи на дивний спосіб життя, не занедбує обов'язків голови підприємства. "Але нащо йому хоронити дев'яносто тисяч карбованців в мурах?.. І до чого тут знов оті Ленцькі?.. Невже... Але Стась не такий дурний, щоб..."

Проте думка про купівлю будинку все-таки непокоїла його.

- Спитаю-но я Генріка Шлангбаума, - сказав він, - встаючи з-за конторки.

У відділі тканин маленький, згорблений Шлангбаум, з червоними очима й заклопотаним поглядом, як звичайно, крутився між полицями, скакав по драбині або занурювався з головою в сувої матерії. Він так при звичаївся до своєї гарячкової роботи, що навіть тоді, коли в магазині не було покупців, раз у раз витягав сувої матерії, розгортав і згортав їх, потім клав на місце.

Побачивши пана Ігнаца, Шлангбаум припинив свою непотрібну працю й витер з лоба піт.

- Нелегко, га? - сказав він.

- А нащо ви перекладаєте це ганчір'я, коли в магазині немає покупців? - спитав Жецький.

- Аякже!.. Якби я цього не робив, то забув би, де що лежить... суглоби б мені позросталися... А потім - я вже звик... У вас до мене якесь діло?

Жецький трохи збентежився:

- Ні... я просто хотів подивитись, як воно тут у вас... - одповів він, почервонівши, наскільки це було можливо в його роки. "Невже й він недовіряє та слідкує за мною? - майнула думка у Шлангбаума, і в ньому закипів гнів. - Батько таки має рацію... Зараз усі цькують євреїв. Скоро доведеться запустити пейси й надіти ярмулку..." "Він щось знає", - подумав Жецький, а вголос запитав:

- Здається... здається, ваш шановний батько купує завтра будинок... будинок пана Ленцького?

- Я про це нічого не знаю, - відповів Шлангбаум, відводячи очі. А в думці додав: "Мій старий купує будинок для Вокульського, а вони думають і, напевне, кажуть: "Дивіться, знову єврей, лихвар, розорив католика, всім панам пана..." "Він щось знає, але не хоче казати, - думав пан Жецький. - Єврей євреєм..."

Пап Ігнац ще трохи покрутився по магазину, що Шлангбаум вважав за дальше

слідкування, і, зітхаючи, повернувся на своє місце. "Це жахливо, що Стах євреям довіряє більше, ніж мені..."

Але навіщо ж він купує той будинок? Навіщо зв'язується з Лепцьким? А може, не купує? Може, це тільки балачки?"

Він так боявся, що Вокульський вгатить у це нерухоме майно дев'яносто тисяч готівки, що цілий день тільки про це й думав. Була хвилина, коли він просто хотів запитати Стаха, але йому забракло відваги. "Стах, – казав він сам собі, – тепер знається тільки з великими папами, а довіряє євреям. Що йому старий Жецький!.."

І він вирішив завтра піти в суд і побачити, чи старий Шлангбаум справді купить будинок Ленцьких, як каже Клейп, і чи наб'є йому ціну аж до дев'яноста тисяч карбованців. Якщо все це справдиться, то, значить, і все інше – правда.

Опівдні в магазин забіг Вокульський і почав випитувати Жецького про вчорашню виставу та про те, чому він утік з першого ряду в восьмий, а альбом передав Росії через Піфке. Але пан Ігнац мав у душі стільки образ та стільки сумнівів щодо свого коханого Стаха, що тільки бурмотів та хмурився.

Вокульський теж замовк і вийшов з магазину з гірким почуттям. "Всі від мене одвертаються, – думав він, – навіть Ігнац..."

Навіть він... Але ти мені за все будеш нагородою!.." – додав він уже на вулиці, дивлячись в бік Уяздовських Алей.

Коли Вокульський вийшов, пан Ігнац обережно випитав у службовців, в якому суді та о котрій годині продаються з торгів будинки. Потім він попросив Лісецького заступити його завтра між десятою годиною ранку та другою після півдня і з подвійною старанністю взявся до своїх рахунків. Він машинально (але безпомилково) додавав довжелезні, як вулиця Новий Світ, колонки цифр, а в перервах думав: "Сьогодні змарнував близько години, завтра змарную годин з п'ять, і все через те, що Стах довіряє Шлангбаумам більше, ніж мені... Нащо йому будинок? На якого чорта він зв'язався з тим банкрутом Ленцьким? І що йому приплигло до голови швендяти в італійський театр та дарувати дорогі презенти отому приبلуді Росії?.."

Не підводячи голови від книги, він просидів за конторкою до шостої години і так заглибився в роботу, що не тільки не приймав з каси грошей, а навіть не бачив і не чув численних відвідувачів, які товпились і гули в магазині, мов величезний рій бджіл. Не помітив він також одного найменш сподіваного відвідувача, якого службовці вітали голосними вигуками та поцілунками.

Аж коли прибулий став над ним та крикнув йому на вухо: "Пане Ігнаце, це я!" – Жецький ніби прокинувся, підвів голову, брови й очі вгору і побачив Мрачевського.

– Га?.. – спитав пан Ігнац, придивляючись до молодого франта, який засмаг, змужнів, а головне – погладшав.

– Ну, як... що чувати? – питав далі пан Ігнац. – Що в політиці?

– Нічого нового, – відповів Мрачевський. – Конгрес у Берліні робить своє, австрійці заберуть Боснію.

– Ну-ну-ну... жарти, жарти!.. А що чувати про малого Наполеончика?

- Вчиться в Англії в військовій школі й нібито закохався в якусь артистку.

- Отак уже й закохався!.. - насмішувато повторив пан Ігнац. - А у Францію не повертається?.. Але як поживаєте ви самі? Відкіля ви тут взялися? Ну, розкажіть швидше, - весело вигукнув Жецький, ляскаючи його по плечі. - Коли ж ви приїхали?

- Та це ціла історія! - відповів Мрачевський, сідаючи в крісло. - Ми приїхали сюди з Сузіним об одинадцятій...

Від першої до третьої ми були з ним у Вокульського, а після третьої я забіг на хвилину до матері й на хвилинку до пані Ставської... Розкішна жінка, правда?

- Ставська?.. Ставська?.. - пригадував пан Ігнац, тручи лоба.

- Та ви ж її знаєте. Ота красуня з донькою... Що ото так вам подобалась.

- Ага, та!.. Знаю... Не то що подобалась, - зітхнув Жецький, - я тільки думав, що з неї була б добра дружина для Стаха.

- Отаке скажете! - зареготав Мрачевський. - Та у неї ж є чоловік...

- Чоловік...

- Звичайно. І прізвище всім відоме. Чотири роки тому бідолаха втік за кордон, бо його обвинуватили в убивстві якоїсь...

- Ага, пам'ятаю!.. То це він? Чого ж він не повернувся? Адже виявилось, що він не винен?..

- Звісно, що не винен, - підхопив Мрачевський. - Але відтоді, як він гайнув в Америку, і по сьогоднішній день про нього ні чутки, ні звістки. Мабуть, неборака, десь врізав дуба, а жінка зосталася ні дівкою, ні вдовою... Жахлива доля! Утримувати сім'ю вишиванням, грою на роялі та уроками англійської мови... працювати цілий день, як віл, та ще й не мати чоловіка... Бідні ці жінки! Ми б з вами, пане Ігнаце, так довго не витримали цнотливого життя, еге ж?.. Ну, старий з глузду з'їхав.

- Хто з глузду з'їхав?

- Та хто ж, як не Вокульський! - відповів Мрачевський. - Сузін їде в Париж і хоче неодмінно взяти з собою Вокульського, бо має там купувати величезні партії якихось товарів. І нашому старому це не коштувало б ні копійки, а жив би він, як князь, бо Сузін чим далі від жінки, тим ширше розпускає кишеню... Ех! Та ще й заробив би тисяч з десять.

- Стах... тобто наш хазяїн заробив би тисяч з десять? - спитав Жецький.

- Та він же. Але що ж ти зробиш, коли він так одурів...

- Ну, ну, пане Мрачевський! - суворо остеріг його пан Ігнац.

- Слово честі, одурів. Бо я ж знаю, що він однак через якийсь тиждень поїде на виставку в Париж...

- Так.

- То чого ж йому не їхати з Сузіним, нічого не тративши, та ще й заробити?.. Цілих дві години благав його Сузін: "Їдь зі мною, Станіславе Петровичу", просив, кланявся, а Вокульському хоч би що: ні та й ні! Каже, що у нього тут є якісь справи...

- Ну, є...

- Авжеж, є, - перекирив його Мрачевський. - Найперша справа для нього - не

сердити Сузіна, який допоміг йому нажити капітал, а тепер дає величезний кредит і не раз казав мені, що не заспокоїться доти, поки Станіслав Петрович не наживе хоч мільйон карбованців... І такому другові відмовити в такій дрібній послугі, яка, зрештою, ще й добре оплачується! – обурювався Мрачевський.

Пан Ігнац хотів був щось сказати, але вмиль опам'ятався. Він мало не пробовкався, що Вокульський купує у Ленцького будинок і підносить дорогі презенти Росії.

До конторки підійшли Клейн і Лісецький. Побачивши, що вони не зайняті, Мрачевський почав говорити з ними, а пан Ігнац знову залишився сам над своєю книгою. "Нещастя! – думав він. – Чому Стах не хоче їхати в Париж, та ще й підбурює сам проти себе Сузіна? Який злий дух злигав його з тими Ленцькими?.. Невже?.. Але ж не настільки він дурний, щоб... А взагалі, шкода цієї подорожі й десяти тисяч карбованців... Боже мій! Як змінюються люди!.."

Він схилив голову і, водячи пальцем згори вниз або знизу вгору, далі підсумовував колонки цифр, довгі, як Новий Світ і Краківське Передмістя. Він підсумовував безпомилково, навіть стиха мурчав, і в той же час думав про те, що його Стах якимось фатальним чином скочується по похилій площині. "Дуже шкода, – шепотів йому якийсь голос з самої глибини душі. – Дуже шкода!.. Стах вклепався в велику авантюру... І, напевне, в політичну авантюру, бо такий чоловік, як він, не дурітиме через жінку, хоч би то була навіть сама панна... Ах, чорт! Помилився... Він одмовляється, гордує десятима тисячами карбованців, він, хто вісім років тому мусив позичати у мене по десять карбованців щомісяця, аби якось дожити до плати... А тепер кидає в болото десять тисяч карбованців, вгачує в будинок дев'яносто тисяч, робить акторам презенти по півсотні карбованців... їй же богу, нічогісінько не розумію! І це нібито позитивіст, людина, яка реально мислить. Мене називають старим романтиком, проте я таких дурниць не робив би... А втім, якщо він заліз у політику..."

Так собі думав та передумував пан Жецький аж до закриття магазину, Його трохи боліла голова, тому він вийшов погуляти на Новий З'їзд, потім повернувся й зарання ліг спати. "Завтра, – сказав він собі, – я остаточно довідаюсь, у чому річ. Якщо Шлангбаум купить будинок Ленцького й дасть за нього дев'яносто тисяч, то це означатиме, що він справді підставна особа, а Стах остаточно здурів. А може, Стах і не купує того будинку, може, це тільки балачки?.."

Він заснув, і йому приснилося, що в вікні якогось великого будинку стоїть панна Ізабелла, а Вокульський, що стояв з ним поруч, зривається до неї бігти. Даремно тримає його пап Ігнац, аж піт обливає все його тіло, Вокульський виривається і зникає в брамі будинку. "Стаху, вериися!.." – кричить пан Ігнац, бачачи, що будинок починає хитатися.

І от будинок валиться. Усміхнена панна Ізабелла вилітає з нього, як птиця, а Вокульського не видно... "Може, він вбіг у двір і залишився цілий..." – думає пап Ігнац і прокидається; серце у нього мало не вискочить з грудей.

Вранці пан Ігнац прокидається за кілька хвилин перед шостою; він пригадує, що сьогодні продаватимуть з торгів будинок Ленцького, що йому треба подивитись на це

видовище, і зривається з ліжка, як пружина. Він босоніж підбігає до великого таза, обливається крижаною водою і, розглядаючи свої тонкі, як палиці, ноги, бурмотить.

– Здається, я трохи погладшав.

Під час складної процедури умивання пан Ігнац зчиняє такий гуркіт, що будить Іра. Брудний пудель розплющує своє єдине око і, мабуть, помітивши незвичайне поживання свого хазяїна, зіскакує з сундука на підлогу. Він потягається, позіхає, витягає назад одну ногу, потім другу, потім на хвилинку сідає навпроти вікна, за яким чути відчайдушний крик недорізаної курки, і зміркувавши, що насправді нічого не сталося, повертається на свою підстілку.

З остороги, а може, з гніву на свого хазяїна за марну тривогу, Ір обертається спиною до кімнати, а носом і хвостом до стіни, немов хоче сказати панові Ігнацу: "Не хочу я дивитись на твою худорбу".

Жецький в одну мить одягається, блискавично випиває чай, не дивлячись ні на самовар, ні на слугу, який його приніс. Потім він біжить у магазин, три години сидить над рахунками, не звертаючи уваги на покупців та балачки службовців, і рівно о десятій каже до Лісецького:

– Пане Лісецький, я повернусь о другій...

– Страшний суд настав! – бурчить Лісецький. – Мабуть, щось у лісі здохло, коли цей телепень наважився в таку пору вийти до міста...

Ставши на тротуарі перед магазином, ран Ігнац відчуває, що його гризуть докори сумління. "Що це я сьогодні виробляю! – думає він, – Яке мені діло до продажу з торгів навіть палаців, не тільки звичайних домів?.."

І вагається: чи йти на торги, чи повертатися в магазин?

В цей час він бачить, як по Краківському Передмісті проїжджає візницький екіпаж, а в ньому сидить висока, худюща, виснажена дама в чорному вбранні. Дама дивиться на їх магазин, і Жецький в її запалих очах та на посинілих губах помічає вираз смертельної ненависті. "Їй же богу, це баронеса Кшешовська... – бурчить пап Ігнац. – Звичайно, вона їде на торги... Оце здорово!"

Проте у нього прокидається сумнів: "Хто його знає, чи баронеса їде в суд? Може, це лише плітки, треба було б перевірити!" – думає пан Ігнац, забуваючи про свої обов'язки управителя і найстаршого продавця, і рушає за екіпажем баронеси. Сухоребрі шкапи плентаються так повільно, що він має можливість не спускати з ока екіпаж протягом усієї дороги, аж до колони Сигізмунда. В цьому місці візник повертає ліворуч, а Жецький думає: "Звичайно, що ця відьма їде на Медову. Їхала б на мітлі – дешевше коштувало б".

Через двір дому Резлера, що нагадує йому позавчорашню п'ятику, та Сенаторською вулицею він виходить на Медову. По дорозі заходить в чайний магазин Новицького, вітається з хазяїном і зараз же йде далі, бурмочучи:

– Що він подумає, побачивши мене в цю годину на вулиці?.. Звичайно, подумає: нікчемний управитель, замість сидіти в магазині, він тиняється по місту... От нещастя!

Всю решту дороги його мучать докори сумління. Вони прибирають подоби

бородатого велетня в жовтому едwabному халаті й таких самих штанах, який, добродушно, а zarazом і іронічно дивлячись йому в очі, каже: "Скажіть мені, пане Жецький, де таке видано, щоб порядний купець о такій порі тинявся по вулицях? Ви, пане Жецький, такий самий купець, як я танцюрист..."

І пан Ігнац відчуває, що не може нічого відповісти суворому судді. Він червоніє, пітніє і вже хоче повернутися до своїх книг (але так, щоб його побачив Новицький), коли раптом бачить перед собою колишній Пацаїв палац, теперішній будинок суду.

Тут відбуватимуться торги, - каже пан Ігнац і забуває про докори сумління. Велетень з бородою і в жовтому едwabному халаті розпливається в його уяві, як туман.

Підійшовши ближче, пан Ігнац насамперед помічає, що до будинку ведуть двоє величезних воріт і двоє дверей.

Далі він бачить чотири юрби одягнених в чорне євреїв з дуже серйозними фізіономіями. Пан Ігнац не знає, куди йти, але прямує до тих дверей, перед котрими стоїть найбільша юрба євреїв, догадуючись, що тут і відбуватимуться торги.

В цю хвилину до будинку під'їжджає екіпаж, а в ньому - пан Ленцький. Пан Ігнац не може дивитись на нього, без почуття пошани до його чудових сивих вусів і не може не захоплюватись його самовдоволенням виглядом. Бо пан Ленцький зовсім не схожий на банкрута, будинок якого продають з торгів, - він швидше схожий на мільйонера, який приїхав до нотаріуса одержати дрібну суму - якихось там сто з чимось тисяч карбованців.

Ленцький урочисто висідає з екіпажа, тріумфальним кроком підходить до дверей суду, а в цей час з другого боку вулиці до нього підбігає якийсь джентльмен, з усього видно - гультай, але виявляється, що то його адвокат. Недбало поздоровкавшись з ним, пан Ленцький питає:

- Ну? Коли ж?

- За годину... може, трохи пізніше... - відповів йому джентльмен.

- Уявіть собі, - каже пан Ленцький з добродушною усмішкою, - тиждень тому один мій знайомий взяв двісті тисяч карбованців за будинок, який коштував йому півторасти тисяч. Мені мій коштував сто тисяч, отже, я повинен одержати за нього тисяч сто двадцять п'ять...

- Гм... Гм... - бурмоче адвокат.

- Може, ви сміятиметесь, - каже далі пан Томаш, - бо ви не вірите в передчуття і сні, але мені снилося, що мій будинок продано за сто двадцять тисяч... Я вам кажу це перед торгами, розумієте? За кілька годин ви переконаєтесь, що не слід сміятися зі снів... "Багато є на небі й на землі!..."^[83]

- Гм... Гм... - відповідає адвокат, і вони обидва заходять у перший під'їзд.

- Слава богу! - думає пан Ігнац. - Якщо Ленцький візьме за свій будинок сто двадцять тисяч, то, значить, Стах не заплатить дев'яности тисяч!"

Хтось легенько торкає його за плече. Пан Ігнац оглядається й бачить позад себе старого Шлангбаума.

- Може, ви мене шукаєте? - питає сивоволосий єврей, пильно дивлячись йому в очі.

- Ні, ні... - збентежено відповідає пан Ігнац.

- У вас до мене немає ніякої справи? - питає далі Шлангбаум, кліпаючи червоними повіками.

- Ні, ні...

- Гіт! - бурмоче Шлангбаум і відходить до своїх єдиновірців.

Панові Ігнацу робиться холодно: присутність Шлангбаума в цьому місці будить в ньому нові підозріння. Щоб розвіяти їх, він питає швейцара, де відбуваються торги.

Швейцар показує йому на сходи.

Пан Ігнац вибігає нагору й потрапляє в якийсь зал. Там він бачить величезну юрбу євреїв, що зосереджено слухають якогось промовця. Жецький догадується, що тут відбувається судова справа, що говорить прокурор і що йдеться про велике шахрайство. В залі душно; промову прокурора трохи приглушує гуркіт екіпажів, що лунає з вулиці.

Судді дрімають, адвокат позіхає, обвинувачений поглядає на них так, ніби хоче ошукати найвищу судову інстанцію, а євреї співчутливо дивляться на нього й уважно слухають обвинувальну промову. На найсильніші закиди прокурора деякі кривляться й вигукують: "Ай-вай!.."

Пай Ігнац виходить з залу: не для цього він сюди прийшов.

Опинившись знову на сходах, пан Ігнац хоче йти на третій поверх; і тут він зустрічається з баронесою Кінешовською, яка сходить вниз в товаристві мужчини, схожого на нудного вчителя стародавніх мов. Але то адвокат, про що свідчить срібний значок на лацкані його старого фрака; сірі штани жерця правосуддя такі витерті на колінах, ніби власник їх, замість боронити своїх клієнтів, безупинно освідчувався в коханні богині Феміді.

- Якщо початок лише за годину, - плаксивим голосом каже пані Кшешовська, - то я піду поки що в костюл капуцинів... Як ви думаєте?

- Я не думаю, щоб ваш візит до капуцинів вплинув на хід торгів, відповів нудьгуючий адвокат.

- Якби ви, добродію, справді хотіли, якби потурбувались...

Адвокат у витертих штанах нетерпляче махає рукою.

- Ах, пані добродійко, я вже стільки набігався з тими торгами, що маю право хоч сьогодні трохи відпочити. До того ж мені через кілька хвилин треба виступати державним захисником в справі про вбивство... Бачите отих гарних дам? Всі вони прийшли послухати мою промову. Гучна справа!

- То ви залишаєте мене?... - вигукує баронеса.

- Та ні, я буду... буду в залі, - перебиває її адвокат, - але дайте мені можливість хоч кілька хвилин подумати про мого вбивцю.

І він вбігає в якісь двері, наказавши швейцарові нікого не впускати.

- О боже! - на повен голос бідкається баронеса. - Підлий убивця і той має оборонця, а нещасна, самотня жінка марно шукає людину, котра взяла б під захист її честь, її спокій, її майно...

Оскільки пап Ігнац не хоче бути цією людиною, він прожогом кидається вниз,

штовхаючи по дорозі гарних, пишно вбраних жінок, яких привело сюди бажання послухати гучний процес про вбивство. Це цікавіше за театр, бо учасники судової драми грають якщо не краще, то, в усякому разі, реальніше за професійних акторів.

На сходах і досі лупають голосіння пані Кшешовської та сміх молодих, гарних і елегантних дам, які поспішають на оглядини вбивці, закривавленої одежі, сокири, якою вбивця зарубав свою жертву, і спітнілих від задухи суддів. Пан Ігнац утік з вестибюлю на другий бік вулиці; на розі Капітульної і Медової він забігає в кондитерську й ховається в найтемнішому кутку, де його не впізнала б навіть пані Кшешовська.

Замовивши чашку шоколаду з пінявими вершками, він затуляється подертою газетою і бачить, що в цій маленькій кімнаті є ще темніший куток, де сидить поважний гладкий добродій і якийсь єврей. Пан Ігнац думає, що гладкий добродій – щонайменше граф і власник великих маєтків на Україні, а єврей – його фактор, а тим часом прислухається до їх розмови.

– Пане добродію, – каже згорблений єврей, – якби вас знали в Варшаві, то я не дав би вам і десяти карбованців, а так ви можете заробити двадцять п'ять...

– І за це я повинен цілу годину простояти в душному залі, – буркнув добродій.

– Правда, – вів далі єврей, – в наші літа стояти важко, але й такі гроші на вулиці не валяються. А зважте ще на те, яку ви матимете репутацію, коли люди довідаються, що ви хотіли купити будинок за вісімдесят тисяч карбованців..

– Хай буде так. Але двадцять п'ять карбованців готівкою на стіл!

– Боже борони! – відповідає єврей. – Ви одержите на руки п'ять карбованців, а двадцять будуть сплачені тому нещасному Зелігові Купферманові, який уже два роки не бачив від вас ні копійки, хоч суд йому і присудив.

Гладкий добродій гатить кулаком по мармуровому столику й хоче йти. Згорблений єврей хапає його за поли, садовить на стілець і пропонує шість карбованців готівкою.

Поторгувавшись кілька хвилин, сторони погоджуються на восьми карбованцях, з яких сім буде сплачено після торгів, а карбованець негайно; Єврей ще опирається, але величний добродій одним аргументом розв'язує всі його ваганням:

– Та хай тобі чорт, мушу ж я заплатити за чай і бублики!

Єврей зітхає, видобуває з засмальцьованого капшука найбільш подертого папірця і, розгладивши його, кладе на мармуровий столик. Потім устає і кволюю ходою прямує до виходу, а пан Ігнац крізь дірку в газеті впізнає в ньому старого Шлангбаума.

Пан Ігнац швиденько допиває шоколад і втікає з кондитерської на вулицю. Йому вже обридли ці торги – від них пухне голова і дзвенить у вухах. Він хоче якимось способом збути час і, побачивши відчинений костюл капуцинів, прямує до нього, певний, що в храмі божому знайде спокій, приємну прохолоду, а головне – там уже напевне не почує балачок про торги.

Він заходить в костюл і справді знаходите там тишу і прохолоду, а до того ще й небіжчика на катафалку, круг якого стоять ще не засвічені свічки і лежать уже прив'ялі квіти. Від певного часу пай Ігнац не любить дивитися на труни, тому він звертає ліворуч і бачить жінку в чорному вбранні, що стоїть на паркеті навколішках і

молиться. Це баронеса Кшешовська з смиренно похиленою головою; вона б'є себе в груди і раз у раз підносить до очей хустку. "Напевне, вона молиться про те, щоб будинок Ленцького був проданий за шістдесят тисяч карбованців", – думає пан Ігнац. Але через те, що йому не дуже приємно дивитись і на баронесу Кшешовську, він навшипиньках переходить на правий бік костюлу.

Тут сидить тільки дві жінки: одна стиха молиться, а друга спить. Більше нікого... А втім, з-за колони вихиляється сивий, але рівно виструнчений мужчина середнього зросту, який з гордо піднятою головою шепоче молитву.

Жецький пізнає в ньому пана Ленцького і думає: "А цей, напевне, просить бога, щоб за його будинок дали сто двадцять тисяч карбованців..."

Він квапливо виходить з костюлу, думаючи про те, яким чипом господь милосердний Задовольнить суперечливі жадання баронеси Кшешовської і папа Томаша Ленцького?

Не знайшовши, чого шукав, ні в кондитерській, ні в костюлі, пан Ігнац починає прохажатися перед будинком суду. Він дуже збентежений – йому здається, що кожен прохожий насмішкувато дивиться йому в очі, немов хоче сказати: "Чи не краще було б тобі, старий ледарю, пильнувати магазину?"; здається навіть, що з кожної візницької брички може вискочити котрий-небудь з продавців і повідомити, що магазин згорів або завалився. І він знову думає, чи не покинути оці торги та не вернутись до своїх книжок і конторки, коли раптом чує розпачливий крик.

То якийсь єврейчик висунувся з вікна судового залу і щось крикнув до юрби своїх одновірців. На це гасло вони цілим натовпом кинулись до дверей, товплячись, штовхаючи прохожих та нетерпляче тупочучи ногами, як налякана череда овець в тісній кошарі. "Ага, значить, уже почались торги!.." – думає пан Ігнац і йде за ними нагору.

Раптом він чує, що хтось ззаду хапає його за плече, обертається й бачить того самого гладкого добродія, котрий в кондитерській одержав від Шлангбаума карбованця завдатку. Гладкий пан, видно, дуже поспішає, бо обома кулаками торує собі дорогу в густому натовпі євреїв і кричить:

– Геть з дороги, пархи, коли я йду на торги!..

Євреї, проти свого звичаю, розступаються і здивовано поглядають на гладкого добродія.

– От, мабуть, у кого сила грошей! – шепче один з них своєму сусідові.

Пан Ігнац, незмірно менш сміливий, ніж гладкий добродій, замість пхатися вперед, здається на ласку й неласку долі. Потік євреїв огортає його з усіх боків. Поперед себе він бачить засмальцьованого коміра, брудний шарфик і ще бруднішу шию; позад себе чує запах свіжої цибулі; з правого боку чиясь борода впирається йому в ключицю, а з лівого чийсь лікоть так натискає на руку, що вона аж терпне.

Його мнуть, пхають, шарпають за одягу. Хтось хапає його за ноги, хтось лізе в кишеню, хтось б'є між лопатки.

Настає мить, коли панові Ігнацові здається, що йому роздушать грудну клітку. Він

підводить очі вгору й бачить, що вже стоїть у дверях. От-от його задушать... І раптом поперед нього утворюється порожнеча, він буцається головою в чийсь м'які місця, не досить ретельно прикриті полою сюртука, і – опиняється в залі.

Нарешті він з полегкістю зітхнув... Позад нього чути крик, лайку і час від часу умовляння швейцара:

– Чого ви, панове, так претеся? Чи ви, панове, скотина, чи що? "Не думав я, що так трудно потрапити на торги..." – зітхає пан Ігнац.

Він проходить через два зали, зовсім порожні – ні стільця на підлозі, ні гвіздка б стіні. Вони становлять ніби передпокій одного з відділів правосуддя, але обидва світлі й веселі. Крізь відчинені вікна сюди вливаються потоки сонячного проміння і гарячий липневий вітер, насичений варшавським пилом. Пай Ігнац чує цвірінкання горобців і торохтіння візницьких екіпажів, і його поймає дивне почуття дисгармонії. "Чи можливо, – думає він, – щоб у суді було порожньо, як у нежилій квартирі, і в той же час так весело?.."

Йому здається, що заграбовані вікна та сірі, з вогкими плямами стіни, обвішані кайданами, набагато більше пасували б до цього приміщення, в якому людей засуджують до тимчасового або довічного ув'язнення.

Але ось і головний зал, куди біжать всі іудеї і де відбувається головна подія – торги. Це таке величезне приміщення, що в ньому сорок пар могло б танцювати мазурку, якби не низький бар'єр, що перегороджує його на дві частини – для публіки і для адміністрації. В частині для публіки стоїть кілька плетених канап, а в частині для адміністрації – поміст, а на ньому великий стіл у формі підкови, накритий зеленим сукном. За столом пап Ігнац бачить трьох сановників з ланцюгами на шиї і сенаторською поважністю на обличчі: це судові виконавці. Перед кожним сановником на столі лежить купа документів про нерухоме майно, призначене на продаж. А між столом і бар'єром, а також за бар'єром, товпляться ділки. Всі вони позадирали голови й дивляться на судових виконавців з такою уважністю, що їм могли б позаздрити святі аскети, які натхненно споглядають небесні видива.

Незважаючи на те, що вікна відчинені, в залі стоїть густий дух гіацинту, змішаний з запахом старої замазки.

Пап Ігнац догадується, що це дух єврейських лапсердаків.

Якщо не зважати на торохтіння візницьких екіпажів, то в залі досить тихо. Судові виконавці мовчать, переглядаючи свої документи, учасники торгів мовчать, дивлячись на судових виконавців, а публіка, поділившись на окремі гуртки в другій половині залу, тихо гомонить, щоб не вибовкати своїх секретів.

Тим голосніше розлягається лемент баронеси Кшешовської, яка, вчепившись за лацкан свого адвоката, з гарячковим поспіхом каже:

– Благаю вас, нікуди не йдіть... Ну... я вам дам усе, чого захочете...

– Тільки без погроз, пані баронесо! – відповідає адвокат.

– Я зовсім не погрожую, але прошу не залишати мене!.. – з справжнім почуттям виголошує баронеса.

- На торги я прийду, але зараз мушу йти до мого вбивці.

- Так!.. Значить, підлий убивця викликає у вас більше співчуття, ніж беззахисна жінка, майно, честь і спокій якої...

Нещасний адвокат зривається і втікає так швидко, що його штани здаються витертими на колінах ще більше, ніж насправді. Баронеса хоче бігти за ним, але потрапляє в обійми до якогось добродія в темних окулярах, з фізіономією церковного прислужника.

- Чого ви хочете, дорога пані? - солодко мовить добродій в темних окулярах. - Ніякий адвокат не набиватиме ціни на будинок... Це моя спеціальність... Дасте, пані, один процентик на кожную тисячу понад початкову ціну і двадцять рубликів на витрати...

Баронеса Кшешовська одсахнулась від нього і, перегнувшись назад, як артистка, що грає трагічну роль, відповідає одним тільки словом:

- Сатана!..

Добродій в окулярах бачить, що не туди трапив, і збентежено відходить. В ту ж мить до нього підбігає другий хлюст, з фізіономією закінченого, пройдисвіта, і щось нашіптує йому, вимахуючи руками. Пай Ігнац певний, що ці панове поб'ються, проте вони мирно розходяться, а добродій з міною пройдисвіта підходить до баронеси і стиха каже:

- Якщо пані баронеса дасть нам там скільки-небудь, то ми не допустимо й до сімдесяти тисяч.

- Спасителю... - волає баронеса, - Ти бачиш перед собою жінку скривджену й самітну, майно, честь і спокій якої...

- Що мені та честь! - відповідає хлюст з фізіономією пройдисвіта. - Ви даєте десять карбованців завдатку?

Вони відходять у найдавший куток зали і зникають з-перед очей пана Ігнаца за купкою євреїв. У цій групі стоїть і старий Шлангбаум та молодий безбородий єврейчик, такий худючий та блідий, що пан Ігнац думає: мабуть, ти, голубе, недавно оженився. Старий Шлангбаум щось тлумачить молодому змарнілому єврейчикові, а той все більше витріщає очі; але що саме тлумачить старий Шлангбаум, пап Ігнац угадати не може.

Він обертається в другий бік зала й за кілька кроків від себе помічає пана Ленцького з його адвокатом, який, видно, нудьгує і хотів би кудись утекти.

- Якби хоч сто п'ятнадцять... ну - сто десять тисяч!.. - каже Ленцький. - Ви ж, адвокати, повинні знати всілякі способи...

- Гм... гм... - каже адвокат, безпорадно дивлячись на двері. - Ви заправляєте надто високу ціну... Сто двадцять тисяч за будинок, за який давали шістдесят...

- Пробачте, але мені він коштував сто тисяч...

- Гм... гм... Ну, ви трохи переплатили...

- То я ж і хочу взяти тільки сто десять тисяч, - перебиває його пап Ленцький. - І я гадаю, що вже коли-коли, а в цьому випадку ви повинні мені допомогти... 6 ж, мабуть,

якісь способи, котрих я не знаю, бо я ж не юрист...

- Гм... гм... - бурмоче адвокат.

На щастя, один з колег, також одягнений у фрак з срібним значком, викликає його з залу; через хвилину до пана Ленцького підходить добродій в темних окулярах, з фізіономією церковного прислужника, і каже:

- Чого ви хочете, пане граф?.. Ніякий адвокат не набиватиме ціни на будинок... Це моя спеціальність... Дасте, пане граф, двадцять рубликів на видатки й один процентик від кожної тисячі понад шістдесят тисяч...

Пан Ленцький дивиться на церковного прислужника з великою погордою; він навіть закладає обидві руки в кишені штанів (що йому самому здається дуже дивним) і каже:

- Дам один процент від кожної тисячі понад сто двадцять тисяч карбованців...

Прислужник в темних окулярах кланяється, рухаючи при цьому лівою лопаткою, й відповідає:

- Пробачте, пане граф...

- Зажди! - перебиває його пан Ленцький. - Понад сто десять...

- Пробачте.

- Понад сто.

- Пробачте.

- А бодай вас грім... Скільки ж ти хочеш?..

- Один процентик понад сімдесят тисяч і двадцять рубликів на видатки... - каже прислужник, низько кланяючись.

- Десять карбованців візьмеш? - питає аж синій від гніву пан Ленцький.

- Я й рубликом не погордую...

Пан Ленцький виймає з кишені розкішного гаманця, а з нього пачку шелестючих папірців по десять карбованців і дає один з них прислужникові, який кланяється йому до землі.

- Побачите, ясновельможний пане, - шепоче прислужник.

Поруч з паном Ігнацом стоять два євреї: один високий, смаглявий, з чорною, аж синьою бородою, другий лисий, з такими довгими бакенбардами, що вони лежать аж на лацканах сюртука. Джентльмен з бакенбардами, побачивши пачку грошей в руках у пана Ленцького, усміхається і стиха каже до чорнявого красеня:

- Ви бачите оті гроші й отой пан? А чуєте, як шелестять десяточка? Це вони радіє, що мене бачать... Ви розумієте, пане Цинадер?..

- А що, Ленцький ваш клієнт? - питає чорнявий.

- А чому б і ні?

- Що він має?

- Він має... він має сестру в Кракові, котра, ви розумієте, відписала його дочці...

- А коли вона нічого не відписала?

Джентльмен з бакенбардами на хвилину сторопів.

- Тільки не говоріть мені такі дурниці!.. Чому б сестра в Кракові не одписала їм,

коли вона хвора?..

- Я нічого не знаю, - відповідає чорнявий красень, (Пан Ігнац в душі визнав, що ніколи ще не бачив такого вродливого).

- Але у нього є дочка, пане Цинадер... - схвилювано каже власник розкішних бакенбардів, - Ви знаєте його дочку, ту папну Ізабеллу, пане Цинадер?.. Я сам дав би їй, не торгуючись, ну... сто карбованців...

- Я б дав півтора, - каже чорнявий красень, - але все-таки Ленцький ненадійне діло...

- Ненадійне? А пап Вокульський - що таке?

- Пан Вокульський, ну... це велике діло, - відповідає чорнявий. - Тільки вона дурна, і Ленцький дурний, і всі вони дурні. І вони занапастять того Вокульського, а їм він однак не допоможе...

У пана Ігнаца потемніло в очах.

- Ісус, Марія! - пролепотів він. - Отже, навіть на торгах уже говорять, про Вокульського і про неї... Та ще й передбачають, що вони занапастять його... Ісус, Марія!..

За столом, де сидять судові виконавці, починається якийсь рух; вся публіка, штовхаючись, підходить ближче; старий Шлангбаум також наближається до столу, а по дорозі киває до виснаженого єврейчика й непомітно підморгує гладкому панові, з яким недавно розмовляв у кондитерській.

В цей час вбігає адвокат пані Кшешовської, не дивлячись на неї, займає місце коло стола й бурмоче до виконавців:

- Швидше, панове, швидше, бо, їй-богу, не маю часу.

Через кілька хвилин після адвоката в зал входить нова група: в ній подружжя, яке, здається, належить до професії м'ясників, стара дама з онуком-підлітком і два добродії - один сивий, але ще дужий, другий кучерявий, схожий на сухотного. У обох смирний вигляд і приношена одежа, проте, як тільки вони увійшли, євреї почали перешіптуватись і з шанобливим захватом показувати на них пальцями.

Обидва вони стоять так близько біля пана Ігнаца, що він мимоволі чує поради, які сивий добродій дає кучерявому:

- Ксаверію, кажу тобі, роби так, як я. Я не поспішаю, їй же богу! Вже три роки, кажу тобі, я хочу купити будиночок, отакий собі - тисяч за сто або двісті, на старість, але не поспішаю. Я собі читаю об'яви про будинки, що продаються з торгів, помаленьку огляну, потім поміркую собі, скільки воно коштує, а потім приходжу собі сюди і слухаю, що люди дають. І коли, кажу тобі, я вже набрався досвіду й хотів цього року щось таки купити, ціни, грім би його вбив, якраз підскочили, і от треба знову міркувати!.. Але як ми станемо прислухатись удвох, то, кажу тобі, напевне щось із того вийде...

- Тихо! - крикнув хтось коло стола.

Гомін в залі вщух, пан Ігнац слухає опис будинку, який стоїть там-то й там-то, чотириповерховий, з трьома флігелями, садком, городом і таке інше. Під час оголошення цього важливого документа пай Ленцький то червоніє, то блідне, а пані

Кшешовська раз у раз нюхає кришталевий флакончик в золотій оправі.

- Я знаю цей будинок! - раптом гукає добродій в темних окулярах. - Знаю цей будинок!.. За нього, заплющивши очі, можна дати сто двадцять тисяч карбованців...

- Кому ви голову морочите! - обзивається пан з фізіономією пройдисвіта, що стоїть поруч з Кшешовською. - Хіба це будинок? Розвалюха! Трупарня!..

Пан Ленцький аж синіє від злості. Він киває до прислужника в синіх окулярах і питає його:

- Хто він такий, отой падлюка?

- Отой?.. - відповідає прислужник. - То негідний мерзотник, ваша вельможність, не звертайте на нього уваги... - І знов гукає на повен голос: - Слово честі, за цей будинок можна дати сто тридцять тисяч...

- Хто він такий, отой негідник? - питає баронеса добродія з фізіономією пройдисвіта. - Отой, в синіх окулярах?

- Отой?.. - відповідає запитаний. - Це відомий злодюга, недавно сидів у Пав'яку...^[84]
Не звертайте, пані, уваги... На нього плюнути не варто...

- Ану, тихо там! - гукає з-за столу чиновницький голос.

Прислужник підморгує панові Ленцькому, фамільярно усміхається і пролазить до стола між учасників торгів. Їх четверо: адвокат баронеси, гладкий пан, старий Шлангбаум і засмоктаний єврейчик, біля якого стає церковний прислужник.

- Шістдесят тисяч і п'ять карбованців, - тихо каже адвокат баронеси.

- Їй-богу, він більше не вартий, - додає добродій з фізіономією пройдисвіта.

Баронеса переможно поглядає на пана Ленцького.

- Шістдесят п'ять, - обзивається величний гладкий пан.

- Шістдесят п'ять тисяч і сто карбованців, - белькоче блідий єврейчик.

- Шістдесят шість, - додає Шлангбаум.

- Сімдесят тисяч! - на все горло кричить добродій в синіх окулярах.

- Ой! Ой! Ой! - істерично схлипує баронеса, падаючи на плетену канапку.

Її адвокат швидко відходить від стола й біжить боронити вбивцю.

- Сімдесят п'ять тисяч! - гукає гладкий пан.

- Умираю!.. - стогне баронеса.

В залі починається хвилювання. Старий литвин бере баронесу під руку, але її перехоплює Марушевич, що невідомо відкіля взявся в цю скрутну хвилину. Захлинаючись від плачу, баронеса виходить із залу, проклинаючи свого адвоката, суд, конкурентів і судових виконавців. Пан Ленцький ледве помітно усміхається, а засмоктаний єврейчик тим часом гукає:

- Вісімдесят тисяч і сто карбованців...

- Вісімдесят п'ять, - додає Шлангбаум.

Пан Ленцький весь - зір і слух. Очима він бачить трьох конкурентів, а вухами чує слова гладкого пана:

- Вісімдесят вісім тисяч...

- Вісімдесят вісім і сто карбованців, - каже засмоктаний єврейчик.

- Нехай уже буде дев'яносто, - докінчує старий Шлангбаум і ляскає рукою по столі.

- Дев'яносто тисяч, - каже виконавець, - раз...

Пан Ленцький, забувши про етикет, нахилиється над прислужником і шепче:

- Ну, торгуйтеся ж...

- Ну, чого ж ви чухаетесь? - питає прислужник молодого єврейчика.

- А ви чого так стараєтесь? - обзивається до прислужника другий виконавець. - Ви що, може, купите будинок? Забирайтесь відціля!

- Дев'яносто тисяч - два! - гукає виконавець.

Обличчя пана Ленцького сіріє.

- Дев'яносто тисяч карбованців... три! - виголошує виконавець і стукає невеликим молотком у зелене сукно.

- Шлангбаум купив, - обзивається якийсь голос в залі.

Пан Ленцький обводить зал невидючим поглядом і тільки тепер помічає свого адвоката.

- А-а, пане адвокате, - мовить він тремтячим голосом, - так не годиться!..

- Що не годиться?

- Не годиться... Так не чесно!.. - повторює обурений пай Ленцький.

- Що не годиться?.. - вже трохи роздратовано перепитує адвокат. - Після сплати іпотечного боргу вам залишиться ще тридцять тисяч карбованців...

- Але ж мені цей будинок коштував сто тисяч карбованців, а міг би бути проданий за сто двадцять тисяч, якби було по-тур-бу-ва-ти-ся!

- Еге ж, - підтверджує прислужник, - будинок вартий тисяч сто двадцять.

- О!.. Чуєте, пане адвокате? - каже Ленцький. - Якби було по-тур-бу-ва-ти-ся...

- Ну, я попросив би вас не ображати мене!.. А то ви слухаєте всяких підозрілих порадишків, шахраїв з Пав'яка...

- Ну, це вже пробачте... - відповідає ображений прислужник. - Не кожен той, хто сидів у Пав'яку, неодмінно шахрай. А щодо порадишків...

- Так, будинок вартий був сто двадцять тисяч! - несподівано втручається новий союзник - добродій з фізіономією пройдисвіта.

Пан Ленцький дивиться на нього скляними очима й не може зрозуміти, що воно робиться. Не попрощавшись з адвокатом, він накладає в залі капелюха і виходить, обурюючись:

- Через цих жидів і адвокатів я втратив не менш як тридцять тисяч... Можна було взяти сто двадцять тисяч...

Старий Шлангбаум також виходить; по дорозі його перехоплює пан Цинадер, той чорнявий красень, вродливішого за якого не бачив пан Ігнац.

- Як це ви отаке діло робите, пане Шлангбаум? - каже чорнявий красень. Той будинок можна було купити за сімдесят одну тисячу. Зараз він більше не вартий...

- Для одного не вартий, для другого вартий; я завжди роблю тільки вигідні справи, - відповідає задуманий Шлангбаум.

Нарешті й Жецький залишає зал, в якому вже починаються інші торги і збирається

інша публіка. Пан Ігнац повільно йде сходами вниз і думає: "Отже, будинок купив Шлангбаум, і купив за дев'яносто тисяч, як і казав Клейн. Але ж Шлангбаум - не Вокульський! Стах такої дурниці не зробив би... Ні! І з тією панною Ізабеллою все брехня, балачки..."

Розділ дев'ятнадцятий

ПЕРША ПЕРЕСТОРОГА

Була перша година дня, коли засоромлений і занепокоєний пан Ігнац підходив до магазину. Як можна було змарнувати стільки часу саме тоді, коли в магазині буває найбільш покупців? А коли до того ще сталося якесь лихо?

І що воно за приємність швендяти по вулицях в отаку спеку, вдихаючи порошок та випари розпеченого асфальту!..

День справді був надзвичайно душний і сонячний. Тротуари й каміння пашіли жаром, до бляшаних вивісок та ліхтарних стовпів не можна було доторкнутись рукою, а від сліпучого світла у пана Ігнаца перед сльозавими очима кружляли якісь чорні метелики. "Якби я був богом, - подумав він, - то половину липневої спеки переніс би на грудень..."

Проходячи повз магазин, він глянув на вітрину й остовпів: вона вже другий тиждень не обновлялася!.. На ній стояли ті самі статуетки, майоліка, віяла, ті самі несесери, рукавички, парасольки та іграшки... Чи бачив хто отаке безладдя?.. "Але ж я й падлюка! - подумав він. - Позавчора впився, сьогодні вештаюсь по місту... Так оцю крамничку й чорти візьмуть, це вже напевне".

Ледве він переступив поріг магазину, не знаючи, що його більше болить, серце чи ноги, як до нього підбіг Мрачевський. Він уже був підстрижений і причесаний по-варшавському й так само, як колись, дуже напахчений; з аматорських мотивів він обслуговував покупців, хоч сам був гостем, та ще з далеких країв. Продавці тільки дивувалися з нього.

- Бійтесь бога, пане Ігнаце! - вигукнув він. - Я вже три години чекаю на вас. Ви тут, видно, всі подуріли...

Він узяв старого під руку й не звертаючи уваги на покупців, що здивовано на них дивились, бігом потяг у кімнату, де стояла каса.

Тут він безцеремонно пхнув посивілого на своєму посту ветерана-продавця на тверде крісло, став перед ним, трагічно заломивши руки, як Жермон^[85] перед Віолетою і заговорив:

- Пане Ігнаце... Я знав, що після мого від'їзду торгівля у вас піде шкереберть, але не думав, що так скоро. Коли вас нема в магазині... то це ще байдуже... Але коли хазяїн дурниці клеїть, це вже скандал!..

Від здивування пан Ігнац вирячив очі.

- Пробачте!.. - вигукнув він, підводячись з крісла.

Але Мрачевський посадив його знову.

- Про...

- Тільки, прошу вас, не перебивайте, - сам перебив його запашний молодик. - Ви знаєте, що робиться? Сузін цієї ночі їде в Берлін побачитись з Бісмарком, а потім - у Париж, на виставку. І просить Вокульського, щоб він неодмінно - чуєте? - неодмінно їхав з ним. А той дур...

- Пане Мрачевський!.. Як ви смієте?!

- Я від природи сміливий, а Вокульський божевільний!.. Аж сьогодні я взнав усю правду. Ви знаєте, скільки міг би хазяїн заробити на тому ділі з Сузіним? На десять, а п'ятдесят тисяч карбованців, гіане Жецький! А той йолоп не тільки не хоче їхати сьогодні, а ще й каже, що не знає, коли поїде. Він не знає, а Сузін може чекати не більш як два-три дні.

- А що ж Сузін? - тихо спитав стурбований пан Ігнац.

- Сузін? Звичайно, сердиться, а ще гірш - ображається. Каже, що Станіслав Петрович уже не той, що був, мовляв, гордує ним. Словом, скандал!.. П'ятдесят тисяч карбованців заробітку і безплатний проїзд. Ну скажіть, пане Жецький, хіба сам святий Станіслав Костка не поїхав би на таких умовах у Париж?..

- Безумовно, поїхав би! - буркнув пан Ігнац. - Де ж Стах... тобто пан Вокульський? - спитав він, підводячись з крісла.

- Сидить у вас на квартирі і складає звіт для Сузіна.

От побачите, скільки ви втратите на його примхах.

Двері кімнати відхилилися, і в них з'явився Клейн з листом в руці.

- Лакей Ленцьких приніс для хазяїна, - сказав він. - Може, ви йому віддасте, бо він, чортяка, сьогодні страшенно сердитий...

Пан Ігнац тримав у руці блідо-голубий конверт з візерунком з незабудок і вагався - йти чи не йти. Тим часом Мрачевський глянув йому через плече на адресу.

- Лист від Бельці! - вигукнув він. - Все зрозуміло!.. - І, сміючись, вибіг з кімнати. "Хай тобі чорт! - буркнув пан Ігнац. - Невже всі ці балачки - правда?.. Отже, задля неї від купує будинок за дев'яносто тисяч карбованців і втрачає на Сузіні п'ятдесят?.. Разом сто сорок тисяч карбованців втрати! А той екіпаж, а скачки, а пожертви на добродійні цілі? А... той Россі, на якого панна Ізабелла дивиться з такою побожністю, як євреїв на свої десять заповідей?.. Ех! Візьму-но я та облишу всі церемонії..."

Він застібнув піджака на всі гудзики, випростався й пішов з листом до себе на квартиру. На ходу він почув, що його чоботи трохи риплять, і це його чомусь підбадьорило.

У квартирі пана Ігнаца сидів Вокульський над купою паперів і щось писав.

- Ага!.. - сказав він, побачивши Жецького. - Ти не сердишся, що я тут розташувався, немов у себе вдома?

- Хазяїнові нема чого розводити церемонії, - криво усміхнувся пан Ігнац. - Ось тобі

лист від... тих... від Ленцьких.

Вокульський глянув на адресу, розірвав конверта й почав читати. Прочитав раз, другий, третій... Жецький шпортався в своєму столі; помітивши, що його друг уже скінчив читати і, спершись головою на руку, задумався, він сухо спитав:

- Ти їдеш сьогодні з Сузіним в Париж?

- І не думаю.

- Я чув, що це вигідна справа... П'ятдесят тисяч карбованців...

Вокульський мовчав.

- Отже, поїдеш завтра або післязавтра? Сузін нібито може заждати тебе кілька днів?

- Я не знаю, коли поїду.

- Це погано, Стаху. П'ятдесят тисяч карбованців - це ж ціле майно, втратити його було б шкода... Якщо люди довідаються, що ти випустив з рук таку можливість...

- То скажуть, що я здурів, - перебив його Вокульський.

Він трохи помовчав і заговорив знову:

- А коли у мене є важливіші справи, аніж їхати заробляти п'ятдесят тисяч карбованців?

- Політичні? - тихо спитав Жецький з тривогою в очах, але з усміхом на устах.

Вокульський подав йому листа.

- Читай, - сказав він, - і переконаєшся, що є речі, приємніші за політику.

Пан Жецький взяв листа в руки, але вагався, і прочитав лише тоді, коли Вокульський наказав йому вдруге.

"Вінок прекрасний, і я заздалегідь дякую Вам від імені Росії за цей подарунок. В ньому незрівнянно гарно вкраплені смарагди поміж золотими листками. Неодмінно приїжджайте завтра до нас на обід, ми повинні порадитись, як влаштувати проводи Росії та про нашу поїздку в Париж.

Вчора папа сказав мені, що виїдемо найпізніше за тиждень. Звичайно, їдемо разом, оскільки без Вашого милого товариства подорож утратила б для мене половину приємності. Отже, до побачення.

Ізабелла Ленцька".

- Не розумію, - сказав пан Ігнац, байдуже кидаючи листа на стіл. - Задля приємності подорожувати з панною Ленцькою і навіть задля наради з приводу презента її улюбленцеві... не варто кидати на вітер п'ять-десять тисяч карбованців... якщо не більше...

Вокульський підвівся з канапи й, обпершись обома руками об стіл, спитав:

- А якби мені було приємно кинути на вітер для неї все моє майно, тоді що?..

На лобі йому набрякли жили, сорочка ходором ходила на грудях. В очах запалали такі самі іскри, які Жецький уже бачив під час поєдинку з бароном.

- Тоді що? - повторив Вокульський.

- Тоді нічого, - спокійно відповів Жецький. - Я б тільки сказав, що помилився, - не знаю вже, котрий раз в житті...

- В чому помилився?

- В даному разі в тобі. Я гадав, що людина, яка ризикує життям і чесним ім'ям, має на меті якісь громадські цілі...

- Дайте мені нарешті спокій з тією громадськістю!.. - крикнув Вокульський, грюкнувши кулаком по столі. - Я знаю, що зробив для неї, але... що вона зробила для мене?.. Вони безупинно вимагають від мене жертв, не даючи мені взамін ніяких прав... Кінець кінцем я хочу зробити щось і для себе. В вухах мені позакладало від гучних фраз, які нікого ні до чого не зобов'язують. Власне щастя - ось у чому тепер мій обов'язок... Я пустив би собі кулю в лоб, якби у мене не залишилось нічого, крім якихось фантастичних зобов'язань. Тисячі байдикують, а один чоловік повинен приносити за них якісь жертви!.. Нечувана дурниця!..

- А овації для Росії - це не жертва?

- Я це роблю не для Росії...

- А для того, щоб догодити жінці... знаю. З усіх ощадних кас - це найменш надійна, - відповів Жецький.

- Ти надто багато собі дозволяєш!

- Скажи - дозволив... Тобі здається, що це ти тільки-но винайшов любов. Я також її знав!.. Кілька років я був закоханий, як дурень, а моя Елоїза^[86] тим часом заводила шури-мури з іншими. Боже мій!.. Скільки я намучився, спостерігаючи, як вона презирається з іншими... Кінець кінцем вона, не соромлячись, навіть обнімалась у мене перед очима... Вір мені, Стаху, я не такий наївний, як ти думаєш. Я багато чого бачив у житті й дійшов висновку, що ми забагато вкладаємо серця в забаву, яка називається любов'ю.

- Ти так кажеш через те, що не знаєш її, - похмуро зауважив Вокульський.

- Кожна з них незвичайна, поки не сяде нам на шию. Правда, я не знаю тієї, але знаю інших. Щоб скоряти жінок, треба мати дві властивості: помірно нахабства й помірно зухвальства, а цього у тебе якраз нема. Тому я й остерігаю тебе: не дуже ризикуй, бо тебе можуть випередити, якщо вже не випередили. Я ніколи не говорив тобі про ці речі, правда ж? Та й не можна подумати, що це мої переконання. Але я відчуваю, що тобі загрожує небезпека, тому знов кажу: стережись! Не вкладай в цю підлу гру серця, бо тобі його обплюють задля якогось нікчемного хлюста. А в таких випадках, повір мені, людина страшенно гидко себе почуває... Бажаю тобі, щоб ти ніколи такого не відчував! Сидячи на канапі, Вокульський стискав кулаки, але мовчав. В цей час постукали в двері й на порозі з'явився Лісецький.

- Пап Ленцький хоче з вами бачитись. Він може сюди зайти? - спитав продавець.

- Просіть, - сказав Вокульський, квапливо одягаючи жилет і сюртук.

Жецький устав з стільця, сумно покивав головою і вийшов. "Думав я, що діло погане, - пробурчав він уже в сніях, - але не сподівався, що настільки погане..."

Вокульський ледве встиг саяк-так причепуритись, як увійшов пан Ленцький, а за

ним швейцар магазину. Очі у пана Томаша налились кров'ю, а на лицях виступили сипі плями. Він упав в крісло й, відкинувши голову на спинку, важко дихав. Заклопотаний швейцар стояв у дверях, перебираючи пальцями гудзики на своїй лівреї, і ждав наказів.

- Пробачте, пане Станіславе... я попрошу води з лимоном... - прошепотів пан Томаш.

- Сельтерської води, лимона й цукру... Бігом! - гукнув Вокульський до швейцара.

Швейцар вийшов, чіпляючись своїми величезними гудзиками за двері.

- Це байдуже, - промовив пан Томаш, - коротка шия, спека і роздратовання... Хвилинку відпочину...

Стурбований Вокульський зняв з нього галстук і розстебнув сорочку. Потім змочив рушника одеколоном, який знайшов на столі у Жецького, і з синівською дбайливістю витер хворому потилицю, обличчя й голову.

Пан Томаш потиснув йому руку.

- Спасибі... Мені вже легше...- потім стиха додав: - Ви мені подобаєтесь у ролі сестри-жалібниці. Бельця не зуміла б так ніжно... Але вона створена для того, щоб usługували їй...

Швейцар приніс воду в сифоні й лимон. Вокульський приготував лимонад і напоїв пана Томаша, якому поступово легшало, а червоні плями почали сходити з його обличчя.

- Піди до мене додому і скажи кучерові, щоб запряг коні та приїхав до магазину, - наказав Вокульський швейцарові.

- Ви дуже милий... дуже милий... - казав пан Томаш, міцно стискаючи йому руку і вдячно поглядаючи на нього червоними очима. - Я не звик до такого піклування, бо Бельця цього не вміє.

Невміння панни Ізабелли доглядати хворих якось неприємно вразило Вокульського. Але тільки на хвилину.

Помалу пан Томаш зовсім очунав. Рясний піт виступив йому на лобі, голос зміцнів, лише сітка червоних жилок на очах свідчила про недавній припадок. Він навіть пройшовся по кімнаті, потягнувся й заговорив:

- Ах, ви не уявляєте собі, пане Станіславе, як я сьогодні розхвилювався. Чи повірите? Мій будинок продано за дев'яносто тисяч...

Вокульський здригнувся.

- Я був певний, - казав далі пан Ленцький, - що візьму за нього хоч свої сто десять тисяч... Я чув, як у залі сказали, що він вартий ста двадцяти тисяч. Але що ж, його вирішив купити жид, підлий лихвар, отой Шлангбаум. Він порозумівся з конкурентами, а хто його знає, чи й не з моїм адвокатом, - і от я втратив двадцять або й тридцять тисяч...

Тепер Вокульський схожий був на апоплектика, але мовчав.

- А я розраховував, - правив далі Ленцький, - що з цих п'ятдесяти тисяч ви даватимете мені десять тисяч карбованців процентів щорічно. На утримання дому я витрачаю шість-вісім тисяч на рік, а на решту ми могли б з Бельцею їздити за кордон. Я

навіть обіцяв їй, що через тиждень поїдемо в Париж... От тобі й поїхали!.. Шість тисяч карбованців ледве вистачить на злиденне існування, а про подорожі нічого й думати... Паскудний жид!.. Паскудне суспільство, котре так залежить від лихварів, що навіть не може боротися проти них на торгах... А що мені найбільше допікає, скажу вам, то це те, що за тим мерзенним Шлангбаумом, може, криється якийсь християнин, навіть аристократ...

Голос його знов почав глухнути, на обличчі знов почали виступати синюваті плями. Він сів і напився води.

- Підлі!.. Підлі!.. - шепотів він.

- Заспокойтесь, прошу вас, - сказав Вокульський. - Скільки ви дасте мені готівкою?

- Я просив адвоката нашого князя (бо мій адвокат - негідник) одержати належну мені суму і вручити її вам, пане Станіславе... Разом тридцять тисяч. А оскільки ви обіцяли мені по двадцять процентів річних, значить, матиму шість тисяч карбованців на рік на всі видатки. Бідність... злидні!..

- Ваш капітал я можу вмістити в вигідніше діло, - сказав Вокульський, - так що ви матимете на рік десять тисяч...

- Що ви кажете?..

- Так. Мені трапився щасливий випадок...

Пан Томаш зірвався з крісла.

- Спасителю... Добродійнику!.. - промовив він розчулено. - Ви - найблагородніший з людей... Але, - додав він, розводячи руками, - чи не втратите ви самі на цьому?

- Я? Та ж я купець.

- Купець! Балакайте!.. - вигукнув пан Томаш. - Завдяки вам я переконався, що в наш час слово "купець" є синонімом великодушності, делікатності, героїзму... Ви - благородний!..

І, мало не плачучи, кинувся йому на шию.

Вокульський втретє посадив пана Томаша в крісло; в цей час хтось постукав у двері.

- Прошу.

Увійшов Генрік Шлангбаум, блідий, з блискучими очима. Він спинився перед паном Томашем, уклонився йому і сказав:

- Добродію, я - Шлангбаум, син того "паскудного" лихваря, якого ви так паплюжили в магазині при моїх співробітниках і покупцях...

- Добродію... я не знав... готовий дати всіляку сатисфакцію... а насамперед прошу пробачення... Я був дуже роздратований... - казав схвильований пан Томаш.

Шлангбаум заспокоївся.

- Замість давати мені сатисфакцію, - відповів він, - прошу послухати, що я скажу. Навіщо мій батько купив ваш будинок, про це зараз говорити не будемо. А що він вас не обманив - я вам дам незаперечний доказ. Батько негайно відпродасть вам будинок за дев'яносто тисяч... Скажу більше, - вибухнув він, - жжулець віддасть вам його за сімдесят...

- Генріку!.. - втрутився Вокульський.

- Я вже скінчив. Бувайте здорові, - сказав Шлангбаум і, низько вклонившись панові Томашеві, вийшов з кімнати.

- Яка неприємна історія! - трохи помовчавши, озвався пан Томаш. - Я справді висловив у магазині кілька гострих зауважень на адресу старого Шлангбаума, але, даю слово, не знав, Що його син тут... Він відпродасть мені за сімдесят тисяч будинок, за який сам заплатив дев'яносто!.. Це оригінально! Що ви на це скажете, пане Станіславе?

- Може, будинок справді коштує не більш як дев'яносто тисяч... - несміливо відповів Вокульський.

Пан Томаш почав застібати на собі одержу й надівати галстук.

- Дякую вам, пане Станіславе, і за допомогу, і за те, що займаєтесь моїми справами... Але ж історія з тим Шлангбаумом!.. Ага! Бельця запрошує вас на завтра на обід... Гроші ви одержите у адвоката нашого князя, а щодо процентів, які ви з вашої ласки...

- Виплачу за півроку наперед.

- Дуже, дуже вам вдячний!.. - сказав пан Томаш і поцілував його в обидві щоки. - Ну, до побачення, до завтра... Не забудьте ж за обід...

Вокульський провів його через двір до воріт, де вже чекав екіпаж.

- Страшенна спека, - говорив пан Томаш, з допомогою Вокульського насилу вмошуючись в екіпаж. - Але все ж таки історія з тими євреями! Купив за дев'яносто тисяч, а готовий відпродати за сімдесят... Кумедія, слово честі!..

Коні рушили в бік Уяздовських Алеї.

Додому пан Томаш їхав немов очманілий. Спеки він не відчував, тільки загальну слабкість та шум у вухах. Часом йому здавалось, що кожним оком він бачить інакше або обома бачить гірше. Він сидів у кутку екіпажа і на вибоїнах похитувався, мов п'яний.

Думки й почуття якомсь дивно плуталися в його голові.

Інколи йому здавалось, що він обплутаний сіткою інтриг, з якої його може визволити лише Вокульський. То йому ввижалося, що він тяжко хворий і що тільки Вокульський міг би його як слід доглядати. То знов здавалось, що він умер і залишив зубожілу і всіма покинуту дочку, про яку потурбуватись міг би тільки Вокульський. Нарешті подумав, що добре було б мати отакий вигідний екіпаж на легкому ходу і що, якби він попросив Вокульського, той, напевне, подарував би йому свій.

- Страшенна спека! - пробурмотів пай Томаш.

Екіпаж спинився перед домом, пан Томаш виліз і, навіть не кивнувши кучерові, пішов нагору. Він ледве тягнув обважнілі ноги і, як тільки опинився в своєму кабінеті, впав на крісло і в капелюху просидів кілька хвилин.

Слуга страшенно здивувався й вирішив покликати панянку.

- Мабуть, торги скінчились добре, - сказав він панні Ізабеллі, - бо пан щось... ніби трохи теє...

Панна Ізабелла, яка, незважаючи на показний спокій, з величезним нетерпінням дожидала повернення батька і результату торгів, пішла в кабінет настільки швидко,

наскільки дозволяли правила пристойності. Вона завжди пам'ятала, що панні з її ім'ям не личить виявляти свої почуття, навіть з приводу банкрутства. Та хоч як вона панувала над собою, Миколай помітив, що вона хвилюється (на обличчі їй враз з'явилися червоні плями), і ще раз стиха промовив:

- Мабуть, усе скінчилося, бо пан...теє...

Панна Ізабелла нахмурила своє прекрасне чоло і міцно причинила за собою двері кабінету.

- Ну, як, лапа? - спитала вона, неприємно вражена його почервонілими очима.

- Нещастя... ми - злидні!.. - відповів пан Томаш, насилу знімаючи капелюха. - Я втратив тридцять тисяч карбованців...

Панна Ізабелла зблідла й сіла на шкіряну канапку.

- Підлий жид, лихвар, залякав конкурентів, підкупив адвоката, і от...

- Так у нас уже нічого нема?.. - прошепотіла вона.

- Як то нічого?.. У нас є тридцять тисяч карбованців, а на них десять тисяч карбованців процентів... Той шановний Вокульський... Я навіть не знав, що є такі шляхетні люди... А якби ти знала, як він сьогодні мене лікував...

- Чому лікував?

- У мене був невеликий припадок від спеки й роздратовання...

- Який припадок?

- Кров ударила мені в голову... але це вже минулося... Підлий жид... Ну, але Вокульський, кажу тобі, це не людина, а просто ангел...

І він заплакав.

- Папа, що з тобою?.. Я пошлю за лікарем!.. - крикнула панна Ізабелла, стаючи навколішки перед кріслом.

- Нічого, нічого... заспокойся. Я тільки подумав, що коли б я вмер, то Вокульський був би єдиною людиною, якій ти могла б вірити.

- Не розумію...

- Ти хотіла сказати, що не впізнаєш мене, правда?..

Тебе дивує те, що я міг би довірити твою долю купцеві?..

Але бачиш, коли в біді одні заповзялися проти нас, а другі залишили нас, він один поспішив нам на допомогу, а може, навіть врятував мені життя... Ми, апоплектики, часом дуже близько проходимо біля смерті... Отож, коли він приводив мене до пам'яті, я й подумав: хто б міг так щиро потурбуватись про тебе? Адже ні Йоася, ні Гортензія і ніхто... Опікуни знаходяться тільки у багатих сиріт...

Панна Ізабелла помітила, що батькові полегшало, встала з колін і сіла на канапі.

- Скажи, папа, яку ж роль ти призначаєш тому опікунові? - холодно спитала вона.

- Роль?.. - повторив пан Ленцький, пильно дивлячись на неї. - Роль... радника... друга дому... опікуна... Опікуна того хоч невеликого майна, що тобі залишилося б.

- О, з цього погляду я вже давно оцінила його. Він енергійний і відданий нам... А втім, усе це не має значення... - додала вона, трохи помовчавши. - Як же скінчилась справа з будинком?

- Я ж кажу як. Падлюка жид дав дев'яносто тисяч, отже, нам залишилося тридцять. А оскільки шановний Вокульський платитиме мені за них десять тисяч... Тридцять три проценти, уяви собі!

- Як то тридцять три? - перебила панна Ізабелла. - Десять тисяч - це десять процентів.

- Та ні ж бо! Десять від тридцяти - це значить тридцять три проценти. Адже "проценти" означає pro centum - за сто, тобто сота частина, розумієш?

- Не розумію, - відповіла панна Ізабелла, хитаючи головою. - Я розумію, що десять - це є десять, але якщо купецькою мовою десять називається тридцять три, то нехай буде так.

- Бачу, що не розумієш. Я пояснив би тобі зараз, але такий стомлений, що трохи посплю.

- Може, послати за лікарем? - спитала панна Ізабелла, встаючи з канапи.

- Боже борони! - вигукнув пай Томаш і замахав руками. - Якби я звертався до лікарів, то, напевне, вже не жив би.

Панна Ізабелла не наполягала. Вона поцілувала батька в руку і в лоб і пішла в будуар, глибоко задумавшись.

Неспокій про наслідки торгів, що мучив її кілька днів, тепер безслідно зник. Виявляється, у неї ще є десять тисяч карбованців процентів на рік і тридцять тисяч готівки!.. Отже, можна буде поїхати в Париж на виставку, потім, може, в Швейцарію, а взимку знову в Париж. Ні!.. На зиму вона повернеться в Варшаву, щоб відновити прийом гостей. І якщо трапиться якийсь багатий чоловік, не старий і не бридкий (як от барон або маршалок, бр!..), не парвеню і не дурень (може бути навіть дурнем - в їхньому товаристві розумний тільки Охоцький, та й той дивак!)... Якщо трапиться такий чоловік, вона, нарешті, наважиться остаточно... "Носиться папа з тим Вокульським, - думала панна Ізабелла, ходячи по своєму будуару. - Вокульський може бути добрим порадиником, управителем, зрештою, опікуном маєтку... Але моїм опікуном може стати тільки князь, до речі, він наш родич і давній друг нашої родини..."

Вона все ходила сюди й туди по кімнаті з схрещеними на грудях руками. І раптом їй спало на думку: чого це батько так розчулився сьогодні з приводу Вокульського?

Якою ж чарівничою силою орудує цей чоловік, що завоював усіх людей з її товариства, а тепер здобув і останню позицію - її батька!.. Батько, пан Томаш Ленцький, плакав! Він, з очей якого від дня смерті матері не скотилася жодна сльоза... "Проте треба сказати, що він - дуже добра людина, - визнала панна Ізабелла в думці. - Росії не був би такий задоволений Варшавою, якби не чуйність Вокульського.

Але моїм опікуном, навіть в разі нещастя, він не буде.

Щодо майна, будь ласка, нехай ним порядкує; але опікуном!.. Батько, мабуть, дуже заслаб, коли йому спадають на думку такі комбінації".

О шостій вечора панна Ізабелла була в вітальні й почула в передпокої дзвінок, а потім нетерплячий голос Миколая:

- Я ж казав, приходьте завтра: сьогодні пан хворий.

- А що робити, коли пан, як тільки має гроші, то хворий, а як здоровий, то не має грошей?.. - відповів другий голос з легким єврейським акцентом.

В цей час у передпокої зашелестіла жіноча сукня й почувся голос панни Флорентіни:

- Тихо!.. Ради бога, тихо! Приходьте завтра, пане Шпігельман... Ви ж знаєте, що гроші є...

- Саме через те я і приходжу сьогодні вже третій раз.

А завтра придуть інші, і мені знов доведеться ждати...

Кров ударила в голову панні Ізабеллі. Сама не знаючи, що робить, вона швидко вийшла в передпокій.

- Що тут робиться? - спитала вона панну Флорентіну.

Миколай знизав плечима і нечутно вийшов у кухню.

- Це я, панно графівно... Давид Шпігельман, - відповів низенький чоловік з чорною борідкою і в чорних окулярах. - У мене до пана графа, є невелике діло...

- Дорога Бельцю... - почала панна Флорентіна, намагаючись вивести кузину.

Але панна Ізабелла вирвала руку і, помітивши, що батьків кабінет вільний, сказала Шпігельманові зайти до нього.

- Опам'ятайся, Бельцю, що ти робиш?.. - умовляла її панна Флорентіна.

- Хочу нарешті знати правду, - сказала панна Ізабелла. Вона зачинила двері кабінету, сіла в крісло і, дивлячись Шпігельманові в окуляри, запитала:

- Яке у вас діло до мого батька?

- Пробачте, панно графівно, - відповів Шпігельман, кланяючись, - діло у мене дуже маленьке. Я тільки хочу одержати свої гроші...

- Скільки?

- Набереться, мабуть, карбованців з вісімсот...

- Одержите завтра.

- Пробачте, панно графівно, але я вже півроку чую тільки завтра, а не маю ні процентів, ні капіталу.

У панни Ізабелли забило дух і стиснулось серце. Але вона одразу опанувала себе.

- Ви знаєте, що мій батько одержав тридцять тисяч карбованців... Крім того (казала вона, сама не знаючи чому), ми матимемо по десять тисяч на рік. Ви ж розумієте, що ваша невеличка сума пропасти не може.

- Відкіля десять тисяч? - спитав єврей і зухвало підвів голову.

- Як то відкіля? - обурено відповіла вона. - Проценти на наш капітал.

- На тридцять тисяч?.. - недовіжливо усміхнувся єврей, вважаючи, що його хочуть обманити.

- Так.

- Перепрошую панну графівну, - іронічно відказав Шпігельман, - я давно маю діло з грішми, але про такий процент не чув. На тридцять тисяч пан граф може одержати три тисячі, та й то на дуже непевну закладну. Але яке мені до цього діло! Я маю одержати свої гроші. Бо завтра придуть інші і знов будуть кращі за Давида Шпігельмана, а пан

граф як віддасть решту на проценти, то мені знову доведеться рік ждати.

Панна Ізабелла підхопилася з крісла.

- Я вас запевняю, що завтра ви одержите свої гроші! - вигукнула вона, дивлячись на нього з презирством.

- Слово? - спитав єврей, в душі милуючись її вродою.

- Даю слово, що завтра всім буде сплачено... Всім і до копійки!

Єврей низько вклонився і, задкуючи, вийшов з кабінету.

- Побачимо, як панна графівна додержить слова! - сказав він, виходячи.

Старий Миколай був у передпокої і з таким шиком відчинив Шпігельманові двері, що той уже зі сходів крикнув:

- Чого це з таким фасоном, пане камердинере?

Бліда від гніву панна Ізабелла бігла до батькової спальні. Її спинила панна Флорентіна.

- Заспокойся, Бельцю, - казала вона, благально складаючи руки. - Батько такий хворий...

- Я запевнила того чоловіка, що всі борги будуть сплачені, і вони мусять бути сплачені... Хоч би нам довелося відмовитись від поїздки в Париж.

Коли дочка увійшла в спальню, пан Томаш у пантофлях і без сюртука повільно проходжався по кімнаті. Вона помітила, що батько виглядає дуже погано, плечі у нього обвисли, сиві вуса обвисли, навіть повіки обвисли, і весь він по-старечому зігнувся; це спостереження лише спинило її від вибуху, але не від розмови.

- Пробач, Бельцю, що я в такому негліже. Що сталося?..

- Нічого, папа, - Бідповіла вона, стримуючись. - Приходив до нас один єврей...

- А, це, мабуть, отой Шпігельман. Набридлива бестія, мов той комар у лісі!.. - вигукнув пан Томаш, хапаючись за голову. - Нехай прийде завтра...

- Звичайно, що прийде... він і всі інші.

- Добре, дуже добре. Я вже давно хотів з ними розплатитися... Ну, слава богу, що хоч трохи похолоднішало...

Панну Ізабеллу вразив спокій батька і його хворобливий вигляд. Здавалося, що від полудня він на кілька років постарішав. Вона сіла на стілець і спитала ніби між іншим:

- А ти багато винен їм, папа?

- Небагато... дрібниця... дві-три тисячі карбованців.

- Це за ті векселі, про які говорила тітка, що їх у березні хтось викупив?

Пан Ленцький, зупинившись посеред кімнати, клацнув пальцями й вигукнув:

- От тобі й на!.. Про ті я якраз забув, як заорав!..

- Отже, у нас більше боргів, ніж дві-три тисячі?..

- Еге ж, трохи більше... Думаю, тисяч п'ять або шість. Я попрошу шановного Вокульського, він усе влаштує.

Панна Ізабелла мимоволі здригнулася.

- Шпігельман казав, - промовила вона згодом, - що від нашої суми не можна одержати десять тисяч карбованців. Щонайбільше три тисячі, та й то під ненадійну

закладну.

- Він правильно казав, - під закладну, але ж торгівля - інша річ. Торгівля може дати тридцять на тридцять...

Та відкіля Шпігельман знає про наші проценти? - зацікавився пан Томаш.

- Я нехотячи сказала йому... - почервонівши, пояснила панна Ізабелла.

- Шкода, що ти йому про це сказала... дуже шкода!..

Про такі речі краще не говорити.

- А хіба в цьому є щось погане? - пошепки спитала вона.

- Погане? Боже борони, нічого поганого! Але завжди краще, коли люди не знають ні розміру, ні джерела чужих доходів. Барон і навіть сам маршалок не мали б репутації мільйонерів і філантропів, якби всі знали їхні секрети.

- Чому ж так?

- Ти ще дитина, - казав трохи збентежений пан Томаш, - ти ідеалістка, а це могло б відштовхнути тебе від них... Але ж ти розумна дівчина. Знаєш, барон тримає якусь спілку з лихварями, а маршалок розбагатів головним чипом на щасливих пожежах і... трохи на торгівлі худобою під час севастопольської кампанії...

- То це такі мої женихи?.. - прошепотіла панна Ізабелла.

- Це нічого не означає!.. Вони мають гроші і великий кредит, а це головне, - заспокоював її пан Томаш.

Панна Ізабелла тріпнула головою, немов одганяючи прикрі думки.

- Значить, папа, ми вже не поїдемо в Париж?

- Чому, дитино моя, чому?

- Якщо ти заплатиш п'ять чи шість тисяч тим євреям...

- Нехай тебе це не лякає. Я попрошу Вокульського, щоб знайшов мені позику на таку суму за шість-сім процентів, і будемо платити за неї якихось чотириста карбованців на рік. Ну, а у нас же десять тисяч...

Панна Ізабелла схилила голову й, тихо перебираючи по столі пальцями, думала.

- Скажи, папа, - запитала вона згодом, - ти не побоюєшся Вокульського?..

- Я?.. - крикнув пан Томаш, ударивши себе кулаком в груди. - Я побоююсь Йоасі, Гортензії, навіть нашого князя і, зрештою, всіх їх разом, але не Вокульського. Якби ти бачила, як він сьогодні обтирав мене одеколоном...

А з якою тривогою дивився на мене!?. Це иайшляхетніша людина, яку я бачив у своєму житті. Він дбає не про гроші, бо що він може на мені заробити, а дбає про мою дружбу... Його мені сам бог послав, та ще й тоді, коли я починаю відчувати наближення старості... а може, й смерті...

Сказавши це, пан Томаш закліпав очима, а по щоках його знову покотилися сльози.

- Папа, ти хворий!.. - вигукнула перелякана панна Ізабелла.

- Ні, ні!.. Це просто спека, роздратовання, а найголовніше - образа на людей. Ти тільки подумай: був у нас хто-небудь сьогодні? Не було нікого, бо думають, що ми все втратили... Йоанна боїться, щоб я не позичив у неї на завтра на обід... Так само й барон та князь. Ну барон, як довідається, що у нас залишилось ще тридцять тисяч, то

прийде... задля тебе. Бо подумає," що коли б одружився з тобою й без посагу, то принаймні не витрачатиме грошей на мене. Але заспокойся: як почують, що ми маємо десять тисяч карбованців доходу на рік, то повернуться сюди всі, а ти знову будеш, як колись, царювати в своєму салоні...

Боже мій, як я сьогодні нервую! – закінчив він, витираючи сльозливі очі.

– Я пошлю за лікарем, папа?..

Батько замислився.

– Ну, це завтра, завтра... А до завтраго воно, може, й само пройде...

У двері хтось постукав.

– Хто там? Що таке? – спитав пан Томаш.

– Пані графиня приїхала, – відповіла з коридору панна Флорентіна.

– Йоася?! – вигукнув пан Томаш з радісним здивуванням. – Вийди до неї, Бельцю, мені треба трохи причепуритися... Ну, от!.. Можу закладатися, що вона вже знає про тридцять тисяч... Піди ж до неї, Бельцю... Миколаю!

Він заметушився, розшукуючи по спальні частини свого туалету, а панна Ізабелла тим часом вийшла й чекала тітку в вітальні.

Побачивши панну Ізабеллу, графиня обняла її.

– Який же милостивий господь, – вигукнула вона, – що послав вам таке щастя! Кажуть, що Томаш взяв за будинок дев'яносто тисяч і твій посаг залишився цілий?.. Ніколи б не подумала...

– Батько сподівався одержати більше, але якийсь єврей залякав конкурентів і купив сам, – відповіла трохи вражена панна Ізабелла.

– Ах, дитино моя, як це ти й досі не переконалась, який твій батько непрактичний! Він собі може уявляти, що будинок вартий мало не мільйон, але я знаю від компетентних людей, що найвища ціна йому – сімдесят з чимось тисяч. Останній тиждень будинки продаються з торгів щодня, і всім відомо, скільки вони коштують і скільки за них платять. А втім, тут нема чого говорити; батько нехай собі уявляє, що його ошукали, а ти, Бельцю, молись за здоров'я того єврея, котрий дав вам дев'яносто тисяч... А ргорос, знаєш, що повернувся Казик Старський?

На обличчі панни Ізабелли виступив густий рум'янець.

– Коли?.. Відкіля?.. – збентежено запитала вона.

– Зараз з Англії, а туди приїхав прямо з Китаю. Як завжди, гарний. Тепер він їде до бабусі, яка, здається, має віддати йому свій маєток.

– Це недалеко від вашого, тьотю?

– Про це, власне, я й хочу поговорити. Він дуже допитувався про тебе, а я подумала, що ти вже вилікувалась від своїх примх, і порадила йому завтра завітати до вас.

– Як це добре! – зраділа панна Ізабелла.

– От бачиш!.. – сказала графиня, цілуючи її. – Тітка завжди про тебе думає. Для тебе він прекрасна пара, і влаштувати цю справу тим легше, що Томаш має свій невеликий капітал, якого йому повинно вистачити, а Казик щось там чув про те, що

Гортензія тобі дещо одписала. Ну, я гадаю, що у Старського є трохи боргів. В усякому разі, того, що йому залишиться від бабусиною маєтку, з тим, що тобі відписала Гортензія, повинно б вам на деякий час вистачити. А потім буде видно. У нього ще є дядько, у тебе – я, отож ваші діти не бідуватимуть.

Панна Ізабелла мовчки поцілувала тітку в руку. В цю хвилину вона була така гарна, що тітка обняла її, підвела до дзеркала і сказала:

– Але прошу тебе, щоб ти завтра була така прекрасна, як зараз, і ти побачиш, що у Казика роз'ятряться старі рани. Шкода, що ти йому тоді відмовила! Тепер у вас було б тисяч на сто або й на сто п'ятдесят більше. Уявляю собі, скільки він розтринькав грошей з розпачу... Ага, це правда, що ви маєте їхати з батьком у Париж?

– Збираємось.

– Прощу тебе, Бельцю, не роби цього. Я хочу запропонувати вам, щоб ви до кінця літа погостювали у мене. І ти повинна це зробити хоч би через Старського. Розумієш, молодий чоловік на селі буде нудьгувати, буде марити про любов... Ви можете бачитися щодня, а в таких умовах тобі легше буде його прив'язати і навіть... зобов'язати.

Панна Ізабелла почервоніла ще дужче і схилила свою прекрасну голову.

– Тітонько! – шепнула вона.

– Ах, дитино моя, тільки не удавай передо мною дипломатку. Панна в твої літа вже повинна вийти заміж, а головне – не повторювати колишніх помилок. Казик для тебе чудова пара: він не скоро тобі обридне, ну... а якщо обридне, то вже буде твоїм чоловіком і багато на що муситиме дивитися крізь пальці, так, власне, як і жінка. Але де ж батько?

– Батько трохи нездужає.

– Боже мій!.. Це, мабуть, його схвилювало несподіване щастя.

– Батько захворів саме з гніву на того єврея...

– Він завпеди щось вигадує! – сердито сказала графиня, встаючи. – Я зайду до нього на хвилинку й поговорю про ваш літній відпочинок. Щодо тебе, Бельцю, то сподіваюсь, що ти зумієш використати час.

Після інтимної півгодинної розмови з паном Томашем графиня попрощалася з племінницею і ще раз порадила їй мати на увазі Старського.

Проти свого звичаю, пан Томаш ліг спати дуже рано, десь о дев'ятій годині, а панна Ізабелла покликала в свою кімнату на розмову кузину Флорентіну.

– Знаєш, Флорцю, – сказала вона, – напівлежачи в шезлонгу, – повернувся Казик Старський і завтра має бути у нас.

– А-а-а!.. – протягла панна Флорентіна таким тоном, ніби це вже було їй відомо. – Значить, він уже не сердиться? – спитала вона значливо.

– Мабуть, ні. А втім, я не знаю... – усміхнулась панна Ізабелла. – Тітка каже, що він дуже гарний...

– І кругом у боргах... Але яке це має значення? У кого тепер немає боргів!

– Що ж би ти сказала, Флорцю, якби...

– Якби ти за нього вийшла? Звичайно, поздоровила б вас обох... Але що на це

скажуть барон, маршалок, Охоцький, а особливо... Вокульський?

Панна Ізабелла раптово підхопилася з шезлонга.

- Дорога моя, чого це ти надумала говорити про того Вокульського?

- Не я надумала, - заперечила панна Флорентіна, - а пригадується мені, що ти говорила ще в квітні... нібито цей чоловік вже рік переслідуює тебе поглядами, обплутує з усіх боків...

Панна Ізабелла розсміялася.

- Пам'ятаю!.. Тоді мені справді так здавалось... А тепер, коли я його знала трохи ближче, я впевнилась, що він не належить до тих людей, яких слід боятись. Правда, він нишком обожнює мене, але обожнював би і в тому разі, якби я... вийшла заміж... Таким поклонникам, як Вокульський, досить ласкавого погляду, потиску руки...

- Ти певна?

- Цілком. Зрештою, я переконалась, що те, що мені здавалось сільцем, то лише комерційні справи. Батько позичає йому тридцять тисяч карбованців, і хто його знає, чи не були спрямовані всі його заходи саме до цієї мети?

- А якщо ні? - спитала панна Флорентіна.

- Дорога Флорцю, годі! - обурилась панна Ізабелла. - Нащо тобі неодмінно псувати мені настрої?

- Ти сама казала, що ці люди вміють терпляче ждати, заманювати в сільця, всім ризикувати й навіть ламати.

- Але не Вокульський.

- Пригадай барона.

- Барон прилюдно образив його.

- А тебе перепросив.

- Ах, Флорцю, прошу, не дратуй мене! - спалахнула панна Ізабелла. - Ти неодмінно хочеш зробити з купця демона, може, тому, що... ми так багато втратили на продажі будинку, що... батько хворий, що... Старський повернувся...

Панна Флорентіна зробила рух, наче хотіла ще щось сказати, але стрималась.

- На добраніч, Бельцю, - сказала вона. - Може, ти зараз і маєш рацію.

І вийшла.

Цілу ніч панні Ізабеллі снився Старський в ролі чоловіка, Россі - в ролі першого платонічного коханця, Охоцький - в ролі другого, а Вокульський - в ролі уповноваженого в справах. Аж о десятій ранку її розбудила панна Флорентіна і повідомила, що прийшов Шпігельман ще з якимось євреєм.

- Шпігельман?.. Ага, я й забула! Скажи йому, нехай прийде пізніше. Папа встав?

- Годину тому. Я йому казала про цих євреїв, а він просить тебе написати Вокульському...

- Про що?

- Попросити його, аби він прийшов до нас сьогодні опівдні та врегулював розрахунки з ними.

- Правда, наші гроші у Вокульського, - сказала панна Ізабелла. - Але мені незручно

про це йому писати. Напиши; ти, Флорцю, від батькового імені... он на столику папір.

Панна Флорентіна сіла писати листа, а панна Ізабелла тим часом почала одягатись. Повідомлення про євреїв вплинуло на неї, як струмінь холодної води, а думка про Вокульського занепокоїла. "Виходить, ми й справді не можемо обійтись без цього чоловіка? - думала вона. - Та коли у нього наші гроші, то природно, що він має сплачувати й наші борги..."

- Попроси його, щоб він приїхав якнайшвидше... Бо якби тих противних євреїв застав у нас Старський...

- Знає він їх давніше, ніж ми, - прошепотіла Флора.

- В усякому разі, це було б жахливо. Ти не знаєш, яким тоном говорив зі мною вчора отой... отой...

- Шпігельман, - підказала панна Флорентіна. - О, то зухвалий єврей...

Вона запечатала листа і вийшла з ним у передпокій, щоб випроводити євреїв, які там сиділи. Панна Ізабелла стала навколішки перед маленькою алебастровою статуєю матері божої й почала молитися, щоб посильний застав Вокульського вдома і щоб Старський не зустрівся з євреями.

Алебастрова матір божа зважила на її молитву, бо за годину, під час сніданку, Миколай подав їй аж три листи.

Один був від тітки графині. Вона повідомляла, що сьогодні між другою і третьою годиною до батька приїдуть на консилиум лікарі, а також - що Казик Старський виїжджає сьогодні надвечір, так що його візиту можна сподіватись кожної хвилини. "Пам'ятай же, дорога Бельцю, - закінчувала листа тітка, - роби так, щоб хлопець думав про тебе в дорозі й на селі ті кілька днів, поки ви не приїдете туди з батьком до мене. Я вже зробила все так, що він ні в Варшаві не бачив жодної панни, ні на селі не побачить жодної іншої жінки, крім тебе, душко. Хіба що побачить свою шановну бабусю Заславську та її мало цікавих онучок".

Панна Ізабелла трохи скривилася, їй не подобалась така наполегливість тітки.

- Тітка так мені протегує, - казала вона панні Флорентина, - наче я вже втратила всяку надію... Не подобається мені це!

І образ вродливого Казика Старського трохи примерк в її уяві.

Другий лист був від Вокульського, який повідомляв, що буде готовий до послуг о першій годині.

- На котру годину ти казала прийти євреям, Флорцю? - спитала панна Ізабелла.

- На першу.

- Слава богу! Аби тільки о цій годині не прийшов до нас і Старський, - сказала панна Ізабелла, беручи в руки третього листа. - Якийсь знайомий почерк? Від кого це, Флорцю?

- Невже не впізнаєш? - відповіла панна Флорентіна, ілянувши на конверт. - Від Кшешовської.

Панна Ізабелла почервоніла від гніву.

- Ага, справді!.. - вигукнула вона, кидаючи конверта на стіл. - Прошу тебе, Флорцю,

одішли їй цього листа й напиши на конверті: "Не читано". І чого цій жахливій жінці від нас треба?

- Легко можеш довідатись, - прошепотіла панна Флорентіна.

- Ні, ні... і ні! Не хочу я ніяких листів від цієї нестерпної баби. Мабуть, знову якась каверза, нічого іншого вона не пише... Одійшли їй зараз же цього листа... або, зрештою, подивися, що вона там пише... Останній раз приймаю її базгранину...

Панна Флорентіна повільно розірвала конверта й почала читати. Поступово цікавість на її обличчі змінилася здивуванням, а потім збентеженням.

- Мені ніяково це читати, - шепнула вона, віддаючи листа панні Ізабеллі.

"Дорога панно Ізабелло! - писала баронеса. - Визнаю, що своєю дотеперішньою поведінкою могла заслужити Вашу неприязнь і накликати на себе гнів милосердного бога, що так дбайливо опікується Вами. Тому я облишаю все, упокоряюсь Вам, дорога пані, і благаю пробачити мені. Бо чим, як не ласкою божою, можна пояснити хоч би появу коло Вас того Вокульського? Простий смертний, як і всі ми грішні, став знаряддям в руках господніх щоб мене покарати, а Вас нагородити. Бо мало того, що він поранив на поєдинку мого чоловіка (якому також нехай бог простить всілякі підлоти, п(о він мені чинив), але ще й купив будинок, в якому упокоїлось моє кохане дитя, і, напевне, збільшить мені квартирну плату. А ви не тільки втішаєтесь моєю поразкою, але ще й одержали на двадцять тисяч більше, ніж той будинок вартий.

Зробіть же ласку, моя дорога, та умовте вельмишановного пана Вокульського (який не знати чого на мене гнівається), аби він продовжив зі мною контракт і не змушував мене своїми надмірними вимогами залишати житло, в якому згасло життя моєї єдиної доньки. Але все це робити треба обережно, бо вельмишановний пан Вокульський з невідомих мені причин не бажає, щоб про цю купівлю стало відомо. Замість купити дім самому (як роблять чесні люди), він не тільки зробив це через підставну особу, лихваря Шлангбаума, але ще й підслав у суд підставних конкурентів, аби вони нагнали ціну на двадцять тисяч вищу за мою суму. Навіщо йому було робити все це так таємно?

Це, мабуть, краще відомо вам, дороге панство, оскільки ви вклали в його підприємство свій капіталік. Правда, він невеликий, але з ласки божої (що так помітно сприяє вам) та в спритних руках вельмишановного пана Вокульського він принесе вам такі проценти, які компенсують вам дотеперішнє нужденне життя.

Віддаю себе під захист Вашого доброго серця, а наші обопільні стосунки - на справедливість господню. Залишаюсь завжди відданою, хоч і зневаженою вами родичкою і покірною слугою.

Кшешовська".

Панна Ізабелла прочитала й побіліла, як стіна. Вона встала з-за стола, зім'яла листа й підняла руку, немов хотіла кинути його комусь в обличчя. Але раптом злякалася й хотіла кудись бігти або кликати когось на допомогу, проте опанувала себе й пішла до батька.

Пан Лепцький у пантофлях і полотняному шлафроку лежав на канапі й читав "Кур'єра". Він ніжно привітався з дочкою, а коли вона сіла, подивився на неї і сказав:

- Чи тут таке світло, чи мені здається, що сьогодні у панянки поганий настрій?

- Я трохи збентежена.

- Я ж і бачу, але це від спеки. А ти сьогодні, пустунко, - промовив він, з усмішкою насварюючись на неї пальцем, - повинна добре виглядати: той Казик, як мені говорила тітка, і досі ходить женихом...

Панна Ізабелла мовчала, а батько говорив далі:

- Правда, хлопець трохи розбестився, гасаючи по світі, трохи наробив боргів, але ж - молодий, пристойний, ну і був закоханий в тебе до нестями. Йоася сподівається, що Заславська затримає його на селі на кілька тижнів, а все інше залежатиме від тебе... І знаєш, може б, це було й непогано?.. Він знатного роду, а майно якось зліпимо з різних шматочків... До того ж чоловік він світський, бувалий, до певної міри навіть герой, якщо правда, що об'їхав круг світу...

- Я одержала листа від Кшешовської, - перебила його панна Ізабелла.

- Знову? Що ж та навіжена пише?

- Пише, що наш будинок купив не Шлангбаум, а Вокульський, і з допомогою підставних конкурентів дав за нього на двадцять тисяч більше, ніж він того вартий.

Кажучи це здавленим голосом, панна Ізабелла з тривогою дивилась на батька, побоюючись вибуху гніву. Але пан Томаш тільки встав з канапи і, клацнувши пальцями, вигукнув:

- Зажди!.. Зажди!.. А ти знаєш, що це може бути і правда...

- Як то! - схопилася з стільця панна Ізабелла. - Значить, він насмілився подарувати нам двадцять тисяч, а ти, папа, так спокійно про це говориш?

- Говорю спокійно, бо якби зачекав з продажем, то взяв би не дев'яносто, а сто двадцять тисяч...

- Але ж ми не могли чекати, якщо будинок був призначений на продаж з торгів...

- Саме через те, що не могли чекати, ми й втратили, а Вокульський може чекати, то ще заробить.

Після цього панна Ізабелла трохи заспокоїлась.

- Отже, папа, ти вважаєш, що в цьому було з його боку якесь добродійство? Бо вчора ти так говорив про Вокульського, наче він тебе причарував.

- Ха-ха-ха! - зареготав пан Томаш. - Ти просто чудова, незрівняна! Вчора я був трохи збентежений... навіть дуже збентежений, і мені щось таке... приверзлося. Але сьогодні... Ха-ха-ха! Нехай собі Вокульський переплачує за будинок, на те він і купець, щоб знати, скільки й за що платити. Він втратить на одному, а заробить на другому, і я не маю підстав ображатися на нього за те, що він брав участь у торгах, на яких продавалось моє майно. Хоч... мав би право підозрювати його в якихось махінаціях за те, наприклад, що він замість себе підставив Шлангбаума.

Панна Ізабелла палко обняла батька.

- Так, папа, - сказала вона, - маєш рацію. Я тільки не вміла розібратися в цьому.

Таке підставляння євреїв на торгах доводить тільки те, що цей добродій, бавлячись у дружбу, насправді робить свої комерційні справи.

- Звичайно! - підтвердив пан Томаш. - Невже ти не зрозуміла такої простої речі? Людина він, може, й непогана, але купець завжди залишається купцем!

У передпокої гучно пролунав дзвінок.

- Це, мабуть, він. Я вийду і залишу вас самих.

Панна Ізабелла вийшла з батькової спальні, але в передпокої замість Вокульського побачила аж трьох євреїв, що голосно сперечалися з Миколаєм і панною Флорентіною.

Вона вибігла в вітальню, мало не сказавши вголос: "Боже... чого він не приходить..."

В серці їй бушували суперечливі почуття. Вона підтакувала батькові, але розуміла, що все це неправда, що Вокульський на купівлі будинку не заробляє, а втрачає, і все це робить тільки для того, щоб врятувати їх із скрутного становища. І саме за це вона відчувала до нього ненависть.

- Підлий! Підлий!.. - шепотіла панна Ізабелла. - Як він смів!..

Тим часом євреї в передпокої розпочали справжню сварку з панною Флорентіною. Вони заявили, що не вийдуть з дому, поки їм не буде заплачено, що панна графівна вчора дала слово... А коли Миколай відчинив перед ними двері на сходи, вони вже почали лаятись:

- Це розбій! Шахрайство!.. Коли панам потрібні гроші, тоді вони вміють умовляти: "Мій дорогий пане Давиде!.." А як треба віддавати...

- Що це означає? - пролунав раптом чийсь голос.

Євреї замовкли.

- Що це таке?.. Що ви тут робите, пане Шпігельман?

Панна Ізабелла впізнала голос Вокульського.

- Я нічого... Прошу пробачення, ваша вельможність... Ми тільки в справі до pana графа... - пояснював уже зовсім іншим тоном Шпігельман.

- Панове казали нам прийти сьогодні по гроші.. озвався другий єврей.

- Сама панна графівна вчора дала слово, що з нами всіма сьогодні розрахуються до копійки...

- Розрахуються, - перебив Вокульський. - Я уповноважений pana Ленцького і сьогодні о шостій годині платному всім вам у своїй конторі.

- Над нами не капає. Чого вам, шановний пане, так поспішати? - сказав Шпігельман.

- Прошу прийти до мене сьогодні о шостій, а ти, Миколаю, нікого не пускай, коли пан хворий.

- Розумію, шановний пане. А наш пан чекає вас у своїй спальні. - Коли Вокульський пішов, він повипихав євреїв за двері, примовляючи - Ану, геть відціля, пархи! Геть!

- Ну, ну!.. Чого ви так сердитесь?.. - бурчали розгублені євреї.

Пан Томаш схвильовано привітався з Вокульським; у нього трохи тремтіли руки і тряслась голова.

- Подумайте тільки, що вони виробляють, оці євреї!.. - заговорив він. - Негідники... Лізуть у квартиру, лякають мою дочку...

- Я їм сказав прийти сьогодні о шостій до мене в контору і, якщо ви дозволите, то розплачуся з ними. Це велика сума?

- Дрібниця, нема про що й говорити... Якихось п'ять-шість тисяч карбованців...

- П'ять-шість? - перепитав Вокульський. - І все тільки оцим трьом?

- Ні. Їм я винен тисяч зо дві, може, трохи більше... Але, знаєте, пане Станіславе (це ціла історія!), в березні хтось викупив мої старі векселі. Хто - не знаю, але про всяк випадок треба бути наготові.

Обличчя у Вокульського прояснилося.

- Будемо сплачувати борги тим кредиторам, котрі з'являться. А сьогодні поквитаємося з оцими трьома. Значить, ви винні їм дві-три тисячі?

- Так, так... Але прошу вас, пане Станіславе, яка неприємність! Ви платите мені за півроку п'ять тисяч карбованців процентів... Чи не принесли ви, бува, їх з собою?

- Звичайно, приніс.

- Дуже вам вдячний. Але ж яка неприємність... Саме в той час, коли ми з Беллою... і з вами збираємось їхати в Париж, євреї відбирають у мене дві тисячі! Ви розумієте, що з Парижем нічого не вийде.

- Чому? - сказав Вокульський. - Я покрию недостачу, і ви можете не чіпати своїх процентів. Сміливо можете їхати в Париж.

- Ви просто неоціненний! - вигукнув пан Томаш, кидаючись йому в обійми. - Знаєте, дорогий мій, - казав він далі, вже заспокоївшись, - я оце думав, чи не могли б ви де-небудь дістати для мене позичку, щоб розплатитися з лихварями, так... процентів за сім або за шість?

Вокульський усміхнувся з наївності пана Томаша в фінансових справах.

- Звичайно, - відповів він з доброю усмішкою, - я знайду для вас позичку. Ми віддамо тим євреям якихось три тисячі, а ви платитимете процентів... скільки ви хочете?

- Сім... шість...

- Гаразд, ви платитимете сто вісімдесят карбованців на рік, а капітал залишиться цілий.

Пан Томаш знову (вже не перший раз!) закліпав повіками, й на очі йому набігли сльози.

- Чесний... благородний чоловіче!.. - казав він, обнімаючи Вокульського. - Сам бог послав мені вас!

- А ви гадаєте, що я можу робити інакше?.. - прошепотів Вокульський.

В двері постукали. Увійшов Миколай і повідомив, що прийшли лікарі.

- Ага! - вигукнув пан Томаш. - Це сестра прислала мені цих добродіїв. Боже мій, ніколи ще не лікувався, і от... Прошу вас, пане Станіславе, підіть тепер до Бельці... Миколаю, скажи панні, що прийшов пан Вокульський. "Ось моя нагорода... мое життя!.." - думав Вокульський, ідучи за Миколаєм. У передпокої він побачив двох

лікарів, обох своїх знайомих, і палко просив їх якнайуважніше поставитись де пана Томаша.

Панна Ізабелла ждала його в вітальні. Вона була трохи бліда, а тому ще прекрасніша. Вокульський привітався з нею і весело сказав:

– Я щасливий, що вам сподобався вінок для Росії.

Він знітився. Його вразив незвичайний вираз обличчя панни Ізабелли: вона дивилася на нього якимось здивовано, немов бачила вперше в житті.

З хвилину вони обоє мовчали, нарешті панна Ізабелла, стріпуючи з своєї сірої сукні порошок, спитала:

– Це ви купили наш будинок? – І пильно подивилася на нього примруженими очима.

Для Вокульського це запитання було таке несподіване, що в першу хвилину йому одібрало мову. Йому здалося, що він втратив здатність мислити; він бліднув, червонів, нарешті, опанувавши себе, притишеним голосом відповів:

– Так, я купив.

– Навіщо ж ви замість себе підставили на торгах єврея?

– Навіщо?.. – повторив Вокульський, боязко дивлячись на неї, як дитина. – Навіщо?.. Знаєте, пані, я купець і... таке вміщення капіталу могло б зашкодити моєму кредитові...

– Ви вже давно цікавитесь нашими справами. Мені здається, що в квітні... так, у квітні ви купили наш сервіз?.. – там самим тоном говорила далі панна Ізабелла.

Цей тон витверезив Вокульського. Він підвів голову і сухо сказав:

– Ви можете в будь-який час одібрати свій сервіз.

Тепер панна Ізабелла опустила очі. Вокульський помітив це і знову збентежився.

– Нащо ж ви це зробили? Нащо ви нас так переслідуйте? – сказала вона тихо.

Здавалося, вона зараз заплаче. Вокульський зовсім втратив самовладання.

– Я вас переслідую!.. – сказав він іншим уже голосом. – Та чи знайдете ви слугу... ні, пса... вірнішого за мене?.. Я вже два роки про те тільки й думаю, щоб усунути з вашого шляху всі перешкоди...

В цю мить хтось подзвонив. Панна Ізабелла здригнулась, Вокульський замовк.

Миколай відчинив двері в вітальню і сказав:

– Пан Старський.

Одночасно на порозі показався мужчина, середній на зріст, смаглявий, з невеликими бакенбардами й вусиками й ледве помітною лисиною. Обличчя його було напіввеселе, напівнасмішкувате. Він ще здалека вигукнув:

– Який же я радий, кузинко, що знову можу вас привітати!

Панна Ізабелла мовчки подала йому руку; лиця її запашили яскравим рум'янцем, а в очах з'явився ніжний вираз.

Вокульський одійшов до столика, що стояв під стіною.

Панна Ізабелла познайомила їх:

– Іан... Вокульський... Пан Старський.

Прізвище Вокульського було вимовлено таким тоном, що Старський лише кивнув

йому головою і сів за кілька кроків, повернувшись до нього боком. Вокульський, в свою чергу, сів за столик і почав розглядати альбом.

- Я чула, ви повернулися з Китаю? - спитала панна Ізабелла Старського.

- Зараз із Лондона, і мені й досі здається, що я на пароплаві, - відповів Старський помітно каліченою польською мовою.

Панна Ізабелла перейшла на англійську.

- Сподіваюсь, що на цей раз ви залишитесь в наших краях довше?

- Це не від мене залежить, - також по-англійськи відповів Старський, - А хто такий оцей добродій? - спитав він, кліпаючи оком в бік Вокульського.

- Уповноважений мого батька. Від чого ж це залежить?

- Я гадаю, що вам, кузино, не треба б про це питати, - з усмішкою відповів молодик.

- Це залежить від щедрості моєї бабусі...

- Чудово... А я сподівалась почути комплімент на свою адресу.

- Мандрівники не говорять компліментів, бо з досвіду знають, що компліменти під будь-якою географічною широтою тільки дискредитують мужчину в очах жінки.

- Це відкриття ви зробили в Китаї?

- В Китаї, в Японії, а насамперед в Європі.

- І хочете застосовувати цей принцип у Польщі?

- Спробую, і якщо ви, кузино, дозволите, то почну з вас. Нам же, здається, доведеться прожити деякий час на селі разом. Правда ж?

- Так принаймні хочуть тітка й батько. Але мені не дуже подобається ваш намір перевіряти свої етнографічні спостереження.

- З мого боку це була б тільки справедлива помста.

- Ага! Значить, війна!..

- Сплата давніх боргів часто приводить до згоди.

Вокульський так уважно переглядав альбом, що у нього набрякли на лобі жили.

- Сплата, але не помста, - заперечила панна Ізабелла.

- Не помста, а нагадування про те, що я - ваш давній кредитор, кузино.

- Виходить, що ці давні борги повинна платити я? - засміялася вона. - Бачу, що, подорожуючи, ви не марнували часу!

- Я волів би не марнувати його й на селі, - сказав Старський, значливо глянувши їй в очі.

- Це залежатиме від способу помсти, - відповіла панна Ізабелла і знов почервоніла.

- Вельможний пан просить пана, - сказав Миколай, з'являючись у дверях.

Розмова урвалася. Вокульський закрив альбом, уклонився панні Ізабеллі і Старському й повільно пішов за слугою.

- Цей добродій не розуміє по-англійському?.. Він не образиться, що ми з ним не розмовляли? - спитав Старський.

- О ні, - відповіла панна Ізабелла.

- Тим краще, бо мені здалося, що він не дуже зручно почував себе в нашому товаристві.

- От він і залишив його, - недбало докінчила панна Ізабелла.

- Принеси мені з вітальні капелюха, - сказав Вокульський Миколаєві в другій кімнаті.

Миколай узяв капелюха й заніс в спальню пана Томаша.

В передпокої він почув, як Вокульський, стиснувши голову обома руками, прошепотів: "Господи милосердний!..". Коли він увійшов в кімнату пана Томаша, лікарів там уже не було.

- Уявіть собі, який фатальний збіг обставин! - вигукнув пан Ленцький. - Лікарі заборонили мені їхати в Париж і під загрозою смерті наказали вирушати на село. Слово честі, я просто не знаю, куди подітися від спеки. Але вона, видно, впливає і на вас, бо ви змінились на обличчі.

Страшенно душна квартира, правда ж?

- Правда. Дозвольте віддати вам гроші, - сказав Вокульський, виймаючи з кишені грубу пачку.

- Ага... будь ласка.

- Тут п'ять тисяч карбованців, це проценти до половини січня. Перелічіть, будь ласка. А ось розписка.

Пан Ленцький кілька разів перелічив пачку нових асигнацій по сто карбованців і підписав розписку. Одіклавши ручку, він сказав:

- Ну, це одна справа... А тепер щодо боргів...

- Сума дві-три тисячі, яку ви винні євреям, сьогодні буде сплачена...

- Але прошу вас, пане Станіславе, я не хочу даром.

Ви, будь ласка, якнайретельніше відраховуйте собі проценти.

- Від ста двадцяти до ста вісімдесяти карбованців на рік.

- Так-так, - підтвердив пан Томаш. - Але якщо... якщо мені потрібна буде ще якась сума... то до кого мені у вас звернутися?

- Другу половину процентів ви одержите в половині січня, - відповів Вокульський.

- Це я знаю. Але бачите, пане Станіславе, якби мені раптом потрібна стала якась частина мого капіталу... Не даром, звичайно... Я охоче платитиму проценти...

- Шість, - підказав Вокульський.

- Ага, шість... або сім.

- Ні, пане. Ваш капітал приносить тридцять три проценти річних, отже, його не можна позичати за сім процентів.

- Гаразд. В такому разі не позбавляйте себе мого капіталу. Але... розумієте... раптом мені стане потрібно...

- Ви можете забрати свій капітал навіть у січні майбутнього року.

- Боже борони! Я його не заберу й через десять років!

- Але я взяв ваш капітал тільки на рік.

- Як так? Чому? - здивувався пан Томаш, все ширше відкриваючи очі.

- Бо я не знаю, що буде через рік. Не щороку трапляються винятково вигідні справи.

Пан Томаш був неприємно вражений. Помовчавши з хвилину, він знову заговорив:

- А прогос, що це за чутки ходять по місту, нібито ви, пане Вокульський, купили мій будинок?..

- Так, пане, я купив ваш будинок. Але через півроку можу його відпродати назад на вигідних для вас умовах.

Пан Ленцький відчув, що барва заливає йому обличчя.

Проте, не бажаючи визнати себе переможеним, запитав великопанським тоном:

- І скільки б ви хотіли відступного, пане Вокульський?

- Ніскільки. Віддам його вам за дев'яносто тисяч або навіть... дешевше.

Пан Томаш відсахнувся, розвів руками, впав на своє крісло, і по його обличчю знову покотилися сльози.

- Пане Станіславе, - казав він, - легенько схлипуючи, - я бачу, що гроші... можуть зіпсувати найкращі стосунки... Хіба я в претензії на вас за те, що ви купили будинок? Хіба я вам дорікаю?.. Бо ви говорите зі мною так, ніби образились...

- Пробачте, - перебив його Вокульський. - Але я справді трохи роздратований... мабуть, від спеки...

- О, напевне так! - вигукнув пан Томаш, встаючи з крісла і стискаючи Вокульському руку. - Отже... пробачимо один одному неприємні слова... Я на вас не серджуся, бо по собі знаю, як впливає спека...

Вокульський попрощався з ним і пішов у вітальню.

Старського там уже не було, панна Ізабелла сиділа сама.

Побачивши його, вона встала, обличчя її тепер було привітніше.

- Ви вже йдете?

- Так, і зайшов попрощатися з вами.

- А ви не забудете про Россі? - спитала вона, ледве помітно усміхаючись.

- О ні. Я попрошу, щоб йому передали вінок.

- А самі ви його не вручите? Чому?

- Сьогодні вночі я виїжджаю в Париж, - відповів Вокульський і, вклонившись, вийшов.

Панна Ізабелла з хвилину стояла здивована, потім швидко пішла до батька.

- Що це означає, папа? Вокульський дуже холодно попрощався зі мною і сказав, що сьогодні вночі їде в Париж.

- Що? Що? Що?.. - закричав пан Томаш, хапаючись обома руками за голову. - Він, напевне, образився.

- Мабуть, справді... Я сказала йому про купівлю нашого дому.

- Господи милостивий!.. Що ти наробила?.. Ну, все пропало! Тепер я розумію... Звичайно, він образився... Але, - додав він, трохи помовчавши, - хто ж знав, що він такий уразливий? Звичайнісінький же купець!..

Розділ двадцятий

ЩОДЕННИК СТАРОГО ПРОДАВЦЯ

Таки поїхав!.. Пан Станіслав Вокульський, великий організатор торговельно-транспортної спілки, великий начальник фірми з чотиримільйонним річним оборотом, взяв та й поїхав у Париж, немов поштар на сусідню вулицю...

Лише напередодні він казав (мені самому), що не знає, коли поїде, а другого дня – трах-бах – і вже його нема.

Смачненько пообідав у ясновельможних панів Ленцьких, напився кави, поколупав в зубах – і гайда! Ще б пак!

Адже пан Вокульський не якийсь там продавець, щоб просити у хазяїна відпустку раз на кілька років. Пан Вокульський – капіталіст, у нього шістдесят тисяч карбованців на рік прибутку, він живе запанібрата з графами та князями, стріляється з баронами і виїжджає, коли й куди хоче.

А ви, наймані службовці, клопочіться про торгівлю, за це ж ви одержуєте плату й дивіденди.

І це такий купець?.. Ні, це блазенство, а не купецтво!

Ну, можна поїхати навіть у Париж, навіть з дурного розуму, але не в такий час. Тут, брат ти мій, берлінський конгрес наробив шелесту, там Англія гострить зуби на Кіпр, Австрія на Боснію... А Італія кричить на пупа: "Дайте нам Трієст, бо погано буде!" В Боснії, брат ти мій, кров уже річкою ллється, і восени безпремінно почнеться війна (хоч би з жнивами впоратись!), а він тим часом гайнув у Париж!

Так?! Але чого він так раптово виїхав у Париж? На виставку?.. А на біса йому та виставка! А може, в тій справі, яку мав зробити з Сузіним? Цікаво б мені знати, на яких це таких справах заробляють по п'ятдесят тисяч – отак собі, раз-два? Вони мені забивають баки якимись новими машинами: чи то нафтовими, чи залізничними, чи для цукрових заводів... А чи не їдете ви, лебедики, не за тими надзвичайними машинами, а за звичайнісінькими гарматами?..

Бо Франція от-от візьметься за барки з Німеччиною... Малий Неполеончик нібито сидить в Англії, але ж із Лондона до Парижа ближче, ніж з Варшави до Замостя!

Гей, пане Ігнаце! Не поспішай судити пана В. (в таких випадках краще не називати прізвища повністю), не ганьби його, бо можеш насмішити людей, опинитися в дурнях!

Тут, брат ти мій, діло не просте! І оцей пан Ленцький, який колись бував у Наполеона III, і оцей нібито актор Росії, італієць... (а Італії зараз же віддай Трієст), і оцей обід у Ленцьких перед самим від'їздом, і купівля будинку...

Панна Ленцька гарна, що й казати, але ж вона тільки жінка, та й годі, і задля неї Стах не накоїв би стільки дурниць... В цьому ділі якась п... (в таких випадках найкраще говорити скороченнями). Та ще й не мала, а велика п...

Вже минуло тижнів зо два, як бідолашний хлопець поїхав, може, назавжди... Листи

пише короткі, сухі, про себе нічого не повідомляє, а мене поймає такий смуток, що не раз, їй-богу, місця собі не знаходжу. (Ну, можливо, не за ним, – а так просто, звичка).

Пам'ятаю, як він виїжджав. Ми вже зачинили магазин, і я якраз за оцим столиком пив чай (а Ір мій усе нездужає), коли раптом у кімнату вбігає Стахів лакей та як крикне:

– Пан просить! – і втік. (Та й зухвалий же він, світоплут, а до того й ледащо!..

Треба було бачити, яка в нього була морда, коли він став у дверях і гримнув: "Пан просить!" Бидло!)

Хотів я йому виказати: блазню ти, твій пан тільки для тебе пан, але він югнув так, що тільки його й бачили.

Я швиденько скінчив пити чай, Ірові налляв у мисочку молока й пішов до Стаха. Бачу, а його лакей у підворітті навів шури-мури одразу аж з трьома здоровими, як кобили, дівками. Ну, думаю, такий гультьай і чотирьом дав би ради, хоча... (З тими жінками сам чорт не второпає діла. Наприклад, пані Ядвіга: худенька, маленька, дмухні на неї, то полетить, а дивися – вже третього чоловіка увігнала в сухоти).

Виходжу нагору. Двері в кімнату не причинені, а сам Стах при світлі лампи спаковує чемодан. В середині у мене тьохнуло.

– Що це означає? – питаю.

– Їду сьогодні в Париж, – відповідає він.

– Вчора ти казав, що не скоро поїдеш?..

– То було вчора...

Він одійшов від чемодана, трохи подумав, потім додав якимось чудним голосом:

– Ще вчора... я помилявся.

Слова ці неприємно вразили мене. Я пильно подивився на Стаха і просто стурбувався. Ніколи б не подумав, щоб чоловік нібито здоровий і не поранений міг так змінитися протягом кількох годин. Він поблід, очі позападали, наче здичавіли...

– Чого ж у тебе так раптом змінилися плани? – спитав я, відчуваючи, що питаю не про те, про що хотів би довідатись.

– Дорогий мій! – відповів він. – Хіба ти не знаєш, що інколи єдине слово змінює не тільки плани, а й самих людей... А що ж казати про цілу розмову!.. – докінчив він пошепки.

Пакуючись далі і збираючи різні речі, він вийшов у зал.

Минула хвилина – не повертається, минула друга – не повертається... Я заглянув крізь прочинені двері й побачив, що він стоїть, спершись на спинку стільця й невидючими очима дивиться в вікно.

– Стаху!..

Він опам'ятався, знову став пакуватися і спитав:

– Чого тобі?

– З тобою щось діється.

– Нічого.

– Я давно вже не бачив тебе таким.

Він усміхнувся.

- Мабуть, з того часу, як зубний лікар вирвав мені зуба, до того ж здорового.

- Дивними здаються мені оці твої збори в дорогу, - промовив я. - Може, ти мені щонебудь скажеш?

- Сказати?.. Ага, правда... В банку у нас лежить щось сто двадцять тисяч, отже, грошей вам вистачить... Далі...

Що ж далі?.. - питав він сам себе. - Ага!.. Можеш уже не робити секрету з того, що я купив будинок Ленцьких. Навпаки, зайди туди і признач мешканцям квартирну плату на старих умовах. Пані Кшешовській можеш збільшити там на якихось кільканадцять карбованців, нехай посердиться, але бідняків не руш... Там живе якийсь швець, якісь студенти, - бери з них, скільки даватимуть, аби регулярно платили.

Він глянув на годинник, видно, побачив, що ще має час, ліг на канапі й замовк, заклавши руки за голову й заплющивши очі. Вигляд у нього був невимовно жалісний.

Я сів на канапу у нього в ногах і сказав:

- У тебе щось трапилось, Стаху?.. Скажи, що саме?

Я наперед знаю, що не зможу тобі допомогти, але знаєш... журба однаково, як отрута, її треба виплюнути...

Стасик знову усміхнувся (як я не люблю оцього його напівсміху) і, помовчавши трохи, відповів:

- Пам'ятаю (давно це було), якось я сидів з одним жевжиком у кімнаті, і от він зробився занадто одвертий: розказав мені неймовірні речі про свою родину, про свої стосунки з усякими людьми, про свої подвиги, а потім дуже уважно вислухав історію мого життя. Ну, і добре цю історію використав...

- Що це означає? - спитав я.

- Те означає, старий друже, що оскільки я не збираюсь витягати ніяких зізнань з тебе, то не маю наміру робити їх і сам.

- Що? - вигукнув я. - Так ти розумієш дружню одвертість?

- Годі тобі, - відповів він, устаючи з канапи. - Може, воно й добре, але для інституток. А втім, мені нема чого звіряти навіть тобі. Як мені все набридло!.. - пробурчав він, потягаючись.

Тут нарешті увійшов той ледар лакей, узяв Стахового чемодана й повідомив, що коні вже стоять перед домом. Ми сіли в екіпаж, але за цілу дорогу до вокзалу не перемовились жодним словом. Він дивився на зірки й посвистував крізь зуби, а мені здавалось, що я їду на похорон.

На Віденському вокзалі нас зустрів доктор Шуман.

- Ти їдеш в Париж? - спитав він Стаха.

- А ти відкіля знаєш?

- О, я все знаю. Навіть те, що цим самим поїздом їде пан Старський.

Стах здригнувся.

- Що воно за людина? - спитав він доктора.

- Гульвіса, банкрут... як, зрештою, всі вони, - відповів Шуман. - Ну, й екс-

конкурент...

- Це мені байдуже.

Шуман нічого не відповів, тільки спідлоба глянув на Стаха.

Залунали дзвінки і свистки. Пасажири товпились у вагони. Стах попрощався з нами за руку.

- Коли повернешся? - спитав його доктор.

- Хотів би... ніколи, - відповів Стах і зайшов у порожнє купе першого класу.

Поїзд рушив. Доктор задумливо дивився на даленіючі вогні поїзда, а я... мало не розплакався.

Чергові почали замикати вхід на перон, а я умовив доктора пройтися по Єрусалимських Алеях. Ніч була тепла, небо чисте; не пам'ятаю, щоб я коли-небудь бачив більше зірок. А оскільки Стах казав мені, що в Болгарії часто дивився на зірки, то я тепер вирішив (бувають такі кумедні забаганки) також щовечора поглядати на зірки. (А може, й справді на котромусь із цих миготливих світил зустрінуться наші погляди чи думки, і Стах не буде таким самотнім, як був тоді?)

Раптом (навіть не знаю чому) у мене виникла підозра, що несподіваний від'їзд Стаха має зв'язок з політикою.

Я вирішив запитати Шумана, а щоб він про це не догадався, я почав манівцями:

- Чогось мені здається, що Вокульський... ніби тее... трохи закоханий?!

Доктор спинився серед тротуару й, сівши на свою палицю та відкинувшись назад, так зареготав, що прохожі, на щастя, нечисленні, стали оглядатися.

- Ха-ха-ха! Це ви аж сьогодні зробили таке неймовірне відкриття?! Ха-ха! Ну й дотепний старий!

Це був дурний жарт, проте я на нього відповів:

- Зробити це відкриття легко було навіть людям... не таким вправним, як я (здається, я його таки підчепив).

Але я, пане Шумане, люблю бути обережним у своїх припущеннях. До того ж я не думав, що від такої простої штуки, як любов, чоловік може викидати отакі коники.

- Помиляєтесь, старий, - відповів доктор, махаючи рукою. - Любов є звичайна, природна річ, а може, навіть заповідана людям від бога. Але ваша дурна цивілізація, що ґрунтується на римських поглядах, давно вже померлих і похованих, на інтересах папства, на трубадурах, аскетизмі, кастовості та інших таких нісенітницях, з природного почуття зробила знаєте що?... Зробила нервову хворобу!..

Ваша так звана любов рицарсько-церковно-романтична, насправді - огидна торгівля, що ґрунтується на обмані, який цілком справедливо карається каторгою під назвою шлюбу. Але горе тим, котрі на цей ярмарок приносять свої серця! Скільки ця любов поглинає часу, праці, здібностей, навіть і життів! Я це добре знаю, - казав він далі, важко дихаючи від гніву. - Правда, я єврей і залишусь ним до смерті, але виховався серед вас і навіть заручився з християнкою... Ну, і нам так старанно допомагали здійснити наші плани, так опікувалися нами в ім'я релігії й моралі, традицій і ще хтозна-чого, що вона померла, а я намагався отруїтись. Я, такий

розумний, такий лисий!

Він знову спинився на тротуарі.

- Вірте мені, пане Ігнаце, - казав він захриплим голосом, - що навіть серед звірів не знайдеться таких підлих тварюк, як людина. В усій природі самець парується з тією самицею, яка йому до вподоби і якій він подобається. Через те серед тварин нема ідіотів. А в нас! Я єврей, мені не можна любити християнки. Він купець, значить, не мав права на графівну. А якщо ти не маєш грошей, то взагалі не маєш права ні на яку жінку. Підла ваша цивілізація! Я готовий загинути хоч зараз, але під її руїнами...

Ми йшли в напрямку застави. Раптом зірвався вологий вітер і дув нам просто в обличчя; на заході на небі з'явилися хмари й заступили зірки. Ліхтарів було все менше.

Коли-не-коли в Алеї гуркотів віз, обсипаючи нас невидимим пилом; запізнілі прохожі поспішали додому. "Буде дощ... Стах уже коло Гродиська..." - думав я.

Доктор насунув капелюха на лоб і мовчки йшов похмурий і сердитий. Мені було що далі, то сумніше, може, через те, що темрява все згущувалась. Я нікому цього не сказав би, але не раз мені самому спадає на думку, що Стах... справді вже не дбає про політику, бо остаточно заплутався в спідниці тієї панни. Я, здається, навіть натякнув йому про це позавчора, але його відповідь не зменшила моїх підозрінь.

- Чи то можливо, - озвався я, - щоб Вокульський настільки забув про громадські справи, про політику, про Європу...

- Особливо про Португалію, - насмішкувато додав доктор.

Той цинізм обурив мене.

- От ви смієтесь, - сказав я, - але не можете заперечити, що Стах міг бути чимось вартишим, аніж нещасним поклонником панни Ленцької. Колись він був громадським діячем, а не якимось там закоханцем.

- Ваша правда, - підтвердив доктор, - але що ж по тому? Паровоз - не млинок для кави, а потужна машина, та коли в ньому заіржавіють коліщата, він робиться непотрібним і навіть небезпечним. Мабуть, і в Вокульському є якесь коліща, що іржавіє і псується.

Вітер дув усе дужче, у мене були повні очі піску.

- І чому саме його спіткало таке нещастя? - сказав я (але байдужим тоном, аби Шуман не подумав, що я хочу його випитати).

- Причина полягає і в натурі Стаха, і в умовах, створених цивілізованим суспільством.

- Натура?.. Він ніколи не закохувався.

- Оте ж його й занапостило, - говорив далі Шуман. - Якщо тисяча центнерів снігу впадуть на землю окремими сніжинками, то тільки прикриють її, не пошкодивши жодної билинки; але тисяча центнерів снігу, збитого в одну брилу, руйнують житла й забивають людей. Якби Вокульський усе своє життя закохувався щотижня в іншу, то він був би як огірочок, він панував би над своїм розумом і міг би зробити багато доброго на світі. Але він, як скнара, нагромаджує почуттєві капітали, отож і бачимо наслідок такої ощадності. Любов тоді хороша, коли вона схожа на легенького метелика; але коли

після довгої летаргії вона пробуджується, як тигр, – красно дякую!..

Одна річ, коли людина має просто добрий апетит, а зовсім інша річ, коли голод шматує людині нутрощі.

Хмари все густішали; ми повернули назад майже від самої застави. Я подумав, що Стах зараз під'їжджає до Руди Гузовської.

А доктор говорив та й говорив, все більше гарячкуючи та все лютіше вимахуючи палицею:

– Існує гігієна житла й одягу, гігієна їжі і праці, правил якої нижчі класи не виконують, і це причина високої смертності в середовищі цих класів, короткого життя і виродження. Але є й гігієна любові, якої інтелігентні класи не тільки не додержують, а просто зневажають, і це одна з причин їх занепаду. Гігієна кричить: "їж, коли маєш апетит!", а всупереч їй тисячі умовностей хапають тебе за поли і кричать: "Не можна!.. Будеш їсти, коли ми тобі дозволимо, коли ти виконаєш такі й такі вимоги моралі, традиції, моди..." Треба визнати, що з цього погляду найвідсталіші держави випередили найбільш прогресивні, – я маю на увазі їх інтелігентні класи.

І подивіться, пане Ігнаце, як узгоджено задурманюють людей дитяча кімната і салон, поема, роман і драма. Вам кажуть шукати ідеалів, самому бути ідеальним аскетом і не тільки виконувати, а навіть створювати нові штучні умови. І що в результаті виходить? Виходить, що мужчина, звичайно, менш видресирований у цьому відношенні, стає здобиччю жінки, яку тільки в цьому напрямку і дресирують. Таким чином цивілізацією насправді керують жінки!

– А що в цьому поганого?

– Та хай йому чорт! – загорлав доктор. – Хіба ви не помітили, пане Ігнаце, що коли мужчину з погляду духовного розвитку можна порівняти з мухою, то жінка ще гірша за муху, бо не має ні лапок, ні крилець. Виховання, традиція, а може, навіть спадковість, що нібито повинні зробити жінку вищою істотою, роблять з неї істоту потворну. І оцеї гулящий дивогляд із викривленими ступнями, з перетоншеним, як у оси, станом, з пташиним мозком покликаний виховувати майбутні покоління людства...

Що ж він їм може прищепити? Може, вони вчать дітей заробляти на хліб? Ні, вони вчать їх гарно тримати ножа й виделку. Може, вони вчать їх пізнавати людей, серед яких їм колись доведеться жити? Ні, їх учать подобатись, відповідним чином кривляючись та кланяючись. Може, їх учать розуміти явища реального життя, від яких залежить наше щастя або нещастя? Ні, їх учать заплющувати очі на факти і мріяти про ідеали. Наша м'якотілість, наша непрактичність, лінощі, плазування перед вищими за нас і страшні пута глупоти, які з давніх-давен тяжать над людством, це результат створеної жінками педагогіки.

А наші жінки є плодом феодально-клерикально-поетичної теорії любові, яка нехтує гігієною і здоровим глуздом...

Мені аж у голові гуло від висновків доктора, а він тим часом аж пританцьовував від збудження, як шалений. На щастя, блиснула блискавка, впали перші краплі дощу; розпалений промовець раптом охолов і, скочивши на випадкового в цей час і в цьому

місці візника, наказав везти себе додому.

Стах був уже, напевне, коло Рогова. Чи він догадувався, що ми тільки про нього й говорили? І що він, бідолашний, відчував, коли одна буря бушувала над його головою, а друга, може, ще гірша, в серці?

Оце так злива! Оце так громова канонада!.. Ір скрутився в клубок і крізь сон тихо гарчить при кожному ударі, а я лягаю спати і вкриваюся лише простирадлом. Гаряча ніч! Господи, спаси й помилуй тих, хто такої ночі втікає від свого нещастя в чужі краї!

Часом буває досить якоїсь дрібниці, щоб давні, як людські гріхи, речі показалися нам в зовсім інакшому світлі.

Я, наприклад, знаю Старе Місто змалку, і завжди мені здавалось, що воно тісне і брудне. Аж коли мені показали як визначну пам'ятку малюнок одного староміського будинку (і то в "Ілюстрованому тижневику", та ще й з описом!), я тоді зрозумів, що Старе Місто – гарне. З того часу я ходжу туди щотижня і не тільки відкриваю нові й нові особливості, а й дивуюсь, як я не помічав їх раніш.

Так само і з Вокульським. Я його знаю вже років з двадцять і весь час думав, що він природжений політик. Голову на колоду поклав би, що Стах нічим, крім політики, не займається. Аж дуель з бароном та овації на честь Росії викликали в мені підозріння, що він може закохатись. А тепер я вже не маю ніякого сумніву, особливо після розмови з Шуманом.

Але це дрібниця, бо й політик може бути закоханим.

Наприклад, Наполеон I закохувався дай боже скільки, а проте потрясав Європою. Наполеон III також мав немало коханок, а є чутка, що й син іде його стежкою і вже знайшов собі якусь англійку.

Отож коли потяг до жінок не компрометує Бонапартів, то чого б він міг принижувати гідність Вокульського?..

Саме коли я про це думав, стався незначний випадок, який нагадав мені давноминулі часи і показав Стаха в іншому світлі. Ні, не політик він, а щось зовсім інше, але що саме, не можу як слід збагнути.

Інколи мені здається, що він людина – скривджена суспільством. Але про це помовчімо... Суспільство нікого не кривдить. Якби люди перестали в це вірити, то в них з'явилися б хтозна-які претензії!.. Може, навіть піхто вже й не займався б політикою, а зводили б рахунки з своїми ближніми. Отож краще не торкатися цього питання. (Як багато я балакаю на старість, та все не про те, про що хотів сказати).

Значить, сиджу я одного вечора та п'ю собі чай (а Ір таки чогось нездужає), коли відчиняються двері і хтось заходить. Дивлюсь – якийсь гладкий чоловік, обличчя палите, ніс червоний, чуб сивий. Нюхнув – у кімнаті запахло чи то видом, чи пліснявою. "Цей добродій, – думаю собі, – або небіжчик, або винороб, бо ні від кого іншого таким духом не тхне".

- Що за чорт!.. – дивується гість. – Невже ти так загордів, що й людей не впізнаєш!

Я протер очі. Та це ж Махальський власного особою, колишній винороб Гопфера! Колись ми з ним були в Угорщині, потім тут, у Варшаві, але не бачились уже

п'ятнадцять років, бо він живе в Галичині і працює там виноробом.

Звичайно, ми обнялися, як брати, і тричі поцілувались.

- Коли ти приїхав? - питаю його.

- Сьогодні вранці, - каже він.

- А де ж ти досі був?

- Зупинився в заїзді "Деканці", але так мені там стало нудно, що я зараз же пішов до Лесіша, в його винний погріб... Ото, братику, погріб!.. Жити й не вмирати!..

- Що ж ти там робив?

- Трохи помагав старому, а взагалі сидів... Що я, дурний ходити по місту, коли є такий погріб!

Оце справжній винороб старого гарту! Не теперішньому жевжикові рівня, який краще побіжить увечері на танці замість посидіти в погребі. Та він навіть у погріб приходить в лакованих черевиках... Гине Польща з такими нікчемними продавцями...

Розбалакалися про се, про те та й просиділи до першої години ночі. Махальський переночував у мене, а о шостій ранку знову зібрався до Лесіша.

- Що робитимеш після обіду? - питаю.

- Після обіду піду в погріб до Фукера, а ночувати повернусь до тебе.

У Варшаві він був з тиждень. Ночував у мене, а дні просиджував у винних погребах.

- Я повішався б, - казав він, - якби мені цілий тиждень довелося швендяти вашими вулицями. Тиснява, спека, курява!.. Тільки свині можуть жити так, як ви, а не люди.

Мені здається, що він перебільшував. Бо хоч я теж вважаю, що краще сидіти в магазині, аніж ходити по Краківському Передмістю, але ж магазин - не погріб. Чудний він став на своєму виноробстві.

Звичайно, що говорили ми весь час з Махальським про давні часи та про Стаха. Таким чином перед моїми очима постала історія його молодих літ, немов я бачив її вчора.

Пам'ятаю (це було 1857 чи 1858 року), зайшов я раз до Гопфера, у котрого працював Махальський.

- А де пан Ян? - питаю хлопця.

- В підвалі.

Я зайшов у підвал. Дивлюсь, мій Ян при лойовій свічці розливає лівером вино з бочки в пляшки, а в вікні манячать якісь дві тіні: сивий старик у пісковому сюртуку з купою паперів на колінах і парубчак з коротко остриженим волоссям і пикою розбійника. То був Стах Вокульський і його батько.

Я собі тихенько сів (бо Махальський не любив, коли йому заважали балачками розливати вино) і слухав, як сивий чоловік у пісковому сюртуку говорив монотонним голосом до парубка:

- Де це видано - гайнувати гроші на книжки?.. Віддавай їх мені, бо якщо я не зможу далі вести позов, то все пропаде пропадом. Не книжки врятують тебе від сьогоднішнього твого упослідження, а тільки процес. Як виграємо в суді та одержимо нашу дідищу, тоді люди згадають, що Вокульські належать до давньої шляхти, і навіть

знайдуться родичі... Того місяця ти потратив, двадцять злотих на книжки, а мені саме стільки не вистачало на адвоката... Книжки та й книжки!.. Нехай би ти був мудрий, як Соломон, але поки ти в винарні, то будеш попихачем, хоч і шляхтич, а твій дід по матері був кастеляном. А як виграю позов та поїдемо на село...

- Ходімо відціля, тату, - тихо сказав хлопець, скося поглядаючи на мене.

Старий, як слухняна дитина, загорнув свої папери в червону хустку і вийшов із сином, який мусив підтримувати його на сходах.

- Що воно за чудило? - питав я Махальського, який скінчив уже свою роботу й сів на ослінчик.

- Та!.. - махнув він рукою, - Старому бракує одної клепки, але хлопець кмітливий. Звуть його Станіслав Вокульський. Тямовитий, чортяка!

- Що ж він такого зробив?

Махальський пальцями зняв із свічки нагар і, наливши мені склянку вина, говорив далі:

- Він тут у нас уже чотири роки. До магазину та до погребу він не дуже прикидливий... Зате механік! Змайстрував таку машину, що помпує воду знизу вгору, а згори ллє на колесо, яке й рухає ту помпу. Така машина може крутитися й помпувати воду скільки світа-сонця; але щось там у ній погнулось, і вона крутилась тільки чверть години. Вона стояла нагорі, в ресторації, Гопфер нею приваблював гостей; але вже з півроку, як у ній щось там лопнуло.

- Молодець хлопець!.. - кажу я.

- Ну, не такий він уже й молодець, - заперечив Махальський. - Ходив тут до нас один викладач із реального училища, то він оглянув ту помпу і сказав, що машинерія ні до чого не придатна, але хлопець здібний і повинен учитися. З того часу у нас таке робиться, що не дай господи! Вокульський загордів, одвідувачам відповідає крізь зуби, вдень ходить як сновида, а вночі вчиться і купує книжки. А його батько хотів би ці гроші вжити на процес за якийсь там маєток по дідові... Та ти сам чув, що він казав.

- Як же він думає далі з тією наукою?

- Каже, що поїде до Києва, в університет. Що ж, нехай собі їде, може, хоч з одного продавця будуть люди, В цьому ділі я йому не перешкоджаю; коли він при мені, не приганяю до роботи, нехай собі читає. Але в ресторації йому допікають і офіціанти, і відвідувачі.

- А що ж Гопфер?

- Нічого, - далі говорив Махальський, вставляючи нову свічку в залізний свічник з ручкою. - Гопфер не хоче одганяти його від себе, бо дочка його Кася ласим оком поглядає на Вокульського, а до того ж він, може, й справді одержить ту Дідизну.

- А як він до Касі?

- А щоб тобі глянув у її бік, дикун отакий!

Я тоді-таки подумав, що хлопець з такою головою, який купує книжки, а про дівчат йому байдуже, міг би бути добрим політиком; через те я того ж дня познайомився з Стахом, і відтоді живемо один з одним - дай боже кожному...

Стах працював у Гопфера ще років зо три і за той час познайомився з багатьма студентами, з молодими чиновниками з різних установ, які один поперед одного постачали йому книжки, аби він міг витримати екзамени в університеті.

З-поміж тієї молоді вирізнявся один такий пан Леон, хлопець іще молодий (йому не було й двадцяти років), дуже гарний, а що розумний... а запальний!.. Він був ніби моїм помічником у політичному вихованні Вокульського: якщо я оповідав про Наполеона і велике покликання Бонапартів, то Леон говорив про Мацціні, Гарібальді та інших таких знаменитостей. А як він умів запалювати людей!

– Працюй, – не раз казав він Стахові, – і вір, бо віра може затримати рух сонця, а що ж казати про поліпшення людських взаємин.

– А може віра довести мене до університету? – спитав Стах.

– Я певний, – відповів Леон, і очі його загорілись, – що коли б ти хоч на хвилину повірив у це, як вірили перші апостоли, то ще сьогодні опинився б в університеті.

– Або в будинку для божевільних, – буркнув Вокульський.

Леон почав бігати по кімнаті й вимахувати руками.

– Які крижані серця! Яка байдужість! Яка підлість! – кричав він. – Навіть такий чоловік, як ти, не віриш. Ти подумай, лишень, що вже зробив за короткий час: ти стільки знаєш, що вже сьогодні міг би скласти іспити...

– Що я там зробив!.. – зітхнув Стах.

– Ти один – небагато. Але кілька десятків, кілька сот таких, як ти і я... уявляєш собі, що ми могли б зробити?

Тут голос у Леона зірвався, його душили спазми. Насилу ми його заспокоїли.

Іншим разом пан Леон докоряв нам за брак самозречення:

– Та ви знаєте, – казав він, – що Христос силою самозречення сам-один врятував людство? Наскільки б же удосконалився світ, якби на ньому раз у раз з'являлись люди, готові до самопожертви!

– Може, мені жертвувати життям за відвідувачів, які цькують мене, мов пса, чи за слуг та офіціантів, які знущаються з мене? – спитав Вокульський.

– Не викручуйся! – вигукнув пан Леон. – Христос загинув навіть за своїх катів... Але в вас немає сили духу. Дух ваш загинув! Ось послухай, що говорить Тіртеї:

Цвіти, о Спарто, під величчя знаком,

Покіль не скрушено старих святинь,

Не кинуто з могил кісток собакам

І не відігнано прапредків тінь.

І перш ніж ворог візьме в бран з собою,

Пожбурте геть мечі, хоч близько й герць.

Хай світ не зна: в руках ви мали зброю,

Але вам бракувало мужніх серць.^[87]

– Бо в серці вашому – страх! У вас полохливе серце! – повторив Леон.

Стах не дуже-то піддавався теоріям пана Леона, але той молодик умів переконувати всіх, просто як Демосфен.

Пам'ятаю, одного вечора на велелюдних зборах пан Леон оповідав про майбутній ідеальний світ, в якому не буде дурості, злиднів і несправедливості. Всі ми тоді плакали.

- Тоді, - казав він з запалом, - не буде більше різниці між людьми. Шляхта й міщани, хлопи і євреї - всі будуть братами...

- А продавці? - озвався з кутка Вокульський.

Але це зауваження не збентежило пана Леона. Він раптом обернувся до Вокульського, перелічив усі прикrostі, яких той зазнав у магазині, всі перешкоди, які йому ставили в навчанні, і закінчив так:

- Аби ти повірив, що ти нам рівня і що ми любимо тебе, як брата, аби ти міг заспокоїти своє розгніване на нас серце, я... я стаю перед тобою навколішки й від імені всього людства прошу у тебе пробачення за всі заподіяні тобі кривди.

Він справді став навколішки перед Стахом і поцілував його в руку. Всі присутні на зборах розчулились ще більше, підняли на руки Стаха й Леона й поклялися, що за таких людей, як вони, кожен готовий віддати життя.

Тепер, коли я пригадую тодішні події, мені здається, що то був сон. Правда, ні до того, ні після того, мені не доводилось зустрічати такого ентузіаста, як пан Леон.

На початку 1861 року Стах пішов від Гопфера. Він оселився у мене (в тій кімнатці з загратованими вікнами й зеленими фіранками), залишив торгівлю й почав відвідувати університет, як вільний слухач.

Дивне було його прощання з магазином: я добре це пам'ятаю, бо сам прийшов за Стахом. Він поцілувався з Гопфером, потім пішов у підвал попрощатися з Махальським, але трохи затримався там. Сидячи в залі ресторації, я чув якийсь галас, сміх офіціантів і відвідувачів, але не підозрівав, яку вони готують каверзу.

Раптом бачу (хід у підвал був у залі ресторації), з отвору висуваяться дві руки, хапаються за краї, а за ними висувається Стахова голова і зникає. І так кілька разів. Відвідувачі й слуги аж за животи хапаються від реготу.

- Ага! - закричав один з відвідувачів. - Бачиш, як трудно без драбини вилізти з підвалу? А тобі захотілось одразу скочити з магазину в університет!.. Отож вилізь, коли ти такий розумний...

Стах знову висунув руки, знову вхопився за підлогу й, напружившись, висунувся до половини. Я думав, що в нього кров бризне з щік.

- Бачиш, як видряпується!.. Добре видряпується! - закричав другий відвідувач.

Стах викинув ногу на підлогу й за мить був уже в залі.

Він не розсердився, але й не подав руки жодному з колег, узяв свій клуночок і пішов до дверей.

- Чого ж ти не прощаєшся з відвідувачами, пане докторе? - кричали йому вслід.

Ми йшли вулицями мовчки. Стах кусав губи, а мені вже тоді спало на думку, що ця історія з підвалом - символ усього його життя, яке минуло в зусиллях видертись з

магазину Гопфера в широкий світ.

Це був просто пророчий випадок!.. Адже Стах і по цей день безупинно видобувається нагору. І хто його знає, що міг би зробити для країни такий чоловік, якби у нього на кожному кроці не приймали з-під ніг драбини, а він не мусив би витрачати часу і зусиль на те, щоб видряпатись на вищий щабель.

Перебравшись до мене, він працював день і ніч, так що мене часом аж зло брало. Вставав перед шостою годиною й починав читати. Десь о десятій біг на лекції, потім знову читав. Після четвертої йшов на приватні уроки (головним чином в єврейські родини, куди його рекомендував Шуман), а повернувшись, знову не відриваючись від книжки читав до пізньої ночі, поки його не зборював сон.

З тих уроків він міг би непогано жити, якби час від часу його не навідував батько, який змінився тільки тим, що носив сюртук не піскового, а табачного кольору, а папери свої загортав у синю хустку. В усьому іншому він залишився таким самим, яким я бачив його вперше. Він сідав коло синового столика, викладав на коліна папери й говорив тихим, одноманітним голосом:

- Книжки та й книжки... Ти витрачаєш гроші на науку, а мені бракує на позов. Нехай би ти скінчив навіть два університети, однак не позбудешся упослідження, поки не відсудимо нашої дідици. Аж тоді люди визнають, що ти шляхтич - рівня іншим... Тоді знайдеться й рідня...

Вільний від навчання час Стах використовував на досліди з повітряними кулями. Він дістав великий бутель і з допомогою купоросу виготовив у ньому якийсь газ (який, уже не пам'ятаю), котрим наповнив невелику, але дуже майстерно зроблену повітряну кулю... Під нею він прилаштував якусь машинку з пропелером. Так вона, та куля, й літала попід стелею, поки не вдарялась об стіну й не псувалась. Тоді Стах латав свою кулю, лагодив машинку, наповнював бутель якоюсь поганню і знову робив свої досліди - і так без кінця. Одного разу бутель лопнув і купорос мало не випалив йому очей. Але що це означало для Стаха, коли він вирішив вирватись із свого нужденного становища хоч би з допомогою повітряної кулі!..

З того часу, як Стах оселився у мене, в нашому магазині з'явилась нова постійна відвідувачка, Каси Гопфер.

Не знаю, що їй у нас так подобалось - моя борода чи туша Яна Мінцеля? Бо хоч поблизу її дому було з двадцять галантерейних магазинів, вона, однак, по кілька разів на тиждень приходила в наш. "Прошу, мені міток заповочі"; "Прошу, трохи шовку"; "Прошу, на п'ять копійок голок". За цим дріб'язком вона бігала з верстув в дощ і в добру погоду, а купуючи на кілька грошів шпильок, просиджувала в магазині по півгодини, весь час балакаючи зі мною.

- Чому це ви ніколи не приходите до нас... з паном Станіславом? - казала вона, червоніючи. - Батько так вас обох любить... та й ми всі...

Спочатку мене дивувала така несподівана любов старого Гопфера, і я доводив панні Касі, що дуже мало знаю її батька, аби робити йому візити. Але вона все правила своєї:

- Пан Станіслав, мабуть, сердиться на нас, навіть не знаю за що. А тато і... ми всі

зичимо йому добра. Пан Станіслав не може поскаржитись, що ми заподіяли йому щось погане... Пан Станіслав...

Отак говорячи про пана Станіслава, вона купувала шовк замість заполочі або голки замість ножиць.

А найгірше те, що вона, бідолашна, що тиждень, то більше марніла. Як тільки приходила до нас, мені здавалося, що вона виглядає краще, але коли на її обличчі згасав рум'янець першого збудження, одразу ставало помітно, що вона все блідшає, а очі западають глибше й дивляться сумніше.

А як вона допитувалась: "Чи пан Станіслав ніколи не заходить у магазин?" Як дивилася на двері, що вели в сіни й до моєї кімнати, де за кілька кроків від неї сидів над книжкою похмурий Вокульський, не догадуючись, що за ним так сумують.

Жаль мені її стало, нещасної, ото ж якось увечері, коли ми пили з Вокульським чай, я сказав:

- Не будь дурним та зайди коли-небудь до Гопфера.

У старого багато грошей.

- А чого я маю до нього заходити? - відповів він. - Здається, я в нього набувся вдосталь.

Кажучи це, він аж здригнувся.

- Того тобі треба зайти, що Кася в тебе закохана, - кажу я.

- Відчепися ти з своєю Касею! - перебив він мене. - Дівчина вона справді добра, не раз крадькома пришивала мені до пальта гудзика або кидала в вікно квітку, але вона мені, а я їй не пара.

- Вона просто голубка, а не дівчина... - додав я.

- Отож-бо й біда, бо сам я не голуб. Прив'язати мене могла б тільки така жінка, як я сам. А такої я ще не зустрічав. (Зустрів він таку через шістнадцять років, але, їй же богу, нема чим радіти).

Кася заходила в магазин все рідше, а потім, і зовсім перестала заходити, натомість старий Гопфер прийшов з візитом до Яна Мінцеля і його дружини. Мабуть, він казав їм щось про Стаха, бо другого дня Малгожата Мінцельова прибігла до мене з претензіями:

- Пане Ігнаце, що це у вас за мешканець, за яким дівчата сохнуть? Хто він такий, отой Вокульський?.. Ясю, - звернулася вона до свого чоловіка, - чому цей пан у нас не був? Ми повинні його засватати, Ясю... Нехай він зараз же прийде до нас...

- Та нехай собі й прийде, - відказав Ян Мінцель, - але сватати я його не буду. Я чесний купець, і зводити молодих - це не моє діло.

Пані Мінцельова поцілувала його в спітнілу щоку, немов у них ще тривав медовий місяць, а він лагідно відсторонив її й утерся фуляровою хусткою.

- Біда з цими бабами, - сказав він. - Їм неодмінно треба втягати кого-небудь в нещастя. Сватай собі, сватай, навіть Гопфера, не тільки Вокульського, але пам'ятай, що платити я за це не буду.

З того часу щоразу, як тільки Ян Мінцель ішов на пиво або в купецький клуб, Малгожата запрошувала мене й Вокульського до себе. Стах, звичайно, швидко випивав

свій чай, навіть не дивлячись на господиню, потім закладав руки в кишені й мовчав, як пень, – мабуть, думав про свої повітряні кулі, а Малгожата тим часом наворачтала його до любові:

– Хіба це можливо, пане Вокульський, щоб ви ще ніколи не були закохані? Вам же, наскільки я знаю, вже двадцять вісім років, стільки, скільки й мені... То я вже вважаю себе старою бабою, а ви невинний, як немовля...

Вокульський перекладав ногу на ногу, але мовчав.

– О, панна Катерина – то гарна цяця, – казала господиня. – У неї такі очі!.. (Хоч, здається, на правому чи ліпому якась вада?) Нічого собі фігурка, хоч одна лопатка трохи вища (але так вона ще краще). Носик, правда, мені не до смаку, а рот трошки завеликий, але ж яка це золота душа! Аби їй трохи більше розуму... Але ж розуму, пане Вокульський, жінки набираються десь під тридцять років... Я сама в її літах була дурненька, як канарка... Закохалася в мого теперішнього чоловіка...

Вже за третім разом пані Малгожата прийняла нас у халаті (халатик був дуже гарний, обшитий мереживом), а за четвертим я взагалі не був запрошений, тільки Стах, їй-богу, не знаю, про що вони там говорили, але добре бачив, що Стах повертався від неї все похмуріший та скаржився, що ця баба відбирає у нього час; а пані Малгожата запевняла чоловіка, що Вокульський просто безголовий, і їй доведеться докласти ще чимало праці, поки нона його засватає.

– Працуй, серденько, працуй, – заохочував її чоловік, – бо шкода дівчини, та й Вокульського теж. Страшно подумати, що такий хороший хлопець, який стільки років служив у магазині й міг би по смерті Гопфера стати його хазяїном, пропаде нізачо в університеті! Тьху!

Остаточно вирішивши здійснити свої добрі наміри, пані Мінцельова не тільки запрошувала Вокульського увечері на чай, на який він в більшості випадків не ходив, але й сама частенько забігала в мою кімнатку, співчутливо розпитуючи Стаха, чи він не хворий, та дивуючись, як це воно так, що він ще ніколи не був закоханий, він, мабуть, старший за неї (я гадаю, що вона була старша за нього).

Далі з нею почало коїтися щось незвичайне: то вона плакала, то сміялась, то лаяла свого чоловіка, який на цілі дні утікав з дому, нарешті, стала дорікати мені, що я роззява, що не розумію життя, що приймаю якихось підозрілих мешканців...

Словом, в домі почалися такі скандали, що Ян Мінцель схуд, хоч і пив тепер більше пива, а я подумав: одне з двох – або залишу у Мінцелів службу, або скажу Стахові, щоб вибирався з квартири.

Відкіля пані Малгожата дізналася про мої наміри, ніяк не збагну. Тільки одного вечора влітає вона в мою кімнату і кричить, що я їй ворог і, мабуть, найпідліша людина, коли виганяю з квартири такого хорошого хлопця, як Вокульський... Потім додала, що її чоловік падлюка, що Вокульський падлюка, що всі мужчини падлюки, і кінець кінцем впала в істерику на моїй власній канапі.

Такі сцени повторювались кілька днів підряд, і не знаю, до чого б воно дійшло, коли б не трапився один з найнадзвичайніших випадків, які мені доводилось бачити.

Якось Махальський запросив мене й Вокульського до себе на вечір.

Ми пішли вже після дев'ятої години – звичайно, в улюблений підвал Яна, де при миготливому світлі трьох лойових свічок уже сиділо чоловік з п'ятнадцять, а між ними – пан Леон. Мабуть, ніколи не забути мені тієї картини: обличчя присутніх, переважно молоді, невиразно білили на тлі чорних стін підвалу, виглядали з-за кутих обручами бочок або розпливалися в темряві.

Оскільки гостинний Махальський вже на сходах кожного зустрічав величезною квартою вина (і доброго вина!), а мене частував особливо старанно, то мушу признатися, що у мене одразу зашуміло в голові, а через кілька хвилин я вже мало що й тямив. Я сів поодаль від компанії в глибокій ніші й чи то уві сні, чи то наяву поглядав на гостей.

Що там діялось, не можу докладно сказати, бо в голові моїй виникали найхімерніші фантазії. Але, здається, пан Леон, як звичайно, говорив про могутність віри, про занепад духу та про потребу самозречення, а присутні голосно й запально погоджувалися з ним. Проте дружний хор поступово вщух, коли пан Леон став тлумачити, що час уже нарешті випробувати цю готовність на подвиг. Мабуть, я був дуже п'яний, коли мені приверзлося, що пан Леон пропонує, щоб хто-небудь з присутніх стрибнув з віадука Новий Світ^[88] на брук під ним, на що всі до єдиного присутні замовкли, а декотрі поховалися за бочки.

– Отже, ніхто не наважується на подвиг?! – крикнув пан Леон, заламуючи руки.

Всі мовчать, немов вимерли.

– Значить, ніхто?.. Ніхто?..

– Я, – відповів голос, якого я не впізнав.

Дивлюсь – коло догораючої свічки стоїть Вокульський.

Вино Махальського було таке міцне, що в ту хвилину я втратив свідомість.

Після бенкету в підвалі Стах кілька днів не приходив додому. Нарешті прийшов – в чужій одежі, змарнілий, лле з гордо піднятою головою. Тоді я вперше почув у його голосі якусь тверду ноту, яка й по сей день мене прикро вражає.

З того часу він зовсім змінив спосіб життя. Свою повітряну кулю закинув у куток, де її незабаром заснувало павутиння; бутель для вироблення газів віддав сторожеві на воду, а до книжок навіть не заглядав. Так вони й лежали, ті скарбниці людської мудрості, – одні на полиці, другі на столі, одні закриті, другі розкриті, а він...

Траплялося, що по кілька днів не бував удома, навіть не приходив ночувати; то іноді з'являвся ввечері і, не роздягаючись, лягав на непостелене ліжко. Інколи замість нього приходило кілька душ якихось не знайомих мені людей, що спали на канапі, 'на Стаховому ліжку й на моєму власному, і не тільки не дякували за нічліг, а навіть і те казали, де вони працюють і як їх звати. Часом Стах приходив один, кілька днів сидів у кімнаті без діла й нікуди не виходив, нервував і все прислухався, немов коханець, який прийшов на побачення з чужою жінкою і боїться, коли б замість неї не з'явився її чоловік.

Не думаю, щоб цією жінкою була Малгожата Мінцельова, бо вона ментрежилась,

наче її гедзь укусив. З ранку вона облітала зо три костьоли, немов вирішила атакувати милосердного бога з кількох боків. Після обіду у неї відбувались якісь засідання дам, котрі, дожидаючи важливих подій, залишали чоловіків і дітей напризволяще, а самі займалися плітками. А надвечір до неї сходились мужчини, але ці без зайвих балачок відсилали її в кухню.

Отже, не дивно, що при такому розгартіяші в домі у мене також почало каламутитись у голові. Мені здавалося, що в Варшаві стало якось тісно, а всі люди немов потуманіли. Щогодини ми чекали якоїсь несподіваної переміни, проте настрої у всіх був піднесений, а в головах повно було планів.

Тим часом Ян Мінцель, щоб утекти від жінчиного гдирання, з самого ранку йшов на пиво й повертався аж увечері. Він навіть згадав прислів'я: "Раз козі смерть!", яке повторював до кінця свого життя.

Нарешті одного дня Стах Вокульський десь зовсім зник. Аж через два роки я одержав від нього з Іркутської листа, в якому він просив, щоб я прислав його книжки.

Восени 1870 року (я якраз повернувся від Яся Мінцеля, що лежав уже хворий в ліжку) сиджу я в своїй кімнаті після вечірнього чаю, коли хтось стукає в двері.

- Herein!^[89] - кажу.

Рипнули двері... Дивлюсь, стоїть на порозі якась бородата потвора в тюленьчому пальті шерстю наверх.

- Ну, - кажу я, - хай мене чорти візьмуть, коли ти не Вокульський!

- Він самий, - відповідає добродій в тюленьчій шкурі.

- Во ім'я отця й сина!.. - кажу. - Ти, мабуть, жартуєш? Бо відкіля б ти тут узявся?.. Може, це тільки твоя душа?..

- Та ні, я живий, - каже він, - мені навіть їсти хочеться.

Сказавши це, він скинув шапку, роздягнувся й сів коло свічки. Їй-богу, Вокульський! Борода, як у розбійника, морда, як у Лонгина, котрий проколов нашому господу Ісусу Христу бока, але ж це таки був Вокульський...

- Ти зовсім повернувся, - питаю його, - чи на деякий час?

- Зовсім.

- Як же там, у тих краях?

- Байдуже.

- Еге! А люди? - питаю.

- Байдуже.

- Еге! А з чого ж ти жив?

- З приватних уроків, - каже. - Ще й з собою привіз карбованців з шістсот.

- Еге! Еге! А що ти думаєш робити?

- Ну, до Гопфера, звичайно, не повернусь, - відповів він, ударивши кулаком по столі. - Ти, мабуть, не знаєш, що я став ученим, маю навіть кілька подяк від петербурзьких наукових товариств. "Продавець Гопферового магазину став ученим!.. Стах Вокульський має подяки від петербурзьких наукових товариств... Оце так штука!" - подумав я.

Що там довго розказувати! Оселився хлопець десь на Старому Місті й півроку жив на свої гроші, купував на них багато книжок, але мало їжі. Проживши гроші, почав шукати роботи, і тоді сталася дивна річ: купці не давали йому роботи, бо був ученим, а вчені не давали ходу, бо він колись був продавцем. Отож він, як Твардовський^[90] завис між небом і землею. І коли б я йому вряди-годи не допомагав, він, можливо, розбив би собі голову десь на Новому З'їзді.

Страх, яке тяжке було його життя! Він змарнів, спохмурнів, здичавів. Але не скаржився. Тільки раз, коли йому сказали, що для таких, як він, тут нема місця, прошепотів:

- Ошукали мене...

В цей час помер Ясь Мінцель. Вдова поховала його по-християнському, тиждень не виходила з дому, а потім покликала мене на пораду.

Я гадав, що ми говоритимемо про торговельні справи, тим більше, що на столі стояла пляшка доброго угорського вина. Але пані Малгожата навіть не спитала про магазин. Побачивши мене, вона заплакала, немов я пригадав їй тиждень тому похованого небіжчика, і, наливши мені величенький келех вина, жалібним голосом заговорила:

- Коли упокоївся мій ангел, я думала, що тільки я така нещасна..;

- Це хто ангел? - перебив я її. - Чи не Ясь Мінцель?.. Пробачте, добродійко, бо я був щирим другом покійного і не можу називати ангелом чоловіка, який навіть по смерті важив фунтів з двісті.

- А за життя він важив триста... чуєте? - озвалася невтішна вдова. Потім знову прикрила обличчя хустинкою і говорила далі: - Пане Жецький, ви ніколи не навчитесь бути тактовним... Ах, яке нещастя! Правда, мій покійний чоловік ніколи не був ангелом, а надто останнім часом, проте для мене це все-таки страшна втрата...

Жахлива, неповоротна!..

- Ну, скажімо, останні півроку...

- Та що там півроку!.. - вигукнула вона. - Мій нещасний Ясь уже три роки хворів, а років з вісім як... Ах, пане Жецький! Скільки нещасть у сімейному житті постає від того жахливого пива... Років з вісім я жила мовби й незаміжня. Але яка це була людина, пане Жецький!..

Аж тепер я відчуваю весь тягар мого нещастя.

- Буває й більше, - наважився я сказати.

- Авжеж, буває! - схлипнула бідна вдова. - Правду ви кажете. Взяти хоч би того Вокульського, який нібито повернувся... Чи то правда, що він і досі не знайшов ніякої роботи?

- Ніякісінької.

- Де ж він харчується? Де живе?

- Де харчується?.. Не знаю, чи він взагалі що-небудь їсть. А де живе?.. Ніде.

- Який жах! - заплакала пані Малгожата. - Мені здається, - додала вона, трохи помовчавши, - що я виконаю останню волю мого коханого - небіжчика, коли попрошу

вас, щоб ви...

- Я вас слухаю.

- Щоб ви пустили його до себе, а я присилатиму вам по два сніданки, по два обіди...

- Вокульський на це не погодиться, - зауважив я.

Пані Малгожата знов гірко заплакала. Мабуть, з горя за покійним чоловіком вона так розпасіювалась, що разів зо три назвала мене розтелепою, незнайладом, потворою...

Нарешті сказала мені, що я можу забиратися геть, що вона, сама собі дасть ради з магазином. Потім перепросила мене й заклала всім для мене святим, щоб я не ображався на її слова, сказані з розпачу та з горя.

З того дня я рідко коли бачив свою хазяйку. А через півроку Стах сказав мені... що одружується з Малгожатою Мінцель.

Я подивився на нього... Він махнув рукою.

- Знаю, - сказав він, - що я свиня. Але... все ж таки не така, як ті, котрі користуються тут у вас пошаною.

Після гучного весілля, на яке (не знаю навіть відкіля) насходилося безліч приятелів Вокульського (а вже їли, чортяки!., а пили за здоров'я молодих цілими квартами!..).

Стах пішов жити нагору до своєї жінки. Скільки я пам'ятаю, весь скарб його складали чотири паки книжок та наукових приладів, а меблі - хіба тільки цибух та коробка з-під капелюха.

Продавці сміялися (звичайно, по кутках) з нового хазяїна, а мені було прикро, що Стах так легко розпрощався з своїм героїчним минулим та своїми злиднями. Дивна річ - людська натура: чим менше нахилу маємо ми до мучеництва, тим напрасливіше жадаємо його від інших.

- Бачите, який наш Брут!^[91] - говорили між собою його знайомі. - Продався старій бабі!.. Вчився, будоражив суспільство, і от - на тобі!..

Серед найсуворіших суддів було два претенденти на руку пані Малгожати, яким вона піднесла гарбуза.

Але Стах досить скоро позатикав їм роти, одразу взявшись до роботи. Десь через тиждень після весілля він прийшов о восьмій годині ранку в магазин, зайняв місце покійного Мінцеля за конторкою і почав обслуговувати покупців, наче був не хазяїном, а найманим продавцем.

А вже через рік він зав'язав стосунки з московськими купцями, і це дуже корисно позначилось на торгівлі. Сміливо можна сказати, що під його керівництвом наш оборот потроївся.

Я полегшено зітхнув, побачивши, що Вокульський не думає задарма їсти хліб. Та й продавці перестали глузувати, упевнившись, що Стах не тільки більше за них працює в магазині, а ще й виконує нелегкі обов'язки вдома.

Ми принаймні в свята відпочивали, а йому, бідоласі, доводилось брати жінку під руку і шпаціювати - до обіду в костьол, після обіду в гості, а ввечері в театр.

При молодому чоловікові Малгожата просто переродилась. Вона купила піаніно й

почала вчитися грати, найнявши якогось учителя-старика, "щоб. (як вона казала) Стасик не ревнував". Вільний від навчання час вона проводила в нарадах з шевцями, модистками, перукарями та зубними лікарями і з їхньою допомогою день у день ставала кращою.

А яка вона була ніжна з чоловіком!.. Частенько просиджувала в магазині по кілька годин, не зводячи очей з свого Стасюлика. Спостерігши, що серед купувальниць трапляються гарненькі, вона запроторила Стаха за шафи, а до того ще сказала зробити для нього будку, де він і сидів над торговельними книгами, як дикий звір в клітці.

Одного разу в будці щось страшно загрюкотіло. Я кинувся туди, за мною продавці... Боже мій, що ми побачили! Пані Малгожата лежить на підлозі, привалена столом і облита чорнилом, стілець зламаний, Стах злий і збентежений... Ми підвели хазяйку, що хлипала від болю, і з її натяків догадалися, що то вона сама наробила такого рейваху, сівши зненацька чоловікові на коліна. Благенький стілець не витримав подвійного тягара, а хазяйка, падаючи, вхопилась за стіл і звалила його на себе з усім лихом.

Стах надзвичайно спокійно сприймав галасливі прояви подружньої чулості, втішаючись підрахунками та торговельною кореспонденцією. А хазяйка не охолодала, навпаки – розпалювалась щодалі більше, і коли її чоловіченько, знудившись сидіти або в якійсь справі, виходив на вулицю, вона бігла за ним назирці й підглядала... чи не пішов він на побачення!..

Інколи, головним чином взимку, Стах виривався з дому й їхав до знайомого лісника, де цілий тиждень полював та тинявся по лісі. В таких випадках хазяйка вже на третій день виїжджала в погоню за своїм коханим втікачем, ходила за ним по лісовій гущавині й кінець кінцем привозила бідолаху додому.

Перші два роки Вокульський мовчки терпів цей суворий режим. А на третій щовечора почав заходити в мою кімнатку побалакати про політику. Часом, коли ми згадували про минуле, він, урвавши розмову й оглянувшись на всі боки, починав щось нове: "Слухай, Ігнаце..." Але в цю мить, немов по команді, згори прибігала служниця і кричала:

– Пані вас просить!.. Пані хвора!..

І він, бідолашний, тільки махав рукою й ішов до своєї жіночки, так і не сказавши того, що мав казати.

Через три роки такого життя (на яке, власне, не можна було скаржитись) я побачив, що цей сталевий чоловік починає згинатись в шовкових обіймах своєї жіночки. Він поблід, зігнувся, облишив свої вчені книжки, а взявся читати газети і кожну вільну хвилину говорив зі мною про політику. Інколи Стах передчасно виходив з магазину і йшов зі своєю дружиною в театр або в гості, нарешті і в себе запровадив вечірні прийоми, на які сходились старі, як смертний гріх, дами та пенсіонери-чоловіки, що любили грати в віст.

Стах не грав з ними, він тільки ходив коло столиків та придивлявся.

– Стережись, Стаху, – не раз казав я йому, – тобі сорок три роки. В твої літа Бісмарк тільки починав кар'єру.

Такі або подібні зауваження на хвилину будили його. Тоді він сідав у крісло й, підперши голову руками, думав.

Але до нього негайно підбігала пані Малгожата і кричала:

– Стасюлику! Ти знов задумався, це дуже погано... А там гостям нічого випити...

Стах підводився, діставав з буфета нову пляшку, наливав вино в вісім келихів і обходив столи, придивляючись, як гості грають у віст.

Таким способом лев поволі перетворювався на вола.

Коли я бачив його в турецькому халаті, в вишиваних бісером пантофлях і шапочці з шовковою китицею, я не міг повірити, що це той самий Вокульський, який чотирнадцять років тому в підвалі Махальського крикнув:

– Я!

Коли Кохановський писав:

На лева сядеш, що тобі там коні,

І їздитимеш верхи на драконі,^[92]

– він, безумовно, мав на увазі жінку... Вони-бо приборкувачі й покорителі чоловічого роду!

Тим часом на п'ятому році свого другого заміжжя пані Малгожата почала підмальовуватись. Спочатку потроху, а далі все більше, енергійніше та все новими засобами.

Отож, почувши про якийсь еліксир, що повертав літнім дамам свіжість та чарівність юності, вона так старанно натерлась ним увечері з голови до п'ят, що тієї самої ночі лікарі вже не могли її врятувати. Бідолаха померла через два дні від зараження крові, зберігши притомність лише настільки, щоб викликати нотаріуса та заповісти все своє майно своєму Стасюликові.

Стах і після цього нещастя мовчав, але спохмурнів ще більше. Маючи кілька тисяч карбованців доходу, він перестав займатися торгівлею, порвав з усіма знайомими і поринув у наукові книжки.

Я не раз казав йому: вийди між люди, розважся, ти ж ще молодий, можеш оженитися...

Але все це було ні до чого.

Одного разу (десь через півроку після смерті Малгожати), бачачи, що чоловік на очах сохне, я порадив йому:

– Пішов би ти, Стаху, в театр! Сьогодні йде якраз "Віолета", адже на цій виставі ви були з покійною останній раз.

Він схопився з канапи, на якій читав книжку, і сказав:

– А знаєш... я так і зроблю! Подивлюся, як її тепер грають.

Він пішов у театр, а на другий день я не міг його впізнати: в знеможеному чоловікові прокинувся мій Стах Вокульський. Він випростався, очі набрали блиску, голос сили...

З того часу він ходив на всі вистави, концерти й лекції.

Незабаром він поїхав у Болгарію, де заробив величезні гроші, а через кілька місяців після повернення одна стара пльоткарка (пані Мелітон) сказала мені, що Стах закоханий.

Я посміявся з тієї дурної балачки, бо чого б закоханому виїжджати на війну! Аж тепер – на жаль! – починаю припускати, що стара мала рацію.

Хоча од цього відродженого Стаха Вокульського всього можна сподіватись. А що, коли справді?.. Ото б я посміявся з доктора Шумана, який так сміється з політики!

Розділ двадцять перший

ЩОДЕННИК СТАРОГО ПРОДАВЦЯ

Політичне становище таке непевне, що я зовсім не здивувався б, якби до грудня почалась війна.

Людям завжди здається, що війна може початися тільки весною, мабуть, вони вже забули, що прусська і французька війни почалися влітку. Не розумію, відкіля це упередження проти зимових кампаній?.. Зимою комори повні хліба, а дороги, як мур; тим часом навесні у хлібороба переднівок, Дороги, як тісто, а де пройшла батарея – можна купатись.

З другого ж боку, безконечні зимові ночі, потреба теплої одежі та житла для війська, тиф... Правду кажу, я не раз дякував богові за те, що він не створив мене полководцем Мольтке; ото йому, неборакові, є про що надумати!..

Австрійці, а швидше угорці, вже далеко пройшли в глиб Боснії і Герцеговіни, де їх не дуже гостинно приймають.

Знайшовся навіть якийсь Газі Лоя, нібито ушлавлений партизан, який завдає їм багато клопоту. Шкода мені угорської піхоти, хоч, правда, теперішні угорці ні к чорту не годяться. Коли їх у сорок дев'ятому році душили чорно-жовті^[93], вони кричали: кожен народ має право боронити свою незалежність!.. А тепер що? Самі лізуть у Боснію, куди їх ніхто не кликав, а босняків, котрі від них бороняться, називають злодіями і розбійниками. Їй-богу, я що далі, то менше розумію політику! І хто його знає, чи не має рації Стах Вокульський, що перестав нею цікавитись (якщо перестав?).

Але що я балакаю про політику, коли у власному моєму житті сталася така важлива переміна! Хто б повірив, що я вже тиждень як перестав займатись магазином – тимчасово, звичайно, бо інакше одурів би з нудьги.

Річ ось у чому. Пише мені Стах з Парижа (і просив мене про це, як виїжджав), щоб я потурбувався про будинок; який він купив у Ленцького. "Не мала баба клопоту..." – подумав я, але що ж робити?.. Здав магазин Лісецькому і Шлангбаумові, а сам гайда в Єрусалимські Алеї на розвідку.

Перед тим як іти, питаю Клейна (а він живе в Стаховому домі), як воно там діло. А він замість відповісти тільки взявся за голову.

- Є там який-небудь управитель? - питаю.

- Є, - каже Клейн, скривившись. - Живе на четвертому поверсі, хід з вулиці.

- Годі, - кажу, - годі, пане Клейн!.. (Не люблю я вислухувати чужу думку, поки не побачу всього на власні очі. До того ж Клейн хлопець молодий і міг би зазнатися, побачивши, що старші питають його поради).

Ну, що ж робити... Посилаю відпрасувати мого капелюха за два злотих, про всяк випадок беру в кишеню пістолет і шпаціюю десь аж за косяол святого Олександра.

Дивлюсь - ось і він, жовтий чотириповерховий будинок, номер той самий... на табличці вже навіть ім'я та прізвище власника: "Станіслав Вокульський". (Прибити її, мабуть, сказав старий Шлангбаум.)

Заходжу в двір... Рятуйте!.. Тхне в ньому, як в аптеці.

Смітник височить мало не до другого поверху, по всіх рівчаках тече мильна вода. Аж тепер я помітив, що на першому поверсі у флігелі міститься "Паризька пральня", а в ній, бачу, дівки, здоровенні, як двогорбі верблюди. Це мене підбадьорило.

- Двірник! - гукнув я.

Деякий час не видно було нікого, нарешті показалась баба, така гладка і засмальцьована, що я не міг збагнути, як може така кількість бруду міститися по сусідству з пральнею, та ще й "паризькою".

- Де двірник? - питаю її, доторкаючись до капелюха.

- А нащо вам? - буркнула баба.

- Я прийшов від імені власника будинку.

- Двірник сидить у холодній, - відповідає баба.

- За що ж?

- Ото, який ви цікавий! - вереснула вона. - За те, що йому хазяїн нічого не платить.

Добрі мені новини з самого початку!

Після двірника я пішов до управителя, на четвертий поверх. Вже на третьому поверсі почув дитячий плач, ляпаси і верескливий жіночий голос:

- Ах ви, шибеники! Ах ви, махамети! Ось тобі!.. Ось тобі!..

Підходжу - двері відчинені, в дверях якась дама в білій кофті спирає паском трьох дітей, аж свище.

- Пробачте, - кажу, - я вам не перешкоджаю?

Побачивши мене, діти повтікали в квартиру, а дама в кофті, ховаючи за спину паска, збентежено спитала:

- Ви, бува, не хазяїн?..

- Не хазяїн, але... прийшов від його імені до вашого шановного чоловіка... Я Жецький..

Дама якийсь час недовіжливо дивилась на мене, потім сказала:

- Віцеку, побіжи за батьком на склад... А ви, може, заждете в вітальні?..

Поміж мною і дверима югнув обдертий хлопчик і, вибігши на сходи, ліг животом на

поручні й поїхав униз.

А я, почувавши себе дуже незручно, зайшов у вітальню, головною оздобою якої була канапа з вилізлою на середині волосінню.

– Отак живе управитель, – озвалась дама, показуючи мені на таке саме обшарпане крісло. – Мій чоловік служить нібито у багатих панів, а якби не ходив на вугільний склад та не брав переписувати папери в адвокатів, то дам нічого було б і в рот вкинути. А оце наша квартира, ви тільки гляньте – за три отаких конури ми ще доплачуємо на рік сто вісімдесят карбованців.

Раптом в кухні щось засичало. Дама в кофті вибігла й голосно прошепотіла за дверима:

– Казю, йди в залу та пильнуй за отим паном...

В кімнату увійшла худенька дівчинка, в коричневому платтячку і брудних панчішках. Вона сіла на стільці коло дверей і почала підозріливо й сумно стежити за мною.

От уже ніколи не подумав би, що на старість мене можуть вважати за злодія!

Так ми сиділи хвилин з п'ять, мовчки дивлячись одне на одного, коли раптом на сходах залунав тупіт і крик, і в кімнату вбіг той самий обідраний хлопчик, Віцек, а вслід йому хтось сердито крикнув:

– А, шельмо! Я тобі дам!..

Я догадався, що Віцек, мабуть, таки добрий шибайголова, а той, хто його лає, – рідний батько. І справді, незабаром показався сам пан управитель в поплямованому сюртуку та обтріпаних знизу штанах. Обличчя його заросло сивою щетиною, очі були червоні. Увійшовши, він чемно уклонився і спитав:

– Здається, маю честь говорити з паном Вокульським?

– Ні, добродію, я тільки приятель і уповноважений пана Вокульського...

– Ага, – перебив він мене, простягаючи руку, – я мав приємність бачити вас у магазині... Чудовий магазин! – зітхнув він. – Від таких магазинів постають житлові будинки, а від земельних маєтків – отакі квартири...

– У вас був земельний маєток? – спитав я.

– Та... що там... Ви, мабуть, хочете познайомитись з балансом будинку? – відповів управитель. – Я розкажу вам коротко. У нас тут дві категорії жильців: одні вже півроку нікому нічого не платять, а другі платять магістратові штрафи або заборгованість за господаря по податках. Причому двірник не одержує плати, дах протікає, поліцейський участок шарпає нас, щоб ми вивезли сміття, один з жильців подав на нас в суд за підвал, а двоє других судяться за горище... Що ж до дев'яноста карбованців, – додав він збентежено, – які я заборгував шановному панові Вокульському...

– Не турбуйтеся, – перебив я його. – Стах, тобто пан Вокульський, напевне, подарує вам ваш борг до жовтня, а потім укладе з вами новий договір.

Убогий экс-дідич палко потиснув мені обидві руки.

Управитель, що мав колись власний маєток, здався мені дуже цікавою особою, але

ще цікавішим був будинок, який не давав прибутку. Я по натурі своїй несміливий, соромлюся розмовляти з незнайомими людьми, а заходити в чужу квартиру майже боюся. (Господи милостивий, як я давно вже не був у чужій квартирі!) Але на цей ран мене ніби якийсь чорт став під'юджувати неодмінно познайомитися з мешканцями цього дивного будинку.

В 1849 році було гарячіше, а проте ми йшли вперед!..

- Шановний добродію, - звернувся я до управителя, - чи не були б ви ласкаві... відрекомендувати мені деяких мешканців?.. Стах... тобто пан Вокульський... просив мене зайнятися його справами, поки він не повернеться з Парижа.

- Париж!.. - зітхнув управитель. - Я знаю Париж 1859 року. Пам'ятаю, як зустрічали імператора, коли він повертався з італійської кампанії...

- Шановний добродію! - вигукнув я. - То ви бачили тріумфальне повернення Наполеона в Париж?..

Він простягнув до мене руки і сказав:

- Я бачив дещо краще, мій пане... Під час кампанії я був в Італії і бачив, як італійці приймали французів напередодні битви під Маджентою...

- Під Маджентою?.. В 1859 році? - спитав я.

- Під Маджентою, пане...

Подивились ми один одному в очі - я і екс-дідич, який не мав за що вивести плями з сюртука... Подивились, кажу, один одному в очі. Маджента, 1859 рік... Ех, боже ти мій!..

- Розкажіть же, будь ласка, - кажу йому, - як вас приймали італійці напередодні битви під Маджентою?

Убогий екс-дідич сів на продерте крісло і заговорив:

- В 1859 році, пане Жецький... Здається, я маю честь...

- Так, пане, я Жецький, пане поручник угорської піхоти, пане...

Ми знову подивились один одному в очі. Ех! Господи милосердний!..

- Розкауйте далі, пане шляхтич, - попросив я, стискаючи йому руку.

- В 1859 році я був на дев'ятнадцять років молодший, ніж зараз, і мав щорічно десять тисяч карбованців доходу... І це в ті часи, пане Жецький!.. Правда, проживав не тільки проценти, а дещо і з капіталу. Отже, як скасували кріпацтво...

- Ну, - сказав я, - селяни також люди, пане...

- Вірський, - підказав управитель.

- Пане Вірський, - кажу, - селяни...

- Про селян мені байдуже, - перебив він. - Головне, що в 1859 році я мав десять тисяч карбованців доходу (враховуючи й позички) і був в Італії. Мені цікаво було подивитись на країну, з якої виганяють німоту... А тому що у мене тоді не було жінки й дітей, не було для кого себе берегти, то я з чистої цікавості їхав з французьким авангардом. Прямували ми, пане Жецький, під Мадженту, хоч не знали, куди йдемо і хто з нас завтра побачить, як заходитиме сонце... Ви знаєте почуття, коли людина непевна завтрашнього дня і перебуває в товаристві людей, які теж непевні

завтрашнього дня?

- Чи я знаю!.. Далі, далі, пане Вірський...

- Щоб я з цього місця не встав, коли це не найкращі хвилини в житті! Ти молодий, веселий, здоровий, на шиї у тебе немає жінки й дітей, п'єш, і співаєш, і щохвилини поглядаєш на темну стіну, за якою приховане наше завтра... "Гей! - кричиш. - Налийте мені вина, бо я не знаю, що за тією темною стіною... Гей, вина! Й поцілунків..." пане Жецький, - прошепотів, нахилиючись, управитель.

- Ну, то як же ви йшли з французьким авангардом під Мадженту? - перебив я його.

- Йшли ми з кірасирами, - оповідав далі управитель. - Ви ж знаєте кірасирів, пане Жецький?.. На небі світить одне сонце, а в ескадроні кірасирів - сто сонць...

- Важка то кіннота, - зауважив я. - Піхоті доводиться розлущувати їх, як горіхи сталевим щипцям...

- Отож наближаємось ми, пане Жецький, до якогось італійського городка, а тамтешні селяни повідомляють нас, що недалеко стоїть корпус австріяків. Посилаємо ми їх у той городок з наказом, а швидше - з проханням, щоб жителі, як побачать нас, не вигукували привітань.

- Розумію, - сказав я. - Коли супротивник недалеко...

- Через півгодини ми вже були в городку. Вулиця вузька, а по обидва боки людей - ледве проїде чотири кірасири в ряд, а в вікнах і на балконах - жінки... Та які жінки, пане Жецький!.. У кожної в руці букет троянд.

Ті, котрі стоять на вулиці, ані пари з уст, бо австріяки ж близько... А ті, що на балконах, скубуть свої букети й обсипають спітнілих, закурених кірасирів, немов снігом, рожевими пелюстками. Ах, пане Жецький, якби ви бачили той сніг: темно-червоний, рожевий, білий, і ті руки, і тих італійок... Полковник тільки доторкався пальцями до уст та послав на обидва боки поцілунки. А сніг рожевих пелюстків сипався та й сипався на золоті кіраси, на шоломи, на пирхаючих коней... До всього того якийсь старий італієць з сивим аж до коміра волоссям і кривою палицею вибіг на середину вулиці і заступив дорогу полковникові. Він схопив за шию його коня, поцілував і, крикнувши: "Eviva Italia^[94]", впав мертвий на місці. Отаке було напередодні Мадженти!

Екс-дідич розказував про все це, а сльози котилися йому на поплямований сюртук.

- Хай мене чорти візьмуть, пане Вірський, - вигукнув я, - коли Стах не віддасть вам квартири безплатно!

- А я доплачую сто вісімдесят карбованців, - схлипував управитель.

Ми обидва втерли очі.

- Пане управителю, - сказав я, - Маджента Маджентою, а діло ділом. Може, ви познайомите мене з кількома мешканцями?

- Ходімо, - відповів управитель, підхоплюючись з крісла, - ходімо, я покажу вам найцікавіших.

Він вибіг з вітальні і, сунувши голову в двері, здається, кухонні, гукнув.

- Маню! Ми пішли... А з тобою, Віцеку, ми поквітаємось увечері!

- Я не хазяїн, то чого зі мною квітатися? - відповів хлопчина.

- Пробачте йому, - попросив я управителя.

- Якраз!.. Та він иебитий і не засне. Хороший хлопець, промітний, тільки страшенний шибеник.

Ми вийшли з квартири і спинились коло других дверей на тій самій площадці. Управитель обережно постукав, а в мене вся кров відплинула з голови до серця, а з серця до ніг. Може, навіть відплинула б з ніг у черевики, а потім по сходах аж до воріт, якби в цю мить не озвався зсередини голос:

- Прошу!

Ми увійшли.

В кімнаті три ліжка. На Одному з книжкою в руці, закинувши ноги на спинку ліжка, простягнувся юнак з чорною щетиною на обличчі і в студентській тужурці; на двох інших ліжках постелі мали такий вигляд, немов через цю кімнату пролетів ураган і все перевернув догори ногами. Побачив я також сундук, розкритий порожній чемодан і багато книжок, що лежали на сундуку, на полицях і на підлозі. Стояло тут кілька стільців, гнутих і звичайних, та некрашений стіл, на якому була намальована шахівниця та розкидані шахові фігури.

Далі я мало не зомлів: коло шахівниці лежали два людські черепи: в одному був насипаний тютюн, в другому - цукор.

- Чого треба? - спитав чорноволосий юнак, не встаючи з постелі.

- Це пан Жецький, уповноважений хазяїна будинку, - пояснив управитель, показуючи на мене.

Юнак сперся на лікоть і, пильно подивившись на мене, сказав:

- Хазяїна?.. В цю хвилину я тут хазяїн і зовсім ие пам'ятаю, щоб призначав цього пана уповноваженим...

Відповідь була така несподівано проста, що ми з Вірським остовпіли. Тим часом юнак ліниво підвівся з ліжка і без зайвого поспіху став застібати штани й жилетку.

І хоч він робив це дуже старанно, але я певен, що принаймні половина гудзиків на його вбранні залишилась незастебнута.

- Аааа! - позіхнув чорноволосий юнак. - Сідайте, панове, - промовив він і зробив рукою такий жест, що я не зрозумів, де він пропонує нам сідати, в чемодані чи на підлозі. - Душно, пане Вірський, правда ж?.. Аааа! - До речі, сусід з квартири навпроти скаржиться на вас, панове... - з усмішкою повідомив управитель. © <http://kompas.co.ua>

- За що ж це?

- За те, що ви ходите... голі по кімнаті...

Юнак обурився.

- Здурів старий, чи що?.. Може, він хотів би, щоб ми в таку спеку одягалися в шуби?! Нахабство, слово честі...

- Але ж, панове, ви повинні взяти до уваги, що у нього доросла дочка. - пояснював управитель.

- А мені яке діло?.. Я ж їй не батько! Старий йолоп, слово честі. А до того ж він

бреше, бо голі ми не ходимо.

- Я сам бачив... - озвався управитель.

- Слово честі, брехня! - закричав юнак, червоніючи від гніву. - Правда, Малеський ходить без сорочки, але п кальсонах, а Паткевич без Кальсон, зате в сорочці. Отже, панна Леокадія бачить повний комплект.

- Так, бачить, і через те мусить запинати всі вікна, - зауважив управитель.

- То старий запинає, а не вона, - пояснив студент, махаючи рукою. - А вона виглядає в шпари поміж фіранкою і вікном. А втім, пробачте: якщо панні Леокадії можна верещати на весь двір, то чому Пашкевич і Малеський не мають права ходити по своїй кімнаті, як їм подобається?

Кажучи це, студент ходив широкими кроками по кімнаті. Як тільки він повертався до нас спиною, управитель підморгував мені і розводив руками: мовляв, нічого не вдієш. Нарешті він сказав:

- Панове винні нам за чотири місяці...

- О, ви знову своєї! - вигукнув юнак, засовуючи руки в кишені. - Скільки разів я ще маю вам повторювати, щоб ви про ці дурниці говорили не зі мною, а з Пашкевичем або Малеським? Адже це так легко запам'ятати: Малеський платить за паристі місяці: лютий, квітень, червень, а Паткевич за непаристі: березень, травень, липень...

- Але ж ніхто з вас ніколи не платить! - розсердившись, вигукнув управитель.

- А хто ж винен, що ви не приходите вчасно? - крикнув студент, вимахуючи руками. - Вам сто разів говорилося, що Малеський платить в паристі місяці, а Паткевич в непаристі...

- А ви, шановний, в які місяці платите?

- А я, вельмишановний, ні в які не плачу, - горлай юнак, погрожуючи кулаком попід нашими носами, - бо я принципово не плачу за квартиру! Кому я повинен платити? За що? Ха-ха! Ач, які розумні!..

Він ще швидше став ходити по кімнаті, пирхаючи від гніву. Потім гордо обернувся до нас спиною, почав дивитися в вікно і свистати.

Мені нарешті урвався терпець.

- Дозвольте вам зауважити, шановний добродію, - сказав я, - що така неповага до договору досить оригінальна. Хтось дає вам квартиру, а ви вважаєте, що йому можна не платити...

- Хто це дає мені квартиру? - скипів студент, сів на підвіконня й почав розгойдуватись сюди й туди, наче хотів викинутись з четвертого поверху. - Я сам зайняв цю кімнату і залишуся в ній доти, поки мене з неї не виженуть. Договори!.. Подумаєш, яке диво! Якщо суспільство хоче, аби я платив за квартиру, то нехай само платить мені за приватні уроки стільки, щоб я мав змогу платити за цю кімнату. Це просто смішно! Я за три щоденних уроки одержую за місяць п'ятнадцять карбованців, за харчі з мене беруть десять карбованців, за прання та послуги - три. А форма, а внески за право навчання? І ще хочуть, щоб я платив за квартиру! Виженіть мене на вулицю, - роздратовано кричав він, - нехай мене спіймає гицель та гепне макогоном по

голові!.. На це ви маєте право, але робити мені всілякі зауваження та докоряти я не дозволю...

- Я не розумію, чого ви так хвилюєтесь, - спокійно сказав я.

- Як же мені не хвилюватися! - відповів юнак, все більш розгойдуючись в бік двору.
- Якщо суспільство не вбило мене під час мого народження, якщо воно наказало мені вчитися і складати по кільканадцять екзаменів, воно тим самим бере на себе зобов'язання дати мені роботу, яка могла б забезпечити моє існування. А суспільство або зовсім не дає мені роботи, або дає і недоплачує за неї...

Отже, якщо суспільство не додержує договору щодо мене, то з якої речі я маю додержувати його щодо суспільства?

А втім, що тут довго балакати, я принципово не плачу за квартиру, та й усе! Тим більше, що теперішній власник цього будинку не будував його: не випалював цегли, не змішував вапна, не мурував стін, не ризикував звернути собі в'язи. Прийшов з грішми, може, вкраденими, заплатив другому, який також, може, вкрав у іншого, і на цій підставі хоче зробити мене своїм невільником. Це ж знущання із здорового глузду!

- Пай Вокульський, - сказав я, встаючи з стільця, - нікого не обкрадав. Він заробив своє майно тяжкою працею і ощадливістю...

- Та що ви балакаєте! - перебив мене студент. - Мій батько був здібним лікарем, працював день і ніч, заробляв нібито непогано, а заощаджував... аж триста карбованців на рік! А ваш будинок коштує дев'яносто тисяч, отож, щоб його купити, мій батько мусив би жити і виписувати рецепти триста років... Не повірю я, щоб цей ваш новий власник працював цілих триста років...

Від цих висновків у мене голова йшла обертом, а юнак говорив та й говорив:

- Ви можете нас виганяти, будь ласка! Але тоді ви переконаєтесь, як багато втратили. Всі прачки та куховарки в цьому домі посмутніють, а пані Кшешовська вже безборонно слідкуватиме, скільки гостей ходить до сусідів та скільки крупів хто сипле в каструлю... Будь ласка, виганяйте нас!.. Отоді вже панна Леокадія візьметься виспівувати свої гами та вокалізи - зранку сопрано, а після обіду - контральто... І к чорту полетить ваш будинок, в якому нас троє тільки й підтримує порядок!

Ми зібралися йти.

- Значить, ви не будете платити за квартиру? - спитав я.

- Навіть не подумаю.

- Може, почнете платити хоч з жовтня?

- Ні, шановний добродію. Мені вже недовго жити, отож я хочу до кінця додержати хоч одного принципу: якщо суспільство хоче, щоб окремі особи додержували зобов'язань щодо нього, то нехай же й воно додержує своїх зобов'язань щодо окремої особи. Якщо я маю платити комусь за квартиру, то нехай інші платять мені за уроки стільки, щоб на ту квартиру вистачило. Ви розумієте?

- Не все, добродію, - відповів я..

- Нічого дивного, - сказав юнак. - На старість мозок у людини сохне і втрачає здатність сприймати нові істини.

Ми розкланялися з студентом і вийшли. Юнак зачинив за нами двері, але зараз же вибіг на сходи й гукнув:

- І нехай судовий виконавець приведе з собою двох городовиків, бо мене з квартири доведеться виносити...

- Неодмінно, добродію, - відповів я йому з чемним поклоном, подумавши, однак, що не варто виганяти з квартири такого оригінала.

Коли незвичайний юнак остаточно пішов у кімнату й замкнув на ключ двері, даючи цим зрозуміти, що вважає переговори з нами закінченими, я спинився на сходах і сказав управителеві:

- Я бачу, тут у вас різнокольорові шибки, еге ж?

- Ага, дуже різнокольорові...

- І запорошені.

- Ага, дуже запорошені, - відповів управитель.

- Я думаю, що той юнак таки додержить слова й не платитиме за квартиру?

- Пане Жецький! - вигукнув управитель. - Він ще нічого. Він хоч каже, що не буде платити, то й не платить, а ті два нічого не кажуть - і теж не платять. Це, пане Жецький, незвичайні мешканці!.. Тільки вони одні й не обманюють мене.

Я мимоволі похитав головою, хоч почуваю, що коли б був власником такого дому, то хитав би головою цілі дні.

- Значить, тут ніхто не платить, принаймні не платить регулярно? - спитав я екс-власника земельного маєтку.

- І нема чого дивуватись, - відповів пан Вірський. - В будинку, в якому стільки років квартирну плату одержують кредитори, розпаскудиться найчесніший мешканець. І все-таки у нас є кілька дуже пунктуальних платників, наприклад, баронеса Кшешовська...

- Що?! - вигукнув я. - Ага, баронеса ж живе тут!

Вона навіть хотіла купити цей будинок.

- І купить, - шепнув управитель, - так що, панове, тримайтеся міцно!.. Вона купить, хоч би мала віддати за нього все своє майно, а воно у неї чималеньке. Правда, барон добре його обскуб...

Ми стояли на сходах під вікном з жовтими, червоними та блакитними шибками. Я пригадував образ баронеси, яку бачив лише кілька разів, і завжди вона справляла на мене враження ексцентричної особи. Вона вміє бути побожною і запеклою, покірливою і брутальною...

- Що ж воно за жінка, пане Вірський? - спитав я управителя. - Вона, здається, жінка незвичайна...

- Як усі істерички, - буркнув екс-власник земельного маєтку. - Дочку вона втратила, чоловік її покинув... Кругом скандали!..

- Ходімо до неї, пане Вірський, - сказав я, і ми пішли на третій поверх.

Я відчував таку відвагу, що баронеса не тільки не лякала мене, а навіть ніби вабила.

Та коли ми опинились під дверима і управитель подзвонив, у мене затремтіли коліна. Я не міг зрушити з місця і тільки через те не втік. В одну мить відвага моя десь

поділась, бо я пригадав торги... В замку повернувся ключ, двері відхилились, і в них показалося обличчя молодой ще служниці в білому чепчику.

- Хто такий? - спитала дівчина.

- Я, управитель.

- Що вам потрібно?

- Я прийшов з уповноваженим власника будинку.

- А цьому панові чого треба?

- Це і є уповноважений.

- То як же мені про вас сказати?

- Скажіть, - промовив уже роздратовано управитель, - що ми прийшли поговорити про квартиру.

- Ага!

Служниця замкнула двері й пішла. Минуло хвилин зо дві або зо три, поки вона повернулася і, одімкнувши кілька замків, ввела нас у порожню вітальню.

Дивна це була кімната! Меблі, рояль і люстра обвинуті темно-сірими чохлами, навіть тумбочки з статуетками по кутках були прикриті темно-сірими сорочками. Взагалі створювалось враження, що господарі цієї кімнати десь поїхали, залишивши слуг, які дбайливо підтримують у домі порядок.

З-за дверей чути було розмову, яку вели два голоси: жіночий і чоловічий. Жіночий належав баронесі, чоловічий також був мені знайомий, тільки я не міг пригадати, де я його чув.

- Я можу заприсягатися, - казала баронеса, - що він з нею підтримує зв'язок. Позавчора він прислав їй через розсильного букет.

- Гм... гм... - озвався чоловічий голос.

- А ця мерзенна кокетка, щоб обманити мене, викинула букет за вікно...

- Та барон же на селі... так далеко від Варшави, - заперечив чоловічий голос. - Але він має тут приятелів! - вигукнула баронеса. - І якби я вас не знала, то могла б подумати, що й ви були посередником у тих паскудних справах.

- Але ж, пані!.. - запротестував чоловічий голос, і в ту ж мить пролунало два поцілунки, мабуть, в руку.

- Ну, ну, пане Марушевич, без ніжностей!.. Знаю я вас.

Обсипаєте жінку пестощами, поки вам не повірить, а потім розтринькуєте її майно і вимагаєте розводу... "Значить, це Марушевич, - подумав я. - Гарна пара..."

- Я зовсім інакший, - тихіше відповів чоловічий голос, і знову пролунало два поцілунки, безумовно, в руку.

Я глянув на екс-діди́ча. Він підвів очі до стелі, а плечі - майже до вух.

- От хлюст!.. - шепнув він, показуючи на двері.

- А ви його знаєте?

- Ще б пак!..

- Отже, - говорила баронеса в другій кімнаті, - візьміть оцих дев'ять карбованців, занесіть в костьол Святого Хреста й замовте три молебні, щоб господь напоумив його...

Ні, – додала вона, трохи помовчавши, – нехай буде один молебень за нього, а дві панахиди за упокій душі моєї нещасної дівчинки.

Почулася тихе схлипування.

– Заспокойтеся, пані, – лагідно умовляв її Марушевич.

– Ідіть уже, йдіть... – відповіла вона.

Двері раптом відчинились, і на порозі, як укопаний, спинився Марушевич, а за гшм показалось жовте обличчя й червоні очі пані баронеси. Управитель і я підвелися з стільців. Марушевич позадкував в сусідню кімнату й, мабуть, вийшов через другі двері, а баронеса сердито закричала:

– Марисю!.. Марисю!..

Вбігла та сама дівчина в білому чепчику, чорній сукні й білому фартусі. В цьому вбранні вона могла б здатися сестрою-жалібницею, аби в очах її не миготіло безліч бісиків.

– Як ти могла впустити сюди цих панів? – запитала її баронеса.

– Та ви ж, пані, самі казали просити...

– Дурепа! Забирайся геть!.. – засичала баронеса. Потім звернулася до нас: – Що вам потрібно, пане Вірський?

– Це пан Жецький, уповноважений власника будинку, – відповів управитель.

– А-а! Це добре... – промовила баронеса, повільно йдучи в вітальню й не запрошуючи нас сідати.

Ось опис цієї дами: чорна сукня, жовте обличчя, синюваті губи, червоні від плачу очі і гладенько зачесане волосся. Вона схрестила на грудях руки, як Наполеон I, і, дивлячись на мене, заговорила:

– А-а-а! Значить, ви уповноважений, якщо не помиляюсь, пана Вокульського? Так? Ну, то скажіть же йому, що або я виберуся з цієї квартири, за яку плачу сімсот карбованців на рік, дуже регулярно, – правда ж, папо Вірський?..

Управитель уклонився.

– Або, – казала баронеса далі, – пан Вокульський викорінить у своєму домі бруд і розпусту.

– Розпусту? – перепитав я.

– Так, пане, – підтвердила баронеса, киваючи головою. – Отих прачок, які цілими днями виспівують унизу якихось гидких пісеньок, а вечорами регочуть у мене над головою у тих... студентів... Отих бандитів, які кидають на мене згори цигарки або поливають мене водою... Оту нарешті пані Ставську, про яку навіть не знаю, що сказати: чи вона вдова, чи розведена, і на які кошти живе... Ця пані одбиває чоловіків у добродесних і страшенно нещасливих жінок...

Вона закліпала очима й заплакала.

– Який жах! – говорила вона, схлипуючи. – Бути прикутою до такого мерзенного дому через пам'ять до дитини, якої вже не вирвеш з серця. Адже вона бігала по цих кімнатах... І гралася там, у дворі... І виглядала в вікно, в яке тепер я, осиротіла мати, виглянути не можу... Вони хочуть вижити мене звідси... всім я заважаю... А я ж не

можу відціля вибратись, бо на кожній дошці підлоги збереглися сліди її ніжок... в кожній стіні завмер її сміх або плач...

Вона впала на канапу й заридала.

- Ах! - плакала вона. - Люди жорстокіші за звірів.

Вони хочуть вигнати мене звідти, де моя дитина останній раз зітхнула. Її ліжечко і всі іграшки лежать на своїх місцях... Я сама витираю порошок в її кімнаті, щоб не зрушити з місця ні єдиної речі... Кожну п'ядь підлоги я витерла своїми колінами, вицілувала сліди мого дитяти, а вони хочуть мене вигнати!.. То виженіть спочатку звідси мій біль, мою журбу, мій розпач...

Вона затулила обличчя руками й заридала розпачливим голосом. Я помітив, що ніс управителя червоніє, а в мене самого защипало під повіками.

Розпач баронеси так роззброїв мене, що я вже не посмів говорити про підвищення плати за квартиру. До того ж плач її так нервував мене, що коли б це було не на третьому поверсі, то я, мабуть, вискочив би в вікно.

Кінець кінцем, щоб якось заспокоїти цю невішну жінку, я звернувся до неї якнайлагідніше:

- Прошу вас, пані, заспокойтеся... Чого ви від нас хочете? Чим ми можемо вам допомогти?

В голосі моєму було стільки співчуття, що ніс управителя почервонів ще більше. Зате одне око пані баронеси одразу висохло, проте вона ревно плакала другим, щоб показати, що не вважає свого наступу закінченим, а мене - переможеним.

- Хочу... хочу... - схлипувала вона, - хочу, щоб мене не виганяли з того місця, де померла моя дитина... і де все мені про неї нагадує. Не можу я... ну, не можу одірватися від її кімнати... не можу порушити її меблів та іграшок... Це підлість - таким способом використовувати чуже горе.

- Хто ж його використовує? - спитав я.

- Всі, починаючи з власника будинку, який бере з мене за квартиру сімсот карбованців...

- Ну, вибачте, пані баронесо! - вигукнув управитель. - Сім прекрасних кімнат, дві кухні, як зали, дві комірчини... Ви можете кому-небудь найняти три кімнати: у вас же два парадних входи...

- Нікому я нічого не найму, - рішуче заперечила баронеса, - бо я певна, що мій блудний чоловік з дня на день опам'ятається й повернеться.

- В такому разі треба платити сімсот карбованців.

- Якщо не більше, - шепнув я.

Пані баронеса глипнула на мене так, немов хотіла спопелити поглядом і втопити в сльозах. Ну й бабило!.. Аж мороз поза шкірою пройде, як згадаю.

- Але не в квартирній платі річ, - сказала вона.

- Оце розумні слова! - похвалив її Вірський, кланяючись.

- І не в претензіях власника... Але ж не можу я платити сімсот карбованців за квартиру в такому будинку...

- Які ж ви маєте претензії до будинку? - спитав я.
- Цей будинок - ганьба для чесних людей! - крикнула баронеса, вимахуючи руками.
- Я не від себе, а в ім'я моральності прошу...

- Про що?
- Про те, щоб вигнали тих студентів, які живуть наді мною і не дають мені виглянути в вікно на двір та деморалізують усіх...

Баронеса раптом зірвалася з канапи.

- О! Ви чуєте? - сказала вона, показуючи на кімнату, що виходила вікнами в двір.
Звідти справді залунав голос ексцентричного студента, який гукав з четвертого поверху:

- Марисю!.. Марисю!.. Йди до нас!
- Марисю! - крикнула баронеса.
- Та я ж тут, пані... Чого вам треба? - відповіла трохи почервоніла служниця.
- Щоб ти не сміла ні на крок виходити з дому!.. От бачите, - казала далі баронеса, - отак цілі дні. А вечорами до них ходять прачки... Пане Жецький! - вигукнула вона, молитовно складаючи руки. - Виженіть цих нігілістів, бо це джерело розпусти й небезпеки для цілого дому. Вони в людських черепах тримають чай і цукор... Вони людськими кістками мішають вугілля в самоварі... Вони збираються принести сюди цілого небіжчика!..

Вона знову так заплакала, що я боявся, коли б з нею не сталося істерики.

- Ці панове не платять за кімнату, так що дуже можливо... - почав був я.

У баронеси миттю висохли очі.

- Ну, звичайно ж, - перебила вона мене, - ви мусите їх вигнати!.. Але, пане Жецький! - вже закричала баронеса. - Які б вони не були зіпсовані та злі, а та... та Ставська гірша за них!..

Я здивувався, побачивши, якою ненавистю запалали очі пані баронеси, коли вона вимовила прізвище Ставської.

- Пані Ставська живе тут? - мимоволі вирвалось у мене. - Ота красуня?..
- О!.. Нова жертва! - вигукнула баронеса, показуючи на мене, і з палаючими очима заговорила низьким грудним голосом: - Сивоволосий чоловіче, опам'ятайтеся, що ви робите! Адже чоловік цієї жінки обвинувачений в убивстві і втік за кордон. А на які кошти вона живе? За які гроші так одягається?..

- Працює бідолашна, як віл, - шепнув управителі:

- О... і цей тієї ж! - вигукнула баронеса. - Мій чоловік (я певна, що то він) присилає їй з села букети... Управитель закоханий в неї і бере плату за квартиру не наперед, а як мине місяць...

- Але ж, пані! - запротестував экс-дідич, а його обличчя почервоніло так, як і ніс.

- Навіть отой чесний розтелепа Марушевич, - казала далі баронеса, - навіть він цілими днями виглядає до неї в вікно...

Драматичний голос баронеси знову перейшов у ридання.

- І подумати тільки, - стогнала вона, - що в такої жінки є дочка... дочка, яку вона

виховує для пекла. А я...

О, я вірю в справедливість... вірю в милосердність господню, але не розумію... ніяк не розумію волі божої, яка залишила їй дитину... отій... отій... Пане Жецький! - вигукнула вона з новою силою в голосі. - Можете залишити навіть тих нігілістів, але... виженіть її! Нехай квартира стоїть пустою... я платитиму за неї, аби тільки у цієї жінки не було даху над головою.

Цей вигук мені вже зовсім не сподобався. Я дав знак управителеві, що ми виходимо, і, кланяючись, холодно сказав:

- Дозвольте, пані баронесо, вирішити це питання самому хазяїнові, панові Вокульському.

Баронеса розкинула руки, немов людина, якій влучила куля в груди.

- Ага! Значить, так?.. - прошепотіла вона. - Отже, й ви, і той... Вокульський, уже злигалися з нею?.. Ну, тоді я зачекаю на справедливий суд божий.

Більше вона нас не затримувала, і ми вийшли. На сходах я заточився, як п'яний.

- Що вам відомо про пані Ставську? - спитав я Вірського.

- Це найпорядніша жінка, - відповів він. - Молода, гарна і працює на всю сім'ю... Бо пенсії її матері ледве вистачає на плату за квартиру.

- У неї є мати?

- Є. Також хороша жінка.

- А скільки вона платить за квартиру?

- Триста карбованців, - відповів управитель. - Знаєте, з них брати плату, однаково, що обкрадати олтар.

- Ану, ходімо до них, - запропонував я.

- З великою приємністю! - погодився Вірський. - І не слухайте, що про них плете ота навіжена. Я навіть не знаю, за що вона ненавидить Ставську. Мабуть, за те, що та гарна і має доньку, як ангелятко.

- Де вона мешкає?

- В правому флігелі, на другому поверсі.

Я навіть не пам'ятаю, як ми зійшли вниз головними сходами, як перейшли через двір і вийшли на другий поверх флігеля, - так весь час стояли мені перед очима пані Ставська і Вокульський... Боже мій! Яка б з них були гарна пара!.. Але що з того, коли у неї є чоловік. Хоч це такі справи, в які я найменш хотів би втручатися, бо мені здається так, їм могло б здатися інакше, а доля розсудила б ще інакше...

Доля! Доля! Дивним способом вона зводить людей.

Якби я багато років тому не зайшов у підвал Гопфера, до Махальського, то не познайомився б з Вокульським. А знов-таки, якби я не умовив його піти в театр, то він не зустрівся б з панною Ленцькою. Отож я один раз уже наварив йому пива, то не робитиму цього вдруге. Нехай бог судить, як кому буде...

Коли, ми зупинились під дверима квартири пані Ставської, управитель лукаво усміхнувся і прошепотів:

- Заждіть-но... Спочатку довідаємось, чи є молода хазяйка вдома. Там є на що

подивитись, пане мій!

- Знаю, знаю...

Управитель не подзвонив, а двічі постукав. Двері одразу відчинились, і на порозі стала низька й товста служниця з закачаними рукавами і з мильною піною на руках, яким міг би позаздрити атлет.

- О, це пан управитель!.. - вигукнула вона. - А я думала, що знов який-небудь...

- А що, до вас хтось добувався? - з обуренням запитав управитель.

- Ніхто не добувався, - селянською говіркою відказала служниця, - тільки один прислав сьогодні букета, то кажуть люди, ніби це отой Марушевич, що живе навпроти...

- Свиня! - пробурчав управитель.

- Мужчини всі такі. Нехай йому тільки щось припаде до вподоби, то зараз і лізе, як мошва в вогонь.

- А пані обидві вдома? - спитав Вірський.

Товста служниця підозріло подивилася на мене.

- А ви, пане, з цим паном?

- З цим паном. Це уповноважений хазяїна будинку.

- А він молодий чи старий? - випитувала вона, розглядаючи мене, як слідчий.

- Ти ж бачиш, що старий, - відповів управитель.

- Середнього віку... - пояснив я. (Вони, їй-богу, скоро називатимуть стариками п'ятнадцятилітніх юнаків!)

- Обидві пані вдома, - сказала служниця. - Тільки до молодій пані прийшла одна дівчинка вчитися. А стара пані в своїй кімнаті.

- Ну, що ж... - пробурмотів управитель. - А втім, скажи старій пані.

Ми увійшли в кухню, де стояла балія, повна мильної води й дитячої білизни. На шворці коло каміна також сушилися дитячі спіднички, сорочечки та панчішки. (Одразу видно, що в квартирі є дитина).

З-за відхилених дверей ми почули немолодий жіночий голос:

- З управителем? Якийсь пан?.. - питала невидима дама. - Може, то Людвічок, бо якраз снівся мені сьогодні...

- Заходьте, панове, - сказала служниця, відчиняючи двері в вітальню.

Вітальня була маленька, перлового кольору, меблі ясно-сині, в кутку піаніно, на обох вікнах повно білих і рожевих квітів, на стінах - репродукції Товариства красних мистецтв, на столі лампа з склом в формі тюльпана. Після похмурої, як склеп, вітальні пані Кшешовської з меблями в темних чохлах ця кімната здавалася веселою і привітною, наче тут ждали якогось гостя. Але стільці, занадто симетрично розставлені навколо стола, свідчили про те, що гість ще не з'явився.

Через хвилину з протилежних дверей вийшла літня дама в сірій сукні. Мене вразив білий колір її волосся, що обвивало худе, але ще не старе обличчя з правильними рисами.

В них проступало щось уже знайоме мені.

Тим часом управитель застебнув на два гудзики свого поплямованого сюртука й, уклонившись з елегантністю справжнього шляхтича, сказав:

- Дозвольте, пані, відрекомендувати: пан Жецький, уповноважений нашого хазяїна, а мій колега...

Ми глянули один одному в очі. Правду кажучи, мене трохи здивувало таке приятельство. Вірський помітив це і, сміючись, додав:

- Я кажу "колега" тому, що ми, будучи за кордоном, бачили однаково цікаві речі.

- Шановний пан був за кордоном? Ви ж подумайте! - озвалася стара дама.

- В 1849 році і трохи пізніше, - пояснив я.

- А ви не зустрічалися там з Людвіком Ставським?

- Але ж, пані добродійко! - вигукнув Вірський, сміючись і кланяючись. - Пан Жецький був за кордоном тридцять років тому, а ваш зять лише чотири роки як виїхав.

Дама махнула рукою, немов одігнала муху.

- Ай справді, - сказала вона. - Що це я плету... Але я все думаю про Людвічка...
Прошу сідати, панове.

Ми сіли, причому экс-дідич знов уклонився поважній дамі, а вона йому.

Аж тепер я помітив, що сіра сукня цієї дами в багатьох місцях заштопана, і дивний сум огорнув мене: ці двоє людей - в поплямованому сюртуку і заштопаній сукні - поводитись з князівськими манерами. По них уже пройшов плуг часу, який все згладжує і вирівнює.

- Ви, добродію, мабуть, не знаєте про наше горе, - звернулася шановна дама до мене. - Мій зять чотири роки тому потерпів в одній дуже неприємній справі, і зовсім безневинно. Тут у Варшаві була вбита якась страшна лихварка... О господи... нема про що й говорити. Хтось із друзів попередив його, що на нього падає підозра... Хоч він нічогоісінько не завинив... пане...

- Жецький, - підказав экс-дідич.

- ...зовсім нічого не завинив, пане Жецький. Ну, і він, нещасний... утік за кордон. Минулого року знайшовся справжній убивця, Людвіка оголосили невинним, але що ж з того, коли він уже два роки як не пише.

Вона нахилилася до мене і прошепотіла:

- Геленка, дочка моя, пане...

- Жецький, - підказав управитель.

- ...дочка моя, пане Жецький, дуже витрачається на оголошення в закордонних газетах - і ніякісінької відповіді... Жінка вона молода, пане...

- Жецький, - нагадав Вірський.

- ...жінка вона молода, пане Жецький, непогана...

- Прекрасна! - з запалом підтвердив управитель.

- Колись я була трохи схожа на неї, - говорила далі шановна дама, зітхнувши, і кивнула головою экс-дідичеві. - І от моя дочка, непогана й молода, має одну дитину, а їй, може, хотілося б мати й ще... Хоч присягаюсь вам, пане Вірський, сама я ніколи від неї про це не чула ні слова. Вона мучиться мовчки, але я догадуюсь, що мучиться. Мені

також було колись тридцять років.

- Кому з нас не було тридцяти років! - тяжко зітхнув управитель.

Рипнули двері, і в вітальню вбігла маленька дівчинка з в'язальними спицями в руках.

- Бабусю! - сказала вона. - Я ніяк не можу скінчити кофти для моєї ляльки...

- Гелюню! - суворо зауважила бабуся. - Ти не привіталася.

Дівчинка зробила два реверанси, на які я відповів незграбно, а пан Вірський по-графськи, і говорила далі, показуючи спиці, з яких звисав чорний виплетений квадратик.

- Бабусю, настане зима, а моїй ляльці не буде в чому вийти надвір... Бабусю, дивіться, у мене знову злізла петля... (Прекрасна дитина! Господи милосердний... чому не Стах її батько? Може б, він так не шаленів...)

Перепрошуючи нас, бабуся взяла у внучки спиці й плетиво, а в цю мить в вітальню увійшла пані Ставська.

Можу з задоволенням сказати, що я тримався з належною гідністю, а бідолашний Вірський зовсім розгубився.

Він підхопився з стільця, мов студент, застібнув сюртук ще на один гудзик, навіть почервонів, - почав бурмотіти:

- Дозвольте, пані, відрекомендувати вам: пан Жецький, уповноважений нашого хазяїна...

- Дуже приємно, - відповіла пані Ставська й, опустивши очі, вклонилася мені. Але яскравий рум'янець і тінь страху на її обличчі свідчили, що я не був приємним гостем. "Зажди-но! - подумав я і уявив собі, що на моєму місці в цій кімнаті сидить Вокульський. - Зажди-но, зараз ти впевнишся, що нас нема чого боятися".

Тим часом пані Ставська, сівши на стільці, так збентежилась, що взялася поправляти на дочці сукню. Настрій у її матері також зіпсувався, а уповноважений зовсім одурів. "Заждіть-но!" - подумав я і, прибравши якнайсуворішого виразу, спитав:

- Ви, пані, давно живете в цьому домі?

- П'ять років... - відповіла пані Ставська, червоніючи ще більше. Її мати аж здригнулась у кріслі.

- Скільки ви платите, пані?

- Двадцять п'ять карбованців на місяць... - прошепотіла молода пані. Водночас вона зблідла, почала поправляти сукню і, напевне, мимоволі з таким благанням глянула на Вірського, що... якби я був Вокульським, то зараз же почав би просити її руки!

- Ми, - промовила вона ще тихіше, - ми винні вам за липень.

Я насупився, як люцифер, увібрав в груди все повітря, яке було в кімнаті, і сказав:

- Ви нічого нам не винні... до жовтня. Якраз Стах... тобто пан Вокульський, пише мені, що це справжній грабунок - брати триста карбованців за три кімнати на цій вулиці. Пан Вокульський не може допустити такого здринства і наказав мені попередити вас, що ця квартира з жовтня найматиметься за двісті карбованців. А якщо ви, пані, не захочете...

Управитель аж посунувся назад із стільцем. Бабуся склала долоні, а пані Ставська дивилася на мене великими очима. Ах, які у неї очі! І як вона вміє ними дивитись!

Присягаюсь, якби я був Вокульським, то посватався б, не сходячи з місця. Бо коли її чоловік не писав два роки, то навряд чи він живий. До того ж, нащо існують розлучення? І нащо у Стаха стільки грошей?..

Знову рипнули двері, й на порозі показалась дівчинка років дванадцяти в солом'яному капелюші і з кількома зошитами в руці. Це була кругловида й червонощока дівчинка, видно, невеликого розуму. Вона уклонилася нам, пані Ставській і її матері, поцілувала в обидві щоки малу Геленку і пішла, мабуть, додому. Потім повернулася з кухні, почервоніла, як півонія, і запитала пані Ставську:

- Коли мені можна прийти післязавтра?

- Післязавтра, серденько... приходь о четвертій, - відповіла пані Ставська, також збентежившись.

Коли дівчинка вийшла, мати Ставської незадоволено озвалася:

- І це називається урок, господи прости... Геля займається з нею не менш як по півтори години і за такий урок бере по сорок грошів.

- Мамо! - перебила матір пані Ставська, благально дивлячись на неї. (Якби я був Вокульським, то вже повертався б з нею з-під вінця. Яка ж бо це жінка!.. Які риси обличчя. За все життя не бачив нічого подібного!.. А ручки, а стан, а зріст, а рухи, а очі, очі!..)

Після недовгого збентеження молода пані знов заговорила:

- Ми дуже вдячні панові Вокульському за умови, на яких він залишає нам квартиру! Це, мабуть, єдиний випадок, коли хазяїн сам зменшує квартирну плату. Але не знаю... чи зручно нам користуватися його люб'язністю?..

- Це не люб'язність, шановна пані, це чесність благородної людини! - озвався управитель. Мені пан Вокульський також зменшив квартирну плату, і я погодився. Вулиця, прошу пані, третьорядна, рух невеликий...

- Але мешканців знайти не трудно, - зауважила пані Ставська.

- Ми вважаємо за краще мати діло з давніми мешканцями, яких уже знаємо як спокійних людей, що люблять порядок, відповів я.

- Маєте рацію, пане, - похвалила мене сивоволоса дама. - Порядок у квартирі - це найперша умова, якої ми додержуємо. Навіть коли Гелюня часом нарве папірців і кине на підлогу, Франуся одразу підмете їх...

- Я ж, бабусю, тільки вирізую конверти, бо пишу листи до татка, щоб уже повертався, - озвалась дівчинка.

По обличчю пані Ставської пробігла тінь ніби жалю й муки.

- І не маєте ніяких відомостей? - спитав управитель.

Молода пані звільна похитала головою; можливо, вона й зітхнула, але так тихо...

- Отака доля молодій й непоганій жінки! - вигукнула стара дама. - Ні панна, ні заміжня...

- Мамо...

- Ні вдова, ні розводка, словом, невідомо що й невідомо за що... Говори собі, Геленко, що хочеш, а я тобі кажу, що Людвіка нема живого...

- Мамо!.. Мамо!..

- А так, - схвильовано говорила мати далі. - Ми тут його всі дожидаємо щодня і щогодини, а воно все ні до чого. Він або вмер, або покинув тебе, так що ти не зобов'язана його ждати.

У обох жінок на очі набігли сльози: у матері - від гніву, а в дочки - хто ж його знає?.. Може, від жалю за зламанним життям.

Раптом в голові у мене зринула думка, яку (коли б ішло ся не про мене) я назвав би геніальною. А втім, річ не в назві. Досить того, що в моєму обличчі і всій поставі було щось таке, що, коли я закинув ногу на ногу й відкашлявся, всі вступили в мене очі, навіть мала Геленка.

- Наше знайомство, - сказав я, - дуже коротке, аби я насмілився...

- Це байдуже! - перебив мене пан Вірський. - Добрі послуги приймаються навіть від незнайомих.

- Наше знайомство, - повторив я, присадивши його поглядом, - справді недовге. Але, може, ви, пані, дозвольте, не стільки мені, скільки панові Вокульському використати свої зв'язки для розшуку вашого чоловіка?

- А-а-а!.. - тихо вигукнула стара дама тоном, який навряд чи можна було вважати проявом радості.

- Мамо!.. - знову звернулась до неї Ставська.

- Геленю, - рішуче сказала бабуса, - йди до своєї ляльки і плети їй кофтинку. Петлю я вже підняла. Іди!

Дівчинка була трохи здивована, може, навіть трохи зацікавлена, проте поцілувала бабусю й матір в руку і вийшла з своїми спицями.

- Прошу пана, - казала далі бабуса, - коли вже говорити одверто, то мені йдеться не стільки про... тобто я не вірю, що Людвік живий. Коли чоловік два роки не пише...

- Мамо, облиш...

- Ні! - перебила її мати. - Якщо ти сама не відчуваєш свого становища, то я вже його зрозуміла давно. Не можна жити вічною надією або вічною загрозою.

- Дорога мамо, про моє щастя і про мій обов'язок тільки я одна маю право...

- Не говори мені про щастя, - вибухнула мати. - Воно скінчилось того дня, коли твій чоловік утік від суду, який довідався про якісь його темні справи з лихваркою. Що він був невинний, я готова присягнути. Але ні ти, ні я не розуміємо, чого він у неї бував?

- Мамо!.. - розпачливо вигукнула пані Ставська. - Що ти говориш перед чужими людьми!..

- Цебто я чужий? - докірливо спитав управитель, проте підвівся з стільця й уклонився.

- І ви не чужий, і цей пан теж, - сказала стара дама, - показуючи на мене, - Я бачу, що він чесна людина...

Тепер уклонився я.

- Отже я й кажу, - говорила далі бабуса, пильно дивлячись мені в очі, - ми живемо й нічого не знаємо про мого зятя, і ця непевність отруєє нам спокій. Але я, правду кажучи, більше побоююсь його повернення...

Пані Ставська затулила хустинкою обличчя й вибігла в свою кімнату.

- Плач собі, плач... - насварюючись на неї пальцем, говорила роздратована бабуса.
- Такі сльози хоч і болісні, а все-таки луччі за ті, які ти ллєш щодня...

- Слухайте, пане, - звернулась вона до мене. - Я прийму все, що мені бог пошле, але відчуваю, що, коли б той чоловік повернувся, він дорешти занастив би щастя моєї дитини. Можу присягатися, - казала вона тихіше, - що вона його вже не любить, хоч сама того не усвідомлює, і все-таки, якби він її покликав, поїхала б до нього!..

Притамовані ридання не дали їй говорити далі... Ми л Вірським глянули один на одного й попрощалися з шановною дамою.

- Шановна пані, - сказав я їй на прощання, - не мине й року, як я принесу вам відомості про вашого зятя.

А може, - шепнув я з мимовільною усмішкою, - діло складеться так, що всі ми будемо задоволені... Всі... навіть ті, котрих тут зараз нема!..

Бабуса запитально подивилася на мене, але янічого не відповів. Я ще раз попрощався з нею, і ми з управителем вийшли, вже не питаючи про пані Ставську.

- Заходьте до нас, пане, хоч і щовечора!.. - гукнула вона, коли ми вже були в кухні.

Звичайно, що буду заходити... Чи вдасться мені моя комбінація з Стахом? Бог його знає. Там, де в гру втручається серце, марно робити якісь розрахунки. Але спробую розв'язати жінці руки, а це вже чогось варте.

Вийшовши з квартири пані Ставської та її матері, ми з управителем пішли кожен додому, дуже задоволені один одним. Він хороший чоловічина. Але коли я повернувся додому та подумав про результати обходу мешканців, то аж за голову взявся.

Я ж мав намір упорядкувати фінансові справи будинку і от впорядкував їх так, що прибуток з нього зменшився принаймні на триста карбованців на рік. А може, воно й краще? Може, Стах швидше опам'ятається та продасть свою покупку, яка йому зовсім не потрібна.

Ір все нездужає. Політика в тому самому стані: цілковита непевність...

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ перший

СІРІ ДНІ Й БОЛІСНІ ГОДИНИ

Через чверть години після від'їзду з Варшави у Вокульського виникло два особливих, хоч і зовсім різних почуття: його обвіяло свіже повітря, а сам він поринув у якусь дивну летаргію.

Він вільно рухався, голова була ясна, думка працювала чітко і швидко, але його ніщо не цікавило: ні хто з ним їде, ні кудю він їде, ні куди він їде. Апатія ця зростала в міру віддалення від Варшави. За станцією Пруткове він зрадів з крапель дощу, що потрапляли через відчинене вікно всередину вагона; пізніше його трохи оживила раптова буря, що зірвалася за Гродзіском; йому навіть захотілось, щоб його вбила блискавка. Але коли буря вщухла, він знову став до всього байдужий і вже не цікавився нічим, навіть тим, що його сусід з правого боку спав у нього на плечі, а сусід, що сидів навпроти, зняв штиблети й поклав йому на коліна ноги, правда, в чистих шкарпетках.

Десь коло півночі огорнуло його щось ніби сон, а може, ще більша байдужість. Він завісив фіранкою ліхтаря в вагоні й заплющив очі, сподіваючись, що ця чудна апатія минеться, як зійде сонце. Але вона не минулася. Навпаки, до ранку вона посилилась і зростала дедалі більше. Було йому з нею ні добре, ні зле – так собі.

Потім у нього взяли паспорт, потім він поснідав, купив нового квитка, сказав перенести свої речі в другий поїзд і поїхав далі. Знову станція, знову пересадка, знову дорога далі. Вагон похитувався і гуркотів, паровоз раз у раз свистав, потім спинявся... В купе стали появлятися по двоє та по троє люди, які говорили по-німецьки. Потім люди, які говорили по-польськи, зовсім зникли, і вагон наповнили самі німці.

Змінювався і ландшафт. Потяглися обкопані ровами ліси, в яких дерева стояли рівними рядами, немов солдати в строю. Зникли дерев'яні хати під солом'яною стріхою, і все частіше траплялися двоповерхові будиночки, криті черепицею та оточені палісадниками. Знову зупинка, знову треба щось із'їсти. Якесь величезне місто... Ага! Та це ж, мабуть, Берлін!.. І знову в дорогу. Тут уже всі пасажери говорять по-німецьки, але з якимось іншим акцентом. Потім ніч і сон. Ні, не сон, а та сама апатія.

В купе заходять два французи. Ландшафт тут зовсім інакший: широкі простори, пагорки, виноградники. То тут, то там, обсаджені деревами й обвиті плющем, стоять двоповерхові, старі, але міцні будинки. Знову перевірка речей в чемодані. Пересадка. В вагон заходять три французи й одна французенка і зчиняють такий галас, немов їх зайшло десятеро. Це, видно, люди виховані, проте вони регочуть, кілька разів пересідають з місця на місце, вибачаються перед Вокульським, хоч він не знає, за що.

На одній із станцій Вокульський пише кілька слів Сузіну на адресу: "Париж, "Гранд-отель", і віддає записку кондукторові вагона разом з якимось банкнотом, не турбуючись ні про те, скільки дав, ні про те, чи дійде телеграма до адресата. На наступній станції хтось тиче йому в руку ділу паку банкнотів, і він їде далі. Вокульський помічає, що знов настала ніч, і знову поринає в стан, який може бути сном, а може, тільки втратою свідомості.

Очі у нього заплющені, проте він думає, що спить і що цей дивний стан байдужості залишить його в Парижі. "Париж! Париж! – повторює він уві сні. – Скільки років я про тебе мріяв! Але це минеться. Все минеться!.."

Десята година ранку, нова станція. Поїзд зупиняється під дахом; галас, гомін, крик, біганина. Вокульського одразу атакують три французи, пропонуючи свої послуги. Раптом хтось хапає його за плече.

- Ну, Станіславе Петровичу, щастя твоє, що приїхав.

Вокульський деякий час придивляється до якогось велетня з червоним обличчям і русою бородою і нарешті каже:

- Дивись, Сузін!

Вони обіймаються. Сузіна супроводять два французи, один з яких бере у Вокульського квитанцію на речі.

- Щастя твоє, що приїхав, - каже Сузін, цілуючи його ще раз. - Я думав, що зовсім закручусь у цьому Парижі без тебе. "Париж..." - думає Вокульський.

- Та це все байдуже! - каже далі Сузін. - Але ти от так загордів серед вашої паршивої шляхти, що про мене вже й не думаєш. Але ж задля тебе самого жаль таких грошей... Ти втратив би тисяч з п'ятдесят...

З'являються знову ті два французи, що прийшли з Сузіним, і кажуть, що можна їхати. Сузін бере під руку Вокульського і виводить на площу, де стоїть безліч омнібусів, а також однокінних та парокінних екіпажів з кучерами попереду або позаду. Вони проходять десятків зо два кроків, підходять до парокінного екіпажа з лакеєм, сідають і їдуть.

- Дивись, - каже Сузін, - це вулиця Лафайєта, а ото бульвар Маджента. Ми поїдемо Лафайєтом аж до готелю коло опери. Кажу тобі: чудо, а не місто! Ну, а як побачиш Єлісейські Поля, а потім сад між Сеною і Ріволі... Ех!.. Кажу тобі: чудо, а не місто!.. Тільки у жінок завеликі турнюри. Але тут інші смаки... Ну, та й радий же я, що ти приїхав; п'ятдесят або й більше тисяч карбованців це ж таки не абищо... Бачиш, он опера, он бульвар Капуцинів, а он і наша хата.

Вокульський бачить величезний шестиповерховий будинок клинуватої форми, оперезаний вздовж третього поверху залізною балюстрадою. Будинок стоїть на широкій вулиці, обсаджений ще молодими деревами, а по ній сюди й туди їдуть сотні омнібусів, екіпажів, верхівців і піших людей. Рух такий, ніби не менш як половина Варшави збіглась сюди на якесь видовище. Вулиця гладенька, як паркет. Вокульський бачить, що він у самому центрі Парижа, але не відчуває ні хвилювання, ні цікавості. Все йому байдуже.

Екіпаж в'їжджає в розкішні ворота, лакей відчиняє дверцята, вони виходять. Сузін бере Вокульського дід руку й веде до маленької кімнатки, яка зараз же починає підноситись вгору.

- А це ліфт, - каже Сузін. - У мене тут два номери.

Один на другому поверсі за сто франків на добу, а другий на четвертому - за десять франків. Для тебе я також найняв за десять. Нічого не вдієш - виставка!..

Вони виходять з ліфта в коридор і за хвилину опиняються в розкішно оздобленій кімнаті. Меблі в ній з червоного дерева, над широким ліжком - балдахін, а в шафі замість дверей - величезне дзеркало.

- Ну, сідай, Станіславе Петровичу. Хочеш їсти чи пити, тут чи в залі?.. Ну, п'ятдесят тисяч твої... Я дуже радий.

- Скажи мені, - вперше озвався Вокульський, - за що ж це я маю одержати п'ятдесят тисяч?

- Може, навіть більше.

- Гаразд. Але за що?

Сузін з розгону сідає в крісло, складає руки на животі й починає реготати.

- От за це саме, що питаєш!.. Інші не питають, за що беруть гроші, тільки давай! А ти один хочеш знати, як та за що заробиш таку суму. Ах ти, голубе сизий!..

- Це не відповідь.

- Зараз я тобі відповім, - каже Сузін. - Насамперед за те, що ти мене ще в Іркутську чотири роки розуму вчив.

Якби не ти, то я не був би тим Сузіним, яким є сьогодні.

Ну, а я, Станіславе Петровичу, не такий, як ви: я за добро плачу добром.

- І це не відповідь, - перебив Вокульський.

Сузін здвигнув плечима.

- Знаєш що: в цій хаті ти у мене пояснень не питай, а внизу й сам зрозумієш. Може, я куплю трохи паризької галантереї, а може, й кільканадцять торговельних суден. Я по-французьки ні в зуб ногою, по-німецьки теж, отож мені потрібний такий чоловік, як ти...

- Я не розуміюсь на торговельних суднах.

- Не турбуйся. Знайдемо тут інженерів і залізничних, і морських, і військових... Не про них мені йдеться, а про людину, яка говорила б за мене - і для мене. От побачиш, як зійдемо наниз, то слухай і дивись за двох, а як вийдемо відтіля, то можеш за все забути. Ти на це спроможний, Станіславе Петровичу, а про все інше не питай. Я зароблю десять процентів, а тобі дам десять процентів від свого заробітку, от і все. А нащо це, для кого і проти кого - не питай.

Вокульський мовчав.

- О четвертій годині до мене прийдуть американські і французькі фабриканти. Зможеш надійти? - спитав Сузін.

- Гаразд.

- А зараз проїдеш по місту?

- Ні, зараз піду спати.

- Ну то й добре. Ходімо в твій номер.

Вони вийшли з номера Сузіна і, пройшовши кілька кроків, опинилися в такій самісінькій кімнаті. Вокульський одразу ліг на ліжку, а Сузін вийшов навшпиньках і зачинив за собою двері.

Коли Сузін вийшов, Вокульський заплющив очі й намагався заснути. Може, не так заснути, як одігнати від себе якусь напрасливу примару, від якої він утік з Варшави.

Якийсь час йому здавалося, що її нема, що вона залишилась там і тепер заклопотана блукає між Краковським Передмістям і Уяздовськими Алеями. "Де він? Де

він?..."- шепотіла примара. "А якщо вона полетить за мною? - спитав сам себе Вокульський. - Ну, тут вона мене, мабуть, не знайде, в такому великому місті, в такій озії-готелі... А може, вона вже шукає мене тут?" - подумав він.

Вокульський ще міцніше заплющив очі й почав гойдатись на матрасі, який здався йому надзвичайно широким і пружним. Його увагою оволоділи два потоки звуків: за дверима, в коридорі готелю, люди бігали й розмовляли, немов там щось у цю хвилину сталося, а за вікном, на вулиці, розлягався приглушений гомін - злитий гуркіт численних екіпажів, звук людських голосів, дзеленчання дзвінків, ляскіт пострілів і ще бог його знає. що.

Потім йому привиділось, ніби якась тінь заглядає до нього в вікно, а пізніше - наче хтось ходить довгим коридором від дверей до дверей, стукає і питає: "Чи нема його тут?"

І справді хтось ходив, стукав і навіть постукав до нього, але, не діждавшись відповіді, пішов далі. "Не знайде вона мене!.. Не знайде!" - думав Вокульський.

Раптом він розплющив очі, й волосся наїжилось у нього на голові. Навпроти себе він побачив таку самісіньку кімнату, як і його, таке саме ліжко з балдахіном, а на ньому - самого себе! Це було одне з найсильніших вражень в його житті: він на власні очі бачив, що в тій кімнаті, де вважав себе цілком самотнім, перебуває невідступний свідок - він сам!

- Яке оригінальне шпигунство, - пробурчав він. - Дурна мода, оці дзеркальні шафи.

Він схопився з ліжка - його двійник схопився так само швидко. Він підбіг до вікна - той також. Гарячково відкрив чемодан, щоб переодягтися, - той теж почав переодягатися, видно, щоб іти до міста.

Вокульський відчув, що мусить утекти з цієї кімнати.

Примара, від якої він утік з Варшави, була вже тут і стояла коло порога.

Він умився, надів чисту білизну, перемінив костюм. Було тільки ще пів на першу. "Залишилося ще три з половиною години, - подумав він, - треба їх кудись подіти!"

Тільки що він відчинив двері, як перед ним немов виріс слуга:

- Monsieur?..^[95]

Вокульський сказав провести себе до сходів, дав слuzі франк на чай і збіг з четвертого поверху вниз, наче рятуючись від погоні.

Він вийшов з воріт і спинився на тротуарі. Широка, обсаджена деревами вулиця. За якусь хвилину повз нього пролітає коло десятка екіпажів і жовтий омнібус, повний пасажирів усередині й на даху. Праворуч, десь дуже далеко, видно площу, ліворуч, коло готелю, парусиновий дашок, під яким, біля самого тротуару, за круглими столиками сидять чоловіки й жінки і п'ють каву. Мужчини в низько вирізаних, немов декольтованих, сюртуках, з квітками або стрічечками в петельках, сидять, високо закинувши ногу на ногу, як того й вимагає сусідство шестиповерхових будинків; жінки худорляві, маленькі, з вогнистими очима, але одягнені скромно.

Вокульський іде ліворуч і за рогом свого готелю бачить другий такий самий полотняний дашок і другу групу людей, які щось п'ють коло самого тротуару. Тут

сидить чоловік зо сто, якщо не більше; чоловіки тримаються розв'язно, дами весело, фамільярно і в той же час невимушено.

Ідуть та й їдуть однокінні й парокінні екіпажі, тротуаром сунуть в один і в другий бік юрби пішоходів, серединою вулиці посуваються зелені й жовті омнібуси, дорогу їм перетинають коричневі, і всі вони повні всередині, всі везуть пасажирів ще й на дахах.

Вокульський стоїть серед площі, від якої розходиться сім вулиць. Він перелічує їх раз і другий – ні, таки сім вулиць!.. Куди ж іти? Мабуть, туди, де зелено. Он якраз дві вулиці, що перетинаються під прямим кутом, обсаджені деревами... "Піду-но я вздовж готелю", – думає Вокульський.

Він повертається ліворуч і зупиняється вражений. Перед ним височить якась величезна споруда.

Внизу – ряди аркад і статуй, на другому поверсі величезні гранітні колони і трохи менші мармурові з золотими капітелями. На рівні даху по кутках орли й позолочені статуї, що височать над позолоченими баскими кінями. Дах спереду положистий, вище підноситься купол з короною зверху, а ще вище тригранчаста верхівка, також з групою фігур на самому верху. Всюди мармур, бронза, золото, всюди колони, статуї і барельєфи... "Опера? – думає Вокульський. – Та тут же мармуру і бронзи більше, ніж у всій Варшаві!"

Він пригадує свій магазин, оздобу міста, червоніє і йде далі. Відчуває, що Париж одразу приголомшив його, і – задоволений цим.

Кількість екіпажів, омнібусів і пішоходів збільшується неймовірно. Через кожні кілька кроків – веранди, круглі столики біля самого тротуару, а коло столиків – люди. За каретою з лакеєм на задку тягнеться запряжений собакою кізок, його обминає омнібус; потім проходять два носії з вантажем, потім їде високий шарабан на двох колесах, за ним дама й мужчина верхи на конях і знову безконечна палка екіпажів. Біля тротуару візок з букетами квітів, другий – з фруктами, на протилежному боці паштетник з своїм товаром, тут же продають газети, старі речі, книжки, гострять ножі...

– M'rchand d'habits...^[96]

– "Figaro"!..^[97]

– Exposition!^[98]

– "Guide Parisien"!.. trois francs! trois francs!..^[99]

Хтось всуває Вокульському в руку книжку, він платить три франки й переходить на другий бік вулиці. Йде швидко, але бачить, що всі його випереджають: і екіпажі, й піші.

Та це ж якісь масові перегони! Тому й він прискорює ходу, і хоч нікого не випередив, але вже звертає на себе загальну увагу. Його насамперед атакують рознощики газет і книжок, на нього поглядають жінки, насмішкливо позирають чоловіки. Він, Вокульський, такий знаменитий у Варшаві, відчуває себе тут несміливим, як дитина... І це йому приємно. Як би він хотів знову стати дитиною тих часів, коли його батько радився з приятелями: чи віддати сина в школу, чи до купця в науку?

В цьому місці вулиця трохи повертає праворуч. І тут Вокульський бачить перший чотириповерховий будинок. Для нього це – зворушливе видовище. Справді, яка мила несподіванка – чотириповерховий будинок серед шестиповерхових!..

Раптом його обминає екіпаж з грумом на передку, позаду сидять дві жінки. Одної він зовсім не знає, а друга...

– Вона! – шепоче Вокульський. – Це неймовірно!..

Він відчуває, що знесилюється. На щастя, поблизу – кав'ярня. Вокульський майже падає на стілець коло самого тротуару; з'являється гарсон, щось питає, потім приносить мазагран. Водночас якась дівчина пришпилює до його сюртука квітку, а рознощик газет кладе перед ним "Фігаро".

Вокульський кидає дівчині десять франків, рознощиків газет франк, п'є мазагран, розгортає газету й читає: "Її величність королева Ізабелла..."

Він жмакає газету й ховає в кишеню, не допиває мазаграну, платить за нього і встає з-за столу. Гарсон поглядає на нього скоса, два відвідувачі, що бавляться тоненькими паличками, закидають ноги на коліна ще вище, а один з них нахабно розглядає його в монокль. "А що, коли я дам оцьому франтові по морді? – думає Вокульський. – На завтра дуель, і, може, він убив би мене?.. А якби я його вбив?.."

Він пройшов близько коло франта й так подивився йому в очі, що у того монокль упав на жилетку, а з губів збігла глузлива посмішка.

Вокульський іде далі й пильно розглядає будинки. Які тут магазини! Найбідніший з них виглядає імпозантніше, ніж його, що вважається найкращим у Варшаві. Будинки з тесаного каменю, майже на кожному поверсі – балкони або балюстради вздовж цілого поверху. "Дивлячись на цей Париж, можна подумати, що парижани мають потребу безперестанно спілкуватися якщо не в кафе, то на балконах", – думає Вокульський.

І дахи якісь оригінальні: високі, наїжачені цегляними та бляшаними коминами. А на вулицях на кожному кроці перед тобою постає то дерево, то ліхтарний стовп, то кіоск, то якась колона з кулею та шпильми зверху. Життя кипить тут з такою силою, що не може задовольнитись рухом нескінченних валок екіпажів, спорудженням шестиповерхових кам'яних будинків, воно ще бризкає з стін у вигляді статуй та барельєфів, з дахів – у вигляді стрілчастих оздоб та з вулиць – у вигляді незліченних кіосків.

Вокульському здається, ніби він із стоячої води потрапив і митом в окріп, який "клекаче, бризкає й шумить"...^[100] Він, людина зріла й енергійна в звичних умовах, відчув себе тут несміливою дитиною, для якої все навколо – нове.

Тим часом життя круг нього далі "клекаче, бризкає й шумить". Кінця не видно юрбі, екіпажам, деревам, сліпучим вітринам і навіть самій вулиці. Голова у Вокульського поступово туманіє. Він перестає сприймати галасливу розмову прохожих, потім ніби глухне на вигуки вуличних торговців, нарешті, перестає чути гуркотіння коліс. Потім йому починає здаватись, що він уже десь бачив і такі будинки, і такий рух, і такі кав'ярні; далі він думає, що не таке воно все вже й величне, нарешті в ньому прокидається здатність подивитися на все критично, і він каже собі, що коли в Парижі

французьку мову можна почути й частіше, ніж у Варшаві, то тутешній акцент гірший і вимова менш виразна.

Роздумуючи так, він уповільнює крок і вже перестає давати іншим дорогу. Вирішивши, що тепер уже французи почнуть показувати на нього пальцями, він здивовано помічає, що вони все менш звертають на нього увагу. Побувши одну годину на вулиці, він перетворився на краплю паризького океану.

- Так воно й краще, - шепотів він.

Досі через кожних кільканадцять кроків будинки з лівого або з правого боку розступалися і відкривалась якась бічна вулиця. А зараз суцільна стіна будинків тягнеться на кількасот кроків. Занепокоєний, він поспішає і, нарешті, на велике своє задоволення, доходить до бічної вулиці, завертає трохи за ріг і читає: "Rue St Fiacre"^[101].

В пам'яті його зринає якийсь роман Поль де Кока. Знов бічна вулиця, і знов він читає: "Rue du Sentien"^[102].

- Не знаю, - каже він сам до себе.

За кілька десятків кроків далі бачить: "Rue Poissonpiere"^[103], що пригадує йому якусь кримінальну справу; а потім одна за одною йдуть коротенькі вулички, що виходять до театру "Жімназ". "А це що таке? - думає він, помітивши з лівого боку величезний будинок, не схожий на жоден з тих, які він досі бачив. Це велетенський кам'яний прямокутник, а в ньому ворота з округлим склепінням. Це, напевне, ворота, які стоять на перехресті двох вулиць. Поруч з ними будка, коло якої спиняються омнібуси; майже навпроти - кафе і тротуар, відгороджений від бруку залізною балюстрадою.

Кроків за триста далі - другі такі самі ворота, а між ними в правий і лівий бік пролягає широка вулиця. Рух тут ще потужніший, цією вулицею їздять омнібуси аж трьох гатунків і трамваї.

Вокульський дивиться праворуч і бачить два ряди ліхтарів, два ряди кіосків, два ряди дерев і два ряди шестиповерхових будинків, що тягнуться на відстань, яка дорівнює Краківському Передмістю і Новому Світові разом. Вулиці не видно кінця, тільки десь далеко вона підноситься до неба, дахи зливаються з землею, і все зникає. "Нехай я навіть заблукаю і спізнюсь на нараду, однак піду в той бік!" - думає Вокульський.

Раптом на повороті його обминає молода жінка; її постать і хода викликають у нього сильне хвилювання. "Вона?.. Ні... По-перше, вона залишилася в Варшаві, а по-друге, я зустрічаю вже другу таку... Обман зору..."

Проте він одразу втрачає силу і навіть пам'ять. Стоїть на перехресті двох обсаджених деревами вулиць і зовсім не пам'ятає, відкіля прийшов. Його поймає панічний страх, знайомий людям, які заблукали в лісі. На щастя, під'їжджає однокінний фаетон, кучер якого приязно усміхається до нього.

- "Гранд-отель", - каже Вокульський, сідаючи.

Візник доторкається рукою до капелюха і гукає:

- Вперед, Лізетко!.. Цей благородний чужоземець поставить тобі за швидку їзду кухоль пива!

Потім, сівши боком до Вокульського, каже:

- Одне з двох, громадянине: або ви тільки сьогодні приїхали, або добре поснідали?..

- Сьогодні приїхав, - відповів Вокульський, заспокоєний виглядом його повного, червоного безбородого обличчя.

- І трохи випили, це зразу видно, - зауважує візник. - А таксу знаєте?

- Мені байдуже.

- Вперед, Лізетко!.. Дуже мені сподобався цей чужоземець, і я думаю, що тільки такі й повинні приїжджати на нашу виставку. А ви певні, громадянине, що нам треба їхати саме до "Гранд-отелю"? - звертається він до Вокульського.

- Цілком певний.

- Вперед, Лізетко!.. Цей чужоземець збуджує в мені пошану. Ви, громадянине, бува, не з Берліна?

- Ні.

Візник деякий час дивиться на нього, потім каже:

- Тим краще для вас. Правда, я не маю претензії до пруссаків, хоч вони й загарбали у нас Ельзас і чималий кусень Лотарингії, але що не люблю, то таки не люблю, коли у мене за спиною сидить німець. Ну, то відкіля ж ви, громадянине?

- З Варшави.

- Ah, са!^[104] Прекрасна країна! Багата країна... Вперед, Лізетко!.. Значить, ви - поляк? Я знаю поляків... Он де площа Опери, громадянине, а ото "Гранд-отель".

Вокульський кинув візникові три франки, вбіг у ворота, а з них на четвертий поверх. Коло номера його зустрів привітною усмішкою слуга й подав йому записку Сузіна й пачку листів.

- До вас багато відвідувачів... і багато відвідувачок! - сказав слуга, лукаво поглядаючи на нього.

- Де вони?

- В приймальні, в бібліотеці, в їдальні... Мсьє Жюмар уже нетерпеливиться...

- Хто це мсьє Жюмар?

- Дворецький ваш і пана Сюзена... Дуже здібний чоловік і міг би вам багато чим прислужитися... аби був певний, що одержить... так, з тисячу франків нагороди, - так само лукаво говорить слуга.

- Де ж він?

- На другому поверсі, в вашій приймальні. Мсьє Жюмар дуже здібний чоловік, але і я міг би стати в пригоді вашому превосходительству, хоч моє прізвище й Міллер. Насправді я ельзасець і даю слово честі, замість брати від вас, я щоденно платив би вам по десять франків, аби тільки нам поквитатися з пруссаками.

Вокульський увійшов у помер.

- Найбільше остерігайтесь пане, отієї баронеси, яка вже дожидає в бібліотеці, хоч мала прийти о третій годині... Можу заприсягтися, що вона німкеня. Не даром же я

ельзасець...

Останні слова Міллер промовив півголосом і вийшов у коридор.

Вокульський розпечатав записку Сузіна і прочитав: "Засідання почнеться аж о восьмій. У тебе залишається багато вільного часу, отже, поговори там з відвідувачами, а особливо з жіноцтвом. Я вже, їй-богу, застарий, щоб усім їм догодити".

Вокульський почав переглядати листи. Це були переважно реклами купців, перукарів, зубних лікарів, просьби про допомогу, пропозиції розкрити якісь таємниці, навіть відозва Армії порятунку.^[105]

Серед безлічі листів вразив Вокульського такий: "Молода, елегантна і пристойна особа хоче оглянути з Вами Париж. Видатки пополовині. Відповідь залишити у швейцара готелю".

- Оригінальне місто! - зауважив Вокульський.

Другий, ще цікавіший лист був від тієї баронеси, що мала прийти о третій годині на побачення в бібліотеку.

- Значить, через півгодини...

Він подзвонив і сказав подати в номер сніданок. Через кілька хвилин йому принесли шинку, яйця, біфштекс, якусь невідому рибу, кілька пляшок різноманітних напоїв і філіжанку чорної кави. Він їв усе з вовчим апетитом, пив не гірше, потім сказав Міллерові провести його в приймальню.

Слуга вийшов з ним у коридор, натиснув гудзика від дзвінка, щось сказав у рупор і ввів Вокульського в ліфт.

За хвилину він опинився на другому поверсі, і як тільки відчинилися двері ліфта, перед ним постав якийсь елегантний пан з невеликими вусами, у фракі й білому галстуку.

- Жюмар... - відрекомендувався пан, уклонившись.

Вони пройшли кілька кроків коридором, і Жюмар відчинив двері розкішного салону. Вокульський мало не поточився назад, побачивши золочені меблі, величезні дзеркала та барельєфи на стінах. Посеред салону стояв великий стіл, накритий дорогою скатеркою і завалений паперами.

- Можна впустити відвідувачів? - спитав Жюмар. - Ці, мені здається, не дуже небезпечні. Насмілюся тільки звернути вашу увагу на баронесу. Вона чекає в бібліотеці.

Він поважно вклонився і вийшов у другий салон, який, видно, був дожидальною. "Чи не вклепався я, бува, хай йому чорт, в якусь халепу?" - подумав Вокульський.

Тільки що він сів за стіл і взявся переглядати папери, як увійшов лакей у голубому фракі з золотими галунами й подав йому візитну картку на підносі. Вокульський прочитав: "Полковник" - і якесь прізвище, котре нічого йому не говорило.

- Проси.

В салон увійшов ставний мужчина з сивою еспаньйолкою, такими ж вусами і червоною стьождкою в петлиці сюртука.

- Я знаю, пане, що у вас мало часу, через те говоритиму стисло, - сказав полковник

з легким поклоном. – Париж з усіх поглядів чудове місто: тут є де розважитись і є чого повчитися; але тут потрібний досвідчений гід.

Оскільки я знаю всі музеї, картинні галереї, театри, клуби, пам'ятники, урядові і приватні установи – словом, усе... то чи не захотіли б ви...

– Залишіть, будь ласка, свою адресу, – відповів Вокульський.

– Я володію чотирма мовами, маю знайомства в художніх, літературних, наукових та промислових колах...

– В даний момент не можу дати вам відповіді, – перебив його Вокульський.

– Мені з'явиться до вас чи ждати вашого повідомлення?

– Я відповім вам листовно.

– Прошу не забувати за мене, – відповів гість, встав, уклонився і вийшов.

Лакей приніс другу візитну картку, і незабаром показався другий гість. Це був гладкий і рум'яний чоловік, чимось схожий на власника магазину шовкових тканин. Він кланявся весь час, ідучи від дверей до столу.

– Що вам, пане, потрібно? – спитав Вокульський.

– Як, ви не догадалися, прочитавши прізвище Ескабо? Ганібала Ескабо? – дивувався гість. – Гвинтівка Ескабо робить сімнадцять пострілів за хвилину, а зразок, який я матиму честь вам показати, викидає тридцять куль.

У Вокульського було таке здивоване обличчя, що Ганібал Ескабо й сам почав дивуватися.

– Я гадаю, що не помилився? – спитав він.

– Ви таки помилились, пане, – відповів Вокульський. – Я галантерейний купець і гвинтівками не цікавлюсь.

– А мені казали... по секрету... – з притиском сказав Ескабо, – що панове...

– Вас неправильно поінформували.

– В такому разі прошу пробачення. – Це, мабуть, у якомусь іншому номері!.. – говорив гість, виходячи і кланяючись.

На сцені знову появився блакитний фрак з білими штанами – і новий гість. Це був маленький, худорлявий, чорний чоловічок з неспокійними очима. Він майже вбіг у салон, впав на стілець, озирнувся на двері і, присунувшись до Вокульського, почав притишеним голосом:

– Вас, пане, це, напевне, здивує, але... справа дуже важлива... надзвичайно важлива... Цими днями я зробив величезне відкриття щодо рулетки. Треба тільки разів шість-сім подвоювати ставку...

– Пробачте, але я цим не займаюся, – перебив його Вокульський.

– Ви мені не вірите?.. Ну, це цілком природно... У мене якраз при собі маленька рулетка... Можемо спробувати...

– Пробачте, але зараз я не маю часу.

– Лише три хвилини... одну хвилину...

– Навіть півхвилини.

– То коли ж мені прийти? – спитав збентежений гість.

- В усякому разі, не скоро.
- То позичте мені принаймні сто франків на прилюдні випробування...
- Можу запропонувати п'ять, - відповів Вокульський, дістаючи гаманця.
- О ні, пане, дякую... Я не авантюрист... А втім, давайте... завтра я вам їх поверну. А ви тим часом, може, надумаетесь...

Наступний гість, чоловік товстий і кремезний, з цілою низкою мініатюрних орденів на лацкані сюртука, пропонував Вокульському диплом доктора філософії, орден або титул і був дуже здивований, коли пропозиції його не були прийняті. Він вийшов, навіть не попрощавшись.

Після нього настала кількахвилинна перерва. Вокульському здалося, що він чує шелест жіночої сукні в дожидальні. Він напружив слух... В цей час лакей доповів про баронесу.

Знову довга пауза - і в салон - увійшла така елегантна і вродлива жінка, що Вокульський мимоволі встав із крісла. Їй було, мабуть, під сорок літ: висока, правильні риси обличчя, аристократична постава.

Вокульський мовчки показав їй на крісло. Коли дама сіла, він помітив, що вона схвильована і жмакає в руках вишивану хустинку. Раптом вона заговорила, гордо дивлячись йому в очі:

- Ви мене знаєте?
- Ні, пані.
- Ви не бачили навіть моїх портретів?
- Не бачив.
- То ви, мабуть, ніколи не були ні в Берліні, ні в Відні.
- Не був.

Дама глибоко зітхнула.

- Тим краще, - сказала вона, - я буду сміливіша. Я зовсім не баронеса... Але хто саме, це не має значення. Тимчасово я опинилася в скрутному становищі... Мені потрібно двадцять тисяч франків. А тому що я не хочу в тутешніх ломбардах заставляти свої дорожчизни... Ви мене розумієте?

- Ні, пані.
- Я можу продати вам важливу таємницю...
- Я не маю права купувати таємниці, - відповів трохи збентежений Вокульський.

Дама ворухнулася в кріслі.

- Не маєте права? То чого ж ви сюди приїхали?.. - сказала вона з легкою усмішкою.
- І все-таки не маю права.

Дама встала.

- Ось тут адреса, - жваво сказала вона, - по якій мене можна знайти протягом двадцяти чотирьох годин, а тут... записка, над якою ви, може, трохи подумаете. Бувайте.

Вона з шелестом вийшла. Вокульський розгорнув записку і прочитав відомості про себе і про Сузіна, які звичайно вписуються в паспорт. "Ну, зрозуміло, - думав

Вокульський. – Міллер прочитав мій паспорт і зробив з нього виписки, навіть з помилками: "Воклюскі". Що за чорт! Невже вони вважають мене за дитину?"

Відвідувачів уже не було, і Вокульський викликав до себе Жюмара.

– Що, пане, накажете? – спитав елегантний дворецький.

– Хотів з вами поговорити.

– Приватно? В такому разі дозвольте сісти. Вистава скінчилась, костюми винесені на склад, актори стають рівноправними особами.

Він сказав це трохи іронічним тоном і поведився як дуже добре вихована людина. Вокульський дивувався все більше.

– Скажіть, будь ласка, що воно за люди? – спитав він.

– Оці, котрі були у вас? Люди, як і всі інші: гіді, винахідники, посередники. Кожен працює, як уміє, і намагається продати свою працю якнайдорожче. А що вони люблять заробити, якщо вдасться, більше, ніж варта їхня праця, то це вже суто французька риса.

– Ви не француз?

– Я?.. Народився в Відні, вчився в Швейцарії і Німеччині, довгий час жив в Італії, Англії, Норвегії, Сполучених Штатах... Моє прізвище найкраще визначає мою національність^[106]; я є тим, в чийй оборі живу: волом поміж волами, конем поміж кіньми. А поскільки я знаю, відкіля у мене гроші, і люди про це знають, то до всього іншого мені нема діла.

– Я вас не розумію, – сказав Вокульський.

– Знаєте, – говорив далі Жюмар, тарабанячи пальцями по столі, – я дуже багато вештався по світі, щоб надавати значення національності. Для мене існують тільки чотири національності, незалежно від мови. Номер перший – ті, про котрих я знаю, відкіля у них гроші і на що вони їх витрачають. Номер другий – ті, про котрих знаю, відкіля вони гроші беруть, але не знаю, на що вони їх витрачають. Номер третій – видатки відомі, а прибутки ні.

І нарешті номер четвертий – ті, про яких мені невідомо, ні відкіля вони беруть гроші, ні на що їх витрачають.

Про пана Ескабо я знаю, що він має прибутки від трикотажної фабрики, а витрачає їх на виробництво якоїсь пекельної зброї, отже, я його поважаю. Щодо баронеси, то я не знаю, ні відкіля вона бере гроші, ні на що їх витрачає, тому я не вірю їй.

– Я купець, пане Жюмар, – сказав Вокульський, трохи ображений цією теорією.

– Знаю. А крім того, ви ще приятель пана Сюзена, що також дає певний процент. Зрештою, мої зауваження стосуються не вас: я висловив їх як сентенції, які, сподіваюсь, будуть мені оплачені.

– Ви філософ, пане Жюмар, – буркнув Вокульський.

– Навіть доктор філософії двох університетів, – повідомив Жюмар.

– І виконуєте роль...

– Лакея? – хотіли ви сказати, перебив, сміючись, Жюмар. – Працюю, щоб заробити на прожиток і забезпечити собі на старість ренту. А про звання мені байдуже: їх у меле

вже стільки було!.. Світ подібний до аматорського театру, отож непристойно хапатися за перші ролі і відмовлятися від другорядних. А втім, кожна роль хороша, аби тільки артистично її зіграти та не ставитись до неї надто серйозно.

Вокульський ворухнувся. Жюмар встав із стільця й, галантно вклонившись, промовив:

- До ваших послуг, пане Вокульський.

І вийшов із салону.

- Гарячка у мене, чи що? - прошепотів Вокульський, стискаючи голову руками. - Я знав, що Париж дивне місто, але щоб аж настільки дивне...

Глянувши на годинник, він побачив, що було лише пів на четверту.

- До засідання ще більш як чотири години, - пробурмотів він, відчуваючи, що його огортає тривога на думку: як збути цей час? Він побачив уже стільки нового, розмовляв із стількома новими людьми, а воно допіру пів на четверту!..

Його мучив якийсь неспокій, чогось йому бракувало. "Може, знову чого-небудь з'їсти? Ні. Може, почитати?

Теж ні. Може, з ким-небудь поговорити? Ні, наговорився вже понікуди!" Люди обридли йому; найменш неприємні з них були ті, що хворіли на манію винахідництва, та дивак Жюмар із своєю класифікацією людського роду.

Йому бракувало відваги повернутися в свій номер з величезним дзеркалом; то що ж йому залишилось, як не оглядати паризькі визначні місця та пам'ятники? Він сказав слугі провести себе в ресторан "Гранд-отелю". Все тут було розкішне і грандіозне, починаючи від стін, плафона та вікон і кінчаючи розмірами та кількістю столів. Ало Вокульський не придивлявся до всього цього; втупивши очі в одну з величезних золочених люстр, він думав: "Коли вона досягне віку баронеси... вона, що звикла витрачати десятки тисяч за рік, хто його знає, чи по піде вона стежкою баронеси? Адже ж і та жінка була молодою, і за нею міг шаленіти отакий навіжений, як я, і вона не питала, відкіля беруться гроші... А тепер знає: з торгівлі таємницями!.. Будь прокляте середовище, яке виростило таку красу й таких жінок!"

В залі йому було тісно, і він вибіг на вулицю, щоб поринути в її вир. "Тоді я ходив ліворуч, - подумав він, - тепер піду праворуч".

Мандрівка наосліп по велетенському місту була для нього єдиною річчю, в якій він знаходив якусь гірку розвагу. "Якби ж я в цій юрмі міг загубитися..." - подумав.

Він повернув праворуч, обійшов одну невелику площу і вийшов на другу - дуже велику, густо обсажену деревами. Посеред неї стояла велика прямокутна будівля з колонами, схожа на грецький храм; великі бронзові її двері були вкриті барельєфами, зверху на фронтоні - теж барельєф, що зображав, мабуть, страшний суд.

Він обійшов будівлю навкруги й подумав про Варшаву.

З якими зусиллями там споруджуються будівлі невеликі, невисокі й нетривкі, коли тут людська енергія, немов жартома, споруджує величні озії і залишає ще в запасі стільки сили, що її вистачає на численні оздоби.

Побачивши навпроти коротку вулицю, а за нею величезну площу з високою

колоною, Вокульський пішов у той бік. Чим ближче він підходив, тим вище виростала колона і ширшала площа. Поперед колони і за нею били великі фонтани; направо й наліво тяглися, мов садки, великі купи дерев, що вже почали жовкнути; в глибині видно було річку, по якій стелився дим проворного пароплава.

Площею проїжджало порівняно небагато екіпажів, зате гуляло багато дітей з матерями й боннами. Часто траплялися військові різних видів зброї, десь грав оркестр.

Вокульський наблизився до обеліска й зачудовано спинився. Обеліск стояв у центрі велетенської площі верстов зо дві завдовжки і з півверстви завширшки. Позад нього розлігся парк, попереду – довжелезна алея. По обидва боки алеї тяглися сквери й палаци, а вдалині, на узгір'ї, височіла грандіозна арка. Вокульський відчував, що для позначення краси цього місця у нього не знайдеться відповідних епітетів та ступенів порівняння.

– Ото площа Згоди, а то обеліск з Люксора (справжнісінький, добродію!), за нами Тюільрійський сад, поперед мас Єлісейські Поля, а там, в кінці, Арка Зорі...

Вокульський оглянувся й побачив, що коло нього вертиться якийсь добродій в темних окулярах і досить драних рукавичках.

– Ми можемо туди пройти... Божественна прогулянка!.. Ви бачите, добродію, який тут рух!.. – казав незнайомий.

Він раптом замовк, швидко одійшов убік і зник між двома екіпажами. Натомість до Вокульського підійшов якийсь військовий у короткій пелерині, з каптуром на плечах. Військовий з хвилину розглядав Вокульського і, усміхнувшись, сказав:

– Ви чужоземець? Будьте обережні з вибором знайомих у Парижі.

Вокульський машинально доторкнувся до бічної кишені сюртука, та вже не відчув там срібного портсигара. Він почервонів, чемно подякував військовому в пелерині, але не признався про те, що у нього пропало. Він пригадав визначення Жюмара і подумав, що вже знає джерело прибутків добродія в драних рукавичках, але ще не знає його видатків. "Жюмар має рацію, – подумав він. – Злодії не такі небезпечні, як люди, котрі невідомо відкіля здобувають доходи..." І він пригадав, що в Варшаві таких людей дуже багато, "Може, через те там і немає великих споруд та тріумфальних арок..."

Він ішов Єлісейськими Полями, і в нього аж голова паморочилась від руху нескінченних валок карет та екіпажів, поміж якими просувалися вершники та амазонки.

Йшов, відганяючи від себе похмурі думки, що кружляли над ним, мов зграї кажанів. Йшов і боявся оглянутись: йому здавалось, що на цій вулиці, яка кипіла веселощами та розкішшю, він сам – як той розтоптаний черв'як, що волоче за собою свої нутрощі.

Він дійшов до Арки Зорі й помалу повернув назад.

А коли доходив до площі Згоди, побачив поза Тюільрійським садом величезну чорну кулю, що швидко підіймалася вгору, потім трохи постояла на одному місці й почала плавно опадати вниз. "Ага, то це і є повітряна куля Жіфарда! – подумав Вокульський. – Шкода, що сьогодні я не маю часу!"

З площі він звернув у якусь вулицю, де по праву руку тягнувся сад, обгороджений

чавунними штахетами і стовпами, на яких стояли вази, а по ліву – ряд кам'яних будинків з округлими дахами, з лісом цегляних і бляшаних коминів та з нескінченними балюстрадами... Йшов поволі і з тривогою думав, що вже після восьмигодинного перебування Париж починає йому обридати. "Як же так! – подумав він, – А виставка, а музеї, а повітряна куля?.."

Йдучи далі вулицею Ріволі, він десь о сьомій дійшов до площі, на якій височіла самотня, як палець, готична вежа, обсаджена деревами та обгороджена низькою чавунною огорою. Звідси знову розходилося у різні боки кілька вулиць. Вокульський відчув, що стомився, підкликав фіакр і через півгодини опинився в готелі, поминувши по дорозі знайомі вже ворота Сен-Дені.

Засідання з судновласниками та морськими інженерами затяглося до півночі, причому було випито чимало пляшок шампанського. Вокульський, якому доводилось виручати Сузіна в розмові та одночасно робити багато записів, аж тепер цілком заспокоївся. Він бадьоро піднявся до себе в помер і, не звертаючи уваги на докучливе дзеркало, ліг у ліжку й розгорнув вміщену в "Путівнику" карту Парижа.

– Нічого собі! – пробурмотів він. – Близько ста квадратних верстов площі, два мільйони населення, кілька тисяч вулиць і кільканадцять тисяч екіпажів загального користування!

Потім пробіг очима довгий список найвизначніших паризьких будівель, і йому стало соромно від думки, що він ніколи не зможе орієнтуватися в цьому місті. "Виставка... Собор Паризької матері божої... Центральний ринок... Площа Бастилії... Церква святої Магдалини...

Каналізаційні колектори...^[107] Просто голова йде обертом!"

Він погасив свічку. На вулиці було тихо, в вікно лилося сіре світло ліхтарів, немов проціджене крізь хмари. Але у Вокульського шуміло й дзвеніло в вухах, а перед очима вставали то гладенькі, мов паркет, вулиці, то обгороджені залізними штахетами дерева, то велетенські будинки з тесаного каменю, то суцільний потік людей та екіпажів, які невідомо відкіля з'являлися й невідомо куди поспішали. Придивляючись до цих побіжних образів, він став засинати й подумав, що цей перший день в Парижі, однак, запам'ятається йому на все життя.

Потім йому снилось, що це море будинків, ліс статуй та нескінченні ряди дерев валяться на нього, а сам він спить у величезному склепі – самотній, спокійний і майже щасливий. Спить, ні про що не думає, ні про що не пам'ятає, і проспав би так вічність, аби... не ота краплина гіркоти, що лежить десь чи в ньому, чи коло нього, така крихітна, що її не добачить людське око, і така гірка, що могла б отруїти весь світ.

З того дня, коли Вокульський вперше поринув у паризьке життя, для нього почалося майже містичне існування. За винятком тих кількох годин, які він відсиджував на нарадах Сузіна з кораблебудівниками, Вокульський був цілком вільний і використовував цей час на безладні прогулянки по місту. Він підряд за алфавітом вибирав у путівнику яку-небудь місцевість і їхав туди в відкритому екіпажі. Виходив нагору сходами, обходив навколо великі будівлі, спинявся перед найцікавішими

експонатами і тим самим фіакром, найнятим на цілий день, переїжджав до іншого кварталу, також визначеного за алфавітом. А тому що його найбільше лякала бездіяльність, то вечорами він вивчав план міста, викреслював оглянуті вже пункти й робив нотатки.

Інколи в цих екскурсіях його супроводив Жюмар і водив у місця, не зазначені в путівниках: в торговельні склади, в квартири ремісників, в кімнати студентів, в кафе та ресторани на найглухіших вулицях. І аж там Вокульський знайомився з справжнім життям Парижа.

Під час цих мандрівок він вилазив на вежі: Сен-Жак, Собору Паризької катері божої і Пантеону, піднімався ліфтом на Трокадеро, спускався в каналізаційні колектори та в оздоблені людськими черепами катакомби, відвідав виставку, Лувр, музей Клюні, Булонський ліс і паризькі кладовища, кафе "Ротонду" і "Гран-Балькон", фонтани, школи й лікарні, Сорбонну, фехтувальні зали, торговельні ряди, консерваторію, різниці й театри, біржу, Липневу колону і храми. Всі ці видовища творили навколо нього хаос, якому цілком відповідав хаос в його душі.

Часто перебираючи в думках усе бачене – від виставочного палацу, що мав дві верстви в окружності, до перлини в короні Бурбонів, не більшої за горошину, – він пиґав себе: "Чого я, власне, хочу?.." І виходило, що він не хотів нічого. Ніщо не полонило його уваги, не прискорювало биття серця, не спонукувало до діяльності. Якби йому за те, що пройде пішки від кладовища Монмартр до кладовища Монпарнас, віддали весь Париж, але з умовою, щоб ця прогулянка його розважила і схвилювала, – він відмовився б пройти ці п'ять верстов. А він же проходив щодня по десятку верстов лише для того, щоб заглушити в собі спогади.

Не раз він сам собі здавався істотою, яка через випадковий збіг обставин народилася лише два дні тому отут, на паризькому брукові, а все, що тривожило його пам'ять, було тільки обманом, якимось забутим сном, що ніколи в дійсності не існував. Тоді він говорив собі, що цілком щасливий, їздив з одного кінця Парижа в другий і, мов шалений, пригорщами розкидав луїдори.

– Однаково! – казав він сам собі.

Аби тільки не ота краплина гіркоти, така крихітна й така пекуча! Інколи на тлі сірих днів, коли йому здавалося, що на його голову валиться весь цей світ палаців, фонтанів, статуй, картин і механізмів, траплявся випадок, який нагадував йому, що він – не примара, а жива людина, хвора на рак душі.

Якось він був у театрі "Вар'єте" на вулиці, Монмартр, недалеко від свого готелю. Того вечора ставили три веселі п'єски, в тім числі оперетку. Він пішов туди, щоб забутись. Як тільки піднялась завіса, хтось з акторів промовив плаксивим голосом: "Коханець все може вибачити своїй коханці, крім другого коханця..."

– Інколи доводиться вибачати і трьох, і чотирьох! – зауважив француз, що сидів поруч з Вокульським, і засміявся.

Вокульському перехопило дух, йому здалося, що під ним розступається земля, а стеля валиться на голову. Він не міг більше витримати, встав з свого місця, яке, на

нещастя, було посеред залу і, наступаючи на ноги-глядачам, облитий холодним потом, утік з вистави.

Він поспішав до свого готелю і вбіг у перше, яке трапилось, кафе на розі вулиці. Про що його питали, що він відповідав, не міг згадати. Пам'ятав тільки, що йому подали коньяк у графині, позначеному рисками, які відповідали обсягові чарки.

Вокульський пив і думав: "Старський – це другий коханець, Охоцький – третій...

А Росії?.. Росії, якому я влаштував овації і носив у театр подарунки... Ким був він? Який же я дурень! Та ця ж жінка Мессаліна, якщо не тілом, то духом. І я, я повинен шаленіти за нею?.. Я!.."

Він відчув, що обурення заспокоює його; коли підійшов гарсон, щоб розрахуватись... графин був порожній. "Виходить, коньяк заспокоює..." – подумав він.

З того часу, коли йому зустрічалась жінка, в руках, в убранні або в обличчі якої він бачив щось незбагненно знайоме, Вокульський заходив у кафе й випивав графин коньяку. І тільки тоді він сміливо міг думати про панну Ізабеллу і дивувався, як це такий чоловік, як він, міг любити таку жінку. "Але я, мабуть, заслуговую на те, щоб бути першим і останнім..." – думав він.

Графин спорожнявся, а він, схиливши голову на руки, куняв, на втіху гарсонів та публіки.

І знову цілими днями оглядав виставку, музеї, артезіанські колодязі, школи й театри – не для того, щоб узнати щось нове, а для того, щоб заглушити спогади.

Потроху, на тлі глухого невиразного страждання, у нього почало народжуватись питання: чи є в структурі Парижа якась послідовність, система? Чи існує предмет, з яким можна його порівняти, і порядок, до якого його можна пристосувати.

Відкіля не подивись, з Пантеону чи з Трокадеро, Париж здавався однаковим; це було море будинків, порізане тисячами вулиць, нерівні дахи – як хвилі, комини – як бризки піни, а вежі та колони – як вали.

– Хаос! – казав сам собі Вокульський. – Але інакше й не може бути там, де зливаються мільйони зусиль. Велике місто – як хмара куряви: контури його випадкові, а в структурі не може бути логіки. Якби ця логіка була, її давно збагнули б автори путівників, – на те ж вони й існують.

І він придивлявся до плану міста, кепкуючи з власних зусиль щось у ньому збагнути. "Тільки одна людина, до того ж людина геніальна, може створити якийсь стиль, якийсь план, – думав він. – Але щоб мільйони людей, які працюють протягом століть і нічого одне про одного не знають, могли витворити якусь логічну цілість, – це просто неймовірно".

Але поступово, на своє велике здивування, він спостеріг, що Париж будований кільканадцять століть мільйонами людей, які не знали одне одного й не думали ні про які плани, все-таки цей план має, становить єдину цілість, і навіть досить логічну.

Насамперед його вразило те, що Париж схожий на величезне блюдо: дев'ять верстов завширшки з півночі на південь і одинадцять завдовжки – зі сходу на захід. В південній Частині блюдо було розколоне – це по ньому дугою проходила Сена від

південно-східного кутка через середину міста і завертала до південно-західного кутка. Такий план могла б накреслити восьмирічна дитина. "Ну, гаразд, – думав Вокульський, – але де тут якийсь порядок у розміщенні визначних будівель? Собор Паризької матері божої з одного боку, Трокадеро – з другого, а Лувр, а біржа, а Сорбонна!.. Хаос, та й годі..."

Проте, пильніше придивившись до плану Парижа, Вокульський помітив те, чого не помітили не тільки самі парижани (що було не так дивно), але й путівник Бедекера, який претендував на досконале знання Європи.

Незважаючи нібито на хаос, Париж має план, має логіку, хоч будували його кільканадцять століть мільйони людей, які не знали одне одного і зовсім не думали про логіку і стиль.

В Парижі є те, що можна назвати хребтом, центральною віссю міста.

Венсенський ліс лежить на південно-східній окраїні Парижа, а узлісся Булонського – на північно-західній.

Отож ця центральна вісь схожа на величезну гусінь (завдовжки майже шість верстов), яка, знудившись в Венсенському лісі, поповзла на прогулянку в Булонський.

Кінцем хвоста вона впирається в площу Бастилії, головою в Арку Зорі, а тулуб майже прилягає до Сени, причому шию її становлять Єлісейські Поля, торс – Тюільрі і Лувр, хвіст – Ратуша, Собор Паризької матері божої і, нарешті, Липнева колона на площі Бастилії.

У цієї гусені багато довгих і коротких ніжок. Починаючи від голови, перша пара ніжок тягнеться: з лівого боку – до Марсового поля, Трокадеро і виставки, з правого – до Монмартрського кладовища. Друга пара ніжок (трохи коротших) з лівого боку сягає Військової академії, Палацу інвалідів і Палати депутатів, з правого – церкви святої Магдаліїнї й опери. Далі (в напрямку до хвоста) йдуть: Академія красних мистецтв, з правого – Пале-Ронль, банк і біржа; з лівого боку Французький інститут і Монетний двір, з правого – Центральний ринок; з лівого – Люксембурзький палац, музей Клюні й Медична академія, з правого – площа Республіки з казармами принца Євгенія.

Крім центральної осі й правильності загального контура міста, Вокульський помітив (про це між іншим говорилося і в довідниках), що в Парижі існують різноманітні види людської праці і що розміщені вони в певному порядку. Між площею Бастилії та площею Республіки зосереджені промисловість і ремесла; навпроти них, по другий бік Сени, лежить Латинський квартал – зосередження учнів і вчених. Поміж Оперою, площею Республіки та Сеною згромаджені експортна торгівля і фінанси; поміж Собором Паризької матері божої, Французьким інститутом та Моппарнаським кладовищем туляться залишки аристократичних родин; від опери до Арки Зорі тягнеться дільниця скоробагатьків, а навпроти, на лівому березі Сени, поруч Палацу інвалідів та Військової академії, – резиденція воячини та всесвітніх виставок.

Ці спостереження викликали у Вокульського нові думки, які раніш не приходили йому в голову або були дуже невиразні. Значить, велике місто, як і рослина або тварина, має, свою анатомію і фізіологію. Значить, праця мільйонів людей, які так

голосно кричать про свою свободу, дає ті самі наслідки, що й робота бджіл, які будують правильної форми стільники, робота мурах, які будують гостроверхі горбки, або хімічних сполук, що утворюють правильної форми кристали.

Отже, життям суспільства керує не випадок, а непорушний закон, який, немов на сміх над людською пихою, так виразно виявився в житті найлегковажнішого народу, французів! Правила ними Меровінги й Каролінги, Бурбони й Бонапарта, було у них три республіки й періоди анархії, була інквізиція й атеїзм, їхні правителі й міністри змінювалися, як жіночі моди або хмари на небі... І, незважаючи на безліч змін, Париж все виразніше набував форми блюда, розколеного Сеною; все ясніше вирізнялася в ньому центральна вісь, що йде від площі Бастилії до Арки Зорі, все наочніше розмежовувались квартали – вчений і промисловий, аристократичний і торговельний, військовий і буржуазний.

Ту саму непохитну закономірність спостеріг Вокульський в історії кільканадцяти найзнаменитіших паризьких родин. Дід, скромний ремісник, працював на вулиці Темпл по шістнадцять годин на добу; його син, скуштувавши плодів науки в Латинському кварталі, відкрив велику майстерню на вулиці Сент-Антуан; внук, заживши ще більшої науки, перебрався, як великий торговець, на вулицю Пуассоньєр, а правнук, вже ставши мільйонером, оселився недалеко від Єлісейських Полів, аби... його дочки могли хворіти на нерви на бульварі Сеп-Жермен. Таким чином, рід, який трудився й нажив багатство коло Бастилії, виснаживши свої сили коло Тюїльрі, згасав коло Собору Паризької матері божої. Топографія міста відповідала історії його мешканців.

Думаючи про цю дивну закономірність фактів, які вважають за випадкові, Вокульський відчував, що, мабуть, єдине, що може вилікувати його від апатії, це отакі дослідження.

– Я дикун, – казав він сам собі, – через те і з'їхав із глузду, але мене врятує цивілізація.

Кожен прожитий у Парижі день викликав у нього нові ідеї, розкривав таємниці його власної душі.

Одного разу, коли він сидів перед кафе й попивав мазагран, до веранди підійшов якийсь вуличний співак і, акомпануючи собі на арфі, заспівав:

Au printemps, la feuille repousse
Et la fleur embellit les pres,
Mignonette, en foulant la mousse,
Suivons les papillons diaphanes.
Vois les se poser sur les roses;
Comme eux aussi je veux poser
Ma levre sur tes levres closes,
Et te ravir un doux baiser!^[108]

І зараз же кілька чоловік гостей повторили останню строфу:

Vois les se poser sur les roses;
Comme eux aussi je veux poser
Ma levre sur tes levres closes,
Et te ravir un doux baiser!

- Дурні! - пробурчав Вокульський. - Не мають заспівати чогось кращого за оцю дурну пісню.

Він устав, похмурий, з болем у серці, і змішався з потоком людей, що метушилися круг нього, кричали, голосно розмовляли і співали, немов випущені з школи діти.

- Дурні, дурні! - повторював він.

Раптом йому спало на думку: а чи не дурень він сам? "Якби всі ці люди, - подумав він, - були схожі на мене, то й Париж був би схожий на дім похмурих божевільних.

Кожен отруював би собі життя якоюсь примарою, вулиці перетворилися б на смітники, а будівлі на руїни. Тим часом вони беруть життя таким, яке воно є, прагнуть до здійснених цілей, почувають себе щасливими і створюють шедеври.

А чого прагнув я? Спочатку хотів винайти перпетуум-мобіле та керовані повітряні кулі, потім хотів посісти становище, до якого мене не допускали мої власні одностудії, нарешті, прагнув жінки, до якої мені майже не вільно наблизитись. І завжди я або жертвував собою, або підпорядковувався ідеям, створеним класами, які хотіли зробити мене своїм слугою і рабом".

І він уявляв собі, як би воно було, коли б, замість народитися в Варшаві, він народився в Парижі. Насамперед, в зв'язку з великою кількістю учбових закладів, він міг би більше навчитися в дитинстві. Потім, навіть якби працював у купця, то зазнав би менше прикrostі й дістав би більше допомоги в науці. Далі, не працював би над перпетуум-мобіле, бо побачив би в тутешніх музеях багато подібних машин, які ніколи не функціонували. А якби взявся за керування повітряними кулями, то знайшов би готові моделі й багато таких самих мрійників, як сам, а якби думка його була практично здійсненна, то дістав би й допомогу.

І нарешті, якби, будучи багатою людиною, закохався в панну-аристократку, то не натрапив би на стільки перешкод, щоб зблизитися з нею. Він міг би ближче з нею познайомитись і або охолов би до неї, або здобув би її взаємність. В усякому разі, до нього не ставилися б так, як до негра в Америці.

А втім, чи можливо в цьому Парижі закохатись до нестями, як закохався він?

Тут закохані не впадають у розпач, а танцюють, співають і взагалі якнайвеселіше проводять час. Якщо не можуть одружитися законно, то живуть на віру; якщо не можуть тримати дітей при собі, то віддають їх нянькам на виховання. Тут любов, мабуть, ніколи не доводила розсудливого чоловіка до шаленства. "Останні два роки мого життя, - думав далі Вокульський, - минули в гонитві за жінкою, від якої я, можливо, відмовився б, аби пізнав її ближче. Всю мою енергію, знання, здібності й

чимале багатство поглинає єдина пристрасть тільки тому, що я купець, а вона якась там аристократка... Чи не кривдить же суспільство само себе в моїй особі?"

Таким чином Вокульський досяг найвищого пункту самоаналізу: визнав недоречність свого становища і вирішив знайти з нього вихід. "Що робити, що робити? – думав він. – Та ясно ж – те, що роблять інші!"

А що вони роблять?.. Насамперед надзвичайно багато працюють; по шістнадцять годин на добу, навіть у неділі і свята. Завдяки цьому тут здійснюється закон природного добору, за яким право на життя здобувають лише найдужчі. Хоровита людина не виживе тут і року, малоздібна загине протягом кількох років, а залишаються тільки найсильніші та найздібніші. Отже, завдяки праці цілих поколінь борців, люди тут можуть задовольнити всі свої потреби.

Величезні каналізаційні колектори забезпечують їх від хвороб, широкі вулиці полегшують доплив повітря; Центральний ринок приставляє їм харчі, тисячі фабрик – одержу й меблі. Якщо парижанин хоче побувати на лоні природи, він їде за місто або в Булонський ліс; якщо хоче зазнати втіхи від мистецтва – йде в картинні галереї Лувру; а якщо хоче здобути знання, то до його послуг музеї та наукові колекції.

Всебічна праця для досягнення щастя – ось сенс паризького життя. Тут проти втоми є тисячі екіпажів, проти нудьги сотні театрів та інших видовищ проти нецтва – сотні музеїв, бібліотек та лекцій. Тут піклуються не тільки про людину, а й про коня, влаштовуючи для нього гладенький брук; тут дбають навіть про дерева: перевозять їх: на спеціальних возах на нові місця, огороджують від шкідників спеціальними залізними огородами, полегшують доступ волозі, навіть лікують в разі захворювання.

Завдяки такій дбайливості кожен предмет в Парижі дає подвійну або потрібну користь. Будинки, меблі, посуд не тільки зручні, а й гарні, служать не тільки для тіла, а й для розуму. І навпаки – витвори мистецтва не тільки прекрасні, а й корисні. При тріумфальних арках та храмах є сходи, якими можна вийти наверх і помилуватися з високості містом. Статуї й картини доступні не тільки митцям; кожен художник чи аматор може копіювати їх в музеях.

Коли француз щось творить, то насамперед піклується про те, щоб витвір його відповідав своєму призначенню, а потім уже, щоб він був гарний. Але цього мало, він піклується ще про його міцність та охайність. Підтвердження цього Вокульський спостерігав на кожному кроці і в кожній речі, починаючи від візків, якими перевозять сміття, і кінчаючи бар'єром, яким одгороджена статуя Венери Мілоської. Він також збагнув, що внаслідок такого господарювання тут не марнується людська праця: кожне покоління передає своїм наступникам найвизначніші твори попередників, доповнюючи їх власним доробком.

Таким чином Париж являє собою ковчег, в якому зберігаються здобутки цивілізації кільканадцяти, якщо не кількох десятиків століть. Тут є "се – від потворних ассирійських статуй та єгипетських мумій до останніх досягнень механіки та електротехніки, від глеків, якими єгиптянки чотири тисячі літ тому носили воду, до велетенських гідравлічних коліс з Сеи-Мор^[109]. "Ті люди, що створювали такі дива або згромаджували

їх в одному місці, – думав Вокульський, – не були такими шаленими неробами, як я".

Думаючи так, він відчував, як його пече сором.

І знов улаштувавши протягом кількох годин справи Сузіна, він тинявся по Парижу. Блукав незнайомими вулицями, поринав у велелюдний натовп, заглиблювався в нібито хаотичний рух речей і подій і на дні цього хаосу знаходив закон і порядок. А для розваги пив коньяк, грав у карти або в рулетку, віддавався розпусті.

Йому здавалося, що в цьому вулканічному вогнищі цивілізації з ним станеться щось незвичайне й почнеться нова ера в його житті. Разом з тим він помічав, що його уривчасті досі знання й погляди поєднуються в щось ціле, в якусь філософську систему, яка пояснює йому багато таємниць світу і його власного життя. "Хто я такий?" – не раз ставив він перед собою питання і поступово формулював відповідь: "Я невдаха. У мене були великі здібності й енергія, але я нічого не зробив для цивілізації. Оці знамениті люди, яких я тут зустрічаю, не мають навіть половини моїх сил, а проте залишають по собі машини, будівлі, витвори мистецтва, нові погляди. А що залишиться по мені?.. Хіба що мій магазин, який уже сьогодні занепав би, коли б його не пильнував Жецький. А я ж не лінувався: працював за трьох, і якби не випадок, то не мав би навіть того, що маю тепер!.."

Потім йому спало на думку: на що він змарнував свої сили й життя?

На боротьбу з оточенням, до якого він ніяк не міг пристосуватись. Коли він хотів учитись, йому заважали, бо в його краю потребували не вчених, а хлопців-слуг та продавців. Коли він хотів служити суспільству, хоч би й ціною свого життя, йому замість дійової програми підсунули утопічні мрії, а потім про нього забули. Коли він шукав роботи, йому її не дали, змусивши піти битою стежкою – одружитися з старшою за нього жінкою задля грошей. Коли він, нарешті, закохався й хотів стати законним батьком родини, жерцем хатнього вогнища, святість якого всі навколо вихваляли, його поставили в безвихідне становище. Так що він навіть не знає, чи жінка, за якою він шаленів, була звичайнісінькою химерною кокеткою, чи, може, так само, як він, заблудила і не знайшла своєї дороги в житті. Зважаючи на її поведінку – це панна на відданні, яка шукає собі найліпшої пари; дивлячись їй в очі, можна подумати, що це ангел, якому земні умовності зв'язали крила. "Якби я міг задовольнитись кількома десятками тисяч доходу на рік та партнерами в віст, я був би найщасливішою людиною в Варшаві. Але тому, що, крім шлунку, я маю ще й душу, яка прагне знання й кохання, то я там загинув би. На тій широті не дозрівають ні певного гатунку рослини, ні певного гатунку люди..."

Широта!.. Якось, будучи в обсерваторії, він глянув на кліматичну карту Європи і запам'ятав, що середня температура Парижа на п'ять градусів вища за температуру Варшави. Отже, Париж має за рік на дві тисячі градусів тепла більше, ніж Варшава. А тому що тепло – це могутня і, може, єдина творча сила, то... загадка відгадана. "На півночі холодніше, рослинний і тваринний світ бідніший, отже, там людині важче прохарчуватися. Та це ще не все: там людина ще змушена витрачати багато праці на спорудження теплого житла та виготовлення теплого одягу. Француз в порівнянні з

жителями півночі має більше вільного часу й сил, отже, має можливість зужити їх на творчу працю. Якщо до несприятливих кліматичних умов додати ще аристократію, яка загарбала всі нагромаджені народом багатства та розтринькала їх на безглузду розпусту, то стане зрозуміло, чому видатні люди не тільки не можуть там розвиватися, а просто приречені на загибель".

- Ну, я-то, не загину!.. - пробурмотів він із злістю.

І вперше у нього виразно постав план - не повертатись на батьківщину. "Продам магазин, - думав він, - звільню з обігу свій капітал і оселюся в Парижі. Не заважатиму тим, хто мене не хоче... Ходитиму тут по музеях, може, візьмуся до якоїсь цікавої науки, і життя моє пройде коли не в щасті, то принаймні без страждання..."

Повернутись на батьківщину могла змусити його тільки одна подія, тільки одна людина... Але та подія не наставала, натомість траплялись інші, які все більше віддаляли його від Варшави і все дужче приковували до Парижа.

Розділ другий

ПРИМАРА

Одного дня, як звичайно, Вокульський приймав у салоні відвідувачів. Він уже випровадив одного добродія, котрий пропонував битися за нього на дуелях, другого, черевомовця, який прагнув використати цю свою здатність в дипломатії, і третього, який обіцяв показати йому, де наполеонівський штаб закопав скарби поблизу Березіни, коли увійшов лакей у блакитному фракі і доповів:

- Професор Гейст.

- Гейст? - повторив Вокульський з якимось особливим почуттям. Йому спало на думку, що щось подібне діється з залізом, коли до нього наближається магніт. - Преси!

За хвилину в салон увійшов маленький, миршавий чоловічок з жовтим, як віск, обличчям, але без жодної сивої волосини. "Скільки йому може бути років?" - подумав Вокульський.

Тим часом гість пильно придивлявся до нього. Так вони просиділи хвилин зо дві, взаємно оцінюючи один одного.

Вокульський хотів визначити, скільки гостеві років, а той, здавалося, вивчав його.

- Що, добродію, накажете? - спитав нарешті Вокульський.

Гість ворухнувся на стільці.

- Що там я можу наказувати! - відповів він, знизавши плечима. - Я прийшов жебрати, а не наказувати.

- Чим же я можу вам служити? - спитав Вокульський гостя, обличчя якого здалося йому дуже симпатичним.

Гейст провів долонею по голові.

- Я прийшов сюди в одній справі, а говоритиму про щось інше. Хотів би вам продати нову вибухову речовину...

- Я її не куплю, - перебив його Вокульський.

- Ні? - спитав Гейст. - А мені казали, що ви, панове, шукаєте щось подібне для флоту. Ну, то байдуже... А от для вас особисто у мене є щось інше...

- Для мене? - спитав Вокульський, здивований не так словами Гейста, як його поглядом.

- Ви позавчора літали на прив'язній повітряній кулі? - спитав гість.

- Літав.

- Ви багата людина і розумієтесь на природничих науках.

- Так, - відповів Вокульський.

- І була мить, коли ви хотіли скочити вниз? - спитав Гейст.

Вокульський аж подався назад із стільцем.

- Не дивуйтеся, - мовив гість. - В своєму житті я бачив близько тисячі природознавців, а в моїй лабораторії працювало аж чотири самогубці, так що я добре знаю обидві категорії цих людей... Надто часто ви поглядали на барометр, аби я не вгадав, що ви природознавець, ну, а людину, яка думає про самогубство, впізнає навіть інститутка.

- Чим можу служити? - спитав іще раз Вокульський, витираючи з обличчя піт.

- Я говоритиму стисло. Ви знаєте, що таке органічна хімія?

- Це хімія вуглецевих сполук...

- А що ви думаєте про хімію водневих сполук?

- Думаю, що її нема.

- Навпаки, вона є! - заперечив Гейст. - Тільки замість різноманітних ефірів, жирів та ароматичних тіл вона дає нові сполуки... Нові сполуки, мсьє Сюзен, з дуже цікавими властивостями...

- А яке мені до всього цього діло? - глухо відповів Вокульський. - Я купець.

- Ви не купець, а людина в останній стадії розпачу, - сказав Гейст. - Купці не думають про те, щоб скочити з повітряної кулі. Я тільки-по побачив вас, одразу подумав: "Ось кого мені треба!" Але ви зникли з моїх очей.

А сьогодні випадок звів нас вдруге. Мсьє Сюзен, якщо ви багаті, ми повинні поговорити про водневі сполуки...

- Насамперед я не Сюзен...

- Це мені байдуже, бо я потребую тільки багаті людини в останній стадії розпачу, - сказав Гейст.

Вокульський дивився на Гейста майже злякано; в голові його одне по одному поставали питання: пройдисвіт чи таємний агент, божевільний чи, може, справді якийсь дух?^[110] Хто його знає, чи сатана не легенда і чи не з'являється він в певні хвилини людям? Проте факт залишається фактом, що цей старик непевного віку розгадав найпотаємніші наміри Вокульського, який у той час марив про самогубство, але ще так несміливо, що й сам собі не міг признатися в цьому.

Гість не зводив з нього очей і лагідно та іронічно посміхався, а коли Вокульський розкрив рота, аби про щось запитати, він перебив його:

- Не турбуйтеся, добродію... Я з стількома вже людьми говорив про їхню вдачу та про мої винаходи, що наперед відповім на ваше запитання. Я - професор Гейст, старий божевільний, як кажуть в усіх кафе поблизу університету та політехнічного інституту... Колись мене називали великим хіміком, поки... поки я, не переступив межі поглядів, загальноприйнятих в сучасній хімії. Я писав наукові праці, робив відкриття - під своїм ім'ям або під ім'ям своїх співробітників, які, власне, сумлінно ділилися зі мною своїми доходами. Але відтоді, коли я відкрив явища, неймовірні порівняно з тими, про які повідомляється в щорічниках академії, мене називають не тільки божевільним, а навіть еретиком і зрадником.

- Тут, у Парижі? - прошепотів Вокульський.

- Авжеж! - засміявся Гейст. - Тут, у Парижі. Де-небудь в Альтдорфі або в Нейштадті відступником і зрадником вважається той, хто не вірить в пасторів, Бісмарка, десять заповідей і прусську конституцію. А тут з Бісмарка й конституції можна глузувати, зате під загрозою відлучення треба вірити в таблицю множення, теорію хвильового руху, в сталість питомої ваги і таке інше. Назвіть мені хоч одне місто, де б люди не стискали собі мозку якими-небудь догмами, - і я зроблю його столицею світу й батьківщиною майбутнього людства.

Вокульський трохи заспокоївся; він певний був, що має діло з маніяком.

А Гейст дивився на нього і все посміхався.

- Я кінчаю, мсьє Сюзен, - казав він далі. - Я зробив великі відкриття в хімії, створив нову науку, винайшов не відомі досі промислові матеріали, про які навіть мріяти не сміли до мене. Але... мені бракує ще кілька надзвичайно важливих даних, а грошей у мене вже нема. На мої дослідження я чотири рази витратив усе своє майно, використав кільканадцять чоловік... А тепер мені потрібне нове майно і нові люди.

- Відкіля ж у вас до мене таке довір'я? - вже спокійно спитав Вокульський.

- Дуже просто, - відповів Гейст. - Про самогубство думає божевільний, негідник або людина, якій тісно на світі.

- А відкіля вам відомо, що я не мерзотник?

- А відкіля вам відомо, що кінь - не корова? - відповів Гейст. - Під час моїх вимушених канікул, які, на жаль, тривають по кілька років, я займаюсь зоологією і спеціально вивчаю гатунки людини. В одній цій дворукій породі я відкрив десятки видів тварин: від устриці і глиста до сови й тигра. Скажу більше, відкрив покручів цих типів: крилатих тигрів, змій з собачими головами, соколів у черепашачих панцерах, до чого, правда, вже сягнула фантазія геніальних поетів. І в усьому цьому стовпищі тварюк і потвор я лише зрідка знаходжу справжню людину, істоту з розумом, серцем і енергією.

Ви, пане Сюзен, безперечно, маєте людські властивості, через те я так одверто з вами й говорю; ви - один такий на десять, а може, й на сто тисяч...

Вокульський скривився; Гейст розсердився:

- Що? Може, ви гадаєте, що я підлабузнююсь до вас, щоб вициганити кілька

франків?.. Завтра я знову прийду до вас, і ви впевнитесь, які несправедливі й дурні ваші підозріння...

Він підхопився з стільця, але Вокульський затримав його.

- Не ссрдьтеся, професоре, - сказав він, - я не хотів вас образити. Але мені майже щодня доводиться приймати тут всіляких світоплутів...

- Завтра я вам доведу, що я не світоплут і не божевільний, - відказав Гейст, - Покажу вам щось таке, що бачило не більш як шість або сім чоловік, яких... уже нема на світі. О, якби вони були живі!.. - зітхнув він.

- Чому ж завтра, а не сьогодні?

- Тому, що я далеко живу й не маю на фіакр.

Вокульський потиснув йому руку.

- Ви не образитесь, професоре, коли я...

- Коли дасте мені на фіакр?.. Ні. Адже я з самого початку сказав вам, що я жебрак, і, мабуть, чи не найзлиденніший в Парижі...

Вокульський дав йому сто франків.

- Та що ви, - усміхнувся Гейст, - вистачить десяти.

Хто його знає, чи не дасте ви мені завтра сто тисяч...

У вас багато грошей?

- Близько мільйона франків.

- Мільйон! - повторив Гейст, хапаючись за голову. - Через дві години я повернусь сюди. Аби тільки я став вам так потрібний, як ви мені.

- В такому разі, професоре, може, завітаєте до мене в номер на четвертому поверсі. Тут службове приміщення...

- Будь ласка, на четвертий поверх... Через дві години я буду, - сказав Гейст і вибіг з кімнати.

Через хвилину увійшов Жюмар.

- Замучив вас старий, правда? - спитав він.

- Що воно за чоловік? - недбало спитав Вокульський.

Жюмар випнув нижню губу.

- Він божевільний, це безперечно, але ще за моїх студентських років був визначним хіміком. Щось він там таке винаходив, кажуть, що має навіть кілька дивних зразків, але...

Він постукав себе пальцем по лобі.

- Чому ви називаєте його божевільним?

- Не можна інакше називати людину, - відповів Жюмар, - яка вважає, ніби може зменшити питому вагу фізичних тіл чи тільки металів, не пам'ятаю вже.

Вокульський попрощався з ним і пішов у свій номер. "Що воно за дивне місто, - думав він, - в якому трапляються шукачі скарбів, наймані оборонці честі, елегантні дами, які торгують таємницями, кельнери, які розводяться про хімію, і хіміки, які хочуть змінити питому вагу фізичних тіл!.."

Десять коло п'ятої години з'явився Гейст; він був схвилюваний і замкнув за собою

двері, на ключ.

- Мсьє Сюзен, - почав він, - для мене дуже важливо, щоб ми порозумілись... Скажіть мені, у вас є які-небудь сімейні обов'язки: дружина, діти? Хоч мені не здається...

- Не маю нікого.

- І маєте мільйон франків?

- Майже мільйон.

- А скажіть мені, - спитав Гейст, - чому ви думаєте про самогубство?

Вокульський здригнувся.

- Це було тимчасове... На висоті запаморочилась голова...

Гейст похитав головою.

- Капітал у вас є, - бурчав він, - слави, принаймні досі, ви не домагалися... Тут мусить бути замішана жінка!.. - вигукнув він.

- Можливо, - відказав Вокульський, дуже збентежившись.

- Так воно й є, жінка! Це погано. Про неї ніколи не можна знати наперед, що вона зробить і куди запровадить. В усякому разі, слухайте, - додав він, дивлячись Вокульському прямо в очі. - Якби вам ще коли-небудь заманулось спробувати... Розумієте? Не вкорочуйте собі піку, а приходьте до мене.

- Може, я прийду зараз... - сказав Вокульський, опускаючи очі.

- Не зараз! - швидко відказав Гейст. - Жінки ніколи не занапащають людей одразу. Ви вже поквиталися з тією особою?

- Здається...

- Ага! Тільки здається. Це погано. Про всяк випадок запам'ятайте мою пораду. В моїй лабораторії дуже легко загинути, та ще й як!..

- Ви щось принесли, професоре? - спитав Вокульський.

- Погано, погано!.. - бурчав Гейст. - Знов мені доведеться шукати покупця на мій вибуховий матеріал.

А я думав, що ми об'єднаємось...

- Спочатку покажіть, що ви принесли, - перебив його Вокульський.

- Маєте рацію, - відказав Гейст і дістав з кишені невелику коробку. - Нате, дивіться, за що людину називають божевільною!..

Коробка була бляшана, з якимось хитрим замком; Гейст по черзі натискав на кнопки, розміщені з різних боків коробки, в той же час схвильовано й підозріло поглядаючи на Вокульського. На мить він навіть завагався був і зробив такий рух, ніби хотів сховати коробку, але опам'ятався, натиснув ще на пару кнопок - і віко відскочило.

В ту ж мить його знову пойняла підозріливість. Старий упав на канапу, сховав коробку за спину і став тривожно позирати то на двері, то на Вокульського.

- Дурницю я роблю!.. - бурчав він. - Бо який же розумний чоловік ризикуватиме всім задля першого-ліпшого зустрічного з вулиці...

- Ви мені не вірите? - спитав не менш за нього схвильований Вокульський.

- Я нікому не вірю, - сердито відказав старий. - Бо хто й чим мені може

поручитися?... Заприсягнеться або дасть слово честі? Надто я вже старий, щоб вірити присягам. Тільки взаємна вигода ще може сяк-так забезпечити від найпідлішої зради, та й то не завжди.

Вокульський здвигнув плечима й сів на стільці.

- Я не змушую вас ділитися зі мною вашими тривогами. У мене досить своїх.

Гейст не зводив з нього очей, але потроху заспокоювався. Нарешті сказав:

- Присуньтесь до стола. Дивіться, що це таке?

Він показав йому металеву кульку темного кольору.

- Мені здається, що це друкарський метал.

- Ану, візьміть його в руку.

Вокульський взяв металеву кульку в руку і здивувався - така вона була важка.

- Це платина, - сказав він.

- Платина? - насмішкувато повторив Гейст. - Ось де платина.

І він подав Вокульському таку саму завбільшки платинову кульку. Вокульський кілька разів перекладав кульки з руки в руку, і здивування його все зростало.

- Ця штука, мабуть, удвічі важча за платину?... - прошепотів він.

- Авжеж, авжеж, - сміявся Гейст. - Один з моїх друзів академіків навіть назвав цю штуку "стисненою платиною"... Гарна назва, - правда?... - для визначення металу, питома вага якого становить 30,7... Вони завжди так! Як тільки придумують назву для нового явища, так одразу заявляють, нібито пояснили його на основі вже відомих законів природи. Осли мальовані! Наймудріші з усіх, яких повним-повно серед так званої людськості... А це знаєте що?

- Ну, це скляна паличка, - відповів Вокульський.

- Ха-ха-ха! - зареготав Гейст. - Візьміть в руки та придивіться краще. Правда, цікаве скло? Важче від заліза, з зернистим заломом, прекрасний провідник тепла й електрики, його можна стругати... Правда ж, як це скло добре імітує метал? Може, хочете нагріти його або кувати молотом?..

Вокульський протер очі. Такого скла справді ще не було на світі.

- А оце? - спитав Гейст, показуючи йому ще один шматочок металу.

- Це, мабуть, сталь...

- Не натрій і не калій? - питав Гейст.

- Ні.

- Ану, візьміть цю сталь в руки.

Тут уже здивування Вокульського змінилось розгубленістю: ця нібито сталь була легка, як цигарковий папір.

- Вона, мабуть, порожня всередині?..

- Ну то розріжте цей шматочок надвоє, а як у вас нема інструменту, то приїжджайте до мене. Там ви побачите багато отаких дивин і зможете робити з ними які завгодно спроби.

Вокульський по черзі оглядав метал, важчий за платину, другий - прозорий метал, третій - легший від пуху.

Поки він тримав їх в руках, вони здавалися йому найприроднішими речами: бо що може бути природнішим за предмет, який людина сприймає дотиком і зором? Але як тільки він віддав зразки Гейстові, його поійняло здивування – й недовір'я, здивування і страх. І він знову оглядав їх, крутив головою, вірив і не вірив навперемінки.

– Ну, як? – спитав Гейст.

– Ви показували ці речі хімікам?

– Показував.

– І що ж вони?

– Оглянули, покивали головами і сказали, що це дурниця і шахрайство, яким серйозна наука займатися не може.

– Як так? Навіть не робили аналізу? – спитав Вокульський.

– Не робили. Декотрі з них просто заявили, що коли доводиться вибирати між запереченням "законів природи" й обманом власних почуттів, то вони воліють не довіряти власним почуттям. І ще казали, що серйозна перевірка отаких шахрайських штук може затуманити здоровий розум, і категорично відмовились від спроб.

– А ви не публікували своїх праць?

– І не подумаю! Навпаки, розумова інертність моїх колег якнайкраще гарантує таємницю моїх винаходів.

У противному разі інші підхопили б мої ідеї, рано чи пізно відкрили б мої методи виготовлення моїх металів і знайшли б те, чого я їм дати не хочу...

– А саме?.. – перебив його Вокульський.

– Знайшли б метал, легший за повітря, – спокійно відповів Гейст.

Вокульський здригнувся; якось хвилину обидва мовчали.

– Навіщо ж ви приховуєте від людства цей трансцендентальний метал? – озвався нарешті Вокульський.

– З багатьох причин, – казав Гейст. – По-перше, я хочу, щоб цей матеріал вийшов тільки з моєї лабораторії, хоч би навіть не я сам. Його знайшов. А по-друге, не можна допустити, щоб такий матеріал, який може змінити обличчя нашої планети, став власністю так званого сучасного людства. Надто вже багато лиха сталося на землі через необережні винаходи.

– Я вас не розумію.

– Ну, то слухайте, – говорив далі Гейст. – У так званої людськості приблизно на десять тисяч волів, баранів, тигрів та гадів у людській подобі навряд чи знайдеться хоч одна справжня людина. Так воно було завжди, навіть у кам'яному віці. І от на таку людськість протягом століть спадали різноманітні винаходи. Бронза, залізо, порох, магнітна голка, книгодрукування, парові машини, електричний телеграф – все потрапляло однаково і в руки геніїв та ідіотів, і в руки благородних людей та злочинців... А які наслідки? Такі, що дурість і злочин, дістаючи все потужніші знаряддя, множились і міцніли, замість поступово гинути. Я не хочу повторювати цієї помилки, і якщо кінець кінцем знайду легший за повітря метал, то віддам його тільки справжнім людям. Нехай вони, нарешті, одержать зброю виключно в своє

розпорядження, нехай їхня раса множитья й міцніє, а звірі й потвори в людській подобі нехай поступово гинуть. Якщо англійці мали право винищити на своєму острові вовків, то справжня людина має право винищити на своїй землі принаймні тигрів у людській подобі... "А в нього таки не всі вдома", – подумав Вокульський, а вголос сказав:

– Що ж вам заважає виконати цей намір?

– Брак грошей і помічників. Для остаточного закінчення відкриття треба зробити близько восьми тисяч експериментів, а на це одній людині треба було б витратити років з двадцять. Але четверо могли б зробити це саме років за п'ять-шість.

Вокульський встав і задумливо пройшовся по кімнаті; Гейст не зводив з нього очей.

– Припустімо, – озвався Вокульський, – що я міг би дати вам гроші й одного... або навіть двох помічників. Але до гарантія, що ваші метали не якась дивна містифікація, а ваші надії – не самообман?

– Приходьте до мене, подивіться, що в мене є, зробіть самі кілька спроб і переконаєтесь. Іншого способу я не бачу, – відповів Гейст.

– Коли ж би можна було прийти?

– Коли хочете. Але дайте мені кілька десятків франків, а то я не маю за що купити потрібних препаратів. Ось моя адреса, – закінчив Гейст, подаючи Вокульському брудний клапот паперу.

Вокульський дав йому триста франків. Старий запакував свої зразки, замкнув коробку і на прощання сказав:

– Повідомте мене листом напередодні, як матимете прийти. Я, правда, майже не виходжу з дому, все сиджу та витираю порошок з моїх реторт...

Коли Гейст пішов, Вокульський відчув себе наче приголомшеним. Він поглядав то на двері, за якими зник хімік, то на стіл, де хвилину тому лежали надприродні речі, то обмацував свої руки й голову та ходив по кімнаті, гучно стукаючи підборами, аби переконатися, що це йому не спиться. "Але ж факт, – думав він, – що цей чоловік справді показував мені якихось два фізичних тіла – одне важче за платину, а друге набагато легше за натрій. І навіть сказав, що шукає металу, легшого за повітря!"

– Якщо в усьому цьому не прихований якийсь незбагнений обман, – промовив він уже вголос, – то це була б ідея, якій варто присвятити роки каторжної роботи.

В здійсненні цієї ідеї я знайшов би не тільки самозабутню працю і здійснення найсміливіших юнацьких мрій, але й бачив би перед собою мету, вищу за всі, до яких будь-коли прагнув людський дух. Питання повітроплавства було б розв'язане, людина дістала б крила.

І знову здвигав плечима, розводив руками й бурмотів:

– Ні, це неможливо!..

Тягар нових істин чи нових помилок так пригнітив його, що він відчув непоборну потребу хоч би частково поділитися з ким-небудь своїми думками. Він швидко зійшов на другий поверх у приймальний салон і викликав Жюмара.

Коли він думав, яким чином почати розмову, Жюмар сам полегшив йому це

завдання. Ледве переступивши поріг салону, він сказав із стриманою усмішкою:

- Старий Гейст вийшов від вас дуже збуджений. Що, він перекопав вас чи ви не погодилися з ним?

- Ну, балачками ніхто нікого не переконає, потрібні факти, - відповів Вокульський.

- А що, були й факти?

- Поки що тільки натяки на них... Але скажіть мені, будь ласка, що б ви подумали, якби Гейст показав вам метал, цілком схожий на сталь, але вдвічі або втричі легший за воду?.. Якби ви оглядали цей матеріал власними очима й доторкалися до нього власними руками?

Усмішка Жюмара перейшла в іронічну гримасу.

- Боже мій, що ж на це можна сказати? Професор Пальмієрі за п'ять франків з глядача показує ще більші чудеса...

- Який це Пальмієрі? - спитав здивований Вокульський.

- Професор магнетизму, знаменита людина, - відповів Жюмар. - Він живе в нашому готелі і тричі на день дає магнетичні сеанси в залі, куди насилу може втиснутися чоловік з шістдесят. Тепер якраз восьма година, у нього починається вечірній сеанс. Хочете, підемо туди; я маю право заходити безплатно...

Вокульський так почервонів, що рум'янець залив все його обличчя і навіть шию.

Ходімо, - сказав він, - до того професора Пальмієрі. - А в думці додав: "Отже, той великий мислитель Гейст - просто шахрай, а я дурень, який платить триста франків за видовище, яке можна побачити за п'ять франків... Ну й ошукав же він мене!"

На третьому поверсі вони увійшли в салон Пальмієрі, умебльований так само розкішно, як і всі інші в цьому готелі. Салон уже був більш як на половину заповнений глядачами - елегантно одягненими молодими і старими чоловіками та жінками, які уважно слухали професора Пальмієрі, що саме закінчував коротке вступне слово. Це був чоловік середніх літ, трохи прибляклий брюнет з розпатленою бородою і виразними очима. Коло нього стояло кілька вродливих жінок і недолугих чоловіків з худими й апатичними обличчями.

- Це медіуми, - шепнув Жюмар, - на них Пальмієрі показує свої фокуси.

Видовище, яке тривало близько двох годин, полягало в тому, що Пальмієрі поглядом присипляв своїх медіумів, але так, що вони могли ходити, відповідати на запитання і виконувати різноманітні дії. Крім того, сонні медіуми з наказу магнетизера демонстрували або незвичайну для них мускульну силу, або втрату чутливості, або, навпаки, загострення всіх почуттів. Оскільки Вокульський вперше бачив ці явища й зовсім не приховував свого недовір'я, то Пальмієрі запросив його в перший ряд. Після кількох спроб Вокульський переконався, що явища, які він спостерігав, ніяке не шахрайство, що вони ґрунтуються на якійсь не вивченій ще властивості нервової системи.

Найбільше його зацікавили і навіть вразили дві спроби, що мали певний зв'язок з його власним життям. Полягали вони в тому, що професор викликав у медіумів певність в існуванні неіснуючих речей.

Одному з них професор ткнув в руку затичку від графіна і сказав, що дав йому троянду. Медіум одразу почав з великим задоволенням нюхати затичку.

- Що ви робите? - вигукнув Пальмієрі. - Адже це смердюча живиця!

І медіум негайно з обуренням відкинув затичку й почав витирати руки, кажучи, що вони смердять.

Другому він дав носову хусточку, сказавши, що вона важить сто фунтів; сонний зігнувся під тягарем хусточки, затремтів і почав пітніти.

Дивлячись на це, Вокульський сам спітнів. "Тепер я розумію таємницю Гейста, - подумав він, - старий замагнетизував мене".

Але найтяжчого почуття зазнав він, коли Пальмієрі, приславши якогось кволого юнака, обвинув рушником совок для вугілля й запевнив свого медіума, що то молода й гарна жінка, в яку він закоханий. Замагнетизований обіймав і цілував совок, ставай перед ним навколішки, обличчя його виявляло всі ознаки великого замилювання.

Коли совок поклали під канапу, юнак поповз за ним рачки, по дорозі одіпхнувши чотирьох дужих мужчин, які хотіли його спинити. А коли Пальмієрі сховав совок і сказав, що кохана вмерла, юнака пойняв такий розпач, що він упав на підлогу й почав битися головою об стіну.

В цю мить Пальмієрі дмухнув йому в обличчя, і юнак прокинувся, весь в сльозах, під оплески і сміх присутніх.

Вокульський утік з салону страшенно роздратований. "Отже, все брехня!.. І нібито геніальні винаходи Гейста, і моя шалена любов, і навіть вон а... Вона також лише породження моєї хворобливої уяви... Єдина реальність, яка не обманює й не бреше, це смерть..."

Він вибіг з готелю на вулицю, зайшов у кафе й замовив коньяк. Цього разу він випив півтора графіна, а п'ючи, думав про те, що в Парижі, де він знайшов найвищу мудрість, найбільший обман і остаточне розчарування, мабуть, знайде і свою смерть. "Чого мені ще ждати?.. Що я взнаю? Коли Гейст - звичайний шахрай і коли можна закохатися в совок, як я закоханий в неї, то що ж мені більше залишається?.."

Він повернувся в готель, приголомшений коньяком, і заснув не роздягнувшись. А як прокинувся о восьмій ранку, перша його думка була: "Безумовно, Гейст з допомогою магнетизму обманив мене з тими металами. Але... хто ж магнетизував мене тоді, коли я шаленів за тією жінкою?"

Раптом йому спало на думку звернутися за роз'ясненням до Пальмієрі. Він швидко переодягнувся і зійшов на третій поверх.

Маєстро таємничого мистецтва вже чекав відвідувачів, а тому що їх ще не було, він негайно прийняв Вокульського, наперед одержавши двадцять франків за пораду.

- Чи ви кожного можете умовити, що совок для вугілля - це жінка, а носова хусточка важить сто фунтів? - спитав Вокульський.

- Кожного, хто дасть себе приспати.

- То приспіть мене, будь ласка, і повторіть наді мною спробу з хусточкою.

Пальмієрі почав магнетизувати: вдивлявся Вокульському в очі, доторкався до його

лоба, розтирав йому руки від плеча до долонь... Нарешті, невдоволений, відступив.

- Ви не медіум, - сказав він.

- А коли я скажу, що сам мав у своєму житті такий випадок, як отой хлопець з носовою хусточкою? спитав Вокульський.

- Такого не могло бути, бо вас не можна приспати.

А втім, якби вас навіть приспали й запевнили, що хусточка важить сто фунтів, то після пробудження ви, однак, не пам'ятали б про це.

- А чи не припускаєте ви, що хто-небудь може магнетизувати краще за вас...

Пальмієрі образився.

- Кращого магнетизера за мене нема! - вигукнув він. - Зрештою, і я присплю вас, але над цим треба попрацювати кілька місяців. Це коштуватиме дві тисячі франків... Я не хочу даром витратити свої флюїди.

Вокульський залишив магнетизера зовсім не задоволений. Він не сумнівався, - що панна Ізабелла могла його причарувати: у неї було достатньо часу. Але ж Гейст не міг приспати його протягом кількох хвилин. До того ж Пальмієрі, каже, що приспані не пам'ятають того, що бачили уві сні; а він пам'ятає всі. подробиці візиту старого хіміка.

Отже, якщо Гейст не приспав його, то він і не шахрай.

Значить, його метали існують і... відкриття металу, легшого за повітря, можливе!.. "В цьому місці, - подумав він, - за одну годину я пережив більше, ніж у Варшаві за все життя... Оце так місто!"

Кілька днів після цього Вокульський був дуже зайнятий.

Насамперед виїжджав Сузін, купивши кільканадцять пароплавів. Цілком законний прибуток від цієї операції був такий величезний, що частка, яка припадала Вокульському, покривала всі його варшавські видатки за останні кілька місяців.

За кілька годин до від'їзду Сузін з Вокульським снідали в своєму парадному номері і, звичайно, говорили про прибутки.

- Тобі щастить, як у казці, - зауважив Вокульський.

Сузін ковтнув шампанського і, склавши на животі оздоблені перснями пальці, сказав:

- Не в щасті річ, Станіславе Петровичу, а в мільйонах. Ножиком ріжуть вербову лозу, а сокирою рубують дуба. Хто має копійки, у того й справи копійчані і прибутки копійчані, а хто має мільйони, той і прибутки Одержує мільйонні. Карбованець, Станіславе Петровичу, як та з'їжджена шкапа: скільки то років доводиться ждати, поки вона народить нового карбованця, а мільйон плодиться, як свиня: щороку дає кілька нових. За два або за три роки, Станіславе Петровичу, й ти збереш круглий мільйончик, а тоді сам побачиш, як за ним гоняться гроші.

Хоч з тобою, брат...

Сузін зітхнув, насупив брови й знову хильнув шампанського.

- Що ж зі мною? - спитав Вокульський.

- А от що з тобою, - відповів Сузін. - Ти, замість робити вигідні справи в такому місті для себе, для своєї торгівлі нічогоісінько не робиш. Тиняєшся хтозна-де, повісивши

або задержши голову, ні на що не дивишся або навіть (християнинові совісно й сказати!) літаєш на якихось повітряних кулях... Ти що, цирковим плигуном хочеш зробитися, га? Ну і, нарешті, скажу тобі, Станіславе Петровичу, образилась на тебе одна дуже благородна дама, ота баронеса... А в неї ж можна було і в карти пограти, і гарних жінок знайти, і багато про що довідатись. Раджу тобі, дай ти їй що-небудь заробити перед тим, як виїжджатимеш. Знаєш, адвокатів не даси карбованця, то він з тебе сотню витягне. Отаке-то, друже мій...

Вокульський уважно слухав. Сузін знову зітхнув і говорив далі:

- Із ворожбитами знаєшся та радишся (тьху, нечиста сила!), а на цьому дій, кажу тобі, не заробиш щербатої копійки, тільки бога гнівиш. Не гаразд!.. А найгірше те, що ти думаєш, ніби ніхто не знає, чого ти не нагрієш собі місця. А тим часом усі знають, що тебе точить якась душевна мука, тільки одні думають, що ти хочеш купувати фальшиві асигнації, а другі догадуються, що радий би був збанкрутувати, якщо вже не збанкрутував.

- 1 ти цьому віриш? - спитав Вокульський.

- Ех, Станіславе Петровичу, вже кому-кому, а тобі не варто б вважати мене за дурня. Ти думаєш, я не знаю, що річ тут в жінці? Вона, звісно, жінка - ласа штучка, так що часом і солідній людині голову закрутить. Так що бався й ти, коли маєш гроші. Але я тобі, Станіславе Петровичу, скажу одне слівце, хочеш?..

- Будь ласка.

- Тільки так: хто просить, щоб йому поголили бороду, нехай не гнівається на подряпини. Отож, голубе, розкажу тобі притчу. Є в цій Франції якась цілюща вода від усіх хвороб (забув, як називається). Слухай же мене: є такі, що до тієї води на колінах повзуть і глянути на неї не сміють, а є такі, котрі ту воду без церемонії п'ють і навіть зуби нею полощуть... Ех, Станіславе Петровичу, ти й не догадуєшся, як ті, котрі п'ють, глузують з тих, котрі на колінах повзуть! От ти подивись та подумай, чи не такий і ти? А якщо такий, то плюнь на все... Але що з тобою? Боляче? Правда... Ну, випий вина...

- Ти що-небудь чув про неї? - глухо спитав Вокульський.

- Клянусь тобі, що нічого особливого не чув, - відповів Сузін, б'ючи себе в груди. - Купцеві потрібні продавці, а жінці поклонники, хоч би для того, щоб не помітно було хлюста, котрий не б'є поклонів. Природна річ. Тільки ти, Станіславе Петровичу, не ставай з ними в ряд, а коли вже став, то держи голову вище. Півмільйона карбованців капіталу - це тобі не кіт наплакав. З такого купця люди не повинні сміятися.

Вокульський устав і судорожно випростався, немов його припекли розжареним залізом. "Так може не бути, а може й бути, - подумав він. - Але якщо так є, то я віддам половину майна щасливому поклонникові за те, що вилікував мене!.."

Він повернувся в свій номер і вперше цілком спокійно почав перебирати в думці всіх поклонників панни Ізабелли, яких з нею бачив або про яких чув. Він пригадував їхні значливі розмови, ніжні погляди, дивні натяки, всі звіти пані Мелітон, всі балачки про панну Ізабеллу, які ходили серед її товариства. Нарешті Вокульський з полегкістю зітхнув: йому здалося, що він знайшов нитку, яка виведе його з лабіринта. "Я вийду з

нього, мабуть, в лабораторію Гейста", – подумав він, відчуваючи, що в серце йому запало перше зерно погорди.

– Вона має право, має повне право! – бурмотів він, усміхаючись. – Але який її обранець, а може, й обранці?.. Ого, та й підла ж я тварюка, а Гейст вважає мене за людину!..

Після від'їзду Сузіна Вокульський вдруге прочитав листа Жецького, якого сьогодні одержав. Старий мало писав про торгівлю, але дуже багато про пані Ставську, нещасливу й гарну жінку, чоловік якої десь зник. "До смерті буду тобі вдячний, – писав старий, – коли ти щось придумаєш, аби остаточно в'яснити, чи живий Людвік Ставський, чи помер".

Потім у листі були списані дати й місцевості, де перебував Ставський після того, як залишив Варшаву. "Ставська?.. Ставська?.. – думав Вокульський. – Ага, пригадую! Це та гарна пані з донькою, що мешкає в моєму домі. Який дивний збіг обставин: може, я для того й купив будинок Ленцьких, аби познайомитися з тією, другою?.. Ніякого діла мені до неї немає, коли я залишаюсь тут, але чому б їй не допомогти, як Жецький просить... От і чудово! Тепер я матиму причину зробити подарунок баронесі, яку мені так рекомендував Сузін".

Він узяв адресу баронеси й поїхав у квартал Сен-Жермен.

У вестибюлі будинку, де жила баронеса, стояв лоток букініста. Розмовляючи з швейцаром, Вокульський ненароком глянув на книжки і з радісним здивуванням помітив серед них томик поезій Міцкевича, якраз того видання, яке він читав, коли ще був продавцем у Гопфера. Ця книжка з потертими палітурами й пожовклим папером раптом викликала в уяві його молоді роки. Він купив книжку й мало не поцілував її, як реліквію.

Швейцар, в якому франк на чай збудив симпатію до Вокульського, провів його аж до дверей апартаментів баронеси і з усмішкою побажав приємної розваги. Вокульський подзвонив, і йому одразу відчинив двері лакей у малиновому фракі.

– Ага! – буркнув він.

У вітальні, як годиться, були золочені меблі, картини, килими і квіти. Незабаром увійшла баронеса з міною ображеної особи, яка, однак, готова пробачити.

Вона й справді пробачила йому. Вокульський одразу розказав про мету свого візиту, записав прізвище Ставського та місцевості, в яких той перебував, і наполегливо просив баронесу, аби вона через свої особисті зв'язки зібрала йому докладні відомості про зниклого.

– Це можна зробити, – сказала благородна дама, але... чи не злякають вас витрати? Доведеться звертатися до німецької, англійської та американської поліції...

– Отже?..

– Отже, ви згодні заплатити три тисячі франків?

– Ось чотири тисячі, – сказав Вокульський, подаючи їй чек, на якому написав означену суму. – Коли я можу сподіватися на відповідь?

– Цього я не можу сказати зараз, – відповіла баронеса. – Може, за місяць, може, за

рік. Але я гадаю, – суворо додала вона, – ви не сумніваєтесь, що розшуки будуть справжні?

– Настільки певний в цьому, що залишу у Ротшільда ще один чек на дві тисячі франків, які вам виплатять негайно після того, як я одержу відомості про цього чоловіка.

– Ви незабаром виїжджаєте?

– Ні. Побуду ще деякий час тут.

– Ага, вас захопив Париж!.. – з усмішкою промовила баронеса. – Він сподобається вам іще більше з вікон моєї вітальні. Я приймаю щовечора.

Вони попрощалися, обоє дуже задоволені: баронеса грішми свого клієнта, а Вокульський тим, що за одним разом здійснив пораду Сузіна і прохання Жецького.

Тепер Вокульський залишився в Парижі цілком самотнім, без ніякого певного заняття. Він знову відвідував виставку, театри, незнайомі вулиці, не оглянуті ще зали музеїв... Він знову захоплювався величезними творчими силами Франції, доцільністю в побудові й житті мільйонного міста, впливом м'якого клімату на прискорений розвиток цивілізації. Знову пив коньяк, їв дорогі страви або грав у карти в вітальні баронеси, де завжди програвав.

Такий спосіб життя дуже стомлював його, але не давав ні краплі радості. Години тяглися, як дні, дням не було кінця, а ночами він не міг спокійно спати. І хоч спав він міцно, без прикрих або приємних снів, але і в забутті не міг позбутися почуття якоїсь невиразної гіркоти, в якій душа його тонула, не знаходячи ні дна, ні берегів.

– Дайте мені якусь мету... або пошліть смерть!.. – казав він часом, дивлячись в небо. А через хвилину сміявся і думав: "До кого я звертаюся? Хто мене вислухає в тому механізмі сліпих сил, іграшкою яких я став? Яка бо то нещасна доля не бути ні до чого прив'язаним, нічого не прагнути, а все розуміти!"

Йому ввижався якийсь незмірний механізм, що викидав нові й нові сонця, нові планети, нові види тварин і нові народи, серця яких шматували три фурії: надія, любов і страждання. Котра ж із них найгірша? Не страждання, бо воно принаймні не бреше. Це якраз надія, що скидає людину тим глибше, чим вище її піднесе. Це любов, отой метелик, одне крило якого називається сумнівом, а друге – обманом...

– Та байдуже, – бурмотів він, – Якщо вже мусимо чимось себе затуманювати, то хіба не однаково чим? Але чим же все-таки?..

Тоді з темної безодні, що називається природою, перед ним поставали наче дві зірки: одна – бліда, вона сяяла рівним світлом – то був Гейст і його метали; друга – спалахувала, як сонце, або раптом гасла, – це була вона... "Що тут вибирати, – думав він, – коли одне сумнівне, а друге недосяжне й непевне. Бо якби я навіть досягнув її, то хіба б коли-небудь повірив їй?"

В той же час він відчував, що наближається момент вирішальної боротьби між розумом і серцем. Розум вабив його до Гейста, серце – до Варшави. Відчував, що не сьогодні-завтра доведеться щось вибрати: або тяжку працю, яка вела до нечуваної слави, або полум'яну пристрасть, яка обіцяла хіба тільки те, що спалить його на попіл.

"А якщо й одне і друге – тільки обман, як отой совок або хусточка, що важить сто фунтів?.."

Він ще раз пішов до магнетизера Пальмієрі й, заплативши належні двадцять франків за прийом, почав ставити йому запитання:

– Отже, ви кажете, що мене не можна замагнетизувати?

– Як то не можна! – обурився Пальмієрі. – Не можна одразу, бо ви не медіум. Але з вас можна зробити медіума якщо не за кілька місяців, то за кілька років. "Значить, Гейст не обманив мене", – подумав Вокульський, а вголос додав:

– А жінка, пане Пальмієрі, може замагнетизувати людину?

– Не тільки жінка, а навіть дерево, клямка, вода – словом, кожна річ, якій магнетизер передасть свою волю. Я можу замагнетизувати своїх медіумів навіть шпилькою. Я кажу їм: "Я переливаю в цю шпильку свої флюїди, і ви заснете, як тільки глянете на неї". Тим легше мені передати свою волю якій-небудь жінці. Звичайно, в тому разі, коли особа, яку замагнетизовують, буде медіумом.

– І тоді б я прив'язався до тієї жінки так, як ваш медіум до совка для вугілля? – спитав Вокульський.

– Безумовно, – відповів Пальмієрі, поглядаючи на годинник.

Вокульський вийшов від нього і, тиняючись по вулицях, думав: "Щодо Гейста, то я майже певний, що він не одурих мене з допомогою магнетизму: на це не вистачило б часу.

Але щодо панни Ізабелли, то я не певний, чи не причарувала вона мене саме цим способом. Часу у неї було достатньо, але... хто ж мене зробив її медіумом?"

Чим більше він порівнював свою любов до панни Ізабелли з любов'ю більшості чоловіків, до більшості жінок, тим більше ця його любов здавалася йому протиприродною. Бо як можна закохатися в кого-небудь з першого погляду? Або як можна шаленіти за жінкою, яку бачиш раз за кілька місяців, і лише для того, щоб упевнитись, що ти їй байдужий!

– Що ж! – тихо промовив він. – Рідкі зустрічі саме й надають їй характеру ідеалу. Хто його знає, чи не розчарувався б я вкрай, якби пізнав її ближче?

Його дивувало, що від Гейста не було ніяких звісток. "Невже вчений хімік взяв у мене триста франків для того, щоб більше зі мною не зустрічатися? – подумав він.

Але сам здивувався з своєї підозрілості. – Може, він хворий?"

Вокульський найняв фіакр і поїхав на вказану Гейстом адресу, далеко, за заставу, в околиці Шарантона.

На вказаній вулиці фіакр зупинився перед кам'яною огорою, за якою видно було дах і верхню частину вікон.

Вокульський вийшов з фіакра й опинився перед залізною хвірткою в огradі. Він кілька разів постукав, хвіртка відчинилась.

У дворі стояв двоповерховий будинок, дуже старий; про це свідчили вкриті пліснявою стіни та закурені вікна з вибитими подекуди шибками. Посеред передньої стіни були двері, до яких вело кілька кам'яних, вищерблених східців.

Оскільки хвіртка з грюкотом зачинилась, а швейцара, який її відчиняв, не видно було, здивований і розгублений Вокульський спинився посеред двору. Раптом у вікні другого поверху показалаь чиясь голова в червоному ковпаку, і знайомий голос гукнув:

- Це ви, пане Сюзен?.. Добрий день!

Голова зникла, але відчинена квартира свідчила про те, що це була не примара. Нарешті через кілька хвилин середні двері з скрипом відчинилися і на порозі з'явився Гейст. На ньому були подерті сині штани, дерев'яні сандалі і заяложена фланелева блуза.

- Поздоровте мене, пане Сюзец, - промовив Гейст. - Я продав мою вибухову речовину англо-американській компанії і, по-моєму, досить вигідно: сто п'ятдесят тисяч франків готівкою наперед і двадцять п'ять сантимів від кожного проданого кілограма.

- Ну, тепер ви, напевне, облишите роботу над своїми металами, - усміхаючись, сказав Вокульський.

Гейст подивився на нього з поблажливою погордою.

- Тепер, - заперечив він, - становище моє настільки змінилося, що я можу кілька років обійтися без багатого спільника. А щодо металів, то я над ними якраз тепер і працюю. От подивіться!

Він відчинив двері з коридора ліворуч. Вокульський увійшов у широкий квадратний зал, де було дуже холодно. Посередині стояв величезний циліндр, схожий на чан; його сталеві стіни в лікоть завтовшки були в чотирьох місцях стягнені потужними обручами. До накривки циліндра були прикріплені якісь прилади. Один з них являв собою щось схоже на запобіжний клапан, з-під якого час від часу виривалась хмарка пари і швидко танула в повітрі. Другий нагадував манометр, на якому безупинно рухалася стрілка.

- Паровий котел? - спитав Вокульський. - А навіщо такі грубі стінки?

- Доторкніться до нього, - запропонував Гейст.

Вокульський доторкнувся і засичав від болю. На пальцях у нього повискакували пухирі, але не від жару, а від холоду. Циліндр був страшно холодний, що, зрештою, відчувалось і в усьому залі.

- Шістсот атмосфер внутрішнього тиску, - додав Гейст, не звертаючи уваги на пригоду, що сталася з Вокульським. Почувши таку цифру, Вокульський аж здригнувся.

- Вулкан! - шепнув він.

- Через те я й умовляв вас працювати тут, - мовив Гейст. - Як бачите, тут всього може трапитись... Ану, ходімо нагору.

- А котел ви залишаєте без нагляду? - спитав Вокульський.

- О, при цій роботі нянька не потрібна, все робиться само собою і ніяких несподіванок бути не може.

Вони вийшли нагору й опинилися в великій кімнаті з чотирма вікнами. Головними меблями тут були столи, буквально закидані ретортами, вазочками і трубками - скляними, фарфоровими, олов'яними й мідними. На підлозі під столами та по кубках лежало десятка півтора артилерійських снарядів, з них кілька - розколених. Попід

вікнами стояли кам'яні та мідні ванночки з рідиною різних кольорів. Вздовж одної стіни тяглася довга лава чи тапчан, а на ньому стояла величезна електрична батарея.

Обернувшись, Вокульський побачив коло самих дверей вмуровану в стіну залізну шафу, поруч з нею ліжко, вкрите подертою ковдрою, з якої вилазила брудна вата, під вікном столик з паперами, а перед ним крісло, оббите шкірою, вже потрісканою і витертою.

Вокульський глянув на старого хіміка в дерев'яних сандалях, які носили найбідніші ремісники, на його злиденні меблі і подумав, що цей чоловік міг би мати за свої винаходи мільйони, а проте відмовився від них задля майбутнього, якогось досконалішого людства... В цю мить Гейст здався Вокульському якимось сучасним Мойсеєм, який веде в землю обітовану ще не народжені покоління.

Але старий хімік цим разом не вгадав думки Вокульського; він похмуро глянув на нього і сказав:

- Що ж, пане Сюзен, невеселе місце, невесела робота?.. А я отак живу вже сорок літ. В ці прилади вкладено вже кілька мільйонів, а їхній власник не має змоги нічим розважитись, не має на що найняти прислугу, а часом навіть не має чого їсти... Ні, така робота не для вас, - додав він, махнувши рукою.

- Помиляєтесь, професоре, - відказав Вокульський. - А втім, у могилі теж не веселіше...

- Що там могила!.. Дурниці... сентиментальність!.. - пробурчав Гейст. - В природі немає ні могил, ні смерті, є лише різні форми існування, з яких одні дають нам можливість бути хіміками, а другі - хімічними препаратами.

А весь сенс існування полягає в тому, щоб користатися з кожної нагоди, не марнувати часу на дурниці і щось корисне зробити.

- Я вас розумію, - сказав Вокульський, - але... пробачте, професоре, ваші відкриття такі нові...

- І вас розумію, - перебив його Гейст. - Мої відкриття такі нові, що ви... вважаєте їх за шахрайство! В цьому відношенні члени Академії не розумніші за вас, отже, ви потрапили в вибране товариство... Ага! ви хотіли б ще раз подивитись на мої метали, випробувати їх? Добре, дуже добре...

Він підбіг до залізної шафи, одімкнув її якимось дуже складним способом і по черзі почав виймати з неї бруски металів, важчого за платину, легшого за воду, прозорого.

Вокульський оглядав їх, зважував, розігрівав, кував, пропускав через них електричний струм, різав ножицями.

Так він випробовував їх кілька годин; кінець кінцем дійшов висновку, що принаймні з погляду фізичного він має діло з справжніми металами.

Скінчивши випробування, знесилений Вокульський упав на крісло. Гейст поховав свої зразки, замкнув шафу і, сміючись, спитав:

- Ну, то як: факт чи самообман?

- Нічого не розумію, - тихо сказав Вокульський, стискаючи скроні, - мені аж голова запаморочилась! Метал втричі легший за воду... Незбагненна річ!

- Або метал на якихось десять процентів легший за повітря, га? - засміявся Гейст. - Питомої ваги не існує, закони природи підірвані, га? Ха-ха! Дурниці це все! Закони природи, наскільки вони нам відомі, навіть при моїх металах залишаються непорушні. Розширяться лише наші поняття про властивості тіл та їх внутрішню будову, а разом розширяться й можливості нашої техніки.

- А питома вага? - спитав Вокульський.

- Послухайте мене, - перебив його Гейст, - і ви одразу збагнете, в чому полягає суть моїх відкриттів, хоч мушу сказати, що наслідувати їх не зможете. Тут нема ні чуда, ні шахрайства: це такі елементарні речі, що їх може зрозуміти учень початкової школи.

Він узяв з стола сталевий куб і подав його Вокульському:

- Бачите, це кубічний дециметр, вилитий із сталі.

Візьміть його в руки, скільки він важить?

- Кілограмів з вісім.

Він подав йому другий куб, також сталевий, такої ж величини, і запитав:

- А цей скільки важить?

- Ну, цей важить з півкілограма. Але ж він порожнистий?

- Прекрасно! А скільки важить оця кубічна клітка з сталевого дроту? - спитав Гейст, подаючи її Вокульському.

- Ця важить грамів з п'ятнадцять.

- Отже, бачите, - мовив Гейст, - маємо три куби однакової величини, з однакового металу, але різної ваги...

А чому? Тому що в повному кубі міститься найбільша кількість часток сталі, в порожнистому - менша, а в дротяному найменша. Отже, уявіть собі, що мені вдалося замість суцільних часток будувати клітчасті частки т і л, і ви зрозумієте таємницю винаходу. Полягає він у зміні внутрішньої структури матерії, що не є новиною навіть" для сучасної хімії. Ну, що?

- Коли я бачу зразки, я вірю, - відповів Вокульський, - коли слухаю вас, - розумію. Але як вийду звідси...

Він безпорадно розвів руками.

Гейст знову відчинив шафу, взяв з неї маленький зливоч металу, схожого на латунь, і подав Вокульському.

- Візьміть, - сказав він, - і носіть як амулет проти сумніву в моєму здоровому розумі чи правдивості. Цей метал разів у п'ять легший за воду, він нагадуватиме вам про наше знайомство. До того ж, - додав старий, засміявшись, - він має неабияку властивість: на нього не впливають ніякі хімічні реагенти. І він швидше розсиплеться на порошок, аніж викаже мою таємницю... А тепер, пане Сюзен, ідіть, відпочиньте і подумайте, що з собою діяти.

- Я прийду до вас, - прошепотів Вокульський.

- Ні! Не зараз! - відказав Гейст. - Ви ще не поквиталися з світом, а мені на кілька років вистачить грошей, отож я вас не кваплю. Прийдете сюди тоді, коли остаточно позбудетесь всіх своїх ілюзій.

Старий нетерпляче потиснув йому руку і підштовхнув до дверей. На сходах він попрощався ще раз і повернувся в лабораторію. Коли Вокульський вийшов у двір, хвіртка була вже відчинена, а коли пройшов нею й опинився коло свого фіакра, вона з грюкотом зачинилася.

Повернувшись в місто, Вокульський насамперед купив золотий медальйон, поклав в нього шматочок нового металу й почепив на шию, як ладанку. Він хотів був ще погуляти, але відчув, що стомився, й пішов до себе в готель. "Чого я повертаюся? – подумав він. – Чому не йду до Гейста працювати?.."

Він сів у крісло й поринув у спогади. Йому пригадався магазин Гопфера, його ресторація і відвідувачі, які глузували з нього; пригадалася машина вічного руху і модель повітряної кулі, якою він намагався керувати. Пригадалась Кася Гопфер, яка марніла від кохання до нього... "До роботи! Чому я не йду працювати?"

Він машинально глянув на стіл, де лежав недавно куплений томик віршів Міцкевича.

– Скільки разів я їх читав!.. – зітхнув він, беручи книжку в руки.

Книжка розкрилася сама, і Вокульський прочитав:

Підхоплююсь, біжу, в думках шукаю слів –
Твоїй жорстокості завдять ударів грому, –
Які обдумував, шукав мільйон разів...
Але уздрю тебе – і зовсім несвідомо
Спокійний знов стаю, зимніший од льодів,
З новою мукою мовчачий по-старому.^[111]

"Тепер я вже знаю, хто мене причарував..."

Він відчув, як під повіками йому набігли сльози, але опанував себе й не дав їм пролитись.

– Ви зіпсували мені життя... Отруїли два покоління! – прошепотів він. – Ось де наслідки ваших сентиментальних поглядів на любов.

Він закрив книжку й так шпурнув нею в куток кімнати, що розлетілися сторінки. Книжка вдарилась об стіну, впала на умивальник і з сумним шелестом сковзнула на підлогу. "Так тобі й треба! Там твоє місце!.. – думав Вокульський. – Бо хто ж то малював мені любов, як святе таїнство? Хто навчив мене гордувати звичайними жінками і шукати невлесного ідеалу?.. Любов – радість світу, сонце життя, мелодія в пустелі, – а ти що з неї зробив?"

Скорботний вівтар, перед яким співають заупокійну над розтоптаним людським серцем!"

Але тут перед ним постало. питання: "Якщо поезія отруїла моє життя, то хто ж отруїв саму поезію? І чому Міцкевцч, замість сміятися та жартувати, як це роблять французькі поети, тільки сумував та журився?"

Тому що він, як і я, любив панну з аристократичного роду, яка могла стати

нагородою не за розум, не за працю, не за самозречення, навіть не за геній, а... за гроші й титул..."^[112] "Нещасний мученику! – думав далі Вокульський. – Ти віддав народові, що мав найкращого, і не твоя вина, що, виливаючи перед ним душу, ти разом з нею перелив і свої страждання. Це вони винні за твої, мої і всі наші нещастя..."

Він устав з крісла і шанобливо зібрав розсипані аркуші. "Не досить того, що вони тебе мучили, то ти ще маєш відповідати за їхні пороки?.. Це вони винні, вони, що твоє серце, замість співати, стогнало, мов розбитий дзвін".

Він ліг на канапі і все думав про те саме: "Дивна країна, в якій споконвіку живуть поруч два цілком різні народи – аристократія і простий люд. Перший каже, що має право тягнути поживні соки з глини і гною, а другий або потурає цим диким претензіям, або неспроможний протестувати проти кривди.

І все складалось так, щоб увічнити панування одного класу і принизити другий клас! Люди так увірували в важливість шляхетного походження, що навіть діти ремісників та купців почали купувати герби або доводили, що походять з якого-небудь зубожілого шляхетського роду.

Ні в кою не вистачило сміливості оголосити себе дітищем власних заслуг, і навіть я, глупак, за кількасот карбованців купив свідоцтво про своє шляхетське походження" І я маю туди повертатись?.. Чого? Тут народ принаймні вільно виявляє всі здібності, якими обдаровано людину.

Тут найвищі посади не запліснявіли пліснявою сумнівної давності; тут висуюються на перший план справжні сили: труд, розум, воля, творчість, знання, краса, і спритність, і навіть щирі почуття. А там праця стоїть коло ганебного стовпа, а розпуста тріумфує! Той, хто власного працею заробив собі багатство, дістає прізвисько скнари, здирщика, скоробагатька; зате той, хто марнує багатство, називається щедрим, безкорисливим, великодушним. Там простоту вважають дивацтвом, ощадливість – ганебною рисою, вченість прирівнюють до безумства, а обдаровану мистецьким талантом людину визначають по дірявих ліктях... Там, хочеш, щоб тебе вважали за людину, треба посідати або титул з грішми, або вміти пролазити в великосвітські передпокої. І я маю повертатися?.." Він став ходити по кімнаті й підраховувати: "Гейст один, я другий, Охоцький третій... Підшукаємо ще двох, і за п'ять років можна буде зробити тих вісім тисяч спроб, потрібних для відкриття металу, легшого за повітря. Ну, а тоді? Що скаже світ, коли побачить першу літаючу машину, без крил, без складних механізмів, міцну, як броненосець?"

Йому вчувалося, що вуличний шум за вікном зростає, дужчає і гримить на весь Париж, на всю Францію, на всю Європу. І всі людські голоси зливаються в один могутній вигук: "Слава!.. Слава!.. Слава!.."

– Чи я здурів! – тихо промовив він.

Швиденько розстібнув жилет, видобув з-під сорочки медальйон і відкрив його. Шматочок металу, схожого на латунь, і легкого, як пух, був на місці. Ні, Гейст його не дурив: дорога до незвичайного винаходу була перед ним, і ніщо не заважало на неї ступити.

- Залишаюсь! - тихо промовив він. - Ні бог, ні люди це простили б мені, якби я знехтував такою можливістю.

Вже смеркало. Вокульський засвітив газові світильники над столом, дістав папір і ручку й почав писати: "Дорогий Ігнаце! Хочу поговорити з тобою про дуже важливі речі, а тому що до Варшави я більше не повернуся, то прошу, щоб ти якнайшвидше..."

Та раптом він кинув ручку. Якесь тривога охопила його, коли побачив написані слова "до Варшави я більше не повернуся"... "А чого б мені не повернутись?.. - подумав. - Чого? Хіба того, щоб зустріти панну Ізабеллу і знову втратити енергію?. Час нарешті раз назавжди покінчити з цим..."

Він ходив по кімнаті й думав: "Передо мною дві дороги: одна веде до неймовірних перетворень світу, друга - до того, щоб сподобатись жінці, а може, навіть до того, щоб її здобути. Якою ж дорогою піти?..

Всім відомо, що кожна відкрита речовина, кожна нова сила - це новий щабель в розвитку цивілізації. Бронза створила античну цивілізацію, залізо - середньовічну, порох завершив середньовіччя, а вугілля відкрило епоху дев'ятнадцятого століття. Чого тут вагатися: метали Гейста започаткують таку цивілізацію, про яку ніхто й не мріяв, і, можливо, удосконалять людський рід.

А що я маю з другого боку?.. Жінку, яка не посоромилася б купатися при таких плебейх, як я. Що я для неї поруч з такими хлюстами, для яких пуста балаканина, дотепне слово, комплімент становлять сенс життя? Що та череда, та й вона сама, сказали б, побачивши обдертуса Гейста і його винаходи? Вони такі невігласи, що й не здивувалися б.

Припустімо навіть, що я одружився б з нею. І що ж тоді? До вітальні скоробагатька одразу потягнулися б явні й таємні поклонники, численні двоюрідні та троюрідні брати й ще бозна-хто!.. І знов мені довелося б не помічати їхніх поглядів, не чути їхніх компліментів, не брати участі в їхніх, інтимних розмовах - про що?.. Про мою ганьбу або дурість?.. За рік такого життя я так здеморалізувався б, що, можливо, почав би ревнувати до тих блазнів...

Чи не краще кинути серце голодному псові, аніж віддати його жінці, яка навіть не догадується, яка велика різниця між ними і мною. Годі!"

Він знову сів за стіл і почав писати листа до Гейста, але одразу відклав його.

- Гарний же я! - сказав він вголос. - Збираюся писати зобов'язання, не впорядкувавши своїх справ. "От як міняються часи, - подумав. - Колись отакий Гейст був би символом сатани, з яким за людську душу бореться ангел в образі жінки. А сьогодні - хто з них сатана, а хто ангел..."

В цей час постукали в двері. Увійшов слуга й подав Вокульському великого конверта.

- З Варшави, - шепнув він. - Від Жецького?.. Це він пересилає мені в конверті якогось другого листа. Ага, від графині! Може, вона повідомляє мене про весілля панни Ізабелли?..

Він розірвав конверта, але з хвилину не міг наважитись читати. Серце його сильно

калатало.

- Ну, однаково, - пробурмотів він і почав читати:

"Дорогий мій пане Станіславе! Мабуть, ти весело проводиш час, кажуть, навіть у Парижі., коли забуваєш про своїх друзів. А могила твого покійного дядька й досі дожидає пам'ятника, та й я хотіла б порадитися з тобою, чи будувати мені цукровий завод, на що мене намовляють люди на старості літ. Стидайся, пане Станіславе, а найбільше - жалій, що не бачиш рум'янцю на лицях Белли, яка зараз сидить у мене і спекла рака, дізнавшись, що я пишу до тебе. Кохана дитина! Вона живе недалеко у своєї тітки і часто відвідує мене. Догадуюсь, що ти вчинив їй якусь велику прикрість; отож не зволікай з перепросинами і якнайшвидше приїжджай просто до мене.

Белла пробуде тут ще кілька днів, і, може, мені пощастить умовити її, аби вона пробачила тобі..."

Вокульський схопився з-за стола, відчинив вікно і, стоячи перед ним, ще раз перечитав листа; очі в нього заіскрилися, обличчя взялося плямами.

Він подзвонив раз, другий, третій... Нарешті сам вибіг в коридор і гукнув:

- Гарсон!.. Гей, гарсон!..

- До ваших послуг!

- Рахунок.

- Який?

- Повний рахунок за останні п'ять днів. Повний, розумієте?

- Зараз подати? - здивувався гарсон.

- Негайно! І екіпаж до північного вокзалу... Негайно!

Розділ третій

ЛЮДИНА, ЩАСЛИВА В КОХАННІ

Повернувшись із Парижа в Варшаву, Вокульський застав удома другого листа від Заславської. Стара наполягала, щоб він негайно приїхав і погостював у неї кілька тижнів. "Не думай, пане Станіславе, - закінчувала вона, - що я запрошую тебе задля твоїх нових успіхів, аби похвалитися знайомством з тобою. Так воно часом буває, але не в мене. Я тільки хочу, щоб ти відпочив після твоїх трудів, а може, й розважився в моєму домі, де, крім старої й нудної господині, знайдеш товариство молодих і гарних жінок".

- Дуже мені потрібні молоді й гарні жінки! - пробурмотів Вокульський.

І раптом йому спало на думку: про які це успіхи пише Заславська? Невже чутка про його заробітки дійшла вже до провінції, хоч сам він нікому про це не казав?

Проте слова удови перестали дивувати його, коли він ознайомився з становищем.

Після його від'їзду торговельні обороти магазину зросли і день у день збільшувались. Десятки нових купців зав'язали з ним ділові стосунки; відмовився лише один з колишніх спільників, написавши гострого листа, в якому пояснював, що у нього не арсенал, а лише текстильний магазин, отож він не бачить сенсу надалі підтримувати зв'язок з фірмою вельмишановного Вокульського, з яким матиме честь до нового року остаточно розрахуватися. Товарооборот був такий великий, що пан Ігнац на свою відповідальність найняв ще один склад і взяв восьмого продавця та двох експедиторів.

Коли Вокульський скінчив перегляд бухгалтерських книг (на наполегливе прохання Жецького він узявся до цієї роботи вже через дві години після приїзду), пан Ігнац одімкнув сейф і з урочистим виглядом дістав відтіля листа Сузіна.

- Що це за церемонії? - засміявся Вокульський.

- Кореспонденцію від Сузіна треба зберігати особливо пильно, - з притиском сказав Жецький.

Вокульський здвигнув плечима і прочитав листа. Сузін пропонував йому на зиму нову торговельну операцію, майже таку саму вигідну, як і паризька.

- Що ти на це скажеш? - запитав він пана Ігнаца, пояснивши, в чому річ.

- Дорогий Стаху, - відповів старий, опускаючи очі, - я тобі так вірю, так вірю, що, коли б ти навіть спалив місто, я однак був би певний, що ти зробив це з благородною метою.

- Ти, старий, невиправний мрійник, - зітхнув Вокульський і замовк. Він не мав сумніву, що Ігнац знову вважає його учасником якоїсь політичної інтриги.

Але так думав не тільки Жецький. Зайшовши в свою квартиру, Вокульський знайшов цілу купу візитних карток та листів. Останнім часом його відвідало близько сотні впливових, титулових і багатих людей, з яких не менш як половини він досі не знав. Ще цікавіші були всілякі просьби про допомогу або про сприяння перед різними цивільними та військовими чиновниками, а також анонімні листи, переважно лайливі... Один називав його зрадником, другий лакузою, який так звик до цієї роботи у Гопфера, що й тепер прислугує аристократії, навіть не аристократії, а хтозна-кому. Третій дорікав йому тим, що він опікується жінкою поганої поведінки, ще один повідомляв, що пані Ставська - кокетка й авантюриця, а Жецький шахрай, бо обкрадає його на прибутках з нового дому й ділиться ними з управителем Вірським. "Мабуть, багато пліток тут ходить про мене!" - подумав він, дивлячись на стос паперів.

На вулиці він також помітив, що привертає до себе загальну увагу. Багато людей віталось з ним; часом на нього показували пальцями або кивали головами якісь зовсім чужі люди; але були й такі, що, забачивши його, одвертали голови. Поміж ними він помітив двох знайомих ще з Іркутська, і це його прикро вразило.

- В чому річ? - тихо промовив він. - Подуріли люди, чи що?

На другий день після приїзду в Варшаву Вокульський відписав Сузіну, що пропозицію його приймає і в половині жовтня буде в Москві. А пізно ввечері він виїхав до удови, маєток якої лежав за кілька миль від недавно побудованої залізниці.

На вокзалі Вокульський помітив, що його особа й тут привертає до себе увагу. Сам

начальник вокзалу відрекомендувався йому й наказав дати окреме купе; а старший кондуктор, проводжаючи його до вагона, повідомив, що то, власне, він мав намір дати йому найвигідніше місце, де можна було б спати, працювати й розмовляти без перешкод.

Після довгого дождання поїзд нарешті рушив... Була вже пізня безмісячна й безхмарна ніч, а на небі висипало зірок більше, ніж звичайно. Вокульський відчинив вікно й почав придивлятись до сузір'їв. Йому пригадалися сибірські ночі, де небо інколи буває майже чорним, а зірок на ньому, як сніжинок в завірюху, де Малий Віз висить майже над головою, а Геркулес, Квадрат Пегаса та Близнюки світяться над самим обрієм, нижче, ніж у нас.

- Чи знав би тепер астрономію я, продавець Гопфера, аби не побував там? - з гіркотою думав він. - Чи чув би що-небудь про відкриття Гейста, аби Сузін майже силоміць не витяг мене в Париж?"

І він якимось внутрішнім зором побачив своє незвичайне життя, немов роздвоєне між далеким Сходом і далеким Заходом. "Все, що я вмю, все, що я маю, все, що я можу ще зробити, народилось не на цій землі. Тут зустрічав я лише образи, заздрість або сумнівне визнання, коли мені щастило, але коли б мені не пощастило, мене затоптали б ті самі ноги, які сьогодні передо мною пританцьовують..." "Виїду я звідси, - повторював він, - виїду!.. Хіба що вона мене затримає. Бо що мені дасть навіть багатство, коли я не можу зужити його так, як мені хотілося б? І що варте життя, коли доводиться пліснявіти в клубі, магазині та в вітальнях, де треба грати в преферанс, щоб не лихословити, або лихословити, щоб не грати в преферанс?.." "Цікаво все-таки, - подумав він, трохи заспокоївшись, - чого це вдова запрошує мене з такими натяками. А може, це панна Ізабелла?.."

Йому зробилось гаряче, і поступово щось ніби розтануло в душі. Він пригадав свого батька й дядька, Касто Гопфер, яка його так любила, Жецького, Леона, Шумана, князя і ще багатьох, багатьох людей, які довели йому свою щирю приязнь. Чого варті всі його знання й багатство, якби круг нього не було дружніх сердець? Нащо здалися б найвизначніші винаходи Гейста, якби вони не мали бути зброєю для перемоги благороднішої раси людей? "У нас також можна багато чого зробити, - говорив він сам собі. - Знайдуться й у нас люди, яких треба висунути й підтримати... Я вже старий робити епохальні винаходи, нехай цим займаються Охоцькі. Я хочу іншим приділити щастя й сам; ому бути щасливим".

Він заплющив очі, і йому здалося, що перед ним стоїть панна Ізабелла й дивиться на нього так, як тільки вона вміє дивитись, і лагідною усмішкою схвалює його наміри.

В двері постукали. Увійшов старший кондуктор і сказав:

- Пан барон Дальський питає, чи можна йому до вас зайти? Він їде в цьому вагоні.

- Барон? - здивовано перепитав Вокульський. - Будь ласка, нехай заходить.

Старший кондуктор вийшов і зачинив за собою двері, а Вокульський тим часом згадав, що барон - член Спільки для торгівлі зі Сходом і один з небагатьох уже претендентів на руку панни Ізабелли. "Що йому від мене потрібно? - думав

Вокульський. – Може, й він їде до вдови, щоб на лоні природи остаточно освідчитись панні Ізабеллі? Якщо його не випередив Старський..."

В коридорі вагона почулися кроки й розмова. Двері купе знову відчинились, і показався старший кондуктор, а поруч з ним якийсь недолугий пан з ріденькими сивіючими вусиками, ще з рідшою і ще сивішою борідкою і майже білою головою. "Невже це він? – подумав Вокульський. – Той був чорнявий, зовсім без сивини..."

– Дуже перепрошую за турботи! – сказав барон, хитаючись від руху вагона. – Дуже... Я не насмівся б порушувати вашої самотності, аби не зацікавився, чи ви, бува, не їдете до нашої вельмишановної Заславської, яка вже тиждень чекає вас?

– До неї якраз і їду. Вітаю вас, пане бароне. Сідайте, будь ласка.

– То це ж чудово! – вигукнув барон. – Я теж туди.

Я живу там майже два місяці. Тобто... власне, не живу, а постійно приїжджаю. То з свого маєтку, де ремонтують мій будинок, то з Варшави... А тепер повертаюся з Відня, де купував меблі, але залишусь у пані Заславської лише на кілька днів, бо треба перемінити в палаці всі шпалери, наклеєні тільки два тижні тому. Але що ж ти вдієш... не сподобались, отож, доведеться обдерти, нема що й думати!..

Він сміявся та підморгував Вокульському, а той аж похолов. "Для кого ті меблі? Кому не сподобались шпалери?" – стурбовано питав він сам себе.

– А ви, пан Вокульський, вже скінчили свою місію? Вітаю вас! – потиснув йому руку барон. – Я з першого погляду відчув до вас повагу й симпатію, а тепер вважайте мене своїм найпершим шанувальником... Так, пане Вокульський! Наша звичка стояти осторонь політичного життя наробила нам багато шкоди. Ви перший порушили цей нерозумний принцип пасивності, і за це вам честь і слава... Мусимо ж ми цікавитись справами" держави, в якій знаходяться наші маєтки, від якої залежить наше майбутнє...

– Я вас не розумію, пане бароне, – раптом перебив його Вокульський.

Барон так збентежився, що якийсь час не міг ні поворухнутись, ні вимовити слова. Нарешті він промимрив:

– Пробачте... Я зовсім не хотів... Але сподіваюсь, що моя дружба з шановною удовою, яка настільки...

– Не будемо говорити про це, – сказав, сміючись, Вокульський і потиснув баронові руку. – Ви задоволені своїми віденськими покупками?

– Дуже задоволений, дуже... Хоч, повірте мені, був такий момент, що я, за порадою шановної Заславської, мало не потурбував вас у Парижі...

– Охоче виконав би всяке доручення. В чому ж річ?

– Я хотів придбати паризький брильянтовий гарнітур, – відповів барон. – Але мені трапились чудові сапфіри в Відні... Вони якраз при мені, і якщо ви дозволите... Ви знаєтесь на самоцвітах? "Для кого він купив ці сапфіри?" – думав Вокульський.

Він хотів пересісти, але відчув, що не може ворухнути ні рукою, ні ногою.

Тим часом барон видобув з кишень чотири сап'янові футляри, поклав їх на канапі й почав один по одному відкривати.

- Оце браслет, - казав він, - правда ж, скромний: тільки один камінь. А от брошка й серги, оздоблені більше, це вже я спеціально замовив. А ось намисто. Воно просте, але, мабуть, тому й гарне. І як усе міниться, правда ж?..

Кажучи це, він водив сапфіри перед очима Вокульського, а самоцвіти поблискували при миготливому вогнику свічки.

- Вам не подобається? - раптом спитав барон, мабуть, тому, що супутник його нічого не відповідав.

- Ні, чого ж, вони дуже гарні. Кому ж ви, пане бароне, везете такі подарунки?

- Моїй нареченій, - здивовано відповів барон. - Я гадав, що пані Заславська повідомила вас про наше родинне щастя...

- Ні.

- А сьогодні якраз п'ять тижнів, як я освідчився і дістав згоду.

- Кому ж ви, пане бароне, освідчились?.. Удові? - спитав інакшим уже голосом Вокульський.

- Та ні ж бо! - вигукнув барон, відсахнувшись. - Освідчився панні Евеліні Яноцькій, внучці вдови... Хіба ви її не пам'ятаєте? Вона була у графині минулого року на розговінні, ви не помітили?

Минуло кілька хвилин, поки Вокульський зміркував, що панна Евеліна Яноцька - це не панна Ізабелла Ленцька, що барон освідчився не панні Ізабеллі і не їй везе сапфіри.

- Пробачте, - озвався він до стурбованого барона, - але я такий збентежений, що просто не знаю, що говорю...

Барон швиденько схопився й почав ховати по кишенях самоцвіти.

- Яка ж бо неухважність з мого боку! - вигукнув він. - Я ж помітив по ваших очах, що ви стомлені, і все-таки насмівся перебити вам сон...

- Ні, пане бароне, я зовсім не збираюся спати, і мені буде дуже приємно побути решту дороги в вашому товаристві. Мені стало недобре на якусь хвилину, тепер уже все минулось.

Барон спочатку церемонився й хотів іти, але, побачивши, що Вокульський справді почуває себе краще, сів, запевняючи, що побуде лише кілька хвилин. Він відчував потребу розказати кому-небудь про своє щастя.

- Ні, ви послушайте, яка це жінка! - говорив барон, все жвавіше жестикулюючи. - Коли я з нею познайомився, вона здалась мені холодною, як статуя, і зайнятою тільки уборами. Але тепер я бачу, які в цій істоті приховані скарби почуттів... Вона любить убиратись, як кожна жінка, але який розум! Я нікому не сказав би того, що скажу зараз вам, пане Вокульський. Я дуже рано почав сивіти, ну, й не без того, щоб вряди-годи не намастити вуса фіксатуаром. Ну, і хто б подумав, пане Вокульський, як тільки вона це помітила, раз назавжди заборонила мені вживати фіксатуар: сказала, що їй подобається сиве волосся і що для неї по-справжньому гарним може бути тільки сивий мужчина. "А що ви скажете про шпакуватих?"! - запитав я її. "Вони тільки цікаві", - відповіла вона. А як вона це сказала!.. Я не набрид вам, пане Вокульський?

- Зовсім ні, пане бароне. Мені дуже приємно зустріти щасливу людину.

- Я справді щасливий, і це щастя прийшло так несподівано, що мені аж дивно, - говорив далі барон. - Про одруження я думаю вже давно, та й лікарі вже кілька років мені це радять. От я й вирішив взяти жінку гарну, добре виховану, з порядного роду, показну, зовсім не вимагаючи від неї якоїсь там романтичної любові. І от уявіть собі: сама любов стала на моєму шляху й одним поглядом запалила в моєму серці пожежу... Справді, пане Вокульський, я закоханий! Навіть більше - я шаленію від кохання. Я нікому б цього не сказав, але вам скажу, бо з першої хвилини відчув до вас майже братерську симпатію... Так, я шаленію від кохання! Думаю тільки про неї, коли сплю - вона мені сниться, як не бачу її - просто хворію: не можу їсти, мене obsідають сумні думки, я чогось боюся...

Того, що я вам зараз скажу, благаю вас, пане Вокульський, не повторюйте навіть самому собі. Знаєте, я хотів її випробувати; як це недостойно, правда ж? Але що ж ти вдієш, людині не легко повірити в щастя. І от, щоб випробувати її (але прошу вас - нікому про це ані словечка!), я сказав написати проект шлюбного контракту, згідно з яким, коли б весілля не відбулося з вини молодого чи молодої (ви розумієте?), я зобов'язуюсь сплатити молодій п'ятдесят тисяч карбованців неустойки. У мене аж серце спинялося від страху... а що, як вона мене покине? І що ж ви думаєте? Коли наша шановна Заславська заговорила з нею про той проект - панна в плач! "Як, він гадає, що я відмовлюся від нього задля якихось п'ятдесяти тисяч? - сказала вона. - Бо коли він підозріває мене в корисливості й не визнає за жіночим серцем ніяких вищих інтересів, то повинен же він зрозуміти, що я не проміняю мільйона на п'ятдесят тисяч..."

Коли вдова переказала мені цю відповідь, я, ні слова не кажучи, вбіг у кімнату панни Евеліни і впав їй до ніг.

Тепер я написав у Варшаві заповіт і призначив її єдиною і повноправною спадкоємицею, навіть коли б я вмер до весілля. Вся моя рідня за все моє життя не дала мені стільки щастя, скільки дала ця дівчинка за п'ять тижнів. А що буде далі?.. Що буде далі, пане Вокульський? Нікого не спитав би про це, - закінчив барон, міцно трясучи Вокульському руку. - Ну, на добраніч... "Цікава історія! - подумав Вокульський, коли барон пішов. - Цей дідок справді втьопався по самі вуха..."

Він ніяк не міг одігнати від себе образ закоханого барона, який, ніби тінь, раз у раз виникав на малиновому тлі канапи. Він бачив його худорляве обличчя, на якому палав цеглистий рум'янець, немов присипане борошном волосся і великі, запалі очі, в яких жеврів нездоровий вогник. Смішне й жалюгідне враження справляли ці спалахи пристрасті в людині, яка раз у раз кутала горло, перевіряла, чи добре зачинене вікно, і щоразу пересідала з місця на місце, боячись застудитися на протягу. "Ну і вклепався ж він! - думав Вокульський. - Хіба ж можливо, щоб молода панна закохалася в таку мумію?"

Він, напевне, на десять років старший за мене, а який недолугий, до того ж який наївний!

Гаразд, а якщо панна справді любить його? Бо трудно припустити, аби вона його обманювала. Загалом кажучи, жінки благородніші за мужчин: вони не тільки менше

роблять аморальних вчинків, але й більше, ніж ми, здатні на самопожертву. І якщо трудно знайти мужчину, який з ранку до вечора брехав би задля грошей, то чи можна ж підозрівати в чомусь такому жінку, молоду панну, виховану в шанованій родині?

Звичайно, їй щось спало на думку і вона таки захопилась, якщо не його чарівністю, то становищем. Інакше вона неодмінно виказала б чим-небудь свою гру, а барон мусив би її помітити, бо любов дивиться крізь мікроскоп.

А коли молода дівчина може покохати такого старого, то чому б *тій* не покохати мене?..

Я безупинно повертаюсь до одного й того самого! Ця думка стала чимось схожим на настирливу ідею".

Він опустил вікно, підняте бароном, і, щоб одігнати настирливі думки, знову став дивитись на небо. Квадрат Пегаса вже хилився до заходу, а на сході підходили вгору сузір'я Тельця, Оріона, Малого Пса і Близнят. Він придивлявся до ясного розсипу зірок на небі й думав про дивну, невидиму силу тяжіння, що єднає далекі тіла всесвіту в одне ціле міцніше, ніж їх могли б з'єднати будь-які матеріальні ланцюги. "Тяжіння і прив'язаність – власне, одне й те саме: це потужна сила, яка все пориває за собою і запліднює. Коли б землю можна було позбавити її тяжіння до сонця, вона одлетіла б десь у простір і за кілька років перетворилася б на крижану брилу. Коли б можна було якусь блукаючу зірку впровадити в сферу сонячної системи, хто його знає, чи й на ній не пробудилося б життя? То чому ж барон має бути винятком з закону тяжіння, який панує в усій природі? І хіба між ним і панною Евеліною більша прірва, як між землею і сонцем? Чого ж дивуватися з шаленої пристрасті людей, коли так само шаліють і світи у всесвіті?"

Тим часом поїзд повільно йшов та й ішов, подовгу затримуючись на станціях. Повітря стало холодне, на сході почали бліднути зірки. Вокульський зачинив вікно й ліг на хиткій канапі. "Якщо молода жінка, – знов думав він, – могла покохати барона, то чим же я... Адже вона його не обманює.

Жінки взагалі благородніші за нас... вони менше брешуть".

– Прошу пана, тут вам виходити... Пан барон уже п'є чай.

Вокульський прокинувся. Над ним стояв кондуктор і якнайчемніше будив його.

– Як, хіба вже день? – здивувався він.

– О, зараз дев'ять годин, а ми вже півгодини стоїмо на станції. Я не будив вас, шановний пане, бо барон не казав, але поїзд зараз рушить...

Вокульський швидко вийшов з вагона. Вокзал був новий і ще не зовсім закінчений, проте йому дали води вмитися й почистили одягу. Він зовсім позбувся сну й увійшов у невеликий буфет, де барон, аж сяючи, пив третю склянку чаю.

– Добрий день! – вигукнув барон, з дружньою фамільярністю стискаючи Вокульському руку, й одразу звернувся до буфетника: – Пане господар, чаю для цього пана... Гарний день, правда? Якраз для прогулянки кіньми. Але нам підвезли візка!

– Що ж сталося?

– Мусимо чекати коней. Наше щастя, що я о другій годині ночі дав телеграму про

ваш приїзд. Бо я позавчора послав телеграму з Варшави, але начальник станції каже, що я помилився й замовив коні на завтра. Наше щастя, що я телеграфував з дороги. О третій годині ночі телеграму послали гінцем удові, десть у шостій вона її одержала, а не пізніше як о восьмій повинна була вислати коні. Так що заждемо ще з годину, зате ви краще ознайомитесь з околицями. Дуже тут гарна місцевість...

Після сніданку вони вийшли на перон. Місцевість відціля здавалась плоскою й безлісною, лише де-не-де височіли купи дерев, а між ними цегляні будинки.

- Це поміщицькі садиби? - спитав Вокульський.

- Так, у цих краях живе багато шляхти. Земля прекрасно оброблена; он, бачте, люпин, конюшина...

- Не видно сіл, - зауважив Вокульський.

- Бо це все панські землі, а ви знаєте прислів'я: "Панське поле багате копами, а мужицьке хлопами..."

- Я чув, - раптом сказав Вокульський, - що у вдови Заславської збирається багато гостей.

- Ах, прошу вас! - вигукнув барон. - Як трапиться добра неділя, то відчуваєте себе, наче на балу в клубі: з'їжджається по кілька десятків осіб. Навіть сьогодні ми повинні застати цілу компанію постійних гостей. Ну, насамперед гостює там моя наречена. Далі - пані Вонсовська, дуже втішна вдовичка років тридцяти, страшенно багата. Мені здається, коло неї упадає Старський. Ви знаєте Старського?.. Неприємна особа: грубіян, нахаба... Просто дивно, що Вонсовська, жінка розумна і з смаком, терпить у своєму товаристві такого жевжика.

- Хто ж іще? - спитав Вокульський.

- Є ще Феля Яноцька, двоюрідна сестра моєї нареченої; дуже мила дівчинка років вісімнадцяти. Ну, ще Охоцький...

- Він теж? Що він тут робить?

- Коли я виїжджав, він цілими днями ловив рибу. Але тому, що смаки в нього часто міняються, я не певен, чи не застану його тепер в ролі мисливця... Але який це благородний молодий чоловік, яка вченість! І не без заслуг: він уже має кілька винаходів.

- Так, то чоловік незвичайний, - підтвердив Вокульський. - Хто ж іще гостює у вдови?

- Постійних гостей більше нема, але часто приїжджають на кілька днів, а часом і на тиждень пан Ленцький з дочкою. Шляхетна особа, - пожвавішав барон, - сповнена, якнайкращих властивостей. Та ви ж знаєте їх! Щасливий той, кому вона віддасть руку й серце! Яка чарівність, який розум! Її справді можна шанувати, мов богиню... Як ви гадаєте?

Вокульський оглядав околиці й не міг видобути з себе слова. На щастя, в цю мить підбіг станційний службовець і повідомив, що за ними прибув візок.

- Чудово! - вигукнув барон і дав йому кілька злотих. - Віднеси, будь ласка, наші речі. Ну, пане Вокульський, їдьмо! За дві години ви познайомитесь з моєю нареченою...

Розділ четвертий

СІЛЬСЬКІ РОЗВАГИ

Минуло хвилин з п'ятнадцять, поки в візок уклали речі.

Нарешті Вокульський з бароном сіли, кучер в сірій лівреї махнув батогом, і пара добрих сивих коней рушила повільним тюпачком.

– Раджу вам звернути увагу на пані Вонсовську, – почав знову барон. – Самоцвіт, а не жінка, і яка оригінальна!.. Навіть не думає виходити вдруге заміж, хоч страшенно любить, щоб коло неї упали. Трудно, пане Вокульський, не бути її поклонником, а бути поклонником небезпечно. Зараз вона віддячує Старському за його залицяння до інших. Ви знаєте Старського?

– Якось раз бачив...

– Достойний чоловік, але неприємний, – казав барон, – антипатія моєї нареченої. Він так впливає їй на нерви, що у бідолашної в його товаристві псується настрій. І не дивно, бо вони – зовсім протилежні характери: вона – серйозна, він – легковажний, вона чула, навіть сентиментальна, він – цинік.

Слухаючи балаканину барона, Вокульський оглядав околиці, що потроху змінювали свій вигляд. Через півгодини за станцією на обрії показалися ліси, потім пагорки; дорога то звивалася між ними, то вибігала вгору, то опускалась у видолинки.

На одному з пагорків кучер обернувся до своїх пасажирів і, показуючи поперед себе батогом, промовив:

– Он наші пани брикою їдуть...

– Де? Хто? – гукнув барон, аж спинаючись на передок. – Ага, справді вони... Жовта брика і гнідий четверик.

Цікаво, хто там їде? Ану подивіться, будь ласка.

– Мені здається, я бачу щось червоне, – відповів Вокульський.

– Ага, то пані Вонсовська. Цікаво, чи є там моя наречена? – додав барон тихіше.

– Я бачу кілька дам, – сказав Вокульський, думаючи про панну Ізабеллу: "Якщо вона їде з ними, то це добра ознака".

Обидва екіпажі швидко наближались один до одного.

На бриці гучно ляскали батогом, кричали, махали хусточками, а барон раз у раз вихилявся з візка й аж тремтів від хвилювання.

Візок спинився, але брика, розігнавшись, промчала повз нього, як буря галасу і сміху, і за кілька десятків кроків спинилась. Там, видно, про щось галасливо радились і щось вирішили, бо товариство зійшло на землю, а брика поїхала далі.

– Добрий день, пане Вокульський! – загукав хтось з брики, вимахуючи довгим батогом, Вокульський впізнав Охоцького.

Барон побіг до товариства. Навпроти йому вийшла дама в білій накидці, з білою мереживною парасолькою і поволі посувалася з простягнутою до нього рукою в

широкому рукаві, що спадав донизу. Барон ще здалека скинув капелюха і, добігши до нареченої, майже потонув у її рукаві. Після цієї чудової сцени, що здалась баронові надто короткою, а глядачам довгою, барон опам'ятався і сказав:

- Дозвольте, пані, відрекомендувати вам пана Вокульського, мого найкращого друга... Оскільки він гостюватиме тут довший час, я зобов'язую його заступати мене в час моєї відсутності...

Він знову поцілував кілька разів рукав, відкіля до Вокульського висунулась чудова ручка. Вокульський потиснув її й відчув крижаний холод; він глянув на даму в білій накидці й побачив бліде обличчя і великі сумні й ніби злякані очі. "Цікава наречена", - подумав він.

- Пан Вокульський!.. - гукнув барон до двох дам і одного чоловіка, які наближались до них. - Пан Старський... - додав.

- Я вже мав приємність... - озвався Старський, підіймаючи капелюха.

- І я, - відповів Вокульський.

- Як же ми тепер посідаємо? - спитав барон, побачивши, що до них під'їжджає брика.

- Їдьмо всі разом! - вигукнула молода блондинка: видно, панна Феліція Яноцька, як догадувався Вокульський.

- Бо в нашому візку лише два місця... - солодким голосом почав барон.

- Я вас розумію, але нічого з цього не вийде, - озвалася приємним контральто дама в червоній сукні. - Жених і наречена поїдуть з нами, а в візок нехай сідають, якщо хочуть, пан Охоцький з паном Старським.

- Чому я? - крикнув з високого передка Охоцький.

- Або я? - додав Старський.

- Бо пан Охоцький погано правує кінями, а пан Старський нестерпно поводить, - відповіла моторна вдовичка.

Вокульський помітив, що в леї пишні каштанове волосся, чорні очі й веселе енергійне обличчя.

- Значить, пані дає мені відставку, - кумедно зітхнув Старський.

- Ви знаєте, що я завжди даю відставку поклонникам, які мені набридають. Але ж сідаймо, товариство. Жених з нареченою спереду. Фея поруч з Евеліною.

- Е, ні! - заперечила блондинка. - Я сяду скраю, бо бабуса заборонила мені сідати поруч з женихом і нареченою.

Барон з більшою елегантністю, аніж спритністю, підсадив свою наречену й сам сів навпроти неї. Потім удовичка сіла коло барона, Старський коло нареченої, а панна Феліція коло Старського.

- Прошу, - звернулася удовичка до Вокульського, прибираючи свою червону сукню, що розіслалась на половину сидіння.

Вокульський сів навпроти панни Феліції й помітив, що дівчина дивиться на нього з захватом і раз у раз червоніє.

- Чи не могли б ми попросити пана Охоцького віддати віжки кучерові? - сказала

удовичка.

- Ех, пані, пані, завжди ви мені чимось дошкуляєте! - обурився Охоцький. - Ні, я таки правуватиму.

- Ну, то даю слово честі, що я вас наб'ю, якщо ви нас перекинете.

- То ще побачимо, - заперечив Охоцький.

- Чуєте, товариство, цей чоловік мені погрожує! - крикнула удовичка. - Чи нема тут кого-небудь, хто б за мене оступився?

- Я помщуся вам, - озвався Старський каліченою польською мовою. - Давайте пересядьмо вдвох в того візка.

Красуня вдова здвинула плечима, барон знову поцілував в руку свою наречену, яка, усміхаючись, тихо розмовляло з ним, але ні на хвилину не могла зігнати з обличчя вираз смутку й переляку.

Поки Старський пересварювався з удовичкою, а панна Феліція червоніла, Вокульський придивлявся до нареченої. Вона помітила це й відповіла йому погордливим поглядом; безмежний смуток її раптом десь зник, натомість вона розвеселилась, як дитина. Сама подала баронові руку для поцілунку і навіть знехотя торкнула його ніжкою.

Її палкий поклонник так розчулився, що аж зблід, а губи в нього посиніли.

- Але ж ви зовсім не тямите, як правувати кіньми! - крикнула вдовичка, намагаючись штурхнути Охоцького ручкою парасольки.

В цю мить Вокульський вискочив з брики, бо передня пара коней звернула на середину дороги, задня - за ними, і бричка дуже похилилася на лівий бік. Вокульський підпер її плечем, а кучер спинив коні.

- Чи я не казала, що це страховище перекине нас! - закричала вдовичка. - Що ж ви робите, пане Старський?!

Вокульський глянув у брику й на мить побачив таку сцену: панна Феліція аж лягала зо сміху, Старський упав обличчям на коліна красуні вдовички, барон термосив за комір кучера, а його наречена, збліднувши з переляку, одною рукою трималась за передок, а другою вп'ялася в плече Старського.

Одна мить - бричка випросталась, і все стало на свої місця. Тільки панна Феліція нестримно реготала.

- Я не розумію, Фелю, як можна сміятися в таку хвилину? - озвалась наречена.

- А чому б не посміятись?.. Що ж би лихого з нами могло статися? Адже з нами їде пан Вокульський... - сказала панна Феліція. Але спам'яталася, почервоніла ще більше, спочатку сховала обличчя в долоні, потім глянула на Вокульського так, ніби він її образив.

- Щодо мене, то я готовий замовити ще кілька таких пригод, - озвався Старський, - значуще дивлячись на вдовичку.

- З умовою, що я буду забезпечена від ваших ніжностей. Фелю, пересядь на моє місце, - відповіла вдова, кривлячись і сідаючи навпроти Вокульського.

- Хіба не ви, пані, сьогодні сказали, що вдовам усе дозволено?

- Але вдови не все дозволяють. Ні, пане Старський, ви повинні відучитись од своїх японських звичаїв.

- Це звичаї всесвітні, - відказав Старський.

- В усякому разі, вони не з тієї частини світу, до якої я звикла, - відрубала вдовичка, кривлячись і одводячи очі на дорогу.

У бриці зробилось тихо. Барон з приємністю ворухив своїми сивуватими вусиками, а його наречена посмутніла ще більше. Панна Феліція, зайнявши місце вдовички поруч Вокульського, обернулася до нього майже спиною і час від часу презирливо-меланхолійно поглядала на нього через плече. Але за що? Цього він не знав.

- Ви, мабуть, добре їздите верхи? - запитала Вокульського Вонсовська.

- Чому ви так думаєте?

- Ах, боже мій! Зараз - чому. Спочатку дайте відповідь на моє запитання.

- Не дуже, але їжджу.

- Звичайно, ви добре їздите, коли одразу вгадали, що можуть зробити коні в руках такого майстра, як пан Юліан. Ми будемо їздити разом... Пане Охоцький, від сьогоднішнього дня звільняю вас од прогулянок.

- Дуже радий, коли так, - відповів Охоцький.

- От гарно-отак відповідати дамам! - вигукнула панна Фельця.

- Краще вже я отак відповідалиму, аніж буду супроводити їх на прогулянках. Останній раз, коли ми їздили з пані Вонсовською, мені довелося п'ять разів злазити з коня, я же мав і п'яти хвилин спокою. Тепер нехай спробує пан Вокульський.

- Фельцю, скажи цьому чоловікові, що я з ним не розмовляю, - озвалася вдовичка, показуючи на Охоцького.

- Чоловіче, чоловіче! - вигукнула Фельця. - Ця пані з вами не розмовляє... Вона каже, що ви нечемні.

- Ага, от ви и занудьгували за людьми з добрими манерами, - в'їдливо зауважив Старський. - Ви спробуйте, може, я дам себе перепросити.

- Давно ви виїхали з Парижа? - запитала вдовичка Вокульського.

- Завтра буде тиждень.

- А я вже не бачила його чотири місяці. Чудове місто!

- Заславок! - крикнув Охоцький і замахнувся пужалном, щоб хвацько ляснути батогом, але це йому не вдалося, бо батіг, невдало відкинений назад, заплутався між дамськими парасольками та чоловічими капелюхами.

- Ні, товариство! - закричала вдовичка. - Якщо хочете, щоб я їздила з вами кататися, то в'яжіть цього чоловіка, бо він просто небезпечний.

В бриці знову зчинився галас, бо Охоцький мав свого прибічника в особі панни Феліції, яка твердила, що як на початківця, то він правує байдуже і що навіть з досвідченими кучерами трапляються всілякі пригоди.

- Дорога Фельцю, - відказала вдовичка, - в твої літа кожен, хто має гарні очі, - добрий кучер.

- Аж сьогодні у мене буде добрий апетит... - казав барон своїй нареченій, але,

помітивши, що говорить дуже голосно, перейшов на шепіт.

Тим часом брика в'їхала в володіння Заславської, і Вокульський з цікавістю придивлявся до її садиби. На досить високому, хоч і положистому, узгір'ї височів двоповерховий просторий будинок з двома одноповерховими крилами-флігелями. За ним зеленіли дерева старого парку, а перед ним розлягалась широка лука, порізана сіткою стежок, подекуди прикрашена клумбами, статуями та альтанками. Коло підосви узгір'я виблискувала смуга води, видно, ставок, на якому погойдувались човни та лебеді.

На зеленому тлі ясно-жовтий палац з білими колонами виглядав солідно й весело. Праворуч і ліворуч від нього поміж деревами видно було цегляні господарські споруди.

Під гучне ляскання батога (цього разу воно Охоцькому вдавалось) брика через мармуровий місток прикотилась перед палац, тільки одним колесом проїхавши по траві.

Гості зізли на землю, але Охоцький не віддав віжок кучерові, а сам відпровадив брику до стайні.

- Не забудьте ж, що о першій годині сніданок! - гукнула до нього панна Феліція.

До барона підійшов старий слуга в чорному сюртуку.

- Ясна пані зараз у коморі, - сказав він, - може, панове пройдуть у свої кімнати?

І завівши всіх до правого флігеля, він показав Вокульському велику кімнату, відчинені вікна якої виходили в парк. За хвилину прибіг козачок у ліврейній куртці, приніс води й почав розпаковувати чемодани.

Вокульський виглянув у вікно. Перед ним стелився травник з купами старих ялин, модрин та лип, за якими вдалині видно було зелені, порослі лісом узгір'я. Під самим вікном ріс кущ бурку, а в ньому було гніздо, над яким пурхали горобці. Теплий вересневий вітер залітав у кімнату і приносив невлівимі пахощі.

Вокульський дивився на хмари, що, здавалось, чіплялися за верхівки дерев, на снопи світла, що проривалися поміж темними вітами ялин, і йому було добре. Він не думав про панну Ізабеллу. Її образ, що палив йому душу, розвіявся перед простою красою природи; хворе серце замовкло і вперше за довгий час наповнилось тишею і спокоєм.

Але він згадав, що приїхав сюди з візитом, і швидко почав одягатись. Як тільки скінчив, у двері тихо постукали, й увійшов старий слуга.

- Пані просить до столу.

Вокульський пішов за слугою. Поминувши коридор, він опинився в просторій їдальні, стіни якої до половини були оздоблені панеллю з темного дерева. Панна Феліція розмовляла коло вікна з Охоцьким, а за столом, між Вонсовською і бароном, у кріслі з високою спинкою сиділа господиня.

Побачивши свого гостя, вона встала і ступила кілька кроків йому назустріч.

- Вітаю, пане Станіславе, - промовила вона, - і дякую, що вволив моє прохання.

А коли він нахилився, щоб поцілувати її в руку, вона поцілувала його в чоло, що справило на присутніх певне враження.

- Сідай отут, коло Казі. А ти, будь ласка, пам'ятай про нього.

- Пан Вокульський заслуговує на це, - зауважила вдовичка. - Якби не його витримка, пан Охоцький поламав би нам кості.

- Що ж трапилось?

- Він не вміє правувати й парою коней, а береться до четверика. Краще б він уже сидів цілі дні коло ставка та ловив рибу.

- Господи! Яке це щастя, що я не одружуся з цією жінкою! - зітхнув Охоцький, сердечно вітаючись з Вокульським.

- Ну, шановний пане, якщо ви все-таки сподіваєтесь зі мною одружитись, то вже краще залишайтеся кучером! - вигукнула Вонсовська.

- Завжди вони сваряться! - сміючись, сказала господиня.

Увійшла панна Евеліна Яноцька, а через кілька хвилин після неї, другими дверима, Старський.

Вони привіталися з господинею, яка відповіла їм чемно, але без усмішки.

Подали сніданок.

- У нас, пане Станіславе, - сказала господиня, - такий звичай: сходимось ми обов'язково лише до Столу.

А поза тим кожен робить, що йому подобається. Отож, якщо боїшся нудьги, то раджу тобі триматися Казі Вонсовської.

- А я одразу беру пана Вокульського в полон, - відповіла вдовичка.

- Ох! - зітхнула господиня, непомітно глянувши на гостя.

Панна Феліція невідомо котрий вже раз за сьогодні почервоніла й попросила Охоцького налити їй вина.

- Ні, ні... прошу води, - похопилась вона.

Охоцький виконав прохання, скрушно хитаючи головою та розводячи руками.

Після сніданку, протягом якого панна. Евеліна розмовляла тільки з бароном, а Старський упадав коло чорноокої вдовички, гості попрощалися з господинею і розійшлися.

Охоцький пішов на горище, де в навмисне збудованій комірчині він влаштував метеорологічний спостережний пункт, барон з нареченою вийшли в парк, а Вокульського господиня залишила в себе.

- Ану скажи мені, - почала вона, - бо перші враження бувають найправдивіші: як тобі подобається пані Вонсовська?

- Вона, здається, моторна і весела жінка.

- Правильно. А барон?

- Я мало його знаю. Ну - старий чоловік.

- Старий, дуже старий, - зітхнула господиня, - а проте хочеться йому женитись. А що ти скажеш про його наречену?

- Я зовсім її не знаю, хоч і дивно мені, що вона вибрала собі барона. Можливо, він найблагородніша людина...

- Справді, вона дивна дівчина, - вела далі господиня, і скажу тобі, що я починаю

розчаровуватися в ній. До її одруження я не втручаюсь, бо не одна панна заздрить їй, а всі кажуть, що барон для неї – щаслива знахідка. Але те, що вона мала одержати після моєї смерті, буде відписано іншим. Кому дістануться баронові мільйони, той не потребуватиме моїх двадцятьох тисяч.

В голосі старої чути було роздратовання.

Незабаром вона попрощалася з Вокульським і порадила йому пройтись по парку.

Вокульський вийшов у двір і коло лівого флігеля, в якому була кухня, звернув у парк.

Пізніше йому досить часто пригадувались два перші спостереження, які він зробив у Заславку.

Насамперед неподалік від кухні він побачив будку, а перед нею на цепу собаку, який, забачивши чужого, почав так гавкати, скавучати та кидатись, немов сказився.

Але помітивши, що очі у собаки веселі і що він крутить хвостом, Вокульський погладив його. Це так злагіднило жахливого звіра, що він уже не хотів відпускати од себе Вокульського. Він скавучав, хапав його за поли, щоб хоч подивитись людині в обличчя. "От дивний цеповий собака", – подумав Вокульський.

В цю мить з кухні вийшло друге диво: гладезний старий хлоп. Вокульський, якому ще ніколи не доводилось бачити гладкого хлопа, заговорив з ним.

– Нащо ви тримаєте цього собаку на цепу?

– А щоб був лихий та не пускав до дому злодіїв, – усміхаючись, відповів батрак.

– То чого б вам не взяти справді лютого собацюру?

– Бо наша пані не тримала б злого пса. У нас і собака мусить бути ласкавий.

– А ви, дядьку, що тут робите?

– Тепер я пасічник, а перед цим був плугатарем. А як віл зламав мені ребро, то ясна пані й послала мене на пасіку.

– І добре вам тут?

– Спочатку нудно було без роботи, а потім звик, то й байдуже.

Попрощавшись з хлопом, Вокульський звернув до парку й довго проходжався липовою алеєю, ні про що не думаючи. Йому здавалось, що він приїхав сюди пересичений, отруений метушнею Парижа, гуком Варшави, дуднінням залізниці і що весь цей неспокій, усі тяжкі переживання паче випаровуються з нього. Якби його запитали: що таке село, він відповів би: тиша.

Раптом Вокульський почув позад себе швидкі кроки.

Його доганяв Охоцький з двома вудками на плечах.

– Чи не було тут панни Феліції? – запитав він. – Вона мала йти в пів на третю зі мною на рибалку. Але ви ж знаєте жіночу пунктуальність! Може, ви підете з нами? Не хочете? То, може, будете грати з Старським в пікет? До цього він завжди готовий, якщо не знайдеться партнера для преферансу.

– А що тут робить пан Старський?

– Як то що? Живе у своїй двоюрідної бабусі і разом хрещеної матері, удови покійного маршалка Заславського, а в даний момент журиться, що, мабуть, не

одержить в спадщину її маєтку. Подумати тільки – не менш як триста тисяч карбованців!.. Але стара вважає за краще підтримати дітей-знайд, аніж касу в Монако. Бідолашний хлопець.

– А чим йому погано?

– А тим, що з бабусею справа урвалася, а з Казею зірвалася, от і виходить, хоч кулю в лоб пускай. Треба вам знати, – вів далі Охоцький, щось поправляючи коло вудок, – що теперішня пані Вонсовська, колись, ще панною, була закохана в Старського. Казьо і Казя – добірна пара, правда?.. Здається, саме з цього приводу пані Казя і приїхала сюди три тижні тому (а грошей у неї після покійного чоловіка, мабуть, не менше, ніж у нашої господині!).

Кілька днів у них ніби все йшло на добре, Казьо навіть встиг в рахунок майбутнього посагу видати лихвареві вексель, коли раптом... щось там зламалось... Вонсовська просто глузує з нього, а він удає, ніби все гаразд. Словом, погане його діло! Треба буде відмовитись від мандрівок, осісти в бідненькому фільварку і ждати, поки не вмере дядько, у якого, правда, вже давно камені в печінці.

– А що пан Старський робив досі?

– Ну, насамперед він робив борги. Трохи грав у карти, трохи подорожував (мені здається, переважно по паризьких та лондонських шинках, бо в той його Китай я щось не дуже вірю), але головним чином баламутив молодих дам. У цьому ділі він просто митець і заслужив таку сталу репутацію, що дами навіть не опираються йому, а дівчата вірять, що варто Старському за котрою-небудь походити, як вона негайно вийде заміж. Добре заняття, як і всяке інше!

– Звичайно, – підтвердив Вокульський, вже трохи заспокоївшись щодо суперника, "Такий не звабить панни Ізабелли".

Вони дійшли до кінця парку; за огорожею якого видно було ряд цегляних будинків.

– О, бачите, яка оригінальна жінка наша господиня! – мовив Охоцький, показуючи на будинки. – Бачите оті палаци? То все житла для слуг – кожне на чотири родини. А отой дім – притулок для наймитських дітей; там їх бавиться штук з тридцять, всі вміті й причепурені, як паненята... А отой будинок, ніби дача, то притулок для старих, яких там зараз четверо; щоб не нудьгувати, вони перебирають та сортують волосінь на матраци для гостей.

Я тинявся по багатьох місцях нашої батьківщини і скрізь бачив, що слуги в панів живуть, як свині, їхні діти бабраються в болоті, як поросята. І коли я вперше потрапив сюди, то не повірив своїм очам. Мені здалося, що я опинився на острові Утопії^[113] або відкрив сторінку нудного моралістичного роману, де, автор описує, якими повинні бути пани, але якими вони ніколи не будуть. Подобається мені ця бабуса. А якби ви побачили, яка в неї бібліотека, що вона читає! Я остовпів раз, коли вона попросила мене пояснити їй деякі положення теорії еволюції, якої вона не визнає тільки тому, що автор вважає боротьбу за існування основним законом природи.

В кінці алеї показалася панна Феліція.

– Що ж, ідемо, пане Юліане? – запитала вона Охоцького.

- Підемо, і пан Вокульський з нами.
- Га-а-а? - здивувалася дівчина.
- Ви не хочете, щоб я йшов? - спитав Вокульський.
- Будь ласка, але... я думала, вам буде приємніше в товаристві пані Вонсовської.
- Дорога панно Фельцю! - закричав Охоцький. - Тільки не удавайте з себе в'їдливої, бо з цього нічого не вийде.

Ображена панна пішла вперед до ставка, а Охоцький з Вокульським за нею. Вони вудили рибу до п'ятої вечора на самому осонні, а день був душний. Охоцький впіймав дводюймового пічкура, а панна Феліція обірвала на рукаві мереживо. З цього приводу в них виникла суперечка про те, що молоді панни не тямлять, як держати вудку, а чоловіки не можуть і хвилини всидіти без балачки.

Помирив їх тільки дзвінок, що скликав на обід.

По обіді барон пішов у свою кімнату (в ці години у нього завжди була мігрень), решта товариства мала зібратися в парку, в альтанці, де звичайно їли фрукти.

Вокульський прийшов туди через півгодини. Він гадав, що буде першим, проте застав уже всіх дам, яким Старський щось розказував. Він розлігся в березовому кріслі й говорив нудьгуючим тоном, недбало хльоскаючи себе хлистом по носку черевика:

- Якщо подружжя відіграли яку-небудь роль в історії, то це були шлюби не з любові, а з розрахунку. Що ми сьогодні знали б про Ядвігу^[114] або про Марію Лещінську^[115], якби ці жінки в свій час не наважились розумно вибрати собі чоловіка? Чим був би Стефан Баторій^[116] або Наполеон I, якби вони не одружилися з впливовими жінками?

Здруження - надто серйозний акт, аби в ньому слухати тільки голосу серця. Це не поетичний зв'язок двох душ, а важлива подія, яка має великий вплив на багатьох людей і на багато справ. Якби я сьогодні одружився з покоївкою або навіть з гувернанткою, то завтра мене вже не прийняли б у моєму середовищі. Мене ніхто не питає про температуру моїх почуттів, але кожен поцікавиться, на які доходи я житиму і кого я приведу в свою родину.

- Одна річ шлюб політичний, а друга річ шлюб задля грошей з нелюбом, - відповіла господиня, дивлячись в землю й тарабанячи пальцями по столі. - Це насильство над найсвятішими почуттями.

- Ой дорога бабусю, - відказав Старський, зітхнувши. - Добре говорити про свободу почуттів, маючи двадцять тисяч карбованців річного доходу. "Погані гроші! Паскудні гроші!" - кричать усі. Але чому ж то, починаючи від батрака й кінчаючи міністром, всі обмежують свою свободу обов'язковою працею? Задля чого моряк і гірник ризикують своїм життям? Звичайно, задля тих поганих грошей, бо погані гроші забезпечують людині свободу хоч на кілька годин на день, хоч на два місяці на рік, хоч на кілька років за ціле життя. Всі ми лицемірно гордуємо грішми, але кожен з нас знає, що це - добрище, на якому зростає особиста свобода, наука, мистецтво, навіть ідеальна любов. Кінець кінцем, де народилась любов рицарів і трубадурів? Безумовно, не серед шевців та ковалів, і навіть не серед лікарів та адвокатів. Її викохали заможні класи, які створили жінку з ніжною шкірою й білими руками, народили чоловіка з широким

дозвіллям, аби він мав достатньо часу божествити жінку. Та ось серед нас є представник дійових людей, пан Вокульський, котрий, як каже бабуся, не раз довів свій героїзм ділом. Що спонукало його до небезпек? Звичайно, гроші, які тепер в його руках перетворились на могутню силу...

Стало тихо. Всі дами подивилися на Вокульського. Трохи помовчали, він відповів:

- Так, я здобув свій капітал з небезпечними пригодами, але відкіля ви знаєте, для чого я його здобув?..

- Пробачте, - перебив його Старський, - я зовсім не дорікаю вам, навпаки, вважаю, що ваш приклад гідний наслідування. І все-таки, відкіля вам відомо, що людина, яка жениться чи виходить заміж з розрахунку, не ставить собі якої-небудь благородної мети? Кажуть, що мої батьки побралися з чистого кохання, а проте все життя не були щасливі, а про мене, плід їхніх почуттів, нічого й казати...

Тим часом присутня тут моя шановна бабуся вийшла заміж проти свого бажання, а тепер її благословляє вся округа. Навіть більше, - додав він, цілючи господиню в руку, - вона виправляє помилку моїх батьків, які так були зайняті коханням, що забули потурбуватись про забезпечення свого сина... Нарешті, маємо ще один доказ в особі чарівної пані Вонсовської...

- О, шановний добродію, - мовила вдовичка, почервонівши, - ви говорите так, немов обвинувач на страшному суді. А я скажу вам так само, як сказав пан Вокульський: відкіля ви знаєте, навіщо я це зробила?

- Але і ви це зробили, й бабуся зробила, і всі ми це зробимо, - з холодною іронією заперечив Старський, - за винятком пана Вокульського, який має стільки грошей, що може дати волю своїм почуттям.

- Я теж зробив те саме, - приглушеним голосом сказав Вокульський.

- Як, ви оженились задля грошей? - спитала вдовичка, широко розкриваючи очі.

- Не задля грошей, а для того, щоб дістати роботу й не вмерти з голоду. Я добре знаю той закон, про який говорить пан Старський...

- Ну що? - переможно сказав Старський, дивлячись на бабуся.

- А через те, що знаю, жалію тих, котрі мусять цьому законові коритись, - докінчив Вокульський. - Це, мабуть, найстрашніше нещастя в житті.

- Правду кажеш, - мовила господиня.

- Ви починаєте мене цікавити, пане Вокульський, - сказала пані Вонсовська, простягаючи йому руку.

Панна Евеліа під час цієї розмови сиділа, низько схилившись над вишиванням. Раптом вона підвела голову і глянула на Старського з таким розпачем, що Вокульський здивувався. Але Старський так само хльоскав хлистом по носку свого черевика, курив сигару й напівглузливо, напівсумно усміхався.

За альтанкою залунав голос Охоцького:

- От бачиш, я ж тобі казав, що пані тут.

- Ну, то вона ж в альтанці, а не в кущах, - відповіла молода селянська дівчина з кошиком в руці.

- От макоцвітна, - буркнув Охоцький, входячи в альтанку і стурбовано поглядаючи на дам.

- Ого, пан Юліан знову приходить до нас в ролі переможця, - сказала вдовичка.

- Але ж, слово честі, я пішов через квітник, щоб коротше... - виправдувався Охоцький.

- І збилися з дороги, як сьогодні вранці, коли везли нас...

- Слово честі...

- Ти вже краще не виправдуйся, а відпровадь мене додому, - сказала господиня.

Охоцький подав їй руку, але обличчя у нього було таке збентежене, а капелюх так смішно з'їхав, що Вонсовська не втрималась і весело зареготала, через що панна Феліція знов почервоніла, а Охоцький кілька разів сердито глянув на вдовичку.

Все товариство звернуло ліворуч і пішло бічною алеєю до службових будівель. Попереду йшла господиня з Охоцьким, за ними дівчина з кошиком, потім удовичка з панною Феліцією, Вокульський, а позаду панна Евеліна з Старським. Коло хвіртки передні загомоніли, і Вокульський в цей час почув за собою тиху розмову:

- Інколи мені здається, що краще б я вмерла... - сказала панна Евеліна.

- Потерпіть, потерпіть... - так само тихо промовив Старський.

Вокульський аж тепер зрозумів, чого все товариство пішло в господарський двір. Назустріч господині вибігла ціла зграя курей, яким вона сипала зерно з кошика. За курми вийшла пташниця, стара Матеушова, і доповіла пані, що в дворі все гаразд, тільки вранці тут низько кружляв шуліка, а опівдні одна курка трохи вдавилась камінцем, але все минулося щасливо.

Оглянувши пташник, господиня пішла подивитись на обори та стайні, де робітники, переважно літні вже люди, доповідали їй про стан справ. Тут Мало не трапилась лиха пригода. Із стайні несподівано вибіг чималий лошак і став перед господинею гопки, але Охоцький вчасно вгамував пустотливу тварину, і господиня почастиувала лошака звичною порцією цукру.

- Він вас, бабусю, ще коли-небудь покалічить, - невдоволено сказав Старський. - Де це видано, привчати до таких іграшок лошат, з яких потім виростають коні!

- Ти завжди говориш розсудливо, - відповіла йому господиня, гладячи лошака, який клав голову їй на плече, а потім побіг слідом за нею, так що конюхи мушили завертати його в стайню.

Навіть декотрі корови впізнавали свою хазяйку і вітали її тихим муканням. "Дивна жінка", - думав Вокульський, дивлячись на бабусю, яка вміла викликати до себе любов і тварин, і людей.

Після вечері господиня пішла спати, а пані Вонсовська запропонувала погуляти по парку.

Барон прийняв пропозицію не дуже охоче. Він одягнув тепле пальто, закутав шию хусткою і, взявши наречену під руку, пішов з нею попереду. Про що вони говорили, піхто не знав, але можна було помітити, що вона зблідла, а в нього обличчя взялось червоними плямами.

Десь об одинадцятій всі розійшлися, а барон, покашлюючи, провів Вокульського в його кімнату.

- Ну що, ви вже придивились до моєї нареченої?..

Яка ж вона гарна! Просто весталка, правда?.. А особливо, коли на личку в неї з'явиться вираз якоїсь дивної меланхолії, - ви звернули увагу? Вона така чарівна, що я готовий віддати за неї життя. Нікому б я цього не сказав, але вам скажу: я так божествлю її, що навряд чи наслідуюся коли-небудь доторкнутись до неї... Мені хочеться тільки молитись на неї. Просто впав би перед нею навколішки й дивився б, щасливий, їй в очі, аби вона дозволила поцілувати край своєї сукні... Але чи не набрид я вам?

Раптом він так закашлявся, що очі його налилися кров'ю. Віддихавшись, він говорив далі:

- Я кашляю не часто, але сьогодні трохи застудився... і навіть не часто застуджуюсь, лише восени та напровесні. Ну, та воно минеться. Позавчора я запросив на консилиум Халубінського й Барановського, то вони мені сказали, щоб я тільки стерігся, та й буду здоровий... Питав я їх також (кажу це тільки вам), що вони думають про моє одруження. Але вони сказали, що одруження - це річ особиста... Я звернув їхню увагу на те, що берлінські лікарі вже давно радили мені женитись. Це змусило їх подумати, і котрийсь з них сказав: "Дуже шкода, що ви одразу не послушали їхньої поради..." Так що я остаточно вирішив не відкладати далі, як до пилипівки...

Його знову напав кашель. Він перепочив і раптом спитав Вокульського вже іншим голосом:

- Ви вірите в потойбічне життя?

- Чому ви питаєте?

- А тому, що ця віра рятує людину від розпачу. Я, наприклад, розумію, що вже й сам не можу бути таким щасливим, як міг бути колись, ні їй не дам повного щастя.

Єдине, що мене втішає, це думка, що ми зустрінемося на тому, кращому світі, де обоє будемо молоді. Адже вона, - додав він задумливо, - й там буде моєю, бо святе ж письмо вчить: "Що зв'яжете на землі, буде зв'язано й на небі..." Може, ви не вірите в це, як і пан Охоцький, проте все-таки признайтесь, що... часом вірите і не могли б запрягтися, що так не буде?..

Годинник за стіною видзвонив північ, барон злякано підхопився й попрощався з Вокульським. Через кілька хвилин його задушливий кашель чути було в другому кінці флігеля.

Вокульський відчинив вікно. Коло кухні пронизливо кукурікали півні, в парку квирила сова; на небі зірвалась зірка й покотилась десь за дерева парку. А барон кашляв та й кашляв. "Чи всі закохані такі сліпі, як він? - думав Вокульський, - Бо для мене, та й для кожного, тут ясно, що та панна зовсім його не любить. Може, навіть любить Старського?..

Я ще не збагнув тутешньої ситуації, - міркував він далі, - але найшвидше вона така: панна Евеліна виходить заміж задля грошей, а Старський своїми теоріями підтримує в

ній цей намір. А може, й він трохи захоплений нею?.. Але навряд!.. Швидше вона йому вже набридла, і він намовляє її неодмінно вийти заміж. Але ж... це було б жахливо. Тільки повії мають коханців, які ними торгують. Яке дурне припущення!.. Старський справді може бути її другом і радити те, в що сам вірить. Адже він одверто каже, що одружиться лише з багатою жінкою.

Принцип не гірший за всякий інший, як сказав би Охоцький. Правду казала колись хазяйка цього дому, що у теперішнього покоління міцні голови й холодні серця.

Приклад нашого життя відвернув їх від сентименталізму, і вони вірять тільки в силу грошей, що, зрештою, свідчить про їх розсудливість. Ні, цей Старський не дурний чоловік; може, трохи гультай та нероба, але розуму йому не бракує. Цікаво, чому пані Вонсовська так його шпигає? Мабуть, він таки подобається їй, і тому що вона має гроші, вони поберуться. А втім, яке мені до цього діло?..

Цікаво, чому господиня сьогодні жодного разу не згадала про панну Ізабеллу? Ну, вже ж і я її питати не буду...

Нас одразу взяли б на язика..."

Вокульський заснув, і йому верзлося, що він - хворий закоханий барон, а Старський відіграє роль друга дому.

Він прокинувся й засміявся:

- Ну, це мене одразу вилікувало б!

Вранці він знову ловив рибу з панною Феліцією і Охоцьким. А коли о першій годині всі зійшлися на сніданок, пані Вонсовська звернулась до господині:

- Бабусю, ви дозволите, щоб нам осідлали двоє коней: мені й панові Вокульському?

- А потім, обернувшись до Вокульського, додала: - Ми їдемо за півгодини. З цієї хвилини ви починаєте службу при мені.

- Ви поїдете тільки вдвох? - спитала панна Феліція, густо зашарівшись.

- А ти теж хотіла б поїхати з паном Юліаном?

- Тільки, будь ласка... Прошу не розпоряджатися моєю особою! - запротестував Охоцький.

- Феліція залишиться зі мною, - сказала господиня.

У панни Феліції кров прилила до обличчя, а на очі набігли сльози. Вона глянула на Вокульського спочатку гнівно, потім погордливо і, нарешті, вибігла з кімнати нібито за хусточкою. Повернувшись з зачервонілим носиком, вона подивилась на всіх, немов Марія Стюарт, яка прощає своїм катам.

Рівно о другій слуга привів двоє чудових верхових коней. Вокульський стояв коло свого, а за кілька хвилин вийшла й пані Вонсовська. Вузька амазонка щільно облягала її струнку, як у Юнони, постать, каштанове волосся було зібране в один вузол. Вотта кінчиком ноги стала на руку конюха і, як пружина, скочила в сідло. В руці її трохи тремтів кінчик хлиста.

Вокульський тим часом спокійно припасовував на довжину своєї ноги стремена.

- Швидше, пане Вокульський, швидше! - гукнула Вонсовська, напинаючи поводи; кінь під нею крутився і присідав на задні ноги. - За брамою одразу рушимо галопом...

Avanti, Savoya!..^[117] Нарешті Вокульський сів на коня, пані Вонсовська нетерпляче вдарила свого хлистом, і вони виїхали за браму фільварку.

Дорога тяглася липовою алеєю завдовжки з верству.

По обидва боки сіріло скошене поле, а на ньому то тут, то там виднілись великі, як хати, стіжки пшениці. Небо було чисте, сонце світило ясно, десь далеко гула молотарка.

Кілька хвилин вони їхали риссю. Потім пані Вонсовська приклала ручку хлиста до губів, нахилилась наперед і полетіла галопом. Вуаль розвівалась за нею, мов сизе крило.

- Avanti! Avanti!..

Так вони мчали кілька хвилин. Раптом Вонсовська різко припинила коня і сказала.

- Тепер поїдемо помалу.

Вона розчервонілась і важко дихала. Трохи підвівшись на сідлі, пильно дивилася в бік лісу, що синів далеко на сході. Алея скінчилась; вони їхали полем, на якому подекуди зеленіли груші й сіріли стіжки хліба.

- Скажіть, будь ласка, - почала вона, - це велика приємність наживати багатство?

- Ні, - відповів Вокульський, трохи подумавши.

- Але витрачати приємно?

- Не знаю.

- Не знаєте? Але ж про ваше багатство розказують дива. Кажуть, що ви маєте тисяч із шістдесят річного прибутку...

- Зараз я маю набагато більше, але витрачаю дуже мало.

- Скільки ж?

- Тисяч з десять.

- Шкода. Я торік вирішила витратити силу грошей.

Управитель і касир запевняють мене, що я розтринькала двадцять сім тисяч... Я шаленіла - а от нудьги не позбулася. А сьогодні подумала: спитаю вас, як почуває себе людина, що витрачає шістдесят тисяч за рік? Але ж ви стільки не витрачаєте. Шкода! Знаєте що? Витратьте коли-небудь шістдесят... навіть сто тисяч за рік і скажете мені: чи це дійсно справляє враження і яке саме? Гаразд?

- Заздалегідь можу вам сказати, що не справляє.

- Ні? То нащо ж тоді гроші?.. Коли щастя не можуть дати сто тисяч карбованців, то що ж його може дати?..

- Його можна мати і з кількома тисячами. Щастя кожен носить сам у собі.

- Але відкілясь же воно береться.

- Ні; пані.

- І це говорите ви, така незвичайна людина?

- Якби я навіть був незвичайним, то завдяки стражданням, а не щастю. А тим менше завдяки видаткам.

Під лісом з'явилась хмара куряви. Вонсовська з хвилину придивлялась до хмарки, потім стьобнула коня хлистом, звернула праворуч і помчала навпрошки полем.

- Avanti! Avanti! Так вони скакали хвилин з десять, і тепер уже Вокульський стримав коня. Він опинився на верху пагорка, під яким розлігся казково прекрасний луг. Що саме в ньому було прекрасне - чи зелені трави, чи круті завороти струмка, чи похилені над ним дерева, чи погідне небо?

Вокульський не знав.

Але пані Вонсовська не захопилася пейзажем. Вона мчала з пагорка стрімголов, наче хотіла вразити супутника своєю відвагою.

Коли Вокульський поволі з'їхав з гори, вона повернула до нього коня й нетерпляче закричала:

- Пане Вокульський, чи ви завжди такий нудний?

Я ж не для того взяла вас на прогулянку, щоб позіхати...

Прошу розважати мене, і то нехайно!

- Нехайно? Добре. На мій погляд, пан Старський дуже цікава людина.

Вона Похилилася в сідлі, немов падаючи назад, і пильно глянула Вокульському в очі.

- Ну, - засміялася вона, - не сподівалась я почути від вас такої банальної фрази. Пан Старський цікавий... для кого? Хіба тільки для таких лебедиць, як панна Евеліна, бо для мене, наприклад, від таким перестав бути...

- Все ж таки...

- Без ніяких "все ж таки". Він для мене був цікавим тоді, коли я мала намір стати мученицею шлюбу. На щастя, мій чоловік був такий чемний, що незабаром помер, а пан Старський така нескладна натура, що навіть з моїм невеликим досвідом я за тиждень збагнула його.

Та сама борідка а 1а великий князь Рудольф і той самий спосіб баламутити жінок. Його погляди, його недововки, таємничість - усе це я знаю так само, як фасон, його візитки. Він так само уникає панн без посагу, цинічний із заміжніми жінками й ніжно зітхає коло багатих відданниць. Боже мій, скільки я їх таких зустрічала в житті!..

А тепер я потребує чогось нового...

- В такому разі пан Охоцький...

- О, Охоцький - цікавий чоловік і міг би бути навіть небезпечним, але для цього я мусила б народитися вдруге. Це людина не з того світу, до котрого я належу серцем і душею. Ах, який він наївний і який чудовий! Він вірить в ідеальну любов і сподівається зустріти жінку, з якою замкнеться в своїй лабораторії, певний, що вона його не зрадить... Ні, він не для мене... Але що це у мене з сідлом? - раптом вигукнула вона. - Мабуть, ослабла попруга. Ану гляньте, будь ласка...

Вокульський зіскочив з коня.

- Ви злізете? - спитав він.

- І не подумаю. Подивіться так.

Вокульський зайшов з правого боку - попруга трималась міцно.

- Та не там... Отут... Тут щось зіпсувалось коло стремена.

Він завагався, проте відкинув її амазонку й засунув руку під сідло. Раптом кров

шугнула йому в голову: вдовичка так ворухнула ногою, що її коліно торкнулося щоки Вокульського.

- Ну що?.. Ну що? - нетерпляче питала вона.

- Нічого, - відповів він, - Попруга застебнута і тримається міцно.

- Ви поцілували мою ногу?! - крикнула вона.

- Ні.

Тоді вона ляснула свого коня хлистом і помчала вперед, шепочучи:

- Дурень або камінь...

Вокульський поволі сів на коня. Невимовний жаль стиснув йому серце, коли він подумав: "Чи й панна Ізабелла їздить верхи? І хто їй поправляє сідло?"

Коли він під'їхав до пані Вонсовської, вона зареготала:

- Ха-ха-ха! Ви незрівнянний!.. - а потім заговорила низьким голосом: - В історії мого життя трапився незвичайний день - я зіграла роль жінки Потіфара і знайшла Йосифа!..^[118] Ха-ха-ха! Одне тільки мене бентежить: що ви не зможете оцінити, як я вмію баламутити голови чоловікам. В таку хвилину сто інших мужчин на вашому місці сказали б, що жити без мене не можуть, що я одібрала у них спокій і таке інше... А ви коротко відповідаєте: "Ні". За це єдине "Ні" вам приготовано в царстві небесному місце серед невинних немовлят. Такий собі високий стільчик з поперечиною спереду... Ха-ха-ха!..

Вона аж погойдувалась на сідлі від реготу.

- І що б ви на тому виграли, коли б я відповів, як інші?

- Здобула б ще одну перемогу.

- А цим що ви виграєте?

- Заповнюю собі пустку життя. З десятка тих, котрі мені освідчуються, вибираю одного, який здається мені найцікавішим, бавлюся ним, мрію про нього...

- А потім?

- Переглядаю новий десяток і вибираю іншого.

- І як часто?

- Хоч би і щомісяця. Що ви хочете, - додала вона, - це кохання нашого віку пари й електрики.

- Авжеж. Навіть нагадує поїзд.

- Летить, як буря, і сипле іскри?

- Ні, їде швидко й набирає пасажирів, скільки може.

- О пане Вокульський!

- Я не хотів образити вас, тільки сформулював те, що почув.

Пані Вонсовська прикусила губу.

Деякий час вони їхали мовчки.

Першою заговорила пані Вонсовська:

- Я вже визначила, хто ви такий: ви педант. Щовечора, не знаю о котрій годині, але, мабуть, не пізніше, як о десятій, ви підбиваєте підсумок денних подій, потім ідете спати, але перед сном уголос проказуєте молитву: "Не забажай жони ближнього

твого..." Правда ж?..

- Говоріть, будь ласка, далі.

- Нічого я не буду говорити, бо мені вже надокучила розмова з вами. Наше життя - самі розчарування!.. Коли ми одягаємо першу сукню з шлейфом, коли йдемо на перший бал, коли вперше закохуємось - все здається нам новиною. Але незабаром переконуємось, що все це або вже було, або нічого не варте...

Пам'ятаю, минулого року в Криму їхали ми невеликою компанією якоюсь дикою дорогою, де колись подорожніх перестривали розбійники. І саме коли ми про це говорили, з-за скелі висувається два чоловіки - татари... "Слава богу, - думаю, - вони, напевне, збираються нас зарізати".

Бо пики у них були жахливі, хоч самі вони, виявилось, люди пристойні. А вони, знаєте, що нам запропонували?

Щоб ми купили у них винограду!.. Подумайте! Я сподіваюсь розбійників, а вони торгують виноградом. Від злості я мало не побила їх, правду кажу! Отож ви сьогодні нагадали мені тих татар... Господиня кілька тижнів тлумачить мені, що ви оригінальна людина, зовсім не схожа на інших, а тим часом я бачу, що ви звичайнісінький педант. Так я кажу?

- Так.

- От бачите, як я знаюсь на людях! Може б, нам ще проїхатись галопом? Або ні, вже не хочеться, я стомилась. Ах, хоч би раз в житті зустріти оригінальну людину...

- Та й що вам з того?

- Ну, він повадився б якось по-новому, говорив би мені нові слова, часом розгнівив би мене до сліз, потім сам смертельно образився б на мене, а потім, натурально, мусив би мене перепрошувати. О, такий закохався б у мене до божевілля! Я так вп'ялася б йому в серце і в пам'ять, що він не забув би мене й у могилі... Оце, я розумію, любов!

- А що б ви дали йому взамін? - спитав Вокульський, якому щохвилини ставало тяжче й сумніше на серці.

- Не знаю. Може б, і я наважилась на якесь безумство...

- Тепер я скажу, що б той новий чоловік одержав від вас, - сказав Вокульський, відчувачи, як у ньому закипає гірка злість. - Насамперед одержав би довгий список попередніх поклонників, потім довгий список поклонників наступних, а в антракті мав би можливість перевіряти, чи добре тримається на коні сідло...

- Те, що ви сказали - нікчемність! - крикнула Вонсовська, стискаючи в руці хлиста.

- Я тільки повторив те, що чув від вас. Але якщо при недовгому знайомстві я говорю занадто сміливо...

- Байдуже. Я слухаю... Можливо, ваше зухвальство виявиться цікавішим за т; у холодну чемність, яку я знаю напам'ять. Звичайно, такий чоловік, як ви, гордує такими жінками, як я... Але, Сміливіше...

- Прошу пробачення. Насамперед давайте не вживати надто сильних виразів, які зовсім не пасують до розмови на прогулянці. Ми говоримо не про почуття, а про погляди. Отже, на мою думку, в вашому погляді на любов є непримиренні

суперечності.

- Хіба? - здивувалася вдовичка. - Те, що ви називаєте суперечностями, я прекрасно погоджую в своєму житті.

- Ви говорили про часту зміну коханців...

- Якщо ви не заперечуєте, називатимемо їх поклонниками.

- А з другого боку, ви хочете зустріти якусь нову й незвичайну людину, яка не забула б вас навіть у могилі. Отож, наскільки я знаю людську натуру, це мута недосяжна. Бо ні ви, марнотратна в своїх поглядах, не станете ощадною, ні той незвичайний поклонник не захоче зайняти місця серед дюжини звичайних...

- Він може про них не знати, - перебила його вдовичка.

- Отже, маємо ще й містифікацію, для успіху якої ваш герой повинен бути сліпим і дурним. Але припустімо, що ваш обранець справді буде таким; то невже ви наважитесь обманювати чоловіка, котрий так сильно полюбить вас?

- Гаразд, тоді я розказала б йому все й закінчила б такими словами: "Пам'ятай, що Христос простив Магдалині, а я менше за неї грішила, до того ж коси у мене не гірші, ніж у неї".

- І ви думаєте, що цього йому було б досить?

- Думаю, що так.

- А якби ні?

- Тоді я дала б йому спокій і залишила б.

- Але спочатку ви вп'ялися б йому в серце і в пам'ять так, щоб він не забув вас і в могилі!.. - спалахнув Вокульський. - Гарний же той ваш світ! Гарні в ньому жінки, коло яких закоханий і відданий їм всією душею чоловік мусить поглядати на годинник, щоб не зустрітися з своїми попередниками й не перешкодити наступникам! Знаєте, навіть тісто для того, щоб вирости, потребує більше часу; чи можна ж зростити глибоке почуття в такому поспіху, на такому ярмарку?.. Я вам раджу не претендувати на глибокі почуття, бо вони відбирають у людини сон і апетит. І нащо вам отруювати життя якійсь людині, якої ви сьогодні, напевне, ще й не знаєте? Нащо самій собі псувати хороший настрій? Краще вже триматись програми легеньких і частих перемог, що іншим не шкодять, а вам якось заповнюють життя.

- Ви вже скінчили, пане Вокульський?

- Мабуть, так.

- То тепер я вам скажу: всі ви підлі...

- Знову сильний вираз.

- Ваші були сильніші. Всі ви - нікчеми! Коли жінка в певному віці мріє про ідеальну любов, ви глузуєте з її наївності й вимагаєте від неї кокетства, бо без нього дівчина для вас нудна, а заміжня жінка - дурна. А коли в результаті спільних зусиль вона зникає до пошлх освідчень, ніжних поглядів та потаємних потисків руки, - з темного кутка вилазить якийсь оригінальний суб'єкт у каптурі Петра Ам'єнського^[119] й урочисто проклинає жінку, створену за образом і подобою Адамових дітей: "Тобі не вільно любити, ти вже ніколи не будеш по-справжньому кохана, бо мала нещастя потрапити

на життєвий ярмарок і втратила свої ілюзії!" А хто ж їх розікрав, як не ваші рідні браги? І що це за світ, де людину спочатку позбавляють ідей, а потім судять за безідейність?..

Пані Вонсовська вийняла з кишені хусточку і стиснула її в зубах... На віях у неї блиснула сльоза і скотилась на кінську гриву.

- Їдьте собі геть, - вигукнула вона, - бо ваші банальні міркування дратують мене! їдьте собі... і пришліть мені Старського: його зухвалість цікавіша за вашу святенницьку серйозність...

Вокульський уклонився й поїхав уперед. Він був сердитий і збентежений.

- Куди ж ви їдете? Не туди!.. А то ви ще заблудите, а потім при обіді розказуватимете, що я збила вас з путі істинної. Їдьте за мною... їдучи за кілька кроків позад пані Вонсовської, Вокульський думав: "Он який їх світ! Одні продаються в ньому спорохнявілим старикам, а другі поводяться з людськими серцями, немов зі шматками м'яса на печеню. Дивна все-таки особа оця пані... бо вона ж не зла і навіть здатна на благородні пориви..."

Через півгодини вони знову повернулись на узгір'я, звідки видно було двір господині. Тут Вонсовська раптом повернула коня й, пильно дивлячись Вокульському в очі, спитала:

- Що між нами - мир чи війна?

- Можна бути з вами одвертим?

- Прошу.

- Я вам дуже вдячний. За одну годину я довідався від вас більше, ніж за все своє попереднє життя.

- Від мене?.. Це вам так здається. В мені кілька краплин угорської крові, і варто мені сісти на коня, як я починаю дуріти й городити всякі нісенітниці. Але пам'ятайте, що я не беру назад жодного сказаного сьогодні слова, і ви помиляєтесь, коли думаете, що вже мене знаєте. А тепер поцілуйте мене в руку: ви справді цікавий чоловік.

Вона простягнула Вокульському руку, яку він поцілував, широко розкривши очі від здивування.

Розділ п'ятий

ПІД ОДНИМ ДАХОМ

В той самий час, коли Вокульський з Вонсовською пересварювались або мчали галопом по луках, з маєтку графині в Заславек виїжджала панна Ізабелла. Вчора вона одержала від удови листа, надісланого спеціальним гінцем, а сьогодні з наполегливого бажання своїй тітці виїхала, хоч і проти своєї волі. Вона була певна, що Вокульський, якому вдова так протегувала, вже в Заславку, а тому вважала, що приїжджати туди одразу незручно. "Нехай би я навіть мусила коли-небудь вийти за нього заміж, це,

однак, не означає, що я повинна поспішати на зустріч", – думала вона.

Але речі були спаковані, бричка стояла запряжена, а з переднього сидіння вже виглядала її покоївка, отже, панна Ізабелла наважилась.

Прощання з ріднею було багатозначне. Схвильований Ленцький мовчки втирав очі, а графиня, ткнувши їй в руку оксамитну торбинку з грішми, поцілувала її в чоло і сказала:

– Я не раджу і не відраджую. Ти маєш розум, знаєш становище, отож мусиш сама щось вирішити і зробити висновки.

А що вирішити? Які зробити висновки? Про це графиня не казала.

Тогорічне перебування на селі глибоко змінило деякі погляди панни Ізабелли; але сталось це не під впливом свіжого повітря або чудових пейзажів, а під впливом певних подій, над якими вона мала можливість спокійно подумати.

Приїхала вона сюди, на вимогу тітки, задля Старського, про якого ходила тверда чутка, ніби він одержить в спадщину маєток своєї бабусі. Але бабуся, добре придивившись до свого двоюрідного внука, заявила, що відпише йому щонайбільше тисячу карбованців на рік довічної ренти, яка, напевне, дуже здасться йому на старість. А все своє майно вона вирішила відписати на дітей-підкидьків та їхніх нещасних матерів.

З тієї хвилини Старський в очах графині втратив всіляку вартість. Втратив він її і в очах панни Ізабелли, коли заявив їй одного разу, що ніколи не одружився б з "голою панною", а швидше з японкою або китаянкою, аби тільки в неї було кілька десятків тисяч карбованців річного доходу.

– Задля меншого доходу не варто ризикувати своїм майбутнім, – сказав він.

Після такої заяви панна Ізабелла перестала дивитися на нього, як на серйозного претендента. Але оскільки він при цьому тихо зітхнув і крадькома глянув у її бік, панна Ізабелла подумала, що красень Казик, мабуть, потай страждає і, шукаючи багатой дружини, жертвує своїми почуттями. До кого?.. Може, до неї... Бідний хлопець, але нічого не вдієш. Колись, може, знайдеться спосіб полегшити його страждання, а поки що слід тримати його на віддалі.

Зробити це було тим легше, що Старський раптом почав упадати коло багатой пані Вонсовської і здалека кружляти над панною Евеліною Яноцькою – напевне, для того, щоб остаточно замести сліди колишнього кохання до панни Ізабелли. "Бідний хлопець, але нічого не вдієш. Життя диктує свої обов'язки, і їх треба виконувати, хоч би які вони не були тяжкі".

Таким чином Старський, може, найпридатніший для панни Ізабелли жених, був викреслений із списку претендентів; він не міг одружитися з бідною, мусив шукати багатой, а це була непрохідна прірва між ними.

Другий її претендент, барон, викреслив себе сам, заручившись із панною Евеліною. Поки барон домагався прихильності панни Ізабелли, він був їй гидкий, але коли він раптово покинув її, вона злякалася. Як? Значить, на світі є жінки, задля яких можна відмовитись від неї? Як? Значить, може настати такий момент, коли навіть старезні

поклонники покинуть її?..

Панна Ізабелла відчула, що земля захиталася в неї під ногами, і під впливом невиразних побоювань, що охопили її в той час, вона сказала удові кілька доброзичливих слів про Вокульського, Хто його знає, чи не сказала навіть так:

- Куди це подівся пан Вокульський? Дуже мені жаль, що він міг образитись на мене. Я не раз докоряю собі за те, що не поводитися з ним так, як він того заслуговував.

Кажучи це, вона опустила очі й почервоніла так, що господині здалося конче потрібним запросити Вокульського на село. "Нехай вони собі придивляться одне до одного на свіжому повітрі, - думала старенька, - а буде, як, бог дасть. Він - брильянт серед мужчин, вона також хороша дитина, може, вони якось порозуміються. А що він в неї закоханий, то я готова закладатися".

Через кілька днів панна Ізабелла трохи заспокоїлась і вже почала жалкувати, що заговорила з удовою про Вокульського: "Він ще може подумати, що я вийшла б за нього..."

Тим часом господиня призналась пані Вонсовській, що в Заславек приїде Вокульський, дуже багатий удівець і з усіх поглядів незвичайний чоловік, якого вона хотіла б оженити і який, здається, закоханий в панну Ізабеллу.

Пані Вонсовська зовсім байдуже слухала про багатство, вдівецтво та матримоніальні наміри Вокульського, та коли господиня назвала його людиною незвичайною, вона зацікавилась; а довідавшись, що він, можливо, закоханий в панну Ізабеллу, рвонулась, як чистокровний бойовий кінь, якого вкололи острогою.

Пані Вонсовська була чудовою жінкою, не думала виходити заміни, а тим більше відбивати у панянок женихів.

Але відколи жила на світі, не могла погодитися з тим, щоб який-небудь мужчина міг закохатися в іншу жінку, а не в неї. Женитися для потреби - будь ласка, пані Вонсовська готова навіть допомагати в цьому ділі, але божествити можна було тільки її, і не тому навіть, що вона вважала себе за найкращу, а просто... така була у неї натура.

Отож, довідавшись, що панна Ізабелла має приїхати сьогодні, пані Вонсовська силоміць забрала Вокульського на прогулянку. А помітивши на дорозі під лісом хмарку куряви, що котилась за екіпажем її суперниці, вона звернула на луг і там влаштувала чудову сцену з сідлом, яка їй, однак, не вдалася.

Тим часом панна Ізабелла доїхала до двору. Все товариство вийшло зустрічати її на ганок, вітаючи майже однаковими словами.

- Знаєш, - шепнула їй господиня, - приїхав Вокульський.

- Тільки нам вас і бракувало, щоб Заславек став подібним до раю! - вигукнув барон.

- Сюди вже прибув дуже приємний і знаменитий гість...

Панна Феліція Яноцька одвела панну Ізабеллу набік і з слізьми в голосі почала розказувати їй:

- Ти знаєш, до нас приїхав пан Вокульський... Ой, якби ти знала, що це за людина!.. Але краще нічого не казатиму, бо й ти ще подумаєш, ніби я ним захопилась. І от пані

Вонсовська наказала йому їхати з нею на прогулянку – тільки вдвох... Якби ти бачила, як він, бідолаха, червонів!.. А я червоніла за неї. Я теж ходила з ним вудити рибу, але сюди, недалеко, до ставка, і з нами був ще пан Юліан. Але щоб їхати верхи, тільки вдвох?.. Нізащо в світі!.. Краще б умерла...

Закінчивши з привітаннями, панна Ізабелла пішла в призначену їй кімнату. "Цей Вокульський починає мене дратувати", – подумала вона.

Власне кажучи, це було не роздратовання, а щось інше, їдучи сюди, панна Ізабелла сердилась на господиню за її наполегливе запрошення, на тітку, що наказала їй одразу їхати, а найбільше на Вокульського. "Значить, мене справді хочуть віддати за цього скоробагатька? – думала вона. – Ну, побачить він, що з того вийде!.."

Вона певна була, що першим тут привітає її Вокульський, і вирішила триматися з ним якнайхолодніше і згорда.

Тим часом Вокульський не тільки не вибіг їй назустріч, а навіть поїхав на прогулянку з пані Вонсовською.

Це прикро вразило панну Ізабеллу, і вона подумала: "Вонсовська й досі кокетка, хоч їй уже років з тридцять!.."

Коли барон назвав Вокульського знаменитим гостем, панна ізабелла відчула ніби гордість, але почуття це одразу зникло. Коли ж панна Феліція ненароком виказала, що ревнує Вокульського до Вонсовської, панна Ізабелла відчула ніби неспокій, але тільки на хвилину. "Наївна дівчинка!" – подумала вона про Феліцію.

Коротше кажучи, та погорда, яку вона готувала для Вокульського всю дорогу, цілком зникла під впливом таких почуттів, як легкий гнів, легке вдовolenня та легке побоювання. Тенор Вокульський уявлявся панні Ізабеллі зовсім інакше, ніж досі. Це вже був не такий собі галантерейний купець, а чоловік, який повертався з Парижа, який мав велике багатство і зв'язки, яким захоплювався барон і з яким кокетувала Вонсовська...

Ледве панна Ізабелла встигла переодягтися, як до неї в кімнату увійшла господиня.

– Дорога Бельцю, – сказала вона, ще раз поцілувавши її, – чому ж не захотіла приїхати Йоася?

– Папа нездужає, а вона не хоче залишати його самого.

– Прошу тебе... прошу тебе, тільки не говори мені цього. Вона не приїхала, бо не хоче зустрітися з Вокульським, в цьому вся річ... – трохи схвильовано сказала господиня. – Він для неї тоді хороший, коли сипле грішми на її притулок... Скажу тобі, Бельцю, що твоя тітка вже ніколи не порозумнішає...

В панні Ізабеллі озвалося давнє роздратовання.

– Моя тітка не вважає, що зручно приділяти стільки уваги купцеві, – сказала вона червоніючи.

– Купець!.. Купець!.. – розсердилась господиня, – Вокульські – не гірша шляхта, ніж Старські й навіть Заславські... А щодо купецтва... то Вокульський, Бельцю, не продавав того, що продавав дід твоєї тітки... Принагідно можеш їй це сказати. Краще один чесний купець, аніж десять австрійських графів. Знаю я, чого варті їхні титули^[120].

- Але ж ви не заперечуєте, що походження...

Господиня іронічно засміялася.

- Повір мені, Бельцю, що походження - це найменша заслуга тих, хто приходить на світ. А щодо чистоти крові... Ах, боже мій! Яке це щастя, що ми не дуже пильно перевіряємо такі речі. Повір мені, що про будь-чие походження не варто розмовляти з старою людиною. Бо такі, як я, ще пам'ятають дідів та батьків і часто дивуються: чому це внук схожий на камердинера, а не на батька. Ну, багато пояснюється тим, на кого мати задивлялася...

- Але ви, я бачу, дуже любите пана Вокульського, - шепнула панна Ізабелла.

- Так, дуже люблю! - підкреслено відповіла господиня. - Я любила його дядька й була нещаслива все своє життя тільки через те, що нас із ним розлучили - саме з тих міркувань, з яких тепер твоя тітка нехтує Вокульським. Але він не стане нічийм попихачем, ні!.. Хто спромігся вибитися з таких злиднів, хто з чистою совістю здобув багатство, зумів здобути й освіту, той може не зважати на думку аристократичних салонів. Ти, мабуть, знаєш, яку він тепер відіграє роль і чого їздив у Париж... Отож запевняю тебе, що не він прийде до великосвітських салонів, а салони прийдуть до нього, і першою прийде твоя тітка, коли це їй буде потрібно. Я знаю салони краще за тебе, моя дитино, і повір мені, що вони дуже швидко опиняться в передпокої Вокульського. Це не такий марнотрат, як Старський, не мрійник, як князь, і не недоумок, як Кшешовський. Це людина дії. Щаслива буде жінка, яку він вибере за дружину. На нещастя, у наших панянок більше домагань, аніж почуття та життєвого досвіду. Хоч, правда, не в усіх... Ну, пробач, коли я сказала що-небудь дуже гостро. Зараз буде обід.

І Заславська вийшла, залишивши панну Ізабеллу в глибокій задумі. "Він, безумовно, міг би замінити барона, та ще й як... - думала вона. - Барон - старий шкарбан, з якого всі сміються, а цього принаймні шанують люди. Казя Вонсовська знається на мужчинах, через те взяла його на прогулянку. Ану побачимо, чи спроможний пан Вокульський бути вірним... Добра мені вірність їздити з іншою жінкою на прогулянки!.. Оце так рицар!"

В цей час Вокульський, повертаючись із Вонсовською з прогулянки, побачив у дворі екіпаж, з якого випрягали коні. Його кольнуло якесь невиразне передчуття, але він не смів розпитувати, навіть удав, що не дивиться на екіпаж.

Перед домом Вокульський віддав коня слугі, а другому сказав принести води в свою кімнату. Але коли хотів запитати: "Хто приїхав?", щось стиснуло йому горло, і він не зміг вимовити й слова. "Що за дурниці! - думав він. - А хоч би й вона, то що ж?.. Така сама жінка, як пані Вонсовська, панна Феліція, панна Евеліна... Та чи не такий, як барон".

Але, думаючи так, він відчув, що вона для нього інакша, ніж інші жінки, і якби захотіла, то він поклав би до її ніг не тільки багатство, а й життя.

- Дурниці, дурниці... - шепотів він, ходячи по кімнаті. - Адже тут жде її поклонник, пан Старський, з яким вона умовлялася весело провести літо... О, я добре пам'ятаю, як

вони презирились...

В ньому закипав гнів. "Побачимо, панно Ізабелло, хто ти така і чого варта?

Тепер я буду твоїм суддею..." - подумав він.

В двері постукали, увійшов старий лакей. Він подивився по кімнаті і тихо сказав:

- Пані веліла переказати, що приїхала панна Ленцька, і якщо ви, пане, готові, то просить на обід...

- Скажіть, що зараз прийду, - відповів Вокульський.

Коли слуга вийшов, Вокульський ще трохи постояв коло вікна, дивлячись на парк, освітлений скісним промінням сонця, та на кущ бузку, в якому весело щебетали пташки. Він дивився, а в серці його наростала глуха тривога - як він зустрінеться з панною Ізабеллою. "Що я їй скажу і як мені триматися?"

Йому здавалось, що всі дивитимуться на них і що він чимось скомпрометує себе. "Але ж хіба я не сказав собі, що вірно служитиму їй... як пес!.. Однак треба йти..."

Він вийшов у коридор, вернувся в свою кімнату, потім знову вийшов. Наближався він до дверей поволі, нога за ногою, відчуваючи, що в ньому росте страх, мов у простака, що має стати перед королем.

Він узявся за клямку, але затримався... В їдальні дзвенів жіночий сміх. Вокульському потемніло в очах, він хотів утекти й переказати слугою, що захворів, але в цю мить почув позад себе чийсь кроки і штовхнув двері.

В глибині кімнати він побачив ціле товариство, а насамперед панну Ізабеллу, що розмовляла з Старським. Вона так само дивилася на нього, а він так само іронічно усміхався, як і тоді, в Варшаві...

Вокульський в одну мить опанував себе; гаряча хвиля гніву шугнула йому в голову. Він увійшов з піднесеною головою, привітався з господинею і вклонився панні Ізабеллі, а вона почервоніла і простягла йому руку.

- Вітаю вас, пані. Як поживає пан Ленцький?

- Папа трохи одужав. Він передав вам привіт...

- Дуже вдячний за добру пам'ять. А графиня?

- Тітуся цілком здорова.

Господиня сіла в крісло. Присутні почали займати місця за столом.

- Пане Вокульський, ви сядете поруч зі мною, - заявила пані Вонсовська...

- З великою приємністю, якщо солдат має право сидіти в присутності свого командира.

- А що, вона вже взяла тебе під свою команду, пане Станіславе? - сміючись, запитала господиня.

- Та ще й як! Не часто мене так муштрували...

- Пан Вокульський мстить мені за те, що я водила його манівцями, - зауважила пані Вонсовська.

- А манівцями якраз найприємніше їздити, - відказав Вокульський.

- Я був певний, що так станеться, але не думав, що так швидко, - озвався барон, показуючи два ряди своїх чудових штучних зубів.

- Передайте мені сіль, кузене, - сказала Ізабелла Старському.
- Будь ласка... Ах, розсипав!.. Посваримося.
- Мабуть, нам це вже не загрожує, - відказала панна Ізабелла з комічною серйозністю.

- А ви умовились ніколи не сваритися? - спитала пані Вонсовська.
- Ні; ми маємо намір ніколи не миритися, - відповіла панна Ізабелла.
- Чудово! - промовила пані Вонсовська. - На вашому місці, пане Казимеже, я втратила б тепер всяку надію.

- А хіба я смів коли-небудь її мати? - зітхнув Старський.
- Це справжнє щастя для нас обох, - шепнула панна Ізабелла.

Вокульський прислухався і придивлявся. Панна Ізабелла говорила цілком природно і спокійно, жартуючи із Старського, а його це, видно, зовсім не турбувало. Зате час від часу він крадькома поглядав на панну Евеліну Яноцьку, яка, перешіптуючись з бароном, то червоніла, то блідла.

Вокульський відчув, що з серця йому зсувається величезний тягар. "Звичайно, - подумав він, - якщо Старський ким-небудь і цікавиться в цьому товаристві, то тільки панною Евеліною, так само як і вона ним".

Він одразу повеселішав і пройнявся великою симпатією до ошуканого барона. "Проте остерігати я його не буду! - в думці вирішив він. - Але ж це підлість - радіти з чужої біди".

Коли встали з-за стола, панна Ізабелла підійшла до Вокульського.

- Знаєте, - почала вона, - що я відчула, побачивши вас? Жаль! Я пригадала, як ми збирались їхати в Париж утрюх: я, батько й ви, але з нас трюх доля була ласкава тільки до вас. Ви принаймні приємно розважались там? За нас трюх? Тепер ви повинні віддати мені третину своїх паризьких вражень.

- А якщо вони не веселі?

- Чому?

- Хоч би тому, що вас не було там, де ми мали бути разом.

- Наскільки мені відомо, ви вмієте добре розважатись там, де мене нема, - відказала панна Ізабелла й одійшла.

- Пане Вокульський!.. - поклікала пані Вонсовська.

Але, глянувши на нього й на панну Ізабеллу, невдоволено доказала: - Ні, нічого... На сьогодні я вас звільняю. Панове, ходімо в парк. Пане Охоцький...

- Пан Охоцький сьогодні має мене вчити метеорології, - відповіла за нього панна Феліція.

- Метеорології? - перепитала пані Вонсовська.

- Так... Ми зараз ідемо нагору, в обсерваторію.

- А ви, пане Охоцький, тільки метеорологію викладатимете? - спитала пані Вонсовська. - Про всяк випадок, я радила б спитати бабусю, що вона думає про ту метеорологію...

- Ви не можете не вчинити мені якого-небудь скандалу! - обурився Охоцький. - Вам

можна їздити зі мною по всяких нетрях, а панні Феліції не вільно навіть заглянути в обсерваторію...

- Та заглядайте собі, мої дорогі, тільки тепер уже давайте підемо в парк. Пане бароне... Бельцю...

Товариство попрямувало до парку. В першій парі пані Вонсовська з панною Ізабеллою, за ними Вокульський, далі барон з нареченою, а позаду панна Феліція з Охоцьким, який розмахував руками і гарячкував:

- Ніколи ви нічого нового не навчитесь, хіба тільки носити чудернацькі модні капелюшки або танцювати сьому чи восьму фігуру контрданса, якщо її який-небудь йолоп видумає. Нічого й ніколи!.. - додав він драматичним тоном. - Бо завжди знайдеться якась баба...

- Фе, пане Юліане, хто ж так говорить?..

- Так, нестерпна баба, яка вважатиме за непристойне навіть те, що ви підете зі мною в лабораторію...

- А може, воно й справді погано...

- Авжеж, погано!.. Декольтуватись до пояса - це добре, брати уроки співу у якогось італійця з брудними нігтями...

- Але знаєте... Якби молоді панни надовго залишалися віч-на-віч з молодиками, то котрась могла б і закохатися...

- Ну то й що! Нехай закохується! А хіба краще, щоб і не кохала й була дурна?.. Ви просто дикунка, панно Феліціє...

- О пане...

- Та не забувайте мені баки своїми вигуками. Або ви хочете вчитись метеорології, і в такому разі ходімо нагору...

- Але з Евеліною або з пані Вонсовською.

- Ну гаразд! Облишмо цю непотрібну балачку, - закінчив Охоцький і на знак обурення засунув руки в кишені.

Молода пара так голосно пересварювалась, що чути було на весь парк, на велику втіху пані Вонсовської, що аж заходилась від реготу. Коли вони замовкли, Вокульський почув шепіт барона й панни Евеліни:

- Правда, - казав барон, - як той Старський втрачає свої позиції?.. Що не день, то втрачає. Пані Вонсовська глузує з нього, панна Ізабелла просто зневажливо ставиться до нього, і навіть панна Феліція не звертає на нього уваги. Ви помітили?..

- Помітила, - ледве чутно відповіла наречена.

- Він один з тих молодих людей, єдиною цінністю яких є надія на велику спадщину. Чи не так я кажу?

- Так.

- Коли стало відомо, що Заславська нічого йому не одпише, всі перестали ним цікавитись. Правда ж?

- Правда, - відповіла панна Евеліна й тяжко зітхнула. - Я посиджу тут, - голосно додала вона, - а ви, може, принесете мені шаль з кімнати... Будь ласка...

Вокульський оглянувся. Панна Евеліна, бліда і стомлена, важко сіла на лавку, а барон упадав коло неї.

- Іду, зараз же йду... Пане Вокульський, - гукнув він, - чи не могли б ви заступити мене... Я побіжу й за хвилину повернусь.

Він поцілував наречену в руку й пішов до дому.

Аж тепер Вокульський помітив, які у барона тонкі ноги і як непевно він ними володає.

- Ви давно знаєте барона? - спитала панна Евеліна Вокульського. - Пройдімось трохи отуди, до альтанки...

- Власне, тільки цими днями я мав приємність ближче познайомитися з бароном.

- Він ваш палкий поклонник... І каже, що вперше зустрів людину, з якою так приємно розмовляти.

Вокульський усміхнувся.

- Напевне тому, що він сам весь час говорить мені про вас, пані.

Панна Евеліна густо почервоніла.

- Так, барон дуже благородна людина й дуже мене любить... Правда, між нами велика різниця в літах, але то байдуже. Досвідчені дами кажуть, що чим чоловік старший, тим вірніший, а для жінки ж прив'язаність чоловіка - все, правда ж? Кожна з нас шукає в житті любові, а хто мені поручиться, що я зустріну ще таку, як ця?.. Є люди молодші за нього, вродливіші, може, навіть і здібніші, але жоден з них не говорив мені з таким сердечним запалом, що останнє щастя його життя - в моїх руках. Чи можна ж не зважити на таке почуття, хоч би воно вимагало з нашого боку певної жертви? Ну, скажіть самі?

Вона спинилась посеред алеї й дивилась йому в очі, з тривогою дожидаючи відповіді.

- Не знаю, пані. Це питання суто особисте, - відповів він.

- Це зле, що ви мені так відповідаєте. Бабуся каже, що ви людина з сильним характером; я досі ніколи не зустрічала людей з сильним характером, а в мене самої дуже слабкий. Не можу нічому противитись, боюсь відмовити... Може, я погано роблю, що виходжу заміж за барона, дехто мені навіть каже, що погано. Чи й ви так думаєте? Чи могли б ви одійти від людини, яка сказала б вам, що любить вас більш за свою душу, що без вашої взаємності решта її життя минула б у самотині й роздачі? Коли б хто-небудь у вас перед очима падав у прірву і благав про порятунок, хіба б ви не подали йому руку і не залишилися б з ним, поки не надійде допомога?

- Я не жінка, і мене ніхто ніколи не просив, щоб я жертвував задля кого-небудь своєю свободою, тому не знаю, що б я зробив, - роздратовано відповів Вокульський. - Одне тільки знаю: як мужчина, я ніколи не зміг би нічого жебрати, навіть кохання. Панна Евеліна дивилась на нього з напіврозкритими губами.

- І ще скажу вам, - говорив він далі, - я не тільки не просив би, але просто не прийняв би вижебраної жертви з чийогось серця. Такі дари звичайно бувають половинчасті....

Бічною стежкою до них наближався заклопотаний Старський і ще здалека гукав:

- Пане Вокульський! Дами шукають вас в липовій алеї... Там моя бабуса, пані Вонсовська...

Вокульський завагався, що йому робити.

- Я не хочу, щоб ви затримувались через мене, - сказала панна Евеліна, почервонівши дужче, ніж звичайно. - Зрештою, зараз прийде барон, і ми втрюх доженемо вас...

Вокульський попрощався з ними й пішов. "Он воно як! - думав він. - Панна Евеліна з жалю виходить за барона заміж і, мабуть, теж із жалю заводить роман із Старським. Можна зрозуміти жінку, яка виходить заміж задля грошей, хоч це й дурний спосіб заробляти їх. Розумію навіть заміжню жінку, яка по кількох роках щасливого життя раптом закохується й обманює чоловіка... Звичайно, вона мусить обманювати, боячись скандалу, дітей, тисячі умовностей... Але панна, яка обманює нареченого - явище зовсім нове..."

- Панно Евеліно! Панно Евеліно! - гукав барон, наближаючись в бік Вокульського.

Вокульський круто звернув з алеї й пішов по газону. "Цікаво, - думав він, - що я йому скажу, коли він мене побачить?.. Якого я чорта вліз у це болото?..."

- Панно Евеліно! Панно Евеліно! - гукав барон уже десь далі. "Соловей приваблює самичку, - думав Вокульський. - Але, власне кажучи, чи можна рішуче осуджувати навіть цю панночку? Вона сама вголос каже, що не має характеру, а нишком - що їй потрібні гроші, без яких вона, як риба без води, не зможе жити. То що ж їй робити? Серце и неї не камінь, поклонник намовляє її виходити заміж, обоє вони вважають, що пестоші старого чоловіка не зіпсують їм смаку, отже, роблять новий винахід: зраду перед шлюбом, навіть не клопочучись про патент. А можливо, вони настільки цнотливі, що умовились зрадити після шлюбу... Чудова компанія! Суспільство часом створює цікаві продукти. І подумати тільки, що такі лакітки можуть трапитись кожному з нас. Ні, треба б таки менше вірити поетам, коли вони вихваляють любов, як найвище щастя..."

- Панно Евеліно! Панно Евеліно! - гукав, аж стогнав барон.

- Яка огидна роль, - бурмотів Вокульський. - Я волів би пустити собі кулю в лоб, аніж перетворитись на отакого блазня.

В бічній алеї, коло фільварку, Вокульський знайшов дам і господиню, яку супроводила її покоївка з своїм кошиком.

- Ага, ось ти де! Це добре, - звернулась стара до Вокульського. - Ви зачекайте тут на Евеліку з бароном, може, він її кінець кінцем знайде, - вона трохи нахмурилась, - а ми з Казею підемо до коней.

- Пан Вокульський також міг би почастувати цукром свого коня, який так добре носив його сьогодні, - промовила пані Вонсовська, трохи надусавшись.

- Дай йому спокій, - перебила її господиня, - мужчини люблять тільки їздити, а пестоші - це не їхнє діло.

- Невдячні! - шепнула пані Вонсовська, подаючи руку господині.

Вони одійшли й незабаром зникли за хвірткою. Пані Вонсовська оглянулась, але, помітивши, що Вокульський дивиться на неї, швидко одвернула голову.

- Що, може, підемо шукати наречених? - спитала панна Ізабелла.

- Як ви хочете, - відповів Вокульський.

- А може, краще залишити їх наодинці. Кажуть, щасливі не люблять свідків.

- А ви хіба ніколи не були щасливі?..

- Ах, я!.. Звичайно, була... Але не так, як Евелінка й барон.

Вокульський уважно подивився на неї. Вона була задумана і спокійна, як статуя грецької богині. "Ну, ця не буде обманювати", - подумав Вокульський.

Деякий час вони йшли мовчки, прямуючи в найглухішу частину парку. Інколи крізь стовбури старих дерев миготіли вікна дому, виблискуючи червоною загравою заходу.

- Ви вперше були в Парижі? - спитала панна Ізабелла.

- Вперше.

- Правда, яке це чудове місто?! - вигукнула вона раптом, дивлячись йому в очі. - Нехай говорять, що хочуть, але Париж, навіть переможений^[121], не перестав бути столицею світу. На вас він теж справив враження?

- Дуже велике. Мені здається, що кількатижневе перебування в Парижі додало мені сили й мужності. Справді, тільки там я навчився пишатися тим, що працюю.

- Я не розумію, поясніть мені, будь ласка.

- Дуже просто. У нас праця дає мізерні результати: ми бідні й відсталі. А там праця сяє, як сонце! Які там будівлі, від даху до тротуару вкриті оздобами, немов дорогоцінні шкатулки! А безліч картин і статуй, а сила-силенна машин, а тьма-тьмуща фабричних та ремісничих виробів! Аж у Парижі я збагнув, що людина тільки на вигляд істота дрібна й слабосила. Насправді - це геніальний і безсмертний велетень, котрий так само легко перекидає з місця на місце скелі, як і різьбить з них тонші за мереживо візерунки.

- Так, - відповіла панна Ізабелла, - французька аристократія мала час і можливість творити шедеври.

- Аристократія? - здивовано спитав Вокульський.

Панна Ізабелла зупинилась.

- Не будете ж ви запевняти мене, що Луврську галерею створив Конвент або паризькі фабриканти?

- Звичайно, ні. Але не створили їх і вельможі. Це спільний витвір французьких будівельників, мулярів, теслів, нарешті, художників і скульпторів цілого світу, які не мають нічого спільного з аристократією. Це просто чудово - присвоювати неробам заслуги геніальних або просто трудящих людей!..

- Нероби й аристократія! - вигукнула панна Ізабелла. - Мені здається, що ваш вислів швидше сильний, аніж слухний.

- Ви дозволите поставити вам одне запитання?

- Я вас слухаю.

- Насамперед беру назад слово "нероби", якщо воно вас вразило. А потім... попрошу

вас вказати мені хоч одну людину з тієї сфери, про яку ми говоримо, яка б що-небудь робила. Я знаю чоловік двадцять з аристократичного кола, та вони й ваші знайомі. Отже, що вони всі роблять, починаючи з князя, найблагороднішої в світі людини, котрого, зрештою, можуть виправдати його літа, й кінчаючи... паном Старським, вічних канікул якого зовсім не виправдує його майнове становище?..

- Ах, мій кузен!.. Ну, він, мабуть, ніколи не збирався служити для чого-небудь зразком. Зрештою, ми говоримо не про нашу аристократію, а про французьку.

- А та що робить?

- О, пане Вокульський, вони багато зробили! Насамперед створили Францію: вони були її рицарями, вождями, міністрами й духовними пастирями. Нарешті, нагромадили ті скарби мистецтва, якими ви самі захоплюєтесь.

- Скажіть краще: вони багато наказували та витрачали грошей, але Францію і її мистецтво створив все-таки хтось інший. Творили її злиденно оплачувані солдати та моряки, задавлені податками хлібороби та ремісники, нарешті, вчені та митці. Я людина досвідчена й можу вас запевнити, що легше створювати проекти, ніж їх виконувати, і легше витрачати гроші, ніж їх заробляти.

- Ви непримиренний ворог аристократії.

- Ні, пані, я не можу бути ворогом тим, хто мені нічим не шкодить. Я тільки вважаю, що аристократія незаслужено займає привілейоване становище, і для того, щоб його утримати, проповідує в суспільстві зневагу до праці й шанобу до неробства та розкошів.

- Ви упереджені проти аристократії, а проте навіть і ті нероби, як ви їх називаєте, відіграють в житті суспільства важливу роль. Те, що ви називаєте розкішшю, є, власне, лише вигідність, приємність і певна вишуканість, яку в аристократії переймають навіть нижчі класи й таким чином прилучаються до цивілізації. Я чула від дуже ліберальних людей, що в кожному суспільстві мусить бути клас, який підтримує розвиток науки, мистецтва і зберігає витончені звичаї, - по-перше, для того, щоб бути живим зразком для інших, по-друге, щоб заохочувати їх до благородних вчинків. Через те в Англії і Франції багато людей, навіть простого походження, розбагатівши, насамперед прагнуть достойно влаштувати свій дім, аби мати можливість приймати людей з високого товариства, а потім стараються поводитись так, щоб і їх приймали.

Обличчя Вокульського залляв густий рум'янець. Панна Ізабелла, не дивлячись на нього, помітила це і вела далі:

- Нарешті, те, що ви називаєте аристократією, а я назвала б вищим класом, - це люди доброї породи. Можливо, що певна їх частина справді нічого не робить, але коли хто-небудь з них за щось візьметься, то одразу відзначиться: енергією, розумом або принаймні шляхетністю. Дозвольте мені сказати вам те, що про вас часто говорить князь: "Якби Вокульський не був справжнім шляхтичем, то не був би тим, чим він є сьогодні..."

- Князь помиляється, - сухо заперечив Вокульський. - Те, що я маю і що знаю, дало мені не шляхетство, а тяжка праця. Я працював більше за інших, тому більше за них і

маю.

- Але чи могли б ви працювати більше за інших, якби народилися кимось іншим? - спитала панна Ізабелла. - Мій кузен Охоцький, як і ви, природознавець і демократ, а проте вірить в добре походження так само, як і князь.

Він також ставив вас за приклад доброї спадковості. "Вокульський, - казав він, - має щастя від природи, але силу духу йому дало шляхетне походження".

- Я дуже вдячний усім тим, хто зараховує мене до якоїсь привілейованої суспільної верстви, - відказав Вокульський, - проте ніколи не повірю в привілеї без праці й завжди ставитиму вище заслуги плебеїв, аніж претензії аристократів.

- Отже, ви вважаєте, що в додержанні й заохоченні вишуканих почуттів і звичаїв немає ніякої заслуги?

- Звичайно, це заслуга, але в суспільстві цю роль виконують жінки. Їм природа дала чуйніше серце, живішу уяву, делікатніші почуття, і то вони, а не аристократія, надають вишуканості щоденному життю, пом'якшують звичаї і збуджують у нас високі почуття. Світло, що осяває шлях цивілізації, - це жінка. Вона також буває невидимою пружиною вчинків, які вимагають незвичайного напруження сил...

Тепер почервоніла панна Ізабелла. Якийсь час вони йшли мовчки. Сонце вже зайшло за обрій; поміж деревами на заході заблищав серп місяця. Вокульський в глибокій задумі порівнював дві сьогоднішні розмови - з пані Вонсовською і з панною Ізабеллою. "Які вони різні жінки! І хіба не достойнішу з них я вибрав?.."

- Можна поставити вам делікатне запитання? - раптом лагідно озвалась панна Ізабелла.

- Хоч би й ийделікатніше.

- Правда ж, ви виїжджали в Париж дуже ображені на мене?

Він хотів відповісти, що підозрівав її в обмані, а це щось гірше за образу, але промовчав.

- Я перед вами винна... Я підозривала вас...

- Чи не в тому, що я з допомогою єврея шахрував на купівлі будинку вашого батька? - з усмішкою спитав Вокульський.

- О ні, - жваво відповіла вона. - Навпаки, я підозривала вас у справжньому християнському вчинку, якого, проте, нікому не могла б пробачити. Один час мені здавалось, що ви купили наш будинок... задорого.

- Але тепер ви заспокоїлись?

- Так. Тепер я знаю, що баронеса Кшешовська також хоче дати за нього дев'яносто тисяч.

- Справді? Вона ще не говорила зі мною, хоч я й передбачав, що так станеться.

- Я дуже рада, що так сталося і що ви нічого не втратите, і... аж тепер можу від щирого серця подякувати вам, - сказала панна Ізабелла, подаючи йому руку. - Я розумію, яку послугу ви нам зробили. Якби не ви, баронеса просто пограбувала б мого батька, а ви врятували його від руйнації, а може, й від смерті... Таких речей не забувають...

Вокульський поцілував її в руку.

- Вже вечір, - сказала вона збентежено, - повертаймось додому. Всі вже, мабуть, пішли з парку... "Якщо вона не ангел, то я просто тварюка!..." - подумав Вокульський.

Все товариство вже справді було вдома, і незабаром подали вечерю. Вечір минув весело. Об одинадцятій Охоцький провів Вокульського до його кімнати.

- Ну? - спитав Охоцький. - Я чув, що ви розмовляли з моєю кузиною Ізабеллою про аристократію?.. Ви переконали її, що то нікчемний набрид?

- Ні! Панна Ізабелла чудово захищає свої переконання. З неї прекрасний співрозмовник... - відповів Вокульський, намагаючись приховати збентеження.

- Вона, напевне, казала вам, що аристократія сприяє розквітові науки й мистецтва, служить зразком добрих звичаїв, а її становище - то мета, до якої прагнуть демократи й таким чином самі набувають шляхетності... Я весь час чую ці аргументи, від них у мене аж у вухах гуде.

- Але ж ви самі вірите в позитивний вплив шляхетної крові, - відказав прикро вражений Вокульський.

- Звичайно... Але цю кров треба весь час освіжати, інакше вона швидко псується, - відповів Охоцький. - Ну, на добраніч, піду побачу, що там показує барометр, бо у барона ломить кості, так що завтра може бути дощ.

Як тільки Охоцький вийшов, у кімнаті Вокульського з'явився барон; він кашляв і трусився від гарячки, але усміхався.

- Оце добре! - вигукнув він, нервово кліпаючи повіками. - Це добре! Як же ви мене підвели... залишили мою наречену саму в парку... Ні, ні, я жартую, жартую, - додав він, стискаючи Вокульському руку. - Але... я й справді міг би на вас образитись, коли б повернувся не одразу й не зустрівся з паном Старським, який з протилежного боку алеї йшов у наш бік...

Вокульський вдруге за цей вечір почервонів, як хлопчак. "Навіщо я встряв у це плетиво інтриг і обманів!" - подумав він, і досі роздратований словами Охоцького.

Барон закашлявся і, відпочивши, вів далі притишеним голосом:

- Тільки не думайте, будь ласка, що я ревную свою наречену... Це було б дуже негречно з мого боку. Бо то не жінка, а просто ангел, і я в будь-який момент готовий довірити їй не тільки все своє майно, а й саме життя... Та що там життя! Я довірив би їй і своє вічне, небесне життя і був би такий спокійний і такий певний свого спасіння, як певний того, що завтра зійде сонце... Правда, сонця я можу й не побачити, бо, - господи! всі ми люди смертні, - але... Але щодо неї я не маю сумніву, навіть тіні сумніву, слово честі, пане Вокульський... Я не повірив би своїм очам, не те що чийось там підозрінням або натякам... - закінчив він голосніше. - Але знаєте, - говорив далі барон, трохи помовчавши, - той Старський - огидна особа. Я нікому б цього не сказав, проте... ви знаєте, як він поводить з жінками?.. Ви думаєте, що він зітхає, упадає, благає ласкавого слова, потиску руки?.. Він трактує їх, як самиць, щонайбрутальнішим способом... Збуджує їх нерви розмовою, поглядами...

Барон раптом замовк, очі його налилися кров'ю; вислухавши, Вокульський раптом

заговорив різким тоном:

- Хто його знає, пане бароне, може, Старський і має рацію. Нас навчили, що жінки - ангели, і ми з ними так і поводимось. Якщо ж вони насамперед самиці, то ми в їхніх очах дурніші й недолугіші, ніж є насправді, а Старський, звичайно, тріумфує. Господарем каси, пане бароне, є той, хто має до неї належного ключа! - закінчив він, сміючись.

- І це говорите-ви, пане Вокульський?

- Це говорю я. І не раз питаю сам себе: чи не занадто ми божествимо жінок, чи не надто серйозно до них ставимось - серйозніше й урочистіше, ніж до самих себе?

- Панна Евеліна - виняток! - вигукнув барон.

- Не заперечую, що винятки бувають, але хто його знає, чи отакий Старський не відкрив загального правила?

- Можливо, - з запалом відповів барон, - але це правило не стосується панни Евеліни. І якщо я оберігаю її... власне, заперечую проти близького знайомства з Старським, хоч вона й сама бережеться, то тільки тому, щоб такий чоловік не забруднив її чистих думок яким-небудь словом... Пробачте за такий невчасний візит..

Барон вийшов, тихо причинивши за собою двері. Вокульський залишився сам і поринув у невеселі думки: "Що той Охоцький казав, ніби від аргументів панни Ізабелли йому гуде в вухах? Отже, те, що вона сьогодні говорила, не було протестом ображеного почуття, а тільки давно вивченим уроком?.. Отже, її докази, її запал, навіть її хвилювання - це тільки способи, з допомогою яких добре виховані панни зачаровують таких йолопів, як я?..

А може, Охоцький просто закоханий в неї і хоче дискредитувати її в моїх очах? Та коли він закоханий, то нащо ж йому дискредитувати її? Нехай скаже, а вона нехай вибирає... Звичайно, що в Охоцького більше шансів, ніж у мене; я ще не настільки втратив розум, щоб не збагнути цього... Він молодий, вродливий, геніальний. Ну, що ж, нехай вибирає: славу або панну Ізабеллу...

А зрештою, чи мені не однаково, що панна Ізабелла вживає в своїх суперечках одних і тих самих аргументів?

Вона не дух святий, аби щоразу вигадувати щось нове, а я не така вже цікава особа, аби задля мене варто силкуватись бути оригінальною. Нехай собі говорить, як хоче. Головне те, що її, мабуть, не стосується загальне правило про жінок... Пані Вонсовська - та насамперед гарна самиця, а панна Ізабелла - інша річ.

Але чи не так говорив і барон про свою Евеліну?.."

Лампа кліпала. Вокульський погасив її і впав на ліжко.

Наступних два дні йшов дощ, і заславські гості не виходили з дому. Охоцький взявся до книжок і майже не показувався, панна Евеліна хворіла на мігрень, панна Ізабелла і Феліція читали французькі ілюстровані журнали, а решта товариства, на чолі з господинею, засіли за віст.

Вокульський помітив, що пані Вонсовська замість кокетувати з ним, для чого траплялась не одна нагода, тримається цілком байдужно. Вразило його й те, що вона

вирвала у Старського руку, коли той хотів її поцілувати, і заборонила йому надалі такі спроби. Гнів її був такий щирий, що сам Старський здивувався і зникнув, а настрої барона миттю поліпшився, хоч йому не щастило в картах.

- Ви й мені не дозволите поцілувати вас в ручку? - спитав барон незабаром після цієї пригоди.

- Вам - будь ласка, - відповіла вона, простягаючи йому руку.

Барон поцілував її, як реліквію, з тріумфом поглядаючи на Вокульського, а той подумав, що його титуловий приятель не має особливих підстав радіти.

Старський так уважно дивився в карти, що, здавалось, нічого не помітив.

На третій день випогодилось, а на четвертий було вже так гарно й сухо, що панна Феліція запропонувала прогулятися в ліс по ріжки.

Господиня того дня наказала подати другий сніданок раніше, а обід пізніше. О пів на першу до ганку під'їхала брика, і пані Вонсовська скомандувала сідати.

- Їдьмо швидше, бо шкода часу... Де твоя шаль, Евелінко? Слуги нехай сідають у віз і беруть з собою кошики.

А тепер, - додала вона, побіжно глянувши на Вокульського, - кожен пан нехай вибере собі даму.

Панна Феліція хотіла була протестувати, але в цю мить барон підскочив до панни Евеліни, а Старський - до пані Вонсовської; вона прикусила губу і сказала:

- Я думала, що ви вже мене ніколи не виберете...

І грізно-блискавично глянула на Вокульського.

- В такому разі ми об'єднаємося з вами, кузино, - запропонував панні Ізабеллі Охоцький. - Тільки вам доведеться сісти на передок, бо я буду правувати.

- Пані Вонсовська не дозволить, бо ви нас перекинете! - закричала панна Феліція, котрій доля призначила Вокульського.

- Нічого, нехай везе, нехай перекидає... - сказала пані Вонсовська. - У мене сьогодні такий настрої, що я згодна й ноги поламати. Бідний буде той гриб, який потрапить мені в руки!..

- Якщо ви маєте його з'їсти, - озвався Старський, - то я готовий бути першим...

- Охоче з'їм, якщо ви погодитесь, аби я вам спочатку зітнула голову, - відповіла пані Вонсовська.

- У мене її давно вже нема...

- Не давніше, ніж я це помітила... Але давайте сідати - і поїхали.

Розділ шостий

ЛІСИ, РУЇНИ І ЧАРИ

Рушили.

Барон, як звичайно, перешіптувався з нареченою, Старський одчайдушно залицявся до пані Вонсовської, а вона, на здивування Вокульського, досить прихильно приймала його залицяння, а Охоцький правував четвериком. Але цього разу його фурманський запал гамувало сусідство панни Ізабелли, до якої він шохвилини обертався. "Цікавий тип цей Охоцький! – думав Вокульський. – Мені каже, що від аргументів панни Ізабелли у нього гуде в вухах, а сам тільки з нею й розмовляє... Звичайно, він хотів підбурити мене проти неї..."

І він одразу спохмурнів, бо тепер уже певний був, що Охоцький закоханий в панну Ізабеллу і що з таким суперником йому боротись нічого. "Молодий, гарний, здібний... Ні, треба бути дурною або сліпою, щоб з нас двох не віддати йому переваги. Але навіть і в цьому разі я мушу визнати, що в неї благородна натура, коли їй подобається Охоцький, а не Старський.

Нещасний барон, а ще нещасніша його наречена, яка так очевидно захоплена Старським. Треба ж мати таку пусту голову й серце..."

Він дивився на осіннє сонце, на сірі стерні та плуги, що повільно орали перелоги, і з глибоким смутком в душі уявляв собі ту хвилину, коли він остаточно втратить надію і поступиться місцем Охоцькому. "Що ж робити?.. Що робити, коли вона його вибрала... На своє нещастя зустрів я її!"

Тим часом вони виїхали на пагорок, звідки перед ними відкрилася рівнина аж до обрію, а на ній – кілька сіл, ліси, річка й містечко з костьолом.

Брику хитало з боку на бік.

– Чудесний краєвид! – закричала пані Вонсовська.

– Як з повітряної кулі, якою керує пан Охоцький, – додав Старський, тримаючись за поручні.

– А ви літали на повітряній кулі? – спитала панна Феліція. – На кулі пана Охоцького?

– Ні, на справжній.

– На жаль, ні. Не літав ні на якій, – зітхнув Старський. – Але зараз мені здається, що лечу на дуже незручній.

– А пан Вокульський напевне літав, – тоном глибокого переконання промовила панна Феліція.

– Але ж, Фелю, ти незабаром хтозна в чому будеш підозрівати пана Вокульського! – накинулась на неї пані Вонсовська.

– Я справді літав... – здивовано підтвердив Вокульський.

– Ви літали? Ах, як це чудово! – вигукнула панна Феліція. – Розкажіть нам...

– Ви літали? – озвався з передка Охоцький. – Ого! Заждіть розказувати, я зараз пересяду до вас.

Він кинув віжки кучерові, хоч брика з'їжджала з гори, зіскочив з передка й за хвилину вже сидів навпроти Вокульського.

– Ви літали? – ще раз перепитав Охоцький. – Де? Коли?

– В Парижі, але на прив'язаній кулі. Півверстви вгору – яке це літання, – трохи

ніяково відповів Вокульський.

- Ні, ви розкажіть... Це ж, мабуть, грандіозне видовище?.. Що ви відчували? - питав Охоцький.

Він дивно змінився: очі його широко розкрились, обличчя зашарілось. Дивлячись на нього, трудно було уявити, що в цю мить він пам'ятає про панну Ізабеллу.

- Це, мабуть, страшенно приємно... Розкажіть, - настирливо допитувався він, схопивши Вокульського за коліно.

- Видовище справді чудове, - говорив Вокульський, - видно обрій в радіусі на кілька десятків верст, а Париж з усіма околицями схожий на рельєфну карту. Але сама подорож не дуже приємна; може, тільки перший раз.

- А враження яке?

- Якесь дивне. Людина думає, що підніматиметься вгору, і раптом бачить, що не вона піднімається, а земля одірвалася і опускається вниз. Це так несподівано і неприємно, що... хочеться вискочити...

- Ну, а ще що? - наполягав Охоцький.

- Друге диво - обрій, який весь час залишається на рівні очей. Через те земля здається ввігнутою, немов велика глибока тарілка.

- А люди?.. А будинки?..

- Будинки здаються коробочками, трамваї - великими мухами, а люди - чорними крапельками, які швидко розкочуються на всі боки, тягнучи за собою довгі тіні. Взагалі така подорож повна несподіванок.

Охоцький задумався і дивився поперед себе невідомо на що. Кілька разів він наче поривався вискочити з брики: здавалося, його дратувало товариство, яке також примовкло.

Подорожні під'їхали до лісу, за ними дві служниці возом. Дами порозбирали кошики.

- А тепер кожна дама з своїм кавалером в інший бік! - скомандувала пані Вонсовська. - Пане Старський, попереджаю вас, сьогодні у мене особливий настрій, а що означає мій особливий настрій, знає пан Вокульський, - додала вона з нервовим сміхом. - Пане Охоцький, Бельцю, гайда в ліс, і не показуйтеся, поки... не назбираєте повний кошик рижиків... Фельцю!..

- Я піду з Михайлинкою і з Йоасею! - швидко відказала панна Феліція, дивлячись на Вокульського так, ніби він був тим супротивником, проти якого треба було озброїтись аж двома служницями.

- Ну, кузене, ходімо, - мовила до Охоцького панна Ізабелла, бачачи, що всі вже увійшли в ліс. - Але візьміть мого кошика і самі збирайте гриби, бо, признаюсь вам, що мене це діло не цікавить.

Охоцький взяв кошика й кинув його на віз.

- Дуже мені потрібні ваші гриби! - похмуро відказав він. - Два місяці б змарнував на рибу, гриби, розважання дам та всілякі дурниці... а інші тим часом піднімались на повітряних кулях... Я також збирався в Париж, але наша господиня дуже наполягала,

щоб я у неї відпочив. От я й відпочив! Одурів до решти... Не можу вже навіть думати по-людськи. Ех! Дайте мені чистий спокій з тими грибами. Я такий сердитий!..

Він махнув рукою, потім обидві заклав у кишені й пішов у ліс, похиливши голову і щось бурмочучи.

- Приємний супутник! - озвалась панна Ізабелла до Вокульського. - Це вже він буде такий до кінця літа...

Як тільки Старський згадав про повітряні кулі, я була певна, що в нього зіпсується настрої. "Хай будуть благословенні ті кулі, - подумав Вокульський. - Такий суперник для мене не страшний..."

І він одразу відчув, що любить Охоцького.

- Я певний, - звернувся він до панни Ізабелли, - що ваш кузен зробить великий винахід... Можливо, він відкриє нову еру в історії людства... - додав, згадавши про проекти Гейста.

- Ви так думаєте? - досить байдуже озвалась панна Ізабелла. - Може бути... А поки що він буває або безцеремонним, що йому іноді личить, або страшенно нудним, чого не можна пробачити навіть винахідникам. Коли я на нього дивлюсь, мені пригадується кумедна пригода з Ньютоном. Адже він був велика людина, правда ж? І от одного разу, сидючи з якоюсь дівчиною, він узяв її за руку... й почав чистити її мізинцем своєю люльку!.. Ну, якщо в цьому виявляється геніальність, то красно дякую за геніального чоловіка!.. Давайте пройдемося трохи по лісі, гаразд?

Кожне слово панни Ізабелли падало Вокульському на серце, ніби крапля солодкого бальзаму. "Отже, Охоцький їй подобається (бо кому ж він не подобається?), але заміж вона за нього не вийде..."

Вони йшли вузьенькою доріжкою, що пролягла поміж двома ділянками: праворуч росли дуби й буки, ліворуч - сосни.

Поміж соснами раз у раз миготіла то червона кофточка пані Вонсовської, то біла накидка панни Евеліни. На одному з перехресть Вокульський хотів був звернути вбік, але панна Ізабелла зупинила його:

- Ні, ні, туди ми не підемо, бо можемо втратити з очей товариство, а мені ліс подобається тільки тоді, коли я бачу в ньому людей. В цю мить, наприклад, я розумію його...От подивіться... Правда, ота частина схожа на величезний костюл? Ряди сосон - то колони, там бічний неф, а тут головний олтар... Бачите, бачите? Он поміж гіллям показалось сонце, немов у готичному вікні... Який тут різноманітний пейзаж! Тепер перед нами будуар, а оті низенькі кущики, немов пуфи. Не бракує навіть дзеркала, що залишилось після позавчорашнього дощу... А он вулиця, правда? Трохи крива, та все ж вулиця... А ще далі ринок чи майдан... Ви бачите все це?

- Бачу, коли ви мені покажете, - відповів Вокульський з усмішкою. - Але ж треба мати дуже поетичну уяву, щоб спостерегти цю подібність.

- Справді? А мені завжди здавалось, що я - уособлення прози.

- Можливо, ви ще не мали нагоди відкрити всіх своїх якостей, - сказав Вокульський, невдоволений тим, що до них наближалась панна Феліція.

- Ви що, панове, не збираєте грибів? - здивувалась панна Феліція. - Чудові рижики, і така їх безліч, що нам не вистачить кошиків, мабуть, доведеться сипати їх просто в віз. Дати тобі кошика, Бельцю?..

- Ні, дякую.

- А вам, пане Вокульський?

- Не знаю, чи зможу я відрізнити рижика від мухомора, - відповів Вокульський.

- Оце гаразд! - вигукнула панна Феліція. - Не сподівалась я від вас такої відповіді. Розкажу бабусі і попрошу, щоб нікому з кавалерів не давала їсти грибів, принаймні тих, які я збирала.

Вона кивнула їм і одійшла.

- Ви образили панну Феліцію, - сказала панна Ізабелла. - Не гаразд, вона так добре до вас ставиться.

- Панні Феліції подобається збирати гриби, а я волію слухати ваші оповідання про ліс.

- Мені дуже приємно, - відповіла панна Ізабелла, трохи почервонівши. - Але я певна, що мої оповідання скоро вам надокучать. Бо для мене ліс не завжди гарний, інколи він буває жахливий. Якби я була тут сама, то, напевне, не бачила б вулиць, костьолів та будуарів. Коли я сама в лісі, він мене лякає. Він перестає бути декорацією і робиться чимось незбагненим і страшним. Голоси птахів стають наче дикими, часом болісними, а іноді мені здається, ніби вони глузують з мене за те, що я потрапила між потвори...

Тоді кожне дерево здається мені живою істотою, яка хоче обвинувити мене своїми вітами й задушити, здається, ніби кожна билина хоче обплутати мені ноги, щоб не випустити відцїля... І всьому цьому винен кузен Охоцький; він тлумачив мені, що природа створена не для людини... За його теорією - все це живе й існує для себе.

- Він має рацію, - тихо мовив Вокульський.

- Як, і ви б це вірите? Отже, ви гадаєте, що цей ліс не призначений на потребу людям, а має якісь свої цілі, не гірші за наші?

- Я бачив величезні ліси, в яких людина показувалась раз на кілька років, проте вони росли буйніше, ніж наші...

- Ах, не кажіть так! Це знижує цінність людини й навіть суперечить святому письму. Бог віддав землю людям на меншання, а рослин і тварин на потребу...

- Коротше кажучи, ви вважаєте, що природа повинна служити людям, а люди - привілейованим, аристократичним класам?.. Ні, пані. І природа, і люди живуть для себе, а владарювати ними мають право ті, у кого більше сили та хто більше працює. Сила і праця - єдині привілеї в цьому світі! Через те нерідко тисячолітні, але безвладні дерева падають під сокирою жадного-колоніста, але ніякого перевороту в природі це не викликає. Сила і праця, пані, а не титул і не походження...

Панна Ізабелла була роздратована.

- Тут ви можете говорити мені, що хочете, тут я повірю всьому, що скажете, бо навколо бачу тільки ваших спільників.

- Невже вони ніколи не стануть і вашими спільниками?

- Не знаю... можливо... Я тепер так часто чую про їхню силу, що колись можу повірити в їхню могутність.

Вони вийшли на галявину, замкнену навколо пагорками з похилими соснами. Панна Ізабелла сіла на стовбурі зрубаного дерева, а Вокульський недалеко від неї на землі.

В цей час на краю галявини показалася пані Вонсовська із Старським.

- Чи не хочеш, Бельцю, забрати у мене оцього кавалера? - закричала вона.

- Я протестую! - озвався Старський. - Панна Ізабелла цілком задоволена своїм супутником, а я своєю супутницею...

- Це правда, Бельцю?

- Правда, правда! - закричав Старський.

- Хай буде правда... - мовила панна Ізабелла, бавлячись парасолькою і дивлячись в землю.

Пані Вонсовська і Старський зникли за пагорком, панна Ізабелла все нервовіше бавилася парасолькою. Вокульському кров дзвонила в скронях. Тому що мовчання затягнулося надто довго, панна Ізабелла сказала:

- Майже рік тому були ми в цьому місці в вересні на прогулянці. Було чоловік з тридцять сусідів... Он там палили вогнище...

- Вам було веселіше, ніж сьогодні?

- Ні. Я сиділа на цьому самому стовбурі, і мені було чогось сумно... Чогось мені бракувало. Зі мною таке трапляється дуже рідко, але я думала: що воно станеться за рік?..

- Дивно! - тихо сказав Вокульський. - Я також приблизно рік тому жив у таборі в лісі, але в Болгарії... І думав: чи буду живий за рік і про...

- І ще про що?

- Про вас.

Панна Ізабелла стурбовано ворухнулася і зблідла.

- Про мене?.. Хіба ви мене тоді знали?..

- Так. Я знаю вже вас кілька років, але мені інколи здається, що знав вас завжди... Час тягнеться страшенно довго, коли про когось думаєш безупинно, наяву і уві сні...

Панна Ізабелла підвелася з стовбура, немов хотіла втекти. Вокульський також устав.

- Пробачте мені, коли я мимоволі образив вас. Можливо, ви вважаєте, що такі люди, як я, не мають права думати про вас?.. У вашому світі може існувати й така заборона. Але я належу до іншого світу... В моєму світі папороть і мох мають право дивитись на сонце так само, як сосни і... гриби. Через те, прошу вас, скажіть мені прямо: дозволено чи не дозволено мені думати про вас? Зараз я більше нічого й не вимагаю.

- Я вас майже не знаю, - розгублено прошепотіла панна Ізабелла.

- Тому я сьогодні більшого й не вимагаю. Питаю тільки, чи не вважаєте ви за

образу, що я думаю про вас – тільки думаю. Я знаю, як у вашому середовищі ставляться до таких людей, як я, і знаю, що мої слова можна назвати зухвальством. Отож скажіть мені прямо: якщо ви вважаєте, що різниця між нами неподоланна, то я перестану добиватися вашої прихильності... Сьогодні або завтра виїду відціля без ніякої претензії до вас, навпаки, назавжди вилікуюсь.

– Кожна людина має право думати... – все більш бентежачись відповіла панна Ізабелла.

– Дякую. Ви дали мені зрозуміти, що в ваших очах я стою не нижче Старських, маршалків та інших таких. Розумію, що й при таких умовах можу ще не здобути вашої прихильності... До цього дуже далеко. Але принаймні знатиму, що маю людські права і що відтепер ви будете оцінювати мої вчинки, а не титули, яких у мене нема.

– Але ж ви шляхтич, і господиня каже, що не гірший за Старських і навіть Заславських...

– Якщо хочете, то я справді шляхтич, і не гірший за багатьох з тих, яких зустрічаю в вітальнях. Але, на моє нещастя, в ваших очах я ще й купець.

– Ну, купцем можна бути, а можна й не бути, це залежить від вас... – вже сміливіше заперечила панна Ізабелла.

Вокульський задумався.

В цей час в лісі почулись вигуки – скликали всіх докупи, і за кілька хвилин все товариство з слугами, кошиками й грибами зібралось на галявині.

– Їдьмо додому, – сказала пані Вонсовська, – бо ці гриби мені обридли, та й обідати вже час.

Дивно минули для Вокульського наступні кілька днів.

Якби його спитали, чим вони були для нього, то він, напевне, відповів би: щасливим сном, одною з тих епох в житті людини, задля якої її і створює природа.

Сторонній спостерігач, можливо, назвав би ці дні одноманітними або й нудними. Охоцький спохмурнів і з ранку до вечора клеїв та пускав паперових зміїв найоригінальніших конструкцій. Пані Вонсовська з панною Феліцією читали або вишивали ризу для парафіяльного ксьондза.

Старський з господинею і бароном грали в карти.

Таким чином сталося, що Вокульський і панна Ізабелла не тільки були самотніми, а й мусили весь час проводити вкупі.

Вони гуляли по парку, іноді ходили в поле, сиділи під віковою липою в дворі, а найчастіше каталися в човні по ставку. Він веслував, а вона час від часу кидала крихти лебедям, що повільно пливли слідом. Частенько прохожі зупинялись і спостерігали незвичайне видовище: білий човен з чоловіком і жінкою в ньому, а позаду два білих лебеді з піднятими, як вітрила, крильми.

Потім Вокульський навіть не міг пригадати, про що вони говорили.

Найчастіше мовчали. Одного разу вона запитала, чому слимаки плавають під водою. Другим разом – чому хмари такі різнобарвні. Вокульський пояснював їй, і йому здавалося, немов він весь всесвіт кладе до її ніг.

Якось він подумав, що, коли б вона сказала йому кинутись у воду й умерти, з радістю вмер би, благословляючи її.

Коли вони гуляли по парку, коли каталися човном і завжди, коли залишались удвох, його огортало почуття безмежного спокою, немов його душа і вся земля від краю і до краю наповнювалась тишею, в якій навіть торохтіння воза, гавкання собаки або шелест гілля звучали невимовно прекрасною мелодією. Йому здавалося, що він не ходить, а пливе по океану містичного захвату, що він уже не мислить, не відчуває, не прагне, а тільки кохає. Години миготіли, як блискавиці, що спалахують і гаснуть на далекому небосхилі. Допіру був ранок – і от уже полудень, вечір, ніч, коли він раз у раз прокидався й зітхав. Часом він думав, що доба поділена зовсім нерівно: короткий, тільки оком змигнути, день і довга, як муки грішної душі, ніч.

Одного дня його покликала до себе господиня.

– Сідай, пане Станіславе, – сказала вона. – Ну, що, весело тобі у мене?

Він здригнувся, немов його збудили від сну.

– Мені?

– Невже нудьгуєш?

– За рік такої нудьги я віддав би життя.

Господиня похитала головою.

– Так воно іноді здається, – відказала вона. – Не пам'ятаю, хто це написав: "Людина найщасливіша тоді, коли бачить навколо себе те, що носить у самій собі". А я кажу: "Хіба не однаково, чого людина щаслива, аби їй було добре". Вибач мені, якщо я тебе розбуджу...

– Я вас слухаю, – відповів він, мимоволі бліднучи.

Господиня пильно подивилася на нього й похитала головою.

– Та ти не бійся, я розбуджу тебе не лихою звісткою, а звичайнісіньким запитанням. Ти вже думав що-небудь про цукровий завод, який мені радять тут будувати?

– Ще ні...

– Ну, з цим можна не поспішати. А про дядька, напевне, вже забув. А він, бідолашний, лежить недалеко відціля, лише за три милі, в Заславі... Чи не поїхати б вам усім туди завтра? Там гарна місцевість, руїни замку. Ми могли б приємно провести час і zarazом домовитись про той кам'яний надгробок... Знаєш що? – додала господиня, зітхаючи. – Я передумала. Не треба розбивати того каменя під замком. Нехай там і лежить, тільки скажи вирізьбити на ньому такий рядок вірша: "Навіки, завжди і повсюди".^[122] Знаєш його?

– О, знаю...

– Під замком буває більше людей, ніж на кладовищі.

Там швидше прочитають напис, і, може, хтось задумається про неминучий кінець усього земного, навіть любові...

Вокульський вийшов від господині дуже збентежений. "Що вона хотіла сказати?" – думав він. На щастя, він зустрів панну Ізабеллу, що йшла до ставка, і за все забув.

Другого дня ціле товариство справді поїхало в Заслав.

Минали ліси, пагорки, жовті урвища. Місцевість була мальовнича, погода чудова, але пригноблений Вокульський нічого не помічав. Він уже не був наодинці з панною Ізабеллою, як учора. Він навіть не сидів коло неї, а навпроти панни Феліції, а головне... Але то йому так лише здавалось, і він навіть сам сміявся з своїх вигадок.

Йому здалося, що Старський якось чудно глянув на панну Ізабеллу і що вона від того зашарілась. "А, дурниці, - подумав він, - нащо б вона мала мене дурити!.. Вона мене, коли я навіть не її наречений".

Він одігнав свої невеселі думки, і йому було тільки неприємно, що Старський сидить поруч панни Ізабелли.

Тільки трохи неприємно... "Не можу ж я заборонити їй сідати, з ким вона хоче.

Не можу також принизитись до ревнощів, бо це почуття підле і ґрунтується переважно на підозрі... Зрештою, якби їй захотілось пококетувати зі Старським, то вона не робила б цього так прилюдно. Ні, я просто божевільний..."

Через кілька годин вони прибули на місце. Заслав, колись містечко, а тепер жалюгідне селище, лежить в низині серед зоболочених лук. Крім костьолу та колишньої ратуші, всі будівлі в ньому одноповерхові, дерев'яні і старі. Посеред ринку, власне, порожнього майдану, зарослого бур'яном та поритого ямами, височить величезна купа сміття, а також колодязь під дірявим дашком на чотирьох підгнилих стовпах.

З приводу сабашу ринок був порожній і всі крамнички замкнені.

Аж за верству чи дві на південь за містом підносилось пасмо пагорків. На одному з них стояли руїни замка - дві шестикутні вежі, з амбразур і дахів яких звисала буйна рослинність, а на другому росла група старих дубів.

Коли подорожні зупинилися на ринку, Вокульський зліз із брички, щоб побачитися з ксьондзом, а Старський узяв на себе командування.

- Ми поїдемо, - сказав він, - до тих дубів і там споживемо, що бог дав, а кухарі наготували. Потім брика повернеться сюди за паном Вокульським.

- Дякую, - відповів Вокульський, - але я не знаю, на скільки затримаюсь тут, до того ж мені треба ще побувати коло руїн замку, так що я прийду пішки.

- І я з вами, - озвалася панна Ізабелла. - Я хочу побачити улюблений камінь нашої господині... - додала вона тихіше. - Будь ласка, скажіть мені, як будете йти туди.

Брика поїхала. Вокульський пішов до ксьондза й за чверть години влаштував цю справу. Ксьондз сказав, що ніхто в містечку не заперечуватиме проти будь-якого напису на замковому камені, аби тільки він був пристойний та не безбожний. А довідавшись, що йдеться про епітафію на могилі покійного капітана Вокульського, якого ксьондз знав особисто, він обіцяв сам допомогти влаштувати цю справу.

- Є тут, - сказав він, - один такий Венгелек, світоплут, але спритний хлопець: він і коваль, і столяр, то, мабуть, зможе й вирізьбити на камені, що треба. Зараз я за ним пошлю.

Через чверть години з'явився Венгелек - хлопець років двадцяти з чимось, з

веселим і розумним обличчям. Дізнавшись від ксьондзового слуги, що можна дещо заробити, він убрався в довгополий сюртук з високим станом і добре намастив салом волосся.

Вокульський поспішав, тому попрощався з ксьондзом і пішов з Венгелеком до руїн замку.

Коли вони опинились за колишньою заставою містечка, Вокульський запитав хлопця:

- А що, брат, ти добре вмієш писати?

- Ого! Колись мені не раз давали з суду переписувати папери, хоч рука у мене до пера й незвична. А вірші, які економ з Отроча посилав до лісної дочки, то все моя робота. Він тільки папір купував, а за писання й досі не доплатив мені чотирнадцять грошів. А так допоминався, щоб було писано з закрутнями...

- А на камені зумієш писати?

- Тобто рито, а не опукло?.. Чому ж не зумію? Я зміг би писати навіть на залізі або й на склі, і якими хочете літерами: писаними, друкованими, німецькими, єврейськими... Адже я, щоб не хвалитись, усі вивіски в нашому містечку малював.

- І того краков'яка, що висить над шинком?

- Авжеж.

- А де ж ти бачив такого краков'яка?

- У пана Звольського є фурман, то він по-краківському вбирається, от я його і змалював.

- І бачив, що в нього обидві ноги повернені на лівий бік?

- Знаєте, пане, людина в провінції дивиться не на ноги, а на пляшку. Як побачить пляшку та чарку, то вже нікуди не зверне, а прямує просто до Шмуля.

Вокульському все більше подобався спритний хлопець.

- Ти ще не жонатий? - спитав він.

- Ні. Та, що ходить в хустці, мені не потрібна, а та, що в капелюшку, за мене не пішла б.

- Що ж ти тут робиш, як нема вивісок для малювання?

- Та так, пане: трохи того, трохи сього, а разом нічого.

Раніш я столярував, то ледве встигав з роботою. За якихось кілька років наскладав би з тисячу карбованців. Але торік я погорів, та так і не можу зіп'ятись на ноги. Дерево, верстаки, струмент - все пішло з димом. Прошу пана, такий вогонь був, що найтвердіші терпуги перетопились, як смола. Подивився я на згарище та й плюнув, а сьогодні мені навіть тієї слини жалько...

- Ти вже побудувався? Маєш струмент?

- Гай-гай, пане!.. Побудував у садку халупу, ніби хлів, аби було де матері їсти зварити, а верстаки та струмент... На це, пане, треба було б карбованців із п'ятсот, слово честі, як бог свят... Адже я пам'ятаю, скільки років покійний батько гнув спину, поки стягнувся на хату та на майстерню.

Вони наближались до руїн. Вокульський задумався.

- Слухай, Венгелеку, - сказав він раптом, - подобаєшся ти мені. Я побуду в цих місцях, - тут він тихо зітхнув, - іще з тиждень... Якщо ти вирізьбиш мені напис як слід, візьму тебе на якийсь час у Варшаву. Там я побачу, чого ти вартий, і... може, у тебе знову з'явиться майстерня.

Хлопець нахилив голову то в один, то в другий бік, пильно придивлявся до Вокульського. Йому раптом спало на думку, що це мусить бути дуже багатий пан, може, навіть з тих, кого господь часом посилає бідним людям, - і скинув шапку.

- Чого ж ти став? Надінь шапку... - сказав Вокульський.

- Перепрошую пана... може, я сказав щось погане?..

Але у нас таких панів немає... Були, кажуть, колись давно. Навіть покійний батько казав, ніби сам бачив такого пана, котрий взяв із Заслава сироту і зробив з неї велику пані, а ксьондзові залишив стільки грошей, що за них потім поставили нову дзвіницю...

Вокульський усміхнувся і, дивлячись на збентежене обличчя хлопця, подумав, що за свій річний прибуток міг би ущасливити з півтораста отаких бідняків. "Гроші справді велика сила, тільки треба уміти їх як слід використовувати".

Вони вже були під горою, де стояв замок, коли з другої гори почувся голос панни Феліції:

- Пане Вокульський, ми тут!..

Вокульський глянув угору й побачив багаття, круг якого сиділо заславське товариство. Обіч буфетник і покоївка наставляли самовар.

- Пане Вокульський, заждіть, я зараз прийду до вас! - гукнула панна Ізабелла, встаючи з килима.

До неї підбіг Старський.

- Я проведу вас, - запропонував він.

- Ні, дякую, я сама дійду, - сказала панна Ізабелла, одступаючи від нього. Потім почала спускатися з крутого укосу так вільно і граціозно, наче то була алея в парку.

- Який же я падлюка! Як я міг її підозрювати?! - прошепотів Вокульський.

І раптом йому причулося, що якийсь таємничий голос каже йому: "Вибирай між тисячами таких, як Венгелек, що потребують допомоги, і єдиною жінкою, яка оце зараз спускається з гори". "Я вже вибрав!" - подумав Вокульський.

- Але до замку я сама не вийду, вам доведеться подати мені руку, - сказала панна Ізабелла, ставши проти Вокульського.

- Може, дозволите провести вас другою дорогою, там буде легше, - напросився Венгелек.

- Веди.

Вони обійшли гору кругом і почали підніматися річищем висохлого струмка.

- Якого дивного кольору це каміння, - зауважила панна Ізабелла, дивлячись на брили вапняку, поплямованого бурими цятками.

- Це залізна руда, - сказав Вокульський.

- Ні, втрутився Венгелек, - то не руда, то кров...

Панна Ізабелла але спинилася.

- Кров?.. - спитала вона.

Вони вже стояли на вершині пагорка, від решти компанії їх закривав напівзруйнований мур. Відціля видно було замковий двір, порослий терном і барбарисом. Під одною з веж лежала величезна брила граніту.

- Оце той камінь, - сказав Вокульський.

- Ага, це він... Цікаво, як його сюди винесли?.. Так що ви сказали про кров? - спитала панна Ізабелла Венгелека.

- Це старовинна бувальщина, - відповів Венгелек, - її мені розказував ще дід. Та про неї тут знають усі.

- То розкажіть її нам, - наполягала панна Ізабелла. - Я люблю слухати легенди коло руїн. Понад Рейном їх сила-силенна...

Вона пройшла в двір, обережно обходячи колючі кущі, й сіла на камені.

- То розкажіть же нам про ту кров...

Венгелека це прохання не збентежило. Він усміхнувся і почав:

- Давно-давно, коли ще мій дід ганяв серед отих дубів за птахами, по тій кам'янистій доріжці, якою ми йшли, текла річка. Тепер вона оживає тільки весною або після зливних дощів, але як мій дід ще був малим, то текла цілий рік.

І от тоді на дні річки лежав великий камінь, немов ним хтось заткнув діру. А там і справді була діра - не діра, а вхід у підземелля, де були заховані такі скарби, яких не знайти в усьому світі. А між тими коштовностями, на ліжку зі щирого золота, спала панна, може, навіть якась графівна, прегарної вроди і пишно вбрана. Казали, що тільки за оздобу в її косах можна було купити всі добра від Заслава до Отроча.

І от спить та панна з тієї причини, що хтось уткнув їй в голову золоту шпильку - чи то щоб позбиткуватись, чи на злість, бог його знає. Отак вона спить і не прокидається, казали, доти, поки їй хто-небудь не витягне з голови золотої шпильки, а як витягне, той одружиться з нею. Але діло це нелегке й небезпечне, бо в підземеллі пильнують скарбів і самої панни всілякі страховища. А які вони, то я знаю добре, бо, поки я не погорів, ховав такого одного зуба, як кулак, а того зуба мій покійний дід на цьому місці знайшов і мені дав (правду вам кажу й нічого не збрешу).

А коли один зуб був, як кулак (я ж його бачив і в руках не раз держав), то пашека, мабуть, була як піч, а всеньке страховище - як стодола... Отож борюкатися з ним було нелегко, та й не з одним, а з кількома. Через те найсміливіший чоловік, нехай би й як подобалась йому та панна, а ще більше її багатство, не наважився б увійти в підземелля, аби не потрапити в пашеку страховища...

Про ту панну і про ті скарби люди знали вже давно, - розказував далі Венгелек, - бо двічі на рік - на Великдень та на святого Яна - камінь відкочувався, і коли хто-небудь стояв над струмком, то міг заглянути в безодню й побачити тамтешні дива.

Одного разу на Великдень (діда тоді ще й на світі не було) прийшов сюди, до замку, молодий коваль Із Заслава.

Став він над струмком та й думає: "Чи не могли б мені показатись ті скарби?.. Зараз би вліз туди, хоч би й крізь найтіснішу дірку, понапихав би кишені, та й не треба було б

дути міхом". Тільки-що він так подумав, коли це відкочується камінь, і бачить мій коваль мішки з грішми, повні миски щирого золота і стільки дорогої одежі, як на ярмарку...

Але насамперед впала йому в очі сонна панна, така, дід казав, гарна, що коваль той аж остовпів. Спить вона, а сльози плинуть у неї по лицях, і котра впаде чи на сорочку чи на ліжко, чи на землю, – одразу стає чистим самоцвітом. Спить вона й болісно зітхає від тієї шпильки. А що зітхне, то на деревах над струмком листя так і зашелестить з жалю та журби за нею. Коваль уже хотів був увійти в підземелля, але час, видно, минув, і камінь став на своє місце, тільки забулькотіло.

Відтоді не міг той коваль місця собі нагріти. За що не візьметься, все з рук падає. Куди не гляне, ввижається йому той струмок, а в ньому, наче крізь шибку, бачить він панну в сльозах. Аж змарнів він, бідолаха, бо серце йому так щеміло, немов хтось держав його пекучими обценьками. Наврочено, звісно.

А коли вже він зовсім не міг витримати журби, пішов до одної баби-ворожки, дав їй срібного карбованця за пораду.

– Ну, – каже баба, – нема тут іншої ради, тільки як діждешся святого Яна, йди до того струмка і, як камінь відкотиться, лізь у прірву. Як виймеш пані шпильку з голови, а вона прокинеться, одружишся з нею і будеш над панами пан. Тільки тоді не забудь і за мене – за мою добру раду. І ще ось що пам'ятай: коли на тебе найде страх і почнеш боятись, зараз перехрестись і рятуйся ім'ям господнім... Вся річ у тому, щоб ти не злякався: нечиста сила до сміливця не підступиться.

– А скажіть мені, – мовив коваль, – як його взнати, що на людину страх напав?

– Он ти який? – каже баба. – Ну, то йди до тієї прірви, а як повернешся, то не забудь за мене.

Два місяці ходив коваль до струмка, а за тиждень до святого Яна й зовсім відтіля не відходив, все ждав. І діждався. В самий полудень камінь одкотився, а коваль з сокирою в руці і скочив у яму.

Що там тільки, казав дід, коло нього коїлося, страх!

Обступили його такі потвори, що інший умер би від страху. Були там, казав дід, величезні, як собаки, кажани, що махали над ним крильми; то заступала йому дорогу жаба, завбільшки, як той камінь; то змія обвивала йому ноги, а коли він цюкнув її сокирою, вона заплакала людським голосом; і вовки на нього нападали, такі люті, що тільки піна котрому з рота бризне, так на тому місці полум'я і займеться, та таке, що аж діри в камінні пропалює.

Всі ті страховища сідали йому на плечі, шарпали за поли, за рукава, але жодна не сміла заподіяти йому нічого лихого, бо коваль не боявся, а перед сміливцем нечиста сила відступає, як тінь перед людиною. "Загинеш тут, ковалю!..." – волали страховища, а він тільки міцніше стискав сокиру в руці та... пробачте на слові, таке їм відказував, що я соромлюсь перед панами вимовити...

Добрався, нарешті, коваль до золотого ліжка, куди й потвори вже не могли підступитись, тільки стояли навкруги та клацали зубами. Він одразу побачив у панни в

голові золоту шпильку, шарпнув її і витяг до половини...

У панни з голови аж кров бризнула... І от вона хап його руками за поли, та в сльози, та в крик:

- Чоловіче добрий, нащо ти мені болю завдаєш!..

Аж тоді коваль злякався... Затремтів він, і руки йому опали. А страховищам тільки того й треба було. Наймордатіше як скочить на нього та як гризоне зубами, так кров і бризнула крізь війстя та й поплямила оте каміння, яке ви на власні очі бачили. Але, кусаючи, страховище виламало собі зуба; ото його потім мій дід і знайшов у струмку.

Відтоді камінь так затулив діру в прірву, що його вже ніхто знайти не може. Струмок висох, а панна залишилася в безодні напіврозбуджена. Тепер вона плаче вже так голосно, що інколи її й пастухи чують на луках, і плакатиме так повік-віку...

Венгелек закінчив.

Панна Ізабелла похилила голову й кінчиком парасольки рисувала на землі якісь знаки.

Вокульський не смів на неї глянути.

Всі довго мовчали. Нарешті Вокульський звернувся до Венгелека:

- Цікава твоя історія... А тепер скажи-но мені, як ти різьбитимеш напис?..

- Та я ж не знаю, що вам різьбити?

- То правда.

Вокульський вийняв записну книжку, олівця, написав вірша й подав хлопцеві.

- Тут лише чотири рядки! - здивувався Венгелек. - За три дні, пане, буде готово... На цьому камені можна хоч і дюймовими літерами вибити... Шкода, забув шнурка, щоб зміряти. Піду до кучерів, може, в них є. Зараз, пане, повернусь.

Венгелек побіг униз. Панна Ізабелла подивилась на Вокульського. Вона була бліда і схвильована.

- Що це за вірші? - спитала вона, простягаючи руку.

Вокульський подав їй аркушик, вона стиха прочитала:

На кожному кроці, вірно, без облуди,

Де бавився з тобою і тужив,

Я біля тебе буду завжди, всюди,

Бо часточку душі я скрізь лишив.^[123]

Останні слова вона промовила пошепки. Губи її тремтіли, очі запливли слізьми. Якийсь час вона м'яла аркушик у пальцях, потім одвернула голову, й аркушик упав на землю...

Вокульський став навколішки, щоб підняти папірця.

Підводячись, він торкнувся сукні панни Ізабелли і, сам не тямлячи, що робить, схопив її за руку.

- Чи прокинешся ти, моя королівно?.. - сказав він.

- Не знаю... можливо... - відповіла вона.

- Агей... Агей!.. - загукав знизу Старський. - Ідіть уже, панове, а то обід прохолоне!..

Панна Ізабелла втерла очі й швидко залишила руїни.

За нею вийшов Вокульський.

- Що ви там так довго робили? - з усмішкою запитав Старський і подав руку панні Ізабеллі, яку вона квапливо прийняла.

- Ми слухали незвичайну історію!.. - відповіла панна Ізабелла. - Я не сподівалась, що в цьому краю можуть існувати такі легенди і що прості люди можуть їх так цікаво розказувати... Що ж ви, кузене, запропонуєте нам на обід?.. Ах, той хлопець незрівняний! Попросіть, щоб він повторив вам ту історію...

Вокульського вже не дратувало те, що панна Ізабелла йде з Старським під руку, що дуже на нього спирається, навіть те, що трохи кокетує з ним. Хвилювання, свідком якого він був, її єдине незначуще слово розпорошило всі його побоювання. Він поринув у спокійну задуму, таку глибоку, що не тільки Старський, а й ціле товариство немов зникло у нього з-перед очей.

Він пам'ятав, як піднявся на гору в діброву, як щось з великим апетитом їв, пам'ятав, що був веселий, навіть упадав коло панни Феліції... Але про що говорилося, що він сам казав, цього не усвідомлював.

Сонце вже було над спочивком, а на небі з'явилися хмари, коли Старський наказав слугам прибрати посуд, кошики та килими і запропонував дамам повертатися додому.

В брику посідали в тому самому порядку, що й раніш.

Закутавши Евеліну шалями, барон нахилився до Вокульського і з усмішкою шепнув:

- Якщо у вас ще один день буде такий настрій, як сьогодні, то ви позакохуете в себе всіх дам.

- Он як!.. - здвигнув плечима Вокульський.

Він сів в кінці брики, навпроти панни Феліції. Охоцький сів на передку поруч з кучером, і коні рушили.

Хмари все більше облягали небо, дуже швидко темніло.

Проте в бриці було весело: пані Вонсовська знов засварилася з Охоцьким, який, забувши про свої літаючі прилади, перекинув ноги через передок і обернувся лицем до товариства. Він хотів закурити, раптом витер сірника й освітив усіх пасажирів у бриці, а найяскравіше Старського.

В цю мить Вокульський рвучко відхилився назад - перед його очима щось мигнуло. "Дурниці!.. - подумав він. - Я забагато випив..."

Пані Вонсовська коротко пирхнула сміхом, але опанувала себе і швидко заговорила:

- Ви дуже оригінально сіли, пане Охоцький!.. Фі, завтра вам доведеться просити пробачення! Ой, нахаба, він скоро поставить кому-небудь ноги на коліна. Оберніться зараз же наперед, бо скажу кучерові, щоб залишив вас на дорозі...

У Вокульського на чолі виступив холодний піт, але він здвигнув плечима й умовляв себе: "Це мені привиділось... Це мені привиділось... Дурниці!.."

Нелюдським зусиллям волі він прогнав від себе це видиво. До нього знову повернувся добрий настрій, і він почав весело розмовляти з Вонсовською.

А коли вони повернулись у Заславек пізньої ночі, Вокульський заснув, як убитий, і йому навіть снилося щось кумедне.

Другого дня, коли Вокульський вийшов перед сніданком на прогулянку, перша людина, яку він зустрів у дворі, була покоївка панни Ізабелли, вона несла кілька суконь, а за нею наймичук ніс сундука. "Що ж це таке?.. – подумав він, – Сьогодні ж неділя, не може вона виїхати... Зрештою, про це хоч згадала б учора вона або господиня..."

Він пішов на став, обійшов навкруги парк, сподіваючись розвіяти в дорозі лихі передчуття. Але даремно. Думка про те, що панна Ізабелла може виїхати, не залишала його. Він уперто гнітив її, але добився тільки того, що вона вже не була такою виразною, як спочатку, а тихо дратувала його десь на дні серця.

Під час сніданку він помітив, що господиня привіталася з ним сердечніше, ніж звичайно, що всі тримаються серйозніше, що панна Феліція придивляється до нього пильніше й ніби з докором. Після сніданку йому знову здалося, що господиня подала якийсь знак пані Вонсовській. "Мабуть, я таки хворий", – подумав він.

Проте одразу одужав, як тільки панна Ізабелла сказала, що хоче прогулятися по парку.

– Хто хоче йти зі мною? – спитала вона.

Вокульський підхопився з стільця, інші сиділи. І от він знову був у садку наодинці з панною Ізабеллою, і знову до нього повернувся спокій, як і завжди в її присутності.

На половині алеї панна Ізабелла промовила:

– Дуже мені шкода буде Заславка... "Шкода?.." – подумав Вокульський, а вона швидко говорила далі:

– Я мушу їхати. Тітка написала мені ще в середу, щоб я поверталась, але господиня не показала листа й затримала мене. Аж учора, як прислали гінця...

– Ви їдете завтра? – спитав Вокульський.

– Сьогодні, після другого сніданку... – відповіла вона, схиливши голову.

– Сьогодні!.. – повторив він.

Вони саме проходили попід парканом, за яким у дворі фільварку стояв екіпаж, що ним приїхала панна Ізабелла.

Кучер уже чіпляв на дишлі упряж. Але зараз ні сама звістка, ні приготування до виїзду не справили на Вокульського ніякого враження. "Що ж, – думав він, – хто приїхав, той мусить виїхати... Річ цілком природна..."

Цей спокій навіть дивував його.

Вони пройшли ще якийсь десяток кроків під навислим гіллям, і раптом його опанував невимовний розпач. Йому здалося, що, коли б зараз за панною Ізабеллою під'їхав екіпаж, він кинувся б під колеса, щоб спинити й не дати їй поїхати. Нехай би вже розчавило його та нехай би він раз назавжди перестав мучитись.

Проте незабаром на нього знов набігла хвиля спокою, і він уже дивувався, відкіля у

нього беруться такі навіжені думки. Адже панна Ізабелла має право їхати, коли хоче, куди хоче і з ким їй подобається.

- Ви ще довго думаєте залишатись на селі? - спитав він.

- Найбільше місяць.

- Місяць!.. - повторив він. - Чи після цього місяця мені хоч можна буде одвідати вас?

- Звичайно, дуже прошу... - відповіла вона. - Мій батько - ваш великий друг.

- А ви?

Вона почервоніла й мовчала.

- Не відповідаєте... Ви навіть уявити собі не можете, яке дороге для мене кожне ваше слово, а мені так мало доводилось їх чути... І от ви сьогодні виїжджаєте, не залишаючи мені й тіні надії...

- Може, згодом... - шепнула вона.

- Коли б то!.. В усякому разі, я вам щось скажу. Ви можете зустріти в житті людей веселіших за мене, елегантніших, титулованих, нарешті, багатших... Але такої відданості, як моя, не знайдете. Бо якщо любов вимірюється силою страждання, то такої, як моя, мабуть, ще не було на світлі і я навіть не маю права ні на кого скаржитись. Така моя доля. І якими ж дивними шляхами вона провадила мене до вас! Якби не було страшних нещасть, що спіткали наш народ взагалі, я, убогий хлопець, не міг би здобути освіти, яка дає мені змогу тепер розмовляти з вами.

А який випадок привів мене в театр, де я вперше вас побачив! Нарешті, хіба моє багатство не є результатом ряду чудес?..

Коли я тепер думаю про все це, то здається, що мені ще до народження було призначено зустрітись з вами.

Якби мій нещасний дядько не закохався замолоду й не помер самотнім, я не був би сьогодні в цьому місці. А хіба не дивно, що я, замість захоплюватись жінками, як то роблять інші, досі унікав їх і майже свідомо чекав на єдину, на вас...

Панна Ізабелла непомітно втерла сльозу... Вокульський, не дивлячись на неї, говорив далі:

- Ще недавно, в Парижі, передо мною було дві дороги: одна вела до великого винаходу, який, можливо, змінить долю світу, друга - до вас. Я відмовився від першої, бо мене приковує до вас невидимий ланцюг: надія, що ви полюбите мене. Якщо це можливо, то я волію щастя з вами, ніж найвищу славу без вас. Бо слава - г фальшива монета, за яку ми віддаємо своє щастя, жертвуючи ним задля інших. Але якщо я помиляюсь, то тільки ви можете зняти з мене це закляття. Скажіть, що не відчуваєте до мене нічого й не відчуватимете... і я повернусь туди, відкіля, мабуть, і не треба було виїжджати. Ну, то як? - спитав він її, беручи за руку.

Вона нічого не відповідала.

- Значить, я залишаюсь... - сказав він, трохи помовчавши. - Я терпляче ждатиму, а ви самі мені дасте знати, що надії мої справдились.

Вони повернулись додому. Панна Ізабелла трохи поблідла, але розмовляла з усіма

весело. Вокульський знову заспокоївся. Його вже не посідав розпач, що панна Ізабелла виїжджає: він сказав собі, що побачить її через місяць, і цього йому поки що було досить.

Після сніданку під'їхав екіпаж; почалося прощання. На ганку панна Ізабелла шепнула пані Вонсовській:

- Ти б, Казю, могла б уже не дратувати того бідолаху...

- Кого це?

- Твого тезка.

- Ах, Старського... Побачимо.

Панна Ізабелла подала руку Вокульському.

- До побачення! - тихо і значуще промовила вона.

Коні рушили. Все товариство стояло на ганку й дивилось на екіпаж, який спочатку їхав прямо, потім повернув за ставок, далі зник за пагорком, знов показався на деякий час і, нарешті, зовсім зник, залишивши по собі лише жовту хмару куряви.

- Чудовий день, - сказав Вокульський.

- О, прекрасний, - підтвердив Старський.

Пані Вонсовська спідлоба поглядала на Вокульського.

Поволі всі розійшлися. Вокульський залишився сам.

Він пішов у свою кімнату, але вона здалась йому пустою і чужою; потім хотів іти в парк, та відтіль його щось одганяло. Йому чогось здалося, ніби панна Ізабелла ще в домі, і він ніяк не міг зрозуміти, що вона поїхала і тепер уже десь за кілька верстов від Заславка і що кожна секунда віддаляв її від нього.

- І все-таки вона поїхала! - шепнув Вокульський. - Поїхала... ну, то й що ж?

Він пішов до ставка й довго дивився на білий човен, круг якого сліпучо блищала вода. Раптом один з лебедів, що плавали коло протилежного берега, помітив його і, розпустивши крила, з шумом підлетів до човна.

Аж тепер Вокульського поїняла така незмірна, безмежна журба, яка буває, коли прощаються з життям.

Заглибившись у свої гіркі думки, Вокульський не дуже помічав, що діється круг нього. Проте надвечір все-таки помітив, що заславське товариство повернулося з парку в кислому настрої. Панна Феліція замкнулася з панною Евеліною в її кімнаті, барон був роздратований, а Старський іронізував і був зухвалий.

Після обіду господиня покликала Вокульського до себе.

По ній теж було видно, що вона роздратована, але старалася тримати себе в руках.

- Чи подумав ти, пане Станіславе, про той цукровий завод? - сказала вона, нюхаючи свій флакончик, що було ознакою її хвилювання. - Подумай про це, будь ласка, та поговори зі мною, бо мені вже обридли ці інтриги...

- Ви чимось збентежені? - спитав Вокульський.

Вона махнула рукою.

- А-а, збентежена... Я б тільки хотіла, щоб Евеліна з бароном або одружилися, або розійшлися. Або нехай собі їдуть від мене - чи вони обое, чи Старський... Одне з двох.

Схиливши голову, Вокульський мовчав. Він думав, що залицяння Старського до баронової нареченої, мабуть, стало дуже очевидним, але яке ж йому було до цього діло?

- Дурненькі вони, ці панни, - знов заговорила господиня. - Їм здається, що варто тільки вловити багатого чоловіка та гарного коханця - та й більш нічого в житті не треба... Дурненькі. Не знають вони, що скоро обридне і старий чоловік, і пустий коханець і що рано чи пізно кожній захочеться зустріти справжню людину. А коли, на її нещастя, така трапиться, що вона їй дасть?.. Свою продану чарівність чи забруднене отакими Старськими серце?.. І подумати тільки, що майже кожна з них мусить пройти цю школу, поки пізнає людей. А до того, нехай їй трапиться і найшляхетніший, вона його не оцінить. Віддасть перевагу старому багачеві або зухвалому розпусникові, зіпсує собі Життя, а потім захоче почати нове, та вже буде пізно... А найбільше дивує мене те, - говорила далі господиня, - що чоловіки не можуть збагнути отаких ляльок...

Для жодної жінки, чи то буде Вонсовська, чи моя покоївка, не секрет, що в Евеліні не прокинулись ще ні розум, ні серце; все в ній іще спить. А тим часом барон вбачає в ній божество й уявляє, бідолашний, що вона його любить!

- Чому ж ви не остережете його? - спитав Вокульський здавленим голосом.

- Та що ти! Це однак нічого не допоможе. Скільки разів я вже натякала йому, що Евеліна поки що тільки зіпсоване дитя, лялька. Може, колись з неї щось і буде, але зараз... їй якраз потрібний Старський... Що ж, - додала вона по паузі, - подумаєш про той цукровий завод?..

Скажи завтра, щоб тобі осідлали коня та проїдеш в поле і подивись - хоч сам, а хоч із Вонсовською... Вона жінка варта уваги, повір мені...

Вокульський вийшов від господині дуже збентежений. "Нащо вона говорила про барона й Евеліну? - думав він. - Чи не була це осторога для мене?.. Старський, мабуть, залицяється не тільки до Евеліні. І що то було тоді в бричці? Ах, краще пустити собі кулю в лоб..."

Проте він одразу опам'ятався й почав міркувати: "В бричці мені або привиділось, або було насправді.

Якщо привиділось, то нащо ж мені даремно ганити невинну дівчину, а якщо було насправді... то не буду ж я змагатися з оперетковим баламутом і не жертвуватиму життям задля облудної жінки. Вона має право заводити романи, з ким хоче, але не має права ошукувати людини, єдиною провиною якої є те, що та людина її любить... Треба виїжджати з цієї Капуї^[124] та братись до роботи. В лабораторії Гейста я заповню життя краще, ніж у салонах..."

Десь о десятій годині вечора до нього в кімнату увійшов страшенно змучений барон. Спочатку він сміявся і намагався говорити дотепи, але потім, задихаючись, упав на стілець і, насилу опанувавши себе, сказав:

- Ви знаєте, шановний пане Вокульський, мені часом здається - не з власного досвіду, бо моя наречена найшляхетніша істота... - проте мені часом здається, що жінки інколи нас обманюють...

- Так, інколи.

- Може, вони в цьому й не винні, але треба визнати, що вони інколи дозволяють, баламутити себе спритним інтриганам...

- Авжеж, дозволяють.

Барон так тремтів, що в нього аж зуби цокотіли.

- А чи не вважаєте ви, - спитав він, подумавши, - що цьому треба було б запобігти?..

- Яким чином?

- Хоч би таким, щоб не давати можливості жінкам близько знайомитись з інтриганам.

Вокульський зареготав.

- Жінку можна захистити від інтриганів, але чи можна захистити її від власних інстинктів?.. Що ви вдієте, коли той, кого ви вважаєте баламутом чи інтриганом, для неї - sameць того самого виду, що й вона?

Поступово Вокульського поймав лютий гнів. Він ходив по кімнаті й говорив:

- Як боротись проти закону природи, згідно з яким сука, хоч би й найвищої породи, не піде за левом, а тільки за псом? Поставте перед нею цілий зоологічний сад з найблагороднішими тваринами, вона, однак, відмовиться від них задля кількох псів... І нічого дивного в цьому немає, бо вони належать до її виду.

- Отже, по-вашому, нема ніякої ради? - спитав барон.

- Зараз нема ніякої, а колись буде єдина: щирість в людських взаєминах і свобода вибору. Коли жінці не треба буде удавати закохану та кокетувати з усіма, вона одразу відхилить нелюбих і піде за тим, котрого сподобає.

Тоді не буде ні ошукуваних, ні ошуканців, взаємини стануть природними.

Коли барон пішов у свою кімнату, Вокульський ліг спати. Правда, він не спав цілу ніч, але на ранок до нього повернулась душевна рівновага. "Які я можу мати претензії до панни Ізабелли? - думав він. - Адже вона не казала, що любить мене; дала мені лише тінь надії, що це може коли-небудь статися.

Як я можу її винуватити, коли вона майже не знає мене?

І які дикі думки лізуть мені в голову... Старський?.. Але ж вона хоче посватати його з Вонсовською, то нащо ж би вона заводила з ним роман?.. Заславська любить панну Ізабеллу, сама мені про це казала, нарешті, запросила мене приїхати сюди... Я маю час. Познайомлюся з нею ближче, і якщо вона мене полюбить, то буду щасливий і спокійний. Якщо ні, то повернуся до Гейста. Про всяк випадок продам будинок і магазин і залишусь тільки в Спілці для торгівлі з Росією. За кілька років це даватиме мені тисяч по сто річного прибутку, а їй не загрожуватиме звання галантерейної купчихи".

Другого дня після сніданку Вокульський звелів осідлати коня й виїхав з двору, сказавши, що хоче оглянути околиці. Він несамохіть звернув на дорогу, якою вчора котився екіпаж панни Ізабелли і де, здавалось йому, ще видно сліди коліс... Потім, так само машинально, звернув у ліс, куди все товариство недавно їздило по гриби. Он у тому місці вона сміялась, тут розмовляла з ним, а тут оглядала околиці...

Підозріння, гнів - все погасло в ньому.

Замість них в серце йому тоненькою, мов сльоза, цівкою стала сочитись пекуча туга.

В'їхавши в ліс, він зліз з коня й повів його за повід.

Он де стежка, якою вони тоді йшли вдвох, але тепер вона здається якоюсь інакшою. Та частина лісу тоді нагадувала костюл, а тепер – нічогісінько такого не видно.

Навколо сіро й тихо. Чути тільки крякання ворон, що пролітають над лісом, та крик сполоханої білки, що видряпується на дерево й тоненько гавкає, як цуценя.

Вокульський дійшов до галявини, де вони тоді розмовляли з панною Ізабеллою; знайшов навіть стовбура, на якому вона сиділа. Все залишилось, як було, тільки її немає... На кущах ліщини починає жовкнути листя, з сосон, немов павутиння, звисає смуток... Такий невідчутний, а так його оповив! "Яка це дурниця, – думав він, – перебувати в залежності від одної людської істоти! Бо й справді я тільки для неї працював, про неї думав, нею живу. Навіть гірше – задля неї я покинув Гейста... Ну, а що доброго я знайшов би у Гейста? Був би в такій самій кабалі, як і тепер, тільки замість красуні жінки владарем моїм був би старий німець. І так само працював би, навіть тяжче, з тією тільки різницею, що тепер я працюю задля власного щастя, а тоді працював би задля щастя інших, а вони б тим часом розважалися б та кохалися моїм коштом.

Зрештою, чи маю я право нарікати? Рік тому я ледве насмілювався мріяти про панну Ізабеллу, а тепер я вже її знаю і навіть добиваюся взаємності... Та чи знаю ж я її по-справжньому? Вона – кожною своєю клітиною аристократка, то правда, але вона ще не розбирається в житті.

У неї поетична душа, чи мені так тільки здається. Вона, безумовно, кокетка, але й це минеться, коли мене покохає...

Словом, не так воно вже й погано, а через рік..."

Раптом кінь рвучко підняв голову й заіржав; в лісовій гущавині на відповідь йому також залунало іржання й тупіт. Незабаром в кінці доріжки з'явилась амазонка, в якій Вокульський впізнав пані Вонсовську.

– Агей!.. – закричала вона, сміючись, сплигнула з коня й віддала поводи Вокульському. – Прив'яжіть коня...

Ах, як я вже вас знаю! Годину тому питаю господиню: "Де Вокульський?" – "Поїхав у поле оглядати місце, де б можна будувати цукровий завод". "Якраз! – думаю. – Він поїхав у ліс мріяти". Я сказала осідлати для себе коня, і от знаходжу вас на цьому стовбурі, замріяного... Ха-ха-ха!..

– Невже це так смішно?

– Ні, не смішно, але, – як би це сказати?.. – несподівано. Я уявляла вас зовсім інакше. Коли мені сказали, що ви купець, який до того ж швидко нажив велике майно, я подумала: "Купець?.. Значить, він приїхав на село або шукати багатой нареченої, або витягнути у нашої господині грошей на яку-небудь аферу". В усякому разі, я вважала вас людиною холодною, розважливою, яка ходить по лісі й оцінює дерево, а на небо не дивиться, бо від цього немає ніякого зиску. Тим часом що ж я бачу?..

Мрійника, середньовічного трубадура, який утікає в ліс зітхати та відшукувати сліди її ніжок, які вона залишила минулого тижня! Вірного рицаря, який не на життя, а на смерть кохає одну-єдину жінку, а з іншими поводить грубо й зухвало. Ах, пане Вокульський, як це цікаво... і несучасно!

- Ви вже скінчили? - холодно спитав Вокульський.

- Вже... Тепер ви берете слово?

- Ні, пані. Я пропоную вертатись додому.

Пані Вонсовська спалахнула, як півонія.

- Пробачте, - сказала вона, беручи свого коня за поводи. - Чи не думаєте ви, що я так говорю про вашу любов, аби самій вийти за вас заміж?.. Ви мовчите... Ну, то давайте говорити серйозно. Був момент, коли ви мені подобались; був - і вже минув. Але хоч би й не минув, хоч би я мала вмерти від любові до вас, чого напевне не станеться, бо я не втратила ні сну, ні апетиту, не віддалася б вам... чуєте... хоч би ви плазували коло моїх ніг!

Не могла б я жити з людиною, яка любила іншу так, як ви. Для цього я надто горда. Ви мені вірите?

- Вірю.

- Припустімо. Якщо я сьогодні зачепила вас своїми жартами, то тільки тому, що зичу вам добра. Мені подобається ваше шаленство, і я хотіла б, аби ви були щасливі, тому кажу: викиньте з себе середньовічного трубадура, який в вас сидить, бо ми живемо в дев'ятнадцятому столітті, в якому жінки інакші, ніж ви собі їх уявляєте, про що знає кожен двадцятирічний юнак.

- Які ж вони?

- Гарні, милі, їм подобається водити вас за ніс, а люблять вони остільки, оскільки це дає їм приємність. На драматичне кохання жодна з них не погодиться, принаймні не кожна. Для цього їй повинні надокучити захоплення, а тоді вже вона погодиться на драматичного коханця.

- Інакше кажучи, ви вважаєте, що й панна Ізабелла...

- Щодо панни Ізабелли, то я нічого не вважаю... - жваво запротестувала Вонсовська. - У неї є хороші нахили, і той, кого вона полюбить, буде щасливий. Але коли вона полюбить!.. Допоможіть мені сісти в сідло...

Вокульський підсадив її й сам сів на свого коня. Пані Вонсовська була роздратована. Якийсь час вона їхала попереду мовчки, потім обернулась і сказала:

- Останнє слово. Я знаю людей краще, ніж вам здається, і... боюсь вашого розчарування. Отож, якщо воно коли-небудь настане, пригадайте мою пораду: нічого не робіть під першим враженням, а переждіть. Багато явищ на перший погляд здаються гіршими, ніж вони є насправді.

- О сатано! - буркнув Вокульський. Все поплигло у нього перед очима й почало набрякати кров'ю.

До самого дому ніхто з них не промовив більше ні слова. Повернувшись у Заславек, Вокульський пішов до господині.

- Я завтра виїжджаю, - сказав він їй. - А цукроварні будувати не раджу.

- Завтра? - повторила господиня. - А що ж буде з каменем?

- Я й хочу, якщо ви не заперечуєте, заїхати в Заслав.

Огляну камінь, а до того влаштую там ще одне діло.

- Ну, їдь з богом... робити тут тобі нічого. А в Варшаві заходь до мене. Я повернусь разом з графинею і з Ленцькими.

Увечері до Вокульського зайшов Охоцький.

- Що ви собі думаєте! - крикнув він, - Я хотів з вами багато про що поговорити... Але ви весь час були серед жіноцтва, а тепер виїжджаєте...

- Ви не любите жінок? - усміхнувся Вокульський. - Може, ви й маєте рацію!

- Не те що не люблю. Але з того часу, як я переконався, що великосвітські дами нічим не відрізняються від покоївок, я віддаю перевагу покоївкам. Баби - всі без винятку - дурні, навіть найрозумніші. Вчора, наприклад, я півгодини тлумачив Вонсовській, нащо потрібні керовані повітряні кулі. Говорив про зникнення кордонів, про братерство народів, про грандіозний прогрес цивілізації...

Вона так дивилась мені в очі, - голову дав би до пня, що все розуміє. А коли я скінчив, вона запитала: "Пане Охоцький, чому ви не женитесь?" Ви чули таке?! Звичайно, я ще півгодини пояснював їй, що й не подумаю женитись ні на панні Феліції, ні на панні Ізабеллі, ні навіть на ній.

На чорта мені жінка, яка крутитиметься по моїй лабораторії в сукні з довгим хвостом, витягатиме мене на прогулянки, візити, в театри... їй-богу, я не знаю жодної жінки, в товаристві якої не одурів би за півроку.

Він замовк і зібрався йти додому.

- Одне слово, - сказав Вокульський, - як повернетесь у Варшаву, зайдіть, будь ласка, до мене. Може, я скажу вам про один винахід, який справді відбере півжиття, але... сподобається вам.

- Повітряні кулі? - спитав Охоцький, і очі у нього запалали.

- Дещо ліпше. На добраніч!

Другого дня, перед полуднем, Вокульський попрощався з господинею і її гостями. Годин через дві він був уже в Заславі. Навідав ксьондза і сказав Венгелекові вбирагися в дорогу до Варшави. Покінчивши з цим ділом, він пішов до руїн замка.

На камені вже був вирізьблений замовлений ним вірш.

Вокульський кілька разів перечитав його і замислився над словами.

- А якщо ні? - шепнув він.

І його поймав страшний розпач. В цю мить він прагнув тільки одного: аби земля розступилась під ним і поглинула його разом з цими руїнами, з цим каменем і написом на ньому...

Коли він повернувся в містечко, коні були вже нагодовані; коло брички стояв Венгелек з зеленим сундучком.

- А ти знаєш, коли повернешся назад? - спитав його Вокульський.

- Коли бог дасть, пане, - відповів Венгелек.

- Ну, то сідай.

Вокульський скочив на м'яке сидіння, і коні рушили.

Якась стара жінка, що стояла над шляхом, перехрестила їх на дорогу. Венгелек побачив її і скинув шапку.

- Щастя вам боже, матінко! - крикнув він з передка.

Розділ сьомий

ЩОДЕННИК СТАРОГО ПРОДАВЦЯ

Зараз маємо 1879 рік.

Якби я вірив в забобони, а головне - якби я не знав, що після найтяжчих часів настають кращі, боявся б я цього 1879 року. Бо коли минулий рік закінчився погано, то цей почався ще гірше.

Англія, наприклад, наприкінці минулого року вплуталась у війну з Афганістаном, і в грудні їй було там скрутно. Австрія мала багато клопоту з Боснією, а в Македонії спалахнуло повстання. В жовтні й листопаді відбулися замахы на іспанського короля Альфонса й на італійського - Умберто. Обидва залишились цілими. В жовтні також помер граф Юзеф Замоєський, великий приятель Вокульського. Я навіть думаю, що його смерть добре-таки поплутала Стахові плани.

1879 рік тільки що почався, але хай йому грець!..

Англіїці ще не виплутались з війни з Афганістаном, а вже почали другу в Африці, десь на Мисі Доброї Надії, з якимись зулусами. Тут у нас, в Європі, теж подія: ні більш, ні менш - в околицях Астрахані спалахнула чума і що не день може перекинутись до нас.

Що ми тільки маємо через ту чуму! Кого не зустрінеш, так і слухай: "Добре вам довозити ситчики з Москви! Побачите, що завезете з ними й чуму!" А скільки ми одержуємо анонімних листів, де нас лають на всі заставки!

Але мені здається, що пишуть їх насамперед купці - наші конкуренти та лодзінські фабриканти ситцю.

Вони втопили б нас у ложці води, хоч би й ніякої чуми не було. Звісно, що я навіть сотої частки тих лайок не переказую Вокульському; але думаю, що він сам чує та читає їх більше, ніж я., і Власне кажучи, я хотів описати неймовірну історію, а саме - кримінальну справу, яку баронеса Кшешовська порушила проти кого?.. Ніхто й не подумав би! Проти чудової, милої, чесної пані Гелени Ставської. Але мене пориває така лють, що я не можу зосередити думок. Тому поки що писатиму про щось інше.

Так от, баронеса порушила проти пані Ставської кримінальну справу про крадіжку!.. Пані Гелена і крадіжка!..

Звичайно, що ми вийшли з тієї брудної справи переможцями. Але чого це нам

коштувало! Я, наприклад, їй-богу, не міг спати ночами цілих два місяці. А якщо тепер при звичаївся вечорами ходити в ресторацію на пиво, чого зі мною раніш ніколи не було, і сиджу там до півночі, то тільки через те, що дуже мені прикро. Справді-бо, її, цю святу жінку, позивати за крадіжку!.. Для цього, бог свідок, треба бути такою пришепелюватою, як баронеса.

Зате ж вона, оте бабило, й заплатила нам десять тисяч карбованців. А якби від мене залежало, то я з неї вичавив би й сто тисяч. Нехай би плакала, нехай би казилась, нехай би навіть вмерла... Падлючна баба!

Але облишимо людську підлість, подумаємо про щось інше.

Власне кажучи, хто його знає, чи не був Стах мимовільною причиною нещастя пані Ставської; може, навіть, не так він, як я... Бо то ж я силоміць завів його до Ставської, щоб він не відвідував тієї потвори, пані баронеси, нарешті я писав до Вокульського в Париж, щоб він там зібрав відомості про Людвіка Ставського. Коротше кажучи, я і тільки я роздратував ту відьму Кшешовську. Ну, то я й одпокутував за це протягом цілих двох місяців!.. Нічого не вдієш. "Господи, якщо ти є, то спаси мою душу, коли вона в мене є", – казав один солдат часів французької революції. (Ой, як же я старіюсь, як старіюсь!.. Замість одразу взятись до діла, я балакаю, кручу, дляюсь... Хоч, їй-богу, зі мною щось неодмінно сталося б, аби я одразу почав писати про той огидний, той ганебний процес...)

Та вже зараз почну, нехай тільки все як слід пригадаю.

Стах у вересні був на селі у пані Заславської. Чого він гуди їздив і що там робив – ніяк не можу збагнути. Але з кількох листів, які я одержав від нього звідти, видно, що йому там не дуже таланило. Невідомо, який дідько приніс туди панну Ізабеллу?.. Хоч він уже, здається, нею не цікавиться. І не я буду, коли не посватаю його з Геленою Ставською. Посватаю, доведу їх до вінця, простежу, аби запрягнув, як належить, а тоді... Може, кулю собі в лоб пущу, хіба я знаю?.. (Старий дурню!.. Де тобі мріяти про такого ангела?..

Зрештою, я про неї зовсім і не думаю, особливо з того часу, як упевнився, що вона любить Вокульського. То й нехай любить, аби тільки вони обоє були щасливі! А я?..

Гей, Каце, мій давній друже! Невже я менш відважний за тебе?..)

В листопаді, саме того дня, коли на вулиці Спільній завалився будинок, Стах повернувся з Москви. І знов не знаю, що він там робив, знаю тільки, що заробив він гам щось сімдесят тисяч карбованців... Таких прибутків я не можу збагнути, але готовий запрягти, що діло, в якому Стах брав участь, напевне було чесне.

Через кілька днів після того, як він повернувся, приходять до мене один солідний купець і каже:

– Дорогий пане Жецький, я не маю звички втручатися в чужі справи, але остережіть ви пана Вокульського (тільки не від мого імені, а від свого), що той його спільник Сузін великий пройдисвіт і напевне незабаром збанкрутує... Остережіть його, будь ласка, бо шкода ж людини... Вокульський вартий співчуття, хоч і став на хибну стежку...

- Що ви називаєте хибною стежкою? - спитав я.

- Ну, аякже, пане Жецький, - відповідає він, - чоловік, який їздить у Париж та закуповує пароплави в час незгоди з Англією і таке інше, навряд чи добродішній громадянин.

- Шановний пане, - кажу я йому, - а чим же купівля пароплавів відрізняється від купівлі хмелю? Хіба вищим заробітком?

- Ну, пане Жецький, - каже знову той купець, - не будемо говорити про ці речі. Якби це зробив хтось інший, мені було б байдуже, але Вокульський!.. Ми ж обидва знаємо його минуле, а я, можливо, краще за вас, бо покійний Гопфер не раз оформляв у мене через нього замовлення.

- Ви що, - кажу я тому купцеві, - підозрюєте в чомусь Вокульського?

- Ні, пане Жецький, - каже він знову, - я тільки повторюю те, про що говорить ціле місто. Я зовсім не думаю судити Вокульського, особливо перед вами, його другом (ви правильно робите, що дружите з ним, ви ж його пам'ятаєте ще з тих часів, коли він був не таким, як зараз), але... Погодьтеся, пане Жецький, що цей чоловік шкодить нашій промисловості... Я не казатиму нічого про його патріотизм, пане Жецький, але... скажу вам одверто і буду з вами щирий, - ті московські ситчики... Ви розумієте?

Я розлютився. Хоч я й екс-поручник угорської піхоти, але ніяк не збагну, чим німецькі ситці кращі за московські? Та з моїм купцем не можна було зговорити. Він, чортяка, так зводив брови, так низав плечима, так розводив руками, що я кінець кінцем подумав - він великий патріот, а я нікчема, хоч у той час, як він напихав кишені карбованцями та імперіалами, у мене над головою пролетіло кілька сот куль...

Звичайно, що я розказав про це Стахові, а він вислухав і сказав:

- Заспокойся, дорогий друже. Ці самі люди, котрі остерігають мене, що Сузін пройдисвіт, місяць тому писали до Сузіна, що я банкрут, шахрай, колишній повстанець.

Після розмови з тим шановним купцем, прізвища якого я навіть не хочу назвати, після читання багатьох анонімних листів я вирішив записувати все, що добрі люди думають про Вокульського.

Ось перша порція таких думок: Стах кепський патріот, бо він своїм дешевим ситцем трохи зіпсував справа лодзінським фабрикантам. Bene!...^[125] Побачимо, що буде далі.

В жовтні, приблизно в той час, як Матейко скінчив малювати свою "Грюнвальдську битву" (це велика і прекрасна картина, але не варто показувати її-солдатам, які побували на війні), прибігає до нас у магазин Марушевич, отой приятель баронеси Кшешовської. Дивлюсь - вельможа на всю губу! На животі, власне, на тому місці, де в людей буває живіт, теліпається золотий ланцюжок на півпальця завтовшки, а завдовжки такий - хоч собаку на ньому води. В галстуку брильянтова шпилька, на руках нові рукавички, на ногах нові черевики, а на всій постаті (та й мізерна ж та постать, не дай господи!) новий костюм. А морда така, ніби жодної нитки з усього цього вбору не взято набір, а заплачено готівкою. (Клейн, який живе в одному з ним домі, розказав мені, що Марушевич грає в карги і що від певного часу йому щастить.)

І от вбігає цей жевжик у магазин в капелюші на голові, з ебеновою паличкою в руці

і, неспокійно глипнувши сюди-туди (очі в нього завжди чогось бігають), питає;

- Пан Вокульський у магазині?.. Ага, пан Жецький!.. Дозвольте на одне слівце...

Ми пішли за шафи.

- Я прийшов до вас із чудовою новиною, - каже він, міцно стискаючи мені руку. - Можете продати будинок, отой, що купили у Ленцького... Його купить баронеса Кшешовська. Вона вже одсудила у чоловіка свої капітали, і якщо добре поторгуетесь, то дасть дев'яносто тисяч карбованців, а може, дещо й відступного...

Він, мабуть, помітив по моєму обличчю, як це мені приємно (бо та купівля мені ніколи не подобалась), потиснув мені руку ще міцніше, наскільки такий здохляк може зробити що-небудь міцно, і, солодко усміхаючись (нудить мене від його солодкої усмішки), почав шепотіти:

- Можу зробити вам послугу... важливу послугу. Пані баронеса дуже зважає на мою думку... і якщо я...

Тут він кашлянув.

- Зрозуміло, - відповів я, догадуючись, чого йому треба. - Пан Вокульський напевне не скупуватиме й добре заплатить за посередництво.

- Та що ви! - крикнув він. - З якої речі! Тим більше, що з офіційною пропозицією до вас прийде адвокат баронеси. Йдеться тут не про мене. Мені вистачає власних коштів... Але я знаю одну бідну сім'ю, якій ви, з моєї рекомендації, може, щось там приділите...

- Пробачте, - перебив я його, - нам зручніше вручити певну суму вам, якщо, звичайно; купівля-продаж відбудеться.

- О, відбудеться, можу поручитись честю! - запевнив пан Марушевич.

Але тому, що я не дав йому ніякої гарантії на суму за посередництво, він ще трохи покрутився по магазину і, посвистуючи, вийшов.

Надвечір я повідомив про це Стаха, але він промовчав, що мене навіть збентежило. Тоді я другого дня побіг до. нашого адвоката (він також і адвокат князя) і розказав йому про пропозицію Марушевича.

- Дає дев'яносто тисяч карбованців? - здивувався адвокат (він знаменита людина). - Але ж, дорогий пане Жецький, тепер житлові будинки дорожчають, через те майбутнього року їх мають збудувати ще з двісті. В таких умовах, дорогий пане Жецький, якщо ми продамо будинок за сто тисяч, то ще й зробимо покупцеві велику ласку.

Коли вже баронесі так припекло купити той будинок (якщо можна вжити це слово щодо такої вишуканої дами), ми можемо витягнути з неї набагато більшу суму, дорогий пане Жецький.

Я попрощався з знаменитим адвокатом і повернувся в магазин, твердо вирішивши не втручатись більше до продажу будинку. І тепер мені спало на думку (власне, й не перший уже раз), що той Марушевич добрий таки пройдисвіт.

А тепер, коли я вже заспокоївся настільки, що можу якось міркувати, повернувся до процесу папі баронеси проти того ангела, проти тієї досконалої жінки, пані Ставської. Якби я не написав про нього зараз, то через рік-два не повірив би своїй пам'яті, що

могло статися щось таке огидне.

Отож запам'ятай собі, дорогий Ігнаце, що пані баронеса Кшешовська давно вже зненавиділа пані Ставську за те, що нібито всі чоловіки в неї закохані, а до того ще запам'ятай, що та сама пані баронеса хотіла якнайдешевше купити будинок у Вокульського. Ось два важливих факти, значення яких я збагнув аж тепер. (Як я старіюсь, господи милосердний, як я старіюсь!)

Я досить часто заходив до пані Ставської з того часу, як познайомився з нею. Не щодня, звичайно. Часом раз на кілька днів, а часом і двічі на день. Адже я був опікуном того дому – оце перше. Потім я повинен був сказати пані Ставській, що писав до Вокульського в справі розшуку її чоловіка. Далі доводилось мені бувати у неї, щоб сказати, що Вокульський нічого не дізнався про долю її чоловіка. Потім я заходив до неї, щоб подивитись, як поводить ся Марушевич, який живе у флігелі навпроти неї. Нарешті, треба було мені точніше дізнатися про стосунки пані Кшешовської з студентами, на яких вона весь час скаржилась.

Хто-небудь міг би подумати, що я буваю у пані Ставської надто часто. Але я, добре все обміркувавши, дійшов висновку, що бував у неї дуже рідко. Адже її квартира – чудовий пункт для спостереження за всім будинком, а до того ж приймали мене там завжди дуже радо. Пані Місевичова (шановна матінка пані Гелени) щоразу зустрічала мене з відкритими обіймами, маленька Гелюня вилазила до мене на коліна, а сама пані Ставська, забачивши мене, просто оживала й казала, що при мені забуває за свої турботи.

Чи міг же я через усе це не бувати у неї часто? їй-богу, я думаю, що бував рідко, і якби був справжнім рицарем, то сидів би там з ранку до вечора. Хай би пані Ставська навіть одягалась при мені – це мені нічим не шкодило б.

Під час тих моїх візитів я зробив кілька важливих спостережень.

Насамперед – студенти з четвертого поверху справді були люди неспокійної вдачі. Вони співали і кричали, а часом просто верещали до другої години ночі і взагалі намагались видобувати якнайбільше нелюдських звуків. Протягом дня, коли хто-небудь з них був удома (а котрийсь неодмінно був), як тільки пані баронеса Кшешовська вихиляла голову з вікна (а робила вона це десятки разів на день), на голову їй одразу лилась вода.

Я сказав би навіть, що між нею і студентами, які жили вгорі, виникло щось подібне до спорту, який полягав у тому, що вона поспішала якнайшвидше сховати голову з вікна в кімнату, а студенти намагались якнайчастіше і якнайщедріше її обливати.

Вечорами ж ці молоді люди, над якими вже ніхто не жив і не міг обливати їх водою, скликали до себе з усього дому прачок та служниць. Тоді з квартири пані баронеси чути було крики та істеричні ридання.

Друге моє спостереження стосувалось Марушевича, який жив майже навпроти пані Ставської. Цей чоловік провадив дуже оригінальний спосіб життя, що відзначався великою регулярністю. Він регулярно не платив за квартиру. Регулярно що два тижні з його квартири виносилось багато всілякого добра: якісь статуї, дзеркала, килими,

годинники... Але що найцікавіше – так само регулярно в його квартиру приношено нові дзеркала, нові килими, нові годинники і статуї...

Щоразу після того, як винесуть з квартири речі, пан Марушевич кілька наступних днів показується в одному з вікон. Він голиться в ньому, фіксується, навіть одягається, досить недвозначно поглядаючи на вікна пані Ставської. А коли його квартира знов наповнюється предметами розкоші й комфорту, пан Марушевич на кілька днів запирає вікна шторами.

Тоді (просто неймовірно) у нього день і ніч горить світло, а з квартири чути гомін багатьох чоловічих, а часом і жіночих, голосів...

Але нащо я маю втручатися в чужі справи!

Одного разу на початку листопада Стах сказав мені:

– Ти, здається, буваєш у тієї Ставської?

Я аж упрів від несподіванки.

– Пробач, – кажу йому, – як мені тебе розуміти?

– Дуже просто, – відповідає він. – Ти ж до неї ходиш не вікном, а дверима. А втім, ходи собі, як хочеш, тільки при першій нагоді скажи тим дамам, що я одержав з Парижа листа...

– Про Людвіка Ставського? – запитав я.

– Про нього.

– Знайшли його нарешті?

– Ще не знайшли, але вже натрапили на слід і сподіваються незабаром встановити, де він перебуває.

– Може, він, бідолашний, помер! – вигукнув я й обняв Вокульського. – Прошу тебе, Стаху, – додав я, трохи заспокоївшись, – зроби мені ласку, навідай тих дам і сам скажи їм цю новину...

– Та що я тобі, службовець з похоронного бюро, щоб повідомляти людям такі новини? – обурився, Вокульський.

Але як я почав описувати йому, які то достойні жінки, як вони допитувались, чи не збирається він коли-небудь навідати їх, а до того ж натякнув, що варто було б йому хоч глянути на свій будинок, і він Став вагатись.

– Мало мене цікавить той будинок, – сказав він і стеновав плечима. – Не сьогодні-завтра я його продам...

Кінець кінцем я умовив Стаха, і десь коло першої години дня ми з ним поїхали. В дворі я помітив, що штори в квартирі Марушевича старанно опущені. Видно, у нього з'явився новий гарнітур меблів.

Стах побіжно глянув ла вікна й неуважно слухав мій звіт про зроблені поліпшення: змінено було дощаний поміст у підворітті, відремонтовано дах, пофарбовано стіни, щотижня миються сходи. Словом, із занедбаного дому ми зробили цілком пристойний. Все було гаразд і в дворі, і з водопроводом, не гаразд було тільки з платою за квартири.

– Зрештою, – закінчив я, – докладніше про сплату за квартири скаже тобі твій управитель пан Вірський, за яким я зараз пошлю сторожа.

- Дай мені спокій з тією квартплатою і управителем, - пробурмотів Стах. - Ходімо вже до тієї пані Ставської, а тоді повернемось у магазин.

Ми вийшли на другий поверх лівого флігеля, відкіля тхнуло вареною цвітною капустою; Стах скривився, а я постукав у кухонні двері.

- Хазяйки вдома? - спитав я товсту куховарку.

- Як же їм не бути, коли ви прийшли, - відповіла вона, примруживши очі.

- Бачиш, як нас приймають, - шепнув я по-німецьки Стахові.

Замість відповіді він кивнув головою і випнув нижню губу..

В маленькій вітальні мати пані Ставської, як звичайно, плела панчошу. Побачивши нас, вона підвелася з крісла і здивовано подивилась на Вокульського.

З другої кімнати виглянула Гелюня.

- Мамо, - стала вона шепотіти так голосно, що її чути було, мабуть, і в дворі, - прийшов пан Жецький і ще якийсь пан.

Зараз же до нас вийшла сама пані Ставська.

Я звернувся до обох дам:

- Наш господар пан Вокульський прийшов засвідчити вам своє шанування й повідомити...

- Про Людвіка? - підхопила пані Місевичова, - Він живий?..

Пані Ставська зблідла, а потім так само швидко почервоніла. В цю хвилину вона була така прекрасна, що навіть Вокульський подивився на неї якщо не з захватом, то, в усякому разі, привітно. Я певний, що він одразу закохався б у неї, якби не той поганий дух вареної капусти, що плинув з кухні.

Ми сіли. Вокульський запитав дам, чи задоволені вони квартирою, а потім повідомив, що Людвік Ставський два роки тому проживав у Нью-Йорку, а потім переїхав у Лондон під прибраним прізвиськом. Він обережно натякнув, що Ставський був тоді хворий і що тижнів через два можна сподіватись цілком точних відомостей про нього.

Слухаючи все це, пані Місевичова разів кілька виймала носову хустинку... Пані Ставська була спокійніша, лише кілька сльозинок скотилося по її лицях. Щоб приховати хвилювання, вона з усмішкою звернулась до доньки і тихо сказала:

- Подякуй, Гелюню, панові за те, що приніс нам звістку про татка.

У неї знов заблищали на очах сльози, але вона опанувала себе.

Тим часом Геленка зробила перед Вокульським реверанс, потім, подивившись на нього великими очима, раптом схопила його за шию і поцілувала в самі губи.

Не скоро я забуду, як змінилось обличчя Вокульського від цієї несподіваної ласки. Наскільки мені відомо, його ще не цілувала в житті жодна дитина, тому він в першу мить аж подався назад, потім обняв Гелюню, схвилювано подивився на неї й поцілував у голівку. Я готовий був заприсягтися, що він зараз же встане і скаже пані Ставській: "Дозвольте мені замінити батька цій чудовій дитині..."

Але Стах не сказав цього; він похилив голову і поринув у свою звичайну задуму. Я дав би половину моєї річної плати аби довідатись, про що він тоді думав. Може, про

панну Ленцьку?.. А, знову старість дається взнаки... Що там Ленцька? Вона не годна пані Ставській і в слід вступити!

Трохи помовчавши, Вокульський спитав:

- Ви, пані, задоволені своїми сусідами?

- Та як якими, - озвалася пані Місевичова.

- Та ні, цілком задоволені, - поспішила сказати пані Ставська. При цьому вона подивилась на Вокульського й почервоніла.

- А пані Кшешовська також приємна сусідка? - спитав Вокульський.

- Ой господи!.. - вигукнула пані Місевичова, підносячи пальця вгору.

- Баронеса нещасна жінка, - перебила пані Ставська, - вона втратила дочку...

Говорячи це, вона бгала в руках кінчик хустинки і з-під своїх чудових повік намагалась подивитися... не на мене, звичайно. Але повіки їй, видно, обважніли і вона тільки більше червоніла та ставала серйознішою, наче котрийсь із нас чимось образив її.

- А що за людина пан Марушевич? - питав далі Вокульський, ніби не помічаючи обох дам.

- Вітрогон, гульвіса... - швидко відповіла пані Місевичова.

- Але ж, мамо, він тільки оригінал, - поправила дочка. В цю мить вона так широко розкрила очі і зіниці у неї стали такі великі, яких я раніш ніколи не бачив.

- А студенти, здається, дуже розбещені хлопці, - сказав Вокульський, дивлячись на рояль.

- Звичайно, молодь, - сказала пані Місевичова й гучно висякала носа.

- Бач, Гелюню, у тебе знову розв'язався бантик, - сказала пані Ставська, нахилиючись до доньки, може, для того, щоб приховати своє збентеження при згадці про розбещеність студентів.

Вокульський почав уже мене дратувати своєю розмовою. Справді, треба бути тупаком або невихованою людиною, щоб розпитувати таку прекрасну жінку про сусідів!

Я перестав його слухати й машинально почав дивитись на підвір'їд.

І ось що я побачив... В одному з вікон Марушевича трохи відсунулась штора і крізь шпарину збоку можна було побачити, що хтось дивиться в наш бік. "Шановний пан Марушевич шпигує за нами!" - подумав я. Переводжу очі на третій поверх головного будинку.

Теж сюрприз!.. В крайній кімнаті баронеси Кшешовської обидві квартирки відчинені, а в глибині кімнати видно... як вона навела театральний бінокль на квартиру пані Ставської. "І як господь бог не покарає цієї відьми?.." - подумав я, певний, що з цього підглядання неодмінно постане якийсь скандал.

Молився я даремно. Кара господня вже висіла над головою інтриганки в вигляді оселедця, що висувався з квартирки в вікні на четвертому поверсі. Оселедця того тримала якась таємнича рука в синьому рукаві з срібним галуном, а з-за руки раз у раз виглядало чієсь худорляве обличчя з зловтішним усміхом.

Навіть без моєї проникливості можна було догадатись, що то був один із студентів,

які не платили за квартиру; він тільки дожидав, коли в кватирці з'явиться голова баронеси, щоб упустити на неї оселедця.

Але баронеса була обережна, і худорлявий студент нудився. Він перекладав знаряддя гніву господнього з руки в руку і, мабуть, щоб розважитись, робив дівчатам з "паризької" пральні дуже непристойні гримаси.

Саме коли я думав, що замах студента з оселедцем на баронесу скінчиться нічим, Вокульський устав і почав прощатись з дамами.

- Ви вже так скоро йдете? - шепнула пані Ставська і страшенно зніяковіла.

- Будь ласка, заходьте до нас частіше... - додала пані Місевичова.

Але цей телепень замість попросити дозволу бувати щоденно або навіть харчуватися у них (що я неодмінно сказав би, будучи на його місці), цей... чудило тільки запитав, чи не потребує квартира якого ремонту?

- О, все, що було потрібно, вже зробив шановний пан Жецький! - відповіла пані Місевичова, обернувшись до мене з ласкавою усмішкою. (Правду кажучи, я не люблю таких усмішок у осіб певного віку).

В кухні Стах на хвилину затримався, видно, роздратований запахом капусти, і сказав:

- Треба б тут поставити якийсь вентилятор абощо...

На сходах я вже не міг витримати і сердито сказав:

- Якби ти приходив сюди частіше, то сам знав би, якого ремонту потребує будинок.

Але що тебе обходить цей будинок або навіть така чудова жінка!

Вокульський спинився в дверях і, дивлячись на ринву, пробурмотів:

- Ха... якби ми зустрілися раніше, може б, я на ній оженився.

Почувши це, я дуже зрадів, але одночасно мене наче щось кольнуло в серце.

- А тепер ти вже не будеш женитися? - спитав я.

- Хто його знає? Може, й ожениюсь... тільки не на ній.

Коли я почув це, мене поійняло ще дивніше почуття: з одного боку мені було жаль, що пані Ставська не матиме такого чоловіка, як Стах, а з другого - у мене з грудей немов звалився тягар.

Не встигли ми вийти в двір, коли бачу, пані баронеса вихилилась з вікна і кричить, очевидно, до нас:

- Панове! Заждіть!..

В ту ж мить вона вереснула: "Ах, нігілісти!" - й одскочила в кімнату.

Одночасно за два кроки від нас у дворі ляпнувся оселедець, на якого сторож кинувся так хижо, що навіть не помітив мене.

- Чи не хочеш зайти до пані баронеси? - спитав я Стаха. - У неї до тебе, здається, є якесь діло.

- Хай вона не морочить мені голови, - відповів він, махнувши рукою.

На вулиці Вокульський взяв візника, і ми поїхали в магазин, не перемовившись за всю дорогу й словом. Але я певний, що він думав про пані Ставську, і якби не та чортова капуста...

Мені було так недобре, так тяжко на серці, що після закриття магазину я пішов на пиво. В ресторації зустрів радника Венгровича, який також вішає всіх собак на Вокульського, але висловлює дуже здорові політичні думки... І ми сперечалися з ним до півночі. Венгрович має рацію: з газет справді видно, що в Європі щось заварюється. Хто Гюго знає, чи малий Наполеончик (його називають Люлю, пін вам покаже лю-лю!) після Нового року не перебереться з Англії в Францію... Президент Мак-Магон - за нього, князь Брольї - за нього, більшість народу - за нього. Можна закладатися, що він стане імператором Наполеоном IV, а весною влаштує німцям забавку. Тепер німці вже не підуть на Париж. Двічі така штука не трапляється. Так от, значить... Що я хотів сказати?.. Ага!

Днів через три чи чотири після того, як ми були у пані Ставської, приходить Стах у магазин і подає мені листа, ллє адресованого йому.

- Ану прочитай, - каже він мені, сміючись.

Розкрив - читаю: "Пане Вокульський! Вибач, що не називаю тебе шановним, але трудно так величати людину, від якої вже всі з огидою відвертаються. Нещасна людино! Ти ще не виправдався за свої колишні мерзенні вчинки, а вже ганьбиш себе новими. Зараз у всьому місті тільки й мови, що про твої відвідини такої розпутної жінки, як Ставська. Мало того, що ти призначаєш їй побачення в місті, що ходиш до неї ночами (це принаймні свідчило б, що ти ще не зовсім втратив сором), але навіть відвідуєш її серед білого дня, на очах у слуг, молоді та порядних мешканців цього зганьбленого дому.

Але не сподівайся, нещасний, що тільки ти один заводиш з нею шури-мури. Тобі допомагає ще твій управитель, ота мізерія Вірський, та посивілий у розпусті твій повірений Жецький.

Мушу додати, що Жецький не тільки ділить з тобою твою коханку, а ще й обкрадає тебе на прибутках від дому: він знизив деяким мешканцям плату за квартиру, в тім числі і Ставській. Через все це твій будинок втратив уже всяку цінність, а сам ти стоїш на краю прірви, і яку б же велику послугу зробив тобі шляхетний добродійник, який погодився б купити цю розвалюху з невеликою для тебе втратою!

Якби такий добродійник знайшовся, то раджу тобі позбутися тягара, з вдячністю взяти, що дадуть, і втікати за кордон, поки людська справедливість не закувала тебе в кайдани та не кинула у в'язницю. Шануйся ж і стережися!.. І послухай поради доброзичливого друга".

- От зух-баба, га? - спитав Вокульський, помітивши, що я скінчив читати.

- Та хай її чорти візьмуть! - вигукнув я, догадавшись, що він говорить про авторку листа. - Це вона про мене пише, що я посивів у розпусті!.. Я злодій... Я зальотник... Проклята відьма!

- Ну-ну, заспокойся, бо он іде її адвокат, - сказав Стах.

Справді, саме в цей час в магазин увійшов чоловічина в старій шубі, злинялому циліндрі й величезних калошах.

Увійшовши, він злодійкувато озирнувся, немов шпик, спитав Клейна, коли буде пан

Вокульський, потім удав, ніби тільки що помітив нас, і, підійшовши до Стаха, пошепки сказав:

- Здається, пан Вокульський?.. Чи не міг би я коротенько поговорити з вами наодинці?

Стах кліпнув мені, і ми втрюх пішли до мене додому.

Гість роздягнувся, причому я помітив, що його штани ще більш обшарпані, ніж шуба, а борода ще більш облізла, ніж хутрянний комір.

- Дозвольте відрекомендуватися, - сказав він, простягаючи Вокульському праву, а мені ліву руку. - Адвокат...

Тут він сказав своє прізвище - та так і залишився з простягненими в повітрі руками. За якимось дивним збігом обставин ні Стах, ні я не мали охоти потиснути їх.

Він зрозумів це, але не збентежився. Навпаки, з найприємнішою міною потер руки і, усміхаючись, сказав:

- Ви, панове, навіть не питаєте, в якій, справі я до вас прийшов...

- Догадуємось, що ви самі нам скажете, - відповів Вокульський.

- Правильно! - вигукнув гість. - Скажу коротко. Є тут один багатий, але дуже скупий литвин (литвини всі скупі!), який просив мене нараяти йому для купівлі житловий будинок. Є у мене на прикметі будинків з п'ятнадцять, але з пошани до вас, пане Вокульський, знаючи, скільки ви робите добра для батьківщини, я нараяв йому саме ваш будинок, той, що ви купили у Ленцького; я два тижні умовляв литвина, і знаєте, скільки він погодився дати? Ану, вгадайте!.. Вісімдесят тисяч карбованців! Ну? Нечувано вигідна ціна! Правда ж?..

Вокульський розсердився, аж почервонів, і я думав, що він вижене адвоката за двері. Але він опанував себе й відповів отим своїм різким і неприємним тоном:

- Я знаю того литвина, він зветься баронеса Кшешовська...

- Що? - здивувався адвокат.

- Той скупий литвин дає за мій будинок не вісімдесят, а дев'яносто тисяч, а ви пропонуєте мені нижчу ціну, щоб більше заробити...

- Хе-хе-хе! - захихотів адвокат. - А хто ж на моєму місці зробив би інакше, шановний пане Вокульський?

- Ну, то скажіть своєму литвинові, - перебив його Стах, - що будинок я продати згодний, але за сто тисяч. І то тільки до Нового року, а після Нового року ціну підвищу.

- Але ж це нелюдські умови! - обурився гість. - Ви хочете видерти у бідної жінки останній гріш... Подумайте, що на це скажуть люди!..

- Що скажуть люди, мені байдуже, - відказав Вокульський. - А коли хто-небудь захоче читати мені мораль, як оце ви, то я покажу йому на двері. Двері он там, бачите, пане адвокате?

- Даю дев'яносто дві тисячі й ні гроша більше, - сказав адвокат.

- Одягніть шубу, бо надворі холодно...

- Дев'яносто п'ять... - буркнув адвокат і швиденько почав одягатись.

- Ну, будьте здорові, - сказав Вокульський, відчиняючи двері.

Адвокат низенько вклонився й вийшов, а з-за дверей ще додав солодким голосом:

- То я зайду до вас днів через кілька. Може, шановний пан буде в кращому настрої. Стах зачинив двері у нього перед носом.

Після візиту бридкого адвоката я вже знав, як буде з цією справою. Баронеса безумовно купить Стахів будинок, але спочатку вживе всіх заходів, аби щось виторгувати. Знаю я ці заходи! Одним з них був отой анонімний лист, в якому вона паплюжить пані Ставську, а про мене каже, ніби я посивів у розпусті.

Отже, якщо вона купить будинок, то насамперед вижене відтіля студентів і, напевне, нещасну пані Гелену. Нехай би вона хоч цим обмежила свою ненависть...

А тепер я вже можу швиденько переказати те, що сталося далі.

Отож після візиту дряпїжки в моєму серці виникло недобре передчуття. Я вирішив того ж дня відвідати пані Ставську й попередити її, щоб вона стереглася баронеси. А головне, щоб вона як можна рідше сідала коло вікна.

Треба сказати, що поруч з безліччю всіляких достоїнностей, у цих дам є одна фатальна звичка - весь час сидіти коло вікна. Сидять вони всі: пані Місевичова, пані Ставська, Гелюня і навіть куховарка Маріанна. І сидять не тільки цілий день, а й вечорами, при лампах, навіть не спускаючи фіранок, хіба що аж перед сном. Тож не дивно, що знадвору видно все, немов у ліхтарі, що в них робиться в квартирі.

Для чесних сусідів такий спосіб був би найкращим доказом їхньої порядності: дивіться, мовляв, на нас цілий день, нам ховати від вас нічого. Але коли я згадав, що за цими жінками весь час шпигують Марушевич та баронеса, та коли ще подумав, як баронеса ненавидить пані Ставську - мене охопили найгірші передчуття.

Того вечора я хотів був побігти до моїх благородних приятельок і просити їх заради всього святого, щоб вони не сиділи весь час коло вікна та не виставляли себе на показ баронесі. Тим часом якраз в пів на дев'яту мені захотілось пити, і замість іти до моїх дам, я пішов у ресторацію на кухоль пива.

Там уже були радник Венгрович і торговельний агент Шпрот. Мова зайшла про будинок на Спільній вулиці, який недавно завалився; раптом Венгрович цокає своїм кухлем об мій і каже:

- До нового року завалиться ще не один будинок!..

А Шпрот кліпнув оком.

Не сподобалось мені його кліпання, та й не маю я такої звички переморгуватись із усяким йолопом. Я й кажу:

- Дозвольте запитати, що означає ваша пантоміма?

А він придуркувато сміється і каже:

- Та ви ж краще за мене знаєте, що воно означає. Вокульський продає магазин...

Господи милостивий!.. Сам із себе дивуюсь, як я не гепнув його по голові кухлем. На щастя, вгамував свій вибух, випив один по одному два кухлі пива й ніби спокійним голосом питаю його:

- Нащо ж Вокульському продавати магазин і кому?

- Кому?.. - втручається Венгрович. - Хіба в Варшаві мало євреїв? Складуться втрюх

або й вдесьтох, та й запаскудять Краківське Передмістя з ласки вельможного пана Вокульського, що тримає власний виїзд і живе в аристократів на дачі. Боже мій!.. А я ж пам'ятаю, як він, неборак, подавав мені у Гопфера розбрат... А тепер нема краще як їздити на війну та нищпорити у мертвих турків по кишнях!

- Але нащо б йому продавати магазин? - питаю я і щипаю себе за коліно, щоб не кинутись на того пустобреха.

- І добре робить, що продає! - озвався Венгрович, вихиляючи не знаю вже котрий кухоль пива. - А чого йому залишатись серед купців, такому панові, такому... дипломатові, такому... новаторові, який продає нам тут нові товари?..

- Мені здається, тут причина інша, - зауважив Шпрот. - Вокульський домагається панни Ленцької, і хоч спочатку дістав одкоша, але тепер знов буває в неї, значить, має якусь надію... А тому, що панна Ізабелла не вийшла б за галантерейного купця, нехай би він був і дипломатом, і новатором...

Перед очима у мене попливли вогненні кола. Я вдарив кухлем об стіл і крикнув:

- Брешете, пане Шпроте! Все чисто брешете!.. Ось моя адреса... - додав я, кидаючи перед ним свою візитну картку.

- Нащо мені ваша адреса? - відповів Шпрот. - Що - вам прислати партію сукна?

- Я вимагаю від вас сатисфакції! - крикнув я, гупаючи кухлем по столі.

- Говорила-балакала! - каже Шпрот і крутить пальцем у повітрі. - Вам добре вимагати сатисфакції, коли ви угорський офіцер. Замордувати чоловіка чи й двох або дати себе порубати на шматки - це вам любе та миле діло... А я, пане Жецький, торговельний агент, у мене жінка, діти й термінові справи...

- Я змушу вас до поєдинку!

- Як то змусите?.. Під конвоем мене поведете, чи що?..

Якби ви мені сказали щось подібне тверезим, то я пішов би в поліцію, і вам показали б такий поєдинок...

- Ви людина без честі! - вигукнув я.

Тепер він почав гатити в стіл кухлем.

- Хто без честі?.. Кому це ви говорите? Може, я не сплачую векселів, чи продаю неякісний товар, чи збанкрутував?.. В суді побачимо, хто чесний, а хто безчесний!..

- Заспокойтеся! - умовляв нас радник Венгрович. - Поєдинки були в моді колись давно, а не тепер... Подайте один одному руки...

Я встав з-за стола, заллятого пивом, розплатився в буфеті і вийшов. Ноги моєї не буде більше в цьому брудному шинку.

Звичайно, що після такого нервування я вже не міг іти до пані Ставської. Спочатку навіть думав, що цілу ніч не засну. Але якось заснув. А коли Стах другого дня при йшов у магазин, я запитав його:

- Знаєш, що люди балакають? Ніби ти продаєш магазин?..

- А хоч би й продав, що ж у цьому поганого? (А й справді! Що ж у цьому поганого? Як це мені не прийшла в голову така проста думка?)

- Бо знаєш, кажуть ще, ніби ти женишся на панні Ленцькій... - тихо сказав я.

- А якби й так? Ну, та й що? (Знов-таки він має рацію! Що ж, йому не вільно женитися, на кому він захоче, хоч би й на пані Ставській?)

Як я цього не зміркував і даремно вчинив тому Шпротові скандал?)

Того вечора мені довелося знов піти не так на пиво, як для того, щоб помиритись з даремно ображеним Шпротом, отже, я й тепер не бував у пані Ставської й не остеріг її, щоб не сідала коло вікна.

Таким чином не без прикrostі я дізнався, що купці все гірше ставляться до Вокульського, що магазин наш буде проданий і що Стах жениться на панні Ленцькій. Я кажу "жениться", бо коли б було якомсь інакше, то він не висловився б так впевнено навіть передо мною.

Тепер я вже точно знаю, за ким він сумував в Болгарії, для кого зубами й пазурами здобував багатство... Що ж, на все воля божя!..

Але ж подивіться тільки, як я відхиляюся від суті справи. Тепер уже я візьмуся як слід до лихих пригод пані Ставської і розкажу про них так швидко, що й незчується.

Розділ восьмий

ЩОДЕННИК СТАРОГО ПРОДАВЦЯ

Одного вечора, після восьмої, я пішов до моїх дам. Пані Ставська, як звичайно, в другій кімнаті займалася з своїми ученицями, а папі Місевичова з Гелюнею, як звичайно, знову сиділи коло вікна. Не розумію, що вони могли бачити в темряві, але що їх усі бачили – це безумовно.

Я навіть готовий заприсягти, що пані баронеса в одному з своїх неосвітлених вікон сидить з біноклем і стежить за тим, що робиться на другому поверсі, бо штори, як звичайно, спущені не були?

Сховавшись за фіранку, щоб та потвора хоч мене не побачила, я без зайвих церемоній питаю пані Місевичову:

- Перепрошаю пані, але скажіть, будь ласка, чого ви весь час сидите в вікнах?.. Якомсь воно недобре...

- Я протягів не боюсь, - відповіла шановна дама, - а сидіти коло вікна для мене велика приємність. Бо уявіть собі, що Гелюня спостерегла. Часом вікна бувають освітлені в такому порядку, що утворюють якусь букву. Гелюню, - звернувшись до внучки, - а подивись-но, чи нема там якоїсь букочки?

- Є, бабусю, аж дві: Н і Т.

- Справді, - підтвердила стара дама. - Он Н, а он Т.

От подивіться самі.

Я подивився. Справді, навпроти нас світилося двоє вікон на четвертому поверсі, троє на третьому і двоє на другому таким чином, що створювали букву:

А в задньому флігелі п'ятеро вікон на четвертому поверсі й по одному на третьому, другому й першому створювали букву:

- Через ці вікна, пане Жецький, - говорила далі бабуса, - Гелюня зацікавилась абеткою, і хоч це трапляється не часто, але вона дуже рада, коли з освітлених вікон їй вдається скласти яку-небудь букву. Через те ми навіть не опускаємо вечорами штор.

Я тільки здвигнув плечима, бо як же його заборонити дівчинці виглядати в вікно, коли це для неї така приємна розвага!

- Як же нам не дивитися в вікно, - зітхнула пані Місевичова, - коли у нас це єдина приємність. Хіба ми десь буваємо? Хіба когось бачимо? З того часу, як Людвік виїхав, ми ні з ким не зустрічаємось. Для одних ми надто бідні, для других підозрілі...

Вона втерла хустинкою очі й говорила далі:

- Людвічок погано зробив, що виїхав. Бо коли б його навіть посадили в тюрму, то однак потім виявилось би, що він не винен, і його випустили б. І ми знову були б вкупі. А тепер він бог його знає де, а Гелена... От ви кажете, щоб не виглядати!.. А вона, нещасна, весь час дожидає, прислухається та придивляється, чи не повертається Людвік, чи не несуть від нього хоч листа? Як тільки хто-небудь пройде швидше по подвір'ї, вона одразу до вікна - чи не листоноша, бува! А якщо листоноша справді заходить коли-небудь до нас (ми, пане Жецький, дуже рідко одержуємо листи), то ви б побачили, що діється з Геленою!.. Міниться, блідне, тремтить.

Я не смів розкрити рота, а стара, перепочивши, правила далі:

- Я й сама люблю сидіти коло вікна, особливо в погожий день, коли небо чисте; в такі дні в моїй пам'яті, мов живий, постає мій небіжчик чоловік...

- Так, - тихо сказав я, - вам його нагадує небо, де він зараз перебуває...

- Не в тому річ, пане Жецький, - перебила вона. - Що він на небі, це я знаю, бо де ще міг би бути такий спокійний чоловік? Але коли я дивлюсь на небо й на стіни цього дому, мені одразу спадає на думку щасливий день нашого вінчання. Покійний Клемент був одягнений в блакитний фрак і жовті нанкові панталони, точнісінько такого кольору, як оцей наш дім... Ах, пане Жецький, - пустила сльозу стара, - повірте, що нам, нещасним, вікно замінює часто і театр, і концерт, і знайомих. Бо на що ж нам більше дивитись?

Не можу описати, як мені стало сумно, коли з такого дріб'язкового приводу я почув цілу драму... Раптом в другій кімнаті почувся шелест. Учениці пані Ставської скінчили навчання і збиралися додому, а їх чарівна вчителька ошчасливила мене своєю появою.

Вітаючись, я помітив, що руки її холодні, а на божественному личку - вираз утоми і смутку. Побачивши мене, вона все ж таки всміхнулась. (Дорогий ангел! Вона немов догадалась, що її ніжна усмішка на цілий тиждень розжене темряву мого життя).

- Мама казала вам, на яку честь здобулися ми сьогодні? - спитала пані Ставська.

- Ага, справді, я й забула... - озвалась пані Місевичова.

Тим часом дві учениці, зробивши реверанси, пішли до дому, а ми залишилися ніби в сімейному колі.

- Уявіть собі, - казала пані Ставська, - сьогодні до нас з візитом завітала баронеса... Спочатку я аж злякалась, бо зовнішність у неї, нещасної, не дуже приємна - бліда, завжди в чорному вбранні, і погляд у неї якийсь такий... Але вона одразу роззброїла мене тим, що, побачивши Гелюню, впала перед нею навколішки й почала приказувати: "Така була й моя нещасна дівчинка, але тепер її немає!.."

Почувши це, я аж похолов. Але щоб не турбувати (може, й даремно) пані Ставську, я не сказав їй про свої передчуття. Запитав тільки:

- Що ж їй від вас потрібно?

- Вона хоче, щоб я допомогла їй упорядкувати білизну, сукні, мережива, словом, весь гардероб. Вона сподівається, що до неї незабаром повернеться чоловік, і хоче дещо підновити, а дещо прикупити. Але вона каже, що не має смаку, тому просить мене допомагати їй і обіцяє платити по два карбованці на день за три години роботи.

- І що ж ви на те?

- Боже мій, що ж я мала робити?.. Звичайно, погодилась з вдячністю. Правда, це робота тимчасова, але вона мені зараз дуже до речі, бо позавчора я позбулася (сама не знаю, з якої причини) одного уроку музики, по п'ять злотих за годину...

Я зітхнув, догадуючись, що причиною втрати уроку міг бути якийсь анонімний лист, які так вправно вміє писати пані Кшешовська. Проте я не сказав нічого. Бо хіба міг я радити пані Ставській відмовитись від щоденного заробітку, який становив хоч би й два карбованці?

Ех, Стаху, Стаху! Чого б тобі не одружитися з нею?

Вбив ти собі в голову панну Ленцьку! Коли б тобі не до велось потім пошкодувати.

З того часу, коли б я не прийшов до моїх шановних приятельок, пані Ставська якнай докладніше розповідала мені про свої стосунки з баронесою, у якої бувала щодня, і, звичайно ж, замість трьох працювала по п'ять і шість годин, все за ті самі два карбованці.

Пані Ставська дуже поблажлива до людей, проте, наскільки я зрозумів з її обережних висловлювань, її неприємно вражали як квартира баронеси, так і близькі їй люди.

Насамперед баронеса зовсім не користується своїми величезними апартаментами. Вітальня, будуар, спальня, їдальня, баронова кімната - все стоїть пустою. Меблі й дзеркала завинуті в чохлах; від рослин залишились самі сухі штурпаки та вазони з гниллю замість землі; коштовні шпалери припали товстим шаром пилу. Харчується вона теж сяк-так, часом по кілька днів підряд не вживає гарячої страви, на всю велику квартиру тримає тільки одну служницю, яку до того ж вживає розпутницею і злодійкою.

Коли пані Ставська запитала її, чи не сумно їй жити самій в такій пустці, вона відповіла:

- Що ж я маю робити, нещасна сирота і майже вдова?

Коли бог дасть, що мій балахманний чоловік покається та повернеться до мене,

тоді, і може, зміниться моє пустельницьке життя. Наскільки я можу судити по снах та передчуттях, які мені посилає небо під час моїх палких молитов, чоловік мій повинен би от-от опам'ятатися, бо він, навіжений, не має вже ні грошей, ні кредиту.

Слухаючи баронесу, пані Ставська подумала собі, що після повернення барона долі його навряд чи можна буде позаздрити.

Люди, які відвідували баронесу, також не викликали у пані Ставської довір'я. Найчастіше до неї приходили якісь потворні баби, яких господарка приймала в передпокої й півголосом розмовляла з ними про свого чоловіка.

Часом приходив Марушевич або адвокат в обшарпаній шубі. Цих панів баронеса запрошувала до їдальні, але, розмовляючи з ними, так голосно плакала й лаялась, що чути було на весь дім.

На несміливе зауваження пані Ставської, чому вона не живе з ріднею, баронеса відповіла:

– З якою це ріднею, дорога моя? Нема вже у мене нікого, а якби й був хто-небудь – то не могла б я приймати в себе таких корисливих та брутальних людей. А рідня мого чоловіка зреклася мене через те, що я не шляхетського походження, хоч це не зашкодило їм вициганити у мене тисяч з двісті карбованців. Поки я позичала їм на вічне віддання, то вони ще хитрували зі мною, а як опам'яталась та перестала позичати, вони й зовсім порвали зі мною стосунки і навіть взялися під'юджувати мого нещасного чоловіка, щоб він наклав арешт на майно. Ой, чого я тільки не натерпілась від тих людей!.. – вигукнула вона й розплакалась.

Єдина кімната (каже пані Ставська), всякій баронеса проводить цілий день, це кімната її покійної доньки. Це, мабуть, сумне і дивне приміщення, бо в ньому все залишилось непорушним від дня смерті її дитини. Там стоїть її ліжечко, на якому через кілька днів змінюється постіль, шафа з її одягом, який весь час провітрюють та витріпують в вітальні, бо цих реліквій баронеса не дозволяє виносити в двір. Її столик з книжками й зошитом, розгорненим на тій сторінці, де нещасна дівчинка останній раз написала "Пресвята діво, поми...". І, нарешті, полиця, повна великих та маленьких ляльок, їх ліжечок та уборів.

Саме в цій кімнаті пані Ставська лагодить мережива та шовки, яких у баронеси повно. Але чи одягатиме вона їх коли-небудь – цього пані Ставська сказати не може.

Якось баронеса запитала пані Ставську, чи знайома вона з Вокульським. І хоч та відповіла, що знає його дуже мало, баронеса сказала їй таке:

– Дорога моя, ви зробите мені велику ласку й добре діло, якщо замовите тому панові про мене слово в одній дуже важливій для мене справі. Я хочу купити цей будинок і даю йому вже дев'яносто п'ять тисяч, а він через упертість (бо іншої причини нема) вимагає сто тисяч. Цей чоловік хоче мене пустити з торбами! Скажіть же йому, що він мене без ножа ріже... що бог покарає його за таку зажерливість!.. – кричала крізь плач баронеса.

Пані Ставська дуже зніяковіла й відповіла, що ні в якому разі не може говорити про це з Вокульським.

- Я його не знаю... Він був у нас лише раз... Зрештою, не годиться мені втручатися в такі справи.

- О, ви все могли б з ним зробити, - відказала баронеса. - Але якщо ви не хочете врятувати мене від смерті - що ж, воля божа... Принаймні виконайте свій християнський обов'язок і скажіть тому панові" як я добре до вас ставлюся.

Почувши це, пані Ставська встала й хотіла вийти. Але баронеса кинулась їй на шию і так благала пробачити, так лаяла себе, що добросерда пані Ставська мало не заплакала й зосталась.

Розказавши все це, пані Ставська закінчила запитанням, в якому вчувалось прохання:

- Але ж пан Вокульський не хоче продавати свого будинку?

- Чому не хоче! - роздратовано відповів я. - Продасть будинок, продасть магазин... Все продасть...

Густий рум'янець залляв обличчя пані Ставської; вона обернула стільця спинкою до лампи й тихо запитала:

- Навіщо?..

- Хіба я знаю? - відповів я, відчуваючи ту жорстоку приємність, яку дає нам можливість мучити ближніх. - Хіба я знаю? Каже, що хоче женитись...

- Ага, - озвалась пані Місевичова. - Щось подекують про панну Ленцьку.

- Це правда? - шепнула пані Ставська. Вона раптом притиснула руку до грудей, немов їй перехопило дух, і вийшла в другу кімнату. "Добре мені діло, - подумав я. - Раз побачила його і вже вміває..."

- Не розумію, нащо йому женитися, - звернувся я до пані Місевичової. - Він не має успіху в жінок.

- Та що ви говорите, пане Жецький! - обурилась стара. - Щоб він не мав успіху в жінок?

- Ну він же не красень...

- Він?.. Та ні, він-таки справжній красень!.. Яка постава, яка шляхетність, а які очі!.. Ви просто не знаєтесь на таких речах. А я вам прямо скажу (мені, в моїх літах, можна), що бачила на своїм віку багато красивих мужчин (Людвік також був гарний на вроду), але такого, як Вокульський, бачу вперше. Його відрізниш серед тисячі...

Дивували мене ці похвали. Бо хоч я й знаю, що він непоганий мужчина, але щоб аж настільки... А проте я не жінка!

Коли я о десятій годині вечора прощався з моїми дамами, пані Ставська була дуже бліда і скаржилась, що їй болить голова. Та й віслюк же цей Стах! Така жінка закохалася в нього з першого погляду, а він, йолоп, вганяє за панною Ленцькою. Що ж воно діється на цьому світі!

Якби я був богом... Та що там балакати марно!

Щось подекують про каналізацію в Варшаві. До нас навіть завітав князь і запрошував Стаха на нараду з цього приводу. Коли вони скінчили розмову про каналізацію, він спитав його про будинок. Я був при тому і все добре пам'ятаю.

- Чи правда (перепрошую, що питаю про такі речі), чи правда, пане Вокульський, що ви заправили з баронеси Кшешовської за свій будинок сто двадцять тисяч?

- Неправда, - відпоїв Стах. - Я хочу сто тисяч і за менше не продам.

- Баронеса якась чудна, вона істеричка, але нещасна жінка, - сказав князь. - Той будинок вона хоче купити, по-перше, через те, що в ньому вмерла її кохана донька, а по-друге, щоб врятувати залишок капіталу від свого чоловіка, який любить тринькати гроші. То, може б, ви їй трохи скинули? Це так гарно - робити добро нещасним! - закінчив князь і зітхнув.

Я лише продавець, але, правду кажучи, мене здивувала така доброчинність чужим коштом. Стах відчув це, мабуть, ще дужче, бо відповів рішуче й сухо:

- Отже, через те, що барон любить тринькати гроші, а баронесі подобається мій будинок, я мушу втратити кілька тисяч. З якої ж речі?

- Ну, не ображайтесь, шановний пане Вокульський, - промовив князь, потиснувши Стахові руку. - Всі ми живемо серед людей; вони допомагають нам досягти своїх цілей, то повинні й ми їм... чимось допомогти...

- Мені навряд чи хтось допомагає, більше перешкоджають, - відказав Стах.

Вони попрощались досить холодно, я навіть помітив, що князь був незадоволений.

Дивні люди! Мало того, що Вокульський заснував те Товариство для торгівлі з Росією і дає їм можливість наживати по п'ятнадцять процентів на їх капітал, вони ще хочуть, щоб на їх слово він подарував баронесі кілька тисяч карбованців...

Але ж баронеса - козир-баба! Куди вона тільки не ткне свого носа! До Стаха приходив навіть якийсь ксьондз і закликав ім'ям божим, щоб він продав баронесі будинок за дев'яносто п'ять тисяч. А тому що Стах відмовив, то треба сподіватись, що незабаром почуємо, який він запеклий безбожник.

А тепер настає головна подія, про яку я розкажу швидко, що й не зоглядितесь.

Якось я зайшов увечері до пані Ставської (це було того дня, коли Вільгельм знову взяв владу в свої руки після історії з Нобілінгом^[126]). Того вечора ця незрівнянна жінка була в дуже доброму настрої й не могла нахвалитись баронесою.

- Уявіть собі, пане Жецький, - казала вона, - яка та пані Кшешовська, незважаючи на свої дивацтва, благородна жінка! Вона помітила, що мені нудно без Гелюні, й попросила мене завжди приводити її з собою на ті кілька годин...

- На ті шість годин за два карбованці?.. - зауважив я.

- Зовсім не шість, найбільше чотири. Гелюні там дуже цікаво... Правда, їй заборонено доторкатись до всього, зате вона може дивитись на іграшки покійної дівчинки...

- А іграшки справді гарні? - спитав я, готуючи собі певний план.

- Прекрасні! - жваво сказала пані Ставська. - Особливо одна величезна лялька з чорними косами, а коли її натиснути отут... понижче корсажа... - додала вона, червоніючи.

- Чи не в животик... з вашого дозволу? - спитав я.

- Ага, - швидко сказала вона, - Тоді лялька водить очима й вимовляє "Мама!". Ах,

яка вона кумедна! Мені самій хотілося б мати таку. Зветься вона Мімі. Коли Гелюня побачила її вперше, то склала руки й застигла, мов статуя. А коли пані Кшешовська доторкнулась до ляльки й вона почала говорити, Гелюня закричала: "Ой мамо, яка ж вона гарна, яка розумна!.. Чи можна її поцілувати в личко?.." І поцілувала її в носок лакованого черевичка.

З того часу вона й уві сні говорить про ту ляльку; як тільки прокинеться, одразу проситься до баронеси, а як прийде туди, то стане, складе рученята, як на молитву, й не може надивитись на ляльку.

- Правду кажу, - закінчила пані Ставська стишеним голосом (Гелюня бавилась у другій кімнаті), - я була б дуже щаслива, якби могла купити їй таку ляльку...

- То, напевне, дуже дорога забавка, - зауважила пані Місевичова.

- Ну що ж, мамо, нехай і дорога. Хто його знає, чи матиму я коли-небудь можливість дати їй стільки радості, скільки тепер одною цією лялькою, - відповіла пані Ставська.

- Мені здається, - сказав я, - що в нашому магазині теж є така лялька. І якщо ви зволите зайти до нас...

Я не смів запропонувати ляльку як подарунок, розуміючи, що матері буде приємно самій зробити втіху дитині.

Хоч ми говорили стиха, але Гелюня, видно, почувши, що ми говоримо про ляльку, вибігла з другої кімнати з блискучими очима. Щоб скерувати її увагу на щось інше, я спитав:

- Ну, Гелюню, тобі подобається пані баронеса?

- Так собі, - відповіла дівчинка, обпершись об моє коліно й дивлячись на матір. (Боже мій, чому я не батько цієї дитини?)

- А вона розмовляє з тобою?

- Мало. Раз тільки випитувала, чи мене дуже пестить пан Вокульський.

- Так... І що ж ти їй відповіла?

- Я сказала, що не знаю, який це пан Вокульський.

А тоді пані баронеса каже... Ой, як ваш годинник голосно цокає. Ану покажіть...

Я вийняв годинника й дав його Гелюні.

- Що ж сказала пані баронеса? - нагадав я.

- Пані баронеса сказала: "Як же ти не знаєш пана Вокульського? Це ж той, що ходить до вас з отим роз... роз... розтупником Жецьким". Ха-ха-ха! Ви - тупник? Покажіть мені годинника всередині...

Я глянув на пані Ставську. Вона була така вражена, що навіть забула зробити Гелюні зауваження.

Після чаю з сухими булочками (служниця сказала, що сьогодні не можна було дістати масла) я попрощався з достойними дамами, поклявшись в душі, що на місці Стаха не відпродав би баронесі дому менш як за сто двадцять тисяч карбованців.

Тим часом стара відьма, вичерпавши всі протекції та злякавшись, аби Вокульський не підвищив ціни або не продав будинку комусь іншому, кінець кінцем наважилась

купити його за сто тисяч карбованців.

Кажуть, що вона казилась кілька днів, побила служницю, вилаяла свого адвоката в нотаріальній конторі, але все-таки підписала купчу.

Кілька днів після продажу нашого дому було все тихо.

Тобто тихо в тому розумінні, що ми нічого вже не чули про баронесу, зате до нас почали приходити з претензіями її пожителі.

Першим прийшов швець з четвертого поверху в задньому флігелі плакати, що нова господарка підвищила йому плату за квартиру на тридцять карбованців на рік. А коли я за півгодини насилу втовкмачив йому, що це вже нас не обходить, він утер сльози, скривився і попрощався зі мною такими словами:

- Видно, пан Вокульський бога не боїться, коли продав будинок такій ненажері!..

Ви чули що-небудь подібне?

На другий день з'являється господарка "паризької" пральні. Одягнена в оксамитний салоп, в рухах багато гідності, а в виразі обличчя ще більше рішучості. Вона сідає в магазині в крісло, оглядає все так, немов хоче купити пару японських ваз, а потім починає:

- Ну, спасибі вам, пане Жецький!.. Гарно ви зі мною обійшлися, нічого сказати... Купили будинок в липні, а продали в грудні, швидко діло зробили, нікого не попередивши...

Вона червоніє, мало не лусне, і править своєї далі:

- Сьогодні та шльондра присилає до мене якогось здоровила і наказує звільнити приміщення. Не знаю навіть, що їй приверзлося, бо я ж, здається, за приміщення плачу акуратно... А вона, ота лахудра, ще й наговорює на моє заведеніє та каже, що мої дівчата бігають до студентів, але ж бреше, як пес... Вона собі думає, що я серед зими шукатиму нове приміщення... що я виїду з дому, до якого звикли мої клієнти. Але ж я можу на цьому втратити кілька тисяч карбованців, а хто мені їх поверне?..

Мені робилось то холодно, то жарко, поки я вислухував ці пашекування, виголошувані сильним контральто при гостях. Я ледве уловив її піти до мене на квартиру і там упросив, щоб вона подала на нас в суд про відшкодування втрат в зв'язку із зміною квартири.

Через кілька годин після неї - шасть! - влітає студент, той бородань, що з принципу не платить за квартиру.

- Ага, пане уповноважений, - каже, - як поживаєте?

Чи це правда, що та відьма Кшешовська купила у вас будинок?

- Правда, - кажу я, а сам думаю: "Ну, цей уже мені дасть духу".

- Погане діло, - каже бородань, клацаючи пальцями. - Такий хороший був господар той Вокульський, - Стах не бачив від них ані гроша за квартиру, - і на тобі: продав будинок... Значить, Кшешовська може нас витурити з халупи?

- Гм... Гм... - відповів я.

- І витурить, - додав він, зітхнувши. - До нас уже приходив якийсь гевал і казав нам забиратися геть. Але без суду вони дулю з'їдять, а якщо зачеплять нас, то ми вчинимо

їм веремію на весь будинок! Бувайте здорові. "Ну, - думаю, - хоч цей до нас не має претензії. Але, здається, вони таки справді готові вчинити баронесі веремію..."

Нарешті другого дня прибігає Вірський.

- Ви знаєте, колего, - каже він схвилювано, - ця баба звільнила мене зі служби і каже, щоб я до нового року вибрався з квартири.

- Вокульський, - відповідаю йому, - вже подумав про вас: ви дістанете посаду при Спілці для торгівлі з Росією.

Таким чином, вислухуючи одних, заспокоюючи других, потішаючи третіх, я витримав головну атаку. Я зрозумів також, що баронеса розправляєється з мешканцями, як Тамерлан у завойованій країні, і відчував інстинктивний неспокій за прекрасну й добродішну пані Гелену.

Якось у другій половині грудня дивлюсь - відчиняються двері, й заходить до нас пані Ставська, гарна, як ніколи (вона завжди гарна - чи весела, чи сумна). Дивиться на мене своїми чарівними очима й тихо каже:

- Чи можете ви, пане Жецький, показати мені ту ляльку?

Лялька (і навіть три однакових) давно вже була відкладена, але я так збентежився, що не відразу міг її знайти.

Смішний той Клейн з своїми підморгуваннями, він ще може подумати, що я закоханий в пані Ставську.

Нарешті я витягаю коробку, в якій аж три ляльки: брюнетка, блондинка і шатенка, У кожній справжнє волосся, кожна, коли її натиснути в животик, щось пищить: на думку пані Ставської - "мама", на думку Клейна - "папа", а на мою думку - "гу-гу".

- Чудова! - каже пані Ставська. - Але вона, мабуть, дуже дорога?

- Знаєте, - кажу я їй, - цей товар вибракуваний, тому можемо продати дешево. Зараз я спитаю хазяїна...

Стах сидів за шафами і працював, а коли я сказав йому, що прийшла пані Ставська, він зрадів, облишив роботу і вийшов у магазин. Я навіть помітив, що він якось пильно дивиться на пані Ставську, наче вона йому дуже сподобалась. Ну, нарешті... слава тобі господи!

Говорили ми, говорили і таки запевнили пані Гелену, що ляльку, як товар вибракуваний, на який не знаходиться покупець, можемо продати за три карбованці - будьяку з трьох.

- Я візьму оцю, - сказала пані Гелена, беручи шатенку, - вона точнісінько така, як у баронеси. От радітиме моя Гелюня!

Коли довелося платити, пані Ставську знову посіли сумніви: їй здавалось, що така лялька коштує карбованців з п'ятнадцять, і тільки спільними зусиллями Вокульського, Клейна і моїми пощастило переконати її, що на цих трьох карбованцях ми ще й заробляємо.

Вокульський повернувся до своєї роботи, а я запитав пані Гелену, в яких вона тепер стосунках з баронесою.

- Вже ні в яких, - відповіла вона, почервонівши. - Пані Кшешовська влаштувала

мені сцену за те, що я не зробила їй протекції у пана Вокульського, що вона мусила заплатити за будинок сто тисяч і таке інше. Я розпрощалася з нею і вже ніколи туди не піду. Ну, звичайно, вона зажадала, щоб ми до нового року звільнили квартиру.

- А вона з вами розплатилась?

- Ах!... - зітхнула пані Ставська, впустивши на землю муфту, яку Клейн поспішив підняти.

- Значить, ні?

- Ні... Вона сказала, що у неї зараз нема грошей, що вона непевна, чи правильний мій рахунок.

Ми посміялися з нею з дивацтв баронеси й попрощалися в прекрасному настрої. А коли вона виходила, Клейн так елегантно відчинив перед нею двері, що одно з двох: або він уже вважає її нашою хазяйкою, або сам закохався в неї. Бовдур!.. Він також мешкає в домі баронеси й інколи буває у пані Ставської, але завжди сидить такий похмурий, що Гелюня одного разу запитала бабусю: чи пан Клейн не випив сьогодні касторки? Мрійнику! Куди тобі думати про таку жінку!..

А тепер опишу трагедію, на згадку про яку в мені починає вирувати гнів.

Напередодні свят-вечора 1878 року сиджу я в магазині, і от після полудня одержую від пані Ставської листа, в якому вона просить прийти увечері до неї. Мене вразив почерк, видно було, що пані Гелена дуже хвилювалась; може, вона одержала якусь звістку про чоловіка? "Мабуть, він повертається, - подумав я. - Хай би їм чорт, тим заблудам чоловікам, що через кілька років несподівано повертаються".

Надвечір прибігає захеканий і розгублений Вірський; він тягне мене в мою квартиру, замикає двері, не роздягаючись падає в крісло й каже:

- Знаєте, пане Жецький, чого баронеса вчора сиділа в квартирі Марушевича до півночі?

- До півночі, у Марушевича?

- Авжеж, та ще й з отим своїм жульманом адвокатом.

Негідник Марушевич підгледів із своїх вікон, що пані Ставська вбирає ляльку, а баронеса пішла до нього з біноклем, щоб перевірити...

- Ну та й що? - питаю я.

- А те, що кілька днів тому у баронеси зникла лялька її покійної дочки, а тепер та невіжена підозріває пані Ставську...

- В чому?

- В крадіжці ляльки!..

Я перехрестився.

- Плюньте ви на це, - кажу я, - лялька куплена у нас...

- Я знаю, - відповідає він. - Але сьогодні о дев'ятій годині баронеса вдерлася до пані Ставської з околочним, звеліла забрати ляльку і скласти протокол. Скарга вже подана в суд.

- Та чи ви при своєму розумі, пане Вірський? Лялька ж куплена у нас...

- Я знаю, знаю, але що з усього того, коли скандал уже трапився! А найгірше (це

мені казав околочний), що пані Ставська, не хотівши, щоб Гелюня бачила ляльку, спочатку відмовлялася її показувати, просила, щоб голосно не говорити, розплакалась. Околочний казав, що сам розгубився, бо не знав, чого баронеса тягне його в квартиру пані Ставської. Але коли та відьма почала верещати: "Вона мене обікрала!.. Лялька пропала яриаз того дня, коли Ставська була останній раз у мене... Арештуйте її, я всім своїм майном відповідаю за правдивість обвинувачення!.." – тоді околочний забрав з собою ляльку в учасок і попросив пані Ставську йти з ним... Скандал, страшний скандал!

– А чого ж ви мовчали?.. – несамовито закричав я.

– Я там уже не живу. А служниця пані Ставської ще більше зіпсувала справу – вона почала лаяти околочного на вулиці, за що навіть потрапила в холодну... До того ж хазяйка "паризької" пральні, щоб підлизатись до баронеси, також всіляко ганила пані Ставську... А тепер у нас тільки й утіхи, що ті друзяки студенти, облили баронесу якоюсь такою поганню, що вона ніяк не може од митися.

– Але ж суд... але ж справедливість!.. – кричав я.

– Суд пані Ставську виправдав, – сказав Вірський, – це ясно. Але скандал залишається скандалом... Репутація нещасної жінки зіпсована; вона вже сьогодні відправила всіх учениць додому й сама не пішла на уроки. А тепер сидять з матір'ю і плачуть.

Звичайно, що я не чекав, поки зачиниться магазин (тепер це зі мною трапляється все частіше) і побіг до пані Ставської; навіть не побіг, а поїхав візником.

По дорозі прийшла мені в голову щаслива думка – повідомити про цю подію Вокульського, до якого я й поїхав, не будши певним, чи застану його вдома, бо останнім часом він частіше відбуває службу при панні Ленцькій.

Вокульський був удома, але якийсь засмучений, видно, залицання погано впливає на його здоров'я. Та коли я розказав йому історію з баронесою і лялькою, він якось підбадьорився, підвів голову, очі в нього заблищали. (Я не раз спостерігав, що найкращі ліки проти наших власних злигоднів – чужі нещастя).

Він вислухав мене з зацікавленням (сумні думки його кудись поділися) і сказав:

– Зух-баба ця баронеса!.. Але пані Ставська може спати спокійно; справа її ясна, як сонце. Кінець кінцем не одну її переслідує людська підлота!

– Добре тобі так говорити, – відказав я. – Ти мужчина, а головне – маєш гроші. А от вона, бідолашна, в зв'язку з цією подією вже сьогодні втратила всі уроки, власне, сама відмовилась від них. З чого ж вона житиме?

– А бодай тобі! – вигукнув Вокульський і ляснув себе іто лобі, – Я й не подумав про це...

Він пройшовся кілька разів по кімнаті (дуже нахмуривши брови), зачепився за стілець, потарабанив по шибці й раптом спинився передо мною.

– Гаразді – сказав він. – Їдь до своїх дам, а я прибуду туди за годину. Мені здається, що можна дещо зробити через пані Мілерову...

Я подивився на нього з захватом. У пані Мілерової недавно вмер чоловік, теж

галантерейний купець; її магазин, капітал, кредит – все залежало від Вокульського.

Отож я вже майже догадувався, що Стах зробить для пані Ставської...

Я вибігаю на вулицю, скок на візника, мчу, як три локомотиви, і влітаю, мов ракета, до вродливої, благородної, нещасної, всіма покинутої пані Гелени. Груді мені розпирає від радісних вигуків, і, відчиняючи двері, я хочу крикнути зі сміхом: "Плюньте ви на все на світі!.." Але входжу – і мого веселого настрою мов не було.

Бо уявіть собі, що я побачив. В кухні сидить Маріанна з зав'язаною головою і запухлим обличчям – незаперечний доказ того, що вона побувала в участку. В печі не топлено, посуд після обіду не митий, самовар не поставлений, а навколо запухлої бідолахи сидять двірничиха, дві служниці й молочниця, – і всі немов на похороні.

Я аж похолов, проте йду далі, в вітальню.

Там майже та сама картина. Посеред кімнати в кріслі сидить пані Місевичова, а круг неї пан Вірський, також з обв'язаною головою, пані Вірська, хазяйка "паризької" пральні, яка знов посварилась з баронесою, і ще кілька якихось дам; усі вони розмовляють півголосом, але сякаються на ділу октаву вище, ніж звичайно. До всього того помічаю пані Ставську під стіною на табуреті – білу, як крейда.

Словом, настрій похоронний, обличчя бліді або жовті, очі заплакані, носи почервонілі. Тільки Гелюня сьак-так тримається: сидить за роялем з своєю старою лялькою і час від часу б'є її рукою по клавіші, приказуючи:

, – Тихо, Зосю, тихо... Не грай, бо у бабусі голова болить.

Прошу додати до цього викручену лампу, яка чадить, і... підняті штори, і ви зрозумієте, що я відчув.

Побачивши мене, пані Місевичова почала виливати, мабуть, залишки сліз.

– Ах, ви прийшли, шляхетний пане Жецький!.. Не погордували нещасними, вкритими ганьбою жінками? Ой, не цілуйте мене в руку!.. Нещасна наша родина... Недавно підозрівали Людвічка, а тепер настала наша черга. Тепер ми мусимо вибиратися відціля хоч би на край світу.

У мене під Ченстоховом є сестра, туди ми переїдемо та й доживемо кінець загубленого життя...

Я шепнув Вірському, щоб він делікатно випровадив з кімнати гостей, а сам підійшов до пані Ставської.

– Краще б я вмерла... – сказала вона замість привітання.

Скажу одверто, що, побувши там кілька хвилин, я зовсім очманів. Я готовий був заприсягтись, що пані Ставська, її мати і навіть присутні тут приятельки справді зганьблені і що всім нам нічого більше не залишається, тільки вмерти. Думка про смерть, однак, не перешкодила мені прикрутити гнота в лампі, від якої по всій кімнаті розлітались легенькі, але дуже чорні пластівці сажі.

– Ну, пані мої, – озвався раптом Вірський, – ходімо звідси, бо панові Жецькому треба поговорити з пані Ставською.

Гості, в яких співчуття не послабило цікавості, заявили, що й вони готові взяти участь в розмові. Але Вірський так енергійно взявся подавати їм салопа, що бідолашні

дами розгубились і, перецілувавши пані Ставську, пані Місевичову, Гелюню і пані Вірську (я думав, що вони почнуть цілувати й стільці), не тільки вийшли самі, але змусили вийти й подружжя Вірських.

- Як секрет, то секрет, - сказала найжвавіша з них, - Вам теж тут робити нічого.

Нарешті останній напад прощальних привітань, поцілунків, співчуттів, і вся компанія повалувала з кімнати, спиняючись ще двічі в дверях та на сходах для прощальних церемоній. Ах, жіноцтво, жіноцтво!.. Інколи я думаю, що бог створив Єву на те, щоб зробити Адамові нестерпним перебування в раю.

Нарешті ми залишилися в родинному колі, але невелика вітальня була так насичена кіптявою та смутком, що я сам втратив всяку енергію. Жалібним голосом попросив у пані Ставської дозволу відчинити квартиру і з мимовільним докором порадив їй хоч відтепер опускати на вікнах штори.

- Пам'ятаєте, - звернувся я до пані Місевичової, - що я давно вже звертав увагу на ті штори? Якби вони були спущені, то баронеса не змогла б прислідити, що робиться в вашій квартирі.

- Правда, але хто ж на те міг сподіватись? - відповіла пані Місевичова.

- Таке вже наше щастя, - шепнула пані Ставська.

Я сів у крісло, стиснув пальці так, що вони аж хруснули, і з спокійним розпачем почав слухати нарікання пані Місевичової про ганьбу, яка спадає на їхню родину що кілька років, про смерть, яка припиняє всі людські страждання, про нанкові панталони пана Місевича і багато подібних речей. Не минуло й години, як я вже був глибоко певний, що справа про ляльку скінчиться якимось загальним самогубством, причому я, конаючи біля ніг пані Ставської, обісмілюсь нарешті признатись їй в коханні.

Раптом коло кухонних дверей хтось сильно подзвонив.

- Окологдочний! - крикнула пані Місевичова.

- Пані приймають? - пролунав голос Маріанни, такий певний, що мені одразу полегшало.

- Це Вокульський, - сказав я пані Ставській і підкрутив вуса.

На чудовому личку пані Ставської з'явився рум'янець, немов блідо-рожева пелюстка троянди на снігу. Божественна жінка!.. О, чому я не Вокульський! Отоді б...

Увійшов Стах. Пані Гелена встала йому назустріч.

- Ви не гордуєте нами? - спитала вона здавленим голосом.

Вокульський здивовано глянув їй в очі і... два рази, раз по раз... два рази, - щоб я був такий здоровий! - поцілував її в руку. А з якою ніжністю він це зробив, можна судити з того, що зовсім не було чути звичайного в таких випадках цмокання.

- Ах, ви прийшли, шляхетний пане Вокульський?..

Не погордували нещасними, вкритими ганьбою жінками? - почала не знаю котрий уже раз пані Місевичова своє нове привітання.

- Пробачте, пані, - перебив її Вокульський. - Ваше становище, безумовно, приkre, але я не бачу причини для розпачу. Через два-три тижні справа виясниться, і тоді настане час журитися, тільки не вам, а тій пришепелуватій баронесі. Як поживаєш,

Гелюню? – додав він, цілуючи дівчинку.

Він говорив таким спокійним та рішучим голосом і поводився так природно, що пані Місевичова перестала ойкати, а пані Ставська глянула на мене трохи бадьоріше.

– Що ж нам робити, шляхетний пане Вокульський, ви не погордували... – почала, було, своєї пані Місевичова.

– Чекати суду, – перебив її Вокульський. – На суді довести, що баронеса бреше, потім подати на неї в суд за наклеп; і якщо її засудять у тюрму, то нехай відсидить свій строк до останньої години. Якийсь місяць ув'язнення буде їй на користь. Я вже говорив з адвокатом, завтра він прийде до вас.

– Сам бог послав вас, пане Вокульський! – вигукнула вже зовсім натуральним голосом пані Місевичова, зриваючи з голови хустку.

– Я прийшов до вас у важливішій справі, – звернувся Стах до пані Ставської (видно, йому, цьому віслюкові, хотілося якнайшвидше з нею розпрощатися!). – Ви припинили свої уроки?

– Так.

– Ну, то припиняйте їх раз назавжди. Це тяжка й невдячна робота. Беріться краще за торговельну справу.

– Я?

– Так. Ви знаєте рахівництво?

– Я вчилася бухгалтерії... – ледве чутно промовила пані Ставська. Вона чогось так хвилювалась, що мусила сісти на стілець.

– Чудово! Вийшло так, що під мою опіку потрапив ще один магазин разом з його хазяйкою, вдовою. Тому що майже весь капітал цього підприємства належить мені, то я хотів би мати в ньому свою людину, бажано жінку, беручи до уваги те, що й хазяйка магазину жінка. Отже, чи не погодилися б ви піти на посаду касирки з оплатою... поки що сімдесят п'ять карбованців на місяць?

– Ти чуєш, Геленко? – звернулась до дочки пані Місевичова з виразом надзвичайного здивування на обличчі.

– Значить, ви довірили б мені свою касу, незважаючи на те, що мене обвинувачують... – сказала пані Ставська й розплакалась.

Проте обидві дами швидко заспокоїлись, і через півгодини ми пили чай, мирно розмовляючи і навіть сміючись.

Все це зробив Вокульський... Єдиний отакий чоловік на світі! То як же його не любити! Правда, може б, і я міг бути таким добрим, але бракує мені для цього дрібниці... півмільйона карбованців, яких не бракує коханому Стахові.

Зараз же після різдва я влаштував пані Ставську в магазині Мілерової, яка прийняла нову касирку дуже доброзичливо і з півгодини розказувала мені, який той Вокульський шляхетний, розумний та гарний; як він врятував магазин від банкрутства, а її й дітей від злиднів і як би то було добре, якби такий чоловік та оженився.

Веселенька молодичка, незважаючи на свої тридцять п'ять років! Не встигла спровадити одного чоловіка на цвинтар Повонзки, а вже готова (руку дав би відрубати)

вискочити за другого, звичайно, за Вокульського. Їй-богу, не злічити, скільки тих жіночок вганяє за Вокульським (чи, може, за його тисячами?).

Пані Ставська, зі свого боку, захоплюється всім: і посадою, що дає їй плату, якої вона ніколи не мала, і новою квартирою, яку їй знайшов Вірський.

Квартирка й справді хороша: передpokій, кухня з відливом і водопроводом, три досить затишні кімнатки, а головне – садочок. Поки що в ньому стирчать три всохлі штурпаки та лежить купа цегли, але пані Ставська мріє за літо влаштувати в ньому рай. Рай, який можна накрити носовою хусткою!..

1879 рік почався перемогою англійців в Афганістані, які під проводом генерала Робертса увійшли в Кабул. Напевне, соус кабул ь тепер подорожчає!.. Але ж той Робертс хлюст! Без одної руки, а колошматить афганців, аж пір'я сиплеться... Хоч, правда, таких дикунів лупцювати не трудно; хотів би я бачити, містер Робертс, якої б ти заспівав, коли б тобі довелося мати діло з угорською піхотою!..

Після Нового року у Вокульського також була баталія з Спілкою для торгівлі з Росією. Здається мені, що після наступного засідання він розжене своїх спільників під три чорти. Що воно за дивні люди, хоч і інтелігенція: промисловці, купці, шляхта, графи! Він створив їм спілку, а вони вважають його ворогом тієї спілки і всі заслуги приписують собі. Він їм дає сім процентів прибутку за півроку, а вони ще кривляться і хотіли б знизити плату службовцям.

А ті кохані службовці, за яких Вокульський так розпинається!.. Чого тільки вони на нього не вигадують, а до того ще називають визискувачем. (NB. В нашому підприємстві найвищі оклади і премії!) А як підкопуються один під одного!

Сумно мені спостерігати, що від певного часу у нас починають прищеплюватись не знані досі звичаї: менше працювати, голосніше нарікати, а нишком копати комусь яму та розпускати плітки. Та що мені до чужих справ!..

А тепер якнайшвидше докінчу оповідання про трагедію, яка повинна була б зворушити кожне благородне серце.

Я вже навіть забув про мерзенний позов пані Кшешовської проти невинної, чистої, чудової пані Ставської, коли якось наприкінці січня над нами одразу прогрімало два громи: звістка про те, що в Ветланці спалахнула чума, та повістки мені й Вокульському з'явитись завтра в суд. У мене аж ноги затерпли, і так терпло все від п'ят до колін, потім вище – до шлунку, прямуючи, мабуть, до серця. Я вже думав, що це або чума, або параліч. Але тому, що Вокульський сприйняв виклик в суд зовсім байдуже, то й мені полегшало.

І от іду я ввечері бадьоро до моїх дам, на нову їхню квартиру, коли чую посеред вулиці: брязь-брязь, брязь-брязь!.. Господи милостивий, та це ж ведуть арештантів!.. Яка жахлива прикмета!

І мене огорнули сумні думки: "А що, коли суд не повірить нам (бо бувають же судові помилки) і цю найблагороднішу жінку посадять в тюрму хоч на тиждень, хоч би на один день, – що тоді?.. Цього не переживе ні вона, ні я... А як переживу, то хіба тільки для того, щоб піклуватися про бідну Гелюню..."

Так! Я мушу жити. Але яке то буде життя!..

Заходжу до моїх дам. А тут знов та сама історія. Пані Ставська, страшенно бліда, сидить осторонь на табуреті, а у пані Місевичової на голові хустка, намочена в болезаспокійливому розчині. Старенька на два аршини навкруг пахне камфорою і лементує:

- О шляхетний пане Жецький, ви не погордували нещасними, вкритими ганьбою жінками... Уявіть собі, яке у нас нещастя: завтра в суді розглядається справа Гелеї... І тільки подумайте, що буде, коли суд допустить помилку і засудить нещасну Геленку в арештантські роти?

Але ти не хвилюйся, Геленко, будь тверда духом, може, дасть бог... Хоч мені минулої ночі снився страшний сон... (їй снився сон, я зустрів арештантів... Добрим воно не скінчиться.)

- Та що ви! - кажу. - Наша справа справедлива, ми виграємо її... Та що там наша справа; є гірша новина - спалахнула чума... - додав я, щоб відвернути увагу пані Місевичової в інший бік.

Та лучив я в корову, а попав у ворону! Як не вересне моя стара:

- Чума?.. Тут? У Варшаві? А що, Геленко, чи не я тобі казала?.. О-ой, ну, тепер уже ми пропадемо всі. Бо під час чуми кожен замикається у себе вдома... їжу подають через вікна на тичках... трупи до ям стягають гаками...

У-у... бачу, стара моя зовсім розходилась, і, щоб відвернути її від чуми, я знову натякнув про суд, на що шановна пані відповіла мені довгою тирадою про ганьбу, яка спадає на її родину, про можливе ув'язнення пані Ставської, про те, що у них розлютувався самовар...

Коротше кажучи, останній вечір перед судом, коли треба було зосередити всю енергію, минув у балачках про чуму і смерть, про ганьбу і в'язницю. В голові у мене все так перемішалось, що коли я опинився на вулиці, то не знав, куди йти - праворуч чи ліворуч.

Другого дня (справа мала розглядатись о десятій) я о восьмій поїхав до моїх дам, але не застав нікого. Всі вони пішли на сповідь - мати, дочка, внучка й куховарка - і єдналися з богом до пів на десяту, а я, нещасний (був же тоді січень), шпаціював перед ворітьми на морозі й думав: "Добре мені діло! Як спізняться на суд, а може, вже й спізнилися, то суд може винести вирок заочно і, звичайно, не тільки засудить пані Ставську, а ще й визнає її втікачкою та розішле об'яви з її прикметами про розшук. Так воно завжди з жіноцтвом!.."

Нарешті всі чотири вони прийшли з Вірським (невже й цей побожний чоловік ходив сьогодні на сповідь?), і ми двома візниками поїхали в суд: я з пані Ставською і Гелюнею, а Вірський з пані Місевичовою і куховаркою.

Шкода, що не прихопили з собою каструлю, самовар і керосинку!.. Коло суду ми побачили екіпаж Вокульського, яким він приїхав з адвокатом. Вони чекали нас коло сходів, таких брудних, наче ними пройшов батальйон піхоти.

Обличчя у Вокульського й адвоката були цілком спокійні.

Я міг би навіть закладатися, що розмовляли вони не про пані Ставську, а про щось інше.

- О шляхетний пане Вокульський, ви не погордували нещасними жінками, вкритими... - почала пані Місевичова.

Але Вокульський подав дуку їй, адвокат - пані Ставській, Вірський взяв за ручку Гелюню, а я приєднався до Маріанни, - і так ми увійшли в зал мирового судді.

Зал нагадав мені школу: суддя сидів на підвищенні, як учитель на кафедрі, а навпроти нього, на лавах у два ряди, містились обвинувачені й свідки. В цю мить у мене перед очима так виразно постали мої молоді літа, що я мимоволі глянув під грубу, певний, що побачу там сторожа з різкою й ослона, на якому нам давали березової каші. Все це так виразно привиділось мені, що я мало не крикнув: "Більше не буду, пане вчителю!..", але вчасно спам'ятався.

Ми почали садовити наших дам; не обійшлося без суперечки з євреями, які (мені пояснили потім) є найбільш терплячими слухачами судових справ, особливо про крадіжки та шахрайство. Ми знайшли місце навіть для шановної Маріанни, яка, сівши, так витріщала на все очі, наче хотіла перехреститись і проказати молитву.

Вокульський і наш адвокат сіли в першому ряду, поруч з якимось добродієм у подертому пальті і з підбитим оком, на якого люто поглядав один з поліцейських. "Мабуть, знов сутичка з поліцією", - подумав я.

Раптом я аж рота роззявив від здивування: перед кафедрою мирового судді було багато знайомих мені осіб.

Ліворуч від столу сиділи пані Кшешовська, її миршавий адвокат і той пройдисвіт Марушевич, а праворуч два студенти. Один з них відзначався дуже витертим мундиром і незвичайною балакучістю; на другому був ще більш витертий мундир, на шиї барвистий шарф, а сам він мав такий вигляд, наче небіжчик, що втік з катафалка.

Я придивився до нього пильніше. Так, це був той самий юнак, який під час перших відвідин Вокульським пані Ставської кинув баронесі на голову оселедця. Чудесний хлопець!.. Але треба сказати, що мені ніколи не доводилось бачити такої худючої і жовтої людини...

Спочатку я думав, що баронеса позиває двох юнаків саме за того оселедця. Але незабаром зрозумів, що річ не в тому; ставши хазяйкою дому, баронеса хоче вигнати з нього своїх найзапекліших ворогів і одночасно найбезнадійніших боржників.

Коли ми увійшли, справа між баронесою і студентами дійшла свого апогею.

Один із студентів, вродливий юнак з вусиками й бакенбардами, погойдуючись з носків на підбори і назад, щось розказував судді, причому він плавно вимахував правою рукою, а лівою кокетливо підкручував вусики, далеко відставивши прикрашеного перснем мізинця з дірочкою замість самоцвіта.

Другий юнак похмуро мовчав і ховався за свого колегу.

В його позі я помітив одну цікаву особливість: молитовно склавши на грудях руки, він немов притискав ними книжку або образок.

- Отже, ваші прізвища, панове? - спитав суддя.

- Малеський, - (відповів з галантним поклоном власник бакенбардів, - і Паткевич, - додав він, вишукано повівши рукою в бік свого похмурого колеги.

- А третій пан де?

- Він нездужає, - манірно відповів Малеський. - Він живе разом з нами, але дуже рідко буває у нас.

- Як то - рідко буває? А де ж він проводить цілі дні?

- В університеті, в анатомічному театрі, зрідка в їдальні.

- Ну, а вночі?

- Про це, пане суддя, я міг би вам сказати лише віч-на-віч.

- А де він прописаний?

- О, прописаний він у нашому будинку, оскільки не хотів би зайвий раз завдавати клопоту органам влади, - з виглядом лорда пояснив Малеський.

Суддя звернувся до пані Кшешовської:

- Ну, як, пані, ви таки не хочете залишати в своєму домі цих панів?

- Нізащо в світі! - вереснула баронеса. - Вони цілими ночами кричать, тупотять ногами, кукурікають, свищать... В домі нема жодної служниці, якої вони не заманили б до себе... Ой боже мій!.. - крикнула вона, одвертаючи голову.

Цей вигук здивував суддю, але не мене... Я помітив, що Паткевич, не одводячи рук від грудей, раптом закотив очі під лоба й опустив нижню щелепу, так що одразу став схожий на стоячий трун. Його обличчя й поза справді могли перелякати навіть нормальну людину.

- Найгірше те, що ці панове виливають через вікно якісь рідини...

- Чи не на вас, бува, пані? - зухвало спитав Малеський.

Баронеса аж посиніла від гніву, але змовчала: їй соромно було признатися.

- Що ж далі? - питав суддя.

- Але гірше за все (через що я навіть захворіла на нерви) це те, що вони по кілька разів на день стукають у моє вікно черепом...

- Ви так робите, панове? - звернувся суддя до студентів.

- З вашого дозволу матиму честь усе вам пояснити, - відповів Малеський, прибравши таку позу, ніби збирався танцювати менует. - Нам прислуговує двірник, який живе внизу; отож щоб не витрачати часу на ходіння вниз та вгору на четвертий поверх, ми тримаємо у себе довгий шнур, чіпляємо до нього, що трапиться під руку (часом може трапитись і череп), і... стукаємо в його вікно, - закінчив юнак таким невинним тоном, що трудно було злякатись такого самого невинного стуку в вікно.

- Ой боже мій!.. - знов крикнула баронеса й похитнулася.

- Ясно, хвора жінка... - пробурмотів Малеський.

- Не хвора я! - заверещала баронеса. - Вислухайте мене, пане суддя!.. Я не можу дивитись на того, другого... він весь час удає з себе мерця... У мене недавно померла дочка... - закінчила баронеса й залилась слізьми.

- Слово честі, у пані баронеси галюцинації, - сказав Малеський. - Хто тут схожий на мерця? Паткевич? Такий гарненький хлопець? - закінчив він, випихаючи з-поза себе

наперед свого хирлявого колегу, який... в цю хвилину вже п'ятий раз удавав мерця.

В залі вибухнув сміх; суддя, щоб зберегти серйозність, схилив голову над паперами і після довгої паузи суворо попередив, що сміятись заборонено і що кожен порушник порядку буде оштрафований.

Користуючись замішанням, Паткевич сіпнув колегу за рукав і похмуро шепнув:

- І свиня ж ти, Малеський, - піднімаєш мене на сміх в громадському місці.

- Бо ти й справді гарненький. Жінки просто шаліють за тобою.

- Та не через це ж... - вже значно спокійніше відказав Паткевич.

- Коли ж ви, панове, заплатите дванадцять карбованців і п'ятдесят копійок за січень? - спитав суддя.

Паткевич цього разу удав людину з більмом на лівому оці і з лівою паралізованою щогою, а Малеський глибоко задумався.

- Якби ми, - нарешті промовив він тихо, - могли залишитись до канікул, тоді... А так... нехай пані баронеса забере наші меблі.

- Ах, я нічого вже не хочу, нічого... Тільки вибирайтесь з мого дому! Я не маю ніяких претензій за квартирну плату... - закричала баронеса.

- Як ця жінка компрометує сама себе, - шепнув наш адвокат. - Волочитись по судах, бере собі за адвоката якогось пройдисвіта...

- Але ми, пані, маємо претензії за відшкодування втрат! - "озвався Малеський. - Де це видано виганяти серед зими порядних людей з квартири?.. Якби ми і знайшли кімнату, то це буде таке страхіття, що принаймні двоє з нас помруть від сухот...

Паткевич, мабуть, щоб надати більше ваги словам промовця, почав хилитати вухами й шкірою на голові, що спричинило новий вибух веселощів у залі.

- Вперше бачу! - сказав наш адвокат.

- Таку справу?! - спитав Вокульський.

- Ні, як він хилитає вухами. Просто артистично!..

Суддя тим часом написав і прочитав вирок, за яким панове Малеський і Паткевич зобов'язані були сплатити дванадцять карбованців і п'ятдесят копійок за квартиру, а також до 8 лютого звільнити її.

Тут сталася незвичайна подія. Почувши вирок, Паткевич так схвилювався, що обличчя його позеленіло, і він зомлів. На щастя, падаючи, він потрапив Малеському в обійми, інакше, неборак, добре був би гепнувся об підлогу.

Звичайно, в залі залунали співчутливі голоси, куховарка пані Ставської заплакала, євреї почали показувати на баронесу пальцями й кахикати. Збентежений суддя перервав засідання і, кивнувши головою Вокульському (відкіля вони знають один одного?), пішов у кабінет, а два поліцейських майже на руках винесли нещасного юнака, який на цей раз справді схожий був на труп.

Аж у передпокої, коли його поклали на лаві, а хтось гукнув, що зомлілого треба облити водою, Паткевич проворно схопився на ноги й сердито закричав:

- Ну, ну! Тільки без дурних жартів!..

Після цього він швиденько одягнув пальто, енергійно натягнув не зовсім цілі

калоші і легким кроком залишив приміщення суду на велике здивування поліцейських, підсудних і свідків.

В цей час до Вокульського підійшов якийсь судовий чиновник і сказав, що суддя просить його на сніданок.

Стах вийшов, а пані Місевичова почала кликати мене відчайдушними знаками:

- Ісус! Марія! - сказала вона. - Ви не знаєте, нащо суддя покликав цього найблагороднішого з людей? Мабуть, хоче сказати йому, що справа Геленки безнадійна!

О, в тієї безсовісної баронеси, мабуть, великі зв'язки...

Вона вже виграла одну справу, то виграє й другу. Ох, я нещасна!.. Чи нема у вас, пане Жецький, яких-небудь цілющих крапель?

- Що, вам погано?

- Поки що ні, хоч тут душно... Але я страшенно боюсь за Геленку... Коли її засудять, вона зомліє і може померти, якщо її швидко не привести до пам'яті... Як ви гадаєте, шановний пане Жецький, чи не краще мені кинутись судді до ніг і просити...

- Але ж, пані, все це непотрібно. Наш адвокат казав, що баронеса, може, й хотіла б забрати назад скаргу, та вже пізно.

- Чому ж, ми погодимось! - вигукнула стара дама.

- О, це вже ні! - заперечив я трохи навіть сердито. - Або вийдемо відціля цілком виправдані, або...

- Вмремо, хочете ви сказати?.. О, не кажіть цього... Ви навіть не уявляєте, як прикро в мої літа чути про смерть...

Я одійшов від зажуреної старої і підійшов до пані Ставської.

- Як ви себе почуваєте?

- Чудово, - твердо відповіла вона. - Ще вчора я страшенно боялась, але вже після сповіді з полегкістю зітхнула, а тепер і зовсім спокійна.

Я потиснув їй руку довгим... довгим потиском, як уміють тільки ті, що по-справжньому люблять, і побіг до своєї лави, бо Вокульський, а за ним і суддя увійшли в зал.

Серце моє калатало, як молот. Я озирнувся навкруги.

Пані Місевичова сиділа з заплющеними очима й, мабуть, молилась; пані Ставська була дуже бліда, але спокійна: баронеса нервово бгала свій салоп, а наш адвокат, поглядаючи на стелю, тамував позіхи.

В цю мить і Вокульський глянув на пані Ставську, і хай мене чорти візьмуть, коли я не помітив у його погляді так невластивого йому розчулення!..

Ще зо два таких процеси, і я певен, що він закохався б у неї на смерть.

Суддя кілька хвилин щось писав, а скінчивши, оголосив, що зараз буде розглядатись позов Кшешовської проти Ставської про крадіжку ляльки.

Потім він запросив обидві сторони і їх свідків вийти на середину.

Я стояв коло лав для публіки, і мені чути було розмову двох тіток: одна з них, молодша й червонопики, пояснювала старшій:

- Бачите, пані, ота красуня вкрала у отієї дами ляльку...
- Було на що злакомитись!
- Що ж ти зробиш. Не кожному рублі та качалки красти...
- Сама ви, пані, рублі крадете, - озвався за ними чийсь бас. - Не той злодій, що відбирає свою власність, а той, хто дав п'ятнадцять карбованців завдатку та й вважає, що вже купив...

Суддя все писав, а я пригадував собі промову, яку вчора приготував на оборону пані Ставської і на зганьблення баронеси. Але всі вирази і звороти переплутались у мене в голові, тому я знову став роздивлятися кругом.

Пані Місевичова й досі нишком молилась, а Маріанна, що сиділа позад неї, плакала. У Кшешовської посіріло обличчя, вона прикусила губу й опустила очі; але кожна зборка її одежі дихала злістю... Коло неї стояв, опустивши очі на підлогу, Марушевич, а за ним баронесина служниця, така перелякана, немов її мали вести на ешафот...

Наш адвокат тамував позіхи, Вокульський стискав кулаки, а пані Ставська поглядала на всіх з таким лагідним спокоєм, що якби я був скульптор, то взяв би її за модель для статуї ображеної невинності.

Несподівано Гелюня, не слухаючи умовлянь Маріанни, вибігла на середину залу і, схопивши матір за руку, тихо спитала:

- Мамо, нащо отой пан тебе сюди покликав?.. Я тобі щось скажу на вушко: мабуть, ти пустувала, і тепер тебе поставлять в куток...

- Бач, як підучили!.. - промовила червонопика тітка до старшої.

- Щоб пані була така здорова, як її підучили! - буркнув за нею бас.

- Щоб пан був такий здоровий за мою кривду... - люто відказала тітка.

- А вас, пані, хапко вхопить і чорти в пеклі качатимуть моїм рублем та качалкою, - відповів супротивник.

- Тихо! - крикнув суддя. - Пані Кшешовська, що ви можете сказати суду в цій справі?

- Вислухайте мене, пане суддя! - патетично заговорила баронеса, виставивши ногу наперед. - Після смерті моєї дитини мені залишилась найдорожча пам'ятка - її лялька, яка дуже подобалась оцій пані, - показала вона на Ставську, - і її дочці...

- Обвинувачена бувала у вас?

- Так, я наймала її шити.

- Але нічого їй не заплатила! - гукнув з кінця залу Вірський.

- Тихо! - крикнув на нього суддя. - Ну і що ж?

- Того самого дня, коли ця пані скінчила роботу, у мене пропала лялька. Я думала, що вму з жалю, й одразу запідозрила її. Передчуття моє здійснилось; через кілька днів мій близький знайомий, пан Марушевич, що живе якраз навпроти неї, побачив у вікно, як ця пані держить в руках мою ляльку і перебирає її в другу сукню, щоб не можна було впізнати. Тоді я пішла до нього на квартиру з своїм адвокатом і побачила в бінокль, що моя лялька справді у цієї пані. Другого дня я пішла до неї, забрала ляльку,

яку ви бачите перед собою на столі, й подала скаргу.

- Пане Марушевич, а ви певні, що це та сама лялька, яка була у пані Кшешовської?

- спитав суддя.

- Тобто... власне кажучи... я не зовсім певний.

- То нащо ж ви, пане Марушевич, сказали про де пані Кшешовській?

- Власне... я не в тому розумінні...

- Не брешіть, пане Марушевич! - закричала баронеса. - Ви прибігли до мене, сміючись, і сказали, що пані Ставська украла ляльку і що вона на це здатна.

Марушевич став мінитись на обличчі, спітнів і почав переступати з ноги на ногу, що мало бути ознакою великої скрухи.

- Падлюка! - досить голосно промовив Вокульський.

Я помітив, що це зауваження не підбадьорило Марушевича. Навпаки, він ще більше збентежився.

Суддя звернувся до баронесиної служниці:

- У вас була саме ця лялька?

- Не знаю, котра... - прошепотіла дівчина.

Суддя простягнув їй ляльку, але служниця мовчала, тільки кліпала очима та ламала руки.

- О, це Мімі! - гукнула Гелюня.

- Чуєте, пане суддя? - крикнула баронеса. - Дочка свідчить проти матері!

- Ти знаєш цю ляльку? - спитав суддя Гелюню.

- Знаю! Така сама була у пані баронеси в кімнаті...

- Але це та сама?

- Ні, не та... У тієї була сіра сукня й чорні туфельки, а в цієї туфельки жовті!..

- Ну, гаразд... - пробурмотів суддя, кладучи ляльку на стіл. - Пані Ставська, що скажете ви?

- Цю ляльку я купила в магазині пана Вокульського.

- А скільки ви за неї заплатили? - засичала баронеса.

- Три карбованці.

- Ха-ха-ха!.. - зареготала баронеса. - Ця лялька коштує п'ятнадцять.

- Хто вам продав ляльку? - спитав суддя.

- Пан Жецький, - відповіла вона, червоніючи.

- Що ви скажете, пане Жецький?

От і настав час виголосити мою промову. Я почав:

- Вельмишановний пане суддя!.. З сердечним жалем і здивуванням доводиться мені... Тобто... я бачу перед собою тріумфуюче зло і... значить... упосліджене...

Раптом у мене так пересохло в горлі, що я не міг більше промовити й слова. На щастя, озвався Вокульський:

- Жецький тільки був присутній при купівлі, а продавав ляльку я.

- За три карбованці? - спитала баронеса, блиснувши гадючими очима.

- Так, за три карбованці. Це бракований товар, і нам хотілось позбутися його.

- А мені ви теж продали б таку ляльку за три карбованці? – допитувалась баронеса.
- Ні! Вам уже ніколи нічого не продадуть у моєму магазині.
- Чим ви можете довести, що ця лялька куплена в вашому магазині? – спитав суддя.
- Отож-бо! – вигукнула баронеса. – Чим ви доведете?
- Тихо! – крикнув на неї суддя.
- Де ви купили свою ляльку? – спитав Вокульський баронесу.
- У Лессера.
- От я й доведу, – сказав Вокульський. – Такі ляльки ми привозимо з-за кордону в розібраному вигляді: окремо голова і окремо корпуси. Пане суддя, одпоріть, будь ласка, ляльці голову і побачите всередині марку моєї фірми.

Баронеса занепокоїлась.

Суддя взяв ляльку, яка наробила стільки клопоту, надрізав кишеньковим ножиком ліфчик її сукні, потім почав дуже обережно відпорювати голову. Геленка спочатку здивовано придивлялась до цієї операції, потім обернувшись до матері й тихо промовила:

- Мамо, нащо той пан розбирає Мімі? Адже їй буде соромно...

Раптом вона зрозуміла, в чому річ, залилась слізьми і, уткнувши обличчя в сукню матері, закричала:

- Ой, мамо, нащо він її ріже?.. Їй же боляче!.. Мамо, я не хочу, щоб Мімі різали...

- Не плач, Гелюню, Мімі видужає і буде ще краща, – заспокоював її Вокульський, схвилюваний не менш за Гелюню.

Тим часом голова Мімі впала на папери. Суддя заглянув усередину і, подаючи голову ляльки баронесі, сказав:

- Ану, пані, прочитайте, що там написано?

Баронеса прикусила губу і мовчала.

- Ну, то нехай пан Марушевич прочитає вголос, що там написано. "Ян Мінцель і Станіслав Вокульський", – ледве видавив із себе Марушевич.

- Отже, не Лессер?

- Ні.

Весь цей час служниця баронеси поводитись якось дивно: то червоніла, то блідла, то ховалась між лавами.

Суддя, що непомітно спостерігав за нею, раптом звернувся до неї:

- А тепер скажіть ви, що сталося з лялькою? Тільки говоріть правду, бо вам доведеться дати присягу.

Перелякана служниця схопилась за голову і швидко відповіла:

- Лялька розбилась, пане суддя...

- Ваша лялька, та, що була у пані Кшешовської?

- Та...

- Ну, гаразд, то розбилася ж тільки голова, а де решта?

- На горищі, пане суддя... Ой, що мені буде!

- Нічого вам не буде; гірше було б, якби ви не сказали правди. А ви, пані баронесо, чуєте, що сталося з вашою лялькою?

Баронеса низько схилила голову і схрестила на грудях руки, немов мучениця.

Суддя почав писати. Чоловік, що сидів у другому ряду (мабуть, той торговець рублями та качалками), звернувся до дами з червоним обличчям:

- А що, вкрала та дама? Бачите, як вам утерли носа! Ага?

- Аби личко гарне, то й від тюрми відкрутиться, - , промовила червона дама до своєї сусідки.

- А от ви не відкрутитесь, - пробурчав басовитий голос.

- Дурень!

- Сама дурепа!

- Тихо! - крикнув суддя.

Нам сказано було встати, і ми почули вирок, який цілком виправдував пані Ставську.

- А тепер, - сказав суддя пані Ставській, коли закінчив читати, - ви можете подати скаргу за наклеп.

Він вийшов у зал, потиснув руку пані Ставській і додав:

- Мені дуже прикро, що я мусив вас судити, і дуже приємно, що можу вас поздоровити.

Баронеса Кшешовська впала в істерику, а червонопила тітка мовила до своєї сусідки:

- На гарненьке личко й суддя ласий... Але що воно буде на страшному суді!.. - зітхнула вона.

- Холера! Богохульниця!.. - буркнув мужчина позад неї.

Ми почали виходити. Вокульський подав руку пані Ставській і пішов з нею попереду, а я обережно повів брудними сходами пані Місевичову.

- От бачите, я ж казала, що так буде, - запевняла мене стара дама, - а ви все не вірили...

- Я не вірив?

- Еге ж, ви ходили, немов з глини зліплений... Ісусе!

Маріє!.. А то що таке?..

Останній вигук стосувався німечного студента, який разом з своїм товаришем чекав коло воріт, мабуть, баронесу Кшешовську і, гадаючи, що то вона, удав мерця перед пані Місевичовою!.. Він одразу помітив свою помилку й так засоромився, що побіг уперед.

- Паткевич!.. Зачекай, уже йде... - гукнув пан Малеський.

- Хай тобі. чорт! - розсердився Паткевич. - Завжди ти мене компрометуєш.

Проте, почувши гомін у воротах, він повернувся і ще раз удав мерця... перед Вірським!..

Це вже остаточно збентежило студентів, вони посварились і пішли додому нарізно - кожен протилежним боком вулиці.

Та коли ми випередили їх на візниках, вони знову йшли разом і дуже галантно вклонились нам.

Розділ дев'ятий

ЩОДЕННИК СТАРОГО ПРОДАВЦЯ

Тепер мені зрозуміло, чого я так докладно описував справу пані Ставської. А ось чому...

На світі є багато маловірів, та я й сам інколи стаю таким, і мене obsідають сумніви в існуванні провидіння божого. Частенько також, коли погано йдуть політичні справи або коли бачу страждання злидарів і тріумф мерзотників (якщо можна вжити такий вираз), я не раз думаю: "Старий дурню, Ігнаце Жецький! Ти думаєш, що династія Наполеонів знову повернеться на трон, що Вокульський вчинить щось надзвичайне, бо здібний, і буде щасливий, тому що чесний?! Ти гадаєш, дурню заплішений, що коли негідникам живеться добре, а чесним людям погано, то кінець кінцем злі будуть покарані, а добрі прославлені?.. Отак ти собі уявляєш? Ну, то й дурний, що так уявляєш! Нема на світі ніякого порядку, ніякої справедливості, тільки нещадна боротьба. Коли в цій боротьбі перемагають добрі, то буває добре, коли перемагають злі – буває зле. Але щоб існувала якась надприродна сила, яка допомагає тільки добрим, про це навіть і не думай. Люди – як те гнане вітром сухе листя: кине його на траву – лежить на траві, кине в болото – лежить у болоті..."

Так я не раз думав у хвилини зневіри, але процес пані Ставської привів мене до зовсім протилежних висновків – до віри в те, що добрі люди рано чи пізно діждуться справедливості.

Будемо міркувати так... Пані Ставська – надзвичайно благородна жінка, отже, вона повинна бути щаслива; Стах – людина найвищих добродішностей, отже, й він повинен бути щасливий. Тим часом Стах завжди роздратований і сумний (часом мені, дивлячись на нього, аж плакати хочеться!), а пані Ставській вчинили позов про крадіжку... Де ж та справедливість, що нагороджує добрих?..

Зараз побачиш її, маловірний! А щоб краще переконатись, що на цьому світі існує порядок, записую такі пророцтва: По-перше, пані Ставська вийде заміж за Вокульського і буде з ним щаслива.

По-друге, Вокульський відмовиться од своєї панни Ленцької, а одружиться з пані Стдвською і буде з нею щасливий.

По-третє, малий Люлю ще цього року стане французьким імператором під ім'ям Наполеона IV, поб'є на камуз німців і встановить в усьому світі справедливість, а це пророкував мені ще мій покійний батько, царство йому небесне!

Що Вокульський одружиться з пані Ставською і вчинить щось надзвичайне, я не маю ніякісінького сумніву.

Правда, він ще не заручився з нею, навіть не освідчився їй... він навіть сам ще не знає, що так зробити. Але я вже бачу... ясно бачу, що воно й до чого... Нюх у мене неабиякий, а політичний!

Бо ви ж тільки подивіться, що воно робиться.

Другого дня після суду Вокульський був у пані Ставської і просидів до одинадцятої години йолі. На третій день він був у магазині Мілерової, переглянув бухгалтерські книги й дуже хвалив пані Ставську, що трохи навіть не сподобалось Мілеровій. А четвертого дня...

Правда, четвертого дня він не був ні у Мілерової, ні у пані Ставської, але зі мною трапилась дивна пригода.

Перед полуднем (у магазині якраз не було покупців), ні сіло ні впало, підходить до мене... хто б ви думали?...

Молодий Шлангбаум, той єврей, що працює в відділі російських тканин.

Дивлюсь, мій Шлангбаум потирає руки, підкручує вуса, задирає голову... Думаю: "Здурів він, чи що?.." А він вітається зі мною, але голови не схиляє, і каже буквально таке:

- Сподіваюсь, пане Жецький, що б там не сталося, ми з вами залишимось друзями...

Я думаю: "Що воно за чорт, чи не звільнив його Стах з посади?.." І відповідаю:

- Можете бути певні, пане Шлангбаум, що добре моє ставлення до вас не зміниться, якщо тільки з вашого боку не буде ніяких зловживань...

Я наголосив на останніх словах, бо мені здалося, що мій пан Шлангбаум має намір або купити наш магазин (що я вважав за неправдоподібне), або пограбувати касу...

А останнє, хоч він і належить до чесних іудеїв, я не вважав за неможливе.

Він, мабуть, догадався, що я думаю, бо ледве помітно усміхнувся і пішов у свій відділ. Через чверть години я зайшов туди ніби ненавмисне, але застав його за роботою. Навіть більше, я б сказав, що працював він ще запопадливіше, ніж звичайно: він вибігав угору по драбинці, діставав сувої рипсу й оксамиту, вкладав їх назад у шафи - словом, крутився, як дзига. "Ні, - подумав я, - цей уже напевне це обкрадатиме нас".

Я із здивуванням помітив також, що пан Земба якийсь улесливо чемний з Шлангбаумом, а на мене дивиться трохи звисока, хоч і не дуже. "Он воно що, - подумав я, - це він хоче перед Шлангбаумом загладити колишні кривди, а передо мною, старшим продавцем, зберегти свою гідність. І добре робить, бо завжди треба триматись незалежно з особами вищими, а бути чемним з нижчими".

Увечері я пішов у ресторацію на пиво. Дивлюсь, а там уже сидять пан Шпрот і радник Венгрович. З Шпротом після тієї сутички, про яку я розповідав, ми зустрічаємось холодно, а з радником вітаюсь сердечно. От він мені одразу й каже:

- Ну, що, вже по всьому?

- Пробачте, - кажу, - я не розумію. (Я гадав, що він натякає на процес пані Ставської). Не розумію вас, пане раднику.

- Чого ви не розумієте? - питає він. - Того, що магазин продано?

- Перехрестіться, пане раднику, - кажу йому, - який магазин?

Шановний радник вихилив уже шостий кухоль, тому сміється і каже:

- Хи-хи! Я-то перехрещуюсь, але вам, як перейдете з християнського хліба на єврейську халу, навіть перехреститись не дадуть; адже кажуть, що ваш магазин купили

євреї?..

Я думав, що тут і дуба дам.

- Пане раднику, - звертаюсь я до нього, - ви людина солідна й не відмовитесь сказати, відкіля ви дізнались про такі чутки?

- Та про це ж усе місто говорить, - відказує радник. - Зрештою, це вам може пояснити присутній тут пан Шпрот.

- Пане Шпрот, - кажу я, кланяючись, - я не хотів би вас образити, тим більш, що вимагав від вас сатисфакції, а ви відмовили мені, як найпослідуший негідник... Як негідник, пане Шпрот... Але кажу вам, що ви або повторюєте, або самі фабрикуєте такі плітки...

- Та що ж це таке?! - гримнув Шпрот, знов гатячи кулаком по столі, як тоді. - Я відмовив, бо не думаю давати сатисфакції ні вам, ні будь-кому іншому. Але, однак, повторюю: ваш магазин купують євреї!

- Які євреї?

- А чорт їх знає: Шлангбауми, Гундбауми, відкіля мені їх знати?

Я так розлютився, що замовив собі пива, а радник Венгрович каже:

- З цими євреями буде колись велика халазія. Вони так нас притискають, так звідусіль викурюють, що з ними трудно щось зробити. Перешахрувати їх ми не перешахруємо, тут нічого не вдієш, але як дійде до кулаків, то побачимо, чиє буде зверху...

- Пан радник має рацію, - підхопив Шпрот. - Ці євреї так усе загарбують, що кінець кінцем доведеться у них силоміць відбирати, щоб утримати рівновагу. Бо дивіться, панове, до чого дійшло хоч би в торгівлі сукнами...

- Ну, - кажу, - якщо наш магазин куплять євреї, то і я до вас приєднаюсь. Мій кулак ще на щось знадобиться... Але поки що, прошу вас, не розпускайте пліток про Вокульського та не під'юджуйте людей проти євреїв, бо вже й так гарячим духом віє...

Я повернувся додому з важкою головою і лютий на весь світ. За ніч кілька разів прокидався, а коли засинав знов, то мені снилось, що наш магазин справді купили євреї, а я, щоб не вмерти з голоду, ходжу по дворах з катеринкою, на якій написано: "Змилуйтеся над бідним старим угорським офіцером!"

Аж вранці мені прийшла в голову проста й розумна думка рішуче порозумітися з Стахом, і якщо він справді продає магазин, підшукати собі інше місце.

Оце так кар'єра після довголітньої служби! Собаку хоч застрелять на старість, а якщо ти людина, то тиняйся по чужих кутках та думай, чи не доведеться тобі померти десь у канаві.

До полудня Вокульський не приходив у магазин, отож о другій годині я пішов до нього додому. Може, він захворів?..

Я йду до нього і в воротах дому, в якому він живе, здибаюся з доктором Шуманом. Коли я сказав, що хочу навідати Стаха, доктор заперечив:

- Не йди до нього зараз. Він дуже роздратований, і краще його не турбувати. Ходімо до мене та нап'ємось чаю... До речі, у мене є ваше волосся?

- Можливо, - відповідаю, - незабаром ви одержите все мов волосся разом із шкурою.

- Ви хочете, щоб я зробив з вас чучело?

- Треба було б, бо світ ще не бачив такого дурня.

- Заспокойтесь, пане Жецький, - відказав Шуман, - в й дурніші. Але що трапилось?

- То байдуже, що трапилось, але я чув, що Стах продає євреям магазин... Ну, а я до них на службу не піду.

- Чому ж? Хіба й ви вже зробились антисемітом?

- Ні. Але одна річ не бути антисемітом, а друга - служити у євреїв.

- Хто ж їм служитиме?.. Бо я, хоч і єврей, але також не маю наміру служити тим пархам. А втім, - додав він, - чого ви так журитесь? Якщо магазин буде проданий, то ви одержите роботу в Спілці для торгівлі з Росією.

- Непевна то спілка...

- Дуже непевна, - підтвердив Шуман, - бо в ній замало євреїв і забагато магнатів. Але вам це все мусить бути байдуже, бо... Тільки не говоріть нікому, що це я сказав... Отож вам мусить бути байдуже, що станеться з магазином і з спілкою, бо Вокульський відписав вам двадцять тисяч карбованців...

- Мені?.. Відписав?.. Що це означає?! - здивовано вигукнув я.

Ми якраз увійшли в квартиру Шумана, і він сказав подати самовар.

- Що це означає? Чому він мені відписує? - спитав я, трохи навіть стурбовано.

- Відписав... відписав!.. - бурчав Шуман, ходячи по кімнаті й чухаючи потилицю. - Що означає? Не знаю чому, але Вокульський таки відписав. Мабуть, хоче про всяк випадок приготуватись, як розсудливий купець!..

- Що, може, знову дуель?..

- Та яка там дуель!.. Вокульський надто розумний, щоб двічі робити одну й ту саму дурницю. Просто, дорогий пане Жецький, хто має діло з такою жінкою, той мусить бути готовий до всього...

- З якою жінкою? З пані Ставською?.. - спитав я.

- При чому тут пані Ставська! - вигукнув доктор. - Тут йдеться про більшу пташку, про панну Ленцьку, в яку той дурень закохався, як чорт в суху вербу. Він уже починає розуміти, що воно за зілля, мучиться, журиться, а одірватись від неї не може. Найгірша річ - пізнє кохання, особливо у такою чортяки, як Вокульський.

- Але що ж сталося? Вчора ж він був у ратуші на балу.

- Через те він і був, що вона була, а я був через те, що були вони обоє. Цікава історія!.. - буркнув доктор.

- Чи не могли б ви сказати ясніше? - нетерпляче спитав я.

- Чому б не сказати, тим більш, що всі вже це бачать, - відповів доктор. - Вокульський шаліє за нею, вона з ним дуже хитро кокетує, а поклонники... вичікують.

Це ж тільки подумати! - говорив далі Шуман, ходячи по кімнаті та чухаючи потилицю. - Поки у панни Ізабелли не було ні копійки, ні кандидата в женихи, жодна собака до них не заглядала. А як знайшовся Вокульський, багатий, з ім'ям і великими

зв'язками, які навіть перебільшують, і навколо панни Ізабелли утворився такий рій більш чи менш дурних, підтоптаних та вродливих кавалерів, що крізь них і не протовпишся. І кожен зітхає, підкочує під лоба очі, нашіптує їй зворушливі слова та ніжно стискає в танці руку...

- А вона ж що?

- Пуста панна! - сказав доктор, махнувши рукою. - Замість гордувати тієї шушваллю, яка не раз її залишала, вона втішається їх товариством. Всі це бачать, а що найгірше - бачить сам Вокульський.

- То якого ж чорта він не покине її? Хто-хто, а вже він не дасть із себе глузувати.

Подали самовар. Шуман одіслав слугу і налив чай.

- Бачите, пане Жецький, - сказав він. - Вокульський, безумовно, покинув би її, аби міг реально оцінити становище. Була вчора на балу одна така хвилина, коли в нашому Стахові прокинувся лев. І коли він підійшов до панни Ізабелли, я готовий був запрягти, що він скаже їй: "Прощайте, пані, я вже розгадав ваші карти й не дозволю ними себе обігравати!" Таке у нього було обличчя, коли пін до неї йшов. І що ж з того? Вона якось там глянула на нього, щось шепнула, потиснула руку, і мій Стах цілу ніч був такий щасливий, що... охоче пустив би собі кулю в лоб, аби не сподівався на другий погляд, шепіт і потиск руки... Не бачить, йолоп, що вона обдаровує такими самими ніжностями десятків інших, та ще й у більших дозах, ніж його.

- Що ж воно за жінка?

- Така, як сотні й тисячі інших! Гарна, розпечена, але бездушна. Тому що Вокульський має гроші і вплив, він може бути добрим чоловіком, звичайно, за браком ліпшого. Але любовників вона собі вибере таких, які більше їй пасують. А він - чи то в підвалі у Гопфера, чи то на сибірських рівнинах - так начинив себе Альдонами, Гражинами^[127], Марилями та іншими химерами, що вбачає в панні Ленцькій божество. Він не просто любить її, а божествить, готовий молитися на неї, впасти перед нею ниць... Прикре чекає його пробудження! Бо хоч він чистокровний романтик, але не наслідуватиме Міцкевича, який не тільки пробачив тій, котра насміялася з нього, але ще й тужив за нею після зради, навіть більше - обезсмертив її... Добра наука для наших дівчат: якщо хочеш прославитись, то зраджуй своїх найпалкіших поклонників! Нам, полякам, судилось бути дурнями навіть у такій простій речі, як любов...

- Ви гадаєте, пане докторе, що Вокульський такий телепень? - спитав я, почувавши, що кров закипає в мені, як під Вілагошем.

Шуман аж схопився з стільця.

- Та де в чорта!.. - закричав він. - Зараз він ще шаліє, поки може сказати собі: "А що, коли вона полюбить мене? А що, коли вона не така, як мені здається?.." Але якщо він не опам'ятається, помітивши, що вона глузує з нього, я... я перший, не будь я євреєм, плюнув би йому в очі... Такий чоловік, як він, може бути нещасливим, але не має права терпіти приниження...

Я давно вже не бачив Шумана таким роздратованим.

Він єврей з голови до п'ят, але надійний і чесний чоловік.

- Ну, - кажу йому, - заспокойтесь, пане доктор. У мене є для Стаха ліки.

І розказав йому все, що знав про пані Ставську, а закінчив так:

- Вмру, кажу вам, пане докторе, вмру або... одружу Стаха з пані Ставською. Ця жінка має розум і серце і за любов віддячить любов'ю, а йому такої й треба.

Шуман кивав головою і зводив угору брови.

- Ну що ж, спробуйте... На жаль, ліками проти туги за жінкою може бути тільки друга жінка. Хоча боюсь, що його вже пізно лікувати...

- Він сталевий чоловік, - зауважив я.

- Саме це й небезпечно, - відказав доктор. - В таких натурах трудно стерти щось записане і трудно склеїти те, що розкололось.

- Пані Ставська зробить це.

- Дай боже!

- І Стах буде щасливий.

- Ого!..

Я з великою полегкістю в душі попрощався з доктором.

Що там казати, я люблю пані Гелену, але задля Стаха... відмовлюсь від неї.

Аби тільки не пізно!

Але ні...

Другого дня опівдні в магазин вбіг Шуман; з його посмішок та з того, як він кусав губи, я зрозумів, що він чимось збентежений і настроений іронічно.

- Ви були, пане докторе, у Стаха? - спитав я його. - Ну, як він сьогодні...

Шуман потягнув мене за шафи й заговорив:

- От дивіться, пане Жецький, що виробляють жінки навіть з такими людьми, як Вокульський! Знаєте, чого він роздратований?..

- Мабуть, упевнився, що у панни Ленцької є полюбовник?

- Якби ж, то впевнився! Це, можливо, радикально вилікувало б його. Та вона надто хитра, аби дати можливість такому наївному поклонникові помітити, що робиться за кулісами. Але в даному разі йдеться про інше. Смішно й соромно казати...

Доктор затнувся. Потім вдарив себе по лисині й заговорив тихіше:

- Завтра у князя бал, де, звичайно, буде і панна Ленцька. Але уявіть собі, що князь і досі не запросив Вокульського, хоч іншим розіслав запрошення вже два тижні тому!.. І ви можете повірити, що Стах через це аж захворів?..

Доктор пискляво засміявся, вишкіряючи свої попсовані луби, а я, їй-богу, аж почервонів від сорому.

- Тепер ви розумієте, до чого може дійти людина?.. - спитав Шуман. - Вже другий день мучиться тим, що якийсь там князь не запросив його на бал!.. Цебто він, наш коханий, наш незвичайний Стах!..

- І він сам це вам сказав?

- Якби ж то сказав! - буркнув доктор. - У тім-бо й річ, що нічого не сказав. Аби сказав, то це означало б, що він наважився відмовитись од такого пізнього запрошення.

- А ви гадаєте, що його запросять?

- Ого! Якби князь не запросив, то це коштувало б йому п'ятнадцяти процентів на капітал, які він одержує в Спілці. Запросить він його, запросить, бо Вокульський, слава богу, ще являє собою реальну силу. Але спочатку, знаючи, як він прагне панни Ленцької, подражнить його, побавиться з ним, мов з псом, якому то показують, то ховають шматок м'яса, аби навчити його ходити на задніх лапах. Не турбуйтеся, вони його не відпустять від себе, по такі вони дурні. Але вони хочуть видресирувати його, щоб добре служив, приносив з їх наказу все потрібне і навіть кусав тих, хто їм не милий.

Він взяв свою боброву шапку й, кивнувши мені, вийшов. Який був чудак, таким і залишився!

Цілий той день я був сам не свій, навіть кілька разів помилився в рахунках. І от, коли я вже думав зачиняти магазин, з'явився Стах. Мені здалося, що за останні кілька днів він схуд. Байдуже привітавшись з службовцями, він почав щось шукати в своєму столі.

- Чого ти шукаєш? - спитав я.

- Чи не було тут листа від князя?.. - відповів він, дивлячись мені в очі.

- Я відсилав усі твої листи на квартиру.

- Знаю, але міг котрийсь із них залишитись серед паперів...

Мені легше було б вирвати зуба, аніж почути ці слова.

Значить, Шуман казав правду: Стах справді мучився тим, що князь не запрошує його на бал!

Коли магазин зачинили і службовці пішли додому, Вокульський сказав:

- Що ти сьогодні робиш? Чи не запросив би ти мене до себе на чай?

Звичайно, я з радістю запросив його і пригадав ті часи, коли Стах бував у мене майже щовечора. Як це давно було! Сьогодні він якийсь похмурий, я заклопотаний, і хоч нам обом багато чого треба було сказати, ми не дивились один одному в очі. Ми навіть заговорили про холодну погоду, і тільки склянка чаю, в якому було півсклянки міцного араку, трохи розв'язала мені язика.

- Всі кажуть, - почав я, - що ти продаєш магазин.

- Я вже майже продав його, - відказав Вокульський.

- Євреям?

Він схопився з крісла і, закривши руки в кишені, став швидко ходити по кімнаті.

- А кому ж я його продам? - спитав він. - Тим, що мають гроші, але не купують магазинів, чи тим, що не мають грошей і саме через те хотіли б його купити? Магазин коштує десь сто двадцять тисяч карбованців, то що ж мені - викинути їх у болото?

- Ті євреї звідусіль витискають нас...

- Відкіля?.. З тих позицій, яких ми не займаємо або самі змушуємо їх займати, підштовхуємо, благаємо, щоб вони їх зайняли? Мого магазину не купить жоден аристократ, але кожен дасть євреєві гроші на його купівлю за добрий процент.

- Чи так же воно?

- Авжеж, так, Я знаю, хто позичає Шлангбаумові гроші...

- Значить, купує Шлангбаум?

- А хто ж би інший? Клейн, Лісецький чи Земба?.. Вони не знайдуть кредиту, а якби й знайшли, то не зуміли б скористатися ним...

- Будуть колись неприємності з тими євреями, - буркнув я.

- Бувало вже, і тривало цілих вісімнадцять століть, а який результат?.. В результаті антисемітських переслідувань загинули окремі найблагородніші люди, а вижили ті, котрі зуміли уберегтись від знищення. Ось чому сучасні євреї такі: витривалі, терплячі, підступні, згуртовані; тому вони так майстерно орудують єдиною зброєю, яка їм залишилась, - грішми. Знищуючи все краще в цьому народі, ми зробили штучний добір і виростили найгірший тип.

- А ти подумав про те, що коли наш магазин перейде в єврейські руки, то кілька десятків євреїв дістануть добре оплачувану роботу, а кілька десятків наших її втратять?

- Це не моя вина, - роздратовано відповів Вокульський. - Не я винен, що ті, з ким я маю особисті стосунки, вимагають, аби я продав магазин. Правда, громадськість на цьому втратить, але ж громадськість цього й домагається.

- А моральний обов'язок?

- Який там обов'язок! - крикнув Стах. - Перед тими, хто мене називає визискувачем, чи перед тими, хто мене обкрадає? Виконаний обов'язок повинен давати людині щось взамін, бо інакше це була б жертва, якої ніхто від людини не має права вимагати. А що я дістаю взамін? Ненависть і наклеп від одних і зневагу від других. Сам скажи: чи є такі людські вади, яких не приписували б мені?

А за що? За те, що я здобув майно і дав можливість жити сотням людей.

- Наклепники є всюди.

- Але ніде нема їх стільки, як у нас. Десь в іншій країні такий, як я, чесний скоробагачко, мав би ворогів, але здобув би й заслужене визнання, яке компенсує кривди... А тут...

Він махнув рукою.

Я одним духом випив ще півсклянки араку для відваги.

Тим часом Стах, зачувши в сінях кроки, спинився коло дверей. Я догадався, що він все-таки чекає запрошення від князя.

В голові у мене вже шуміло, тому я наважився спитати:

- А хіба ті, для кого ти продаєш магазин, краще тебе оцінять?

- А, якщо таки оцінять? - сказав він, замислившись.

- І любитимуть тебе більше, ніж ті, кого ти залишаєш?

Він підбіг до мене й пильно подивився мені в вічі.

- А якщо таки любитимуть?

- Ти певний?

Стах упав на крісло.

- Не знаю... - прошепотів він. - Не знаю. Бо що є певного на цьому світі?

- А тобі ніколи не спадало на думку, - говорив я все сміливіше, - що тебе можуть не тільки визискувати та обманювати, а ще й висміювати та зневажати?.. Скажи, ніколи

не думав про це? На світі все можливе, отож треба забезпечити себе якщо не від обману, то хоч би від смішного становища. К чорту! – закінчив я, стукнувши склянкою по столі. – Можна жертвувати собою, коли є за що, але не можна дозволяти, щоб з тебе робили попихача.

– А хто з мене робить попихача? – крикнув він, схоплюючись із крісла.

– Всі ті, хто не шанує тебе так, як ти того заслужив.

Я аж злякався своєї сміливості, але Вокульський не відповів. Він ліг на канапці і закрив руки за голову, що було у нього ознакою незвичайного хвилювання. Потім цілком спокійно почав говорити про справи в магазині.

Десь о дев'ятій відчинилися двері й увійшов лакей Вокульського.

– Лист від князя! – повідомив він.

Стах прикусив губу і, не встаючи, простягнув руку.

– Дай сюди, – промовив він. – І йди спати.

Слуга пішов. Стах повільно відкрив конверт, прочитав листа і, подерши його на дрібні клапті, кинув в грубку.

– Що там таке? – спитав я.

– Запрошення на завтрашній бал, – сухо відповів він.

– Що, не підеш?

– І не подумаю.

Я остовпів. Раптом мені прийшла в голову геніальна думка.

– Знаєш що? – запропонував я. – А може б, ми завтра пішли на вечір до пані Ставської?..

Він сів на канапці і з усмішкою відповів:

– А знаєш, це буде непогано!.. Вона дуже мила жінка, та й давно вже я там не був. Треба б принагідно послати тій малій кілька іграшок.

Крижана стіна, Що була постала між нами, розкололась.

До нас обох повернулась колишня щирість, і ми до півночі згадували минуле. Прощаючись, Стах сказав мені:

– Людина інколи дуріє, але потім знов береться за розум... Спасибі тобі; старий!

Лопну, а одружу його з пані Ставською!

В день балу у князя ні Стах, ні Шлангбаум не були в магазині. Я догадався, що вони оформляють продаж магазину.

В інших умовах така подія отруїла б мені настрої на цілий день. А сьогодні я навіть не думав про те, що наша фірма зникне і на ній з'явиться єврейська вивіска. Що мені магазин! Аби Стах був щасливий або хоч позбувся своєї журби. Хай би завалився світ, а я мушу одружити його!..

Вранці я послав пані Ставській записочку, в якій повідомив, що сьогодні ввечері ми з Вокульським прийдемо до неї на чай. До записки я насмілюся додати коробку іграшок для Гелюні. В коробці був ліс із звірами, меблі для ляльки, маленький сервіз і мідний самоварчик. Всього товару разом з упаковкою на 13 карбованців 60 копійок.

Треба буде ще придумати щось для пані Місевичової.

Таким чином з бабусі і внучки я зроблю обценьки і так ними стисну серце прекрасної мами, що вона капітулює ще до дня святого Яна. (Ой, хай тобі чорт! А чоловік за кордоном?.. Але що там чоловік, нехай би був стерігся... Зрештою, за якихось десять тисяч карбованців ми дістанемо розвід з відсутнім і, напевне, вже не живим чоловіком).

Зачинивши магазин, я пішов до Стаха. Двері мені відчиняє лакей з накрохмаленою сорочкою в руці. Я проходжу через спальню і бачу на стільці фрак, жилет... Ой, невже з нашого візиту нічого не вийде?..

Стах у кабінеті читав англійську книжку. (Чорт його знає, нащо йому та англійська мова! Адже одружитись можна, будучи навіть глухонімым...) Він привітався зі мною щиро, хоч трохи і збентежено. "Ну, треба клепати, поки тепле!" – подумав я і, не кладучи шапки, кажу:

– Ну, що ж, чекати нічого. Ходімо, а то наші дами ще полягають спати.

Стах закрив книжку й задумався.

– Паскудний вечір, – каже, – заметіль.

– Іншим ця заметіль не заважає їхати на бал, то чого ж би вона мала зіпсувати нам вечір, – відповідаю я, прикинувшись дурником.

Стаха наче щось укололо. Він підхопився з стільця і сказав слугі подати шубу. Одягаючи його, слуга сказав:

– Тільки, пане, зараз повертайтеся, бо вже пара вдягатись, та й парикмахер скоро прийде.

– Не треба, – відказав Стах.

– Не підете ж ви непричесані танцювати...

– Я не піду на бал.

Слуга здивовано розвів руки й розставив ноги.

– Що це ви, пане, сьогодні виробляєте? – вигукнув він. – У вас наче не всі вдома... Пан Ленцький так просив...

Вокульський вибіг з кімнати, грюкнувши дверима перед носом зухвалої слуги. "Ага, – подумав я. – Князь догадався, що Стах може не прийти, і прислав майбутнього тестя з перепрошенням... Шуман правду каже, що вони не хочуть випустити його з своїх рук, ну, але ми його у вас одіб'ємо!"

Через чверть години ми були вже у пані Ставської.

Прийняли вони нас розкішно!.. Маріанна вичистила кухню піском, пані Місевичова одягла шовкову сукню жовто-зеленого кольору, а в пані Ставської того вечора були такі чудові очі, рум'янець та уста, що можна було вмерти від щастя, цілуючи таку красуню.

Не хочу себе упереджувати, але, їй-богу, Стах цілий вечір дуже уважно поглядав на неї. Він навіть не помітив, що Гелюня почепила нові стрічки.

Який це був чудовий вечір!.. Як пані Ставська дякувала нам за іграшки, як клала Вокульському цукор у чай, як зачепила його кілька разів кінцем рукава... Тепер я вже певний, що Стах приходить до неї якнайчастіше, спочатку зі мною, а потім і без мене.

Під час вечері злий, а може добрий, дух скерував очі пані Місевичової на "Кур'єр".

- Дивись, Геленко, - сказала вона дочці, - сьогодні у князя бал.

Вокульський спохмурнів і, замість дивитись пані Ставській в очі, дивився в тарілку. Набравшись відваги, я не без іронії зауважив:

- Там мусить бути чудове товариство, у того князя!

Розкішні убори, галантне поводження...

- Не таке воно галантне, як здається, - відповіла стара дама. - За убори часто не заплачено, а галантність...

Звичайно, одна в салоні з графами та князями, а друга - вдома з бідними робітницями. (Ой, як же вчасно виступила пані Місевичова з своєю критикою!) "Слухай же, Стаху", - подумав я і питаю далі:

- А що, ті вельможні дами не дуже чемно поводяться з робітницями?

- Яка там чемність!.. - відповіла пані Місевичова, махнувши рукою. - Я знаю одну кравчиню, яка має багато замовлень, бо гарно шиє й дешево бере. Повертаючись від вельможних пань, вона часом аж плаче - скільки їй доводиться ждати, скільки разів переробляти та зводити рахунки... А яким вони тоном розмовляють, які вони брутальні, як торгуються... Та кравчиня каже (присягаюся здоров'ям!), що краще мати діло з чотирма євреями, ніж з одною вельможною дамою. Хоч тепер і єврейки вже не ті: як тільки котра-небудь розбагатіє, так і починає розмовляти по-французьки, торгуватись та капризувати.

Я хотів спитати, чи не шиє своїх уборів у тієї кравчині панна Зієнцька, але мені стало жаль Стаха - так мінився він на обличчі, бідолашний!..

Після чаю Гелюня почала розкладати на килимі одержані сьогодні іграшки, раз у раз вигукуючи з радості; ми з пані Місевичовою посідали коло вікна (ніяк вона не позбудеться цієї звички!), а Вокульський і пані Ставська сіли на канапі: вона з якимось плетивом, він з цигаркою.

Стара дама з таким запалом почала розповідати мені, яким чудовим повітовим начальником був її покійний чоловік, що я майже не чув, про що говорили пані Ставська й Вокульський. А розмова, мабуть, була цікава, бо говорили вони півголосом: "Я бачив вас минулого року в Кармелітському костьолі, коло гробу господнього". "А я найкраще запам'ятала, коли ви приходили в той будинок, де ми колись жили. І не знаю чому, але мені здавалось..."

- А скільки клопоту було з тими паспортами!.. Бог його знає, хто їх одержував, кому їх видавали, на чие прізвище... - вела своєї пані Місевичова. "...Звичайно, коли тільки вам захочеться..." - червоніючи, казала пані Ставська. "...А це не буде з мого боку зловживанням?.."

- Прекрасна пара! - стиха сказав я пані Місевичовій.

Вона поглянула на них і, зітхнувши, сказала:

- Що ж з того! Коли б нещасного Людвіка навіть не було живого...

- Будемо сподіватись на ласку божу...

- Що він живий?.. - спитала пані Місевичова без ніякого захоплення.

- Ні, я не про те... Але...

- Мамо, я вже хочу спати, - озвалася Гелюня.

Вокульський встав з канапи, і ми попрощалися з дамами. "Хто його знає, - подумав я, - чи не попався вже наш осетр на вудку?.."

Надворі так само йшов сніг; Стах одвіз мене додому і, не знаю чому, ждав у санках, аж поки я не ввійшов у браму.

Я зайшов, але спинився в підворітті. І аж тоді, коли двірник замкнув браму на замок, я почув, як на вулиці задзеленчали бубонці - сани од'їхали. "Он ти який! - подумав я. - А тепер побачимо, куди ти поїдеш..."

Я зайшов у свою кімнату, одягнув старе пальто, надів циліндр і, перебравшись таким чином, через півгодини знов вийшов на вулицю.

В квартирі у Стаха не світилось, значить, його не було вдома. Але де ж він?..

Я взяв візника і за кілька хвилин опинився коло дому, в якому жив князь.

На вулиці стояло кілька карет, деякі ще під'їжджали, але другий поверх був яскраво освітлений, грала музика, а в вікнах вряди-годи миготіли тіні танцюючих. "Там панна Ленцька", - подумав я, і серце моє чомусь стиснулось.

Я оглянувся навкруги. Та й заметіль же яка!.. Крізь сніг ледве видно кохливів вогники газових ліхтарів...

Треба йти спати.

Щоб знайти візника, я перейшов на другий бік вулиці й... мало не наштовхнувся на Вокульського... Він стояв під деревом, весь у снігу, й, не відриваючись, дивився в вікна. "Он воно як!.. Ні, голубе сизий, здохнеш, а одружишся з пані Ставською!"

В зв'язку з такою небезпекою я вирішив діяти енергійніше. Другого ж дня я пішов до Шумана.

- Знаєте, докторе, - кажу йому, - що сталося з Вокульським?

- А що, ногу зламав?

- Гірше. Правда, хоч князь запрошував його двічі, він на бал все-таки не поїхав, але десь опівночі стояв у заметіль перед його домом і дивився на вікна. Ви розумієте?

- Розумію. Для цього не треба бути психіатром.

- Тому я непохитно вирішив оженити Стаха ще цього року, не пізніше, як до дня святого Яна.

- На панні Ленцькій? - занепокоївся доктор. - Не раджу вам втручатися.

- Не на панні Ленцькій, а на пані Ставській.

Шуман вхопився за голову.

- Дім божевільних! - бурчав він. - Подуріли всі до єдиного... У вас, пане Жецький, мабуть, водянка мозку.

- Ви мене ображаєте! - крикнув я, розсердившись.

Доктор став переді мною, вхопився за лацкани мого сюртука і з злістю заговорив:

- Слухайте-но... Я вживу зрозуміле вам порівняння.

Коли у вас повна шухляда, припустімо, гаманців, то чи можете ви в ту саму шухляду покласти... припустімо, галстуки?.. Не можете? Ну, а коли у Вокульського

повне серце панни Ленцької, то чи можна йому втиснути туди ще й пані Ставську?..

Я одчепив його руки від своїх лацканів і відповів:

- Я вийму гаманці й покладу замість них галстуки! Зрозуміло вам, пане вчений?..

І зараз вийшов, бо його брутальність мені вже набридла.

Він думає, що розумнішого за нього й на світі нема.

Від доктора я поїхав до пані Місевичової. Ставська була у себе в магазині. Гелюню я випровадив у другу кімнату до іграшок, а сам сів коло старої й одразу почав:

- Шановна пані, чи вважаєте ви Вокульського за достойну людину?..

- Ах, добрий пане Жецький, як ви можете таке питати? Коли ми жили в його домі, він зменшив нам квартирну плату, Гелену врятував від такої ганьби, дав їй посаду на сімдесят п'ять карбованців на місяць, Гелюні прислав стільки іграшок...

- Дозвольте, - перебив я її. - Якщо ви вважаєте його достойною людиною, то мушу вам сказати під величезним секретом, що він дуже нещасливий...

- Во ім'я отця й сина!.. - перехрестилася стара. - Він нещасливий? Маючи такий магазин, торговельну спілку, таке багатство?.. Він нещасливий, коли недавно продав такий будинок?.. А може, він має борги, про які я нічого не знаю?

- Боргів не має ні копійки, - сказав я, - а після продажу магазину у нього набереться тисяч шістсот карбованців, хоч два роки тому він мав лише якихось тридцять тисяч, звичайно, окрім вартості магазину... Але, шановна папі, гроші - це не все. Бо людина, крім кишені, має ще й серце...

- Та я ж чула, що він одружується з красунею, з панною Ленцькою?

- Оце ж бо й є нещастя! Вокульський не може, не повинен одружуватися з нею...

- А що, у нього є якась вада?.. Такий здоровий мужчина...

- Не повинен одружуватися з панною Ленцькою, вона йому не пара. Йому б треба такої жінки...

- Такої, як моя Геленка... - швиденько показала пані Місевичова.

- Правильно! - вигукнув я. - Гне тільки такої, а саме її... Гелена Ставська повинна стати його дружиною.

Стара розплакалась.

- Дорогий пане Жецький, - говорила вона далі крізь плач, - скажу вам, що це найзаповітніша моя мрія... А що наш шановний Людвічок уже помер, то я голову до пня можу дати... Скільки разів він мені снівся, і завжди або голий, або зовсім на себе не схожий...

- Зрештою, - кажу я, - хоч би він і не вмер, то ми доб'ємося розводу.

- Звичайно. За гроші всього можна добитись.

- Ну от! Тепер вся річ у тому, аби пані Ставська не опиралася.

- Дорогий пане Жецький! - вигукнула стара. - Можу присягтися, що вона, бідолаха, вже закохана в Вокульського. Нудьгує, не спить ночами та зітхає, на очах марніє. А вчора, коли ви були тут, що з нею діялось? Я, мати, впізнати її не могла...

- Ну, значить, все!.. - перебив я її. - Я вже влаштую так, щоб Вокульський якнайчастіше бував тут, а ви, пані... відповідно впливайте на пані Гелену. Вирвемо

Стаха з рук тієї панни Ленцької і, дасть бог, перед святим Яном згуляємо весілля...

- Бійтесь бога, а Людвічок?..

- Помер, помер... - кажу їй. - Голову даю до пня, що його вже нема живого...

- Ну, в такому разі божя воля...

- Тільки... прошу пані, нехай це буде таємниця. Справа ж неабиякої ваги!

- За кого ж ви мене маєте, пане Жецький? - образилась стара. - Тут, тут... - додала вона, стукаючи себе кулаком у груди. - Тут кожна таємниця лежить, як у могилі. А тим більше таємниця моєї дитини і того благородного чоловіка.

Обоє ми були глибоко зворушені.

- Але, - сказав я, збираючись виходити, - хто б міг подумати, що така дрібниця, як лялька, вщасливить двох людей?

- Яка лялька?

- Ну, аякже! Якби пані Ставська не купила у нас ляльки, то не було б суду, Стах не зацікавився б так долею пані Гелени, пані Гелена не покохала б його, значить, вони й не побралися б... Бо, власне кажучи, якщо у Стаха прокинулось якесь палкіше почуття до пані Ставської, то саме від того суду.

- Прокинулось, кажете, пане Жецький?

- Ще б пак! Хіба ви не бачили, як вони шепотілись учора на оцій канапі?.. Вокульський давно вже не був такий говіркий і навіть зворушений, як учора...

- Сам бог вас послав, дорогий пане Жецький! - вигукнула бабуса і на прощання поцілувала мене в голову.

Тепер я задоволений собою і хоч-не-хоч мушу признатись, що у мене меттерніхівська голова. Це ж не просто було закохати Стаха в пані Гелену і влаштувати все так, щоб їх звести!..

Бо тепер я вже не маю найменшого сумніву, що й пані Ставська, і Вокульський потрапили в наставлену на них пастку. Вона за кілька тижнів змарніла (але ще краща стала, шельма!), а він просто не знає, де дітись. Як тільки не йде ввечері до Ленцьких (а це трапляється не часто, бо панна Ленцька весь час їздить по балах), то вирушає до пані Ставської і сидить там майже до півночі. А як він оживає, коли розповідає їй історії про Сибір, про Москву, про Париж!.. Я все знаю, хоч сам туди й не ходжу вечорами, щоб не заважати, але другого дня мені все чисто розказує пані Місевичова - звичайно, під великим секретом.

Одне тільки мені не сподобалось.

Дізнавшись, що Вірський заходить часом до наших дам і звичайно полохає воркуючу пару, я зібрався остерегти його.

Одягнувшись і виходячи з дому, я в сінях зустрів самого Вірського. Звичайно, повертаюсь, засвічую світло... Поговорили з ним трохи про політику... Потім я змінюю тему розмови і починаю без церемоній:

- Я хотів вам по секрету сказати...

- Знаю вже, знаю!.. - каже він і сміється.

- Що ви знаєте?

- А що Вокульський закоханий у пані Ставську.
- Господи милостивий! - кричу я. - Хто ж вам сказав?
- Ну насамперед не бійтесь, що я комусь скажу, - говорить він серйозно. - В нашій сім'ї секрет однаково, що в колодязі...

- Але. хто вам сказав?
- Мені, бачите, сказала жінка, а вона довідалась про це від пані Колерової.
- А та відкіля?
- Пані Колеровій сказала пані Радзінська, а пані Радзінській, що заприсягалася мовчати, довірила цю таємницю пані Денова, приятелька пані Місевичової.

- Яка ж пані Місевичова необережна!
- Нічого не вдієш! - каже Вірський. - А що ж їй, бідолашній, залишалось робити, коли Денова напалася на неї, що Вокульський, мовляв, просиджує у них до ранку і що тут щось не гаразд... Звісно, стара злякалася і розказала, що йдеться не про фіглі-міглі, а про шлюб і що до дня святого Яна вони, може, й повинчаються.

Мене аж голова заболіла, але що ж робити? Ой жіноцтво, жіноцтво!..

- Що чути в місті? - питаю я Вірського, щоб припинити делікатну розмову.
- Чудасія! - каже він. - Чудасія з тією баронесою! Але дайте мені сигару, бо це дві довгі історії.

Я подав йому сигару, а він розказав мені свої історії, які остаточно переконали мене, що злі люди рано чи пізно бувають покарані, а добрі нагороджені і що в найчерствішому серці все ж таки жевріє іскорка совісті.

- Давно ви були у наших дам? - питає мене Вірський.
- Днів з чотири... з п'ять тому... - відповів я. - Розумієте, я не хочу перешкоджати Вокульському та й вам... раджу те саме. Молода з молодим швидше порозуміються, аніж з нами, старими.

- Дозвольте! - перебиває мене Вірський. - П'ятдесятирічний мужчина зовсім не старий, а тільки зрілий...

- Як те яблуко, що от-от упаде.
- Ваша правда: п'ятдесятирічний мужчина дуже схильний до падіння. І якби не жінка та не діти... Пане Ігнаце!.. Пане Жецький!.. Нех мене чорти візьмуть, коли я не міг би ще змагатися з молодими. Але жонатий чоловік - каліка: жінки на нього не дивляться, хоча... пане Ігнаце...

Тут очі його заблищали й обличчя набуло такого виразу, що коли він чоловік побожний, то повинен би другого дня йти сповідатись.

Я взагалі вважаю, що у всієї шляхти одна вдача: до науки або до торгівлі у нього клею в голові нема, до роботи його не навернеш, а от до пляшки, до бійки або до непристойності він завжди готовий, хоч би від нього вже труною тхнуло. Паскудники!

- Все це гаразд, пане Вірський, - кажу я йому, - але що ж ви хотіли мені розказати?
- Ага! Я зараз оце якраз про це подумав, - відповідає він і димить сигарою так, як казан з асфальтом... - Ото тоді, пам'ятаєте отих студентів з нашого дому, що жили над баронесою?..

- Малеський, Паткевич і отой третій. Чого ж би я не пам'ятав таких шибеників. Веселі хлопці!

- Дуже, дуже! - підтвердив Вірський. - Скарай мене, боже, коли при таких урвителях можна було утримати молоду куховарку більш як вісім місяців. Пане Жецький, повірте мені, що вони втрюх могли б залюднити всі дитячі притулки... їх там, в університеті, видно, цього навчають. Бо за моїх часів, коли дідич відкуповувався за молодого сина трьома або чотирма коровами на рік... - ф'ю, ф'ю!.. - то навіть ксьондз ображався, що йому псують овечок. А ці, добродію!..

- Ви хотіли мені розказати про баронесу, - нагадав я, бо не люблю, коли сивий уже чоловік меле дурниці.

- Ага! Отож тоді... А найгірший з них - Паткевич, отой, що удає мерця. Бувало, як тільки смеркне, то цей здохляк вилазить на сходи і там зчиняється такий писк, наче бігає ціле стадо щурів...

- Ви хотіли розказати про баронесу...

- Ага! Отож тоді, пане добродію... Ну, Малеський - теж добра штучка!.. Отож тоді, як вам відомо, суд присудив хлопцям восьмого числа вибиратися. А їй і за вухом не свербить... Восьме, дев'яте, десяте... вони собі сидять, а в пані баронеси печінка від злості пухне. От вона порадила з тим своїм адвокатом та з Марушевичем і п'ятнадцятого числа привела до них судового пристава з поліцією.

Вилазить той пристав з поліцією на четвертий поверх - стук-грюк! Двері у хлопців замкнені, але зсередини питають: "Хто там?" - "Ім'ям закону - відчиніть!" - каже пристав. "Закон законом, - відповідають йому зсередини, - але ми не маємо ключа. Нас хтось замкнув, мабуть, пані баронеса". - "Ви що, знущуєтеся з влади?" - каже пристав. - А ви знаєте, що повинні залишити кімнату?" - "Аякже, знаємо, - відповідають зсередини, - тільки ж через замкову дірку не вийдеш. Хіба що..."

Звісно, пристав посилає двірника по слюсаря, а сам чекає з поліцією на сходах. За якоїсь півгодини приходить слюсар; простий замок він одімкнув відмичкою, а англійському ніяк не дасть ради. Крутить-вертить, хоч гавкай до нього... Біжить наш слюсар знов за інструментом на півгодини, а тим часом у дворі збіговисько, крик, а на третьому поверсі баронеса влаштовує страшну істерику.

Пристав далі чекає на сходах, коли це прибігає до нього Марушевич, "Пане пристав, - кричить, - подивіться, що вони виробляють!" Пристав вибігає в двір і бачить таку сцену: Вікно на четвертому поверсі відчинене (подумайте тільки, це в лютому!), а з того вікна летять на подвір'я: матраци, ковдри, книжки, черепи і таке інше. Трохи згодом з'їжджає на мотузі сундук, а за ним ліжко. "Ну, що ви на це скажете?" - кричить Марушевич. "Треба скласти протокола, - каже пристав. - Та, зрештою, вони ж вибираються, може, їм не варто перешкоджати.

А тут - нова кумедія. У відчиненому вікні на четвертому поверсі показується стілець, на стільці сидить Паткевич, два товариші спускають його, і мій Паткевич їде із стільцем наниз!.. Тут уже й пристав мало не зомлів, а один поліцейський перехрестився. "Зверне в'язи! - кажуть жінки. - Господи боже! Рятуй його душу!"

Марушевич, як чоловік нервовий, утік до папі Кшешовської, а тим часом стілець з Паткевичем зупинився на третьому поверсі, якраз проти вікна баронеси. "Ану, припиніть, панове, ці жарти!" – кричить пристав до товаришів Паткевича. "Добре вам говорити, а в нас шнур увірвався", – кажуть вони. "Рятуйтеся, Паткевич!" – кричить зверху Малеський.

У дворі веремія. Жінки (а з них не одна хвилювалась за здоров'я Паткевича) починають верещати, поліцейські остовпіли, а пристав зовсім розгубився. "Станьте на карниз!.. Стукайте в вікно!" – кричить він до Паткевича.

Паткевичеві не треба було двічі повторювати. Він починає грюкати в вікно до баронеси так, що сам пан Марушевич не тільки відчинив вікно, а й власноручно втягнув хлопця в кімнату.

Навіть баронеса прибігла стурбована й каже до Паткевича: "Господи милостивий! І треба вам отаке витворяти?" "Інакше я не мав би приємності попрощатися з вами, шановна пані", – каже Паткевич і показує їй такого мерця, що жінка падає на підлогу навзніж і верещить: "Нема кому мене оборонити!.. Нема вже мужчин!.. Мужчину! Мужчину!.."

Вона так горлала, що чути було на весь двір, а пристав по-своєму зрозумів її зойки і сказав поліцейським: "От якої хвороби дістала бідна жінка!.. Нічого не вдієш, коли вона вже два роки живе нарізно з чоловіком".

Паткевич, як медик, помацав у баронеси пульс, сказав дати їй валер'янки і спокійнісінько вийшов. А тим часом в їх кімнаті слюсар узявся одбивати англійського замка.

Коли він уже скінчив своє діло й добре покалічив двері, Малеський раптом пригадав, що ключі від обох замків у нього в кишені.

Як тільки баронеса опам'яталась, адвокат почав намовляти її, щоб вона подала на Паткевича й Малеського до суду. Але Кшешовській уже так уприкрилось судитись, що вона вилаяла свого порадника й заприсяглася, що більше жодному студентові не найме кімнати, хоч би вона вік стояла пустою.

Потім, як мені розказували, вона, плачучи, просила Марушевича, щоб він умовив барона перепросити її і повернутись додому. "Я знаю, – хлипала вона, – що у нього вже не залишилось ні копійки грошей, що він не платить за квартиру і навіть харчується зі своїм лакеєм в борг. Але я все йому забуду і сплачу всі його борги, аби тільки він спам'ятався та повернувся додому. Без мужчини мені не справитись з таким домом... за якийсь рік я тут помру..."

– В усьому цьому я вбачаю кару господню, – закінчив Вірський, здмухуючи попіль з сигари. – А знаряддям цієї кари буде барон...

– Ну, а друга історія? – спитав я.

– Друга коротша, але зате цікавіша. Уявіть собі, що баронеса, сама баронеса Кшешовська, відвідала вчора пані Ставську.

– Ой, та що ви! – злякався я. – Це поганий знак.

– Зовсім ні, – відказав Вірський. – Баронеса прийшла до пані Ставської, істерично

розплакалась і мало не на колінах почала просити обох дам забути за той процес з лялькою, інакше вона не матиме спокою до смерті.

- І вони їй простили?

- Не тільки простили, а й розцілувалися з нею й навіть обіцяли випросити пробачення у Вокульського, якого баронеса дуже вихваляла.

- Ах, бодай же його!.. - аж крикнув я. - Нащо ж вони з нею говорили про Вокульського?.. Тепер не минути біди.

- Та що ви говорите, - заспокоював мене Вірський. - Вона покаялась за свої гріхи і безумовно виправиться.

Він пішов собі додому, бо вже було за північ. Я його не затримував, бо він трохи розчарував мене тим, що повірив у щирість каяття баронеси. А проте, хто її знає, може, вона й справді стала на чесну стежку?

Post scriptum. Я був певний, що Мак-Магонові пощастить зробити переворот на користь малого Наполеончика, і раптом сьогодні дізнаюся, що Мак-Магона скинули з посади, президентом республіки проголошено громадянина Греві, а молодий Наполеон поїхав на війну в якийсь Наталь, в Африку.

Нічого не вдієш, нехай хлопчик вчиться воювати. За якогось півроку він повернеться, вкритий славою, і французи самі почнуть тягнути його до себе, а ми тим часом одружимо Стаха з пані Геленою.

Бо я, коли вже берусь за що-небудь, то по-меттерніхівськи, і розумію, що воно й до чого.

Отже, хай живе Франція з Бонапартами, а Вокульський з пані Ставською!..

Розділ десятий

ДАМИ І ЖІНКИ

Цього року і на масницю, і тепер, у великий піст, фортуна третій чи четвертий раз усміхнулась сім'ї пана Ленцького.

В його домі було повно гостей, а в передпокій, як сніг, сипались візитні картки. І знову пан Томаш опинився в тому щасливому становищі, коли міг не тільки приймати у себе гостей, а й вибирати їх для себе.

- Мабуть, я вже скоро помру, - частенько казав він дочці, - проте маю принаймні ту втіху, що люди оцінили мене хоч перед смертю.

Панна Ізабелла слухала батька з усмішкою. Вона не хотіла розраджувати його, але була певна, що рої візитерів приходять у їх дім задля неї, а не задля батька.

Адже такий галантний кавалер, як пан Нівінський, танцював з нею, а не з батьком; пан Мальборг, зразок доброго тону й законодавець мод, розмовляв з нею, а не з батьком, а пан Шастальський, приятель обох уже згаданих осіб, почував себе

нешасним не через батька, а тільки через неї.

Пан Шастальський, не криючись, сказав їй про це, і хоч сам не був ні елегантним танцюристом, як пан Нівінський, ні законодавцем мод, як. пан Мальборг, проте був приятелем їх обох. Він недалеко від них жив, разом з ними їв, з ними замовляв собі англійські або французькі костюми, і літні дами, не знаходячи в ньому ніяких інших чеснот, називали його поетичною натурою.

Проте один дрібний факт, одна фраза змусила панну Ізабеллу шукати розгадку своїх успіхів у другому напрямку.

На одному з балів вона сказала панні Пантаркевичівні:

- Ніколи я ще так не веселилася в Варшаві, як цього року.

- Бо ти чарівна, - коротко відповіла панна Пантаркевичівна, затуляючись віялом, немов хотіла приховати мимовільний посміх.

- Панни "в таких літах" уміють бути цікавими, - озвалася на повен голос пані Упадальська, уроджена де Гінс, звертаючись до пані Вивротницької, уродженої Фертальської.

Рух віялом панни Пантаркевичівни і слівце пані Упадальської, уродженої де Гінс, вразили панну Ізабеллу.

Вона була достатньо розумна, щоб розібратися в ситуації, до того ж так яскраво підкреслений. "Що ж то за літа? - думала вона. - Двадцять п'ять років - ще не "ті літа"... Що вони балакають?"

Вона глянула вбік і побачила, як на неї пильно дивиться Вокульський. Вагаючись, чому приписати свої перемоги, "тим літам" чи Вокульському, вона... почала все більше думати про Вокульського.

Хто його знає, чи не він був мимовільним причинцем того захвату, який вона бачила круг себе?..

І вона почала міркувати.

Насамперед батько Нівінського вклав капітал у засновану Вокульським торговельну спілку, яка давала (що було відомо навіть панні Ізабеллі) великі прибутки. Далі пан Мальборг, який скінчив якусь технічну школу (чим він не хвалився), через Вокульського клопотався про посаду на залізниці (що він якнайпильніше приховував).

Він і справді одержав таку посаду, яка мала ту велику перевагу, що на ній не треба було працювати, але й страшну ваду - вона не давала трьох тисяч карбованців плати на рік. Пан Мальборг навіть образився за це на Вокульського, але, зважаючи на його великі зв'язки, обмежився тим, що вимовляв його прізвище з іронічною усмішкою.

У пана Шастальського не було ні капіталів у спілці, ні посади на залізниці. Але оскільки обидва його приятелі, панове Нівінський і Мальборг, мали до Вокульського претензій, то й він до нього мав претензію і, зітхаючи коло панни Ізабелли, казав:

- Є щасливі люди, котрі...

Хто ці "котрі", панна Ізабелла ніколи не могла дізнатись. Але щоразу, коли вимовлялось слово "котрі", на думку їй набігав Вокульський. Тоді вона стискала маленькі кулачки і мовила сама до себе: "Деспот... тиран...", хоч Вокульський не

виявляв найменшого нахилу до тиранії чи до деспотизму. Він лише придивлявся до неї й думав: "Ти це... чи не ти?.."

Часом, коли молоді й старі зальотники залицялися до неї, а очі її блищали, як діаманти або як зорі, по світлому небу його захвату пробігала темна хмарка й кидала йому на душу тінь якогось непевного сумніву. Але Вокульський на ці тіні заплющував очі. Панна Ізабелла була його життям, щастям, сонцем, якого не могли потьмарити якісь там перебіжні хмарки, до речі, ще, мабуть, і вигадані.

Інколи Вокульському спадав на думку Гейст, здичавілий мудрець, який виношував великі задуми і вказував йому іншу мету, ніж любов панни Ленцької. Але достатньо було одного погляду панни Ізабелли, щоб його згадки розвіялись, як сон. "Що мені людськість! – казав він сам собі, здвигаючи плечима. – За всю людськість, за все прийдешнє світу, за власне безсмертя... я не віддав би одного її поцілунку".

І коли він думав про той поцілунок, з ним діялося щось незвичайне. Воля його слабла, він відчував, що втрачає притомність, і, щоб повернути її, мусив знову бачити панну Ізабеллу в товаристві елегантів. Тільки чуючи її безтурботний сміх і невимушену розмову, бачачи її палкі погляди, якими вона обдаровувала панів Нівінського, Мальборга й Шастальського, йому на мить здавалося, що з-перед його очей спадає запона і відкриває йому якийсь інший світ і якусь іншу панну Ізабеллу. Тоді, невідомо відкіль, поставала перед ним його молодість, повна титанічних зусиль. Йому ввижалась його праця, завдяки якій він вибивався з злиднів, вчувався свист снарядів, що пролітали колись над його головою, потім бачив лабораторію Гейста, де зароджувались неймовірно важливі явища, і, дивлячись на панів Нівінського, Мальборга і Шастальського, думав: "Що я тут роблю? Чому я молюсь коло одного з ними вівтаря?"

Він готовий був розсміятись, але облуда знов опановувала його. І йому знову здавалось, що панна Ізабелла – та жінка, до ніг якої варто покласти таке життя, як його.

Як би там не було, а внаслідок необережного слівця пані Упадальської, уродженої де Гінс, в панні Ізабеллі почала народжуватись переміна на користь Вокульського.

Вона уважно стала прислухатись до розмов панів, які відвідували її батька, і виявила, що кожен з них має або капітал, який хоче вмістити у Вокульського "хоч би за п'ятнадцять відсотків", або родича, якого він хотів би куди-небудь влаштувати, або прагне познайомитись з Вокульським для якоїсь іншої мети. Щодо дам, то вони також або хотіли комусь протегувати, або мали дочок на відданні і навіть не таїлися, що хочуть відбити Вокульського у панни Ізабелли, або, якщо не були ще старі, то готові були вщасливити його самі.

– Ах, бути дружиною такого чоловіка! – казала Вивротницька, уроджена Фертальська.

– Хоч би навіть не дружиною! – з усміхом зауважила баронеса фон Плес, чоловік якої вже п'ять років був паралізований. "Тиран... деспот..." – повторювала панна Ізабелла, помічаючи, що цей знехтуваний нею купець привертає увагу й заздрість стількох людей.

Незважаючи на залишки зневаги та відрази, що тліли ще в її душі, вона мусила визнати, що цей похмурий чоловік достойніший і кращий на вроду, ніж маршалок, барон Дальський і навіть панове Нівінський, Мальборг і Пастальський.

Але найбільше вплинув на її рішення князь.

Той князь, на просьбу якого Вокульський в грудні минулого року не тільки не вважив баронесі Кшешовській десяти тисяч карбованців, але і в січні та лютому цього року не дав ні копійки на оптований князем притулок убогих. І князь на деякий час охолов до Вокульського.

Вокульський не виправдав його надій. Князь вважав і вірив, що має право так вважати, що така людина, як Вокульський, раз зазнавши його князівської ласки, повинна зректися не тільки власних смаків і мети, а навіть маєтку і свого "я". Вона повинна любити те, що любить князь, ненавидіти те, що він ненавидить, служити тільки його інтересам і догоджати тільки його уподобанням. Тим часом цей скоробагатько (хоч, безумовно, справжній шляхтич) не тільки й не думав бути князем, а що найгірше – просто відмовлявся виконувати його вимоги. "Різкий чоловік... корисливий... егоїст!.." – думав князь, все більше дивуючись з зухвальства скоробагатька.

Трапилось так, що пан Ленцький, що не міг уже приховати намірів Вокульського щодо його дочки, запитав думки князя про нього і попросив поради.

А князь, незважаючи на всілякі слабості, в основному був чесною людиною. Судячи про людей, він покладався не на власні уподобання, а на громадську думку. Тому він попросив пана Ленцького заждати два тижні, поки він "створить собі певну думку", а тому що у нього було різноманітне знайомство і щось подібне до власної поліції, то він дізнався багато цікавих речей.

Насамперед він зауважив, що шляхта хоч і кпить з Вокульського, називаючи його скоробагатьком та демократом, однак потай пишається ним:

– Видно, що наша кров, хоч і пристав до купців!

А коли треба було когось протиставити єврейським банкірам, шляхта насамперед вказувала на Вокульського.

Купці, а особливо фабриканти, ненавиділи Вокульського, але найтяжчим з обвинувачень, які вони йому закидали, було те, що "він шляхтич... великий пан... політик!..", а цього князь ні в якому разі не міг вважати за ваду.

Та найцікавіші відомості князь дістав від черниць. Були в Варшаві якийсь візник та його брат – залізничник на Варшавсько-Віденській залізниці, котрі благословляли Вокульського; були якісь студенти, котрі скрізь розказували, що Вокульський дає їм стипендію; були ремісники, яким він повлаштовував майстерні; були крамарі, яким Вокульський допоміг відкрити крамниці.

Була навіть (про що черниці говорили з побожним жахом і червоніючи) якась пропаща жінка, котру Вокульський вирятував із злиднів, віддав до черниць-магдалинок і таки зробив з неї чесну жінку, наскільки (додавали черниці) така жінка може бути

чесною.

Ці повідомлення не тільки здивували, а просто стурбували князя. Вокульський одразу виріс в його очах. Виявилось, що він має свою програму, навіть більше – провадить самостійну політику і користується великим впливом серед простого люду.

Отже, прийшовши у призначений строк до пана Ленцького, він вирішив побачитись також з панною Ізабеллою.

Він обняв її і сказав такі загадкові слова:

- Шановна кузинко! У тебе в руках незвичайний птах...

Отож тримай його міцно і бережи, щоб він ріс на благо нашої нещасній вітчизні...

Панна Ізабелла густо почервоніла: вона вгадала, що цей незвичайний птах – Вокульський. "Тиран... деспот..." – подумала.

І все-таки в стосунках її з Вокульським крига була зламана. Вона вже наважилась вийти за нього.

Одного дня, коли пан Ленцький трохи нездужав, а вона читала в своєму кабінеті, її повідомили, що в вітальні чекає Вонсовська. Панна Ізабелла одразу побігла туди й, крім пані Вонсовської, застала кузена Охоцького, чогось дуже похмурого.

Приятельки підкреслено чуло поцілувались, але Охоцький, який умів бачити не дивлячись, відчув, що або одна з них, або обидві чимось невдоволені, хоч і не дуже. "Невже через мене? – подумав він. – Треба поводитись трохи обережніше..."

- А, кузене, й ви тут? – сказала панна Ізабелла, подаючи йому руку. – Чого це ви такі смутні?

- А повинен би бути веселий, – озвалась пані Вонсовська, – бо цілу дорогу від банку аж до вас залицявся до мене, і не без успіху. На розі Алеї я дозволила йому розстебнути два гудзики на рукавичці й поцілувати в руку. Ой, Бельцю, якби ти знала, як він не вміє цілувати...

- Так? – вигукнув Охоцький, червоніючи, як буряк. – Ну, гаразд! Від сьогоднішнього дня ніколи не поцілую вас в руку... Клянусь!..

- Ще сьогодні до вечора поцілуєте мене в обидві, – відказала пані Вонсовська.

- Чи можу я засвідчити моє шанування панові Ленцькому? – церемонно промовив Охоцький і вийшов з вітальні.

- Ти його збентежила, – сказала панна Ізабелла.

- Нехай не залицяється, коли не вміє. В таких випадках незграбність – смертний гріх. Хіба ж не так?

- Коли ти приїхала?

- Вчора вранці, – відповіла пані Вонсовська. – Але мені треба було двічі побувати в банку, в магазині, навести вдома порядок. Зараз мене супроводить Охоцький, поки не знайду когось цікавішого. Може, ти мені кого-небудь відступиш? – додала вона промовисто.

- Знов на мене якийсь поговір? – сказала панна Ізабелла, червоніючи.

- Він дійшов до мене аж на село. Старський розповідав мені, не без ревностів, що ти й цього року, власне, як і завжди, була королевою балів. Шастальський нібито зовсім

ошалів.

- І обидва його такі самі нудні приятелі, - з усмішкою відповіла панна Ізабелла. -
Всі троє вони щовечора закохувалися в мене, і кожен освідчувався мені в такі години,
щоб не перешкоджати іншому, а потім усі троє ділилися своїми сердечними
таємницями. Ці панове все роблять спільно.

- А ти як до цього ставишся?

Панна Ізабелла здвинула плечима.

- Що ж тут питати?

- Я чула також, - казала далі пані Вонсовська, - що Вокульський освідчився...

Панна Ізабелла почала бавитись бантом на своїй сукні.

- Ну, вже й освідчився!.. Він освідчується стільки, скільки разів мене бачить: і
дивлячись на мене, і не дивлячись, і говорячи, й не говорячи... як усі вони...

- А ти?

- Поки що виконую свою програму.

- Можна дізнатись яку?

- Будь ласка, мені навіть потрібно, щоб вона не була таємницею. Насамперед ще у
пані Заславської на селі...

До речі, як вона там?

- Дуже погано, - відповіла пані Вонсовська. - Старський уже не виходить з її
кімнати, а нотаріус приїжджає майже щодня, тільки, здається, даремно... Ну, то як же
з програмою?

- Я ще в Заславку, - казала далі панна Ізабелла, - нагадувала про продаж магазину
(на цім слові вона дуже почервоніла), і він буде проданий не пізніше, як у червні.

- Чудесно. Що ж далі?

- Далі не знаю, що робити з тією торговельною спілкою. Він, звичайно, залишив би
її одразу, але я вагаюся. З спілкою можна мати дев'яносто тисяч карбованців доходу, а
без неї тільки тридцять, так що, сама розумієш, тут є чого вагатися.

- Я бачу, що ти починаєш розумітися на цифрах.

Панна Ізабелла погордливо махнула рукою.

- Ні, мабуть, я ніколи нічого в них не розумітиму. Але він мені про них тлумачить,
трохи батько... трохи тітка.

- І ти так просто й говориш з ним?

- Ні, звичайно... Але оскільки нам не годиться питати про все, то мусимо так
провадити розмову, щоб нам і без запитань усе розповідали. Хіба ти не розумієш?

- Звичайно, розумію. І що ж далі? - випитувала Вонсовська трохи нетерпляче.

- Остання умова - суто морального характеру. Я довідалась, що у нього нема ніякої
рідні, і це його величезна перевага перед іншими, а я поставила вимогу, що збережу всі
мої теперішні знайомства...

- І він покірливо погодився?

Панна Ізабелла трохи спогорда глянула на приятельку.

- А ти не вірила?

- Звичайно, вірила. Значить, Старський, Шастальський...

- Авжеж, Старський, Шастальський, князь, Мальборг... ну, всі, кого мені захочеться вибрати зараз або в майбутньому. А як же інакше?

- Цілком правильно. А ти не боїшся сцен ревнощів?

Панна Ізабелла засміялася.

- Я - і сцени! Ревнощі - і Вокульський! Ха-ха-ха!..

Нема такого чоловіка на світі, котрий насмілився б влаштувати мені сцену, а тим більше він. Ти не можеш собі уявити, як він мене божествить, який мені покірний...

А його безмежне довір'я, навіть зречення своєї особистості, якимось роззброює мене... І хто його знає, чи це одне не прив'яже мене до нього.

Пані Вонсовська ледве помітно прикусила губу.

- Ви будете дуже щасливі, принаймні... ти, - сказала вона, погамувавши зітхання. - Хоч...

- Ти вбачаєш якесь "хоч"? - з щирим здивуванням запитала панна Ізабелла.

- Я тобі щось скажу, - говорила пані Вонсовська незвичним для неї спокійним тоном. - Удова дуже любить Вокульського, як мені здається, добре його знає, хоч мені невідомо відкіля, і знаєш, що вона мені сказала одного разу?..

- Цікаво, - озвалась панна Ізабелла, все більше дивуючись.

- Вона сказала мені: "Я боюся, що Бельця зовсім не розуміє Вокульського. Мені здається, що вона з ним грається, а з ним гратися не можна. І ще мені здається, що вона запізно оцінить його..."

- Так вона сказала? - холодно промовила панна Ізабелла.

- Так! Кінець кінцем розкажу тобі все. Свою розмову вона закінчила словами, які мене дуже зворушили і здивували: "Згадаєш мої слова, Казю, що так буде, бо вмираючі бачать краще..."

- Невже вона так погано себе почуває?

- В усякому разі, недобре, - сухо закінчила пані Вонсовська, відчуваючи, що розмова починає рватися.

Настала хвилина мовчання, яку, на щастя, увійшовши, перервав Охоцький. Пані Вонсовська знов дуже сердечно попрощалася з панною Ізабеллою і, кинувши на свого супутника лукавий погляд, сказала:

- Ну, а тепер їдьмо до мене обідати.

Охоцький зробив незалежну міну, яка мала означати, що він не поїде з пані Вонсовською. Проте, нахмурившись ще більше, він узяв капелюха й вийшов слідом за нею.

Коли вони сіли в екіпаж, Охоцький одвернувся від пані Вонсовської і, дивлячись на вулицю, почав:

- Нехай би вже та Вельця кінчала з Вокульським так чи інак...

- Ви, напевне, хотіли б, аби скінчила "так", щоб залишитись другом дому? Але з цього нічого не вийде, - сказала пані Вонсовська.

- Я вас дуже прошу, пані... - обурено відказав Охоцький. - Це не моя спеціальність.

Залишаю це для Старського та таких, як він...

- То нащо вам потрібно, щоб Бельця швидше скінчила?

- Дуже потрібно! Я дав би голову до пня, що Вокульський знає якусь важливу наукову таємницю, але певний також, що він мені її не відкриє, поки перебуватиме в такій гарячці... Ах, оці мені жінки з їх бридким кокетством...

- А ваше не таке бридке? - спитала пані Вонсовська.

- Нам можна.

- Вам можна... Он ви який!.. - обурилась вона. - І це говорить передова людина, в вік емансипації!..

- Хай їй чорт, тій емансипації! - відказав Охоцький. - Добра мені емансипація! Ви хотіли б мати чоловічі й жіночі привілеї і ніяких обов'язків... Відчиняй їм двері, поступайся місцем, за яке заплатив, закохуйся в них, а вони...

- Бо ми - ваше щастя, - насмішувато відповіла пані Вонсовська.

- Яке там щастя!.. На сто мужчин припадає сто п'ять жінок, то чого тут дорожитись?

- Мабуть же, ваші поклонниці, покоївки, не дорожаться?

- Звичайно, ні! Але найнестерпніші - великосвітські дами і ресторанні служниці. Стільки домагань, примх!..

- Ви нахабнієте, пане Охоцький, - гордо промовила пані Вонсовська.

- Ну, то дозвольте поцілувати ручку, - відказав він і зараз же виконав свій намір.

- Прошу не цілувати в цю руку...

- Тоді в другу...

- А що, хіба я не казала, що ви ще до вечора поцілуєте мене в обидві руки?

- Ага, їй-богу, так!.. Не хочу я у вас обідати... Я тут вийду.

- Спинити екіпаж?

- Навіщо?

- Ну, ви ж хочете вийти...

- А от тут і не вийду... Нещасний я чоловік з такою дурною вдачею!

Вокульський приходив до Ленцьких що кілька днів і найчастіше заставав лише пана Томаша, який вітав його з батьківською ніжністю, а потім годин зо дві розказував про свої хвороби або про свої справи, делікатно даючи зрозуміти, що вже вважає його за члена своєї родини.

Панни Ізабелли, як звичайно, не бувало вдома: вона була у тітки-графині, у знайомих або в магазинах. Коли ж Вокульському щастило і він заставав її вдома, вони також говорили мало, та й то про незначні речі, бо вона завжди або збиралась куди-небудь з візитом, або приймала у себе.

Днів через два після відвідин Вонсовської Вокульський застав панну Ізабеллу вдома. Подаючи йому руку, яку він завжди, з побожністю поцілував, вона сказала:

- Ви чули, що Заславська дуже хвора?..

Вокульський занепокоївся.

- Бідна, славна бабуся... Якби я знав, що мій приїзд не налякає її, поїхав би... Чи

там за нею хто-небудь доглядає?

- Аякже, - відповіла панна Ізабелла. - Там коло неї барон і баронеса Дальські, - сказала вона з усміхом, - бо Евеліна вже вийшла за барона. Ну, там же Феля Яноцька і... Старський.

Вона трохи зашарілась і замовкла. "От наслідок моєї нетактовності, - подумав Вокульський. - Помітила, що той Старський мені не дуже подобається, і тепер бентежиться, як тільки про нього згадаєш. Як це підло з мого боку".

Він хотів сказати про Старського що-небудь хороше, але слова застрягли йому в горлі. Аби порушити ніякову мовчанку, спитав:

- Куди ви збираєтесь цього літа виїжджати?

- Не знаю. Тітка Гортензія трохи нездужає, то, може, поїдемо до неї в Краків. Але мушу признатись, що я з більшою охотою поїхала б у Швейцарію, якби це від мене залежало.

- А від кого ж?

- Від батька... А втім, я не знаю, що ще може статися, - відповіла вона, червоніючи і поглядаючи на Вокульського особливим, тільки їй властивим поглядом.

- Припустімо, все станеться так, як ви захочете, - сказав він, - то прийняли б ви мене в супутники?

- Якщо ви заслужите...

Вона сказала це таким тоном, що Вокульський втратив самовладання, хтозна вже котрий раз цього року.

- Чим я можу заслужити вашої ласки? - спитав він, беручи її за руку. - Хіба з жалю... Ні, тільки не жаль...

Це почуття однаково прикре і для того, хто дарує, і для того, хто приймає. Жалю я не хочу. Але подумайте, що я робитиму, коли так довго не бачитиму вас? Правда, ми й тепер бачимось рідко. Ви навіть уявити не можете, як повільно тягнеться час для того, хто жде. А поки ви в Варшаві, я кажу собі: "Побачу її завтра... післязавтра..." Нарешті, я можу в будь-яку хвилину побачити якщо не вас, то принаймні вашого батька, Миколая або хоч цей будинок... Ах, ви могли б зробити милосердний вчинок і одним словом розвіяти... не знаю, мої страждання чи марні мрії...

Ви, мабуть, знаєте приказку: найгірша правда краща за непевність.

- А якщо правда не найгірша?.. - спитала панна Ізабелла, не дивлячись йому в вічі.

В передпокої залунав дзвінок, і за хвилину Миколай подав візитні картки панів Ридзевського і Печарковського.

- Проси, - сказала панна Ізабелла.

До вітальні увійшли два елегантні молодики, з яких один відзначався дуже тонкою, шиєю і досить помітною лисиною, а другий - ласкаво-ніжним поглядом і делікатним голосом. Увійшли вони разом і стали поруч, тримаючи капелюші на одному рівні. Однаково уклонились, однаково сіли, однаково заклали ногу на ногу, після чого пан Ридзевський зосередився на тому, щоб утримати свою шию в вертикальному стані, а пан Печарковський став безупинно говорити.

Говорив про те, що зараз весь християнський світ з нагоди великого посту влаштовує раути, а перед великим постом була масниця, яка минула дуже весело, і що після великого посту настане найгірший час, коли невідомо, що робити. Потім він повідомив панну Ізабеллу, що протягом великого посту, крім раутів, відбуваються лекції, на яких можна дуже приємно провести час, якщо поруч сидять знайомі дами, і що найпишніші прийоми цього посту відбуваються у Жежуховських.

- Щось надзвичайне, щось оригінальне, скажу вам, пані! - розповідав він. - Вечеря, звісно, як звичайно: устриці, омари, риба, дичина... Але на десерт, для аматорів, знаєте що? Каша!.. Справжня каша!.. Як вона?..

- Грецька, - перший і останній раз озвався пан Ридзевський.

- Не грецька, а гречана. Це щось чудове, казкове!.. Кожне зерно виглядає так, ніби його готували окремо. Ми просто об'їдаємося нею - я, князь Келбик, граф Следзінський... Це щось незбагненне... Подається вона, звичайно, на срібних тарілках...

Панна Ізабелла з таким захватом дивилась на оповідача, так живо відповідала на кожну його фразу рухом, усмішкою або поглядом, що у Вокульського потемніло в очах.

Він устав і, попрощавшись з товариством, вийшов на вулицю. "Не розумію я цієї жінки! - думав він. - Коли вона є сама собою і з ким вона є сама собою?"

Але, пройшовши якусь сотню кроків по морозу, він охолов. "Кінець кінцем, - думав він, - що ж тут особливого? Вона змушена жити з людьми свого кола; а якщо з ними живе, то їй мусить слухати їхні дурні балачки. І чим вона винна, що прекрасна, як богиня, і що всі її божествлять? Але все-таки... як вона може терпіти таке товариство?... І який же я підлий чоловік - завжди мене посідають отакі думки..."

Щоразу після відвідин панни Ізабелли, коли його, як ті набридливі мухи, посідали сумніви, він рятувався роботою. Перевіряв рахунки, заучував англійські слова, читав книжки. А коли їй це не допомагало, йшов до пані Ставської, просиджував у неї вечір, і дивна річ - в її товаристві він знаходив якщо не цілковитий спокій, то принаймні заспокоєння.

Розмовляли вони про звичайні речі. Найчастіше вона розказувала про магазин Мілерової, про те, що справи там ідуть краще, бо публіка довідалась, що підприємство належить головним чином Вокульському. Потім повідомляла, що Гелюня стає слухнянішою, а якщо інколи їй почне пустувати, то бабуся лякає її, що розкаже панові Вокульському, і дитина одразу вгамовується. Потім нагадувала про пана Жецького, який буває у них часом, і казала, що їй вона, їй мати дуже люблять його, бо він розповідає їм багато подробиць з життя Вокульського. І що бабуся також любить пана Вірського, який просто захоплений паном Вокульським.

Вокульський дивився на неї здивовано. Спочатку йому здавалося, що це лестощі, і йому було неприємно. Але пані Ставська оповідала все з такою простотою, що поступово він почав вбачати в ній найпершого друга, який хоч і переоцінює його, але робить це з великою щирістю.

Він також помітив, що пані Ставська ніколи не приділяла собі багато уваги. Після роботи бавилася з Гелюнею, допомагала матері, трохи служниці їй багатьом чужим

людям, переважно бідакам, які нічим не могли їй віддячити.

Якщо ж не було й цих турбот, вона відчиняла клітку канарки, щоб підлити їй води або підсипати зерна. "Ангельське серце", – думав Вокульський. А одного разу ввечері сказав їй:

– Знаєте, про що я думаю, коли дивлюсь на вас?

Вона злякано глянула на нього.

– Мені здається, що якби ви доторкнулись до тяжко пораненої людини, то вона не тільки перестала б відчувати біль, а й рани її загоїлися б.

– Ви, думаєте, що я чарівниця? – спитала вона, дуже збентежена.

– Ні, мені здається, що ви схожі на святу.

– Пан Вокульський правду каже, – підтвердила пані Місевичова.

Пані Ставська стала сміятись.

– О, я – і свята!.. – відказала вона. – Якби хто-небудь міг заглянути в моє серце, то побачив би, якого я варта осуду... Але тепер мені однаково!.. – закінчила вона з розпачем у голосі.

Пані Місевичова непомітно перехрестилась. Вокульський не звернув на це уваги.

Він думав про іншу.

Ставська не могла визначити своїх почуттів до Вокульського. Вона вже кілька років знала його в обличчя, навіть уважала досить гарним, але ставилась до нього цілком байдуже. Потім Вокульський зник з Варшави, розійшлась чутка, що він поїхав у Болгарію, а пізніше – що нажив велике багатство. Про нього багато говорили, і Ставська почала цікавитись ним як предметом загальної уваги. Коли ж один із знайомих сказав про Вокульського, що він – "людина диявольської енергії", їй сподобався цей вираз, і вона вирішила ближче придивитись до Вокульського.

З цією метою вона не раз заходила в його магазин. Кілька разів вона взагалі не заставала його, раз побачила здалека, а раз перемовилася з ним кількома словами, і тоді він справив на неї сильне враження. Її вразив контраст між словами "людина диявольської енергії" і тим, як він тримався; в ньому не було нічого "диявольського", навпаки – він був спокійний і смутний. І ще вона помітила одну річ: очі в нього були великі і мрійні, таки мрійні... "Прекрасна людина!" – подумала вона.

Одного разу влітку вона зустрілася з ним у воротах того дому, де тоді жила. Вокульський подивився на неї з цікавістю, а вона почервоніла, як півонія. Вона сердилась на себе за той сором і рум'янець і довгий час в душі докоряла Вокульському за те, що він з такою цікавістю подивився на неї.

З того часу вона не могла погамувати збентеження, коли при ній згадували ім'я Вокульського; вона відчувала якесь невдоволення, тільки не могла збагнути – ним чи собою.

Швидше собою, бо пані Ставська ніколи нікого не винуватила. До того ж, чим він винен, що вона така смішна й ні з того, ні з сього соромиться?

Коли Вокульський купив будинок, в якому вона жила, і Жецький з його відома зменшив їм плату за квартиру (хоч їй усі говорили, що багатий домовласник не тільки

може, а й повинен зменшувати плату), вона відчула до Вокульського вдячність. Ця вдячність поступово змінилася захопленням, коли до них почав заходити Жецький і розказувати багато подробиць з життя свого Стаха.

- Це незвичайна людина! - казала їй не раз мати.

Ставська слухала й мовчала, але поступово дійшла переконання, що Вокульський найнезвичайніша людина в світі.

Коли Вокульський повернувся з Парижа, Жецький частіше став навідуватись до Ставської та все одвертіше з нею говорити. Він розказував, звичайно, під величезним секретом, що Вокульський закоханий в панну Ленцьку, але він, Жецький, цього не схвалює. У пані Ставської потроху почала зароджуватись ворожість до панни Ленцької і співчуття до Вокульського. Вже тоді у неї зринула хвилева думка, що Вокульський, мабуть, дуже нещасний і що добре зробив би той, хто визволив би його з сільця кокетки.

Потім на Ставську спало одразу два нещастя: судова справа про ляльку і втрата заробітку. Вокульський не тільки не відмовився від знайомства з нею, як могли б зробити інші на його місці, але ще й добився її виправдання в суді та дав вигідну роботу в магазині.

Тоді Ставська призналась собі, що цей чоловік став їй близький і дорогий не менше, ніж мати й Гелюня.

Відтоді для неї почалося дивне життя. Хто б до них не приходив, неодмінно починав говорити про Вокульського - прямо або натяками. Пані Денова, пані Колерова і пані Радзінська доводили їй, що Вокульський найкраща пара в Варшаві; мати натякала, що Людвічок уже помер, а якби й був живий, то не заслуговує на пам'ять. Нарешті, пан Жецький щоразу, коли бував у них, розказував, що Вокульський нещасний, що його треба рятувати і що зробити це може тільки вона.

- Яким способом? - запитала вона, сама добре не розуміючи, що каже.

- Покохайте його, то знайдеться й спосіб, - відказав Жецький.

Вона нічого не відповіла, але в душі дорікала собі, що не може покохати Вокульського, хоч би й хотіла. Серце її вже висохло, та, зрештою, вона й не певна, чи є в неї серце. Правда, і в магазині, і вдома вона весь час думала про Вокульського, ждала його відвідин, а коли він не приходив, була сумна й роздратована. Він часто їй снівся, але ж то не любов! Любити вона вже не здатна. Якщо казати правду, то вона вже й чоловіка перестала любити. Їй здавалось, що спогади про нього - як те дерево восени, коли з нього обсіплеться листя й залишиться тільки голий чорний стовбур. "Де вже мені до кохання! - думала вона. - В мені вже давно погас запал".

А Жецький тим часом невпинно виконував свій хитрий план. Спочатку він казав їй, що панна Ленцька занапастить Вокульського, потім, що тільки інша жінка могла б розвіяти те наслання; далі повідомив, що Вокульський у її товаристві стає набагато спокійніший, і, нарешті (але про це він ніби догадувався), що Вокульський починає її любити.

Від таких розмов пані Ставська худла, блідла й навіть починала тривожитись. Її

опанувала одна думка: що вона відповість, коли Вокульський освідчиться їй в коханні?..

Правда, серце її давно вже завмерло, але чи наважиться вона відштовхнути його і сказати, що він їй байдужий?

І чи могла вона бути до нього байдужою – не тому, що багато чим, йому завдячувала, а тому, що він був нещасний і любив її. "Яка жінка, – думала вона, – не змилосяердилась би над таким глибоко пораненим і таким тихим страждаючим серцем?"

Затоплена внутрішньою боротьбою та сумнівами, про які їй нікому було навіть розказати, пані Ставська не помітила зміни в поведінці пані Мілерової, не зауважила її усмішок та натяків.

– Як там поживає пан Вокульський? – частенько питала її купчиха. – О, сьогодні ви чогось бліда... Пан Вокульський не повинен би дозволяти вам стільки працювати...

Одного разу, десь у другій половині березня, повернувшись додому, пані Ставська застала матір заплаканою.

– Що це означає, мамо? Що сталося? – спитала вона.

– Нічого, нічого, моя дитино... Нащо труїти тобі життя плітками!.. Господи милостивий, які ж бо є підлі люди!

– Ти, мабуть, одержала анонімного листа? Я майже щодня одержую такі листи, в яких мене називають коханкою Вокульського. Ну, то й що ж? Догадуюсь, що це робота пані Кшешовської, і кидаю їх у піч.

– Нічого, нічого, моя дитино... Якби тільки листи... Але були у мене сьогодні шановна Денова з Радзінською і... Але нащо я маю труїти тобі життя!.. Вони кажуть (і нібито про це говорить все місто), що ти замість магазину ходиш до Вокульського...

Вперше в житті в пані Ставській прокинулась левиця.

Очі її заблищали. Підвівши голову, вона твердо сказала:

– А якби й так, то що?..

– Бійся бога, що ти говориш?.. – крикнула мати, плеснувши в долоні.

– Ну, а якби справді? – повторила пані Ставська.

– А чоловік?

– Де ж він? А втім, нехай уб'є мене...

– А дочка?.. А Гелюня?.. – прошепотіла стара.

– Не будемо говорити про Гелюню, тільки про мене...

– Гелено, дитино моя... але ж ти не стала його...

– Коханкою?.. Ще ні, бо він цього не зажадав. Яке мені діло до пані Денової чи Радзінської, та й до чоловіка, який мене покинув... Я не знаю, що зі мною діється...

Але знаю одне – він заволодів моєю душею.

– Але ж будь розсудлива... Хоч...

– Буду, поки стане сили... Але мені байдуже до суспільства, яке прирікає двох людей на муки лише за те, що вони одне одного люблять. Ненавидіти можна, – додала вона з гіркою усмішкою, – красти, вбивати – все, все можна, тільки не можна любити... Ах, мамо, коли я не маю рації, то чому ж Ісус Христос не казав людям: "Будьте

розсудливі", а казав: "Любіть одне одного"?

Пані Місевичова мовчала, вражена вибухом, якого ніколи не сподівалась. Їй здавалось, що небо завалилось, коли з вуст цієї тихої голубки посипались слова, яких вона не чула, не читала, які їй самій не спадали на думку навіть під час тифозної гарячки.

Другого дня у неї був Жецький; він прийшов чимось заклопотаний, а коли стара розповіла йому про все, пішов додому зовсім пригноблений.

Бо якраз сьогодні опівдні трапився такий випадок.

В магазин до Шлангбаума прийшов... Марушевич і розмовляв з ним з годину. Інші продавці, почувши, що Шлангбаум має купувати магазин, одразу змінили до нього ставлення. Але Ігнац вирішив триматись незалежно і, як тільки Марушевич вийшов, одразу запитав:

- Пане Шлангбаум, які це у вас справи з отим негідником?

Але Шлангбаум уже набрався пихи і, випнувши нижню губу, відповів:

- Марушевич хоче позичити для барона грошей, а для себе хотів би якоїсь посади, бо в місті вже подейкують, що Вокульський передає мені свою торговельну спілку. Марушевич обіцяє мені, що барон з баронесою за те відвідуватимуть мій дім...

- І ви прийматимете таку відьму? - спитав Жецький.

- А чому б ні?.. Барон ходитиме до мене, а баронеса - до моєї жінки. В душі я демократ, але що я вдію з дурними людьми, коли, на їхню думку, вітальня з баронами та графами виглядає краще, ніж без них? Чого тільки не зробиш для зв'язків, пане Жецький.

- Поздоровляю.

- Ага, це ще не все... - додав Шлангбаум. - Марушевич казав, ніби по місту ходить чутка, що Стась узяв на утримання ту... як її... Ставську... Це правда, пане Жецький?

Старий продавець плюнув йому під ноги й повернувся до своєї конторки.

Надвечір він зайшов до пані Місевичової, щоб порадитись, і тут довідався від неї, що пані Ставська тільки тому не є коханкою Вокульського, що він цього не зажадав.

Жецький пішов від пані Місевичової зовсім збентежений. "Ну й нехай би була його коханкою, - казав він сам собі. - Подумаєш!.. Хіба мало поважних дам заводять шури-мури, та ще й з усякою поганню... Гірше те, що Вокульський зовсім про неї не думає. От у чому біда! Треба щось робити".

Але сам він не міг нічого вигадати і пішов за порадою до доктора Шумана.

Розділ одинадцятий

ЯКИМ ЧИНОМ ВІДКРИВАЮТЬСЯ ОЧІ

Доктор сидів біля лампи з зеленим абажуром і уважно переглядав купу якихось

паперів.

- Що це, пане докторе, - спитав Жецький, - знов працюєте над волоссям?.. Ого, скільки цифр! Немов магазинні рахунки.

- Бо це таки й є рахунки з вашого магазину та з вашої торговельної спілки, - відказав Шуман.

- А відкіля вони у вас?

- А ось відкіля. Шлангбаум умовляє мене доручити йому мій капітал. А оскільки я вважаю, що краще мати шість тисяч річного прибутку, ніж чотири; то я й вирішив вислухати його пропозицію. Але я не люблю нічого робити наосліп, тому зажадав цифр. Ну, як я бачу, ми з ним договоримось.

Жецький був вражений.

- Ніколи б не подумав, - сказав він, - що ви зацікавитесь такими справами.

- Не цікавився, бо був дурний, - відказав доктор, здвигаючи плечима, - Вокульський на моїх очах нажив багатство. Шлангбаум наживає зараз, а я сиджу каменем на своїх мізерних копійках - і ні з місця. Хто не йде вперед, той відстає.

- Але наживати гроші - це не ваша спеціальність!

- Чому не моя? Не кожен може бути поетом або героєм, але кожен потребує грошей, - заперечив Шуман. - Гроші - це комора найблагороднішої сили в природі, сили людської праці. Це Сезам, перед яким відкриваються всі двері, чарівна скатерка, на якій завжди можна знайти обід, лампа Алладіна, яку треба тільки потерти - і матимеш усе, чого зажадаєш. Чарівні сади, розкішні замки, прекрасних королівен, вірних слуг і готових на самопожертву друзів - все це дістанеш за гроші.

Жецький прикусив губу.

- Не завжди ви були такої думки, - сказав він.

- Tempora mutantur et nos mutamur in illis^[128], - спокійно відповів доктор. - Я десять років змарнував на вивчення волосся, витратив тисячу карбованців на видання брошури на сто сторінок і... ніяка собака не поцікавилась ні мною, ні брошурою. Що ж, спробую наступні десять років присвятити грошовим операціям і наперед певний, що мене любитимуть і поважатимуть. От тільки треба відкрити прийоми та завести екіпаж...

Вони трохи помовчали, не дивлячись один на одного.

Шуман був похмурий, Жецький збентежений.

- Я хотів би, - нарешті озвався він, - трохи поговорити з вами про Стаха...

Доктор нетерпляче одсунув від себе папери.

- А чим я йому поможу, - буркнув він. - Це мрійник, якого ніколи не можна вилікувати. Він фатально простує до матеріального й морального занепаду, як і всі ви з вашою системою.

- З якою системою?

- З вашою польською системою.

- А чим ви її заміните?

- Нашою, єврейською.

Жецький аж підскочив на стільці.

- Ще місяць тому ви називали євреїв пархатими?..

- Бо вони таки пархаті. Але система їхня досконала: вона тріумфує, тоді як ваша банкрутує.

- В чому ж вона полягає, та нова система?

- В розумних головах, які вийшли з єврейського середовища й досягли вершин цивілізації. Візьміть Гейне, Берне, Лассалю, Маркса, Ротшільда, Блейхредера - оце і є нові шляхи світу. Їх утворювали євреї - упосліджені й гнані, але терплячі й геніальні.

Жецький протер очі; йому здавалось, що все це - сон.

Нарешті він сказав:

- Вибачте, пане докторе, але... чи ви, бува, не насміхаєтесь з мене?.. Півроку тому я чув від вас зовсім інші речі...

- Півроку тому, - роздратовано відповів Шуман, - ви чули протест проти старих порядків, а сьогодні чуєте нову програму. Людина - не устриця, яка так приростає до своєї скелі, що її треба відколупувати ножем. Людина дивиться навколо себе, думає, зважає і в результаті відкидає старі, помилкові уявлення, впевнившись, що вони помилкові. Але цього не розумієте ні ви, ні Вокульський. Всі ви банкрутуєте, всі... Це ще щастя, що вам на зміну йдуть нові сили.

- Нічогісінько не розумію.

- Зараз зрозумієте, - все більше гарячкував доктор. - Візьміть, наприклад, родину Ленцьких. Що вони робили? Розтринькували свої багатства: розтринькував дід, батько і сип, у якого кінець кінцем залишилось тридцять тисяч, врятованих завдяки Вокульському, і красуня дочка для поповнення недостаті. А що в той час робили Шлангбауми? Гроші робили. Збирав їх дід і батько, отож сьогодні син, недавно ще скромний продавець у чужому магазині, за рік буде верховодою в нашій торгівлі. І вони це розуміють, бо старий Шлангбаум ще в січні написав таку шараду:

Перше - по-німецьки змія,

Друге - рослина зветься,

Ціле - догори пнеться,

- і зараз же пояснив мені, що це - "шланг-баум"^[129]. Шарада поганенька, але робота добра! - сміючись, закінчив доктор.

Жецький похилив голову, а Шуман говорив далі:

- Візьміть князя: що він робить? Зітхає за "тією нещасною вітчизною", та й усе. А барон Кшешовський?

Прагне видобути якнайбільше грошей від жінки. А барон Дальський? Труситься від страху, коли б його не зрадила дружина. Пан Марушевич нишпорить скрізь, де б позичити, а як не може позичити, то хоч вициганити; а пан Старський не відходить від умираючої бабусі, щоб підсунути їй складений на його користь заповіт.

Інші, великі й малі пани, передчуваючи, що все підприємство Вокульського перейде

до Шлангбаума, вже складають йому візити. Не знають, бідолахи, що він зменшить їм прибутки щонайменше на п'ять відсотків. Найрозумніший з них, Охоцький, замість заробити на своїй електричній лампі, носиться з думкою про літаючі машини. Авжеж!.. Мені здається, що він уже кілька днів радиться про них з Вокульським. Свій свояка вгадає здалека: а вони ж обидва мрійники...

- Ну, пане докторе, вже Стахові ви нічого не можете закинути, - нетерпляче перебив його Жецький.

- Нічого, крім того, що він усе життя не пильнував одного діла, а ганяв за примарами. Бувши продавцем, хотів стати вченим, а почавши вчитись, став націлятися на героя. Він і багатство нажив не через те, що був купцем, а через те, що ошалів за панною Ленцькою; а сьогодні, коли вже досягає її (а це ще, казала Настя, як удасться!), починає радитись з Охоцьким... Слово честі, не розумію: про що фінансист може розмовляти з таким Охоцьким?.. Сновиди!..

Жецький щипав себе за ногу, щоб не наговорити докторові прикрих слів.

- Майте на увазі, - сказав він через деякий час, - я прийшов до вас у справі не тільки Вокульського, а й жінки, жінки, пане докторе, а проти них ви, мабуть, нічого лихого не скажете.

- Ваші жінки не кращі за ваших чоловіків. Через десять років Вокульський міг би стати мільйонером і могутньою силою в країні. Але, зв'язавши свою долю з панною Ленцькою, він продав магазин, який давав прекрасні прибутки, залишить не гіршу від магазину Спілку, а потім процвиндрить багатство. Або взяти Охоцького... Інший на його місці вже давно працював би над електричним освітленням, коли вже йому пощастило зробити винахід, а він гуляє по Варшаві з гарненькою пані Вонсовською, для якої добрий танцюрист важить більше, ніж найздібніший винахідник.

Єврей зробив би інакше. Якби був електротехніком, то знайшов би собі жінку, яка сиділа б з ним в лабораторії або торгувала б електричними приладами. А якби був фінансистом, як Вокульський, то не закохувався б наосліп, а шукав би багату жінку. Зрештою, міг би взяти й убогу красуню, але тоді мусив би мати зиск з її краси. Вона влаштовувала б світські прийоми, зваблювала б гостей, усміхалася б до багатих, кокетувала б з можновладними, словом, усіма способами підтримувала б інтереси фірми, замість їх губити.

- Півроку тому ви й про це говорили інакше, - зауважив Жецький.

- Не півроку, а десять років тому. Тоді я навіть труївся після смерті нареченої, але це тільки зайвий аргумент дроти вашої системи. Тепер мене аж дрижаки беруть, як згадаю, що міг або загинути ні за цапову душу, або одружитися з жінкою, яка мене розорила б.

Жецький устав.

- Значить, тепер, - сказав він, - вашим ідеалом є Шлангбаум?

- Ідеалом ні, але він ділова людина.

- Яка виносить з магазину рахунки...

- Він має на це право. Однаково з липня він там буде хазяїном.

- А поки що деморалізує колег, своїх майбутніх службовців?..

- Він їх усіх повиганяє!..

- І цей ваш ідеал, коли просив Стаха прийняти його на роботу, то вже тоді, мабуть, думав про те, щоб загарбати наш магазин?

- Він не загарбує, а купує! - закричав доктор. - Може б, ви хотіли, щоб не знайшлось покупця і щоб магазин занепав?.. І хто з вас розумніший: ви, що проробили десятки років і нічого не маєте, чи він, що за один рік здобув таку фортецю, до речі, нікого не скривдивши і заплативши Вокульському готівкою?..

- Може, й ваша правда, але мені воно якось не до душі, - буркнув Жецький, хитаючи головою.

- Не до душі, бо ви належите до тих, хто вважає, ніби людина, як камінь, мусить обростати мохом, не зрушуючи з місця. Як на вас, то Шлангбауми цілий вік повинні залишатися продавцями, Вокульські - хазяями, а Ленцькі - ясновельможними. Ні, шановний добродію! Суспільство - як той окріп: що вчора було внизу, сьогодні вилітає нагору...

- А завтра знов падає вниз, - закінчив Жецький. - На добраніч, пане докторе.

Шуман потиснув йому руку.

- Ви сердитесь на мене?

- Ні, тільки... не можу погодитись з плазуванням перед грішми.

- Це перехідний стан.

- А відкіля ви знаєте, що мрійництво Вокульських або Охоцьких не такий самий перехідний стан? Літаюча машина зараз здається чимось неймовірним, але тільки здається; я дещо розумію в її вартості, бо Стах роками розказував мені про неї. І якби, припустімо, Охоцькому пощастило її збудувати, то подумайте самі - що було б вартніше для людськості: спритність Шлангбаума чи мрійництва Вокульських та Охоцьких?..

- Говорила-балакала, - перебив його Шуман. - Я рже на те свято не встигну.

- Але якби встигли, то, мабуть, довелося б третій раз змінювати програму.

Доктор засміявся.

- Ну, гаразд, - сказав він. - То яку ж ви мали до мене справу?

- Та про ту бідолашну Ставську... Вона таки закохалася в Стаха.

- Ну от!.. Такими справами ви могли б уже мене не турбувати, - скривився доктор. - В той час, коли одні багатіють, а другі банкрутують, ви морочите мені голову любовними історіями якоїсь пані Ставської. Не треба було брати на себе роль свата...

Жецький вийшов від доктора такий зажурений, що навіть не звернув уваги на нетактовність його останніх слів.

Аж на вулиці він опам'ятався й розсердився на Шумана.

- Оце вона така єврейська дружба! - буркнув він.

Великий піст минув не так нудно, як побоювались у вищому товаристві.

По-перше, доля потурбувалась про сильну повідь на Віслі, що дало привід для влаштування публічного концерту й кількох приватних вечорів з музикою і декламацією на користь потерпілих від поводи. Потім в серії публічних лекцій,

влаштованих Товариством землеробських колоній, виступив один краков'янин, надія аристократичної партії, на доповідь якого зібралась вишукана публіка. Потім, коли від поводи потерпіло місто Сегед, проведено було знов збір пожертв, який дав, правда, мало грошей, зате викликав велике пожвавлення в салонах. В домі графині було навіть зіграно три аматорські вистави – дві французькою і одна англійською мовами.

В усіх цих філантропічних заходах панна Ізабелла брала активну участь. Вона бувала на концертах, вручала букет ученому краков'янинові, виступала в живих картинах в ролі милосердного ангела і грала у п'єсі Мюссе "З коханням не жартують".

Панове Нівінський, Мальборг, Ридзевський і Печарковський засипали її квітами, а пан Шастальський признався кільком дамам, що, мабуть, цього року вкоротить собі віку.

Звістка про задумане самогубство розійшлась по місту, і пан Шастальський став героєм раутів, а панна Ізабелла дістала наймення "жорстокої". Коли чоловіки сідали грати в віст, дами певного віку знаходили найвищу втіху в тому, щоб з допомогою хитромудрих маневрів звести панну Ізабеллу з Шастальським. З невимовним співчуттям через лорнети спостерігали вони страждання молодика – це майже заміняло їм спектакль. Вони тільки гнівались на панну Ізабеллу за те, що вона, розуміючи свою перевагу, кожним рухом і кожним поглядом ніби казала: "Дивіться, це він мене так любить, це він через мене так страждає!.."

Вокульський часом бував у тих товариствах, бачив скеровані на Шастальського й панну Ізабеллу лорнети, чув зауваження, що дзижчали йому коло вух, як оси, але нічого не розумів. Коли дами довідались, що він має серйозні наміри, вони перестали ним цікавитись.

– Нещаслива любов хвилює набагато більше, – якось шепнула панна Жежуховська пані Вонсовській.

– Хто його знає, де тут нещаслива і навіть трагічна любов!.. – відповіла пані Вонсовська, дивлячись на Вокульського.

За чверть години, панна Жежуховська попросила, щоб її познайомили з Вокульським, а ще за чверть години сказала йому (спустивши при цьому очі), що, на її думку, найблагородніша роль жінки – лікувати поранене, зболіле від мовчазного страждання серце.

Одного разу, наприкінці березня, прийшовши до панни Ізабелли, Вокульський застав її в чудовому настрої.

– Прекрасна новина! – вигукнула вона, незвичайно привітно вітаючись з ним. – Ви знаєте, що в Варшаву приїхав знаменитий скрипаль Молінарі? Молінарі? – повторив Вокульський. – Ага, я бачив його в Парижі.

– І ви з такою байдужістю про нього говорите? – здивувалась панна Ізабелла. – Невже його гра вам не сподобалась?

– Мушу вам признатись, що я навіть не дуже уважно слухав...

– Це неможливо!.. Ні, ви, мабуть, його не чули... Пан Шастальський каже (але він завжди перебільшує), що, тільки слухаючи Молінарі, він міг би вмерти без жалю.

Пані Вивротцицька захоплена ним, а, пані Жежуховська має влаштувати на його честь раут.

- Наскільки мені здається, це досить посередній скрипаль.

- Та що ви!.. Пан Ридзевський і пан Печарковський мали нагоду бачити у нього цілий альбом рецензій. Пан Печарковський каже, що Молінарі той альбом подарували шанувальники. Отже, всі європейські рецензенти називають його геніальним.

Вокульський похитав головою.

- Я бачив його в залі, де найдорожче місце коштувало два франки.

- Це неможливо, то, мабуть, був не він... Він одержав орден від папи, від персидського шаха, він має титул...

Посередні скрипалі таких нагород не здобувають.

Вокульський з захопленням вдивлявся в розчервоніле обличчя і блискучі очі панни Ізабелли. Це були такі бильні аргументи, що він узяв під сумнів власну пам'ять і відповів:

- Можливо.

Проте панну Ізабеллу прикро вразила його байдужість до мистецтва. Вона спохмурніла й до кінця дня була з Вокульським досить холодна. "Дурний я! - думав він, виходячи. - Завжди я вирвуся з чимось таким, що її дратує. Якщо вона меломанка, то моя думка про Молінарі може здатись їй блюзнірством".

Весь наступний день він гірко докоряв собі за нерозуміння мистецтва, примітивність, безтактність і навіть недостатню пошану до панни Ізабелли. "Безумовно, - думав він, - талановитішим скрипалем є той, який справив враження на неї, аніж той, який сподобався б мені. Треба бути нахабою, щоб з таким апломбом висловлювати свою думку, тим більше, що я, мабуть, не зміг оцінити його гру..."

Йому було дуже соромно.

На третій день він одержав від панни Ізабелли коротеньку записку: "Шановний добродію, - писала вона, - ви повинні допомогти мені познайомитись з Молінарі, тільки неодмінно, неодмінно... Я обіцяла тітці, що умовлю його грати у неї на користь її притулку; ви ж розумієте, як це для мене важливо".

В першу хвилину Вокульському здавалося, що досягнутись до геніального скрипаля - це буде найтрудніше з усіх завдань, які йому доводилось досі виконувати. На щастя, він згадав про одного знайомого музиканта, який встиг уже познайомитись з Молінарі й ходив за ним, мов тінь.

Коли Вокульський розказав музикантові про свій намір, той спочатку широко розкрив очі, потім нахмурих брови, довго думав і, нарешті, сказав:

- О, це трудна, дуже грудна справа, але для вас я постараюся. Тільки мені доведеться його підготувати. Знаєте, як ми зробимо? Зайдіть завтра о першій годині дня в готель, я буду у нього снідати. Непомітно викличте мене через слугу, а я вже якось зроблю так, щоб він вас прийняв.

Ця обережність і тон музиканта неприємно вразили Вокульського, проте в призначену годину він прийшов у готель.

- Пан Молінарі вдома? - спитав він швейцара.

Знайомий швейцар послав свого помічника нагору, а сам став розважати Вокульського розмовою:

- Скажу вам, ваша вельможність, відколи з'явився цей італієць, у нас в готелі повно людей!.. Приходять пани юрбами, наче до чудотворної ікони, а надто жінки...

- Аж так?

- А так, вельможний пане. Вона спочатку надсилає листа, потім букет, а далі з'являється сама під вуалькою і думає, що її ніхто не впізнає... Повірите, всі слуги сміються!.. А він не кожному приймає, хоч деякі давали його лакеєві по три карбованці. Але часом, як розвеселиться, то бере собі ще два номери в обох кінцях коридора і в кожному іншу розважає... Такий, чортяка, заядлий.

Вокульський глянув на годинник. Минуло вже хвилин з десять. Він попрощався з швейцаром і пішов сходами вгору, відчуючи, як у ньому закипає гнів. "Ну й пройдисвіт! - думав він. - Та й, риночки теж хороші...".

По дорозі зустрів його захеканий помічник швейцара.

- Пан Молінарі, - мовив він, - просив вас трошечки зачекати...

Вокульський хотів був схопити його за комір, але стримався і повернув наниз.

- Ви йдете, ясний пане?.. А що ж мені сказати панові Молінарі?

- Скажи йому, нехай мене... Розумієш?

- Скажу, пане, але він не зрозуміє, - відповів задоволений лакей, а підбігши до швейцара, сказав: - Знайшовся хоч один пан, який зрозумів, що воно за цяця, оцей собацюра італієць... От гицель! Носа дере, а гривеника поки дасть на чай, то тричі його обнюхає... Сука його народила, таку потвору. Гниляк... плутосвіт... пройда!..

На мить Вокульський відчув роздратовання проти панни Ізабелли. Як можна захоплюватись людиною, з якої глумиться навіть готельна служба! Як можна ставати в ряд його поклонниць! Нарешті, чи варто було змушувати його добиватися знайомства з таким блазнем!..

Проте він скоро охолов. Йому спало на думку, що панна Ізабелла, не знаючи Молінарі, тільки піддається загальному впливові його репутації. "Познайомиться з ним та й охолоне, - подумав він. - Тільки я вже не буду їм посередником".

Повернувшись додому, Вокульський застав у себе Венгелека, який уже годину його ждав.

Хлопець виглядав зовсім як варшав'янин, але трохи схуд.

- Ти схуд і зблід, - сказав Вокульський, придивившись до нього. - Гуляєш чи що?

- Ні, пане, тільки десять день прохворів. Щось у мене вискіпалось на шиї таке паскудне, що дохтор мусив різати.

Але з учорашнього дня я вже на роботі.

- Тобі потрібні гроші?

- Ні, пане. Я тільки хотів поговорити про те, як би повернутись до Заслава.

- Що, вже кортить? А чого ж ти навчився?

- Ого! Я і слюсарство знаю... і трохи столярство... Кошки навчився теж гарні

плести й розмальовувати. Ну, а якби довелося фарбами малювати, то теж...

Кажучи все це, він кланявся, червонів і м'яв в руках шапку.

- Гаразд, - трохи подумавши, сказав Вокульський. - На інструмент дістанеш шістсот карбованців. Вистачить?.. А коли ти думаєш повертатись?

Хлопець ще більш почервонів і поцілував Вокульського в руку.

- Я б, перепрошую пана, хотів оженитись... Тільки не знаю...

Він почухав потилицю.

- З ким же?

- З тією панною Маріанною, що живе у хурмана Висоцького. Я теж живу в тому домі, тільки нагорі. "Він хоче одружитися з моєю магдалинкою?" - подумав Вокульський. Пройшовся по кімнаті і сказав:

- А ти добре знаєш панну Маріанну?

- А чого ж не знати? Ми щодня бачимося тричі, а неділями то й цілий день або я сиджу в неї, або ми обоє у Висоцьких.

- Так, але ти знаєш, чим вона була рік тому?

- Знаю, пане. Як тільки я сюди приїхав, спасибі вам, Висоцька мені зараз і каже: "Дивись, хлопче, бо до неї ходили..." Отож я з першого дня вже знав, що вона за одна; вона мене не дурила.

- Як же воно сталось, що ти вирішив з нею одружитися?

- Бог його знає, пане, воно якось само. Я спочатку навіть сміявся з неї, і коли хто-небудь проходив під вікном, я казав: "Мабуть, і це знайомий панни Маріанни, бо вона ж не з одної печі хліб їла". А вона мовчить, схилить голову, крутить машину, аж хурчить, і тільки лиця пашать. Потім я помітив, хтось латає мені білизну; ну, я на різдво й купив їй за десять злотих парасольку, а вона мені півдюжини носових хусточок з моєю буквою. А Висоцька каже: "Гляди, хлопче, не попадись, вона ж дівчина з тих..." Я й викинув її з голови, а якби не була... з тих, то я ще в запуси взяв би її. А Висоцький якраз у середу на першому тижні посту й розказав, як воно з нею сталося, з панною Маріанною, значить. Згодила її на службу якась велика пані... Ну, й мала дівчина службу, нехай бог милує! Тільки вона втече, а її зловлять і кажуть: "Або сиди тут, або посадимо в тюрму за злодійство". - "Що ж я вкрала?" - вона каже. "Дохід мій, псявіро!" - кричать вони. Так би вона й сиділа там (казав Висоцький) до страшного суду, якби пан Вокульський не побачив її в костьолі. Отоді він її викупив і вирятував...

- Кажи далі, кажи, - озвався Вокульський, помітивши, що Венгелек вагається.

- І тоді я одразу змикитив, що ніякої тут розпусти нема, а тільки нещастя. От я й питаю Висоцького: "Чи одружились би ви з панною Маріанною?" - "Тут і з одітою не впораєшся", - каже він. "А якби ви були нежонатим, тоді як?" - "Ех, - каже, - нема вже у мене інтересу до жінок". Бачу я, що старий крутить, і таке йому сказав, що він кінець кінцем відповів: "Не одружився б, бо не повірив би, що її не потягає на колишне. Бо жінка добра, поки добра, а як розпаскудиться, то гірше відьми". Тим часом на початку святого посту бог послав мені таке чирячисько, що я мусив лежати вдома, а до того ще й дохтор мене порізав. І от панна Маріанна починає до мене вчашати, ліжко

перестеляти, чиряка мого порізаного перев'язувати... Казав дохтор, аби не ті її перев'язки, то з тиждень ще довелося б качатися. Мене інколи аж злість брала, особливо коли пропасниця трясла, от я одного разу й кажу: "Панно Маріанно, чого ви так стараєтесь? Може, думаєте, що я оженюся? То я ще не здурів, щоб женитися з такою, котра багатьох мала..."

А вона нічого на те, тільки голову схилить, і сльози їй кап-кап... "Я й сама, – каже, – розумію, що ви зі мною не оженитесь..."

Я як почув це, прошу панської ласки, то мені аж млосно стало від жалю. Зараз же й кажу Висоцькій: "Знаєте що?"

А може, я таки оженюся з панною Маріанною?.." А вона мені: "Не будь дурнем, бо..." Ні, пане, не смію вам про це сказати, – раптом додав Венгелек, знов цілючи Вокульського в руку.

– Кажи сміливо.

– Бо, – сказала мені пані Висоцька, – як оженишся з панною Маріанною, то можеш образити пана Вокульського за його ласку до всіх нас. Хто його знає, чи не ходить до нього Маріанна...

Вокульський спинився перед ним.

– Ти цього боїшся? – спитав він. – Даю тобі слово честі, що ніколи не бачуся з цією дівчиною.

Венгелек з полегкістю зітхнув.

– Ну, от і слава богу. Бо одно те, що я не хотів би ставати вам впоперек дороги, а друге...

– Що ж друге?

– А друге те, пане, що коли вона була... така, то її нещастя... Злі люди її скривдили, тому вона не винна. Але якби вона оце наді мною, хворим, плакала, а до вас ходила, то вже була б така шельма, що її тільки вбити, як скажену собаку, щоб не кусала людей.

– А далі що?

– А що ж далі? Після свят оженюся, – відповів Венгелек. – Чого вона має мучитись не за свої гріхи? Не її на те була воля.

– Тобі ще що-небудь потрібно?

– Більш нічого.

– Ну, то бувай здоров, а перед весіллям ще зайди до мене. Я дам їй п'ятсот карбованців на придане, ну, і там, скільки треба, на білизну та господарство.

Венгелек вийшов від Вокульського дуже зворушений. "Ось де логіка простих душ! – подумав Вокульський. – Презирство до пороку, але співчуття до нещастя".

Цей простий міщанин одразу виріс в його очах на представника одвічної справедливості, який несе зневаженій жінці мир і прощення.

Наприкінці березня у панів Жежуховських відбувся великий раут з участю Молінарів; Вокульський також одержав запрошення, написане делікатною ручкою панни Жежуховської.

Прибув він досить пізно, саме тоді, коли маестро дав себе упросити вщасливити

слухачів концертом власної композиції. Один з місцевих музикантів сів за рояль акомпанувати, другий приніс маестро скрипку, третій перегортав акомпаніаторові ноти, четвертий став позад маестро, щоб мімікою та жестами підкреслювати найкращі або найтрудніші місця.

Хтось попросив у присутніх уваги, дами сіли півколом, чоловіки скупчилися поза їх стільцями, і концерт почався.

Тепер Вокульський пильніше глянув на скрипаля і спостеріг якусь схожість між ним і Старським. Молінарі носив такі самі невеликі бакенбарди, ще менші вусики, а на обличчі в нього застиг той самий вираз пересичення, характерний для людей, які користуються успіхом у прекрасної статі. Грав Молінарі добре, і вигляд у нього був пристойний, але по ньому було видно, що він уже звик до ролі напівбожка, який поблажливо ставиться до своїх поклонників.

Часом скрипка звучала голосніше, тоді музикант, який стояв позад маестро, зображав на своєму обличчі захват, а по залі пробігав короткий і тихий гомін. З-поміж урочисто-поважних чоловіків і заслуханих, замріяних або дрімаючих дам Вокульський помітив кілька жіночих обличч з незвичайно напруженим виразом: голови їх були хтиво відхилені назад, щоки червоніли, аж палали, очі горіли, напіввідкриті губи тремтіли, наче вони були під впливом наркотику. "Страшна річ! – подумав Вокульський. – Які ж бо нездорові особи впрягаються в тріумфальну колісницю цього пана!"

Раптом він глянув убік і похолов... Неподалік сиділа панна Ізабелла, захоплена й розпалена більш за інших.

Він не вірив власним очам.

Маестро грав ще хвилину з п'ятнадцять, але Вокульський вже не чув ні звука. Розбудив його тривалий грім оплесків. Потім він знову забув, де знаходиться, зате добре бачив, як Молінарі щось шепнув на вухо панові Жежуховському, як пан Жежуховський взяв його під руку й відрекомендував панні Ізабеллі.

Вона привітала скрипаля рум'янцем і поглядом невимовного захоплення. А оскільки якраз у цей час запросили на вечерю, маестро подав їй руку і повів до столу. Вони пройшли близько біля Вокульського, Молінарі навіть зачепив його ліктем, але обоє були так захоплені одне одним, що панна Ізабелла навіть не помітила Вокульського. Потім вони вчотирьох сіли за столик – пан Шастальський з панною Жежуховською, Молінарі з панною Ізабеллою, і було видно, що їм дуже добре вкупі.

Вокульському знову здалося, що з очей його спадає запона, за якою він бачить зовсім інший світ і зовсім іншу панну Ізабеллу. Але в ту ж мить він відчув нестерпний біль в грудях, памороки в голові й таке шалене напруження нервів, що втік у передпокій, а відтіля на вулицю – він боявся, що збожеволіє.

– Господи милосердний! – прошепотів він. – Зніми ж з мене це прокляття...

За кілька кроків від Молінарі за мініатюрним столиком сиділа пані Вонсовська з Охоцьким.

– Моя кузинка починає мені що далі, то менш подобатись, – сказав Охоцький, дивлячись на панну Ізабеллу. – Ви бачите?..

- Я вже годину бачу, - відповіла пані Вонсовська. - Але мені здається, що й Вокульський щось помітив, бо дуже змінився на обличчі. Жаль мені його...

- О пані, за Вокульського не турбуйтеся. Правда, сьогодні він зазнав поразки, але як тільки прозріє раз... Такого віялом не вб'єш.

- Отже, може бути драма...

- Ніякої, - відповів Охоцький. - Люди сильних пристрастей небезпечні тільки тоді, коли у них нема нічого в резерві.

- Ви маєте на увазі ту пані... як вона... Ста... Стар?..

- Боже борони! Там нічого нема й ніколи не було. До того ж для закоханого чоловіка інша жінка не є резервом.

- А що ж?

- Вокульський - людина потужного розуму і знає про незвичайний винахід, здійснення якого могло б перевернути світ.

- І ви знаєте про той винахід?

- Знаю, в чому його суть, і бачив докази його існування, тільки не знаю подробиць. Клянусь, - казав Охоцький, все більше запалюючись, - для такого винаходу можна б пожертвувати десятками коханками!

- Отже, ви і мною жертвували б, невдячний?

- Хіба ж ви - моя коханка?.. Я ж не сновида.

- Але ж ви мене кохаєте.

- Може, ще скажете - як Вокульський Ізабеллу?.. І не подумаю... Хоч кожному мить готовий...

- Кожному мить ви готові сказати якусь брутальність.

Але... тим краще, що ви не закохані в мене.

- Я навіть знаю чому. Вам подобається Вокульський.

Пані Вонсовська густо почервоніла; вона так збентежилась, що в неї упало на підлогу віяло. Охоцький підняв його.

- Я не хочу грати перед вами комедію, мій грубіяне, - сказала вона через деякий час. - Він так мені подобається... що я роблю все... аби він здобув Бельцю, оскільки цей навіжений... любить її.

- Клянусь, що з-поміж усіх моїх знайомих дам ви єдина справді чогось варта... Але годі про це. Відтоді, як я узнав, що Вокульський любить Бельцю (а як він її любить!), моя кузинка справляє на мене дивне враження. Раніш вона здавалась мені винятковою, тепер здається звичайною, раніш - піднесеною, тепер - плоскою. Але так мені здається лише інколи, боюсь, що я помиляюся.

Пані Вонсовська усміхнулась.

- Кажуть, коли чоловік дивиться на жінку, сатана надіває йому рожеві окуляри.

- Інколи він їх і знімає.

- І це досить болісна операція, - відповіла пані Вонсовська. - Знаєте що? - додала вона. - Оскільки ми з вами майже родичі, давайте перейдемо на "ти"...

- Ні, дуже вдячний.

- Чому?
- Тому що не маю наміру бути вашим поклонником.
- Я пропоную вам дружбу.
- Ага! Це місток, яким...

В цю мить панна Ізабелла встала з-за свого столика й підійшла до них; вона була схвильована й обурена.

- Залишаєш маестро? - спитала її пані Вонсовська.
- Та він же нахаба! - відказала пані Ізабелла гнівним голосом.
- Дуже радий, кузинко, що ви так швидко зрозуміли цього полішинеля, - сказав Охоцький. - Може, сядете коло нас?

Але панна Ізабелла зміряла його нищівним поглядом, заговорила з Мальборгом і вийшла з ним в зал.

На порозі, з-під віяла, вона позирнула на Молінарі, який дуже весело розмовляв з панною Жежуховською.

- Мені здається, пане Охоцький, що ви швидше станете нашим Коперніком, ніж навчитеся обережності! - зауважила пані Вонсовська. - Як ви могли при Ізабеллі назвати того пана полішинелем?

- Та вона ж сама назвала його нахабою.
- І все-таки вона цікавиться ним.
- Ну, ви з мене дурня не робіть! Якщо вона не цікавиться людиною, котра її божествить...
- То якраз цікавитиметься тим, хто її не поважає.
- Потяг до гострих присмак - ознака порушеного здоров'я, - зауважив Охоцький.
- А в кого з присутніх тут дам воно не порушене! - сказала пані Вонсовська, з погордою оглядаючи товариство. - Дайте мені руку й ходімо в вітальню.

В дверях вони зустрілися з князем, який дуже привітно поздоровкався з пані Вонсовською.

- Ну, як вам, князю, Молінарі?.. - спитала вона.
- У нього дуже гарний тон... Дуже...
- І ми прийматимемо його?
- Звичайно... в передпокої...

За кілька хвилин дотеп князя облетів усі зали... Пані Жежуховська через раптову мігрень мусила залишити гостей.

Коли пані Вонсовська, перемовляючись по дорозі з знайомими, увійшла з Охоцьким в зал, вона побачила панну Ізабеллу знову в товаристві Молінарі.

- А чия була правда - моя чи ваша? - спитала вона, легенько вдаривши Охоцького віялом. - Бідний Вокульський!..
- Запевняю вас, що він не такий бідний, як панна Ізабелла.
- Чому?
- Бо якщо жінки люблять тільки тих, хто їх зневажає, то моя кузина дуже скоро шалітиме за Вокульським.

- Ви що - скажете йому?... - обурилась пані Вонсовська.

- Ніколи в світі! Я йому друг, і вже одне це зобов'язує мене не попереджати його про небезпеку. Але я до того ж - мужчина і, їй-богу, відчуваю, що коли між мужчиною і жінкою почалась така боротьба...

- То програє мужчина.

- Ні, пані! Програє жінка, причому буде розбита вщент. Жінки саме тому і стають невільницями, що горнутья до тих, хто їх зневажає.

- Не богохульствуйте.

Скориставшись тим, що Молінарі почав розмовляти з пані Вивротницькою, пані Вонсовська підійшла до панни Ізабелли, взяла її під руку, і вони почали походжати по залі.

- Що ти - помирилася з тим нахабою? - спитала пані Вонсовська.

- Він перепросив мене, - відповіла панна Ізабелла.

- Так швидко? Він принаймні хоч обіцяв виправитись?

- Я вже потурбуюсь, щоб йому не довелося виправлятися.

- Тут був Вокульський, - сказала пані Вонсовська, - і чогось раптом пішов.

- Давно?

- Коли сіли вечеряти. Він стояв отут у дверях.

Панна Ізабелла спохмурніла.

- Люба Казю, - мовила вона. - Я знаю, в чому річ. Отож скажу тобі раз назавжди, що навіть не думаю зрікатися задля Вокульського моїх симпатій та уподобань.

Шлюб - не в'язниця, а я менш, ніж будь-хто, придатна на роль ув'язненої.

- Ти маєш рацію, а проте чи варто задля примхи зневажати таке почуття?

Панна Ізабелла збентежилась.

- То що ж мені робити?

- Це вже від тебе залежить. Ти з ним ще не зв'язана...

- Ах, так!.. Тепер я розумію... - усміхнулась панна Ізабелла.

Мальборг і Нівінський, що стояли коло вікна, стежили за обома дамами в лорнети.

- Гарні жіночки! - зітхнув пан Мальборг.

- І кожна на свій спосіб, - додав пан Нівінський. - Котру б ти хотів?

- Обох!

- А я Ізабеллку, а потім... Вонсовську.

- Як вони горнутья одна до одної, як усміхаються!.. І все це для того, щоб дратувати нас. Хитрі вони, оці жінки.

- А насправді вони можуть одна одну ненавидіти.

- Ну, принаймні не в цю хвилину, - закінчив Нівінський.

До дам, що походжали по кімнаті, наблизився Охоцький.

- Чи й ви, кузене, також у змові проти мене? - запитала панна Ізабелла.

- У змові? Ніколи! З вами, пані, я можу воювати тільки відкрито.

- "Пані"? "Воювати відкрито"?.. Що це означає? Адже війни провадяться для того, щоб укласти вигідний мир!

- Це не мій спосіб.

- Справді? - усміхнулась панна Ізабелла. - Ну, то закладемося, що ви, кузене, складете зброю. Я вважаю війну вже оголошеною.

- Ви її програєте, кузино, і навіть там, де розраховували на цілковиту перемогу, - урочисто відповів Охоцький.

Панна Ізабелла спохмурніла.

- Бельцю, - шепнула їй графиня, що проходила повз неї, - їдьмо.

- Ну, як, Молінарі обіцяв? - так само тихо спитала панна Ізабелла.

- Я його зовсім не запрошувала, - спогорда відповіла графиня.

- Чому, тітонько?

- Він справив неприємне враження.

Якби панну Ізабеллу повідомили, що Вокульський загинув через Молінарі, великий скрипаль нічого не втратив би в її очах. Але те, що він справив погане враження, дуже вразило її.

Вона попрощалася з ним холодно, майже спогорда.

Хоч знайомство панни Ізабелли з Молінарі тривало лише кілька годин, він дуже зацікавив її.

Коли вона пізно ввечері повернулася додому й подивилась на свого Аполлона, їй здалося, що Мармуровий божок деякими рисами й поставою скидається на скрипаль.

Згадавши, що статуетка часто змінювала образ, вона почервоніла. Аполлон якийсь короткий час схожий був навіть на Вокульського. Проте вона скоро заспокоїлась, вирішивши, що всі дотеперішні зміни були помилковими, а сьогоднішня - остання і якщо Аполлон міг кого-небудь уособлювати, то тільки Молінарі.

Вона не могла заснути, в серці її змагались найсуперечливіші почуття: гнів, страх, цікавість і знемога. Часом вона навіть дивувалась, пригадуючи, як нахабно повадився скрипаль. З перших же слів він заявив, що вона - найкраща з жінок, яких він знав; ідучи з нею до столу, він палко притиснув до себе її лікоть і сказав, що любить її.

А під час вечері, незважаючи на присутність Шастальського й панни Жежуховської, так настирливо шукав під столом її руки... Що ж їй залишалось робити?..

Таких бурхливих почуттів вона не зустрічала ще ніколи. Він справді мусив покохати її з першого погляду, покохати шалено, на смерть. Хіба він не шепнув їй на вухо (що навіть змусило її встати з-за стола), що без вагання віддав би життя, аби провести з нею кілька днів. "І як же він ризикував, говорячи такі слова!" - подумала панна Ізабелла. Їй не спадало на думку, що він ризикував тільки тим, що був би змушений залишити товариство до кінця вечері. "Яке почуття!.. Яка жага!.." - повторювала вона в душі.

Два дні панна Ізабелла не виходила з дому й нікого не приймала. На третій день їй почало здаватись, що Аполлон хоч і схожий на Молінарі, але чимось нагадує і Старського. Того ж дня після обіду вона прийняла панів Ридзевського й Печарковського, які розказали їй, що Молінарі вже виїжджає, бо викликав до себе

антипатію в усього вищого товариства, що його альбом – шахрайство, оскільки в ньому не вміщено негативних рецензій. Нарешті закінчили тим, що такий посередній скрипаль і вульгарний чоловік тільки в Варшаві міг викликати подібні овації.

Панна Ізабелла була обурена і нагадала Печарковському, що не хто інший, а саме він вихваляв артиста. Пан Печарковський здивувався і послався на свідоцтво присутнього тут Ридзевського й відсутнього Шастальського, що Молінарі з самого початку не викликав у нього довір'я.

Ще два дні панна Ізабелла вважала великого скрипаля жертвою заздрості й запевняла себе, що тільки він один заслуговує на її співчуття і що вона його ніколи не забуде.

В цей час Шастальський прислав їй букет фіалок, і панна Ізабелла не без докорів сумління помітила, що Аполлон починає скидатись на Шастальського, а образ Молінарі швидко блякне в її пам'яті.

Десь через тиждень після концерту, коли панна Ізабелла сиділа в сутінках у своїй кімнаті, їй привиділось давно забуте видиво. Ось вона з'їжджає з батьком з якоїсь гори в долину, повну диму й пари. Ось із хмари висувається велетенська рука з картою, на яку пан Томаш дивиться з тривогою й цікавістю. "З ким це батько грає?.." – подумала вона. В цю мить повіяв вітер, і з туману виринуло обличчя Вокульського, також велетенських розмірів. "Рік тому мені привиділось таке саме, – подумала панна Ізабелла, – Що це означає?"

І аж тоді пригадала, що Вокульський уже тиждень як не був у них.

З рауту в Жежуховських Вокульський повернувся додому в незвичайному настрої. Напад шаленства минув і змінився апатичним спокоєм. Цілу ніч Вокульський не спав, але це його не дратувало. Він спокійно лежав, ні про що не думаючи, і лише з цікавістю прислухався до дзвону годинника. Перша... друга... третя.

Другого дня він встав і довго пив чай та знову прислухався до дзвону годинника: одинадцять... дванадцять... перша... Як же воно нудно!

Він хотів щось почитати, але ліньки було йти до бібліотеки по книжку; і він ліг на шезлонгу й почав думати про теорію Дарвіна. "Що таке природний добір? Це наслідок боротьби за існування, в якій гинуть істоти, котрі не мають певних властивостей, і виживають більш життєздатні. Яка ж властивість найголовніша: статевий потяг? Ні, відразу до смерті.

Ті істоти, у яких не було б відрази до смерті, мусили б загинути в першу чергу. Якби найрозумніша тварина – тобто людина – не боялася смерті, вона не носила б кайданів життя. В староіндійській поезії залишилися сліди існування людської раси, яка не відчувала такої відрази до смерті, як ми. Ну, і та раса вимерла, а її нащадки стали або невільниками, або аскетами.

А що таке відразу до смерті? Безумовно, інстинкт, який ґрунтується на помилковому переконанні. Є особи, у яких викликають огиду миші, хоч це зовсім невинні створіння, або навіть суниці – дуже смачні ягоди. (Коли ж то я їв суниці? Ага, в кінці минулого року в Заславку... Цікава місцевість той Заславек; хотів би я знати, чи

жива ще удова Заславська і чи є у неї відразу до смерті?..)

Бо що таке страх смерті?.. Обман почуттів! Умерти – це означає ніде не бути, нічого не відчувати, ні про що не думати. В скількох же місцях мене нема зараз: в Америці, в Парижі, на місяці, нема навіть у моєму магазині, – і це мене зовсім не турбує. А про скільки речей я не думав хвилину тому і про скільки не думаю зараз? Думаю лише про якусь єдину річ і не думаю про мільярд інших речей, і це мене зовсім не обходить.

То що ж може бути прикрого в тому, що, не будши в мільйоні місць, тільки в якомусь одному, не думавши про мільярд речей, тільки про якусь одну, я перестану бути і в цьому єдиному місці та думати про єдину тільки річ?

Страх смерті – це справді найкумедніший самообман, який уже стільки віків тяжить над людськістю. Дикуни бояться грому, грюкоту вогнепальної зброї, навіть дзеркала, а ми, нібито цивілізовані люди, боїмося смерті!.."

Він устав, підійшов до вікна, виглянув на вулицю і з посмішкою став спостерігати людей, які кудись бігли, віталися одні з одними, супроводили дам. Він придивлявся до їх різких рухів, зацікавленості, механічної галантності мужчин, звичного кокетування жінок, байдужих фізіономій візників, до їхніх стомлених коней і не міг позбутись думки, що все це життя, повне хвилювання й турбот, є величезна дурниця.

Так він просидів аж до ночі. Другого дня до нього прийшов Жецький і нагадав, що сьогодні перше квітня і що панові Ленцькому треба заплатити дві тисячі п'ятсот карбованців відсотків.

– Ага, справді, – відказав Вокульський. – Ну, то одвези йому.

– Я думав, ти сам одвезеш...

– Щось мені не хочеться...

Жецький покрутився по кімнаті, покашляв, нарешті, сказав:

– Пані Ставська якась зажурена. Може б, ти її навідав?

– Справді, давно я в неї не був. Увечері піду.

Діставши таку відповідь, Жецький уже не гаяв часу. Він дуже чуло попрощався з Вокульським, забіг у магазин по гроші, потім узяв візника й поїхав до пані Місевичової.

– Я забіг на хвилинку, бо у мене важлива справа! – радісно вигукнув він. – Знаєте, пані, до вас сьогодні ввечері прийде Стах... Мені здається (але кажу вам це під величезним секретом), що Вокульський уже остаточно порвав з Ленцькими...

– Невже? – мовила пані Місевичова, сплеснувши в долоні. – Я майже певен, але... будьте здорові... Стах зайде сьогодні увечері.

Вокульський справді прийшов увечері, а що найважливіше – став бувати щовечора. Приходив він досить пізно, коли Гелюня вже спала, а пані Місевичова виходила в свою кімнату, і просиджував з Ставською по кілька годин. Він звичайно мовчав і слухав, що вона розказувала про магазин Мілерової або про вуличні пригоди. Сам він озивався рідко і найчастіше говорив афоризмами, які не мали зв'язку з тим, про що йшла мова.

Одного разу він сказав без ніякого приводу:

– Людина – як той нічний метелик: наосліп рветься до вогню, хоч його й болить і хоч і знає, що згорить у вогні... Проте, – додав він, помовчавши, – так людина робить,

поки не опам'ятається. Цим вона й відрізняється од нічного метелика. "Це він говорить про панну Ленцьку!.." – подумала пані Ставська, і серце її забилося швидше.

Іншим разом він розказав їй дивну історію:

– Чув я про двох друзів, один з яких жив в Одесі, а другий в Тобольську. Вони не бачилися кілька років і дуже скучили один за одним. Нарешті тобольський друг, не мігши більше витримати, вирішив зробити одеському сюрприз і без попередження поїхав в Одесу. Але не застав свого одеського друга вдома, бо той, також заскучавши, поїхав у Тобольськ...

Справи перешкодили їм зустрітися, коли вони поверталися назад. Зустрілись друзі лише через кілька років, і знаєте, що тоді виявилось?

Пані Ставська підвела на нього очі.

– Уявіть собі, розшукуючи один одного, вони в один день прибували в Москву, зупинялись в одному й тому самому готелі й жили в сусідніх номерах. Доля часом робить з людьми незвичайні штуки...

– В житті, мабуть, таке не часто трапляється... – прошепотіла пані Ставська.

– Хто його знає!.. Хто його знає!.. – відказав Вокульський.

Він поцілував її в руку й пішов замислений. "З нами так не буде!.." – подумала вона, глибоко схвильована.

Вечорами у Ставської Вокульський якось оживав і навіть трохи їв.

А решту часу він перебував в апатії. Майже не їв, тільки пив багато чаю, не займався справами і не був на квартальному засіданні своєї Спілки, нічого не читав, навіть не думав. Йому здавалось, що якась невідома сила викинула його за борт щоденних справ, надій і прагнень і що життя його подібне до мертвого тягаря, який летить у порожнечі. "Не пущу ж я собі кулю в лоб, – думав він. – Бо коли б я хоч збанкрутував, а так!.. Я зневажав би сам себе, якби мене з цього світу випхнула спідниця... Треба було залишитися в Парижі... Хто його знає, чи я вже сьогодні не мав би в своєму розпорядженні зброї, яка рано чи пізно змете з землі потвор з людськими обличчями".

Жецький, догадуючись, що діється з Вокульським, заходив до нього в будь-який час дня і намагався втягнути в розмову. Але ні погода, ні торгівля, ні політика його не цікавили. Раз тільки він пожвавішав, коли пан Ігнац зауважив, що Мілерова чіпляється до пані Ставської.

– Чого їй треба?

– Може, вона заздрить, що ти буваєш у пані Ставської і платиш їй високу ставку.

– Нічого, Мілерова заспокоїться, коли я віддам магазин Ставській, а її зроблю касиркою.

– Бійся бога, що ти робиш! – вигукнув переляканий Жецький. – Цим ти занастив би пані Ставську.

Вокульський став ходити по кімнаті.

– Твоя правда. Але як би там не було, коли вже жінки засварилися, то треба їх розділити. Умов Ставську, щоб вона відкрила магазин на своє ім'я, а кошти ми їй

знайдемо. Я давно думав про це, а тепер бачу, що далі відкладати не можна.

Пан Ігнац, звичайно, одразу ж побіг до своїх дам і повідомив їм радісну новину.

- Не знаю, чи годиться нам приймати такий подарунок? - сказала збентежена пані Місевичова.

- Який же це подарунок? - вигукнув Жецький. - За кілька років сплатите нам борг, та й край. Як ви вважаєте? - спитав він пані Ставську.

- Я зроблю так, як захоче пан Вокульський. Скаже мені відкрити магазин - відкрию, скаже залишитися у Мілерової - залишусь.

- Але ж, Геленко!.. - зупинила її мати. - Подумай, и яке ти становище себе ставиш, кажучи так?.. Слава богу, що нас ніхто чужий не чує.

На великий жаль пані Місевичової, Ставська нічого не відповіла: матір вражала рішучість дочки, раніш такої лагідної й покірливої.

Одного разу Вокульський, переходячи вулицю, побачив у кареті Вонсовську, вклонився їй і пішов Далі; незабаром його наздогнав слуга.

- Вельможна пані просить вас...

- Що це з вами діється?.. - вигукнула гарненька вдовичка, коли Вокульський підійшов до карети. - Сідайте-но та проїдемося по Алеях.

Він сів, і карета рушила.

- Що це означає?.. - вела далі пані Вонсовська. - Вигляд у вас жахливий, ви вже скоро десять днів як не були у Бельці... Ну, кажіть же що-небудь!..

- Мені нічого казати. Я не хворий і не думаю, щоб панні Ізабеллі потрібні були мої візити.

- А якщо вони потрібні?

- Я ніколи щодо них не помилявся, а тепер - менш, ніж будь-коли.

- Ну, ну, шановний пане... давайте говорити одверто. Ви ревнивий, а це знижує авторитет мужчини в очах жінки. Ви розсердились за Молінарі...

- Помиляєтесь, пані. Я настільки не ревнивий, що зовсім не перешкоджаю панні Ізабеллі вибирати поміж мною і Молінарі. Я розумію, що у нас з ним однакові права.

- О, пане Вокульський, це вже занадто! - обурилась пані Вонсовська. - Що ж виходить: коли один з вас удостоїв честі божествити жінку, то їй уже не можна розмовляти з іншими?.. Не сподівалась я, щоб такий Чоловік, як ви, трактував жінку ніби приспанку в гаремі. Зрештою, чого ви хочете? Коли б навіть Бельця кокетувала з Молінарі, ну, то й що з того? Тривало це один вечір і скінчилось таким погордливим прощанням з боку Бельці, що аж ніяково було дивитись.

Вокульському одразу полегшало.

- Дорога пані, не будемо удавати, що ми не розуміємо одне одного. Ви знаєте, що для закоханого мужчини жінка - святиня, олтар. Правильно чи ні, але так воно є. Отож, коли перший-ліпший авантюрник наближається до цієї святини, як до стільця, і поводить з нею, як із стільцем, а святиня майже захоплена такою поведінкою, то... - ви розумієте?.. - починаєш думати, що той олтар справді - тільки стілець. Я зрозуміло висловився?

Пані Вонсовська відкинулась на подушки сидіння.

- О, пан Вокульський, аж надто зрозуміло!.. Але до б ви сказали, якби кокетування Бельці було лише невинною помстою, власне, пересторогою.

- Кому - пересторогою?

- Вам. Адже ви весь час цікавитесь пані Ставською?..

- Як? Хто це сказав?..

- Припустімо, очевидці: пані Кшешовська, пан Марушевич...

Вокульський вхопився за голову.

- І ви цьому вірите?

- Не вірю, бо Охоцький запевнив мене, що там нічого немає; але чи заспокоїв хто-небудь так само Бельцю і чи могла б вона задовольнитись цим - то інша річ.

Вокульський взяв її за руку.

- Дорога пані! - прошепотів він. - Беру назад усе, що я сказав про Молінарі. Клянусь, що я шаную панну Ізабеллу і що найбільшим моїм нещастям є моє нерозважне слово... Аж тепер бачу, як я ганебно повадився...

Він був у такому розпачі, що пані Вонсовській стало його жаль.

- Ну, ну, - сказала вона, - заспокойтеся, не треба перебільшувати. Слово честі (хоч у жінок, кажуть, честі нема), що все те, про що ми з вами говорили, залишиться між нами. А втім, я певна, що сама Бельця пробачила б вам цей спалах... Це було негарно, але... закоханим пробачається ще й не таке.

Вокульський поцілував її в обидві руки, а вона одразу видерла їх у нього.

- Будь ласка, не залицяйтесь до мене, бо для закоханої жінки мужчина - олтар... А тепер злазьте з карети і йдіть отуди, до Бельці, і...

- І що, пані?

- І визнайте, що я умію тримати слово.

Голос її затремтів, але Вокульський не помітив цього.

Він вискочив з карети й побіг до дому пана Ленцького, навпроти якого вони якраз проїжджали.

Коли Миколай відчинив йому двері, він сказав повідомити про себе панну Ленцьку. Вона була сама і прийняла його відразу, розчервоніла від збентеження.

- Ви так давно не були у нас, - промовила вона. - Може, ви хворіли?

- Гірше, - відповів він, не сідаючи. - Я тяжко й безпідставно образив вас...

- Ви, мене?

- Так, пані, образив вас підозріннями. Я був у Жежуховських на концерті, - промовив він здавленим голосом, - і пішов, навіть не попрощавшись з вами... Далі я не хочу розказувати, але почуваю, що ви маєте право не приймати мене, оскільки я не оцінив вас... насмілюся підозрівати...

Панна Ізабелла пильно подивилась йому в вічі й, подаючи руку, сказала:

- Прощаю... сідайте.

- Не поспішайте прощати, бо це може посилити мою надію...

Вона задумалась.

- Ах, боже мій, що ж тут вдієш? Коли це для вас так важливо, то що ж... надійтесь!..

- І це ви кажете, панно Ізабелло?..

- Мабуть, так судилося, - відповіла вона, усміхаючись.

Він палко поцілував її в руку, якої вона йому не боронила, потім одійшов до вікна і зняв щось з ший.

- Прийміть, будь ласка, від мене оцю дрібничку, - сказав він і подав їй золотий медальйон з ланцюжком.

Панна Ізабелла з цікавістю стала розглядати його.

- Дивний подарунок, правда ж? - сказав Вокульський, відкриваючи його. - Ви бачите оцю пластинку, легеньку, як павутиння?.. Уявіть собі, що це дорогоцінність, якої не знайти в жодній скарбниці світу. Це зерно великого винаходу, що може змінити долю людства. Хто його знає, чи не постануть з цієї пластинки повітряні кораблі. Але не про неї зараз мова. Віддаючи її вам, я віддаю в ваші руки і свою майбутність...

- То це талісман?

- Майже. Задля цієї речі я міг би виїхати за кордон, а все моє майно і решту життя віддати новій роботі. Можливо, потім виявилося б, що це була б марна втрата часу, манія, але, в усякому разі, думка про неї була єдиною суперницею вашою... Єдиною! - повторив він з притиском.

- Ви думали покинути нас?

- І не далі як сьогодні ранком. Через те я віддаю вам цей амулет. Відтепер, крім вас, у мене немає іншого щастя на світі; ви - або смерть.

- Коли так, то беру вас у полон, - сказала панна Ізабелла й почепила амулет на ший. А коли треба було засунути його за ліф, вона опустила очі й почервоніла. "Який же я підлий! - подумав Вокульський. - І отаку жінку я міг підозрівати!.. Ах, негідник!"

Повертаючись додому, Вокульський зайшов у магазин.

Він був такий радісний, що пан Ігнац аж злякався.

- Що з тобою? - запитав старий.

- Поздоров мене! Панна Ленцька - моя наречена.

Але Жецький, замість поздоровити, сильно зблід.

- Я одержав листа від Мрачевського, - сказав він, помовчавши, - Сузін, як ти знаєш, ще в лютому послав його у Францію...

- Ну, то й що?

- Ну, то він мені пише з Ліона, що Людвік Ставський при доброму здоров'ї живе собі в Алжирі під прізвиськом Ернеста Вальтера. Ніби торгує вином. Хтось бачив його минулого року.

- Ми це перевіримо, - мовив Вокульський і спокійно записав адресу в алфавіті.

Відтоді він усі вечори проводив у Ленцьких і навіть дістав запрошення щодня у них обідати.

Через кілька днів до нього прийшов Жецький.

- Ну, що скажеш, старий? - весело привітав його Вокульський. - Як там принц Люлю?.. Ще сердишся на Шлангбаума, що насмілювався купити магазин?..

Жецький похитав головою.

- Пані Ставська, - сказав він, - уже не працює у Мілерової... Вона трохи нездужає... Щось говорить про виїзд з Варшави... Може б, ти до неї зайшов?..

- Справді, треба б зайти, - відповів Вокульський, потираючи лоба. - Ти говорив з нею про магазин?

- Звичайно, навіть позичив їй тисячу двісті карбованців.

- З твоїх скромних заощаджень? А чому вона не позичить у мене?

Жецький нічого не відповів.

Перед другою годиною Вокульський поїхав до Ставської.

Вона дуже змарніла і схудла; її сумирні очі здавалися ще більшими і смутнішими.

- Що ж це, - спитав Вокульський, - я чув, що ви хочете виїхати з Варшави?

- Так, думаю... Може, чоловік повернеться... - додала вона ледве чути.

- Жецький говорив мені, і, якщо дозволите, я перевірю цю звістку.

Пані Ставська облилася слізьми.

- Ви зробили мам стільки добра, - шепнула вона. - Будьте ж щасливі!

В той же час пані Вонсовська приїхала з візитом до панни Ізабелли й дізналася, що Вокульський дістав її згоду.

- Нарешті, - сказала пані Вонсовська, - А я думала, що ти ніколи не наважишся.

- Значить, я зробила тобі приємну несподіванку, - відповіла панна Ізабелла. - В усякому разі, він - ідеальний чоловік: багатий, не такий, як усі, а насамперед - надзвичайно смирний. Він не тільки не ревнивий, а навіть перепрошує за підозріння. Це мене остаточно роззбріло...

У справжньої любові - зав'язані очі... Ти нічого мені не відповідаєш?

- Я думаю...

- Про що?

- Коли він тебе знає так, як ти його, то ви обоє одне одного не знаєте.

- Тим приємніший буде наш медовий місяць.

- Зичу вам...

Розділ дванадцятий

ПОДРУЖЖЯ ПОМИРИЛОСЬ

В половині квітня пані Кшешовська раптом змінила спосіб життя.

Досі вона цілий день лаяла Маріанну, писала листи до пожильців про те, що вони засмічують сходи, випитувала двірника: чи не зірвав хто-небудь об'яви про вільні квартири, чи ночують удома дівчата з "паризької" пральні, чи не приходив квартальний у якій-небудь справі. І не забувала нагадувати йому, щоб добре придивлявся до людей, які хотіли б найняти кімнату на четвертому поверсі, а якби то були студенти, то казати

їм, що кімната вже найнята.

- Гляди ж, Каспере, не забудь, що я тобі кажу, бо коли сюди закрадеться який-небудь студент, то я прожену тебе з роботи. Годі з мене тих нігілістів, розпутників, безбожників, які зволікають сюди людські черепи.

Після кожної такої розмови двірник повертався до своєї хижки, кидав шапку на стіл і кричав:

- Або повішаюсь, або втечу від такої хазяйки, хай би їй чорт! В п'ятницю на базар іди, в аптеку по два рази на день бігай, білизну качати носи і ще чорт його знає куди тільки не посилає! Вона вже мені навіть обіцяла брати на цвинтар прибирати могилу! Чи чуване таке діло на світі! Втечу, втечу відціля на святого Яна, хоч би довелося дати двадцять карбованців відчипного!..

Але з середини квітня баронеса злагідніла. Залежало це від кількох причин.

По-перше, відвідав її одного дня якийсь адвокат і конфіденційно запитав, чи відомо їй що-небудь про грошові кошти барона?.. А якби вони були (про що адвокат мав сумнів), то треба б їх показати, щоб врятувати барона від ганьби, бо його кредитори готові удатись до крайніх засобів.

Баронеса урочисто запевнила адвоката, що її чоловік, незважаючи на всі кривди, ніяких коштів не має. Тут вона істерично заридала, що змусило адвоката швиденько втекти. Проте, як тільки жрець правосуддя вийшов з кімнати, баронеса зразу очунила і, покликавши Маріанну, дуже спокійним голосом сказала їй:

- Треба б, Марисю, почепити чисті фіранки, бо маю таке передчуття, що наш нещасний пан незабаром опам'ятається...

Через кілька днів після цього до баронеси власною персоною завітав князь. Вони замкнулися в найдальшій кімнаті й довго радились. Протягом цієї наради баронеса встигла тричі заридати й один раз зомліти. Про що, вони говорили, цього не знала навіть Маріанна. Але коли князь пішов додому, баронеса наказала негайно покликати Марушевича. Той одразу прибіг, і баронеса заговорила незвичайно лагідним голосом, раз у раз зітхаючи:

- Здається мені, пане Марушевичу, що мій заблудний муж нарешті опам'ятався... Отож, будьте ласкаві, поїдьте в місто та купіть чоловічий халат і пантофлі. Візьміть на свій зріст, бо ви обоє, бідолахи, однаково миршаві...

Пан Марушевич звів брови, але взяв гроші й купив, що треба. Баронесі ціна сорок карбованців за халат і шість за пантофлі здалася завищеною, але Марушевич сказав, що на цінах за такі речі не знається, а купував у першокласних магазинах, і більше про це не було мови.

Через кілька днів на квартиру до пані Кшешовської прийшло два євреї і запитали, чи пан барон удома. Баронеса, замість напасти на них з криком, як то робила завжди, цього разу спокійним тоном вигнала їх за двері. Потім, покликавши Каспера, сказала йому:

- Здається мені, дорогий Каспере, що наш нещасний пан сьогодні або завтра повернеться додому. Треба на сходах до третього поверху покласти доріжку. Тільки

дивись, мій хороший, щоб не покрали прутів... і доріжку треба що кілька днів витріпувати...

З того часу вона вже не чіплялась до Маріанни, не писала листів, не допікала двірникові... Лише цілі дні, схрестивши на грудях руки, ходила по своїй великій квартирі, бліда, мовчазна, схвильована.

Як тільки перед домом гуркотів і спинявся екіпаж, вона бігла до вікна; як тільки в передпокої лунав дзвінок, вона бігла і з-за відхилених дверей з вітальні дослухалася, з ким розмовляє Маріанна.

За кілька днів такого життя баронеса ще більш поблідла і зробилася ще роздратованіша. Вона все швидше бігала, все частіше падала на стілець або в крісло, серце їй билось все дужче, і, нарешті, вона злягла в ліжко.

- Скажи, щоб зняли доріжку зі сходів, - звеліла вона Маріанні хрипким голосом. - Якийсь мерзотник, видно, знов позичив панові грошей...

Не встигла вона договорити, як у передпокої хтось енергійно подзвонив. Баронеса послала Маріанну відчиняти, а сама, поійнята передчуттям, почала одягатись. Все падало у неї з рук.

Тим часом Маріанна, відхиливши взяті на ланцюжок двері, побачила на сходах якогось дуже елегантного добродія з шовковою парасолькою і саквояжем в руках. За добродієм, який, незважаючи на старанно виголені вуса та буйні бакенбарди, все-таки скидався на камердинера, стояли вантажники з сундуками та паками.

- Чого вам треба? - машинально спитала служниця.

- Відчиняй-но двері, обидві половини!.. - відказав добродій з саквояжем. - Це панові баронові й мої речі.

Двері відчинились, добродій наказав вантажникам скласти речі в передпокої і запитав:

- А де тут кабінет пана барона?

В ту ж мить прилетіла баронеса, розпатлана, в незастебному халаті.

- Що тут робиться?.. - вигукнула вона схвильовано. - Ах, це ти, Лёоне... А де пан?..

- Пан барон, здається, в винному магазині Стемпека... Я хотів би поставити на місце речі, але не знаю, де баронів кабінет і де моя кімната.

- Зажди-но... - заметушилась баронеса. - Зараз Маріанна перебереться з кухні, то ти там...

- Яв кухні?.. - спитав добродій, названий Леоном. - Ви, пані, мабуть, жартуєте? Згідно з умовою з паном бароном мені належить окрема кімната...

Баронеса розгубилась.

- Що це я кажу!.. Знаєш, Леон, займай поки що приміщення на четвертому поверсі, де жили студенти...

- Це інша річ, - сказав Леон. - Якщо там кімнاتок зо три, то я можу жити навіть з кухарем...

- З яким кухарем?

- Ну, а як же ви, вельможне панство, обійдетесь без кухаря?.. Несіть ці речі нагору,

- звернувся він до вантажників.

- Що ви робите?.. - крикнула баронеса, бачачи, що вони забирають всі сундуки й паки.

- Вони забирають мої речі. Несіть! - командував Леон.

- А де ж речі пана барона?

- О, будь ласка... - відповів Леон, подаючи баронесі парасольку й саквояж.

- А постіль?.. Одежа?.. Всілякі речі?.. - жахнулась баронеса, ламаючи руки.

- Вельможна пані, не влаштовуйте скандалу при слугах!.. - докорив їй Леон. - Всі ці речі для пана барона повинні бути вдома.

- Правда... правда... - прошепотіла втихомирена баронеса.

Розташувавшись нагорі, куди йому довелося ще віднести ліжку, стола, кілька стільців, таз і глек з водою.

Леон одягнув фрак, білий галстук, чисту сорочку (трохи тісну на нього), повернувся в квартиру баронеси й поважно сів у передпокої.

- За півгодини, - сказав він Маріанні, поглядаючи на свій золотий годинник, - повинен прибути пан барон, бо він завжди від четвертої до п'ятої спочиває... Ну, як тут вам - нудно? - додав він. - Нічого, я вас розворушу...

- Маріанно!.. Маріанно, йди сюди! - гукнула з своєї кімнати баронеса.

- Чого ви так зараз летите? - здивувався Леон. - Що вона, ваша стара, помре, чи що?.. Нехай трохи почекає...

- Я боюся, бо вона страшенно люта, - шепнула Маріанна, видираючись з його рук.

- Люта, бо ви її самі розбестили. Їм тільки піддайся, то вони тобі й на голову сядуть... При баронові вам буде легше, бо він желетмен... Але одягтися вам доведеться трохи інакше, не по-монашеському. Ми черниць не любимо.

- Марисю!.. Марисю!..

- Ну, тепер уже йдіть, тільки не поспішайте, - навчав її Леон.

Леон помилився у своїх передбаченнях: барон прибув до своєї дружини не о четвертій, а о п'ятій.

На ньому був новий сюртук і капелюх, в руці - елегантна палиця з головкою в вигляді кінського копита. Він здавався спокійним, але за цим зовнішнім спокоєм вірний слуга помітив сильне хвилювання. Ще в передпокої пенсне, двічі злетіло з його носа, а ліва повіка здригалась набагато частіше, ніж перед дуеллю і навіть за партією штоса.

- Повідом про мене пані баронесу, - сказав пан Кшешовський трохи здавленим голосом.

Леон відчинив двері в вітальню і майже грізно вигукнув;

- Вельможний пан!..

Коли барон увійшов, він зачинив за ним двері, випровадив Маріанну, що прибігла з кухні, й почав підслухувати.

Баронеса, що сиділа на канапі з книжкою, побачивши мужа, встала. Коли барон низько вклонився їй, вона хотіла відповісти теж поклоном, але знову впала на канапу.

- Мужу-мій!.. - прошепотіла вона, затуляючи руками обличчя. - О, що ж ти робиш...

- Мені дуже неприємно, - сказав барон, кланяючись вдруге, - що змушений засвідчити вам своє шанування в таких обставинах...

- Я вже готова пробачити, якщо...

- Це дуже похвально для нас обох, - перебив її барон, - бо я також готовий забути вам усе, що стосується моєї особи... На великий жаль, ви не спинились перед тим, щоб зловжити моїм ім'ям; і хоч воно нічим особливим не вславилось у світовій історії, але все ж таки варте того, аби до нього ставитись з більшою пошаною.

- Ім'ям?.. - повторила баронеса.

- Так, пані, ім'ям, - відповів барон і вклонився втретє, так само тримаючи капелюха в руці. - Даруйте мені, пані, що нагадаю про ту неприємну справу, але... від певного часу моє ім'я фігурує по всіх судах... Наприклад, в даний момент вам хочеться вести аж три судові справи: дві проти мешканців і одну проти колишнього вашого адвоката, нехай не в прогнів йому буде - справді неймовірного пройдисвіта.

- Але ж, чоловіче! - закричала баронеса, підхоплюючись з канапи. - У тебе ж самого зараз одинадцять судових справ за тридцять тисяч боргів!..

- Перепрошую!.. Якщо пам'ять мене не зраджує, то в мене сімнадцять судових справ за тридцять дев'ять тисяч боргів. Але ж то судові справи за борги! Серед них немає жодної, яку я порушив би проти чесної жінки за крадіжку ляльки... З-поміж моїх гріхів немає жодного анонімного листа, який опаскудив би невинну людину, а з-поміж моїх кредиторів жодному не довелося втікати від наклепів з Варшави, як це сталося з пані Ставською завдяки заходам баронеси Кшешовської...

- Ставська була твоєю коханкою...

- Перепрошую! Не заперечую, що не прагнув її прихильності, але присягаюсь честю, що вона - найпорядніша жінка, яку мені довелося зустріти в житті. Не ображайтесь, пані, на таку високу похвалу сторонній особі й ласкаво повірте мені, що пані Ставська не зважила... навіть на мої домагання. А оскільки, пані баронесо, я мав честь досить добре знати жінок звичайного типу, то... моя думка чогось та варта...

- Чого ж ти, чоловіче мій, кінець кінцем хочеш? - запитала баронеса вже впевненим голосом.

- Хочу... боронити ім'я, яке ми обоє носимо. Хочу... щоб у цьому домі поважали баронесу Кшешовську. Хочу покінчити з судами й бути вам опікою. З цією метою я змушений просити вас про гостинність. А коли ми врегулюємо стосунки...

- Покинеш мене?

- Напевне.

- А твої борги?

Барон устав з стільця.

- Про мої борги можете не турбуватися, - відповів він тоном глибокого переконання. - Якщо пан Вокульський, звичайний шляхтич, зміг протягом кількох років нажити мільйони, то барон Кшешовський зможе сплатити сорок тисяч боргів. І я доведу, що вмію працювати...

- Чоловіче мій, ти хворий, - відповіла баронеса. - Ти ж знаєш, що я сама з сім'ї, яка

зуміла нажити багатство, через те й кажу тобі, що ти не зможеш заробити навіть на власний прожиток... Куди там! Ти не заробиш навіть, щоб прогодувати найубогішого бідняка!..

- Отже, ви одмовляєтесь від моєї опіки, яку я пропоную вам на прохання князя, щоб врятувати честь свого імені?

- Навпаки! Почни ж нарешті мною опікуватись, бо досі...

- З свого боку, - перебив її барон і вклонився, - я намагатимусь забути про минуле...

- Ти давно вже забув про нього... Ти навіть не був на могилі нашої дочки...

Таким чином барон знов отаковився в домі своєї дружини. Він ліквідував судові справи з мешканцями, колишньому адвокату баронеси обіцяв, що відшмагає його нагаєм, якщо той насмілиться коли-небудь без належної пошани висловитись про свою клієнтку, до пані Ставської написав листа з перепрошенням і надіслав їй (аж під Ченстохов!) величезний букет квітів. Нарешті він найняв кухаря і разом зі своєю дружиною зробив візити багатьом особам з вищого товариства, сказавши перед цим Марушевичеві, який розніс це всьому місту, що, коли котра-небудь з дам не віддасть їм візиту, барон зажадає від її чоловіка сатисфакції.

В салонах обурились з диких претензій барона, проте всі віддали Кшешовським візити і майже всі стали підтримувати з ними стосунки.

За це баронеса (ознака величезної делікатності з її боку), нічого нікому не кажучи, почала сплачувати чоловікові борги. Одним кредиторам вона влаштовувала сцени, перед другими плакала, майже всім чогось недоплачувала, посилаючись на лихварські відсотки, казлася, але платила.

В окремій шухляді її стола вже назбиралось кілька фунтів векселів барона, коли сталася така пригода.

Магазин Вокульського в липні мав перейти в руки Генріка Шлангбаума; а тому що новий власник не бажав брати на себе ні боргів, ні позичок колишньої фірми, то пан Жецький нашвидкуруч виправляв рахунки.

Серед інших боржників був і барон, якому Жецький також надіслав листа з проханням якнайшвидше сплатити кількасот карбованців боргу.

Лист, як і всі такі документи, потрапив в руки баронеси, і вона, замість заплатити, відписала Жецькому брутального листа, в якому згадала про шахрайство, про нечесну купівлю скакового коня і таке інше.

Рівно через двадцять чотири години після надіслання того листа в квартирі Кшешовських з'явився Жецький і зажадав побачення з бароном.

Барон прийняв його досить привітно, хоч і здивувався, помітивши, що колишній секундант його супротивника дуже роздратований.

- Пане бароне, я прийшов до вас із претензією, - почав Жецький. - Позавчора я насмілюсь надіслати вам рахунок...

- Ага, справді... Я щось там винен вашому магазину... Скільки ж?

- Двісті тридцять шість карбованців тринадцять копійок...

- Завтра постараюсь задовольнити ваші вимоги...

- Це не все, - перебив його Жецький. - Вчора я одержав від вашої шановної дружини оцього листа...

Барон прочитав поданого йому листа, подумав і сказав:

- Мені дуже прикро, що баронеса вжила таких непарламентських виразів, але... щодо того скакового коня, то вона має рацію. Пан Вокульський (чого я, зрештою, не ставлю йому в провину) справді дав мені за коня шістсот карбованців, а розписку взяв на вісімсот.

Жецький позеленів від гніву.

- Пане бароне, дуже мені неприємно, але... один з нас є жертвою обману... грубого обману, пане бароне!.. Ось вам доказ...

Він вийняв з кишені два папірці й один з них подав баронові. Барон глянув на нього й закричав:..

- Значить, це той шахрай Марушевич?.. Але клянуся честю, він оддав мені тільки шістсот карбованців, та ще й довго розводився про зажерливість пана Вокульського...

- А це що? - спитав Жецький, подаючи баронові другий папірець.

Барон проглянув документ згори донизу і знизу догори.

Губи його побіліли.

- Тепер я все розумію, - сказав він. - Це розписка фальшива, і підробив її Марушевич. Я не позичав грошей у пана Вокульського!..

- І все-таки пані баронеса назвала нас шахраями.

Барон устав з крісла.

- Пробачте, пане, - сказав він. - Від імені моєї дружини уклінно прошу пробачення і незалежно від будь-якої сатисфакції, яку я готовий вам дати, зроблю все від мене залежне, щоб виправити кривду, заподіяну панові Вокульському... Так, пане, я поїду з візитами до всіх моїх приятелів і скажу їм, що пан Вокульський - джентльмен, що він заплатив за коня вісімсот карбованців і що ми обидва стали жертвами інтригана й негідника Марушевича, Кшешовські, пане... пане...

- Жецький.

- Шановний пане Жецький! Кшешовські ніколи нікого не паплюжили. Вони могли помилятися, але без лихого наміру, пане...

- Жецький.

- ...шановний пане Жецький.

На цьому розмова закінчилася. Старий продавець, незважаючи на баронові наполягання, не слухав ніяких виправдань і не захотів бачитись з баронесою.

Барон провів Жецького до дверей і, не стримавшись, сказав Леонові: V - Все-таки купці - люди з гонором.

- Вони мають гроші, вельможний пане, мають кредит, - відповів Леон.

- Дурню ти!.. Виходить, коли ми не маємо кредиту, то вже не маємо й гонору?..

- Маємо, вельможний пане, тільки він якийсь інший.

- Сподіваюсь - не купецький! - гордо промовив барон і наказав подати собі візитку.

Від барона Жецький подався до Вокульського й докладно розказав йому про

шахрайство Марушевича, про каяття барона, віддав фальшиві документи й порадив порушити судову справу.

Вокульський слухав його уважно, навіть притакував головою, але дивився невідомо куди і думав невідомо про що.

Жецький догадався, що робити йому тут більше нічого, попрощався і, виходячи, сказав:

- Я бачу, що ти страшенно зайнятий, тому найкраще зробиш, якщо одразу доручиш справу адвокату.

- Гаразд... гаразд... - промовив Вокульський, не розуміючи того, що казав йому Жецький. Саме в цей час він думав про руїни заславського замку, де він вперше побачив сльози на очах панни Ізабелли. "Яка ж вона благородна!.. Які делікатні почуття!.. Я ще не скоро збагну всі скарби цієї прекрасної душі..."

Він щодня разів по два бував у пана Ленцького, а як не в нього, то в тих домах, де міг побачитися з панною Ізабеллою і перемовитися з нею кількома словами. Поки що цього йому вистачало, а про майбутнє він не смів думати. "Мені здається, що я вму біля її ніг... - казав він сам собі. - Ну, то й що ж? Умру, дивлячись на неї, і, може, цілу вічність бачитиму її. Хто ж його знає, чи не вміщається все майбутнє життя людини в її останньому відчутті?.."

І повторював за Міцкевичем:

А як мені за повелінням долі
Настане час із гробу встать свого,
Згадаєш ти про друга мимоволі
І з неба зійдеш розбудить його.
Знов покладеш мене на лоні білім,
З обіймами, відкритими навстріч...
Цілунок сиплючи по личку милім,
Не одірву очей од твоїх віч.^[130]

Через кілька днів до нього забіг барон Кшешовський.

- Я вже двічі заїжджав до вас! - вигукнув він, поправляючи своє пенсне, мабуть, чи не єдину річ, яка завдавала йому клопоту в житті.

- Ви? - здивувався Вокульський. І раптом пригадав, що йому розказував Жецький, пригадав також, що вчора на своєму столі знайшов дві візитні картки барона.

- Ви догадуєтесь, чого я прийшов? - спитав барон. - Пане Вокульський, чи дозволите мені перепросити вас за мимовільну кривду, яку я вам заподіяв?..

- Ані слова більше, бароне!.. - перебив Вокульський, обіймаючи його. - Це дрібниця. Зрештою, коли б я навіть уторгував на вашому коневі двісті карбованців, то нащо б мені з цим критися?

- А й справді! - вигукнув барон, ляпаючи себе по лобі. - Як це я раніш не догадався про це... А прогос заробітку: чи не могли б ви мені поради, як можна швидко

забагатіти? Мені до зарізу треба протягом року роздобути сто тисяч карбованців...

Вокульський усміхнувся.

- Ви смієтесь, кузене (гадаю, що вже можу вас так називати). Смієтесь, а самі ж нажили чесним способом за два роки кілька мільйонів?..

- Не повних два, - поправив Вокульський. - Але це капітал не зароблений, а виграний. Я його виграв, кільканадцять разів підряд подвоюючи ставку, як шулер, а моя заслуга полягає тільки в тому, що грав я нефальшованими картами.

- Значить, знов-таки щастя! - вигукнув барон, зриваючи пенсне. - А я, кузене, не маю й на копійку щастя.

Половину майна я програв, а другу з'їли жіночки, а тепер - хоч кулю в лоб!.. Ні, нема в мене щастя, та й край!..

От хоч би й зараз. Я думав, що той йолоп Марушевич збаламутить баронесу... Отоді б я мав спокій удома! Тоді б вона була поблажлива до моїх дрібних гріхів... Та де там!..

Баронеса й не думає мене зраджувати, а того блазня чекають арештантські роти... Будь ласка, засади його туди, бо його шахрайство навіть мені набридло.

Отже, - закінчив він, - ми помирилися. - Додам тільки, що я відвідав усіх знайомих, до яких могли дійти мої необережні слова про коня, і якнайдокладніше пояснив їм, як було діло... Марушевич нехай іде в тюрму - туди йому й дорога, а я на цьому виграю дві тисячі за рік... Був я також у пана Томаша і панни Ізабелли і теж розказав їм про наше непорозуміння... Страх, як той шахрай умів тягнути з мене гроші! Вже рік, як я не маю нічого, а він, однак, ухитрявся позичати у мене. Геніальний пройдисвіт!..

Я певен, що коли його не запроторити на каторжні роботи, то я ніколи його не побудуся. До побачення, кузене!

Барон пішов. Не минуло й десяти хвилин, як слуга доповів Вокульському, що якийсь пан неодмінно хоче його бачити, але не каже свого прізвища. "Невже Марушевич?" - подумав Вокульський.

І справді, увійшов Марушевич, блідий, з вогнистими очима.

- Добродію! - похмуро промовив він, зачиняючи за собою двері кабінету. - Ви бачите перед собою людину, яка вирішила...

- Що ви вирішили?

- Вирішив покінчити з життям... Це тяжка хвилина, але нічого не вдієш... Честь...

Він трохи помовчав і схвильовано заговорив далі:

- Правда, я міг би спочатку вбити вас - причину мого нещастя...

- О, прошу вас, не церемоньтесь...

- Ви жартуєте, а в мене справді при собі зброя, і я готовий...

- Ну, то випробуйте свою готовність.

- Пане добродію! Так не говорять з людиною, яка стоїть на краю могили. І якщо я сюди прийшов, то тільки для того, щоб довести вам, що, попри всі мої помилки, я маю благородне серце.

- То чого ж ви стоїте на краю могили? - спитав Вокульський.

- Щоб врятувати свою честь, яку ви хочете у мене відібрати.

- О!.. То заховайте добре, пане, цей скарб, - відказав Вокульський і вийняв з шухляди фатальні документи. - Вас турбують оці папери?

- Ви ще й питаєте? Ви знущаєтеся з мого розпачу!

- Знаєте що, пане Марушевич, - мовив Вокульський, переглядаючи папери, - я міг би вам прочитати зараз кілька моралей або деякий час помучити вас непевністю. Але тому, що ми обоє люди дорослі, то...

Він роздер папери на дрібні клапті й віддав їх Марушевичу.

- Візьміть їх собі на пам'ять.

Марушевич упав перед ним навколішки.

- Добродію! - крикнув він. - Ви подарували мені життя!.. Моя вдячність...

- Не будьте смішним, - перебив його Вокульський. - За ваше життя я був цілком спокійний, так само як певний, що рано чи пізно в тюрму ви таки потрапите. Мені просто не хотілось прискорювати вам цю путь.

- О, ви безжалісний! - відказав Марушевич, машинально обтріпуючи штани. - Одне добре слово, один теплий потиск руки міг би повернути мене на нову стежку. Але ви на це нездатні...

- Ну, бувайте здорові, пане Марушевич. Тільки не спробуйте коли-небудь підписатися моїм ім'ям, бо тоді... Ви розумієте?

Марушевич вийшов ображений. "Це задля тебе, задля тебе, кохана, я врятував сьогодні від тюрми одну людину. Страшне то діло - кого-небудь ув'язнити, навіть злодія або наклепника", - подумав Вокульський.

З хвилину в ньому ще точилась боротьба. Він то докоряв собі за те, що не скористався з нагоди звільнити суспільство від негідника, то думав, що діялося б з ним самим, якби його ув'язнили, одірвали від панни Ізабелли на місяці або й на роки. "Який це жах - ніколи її не-бачити... І хто його знає, чи милосердя не є найвищою справедливістю?.. Який я став сентиментальний!"

Розділ тринадцятий

TEMPUS FUGIT, AETERNITAS MANET^[131]

Хоч справа Марушевича була вирішена віч-на-віч, чутка про неї розійшлась по місту. Вокульський розказав про його відвідини Жецькому і звелів викреслити борг барона з книги. А Марушевич розказав про це баронові, додавши, що тепер уже на нього нема чого сердитись, оскільки борг списано, а він, Марушевич, має намір виправитись.

- Я відчуваю, - казав він, зітхаючи, - що був би зовсім інакшим, якби мав хоч три тисячі на рік... Паскудний цей світ, де такі люди, як я, мусять отак поневірятись!..

- Ну, облиш це, Марушевич, - заспокоював його барон. - Я тебе дуже люблю, але ж

усім відомо, що ти пройди́світ.

- А в моє серце ви заглядали? Знаєте, які там почуття?.. О, якби існував такий суд, що вміє читати в душі людини, тоді б ми побачили, хто з нас ліпший: я чи ті, що мене переслідують!..

В результаті цієї пригоди і Жецький, і князь, і кілька графів, що довідались про витівки Марушевича, всі визнали, що Вокульський вчинив шляхетно, але занадто лагідно.

- Це дуже гарний вчинок, - казав князь, - але... не в стилі Вокульського. Мені здавалось, що він в суспільстві становить силу, яка творить добро й карає негідників. Так, як Вокульський з Марушевичем, міг би вчинити якийсь ксьондз... Боюсь, що він втрачає енергію.

Насправді ж Вокульський не втратив енергії, але з багатьох поглядів змінився. Магазином, наприклад, він не займався, навіть відчував до нього відразу, оскільки звання галантерейного купця шкодило йому в очах панни Ізабелли. Натомість він став пильніше займатися справами торговельної спілки з Росією, поскільки вона давала величезні прибутки, отже, й побільшувала багатство, яке він хотів здобути для панни Ізабелли.

З того часу, як він освідчився панні Ізабеллі й дістав згоду, його опанувала якась сентиментальність і жалісливість. Йому здавалось, що він не тільки не зміг би нікому заподіяти кривди, а й сам не зміг би боронитись, якщо, звичайно, це не стосувалось панни Ізабелли. Натомість він відчував непоборну потребу робити людям добро. Крім даровизни Жецькому, він призначив також своїм колишнім продавцям Лісецькому та Клейнові по чотири тисячі карбованців - нібито за те, що заподіяв їм збитків, продавши магазин Шлангбаумові. Призначив також близько дванадцяти тисяч нагороди інкасаторам, швейцарам, посильним та хурманам.

Венгелекові не тільки справив бучне весілля, але ще й додав до обіцяної подружжю суми кількасот карбованців.

Якраз у цей час у Висоцького народилась дочка, і Вокульський погодився бути хрещеним батьком, а оскільки догадливий батько назвав її Ізабеллою, він подарував їй на посаг п'ятсот карбованців.

Це ім'я було йому дуже дороге. Часто, сидячи в самотині, він брав олівця й папір і без кінця писав: "Ізабелла... Іза... Белла...", а потім палив папірці, щоб ім'я коханої не потрапило в чужі руки. Він мав намір купити під Варшавою фільварок, збудувати на ньому віллу й назвати її "Ізабеллін". Він пригадав, як колись, під час його мандрівок по Уралі, один учений знайшов новий мінерал і радився, як його назвати. Тоді Вокульський не знав ще панни Ізабелли, але тепер докоряв собі за те, що не догадався назвати його "ізабеллітом". Нарешті, прочитавши в газетах про те, що відкрито новий астероїд, і астроном, який його відкрив, не знає, як назвати, Вокульський збирався визначити велику нагороду тому, хто відкриє нову планету й назове її "Ізабелла".

Незмірна пристрасть до одної жінки не виключала, однак, думки про другу. Інколи він пригадував пані Ставську, котра, як він знав, готова була пожертвувати для нього

всім, і відчував ніби докори сумління. "Але що я зроблю?.. – думав він. – Чим я винен, що люблю іншу... Хоч би вона швидше забула за мене й була щаслива".

В усякому разі, він вирішив забезпечити її майбутнє і напевне довідатись про долю її чоловіка. "Нехай принаймні не турбується про завтрашній день..; Нехай у неї буде посаг для дочки..."

Що кілька днів бачив він панну Ізабеллу в численному товаристві молодих і старих знайомих. Але його вже не вражали ні залицяння мужчин, ні її погляди та усмішки. "Така вже у неї натура, – думав він. – Вона не вміє, інакше ні дивитись, ні сміятись". Вона як квітка або як сонце, які мимоволі вщасливлють всіх навколишніх, всіх чарують своєю красою".

Одного дня він одержав з Заславка телеграму – запрошення на похорон пані Заславської. "Померла?.. – прошепотів він. – Шкода, якої прекрасної душі була жінка!.. Чому я не був коло неї в її останні хвилини?.."

Він зажурився, посмутнів, але на похорон старої, яка так зичливо до нього ставилась, не поїхав. У нього не вистачило відваги розлучитись з панною Ізабеллою навіть на кілька днів...

Він уже зрозумів, що не належить сам собі, що всі його думки, всі почуття і прагнення, всі наміри й надії зв'язані з цією єдиною жінкою. Якби вона вмерла, йому не треба було б себе вбивати: його душа сама полетіла б за нею, як птах, що тільки на хвилину присів відпочити на гілці. Він навіть не говорив з нею про любов, як не говорять про вагу тіла або про повітря, яке наповнює і з усіх боків оточує людину. Якщо протягом дня йому доводилось подумати про щось інше, крім неї, він здивовано здригався, як людина, що несподівано опинилась в незнайомій місцевості.

Це була не любов, а екстаз.

Одного разу, вже в травні, його викликав до себе пан Ленцький.

– Уяви собі, – сказав він. – Ми повинні їхати до Кракова. Гортензія захворіла и хоче бачити Бельцю (мабуть, ідеться про заповіт), ну, і звичайно, вона рада була б познайомитись з тобою... Ти можеш поїхати з нами?

– В будь-яку хвилину, – відповів Вокульський. – Коли ж ви їдете?

– Повинні б їхати сьогодні, але, напевне, затримаємось до завтра.

Вокульський обіцяв бути готовим до завтра. Коли він попрощався з паном Томашем і зайшов до панни Ізабелли, вона повідомила йому, що Старський у Варшаві.

– Бідний хлопець, – сказала вона, сміючись, – Одержав від Заславської в спадщину тільки дві тисячі щорічно та десять тисяч на руки. Я раджу йому одружитися з багатю, а він хоче їхати в Відень, а відтіль, напевне, в Монте-Карло... Я запропонувала йому їхати з нами. Буде веселіше, правда ж?

– Звичайно, – відповів Вокульський. – Тим більше, що ми візьмемо окремих вагон.

– Отже, до завтра!

Вокульський влаштував найпильніші справи, замовив на залізниці окремих салон-вагон до Кракова, а о восьмій вечора, відправивши свої речі, прийшов до Ленцьких. Вони втрюх випили чаю і десь о десятій поїхали на вокзал.

- Де ж пан Старський? - запитав Вокульський.

- А хто його знає! - відповіла панна Ізабелла. - Може, він зовсім не поїде... То такий вітрогон!..

Вони вже сиділи в вагоні, а Старського не було. Панна Ізабелла кусала губи і щохвилини виглядала в вікно. Нарешті після другого дзвінка Старський з'явився на пероні.

- Сюди, сюди! - закричала панна Ізабелла. Але тому що Старський не почув, Вокульський вибіг надвір і ввів його в салон.

- А я думала, що ви вже не прийдете, - сказала панна Ізабелла.

- Та воно мало так і не сталося, - відповів Старський, вітаючись з паном Томашем. - Я був у Кшешовського, і уявіть собі, кузино, з другої години дня до дев'ятої ми грали в карти...

- І ви, звичайно, програли?..

- Звичайно. Таким, як я, в карти не щастить... - додав він, поглядаючи на неї.

Панна Ізабелла трохи почервоніла.

Поїзд рушив. Старський сів по лівий бік панни Ізабелли й почав з нею розмовляти то по-польськи, то по-англійськи, все частіше переходячи на англійську мову. Вокульський сидів по праву руку від панни Ізабелли, але не хотів перешкоджати розмові, встав і пересів до вікна, коло пана Томаша.

Пан Ленцький трохи нездужав. Він закутався в крилатку і плед, накрив ковдрою ноги. Потім наказав позачиняти всі вікна в вагоні й позапінати ліхтарі, щоб не било в очі світло. Він надіявся заснути, навіть почував, що його хилить на сон, але заговорив з Вокульським і захопився, докладно розповідаючи про сестру Гортензію, яка замолоду була до нього дуже прив'язана, про Наполеона III, який з ним кілька разів розмовляв, про прекрасні манери й любовні пригоди Віктора-Еммануїла та про багато інших речей.

Вокульський слухав його уважно до Прушкова. За Прушковом кволий і монотонний голос пана Томаша почав впливати йому на нерви. Зате він щодалі виразніше чув розмову панни Ізабелли з Старським, що провадилась англійською мовою. Він почув кілька фраз, які його змусили насторожитись, і навіть подумав: чи не остерегти їх, що він розуміє по-англійськи?

Він хотів уже встати, але випадково глянув у протилежне вікно вагона і, наче в дзеркалі, побачив у ньому тьмяне відображення панни Ізабелли і Старського. Вони сиділи дуже близько одне до одного, обоє розчервонілі, хоч розмовляли так невимушено, ніби йшлося про щось незначне.

Проте Вокульський помітив, що байдужий тон не відповідає змістові розмови: він навіть збагнув, що цим легким тоном вони хочуть когось обманити. І вперше з того часу, відколи він знав панну Ізабеллу, в голові його майнула думка: "Фальш!.. Фальш!.."

Він відкинувся на спинку канапи, дивився в шибку вікна й слухав. Йому здавалося, що кожне слово Старського й панни Ізабелли падає йому на обличчя, на голову, на груди, як краплі свинцевого дощу...

Він уже не думав остерігати їх, а слухав і слухав...

Поїзд якраз од'їхав від Радзівіллового, коли увагу Вокульського привернула така фраза:

- Ти можеш йому закинути багато чого, - говорила панна Ізабелла по-англійськи. - Він не молодий і не дуже зграбний в товаристві, надто сентиментальний і часом нудний, але щоб зажерливий?.. Навіть папа вважає, що він занадто щедрий...

- А справа з паном К.?.. - зауважив Старський.

- Про скакового коня?.. Одразу видно, що ти повернувся з провінції. Недавно був у нас барон і казав, що саме в цій справі пан, про якого ми говоримо, повівся як справжній джентльмен.

- Ніякий джентльмен не дарував би шахраєві, коли б не робив з ним якихось спільних махінацій, - з усмішкою відповів Старський.

- А скільки разів дарував йому барон? - озвалась панна Ізабелла.

- Якраз у барона і є чимало грішків, про які знає пан М. Невдало ти захищаєш своїх протеже, кузино, - насмішкувато сказав Старський.

Вокульський міцніше притулювся до спинки канапи, щоб не схопитись і не вдарити Старського. Але опанував себе. "Кожен має право судити інших, - подумав він. - Побачимо, що буде далі".

Кілька хвилин він чув тільки гуркіт коліс і помітив, що вагон дуже хитається. "Ніколи мені не доводилось відчувати, щоб вагон так хитався", - подумав він.

- А той медальйон! - знущався далі Старський. - Оце такий передшлюбний подарунок?.. Не надто щедрий наречений: кохає, як трубадур, а подарунок...

- Запевняю тебе, - перебила його панна Ізабелла, - що він віддав би мені все своє майно...

- Ну, то бери його, кузинко, та позич мені тисяч зо сто!., А що, знайшлась та чудодійна бляшка?

- В тім-то й річ, що ні, і це мене дуже непокоїть.

Боже мій, от якби він коли-небудь дізнався...

- Про те, як ми загубили його пластинку, чи про те, як ми шукали його медальйон? - шепнув Старський, тулячись до її плеча.

Вокульському потемніло в очах. "Я зомлію..." - подумав він, хапаючись за ремінь коло вікна. Йому здалося, що вагон скаче по рейках і от-от перекинеться.

- А знаєш, ти зухвалий!.. - притишеним голосом сказала панна Ізабелла.

- В цьому й полягає моя сила, - відказав Старський.

- Слухай-но... Він же може побачити!.. Я тебе зненавиджу...

- Ні, шалітимеш за мною, бо ніхто інший не наважився б на таке... Жінки люблять демонів...

Панна Ізабелла відсунулась до батька, Вокульський дивився в протилежне вікно і слухав.

- Попереджаю тебе, - сказала вона роздратовано, - що ти не переступиш порога нашого дому... А якби насмілився... то розкажу йому все...

Старський засміявся.

- Не переступлю, кузинко, поки ти сама мене не запросиш. Я певний, що ждати мені доведеться недовго. За тиждень тобі надокучить цей залюблений понікуди чоловік, і ти забагнеш веселішого товариства. Згадаєш свого гульвісу кузена, який ніколи не був серйозним, завжди дотепним, а інколи одчайдушно сміливим... І пошкодуєш за тим, котрий завжди готовий тебе божествити, але ніколи не був ревним, умів поступатись іншим, потурав твоїм примхам...

- Винагороджуючи себе в інших місцях, - зауважила панна Ізабелла.

- Ну аякже! Якби я так не робив, ти не мала б мені чого пробачати і боялась би моїх докорів...

Не змінюючи пози, він обняв її правою рукою, а лівою стиснув її пальці, прикриті накидкою.

- Так, кузинко, - сказав він. - Такій, як ти, жінці мало щоденного хліба пошани та медяників обожування... Тобі інколи потрібно шампанського, тебе хтось мусить сп'янити хоч би цинізмом.

- Циніком бути легко...

- Але не кожен насмілиться ним бути. Запитай оцього пана, чи спадало йому коли-небудь на думку, що його неземна любов варта менш за моє блюзнірство?..

Вокульський уже не слухав, що вони говорили далі; увагу його заповонило інше явище: зміна, яка швидко почала відбуватися в ньому самому. Якби йому вчора сказав хто-небудь, що він буде німим свідком подібної розмови, він не повірив би: вважав би, що кожна фраза вбила б його або викликала б шаленство. Та коли це сталося, він упевнився, що існує дещо гірше, ніж зрада, розчарування чи приниження.

Але що? Та от що - їзда залізницею! Як цей вагон дрижить... як він шалено мчить!.. Дрижання вагона передається його ногам, серцю, мозкові; в ньому самому все дрижить, кожна кісточка, кожен нерв...

А поїзд мчить і мчить по безмежному полю під велетенським склепінням неба!.. І він мусить їхати, ще невідомо, як довго... може, п'ять, а може, десять хвилин!..

Що йому до Старського чи панни Ізабелли... Вони варті одне одного!.. Але поїзд, ах, оцей поїзд!.. Як він хитається....

Він боявся, що от-от розплачеться, почне кричати, виб'є вікно і вискочить з вагона... Ще гірше: боявся, що благатиме Старського, аби рятував його... Від чого? Була мить, коли він хотів сховатися під лавку, просити своїх супутників сісти на нього і так доїхати до станції...

Він заплющив очі, зціпив зуби, вхопився руками за торочку оббивки, піт виступив у нього на лобі і спливав по обличчю, а поїзд усе мчав і дрижав... Нарешті залунав один, потім другий свисток... і поїзд зупинився. "Тепер я врятований", - подумав Вокульський.

В цей час прокинувся пан Ленцький.

- Яка це станція? - спитав він Вокульського.

- Скерневиці, - відповіла панна Ізабелла.

Кондуктор відчинив двері. Вокульський підхопився з місця. Він штовхнув пана

Томаша, мало не впав на протилежну канапу, спіткнувся на приступці й побіг у буфет.

- Горілки!.. - крикнув він.

Здивована буфетниця подала йому чарку. Вокульський підніс її до губів, але відчув спазми в горлі й нудоту і поставив чарку назад на прилавок.

У вагоні Старський розмовляв з панною Ізабеллою.

- Ти мені даруй, кузинко, але так настрімголов при дамах не вибігають, - сказав він.

- Може, він хворий? - відповіла панна Ізабелла, відчуваючи якийсь неспокій.

- В усякому разі, це хвороба не так небезпечна, як невідкладна... Може, тобі замовити чого-небудь в буфеті?

- Нехай подадуть сельтерської.

Старський пішов у буфет; панна Ізабелла виглядала з вікна, і її неспокій все зростав. "Тут щось не те... - думала вона. - Який у нього був дивний вигляд!"

Вокульський з буфету пішов у кінець перону. Він кілька разів глибоко зітхнув, напився води з бочки, коло якої стояла якась бідна жінка й кілька євреїв, і опам'ятався.

Побачивши обер-кондуктора, він звернувся до нього:

- Шановний добродію, візьміть в руки аркуш паперу...

- В чому річ?

- Ні в чому. Візьміть в конторі якого-небудь папірця, підійдіть до салон-вагона і скажіть, що на ім'я Вокульського одержана телеграма.

- Цебто на ваше?

- Еге ж.

Обер-кондуктор дуже здивувався, але пішов на телеграф. За кілька хвилин він підійшов до вагона, в якому сидів пан Ленцький з дочкою, і гукнув:

- Телеграма для пана Вокульського!..

- Що таке? Ану покажи! - озвався занепокоєний пан Томаш.

Але в цю мить коло обер-кондуктора опинився Вокульський, взяв папірця, спокійно розгорнув, і хоч у тому місці було зовсім темно, удав, що читає.

- Що за телеграма? - спитав його пан Томаш.

- З Варшави, - відповів Вокульський. - Мушу повертатись.

- Як повертатись? - злякалась панна Ізабелла. - Трапилось якесь нещастя?

- Ні, пані, мене викликає мій компаньйон.

- Прибуток чи збиток? - шепнув пан Томаш, вихиляючись з вікна.

- Величезний прибуток! - в тон йому відповів Вокульський.

- А-а! Ну то їдь... - порадив пан Томаш.

- Але чого ж вам залишатись тут? - вигукнула панна Ізабелла. - Вам доведеться чекати варшавського поїзда, а в такому разі краще їхати з нами йому назустріч. Ми будемо ще кілька годин вкупі...

- Белла прекрасно радить, - докинув своє слово пан Томаш.

- Ні, добродію. Я поїду відціля хоч би й на паровозі, аби не втрачати кілька годин.

Панна Ізабелла дивилась на нього широко розкритими очима. В цю мить вона спостерегла в ньому щось зовсім для себе нове й подумала: "Яка багата натура!"

Протягом кількох хвилин Вокульський несподівано виріс в її очах, а Старський видався маленьким і смішним. "Але чого він застається?.. Відкіля тут взялася телеграма?.." - думала вона, і слідом за невиразною тривогою її поймав страх.

Вокульський знову повернувся в буфет, щоб знайти носія, який виніс би з вагона його речі, і здивався з Старським.

- Що з вами сталося?.. - вигукнув Старський, придивляючись до Вокульського, що стояв у смузі світла, яка падала з зали.

Вокульський взяв його під руку й потягнув за собою вздовж перону.

- Пане Старський, не гнівайтесь на те, що я вам скажу, - промовив він глухим голосом. - Ви неправильно оцінюєте себе... В вашій особі стільки демонічного, скільки в сірниковій головці отрути... І взагалі в вас немає ніяких властивостей шампанського. В вас є швидше властивість старого сиру, який збуджуюче впливає на хворі шлунки, але викликає блювоту в здорових... Пробачте, будь ласка.

Старський слухав приголомшений. Він нічого не розумів і разом з тим ніби починав щось розуміти. Йому здалося, що перед ним божевільний.

Пролунав другий дзвінок, пасажери юрбою побігли з буфету до вагонів.

- І ще дам вам одну пораду, пане Старський. Користуючись прихильністю осіб прекрасної статі, краще вже застосовуйте традиційну обережність, аніж демонічне зухвальство. Ваше зухвальство демаскує жінок. А тому що жінки не люблять бути демаскованими, то ви можете втратити їхню прихильність, а це було б нещастям і для вас, і для ваших фавориток.

Старський і досі не розумів, у чому річ.

- Якщо я вас чимось образив, - сказав він, - то готовий дати сатисфакцію...

Пролунав третій дзвінок.

- Панове, прошу сідати! - гукали кондуктори.

- Ні, шановний добродію, - казав Вокульський до Старського, повертаючись з ним до вагона Ленцьких. - Якби я жадав сатисфакції, то вас уже не було б живого, і зробив би я це без зайвих формальностей. Швидше ви маєте право жадати від мене сатисфакції за те, що я насмілюся вдертись у той садок, де ви вирощуєте свої квіти...

В будь-який час до ваших послуг. Ви знаєте мою адресу?

Вони підійшли до вагона, коло якого вже стояв кондуктор. Вокульський силоміць упхнув Старського до вагона, а кондуктор зачинив двері.

- Чого ж ти не прощаєшся, пане Станіславе? - гукнув здивований пан Томаш.

- Щасливої дороги! - відповів він, кланяючись.

У вікні з'явилась панна Ізабелла. Обер-кондуктор свиснув, у відповідь залунав гудок паровоза.

- Farewell, miss Iza, farewell!^[132] - гукнув Вокульський.

Поїзд рушив. Панна Ізабелла кинулась на канапу навпроти батька. Старський одійшов в куток.

- Так-так... - пробурмотів Вокульський. - Помиритеся ви ще до Петркова...

Поїзд відходив, а він дивився на нього і сміявся. На пероні вже нікого не було, а він

все прислухався до гуркоту поїзда, що гримотів то гучніше, то затихав, поки зовсім не стих.

Потім він чув кроки залізничників, що розходилися з станції, гуркіт столиків у буфеті; далі в буфеті почало гаснути світло, і офіціант, позіхаючи, зачинив скрипучі скляні двері. "Вони загубили мою пластинку, розшукуючи медальйон!.. – думав Вокульський. – Я – сентиментальний і нудний... Крім щоденного хліба пошани та медяників обожування, вона потребує ще шампанського... Медяники обожування – непоганий дотеп!.. Але яке їй шампанське смакує? Ага, цинізм!.. Шампанське цинізму – теж непоганий дотеп... Що ж, виходить, я марно вивчав англійську мову..."

Блукаючи без мети, він спинився між двома довгими рядами вагонів на запасних коліях. Якийсь час він не знав, куди йти. І раптом з ним сталося щось незвичайне: то була галюцинація. Йому здалося, що він стоїть всередині величезної вежі, яка безшумно завалилась, а він опинився серед купи грузу й не може ворухнутися, щоб з нього вибратися. Виходу ніде не було!

Він стрепенувся, видиво зникло. "Мабуть, мене морить сон, – подумав він. – Власне кажучи, в тому, що сталося, нема нічого несподіваного, все це можна було передбачити наперед. Я навіть усе це знав..."

Чи сказала вона хоч одне розумне слово за весь час нашого знайомства?.. Чим вона цікавилась?.. Балами, раутами, концертами, уборами... Що вона любила?.. Саму себе. Їй здавалось, що світ існує для неї, а вона для того, щоб бавитись. Кокетувала... так, так... безсоромно кокетувала з усіма мужчинами; а з жінками змагалася на першість у красі, обожнюванні, в туалетах... Що вона робила?.. Нічого. Була оздобою салонів. Єдина річ, з допомогою якої вона могла забезпечити собі матеріальне існування, була її любов – фальшивий товар!.. А Старський... Що ж Старський? Такий самий паразит, як і вона. Він був лише епізодом у її багатому досвіді життя. До нього у мене не мусить бути претензій: вони, як то кажуть, обоє рябоє. До неї також...

Вона – Мессаліна, яка дратує уяву!.. Її обіймав і шукав медальйона, хто хотів, навіть отакий нікчемний Старський, що за браком роботи мусив стати баламутом...

Я вірив – між мешканцями земними

Є ангели білі із крильми ясними...^[133]

Гарні мені ангели! Отакі світлі крила!.. Молінарі, Старський, і хто його знає, скільки ще їх... Ось де наслідок пізнання жінок з поезії!

Треба було вивчати жінок не крізь окуляри Міцкевичів, Красінських чи Словацьких, а за статистикою, котра вчить, що десята частина цих білих ангелів – повії; а коли б мене спіткало розчарування, то принаймні приємне..."

В цей час залунав якийсь рик: наливали воду в котел чи в цистерну. Вокульський зупинився. В цьому протяжному й сумовитому звукові йому причувся цілий оркестр, який виконує мелодію з "Роберта-Диявола": "Ви, що спочили тут, під холодним камінним надгробком..." Сміх, плач, жаль, вереск, нестерпні вигуки – все це лунало

разом, а над усією цією мішаниною підносився могутній, повний безнадійного смутку голос.

Він готовий був заприсягтися, що чує звуки оркестру, і знову піддався галюцинації. Йому здавалось, що він на кладовищі, серед розритих могил, з яких вилазять потворні тіні й поволі перетворюються на прекрасних жінок. Серед них обережно пробирається панна Ізабелла й вабить його рукою та поглядом...

Його поймав такий жах, що він перехрестився; і видива щезли. "Ну, годі! – подумав він. – А то я тут збожеволію..."

І вирішив забути за панну Ізабеллу.

Була вже друга година ночі. В телеграфній конторі світилася лампа з зеленим абажуром і чути було стукіт апарата. Коло вокзалу походжав якийсь чоловік з шапкою в руці.

– Коли йде поїзд на Варшаву? – спитав його Вокульський.

– О п'ятій, вельможний пане, – відповів чоловік і потягнувся до його руки, немов хотів її поцілувати. – Я, вельможний пане...

– Аж о п'ятій!.. – повторив Вокульський. – За такий час кіньми можна... А з Варшави о котрій?

– За три чверті години. Я, вельможний пане...

– За три чверті... – прошепотів Вокульський. – Чверті... чверті... – повторював він, почувавши, що невиразно вимовляє букву "р".

Він обернувся спиною до незнайомого і вздовж насипу пішов у бік Варшави. Незнайомий подивився йому вслід, похитав головою і зник у темряві. "Чверті... чверті... – бурмотів Вокульський. – Чогось у мене язик терпне... Який дивний збіг випадків: я вчився, щоб здобути панну Ізабеллу, а вивчився – щоб її втратити... Або взяти Гейста. Виходить, що він для того зробив велике відкриття, для того мені його довірив, щоб пан Старський мав зайвий привід для своїх пошуків... Вона позбавила мене всього, навіть останньої надії... Якби мене оце спитали, чи знав я справді Гейста, чи бачив його дивний метал – я не зміг би відповісти і вже й сам не знаю, чи не було то самообманом... Ах, якби я міг про неї не думати!.. Хоч би кільканадцять хвилин... Ну, то й не буду про неї думати..."

Ніч була зоряна, поля темні, вздовж колії подекуди світилися сигнальні ліхтарі. Йдучи ровом, Вокульський спіткнувся на великий камінь, і в одну мить в його уяві постали руїни заславського замку, й той камінь, на якому сиділа панна Ізабелла, і її сльози. Але тепер крізь сльози блиснув повний фальшу погляд. "Отже, не буду про неї думати... Поїду до Гейста і працюватиму з шостої ранку до одинадцятої ночі, стежитиму за найменшою зміною тиску, температури, напруги струму... Мені не залишиться жодної хвилини".

Йому причулося, що за ним хтось іде. Він обернувся, але нічого не побачив, натомість помітив, що на ліве око бачить гірше, ніж на праве, і це його нестерпно дратувало.

Йому хотілось повернутися на станцію, але відчував, що не зможе дивитись на

людей. Навіть думати про них було болісно.

- Не думав я, що людині може бути тяжкою власна душа... - бурмотів він. - Ах, якби я міг не думати...

Далеко на сході замірило світло й показався вузький серп місяця, що обливав усе навколо невимовно похмурим світлом. І раптом Вокульському показалося нове видиво. Він був у тихому, пустельному лісі; стовбури сосон якось чудно були нахилені в один бік, не обзивався жодний птах, вітер не ворухив жодної галузки. Все потонуло в сумних сутінках. Він відчував, що ці сутінки, туга і смуток впливають з його серця і що все це закінчиться тільки з його життям, якщо закінчиться...

З-поміж сосон, куди не глянь, прозирали клапті сірого неба; і кожен клопот перетворювався на шибку вікна в вагоні, де видно тьмяне відображення панни Ізабелли в обіймах Старського.

Вокульський не спроможний уже був позбутись цих примар: вони опанували його, відібрали волю, спотворили думку, отруїли серце. Дух його втратив всіляку самостійність: його уявою керувало будь-яке враження, повторюючись у численних, все смутніших та болісніших формах, як луна в порожній будівлі.

Він знову спіткнувся об камінь, і цей дрібний факт розбудив у ньому довгий ряд болісних образів.

Йому здалося, що колись, давно-давно, він сам був холодним, сліпим, мертвим каменем.

І коли він лежав так, гордий своєю непорушністю, якої не здолали б оживити ніякі земні катаклізми, в ньому чи над ним озвався голос, питаючи; "Хочеш залишитись людиною?" "А що таке людина?" - відповів камінь. "Хочеш бачити, чути, відчувати?.." "А що таке відчувати?" "Це значить пізнати щось зовсім нове. Отже, чи хочеш існування, яке за одну мить дає більше пізнання, аніж усі камені зазнали за мільйони віків?" "Я не розумію, - відповів камінь, - але можу бути всім". "А якщо, - питав далі надприродний голос, - після цього пізнання у тебе залишиться вічний розпач?" "А що таке розпач?.. Я можу бути чим завгодно". "Отже, будеш людиною", - пролунав голос.

І він став людиною. Прожив кілька десятків років і за цей час стільки прагнув і стільки мучився, що мертва природа не зазнала б того за цілу вічність. Прагнучи одної мети, він знаходив тисячу інших, втікаючи від одного страждання, потрапляв у море страждань і стільки відчув, стільки передумав, стільки витратив сил у світі сліпих стихій, що кінець кінцем обурих проти себе всю природу. "Годі! - залунало з усіх боків. - Годі! Поступись місцем іншим у цьому видовиську..." "Годі! Годі! Годі! - кричало каміння, дерева, повітря, земля і небо. - Поступись іншим!.. Нехай і вони пізнають нове буття..."

Годі!.. Отже, він знову має стати нічим, і якраз тоді, коли це вище буття дає йому, як останній спогад, лише розпач за втраченим, жаль за тим, чого не досягнув!..

- Ах, хоч би вже швидше зійшло сонце! - шепнув Вокульський. - Повернись у Варшаву, візьмись за будь-яку роботу й покінчу з цими дурницями, які лише псують мені нерви... Вона хоче Старського? Нехай їй буде Старський! Я програв у коханні?

Нехай!.. Зате виграв на інших речах... Не можна мати всього...

Вже кілька хвилин він відчував на вусах якусь липку вологу. "Кров?" – подумав він. Витер губи і при світлі сірника помітив на хустинці піну. "Що це я, сказився к чорту?.."

Раптом він побачив удалині два вогники, що поволі посувались в його бік; за ними бовваніла темна маса, за якою густим снопом тяглися іскри. "Поїзд?.." – подумав він, і йому здалося, що це той самий поїзд, в якому їде панна Ізабелла. Він знову побачив салон-вагон, тьмяно освітлений запнутим ліхтарем, а в кутку помітив пану Ізабеллу в обіймах у Старського...

– Я її люблю... люблю... – шепнув він. – Не можу забути!..

В цю мить його поїняла така мука, для якої в людській мові нема назви. Мучила його стомлена думка, зболіле почуття, роздавлена воля, само існування... І раптом він відчув уже не прагнення, а справжню потребу смерті.

Поїзд повільно наближався. Вокульський безтямно впав на рейки. Він тремтів, зуби цокотіли, обома руками вхопився за шпали, в рот набилось повно піску... На колію впала смуга світла від ліхтарів, рейки почали тихо дзвеніти.

– Господи, помилуй мене, – прошепотів він і заплющив очі.

Раптом на нього війнуло теплом, і в ту саму мить щось сильно шарпнуло і скинуло з рейок...? Поїзд пролетів за кілька дюймів від його голови, обдавши його парою і гарячим попелом. На мить він знепритомнів, а як опам'ятався, то побачив якогось чоловіка, що придавив йому коліном груди й міцно держав за руки.

– Що це ви надумали, вельможний пане?.. – сказав чоловік. – Де ж таке видано!.. Бійтесь бога...

Він не скінчив. Вокульський зіпхнув його з себе, вхопив за барки і звалив на землю.

– Чого тобі від мене треба, падлюко! – крикнув він.

– Пане... Вельможний пане... я ж Висоцький!

– Висоцький!.. Висоцький?.. – повторив Вокульський. – Брешеш, Висоцький у Варшаві.

– А я його брат, залізничник. Та ви ж самі мене сюди влаштували ще торік, після великодня... Я" к же я міг дивитись на таке ваше нещастя? До того ж заборонено на колії під машину лізти.

Вокульський замислився й пустив його.

– Все, що я тільки зробив доброго, обертається проти мене, – шепнув він.

Знесилений, він сів на землю коло маленької дикої груші. Зірвався вітрець, зашелестів листям, і цей шелест нагадав Вокульському його давні літа. "Де моє щастя?" – подумав він.

Щось здавило йому груди й підкотилося до горла. Він хотів зітхнути, але не зміг; задихаючись, обхопив деревце і крикнув:

– Умираю!..

Йому здалося, що його заливає кров, що розриваються груди, він звивався від болю і раптом заридав.

– Господи милосердний!.. Господи милосердний!.. – повторював він, хлипаючи.

Залізничник підповз до нього й обережно підсунув йому руку під голову.

- Плачте, вельможний пане!.. - казав він, схилившись над ним. - Плачте і покладайтесь на ім'я господнє... Покладатиметесь ви на нього даремно... "Хто віддай себе під опіку господню і всім серцем щиро йому вірить, той сміливо може сказати: "Бог мені заступа й оборона, він не допустить на мене нічого лихого... А з тенет лукавих мене визволить..." Нащо, ваша вельможність, те багатство, нащо ті скарби!.. Всё людину зрадить, тільки бог не зрадить...

Вокульський припав лицем до землі. Йому здалося, що разом з слізьми з його серця спливають біль, розчарування й розпач. Порушена думка почала набувати рівноваги.

Він уже усвідомлював, що робив, і зрозумів, що в нещасну хвилину,? рли його все зрадило, вірними лишились земля, проста людина й бог.

Він потроху заспокоювався, все рідше схлипував і відчув у всьому тілі таку слабкість, що міцно заснув.

Коли він прокинувся, - світало; сів, протер очі, побачив поруч з собою Висоцького і все пригадав.

- Довго я спав?

- Хвилин з п'ятнадцять, а може, з півгодини, - відповів залізничник.

Вокульський вийняв гаманця, дістав з нього кілька сторублівків і, даючи їх Висоцькому, сказав:

- Знаєш... вчора я був п'яний... Не кажи нікому нічого, що тут було. А це... твоїм дітям...

Залізничник впав йому до ніг.

- Я думав, ваша вельможність, що ви все втратили, і через те...

- Правду кажеш! - задумливо відповів Вокульський. - Я втратив усе... крім багатства. За тебе я не забуду, хоч... краще б мені не жити на світі.

- Я теж оце подумав, що такий пан, як ви, не шукав би на себе біди, хоч би втратив усі гроші. Це зробила людська злість. Але прийде й на неї кінець. Бог правду бачить, та не скоро скаже, от побачите...

Вокульський підвівся з землі й пішов до станції. Потім раптом обернувся до Висоцького і сказав:

- Як будеш у Варшаві, то зайди до мене. Але нікому ні слова про те, що тут сталося...

- Богом присягаюсь, не скажу! - відповів Висоцький і зняв шапку.

- А іншим разом... - додав Вокульський, кладучи йому руку на плече, - іншим разом... як побачиш такого чоловіка... - розумієш?.. - як побачиш, то не рятуй його...

Коли хтось хоче добровільно стати з своєю кривдою перед судом господнім, то не заважай йому... Не заважай!..

Розділ чотирнадцятий

ЩОДЕННИК СТАРОГО ПРОДАВЦЯ

Політична ситуація виявляється все виразніше. Маємо вже аж дві коаліції. З одного боку Росія з Туреччиною, з другого – Німеччина, Австрія і Англія. А це означає, що в будь-яку хвилину може вибухнути війна, яка розв'яже надзвичайно важливі питання.

Але чи буде війна? Бо ми завжди любимо себе обманювати. Отже, вона таки буде, цього разу неодмінно. Лісецький казав мені, що я кожного року провіщаю війну, а її все нема. Йолоп він, делікатно кажучи. Одна річ – колись, а друга – тепер.

Читаю я, наприклад, в газетах, що Гарібальді провадить агітацію в Італії проти Австрії. А навіщо, спитайте мене?..

Бо сподівається великої війни! Та й це ще не все: через кілька днів я чую, що генерал Тюрр всіма святими закликає Гарібальді не робити італійцям клопоту.

Що це означає? В перекладі на зрозумілу мову це означає: "Не турбуйтеся, італійці, Австрія й так віддасть вам Трієст, якщо виграє війну. А якщо з вашої вини програє, то ви не дістанете нічого..."

Це дуже знаменні факти – і заклики Гарібальді, й умовляння Тюрра. Гарібальді агітує, бо бачить, що війна неминуча, а Тюрр заспокоює, бо бачить, що станеться далі.

Та коли саме вибухне війна? В кінці червня чи в липні?..

Так міг би думати недосвідчений політик, але не я.

Бо німці не почнуть війни, не забезпечивши себе з боку Франції.

Як же вони себе забезпечать? Шпрот каже, що на це немає способу, а я бачу, що є, та ще й дуже простий.

О, Бісмарк – хитрий лис, я все більше в цьому переконуюсь!..

Бо навіщо Німеччина й Австрія залучили до свого союзу Англію?.. Ясна річ, для того, щоб налякати Францію і схилити її до об'єднання з ними. Це станеться так.

В англійській армії служить молодий Наполеончик, Люлю, і воює з зулусами в Африці, як воював його дідусь, Наполеон Великий. Коли англійці закінчать війну, вони проголосять Наполеона генералом і скажуть французам:

– Дорогі сусіди! Ось вам Бонапарт, який воював у Африці і вкрив там себе безсмертною славою, як його дід.

Зробіть його своїм імператором, а ми вам за те всілякою дипломатією викрутимо у німців Ельзас і Лотарінгію. Ну, заплатите їм кілька мільярдів, але ж це краще, ніж провадити нову війну, яка коштуватиме вам десять мільярдів, та ще й невідомо, чим кінчиться...

Французи, звичайно, зроблять Люлю імператором, одберуть свої землі, заплатять гроші, укладуть союз з Німеччиною, а вже тоді Бісмарк, маючи стільки грошей, покаже, на що він здатний!

О, Бісмарк мудра голова! І вже, хто-хто, а він зможе здійснити свій план. Я вже давно збагнув, що в нього добре казанок варить, і він мені сподобався, тільки я нікому цього не казав... То, чоловіче добрий, штука! Він одружений з дочкою Путткамера, а

Путткамери, як відомо, – родичі Міцкевича. До того ж кажуть, що він дуже любить поляків і навіть радив синові німецького наслідника вчитися польської мови...

Ну, якщо цього року не буде війни... Отоді я розкажу Лісецькому казку про дурника! Він, чудило, думає, що політична мудрість полягає в тому, аби ні в що не вірити.

Дурниці!.. Політика полягає в комбінаціях, які виникають з порядку речей.

Отже, хай живе Наполеон IV. Бо хоч про нього зараз ніхто не думає, але я певний, що в цьому розгاردіяші він відіграє головну роль. А якщо вміючи поведе діло, то не тільки даром відбере Ельзас і Лотарінгію, а ще й розширить кордони Франції до самого Рейну. Аби тільки Бісмарк не догадався вчасно та не зміркував, що використовувати Бонапарта – однаково, що запрягати лева в тачку.

Мені навіть здається, що в цьому єдиному питанні Бісмарк помилиться. І, правду кажучи, я його не пожалію, бо ніколи йому не довіряв.

Щось із моїм здоров'ям не все гаразд. Не скажу, щоб мене щось боліло, а так якось... Ходити довго не можу, апетиту немає, навіть не дуже хочеться писати.

В магазині мені майже нічого робити, там уже хазяйнує Шлангбаум, а я так, між іншим, займаюся справами Стаха. До жовтня Шлангбаум має остаточно розплатитися з нами. Бідувати мені не доведеться, бо добрий мій Стах забезпечив мені півтори тисячі карбованців річної пенсії до смерті; але як подумаю, що незабаром уже ні до чого не матиму права в магазині...

Не варто жити... Якби не Стах і не Наполеончик, то часом так стане тяжко, що заподівав би собі не знати що...

Хто його знає, старий товариш Каце, чи не найрозумніше зробив ти? Правда, у тебе тепер нема ніяких надій, але зате ти не боїшся й розчарувань... Я не кажу, що боюсь їх, бо ж ні Вокульський, ні Бонапарт... Але, однак, щось воно не те...

Як я стомився!.. Мені вже навіть важко писати. Хотілося б кудись поїхати... Боже мій, я ж двадцять років не виглядав за варшавські околиці! А так мені хочеться часом ще раз перед смертю глянути на Угорщину... Може б, я на давніх бойовищах знайшов хоч кістки старих товаришів...

Гей, Каце, Каце!.. Пам'ятаєш ти той дим, той свист і сигнали?.. Яка тоді була зелена трава і як світило нам сонце!..

Нічого не вдієш, доведеться вибратися в подорож, подивитись на гори й ліси, викупатись в сонці й повітрі широких рівнин і почати нове життя. Може, я навіть виїду куди-небудь у провінцію, ближче до пані Ставської, бо що ще залишається робити пенсіонерів?..

Цей Шлангбаум – дивна людина; знаючи його злидарем, я ніколи б і не подумав, що він колись так задерє носа. А тепер бачу, що через Марушевича він уже зазнайомився з баронами, а через баронів з графами, не може ще тільки достукатись до князя, який з євреями дуже чемний, але й не підпускає їх до себе дуже близько.

І в той час, коли Шлангбаум задирає носа, в місті проти євреїв зчиняється галас.

Щоразу, коли я заходжу на пиво, хто-небудь лає Стаха за те, що продав магазин євреям.

Радник нарікає, що євреї відбирають у нього третю частину пенсії; Шпрот вважає, що євреї перешкоджають йому в його справах; Лісецький плаче, що Шлангбаум звільняє його з роботи від святого Яна, а Клейн мовчить.

Вже й у газетах починають писати проти євреїв, а найдивніше, що навіть доктор Шуман, сам їхньої віри, одного разу мав зі мною таку розмову:

- От побачите, пане Жецький, що років через кілька будуть з євреями великі неприємності.

- Прошу пробачення, пане докторе, - кажу, - ви ж самі недавно хвалили їх!..

- Хвалив, бо це таки геніальна раса, але натура у них підла. Уявіть собі, пане Жецький, що Шлангбауми, старий і молодий, хотіли мене обдурити, мене... "Ага, - думаю, - повертаєш назад голоблі, коли тебе полапали за кишеню..."

І, правду кажучи, я остаточно втратив повагу до Шумана.

А чого тільки вони не вигадують на Вокульського!..

Мрійник, ідеаліст, романтик... Може, за те, що нікому не вчинив свинства?..

Коли я розповів Клейнові про нашу розмову з Шуманом, він сказав:

- Він каже, що неприємності з євреями будуть через кілька років? Можете його заспокоїти - вони почнуться раніше...

- Господи милостивий! - кажу я. - Чого ж це так?

- Бо ми їх добре знаємо, хоч вони починають і до нас підлизуватись... - відповів Клейн. - Це спритні людці, але вони помилилися... Ми знаємо, на що вони здатні, якби мали силу.

Досі я вважав, що Клейн людина поступова, дуже поступова, а тепер бачу, що він дуже відсталий. До того ж, що означає "ми", "до нас"?

А це вік, що настав після вісімнадцятого, того віку, який написав на своїх знаменах; свобода, рівність і братерство?

За що ж я, в чорта, бився з австріяками? За що гинули мої товариші?

Дурниці! Імператор Наполеон IV все це виправить!

Тоді Шлангбаум перестане бути нахабою, Шуман не вихвалитиметься своїм єврейством, а Клейн не буде їм погрожувати.

І цей час уже недалеко, бо навіть Стах Вокульський...

Ах, як я стомився! Треба таки кудись виїхати.

Не настільки ж я старий, щоб думати про смерть; але, боже мій, коли рибу вийняти з води, навіть наймолодшу і найздоровшу, вона однаково здохне без звичного середовища...

Чи не став я такою рибою, витягнуною з води? В магазині вже всім порядкує Шлангбаум і, щоб показати свою владу, вигнав швейцара й інкасатора тільки за те, що вони не виявляли до нього належної пошани.

Коли я попросив за них, він із злістю відповів:

- Ви тільки подивіться, як вони ставляться до мене і як до Вокульського!.. Вони не кланялись йому так низько, як мені, але в кожному русі, в кожному погляді видно було, що вони готові за ним у вогонь...

- То й ви, пане Шлангбауме, хочете, щоб вони йшли за вами в вогонь? - запитав я.

- Звичайно! Вони ж їдять мій хліб, я даю їм заробіток.

Я думав, що Лісецький, який чув цю балачку, загорить його в вуха - так він посинів зі злості. Проте він стримався і тільки спитав:

- А ви знаєте, пане Шлангбаум, чому ми за Вокульським пішли б у вогонь?

- Бо він має більше грошей! - відказав Шлангбаум.

- Ні, пане Шлангбаум. Через те, що він має те, чого не маєте і не можете мати ви, - відповів Лісецький, б'ючи себе в груди.

Шлангбаум почервонів як буряк.

- Що таке? - закричав він. - Чого я не маю?.. Пане Лісецький, ми не можемо працювати вкупі... ви ображаєте мої релігійні обряди...

Я схопив Лісецького за руку й відтягнув за шафи.

Образа Шлангбаума всіх розсмішила. Тільки Земба (він один з усіх продавців залишається в магазині) спалахнув і закричав:

- Хазяїн правду каже... не можна знущатися з віри, бо віра - свята річ!.. Де ж свобода совісті?.. Де прогрес?..

Де цивілізація?.. емансипація?..

- Чортів підлизник, - пробурмотів Клейн, а потім шепнув мені на вухо:

- Хіба не правду каже Шуман, що вони таки діждуться свого?.. Ви бачили його, який він був колись і який тепер?..

Звичайно, я вилаяв Клейна, бо яке він має право залякувати своїх співгромадян якимись неприємностями?

А все-таки не можу не признатись сам собі, що Шлангбаум дуже змінився за рік.

Колись він був тихий та плохий, а тепер став нахабний і гордовитий; колись мовчав, як його кривдили, а тепер сам горлає без ніякого приводу. Колись називав себе поляком, а тепер хизується своїм єврейством. Колись він навіть вірив у благородність та безкорисливість, а тепер у нього тільки й мови, що про гроші та зв'язки. З цього може вийти щось погане!..

Зате перед покупцями він удвоє гнеться, а графам і навіть баронам готовий п'яти лизати. Але з підлеглими - просто гіпопотам: тільки й знає що фиркає та не дає кроку ступити. Погано виходить... А проте ні радник Шпрот, ні Клейн, ні Лісецький не мають права погрожувати йому якимись неприємностями.

І що ж я важу тепер у магазині при такому драконові?

Складаю рахунок - він заглядає мені через плече; зроблю яке-небудь розпорядження - він зараз же голосно його повторює. В магазині він мене ігнорує, при знайомих та покупцях весь час тільки й говорить: "Мій друг Вокульський... мій знайомий барон Кшешовський... мій продавець Жецький..." А коли ми залишаємось самі, називає "мій дорогий Ігнасю". Разів кілька я дуже делікатно дав йому зрозуміти,

що ці пестливі назвиська мені неприємні. Але він, чудака, навіть не зрозумів цього; а я маю звичку довго терпіти, поки нарешті мене прорве. У Лісецького це виходить раптово, тому Шлангбаум поважає його.

Треба визнати, що Шуман теж має рацію, коли казав, що ми з діда-прадіда тільки й думаємо, як би прогайнувати своє майно, а вони – як би його набути. З цього погляду вони вже могли б завоювати першість, якби вартість людства вимірювалась тільки грішми. Але це не моє діло!..

Оскільки в магазині мені майже нічого робити, я все частіше думаю про подорож в Угорщину. Двадцять років не бачити ні поля, ні лісу... Це ж страх!

Я вже почав клопотатись про паспорт, думав, що на це потрібно буде з місяць часу. Але за цю справу взявся Вірський, і от тобі на! за чотири дні маю паспорт. Я аж злякався...

Тепер уже нічого не вдієш, треба їхати хоч на кілька тижнів. Мені здавалось, що чимало часу відберуть приготування до виїзду... Де там! Втрутився знову Вірський, одного дня купив мені сундука, другого спакував мої речі й каже: "Їдьте!"

Я аж розсердився. Чого це вони, чортяки, хочуть мене позбутися? Я сказав усім назбитки розпакувати речі й накрити сундук килимом, щоб він мене не дратував. А з другого боку так хочеться поїхати... так хочеться...

Але перше треба трохи набратись сили. Бо в мене так само нема апетиту, я худну, погано сплю, хоч цілий день ходжу сонний; почала чогось паморочитись голова, б'ється серце... Ну, та воно все минеться...

Клейн також щось не такий уже бадьорий. Спізнюється на роботу, носить з собою якісь книжечки, ходить на якісь збори... А найгірше те, що він уже взяв тисячу карбованців, яку йому призначив Вокульський, і витратив за один день. А на що?..

Незважаючи на все це, він хороший хлопець. А найкраще про його порядність свідчить те, що навіть баронеса Кшешовська не вигнала його з свого дому, де він і досі живе на четвертому поверсі, завжди тихо, скромно, нікому не заважаючи.

Аби тільки йому якось позбутися отих непотрібних стосунків; бо у євреїв неприємностей може не бути, а от у нього!..

Наведи його, господи, на розум і захисти!

Кумедну і повчальну історію розповів мені Клейн.

Я сміявся до сліз, а заразом дістав ще один доказ божої справедливості навіть у дріб'язкових справах. "Тріумф безбожників – короткий", – говорить, здається, святе письмо чи котрийсь з отців церкви. Та хто б це не сказав, а справедливість цих слів здійснилась на баронесі й на Марушевичі.

Як відомо, баронеса, позбувшись Малеського й Паткевича, наказала двірникові ні в якому разі не наймати квартири студентам на четвертому поверсі, хоч би вона вік стояла порожня. І кімната студентів таки стояла кілька місяців пустою, зате було так, як хотіла хазяйка.

Тим часом додому повернувся барон і, звичайно, взяв управління будинком у свої руки. А оскільки барон завжди потребував грошей, то його дуже іритувала заборона баронеси щодо кімнати на четвертому поверсі, яка зменшувала прибутки на сто двадцять карбованців на рік.

До того ж барона під'юджував і Марушевич (воли вже помирились!), який знову тягнув з барона гроші позичками.

- Нащо вам, бароне, - казав він йому, - перевіряти кожного, хто хоче найняти вашу кімнату, студент він чи не студент? Нащо вам цей клопіт? Якщо людина не в мундирі, то, значить, і не студент; а як заплатити за місяць наперед, то брати, та й квит!

Барон цілком пристав на цю пораду і навіть сказав двірникові, коли трапиться наймач кімнати, одразу прислати його до нього нагору. Двірник, звичайно, розказав про це жінці, а жінка Клейнові, а тому хотілось мати сусідами людей, які найбільш відповідали його смакам.

Отже, днів через кілька після цього розпорядження до барона зайшов якийсь франт з чудною фізіономією, а ще чудніше вбраний: його штани не пасували до жилетки, жилетка - до сюртука, а галстук - до всього.

- В вашому домі, пане барон, наймається холостяцька кімната за десять карбованців на місяць? - спитав він.

- Наймається, - відповів барон. - Можете її подивитись.

- Ну, це зайве! Я певен, що ви, пане барон, не наймали б поганої кімнати. Можна внести завдаток?

- Будь ласка, - відповів барон. - А оскільки ви мені вірите на слово, то й я не питатиму вас ні про що більше...

- О, якщо ви такі ласкаві...

- Добре вихованим людям вистачає взаємного довір'я, - відказав барон. - Отже, сподіваюсь, що ні я, ні моя дружина, особливо моя дружина, не матимемо приводу на вас нарікати...

Молодик палко потиснув йому руку.

- Даю вам слово честі, - сказав він, - що ніколи не заподіємо вашій дружині ніякої прикрості, бо вона, мабуть, несправедливо думає про нас...

- Досить! Досить, добродію! - перебив його барон, узяв завдаток і видав розписку.

Коли молодик вийшов, барон викликав до себе Марушевича і сказав йому збентежено:

- Не знаю, - чи не впоров я дурниці... Квартирант уже є, але, наскільки я пам'ятаю, як мені про них розказували, боюсь, чи не є він один із тих трьох студентів, що їх вигнала моя дружина...

- Хіба не однаково? - зробив висновок Марушевич. - Аби наперед платили.

Другого дня вранці в кімнату вселилися три молодики, але так тихо, що їх ніхто навіть не бачив. Ніхто також не звернув уваги, що вони вечорами зустрічаються і про щось радяться з Клейном. А через кілька днів до барона прибів розлючений Марушевич і закричав:

- А ви знаєте, пане барон, що це ті самі босяки, яких вигнала пані баронеса? Малеський, Паткевич...

- Мені байдуже, - відповів барон. - Дружині моїй вони не докучають, аби платили...

- Але мені вони докучають! - закричав Марушевич. - Якщо вікно у мене відчинене, один з них стріляє мені в кімнату горохом з дмухавки, а це не зовсім приємно. А коли у мене збираються гості або зайде яка-небудь дама (додав він тихо), вони так тарабанять мені в шибки горохом, що в кімнаті не можна всидіти... Мені це заважає, це мене компрометує... Я буду скаржитись в поліцію!

Звичайно, барон сказав про це своїм мешканцям і попросив їх не стріляти більше в вікна Марушевича. Але якщо Марушевич приймав у себе яку-небудь даму, а це траплялось досить часто, один з хлопців вихилявся через вікно й горлав:

- Двірник! Двірник!.. Чи не знаєте, яка то пані пішла до Марушевича?

Найчастіше двірник взагалі не знав, чи пішла до Марушевича якась пані, але після такого запитання про це знав весь будинок.

Марушевич аж пінився, тим більш, що барон на його скарги звичайно відповідав:

- Ви самі мені радили, щоб я заселив порожню кімнату.

Прийшла й баронеса, бо з одного боку боялась чоловіка, а з другого - студентів.

Таким чином баронеса за свою злість і мстивість, а Марушевич за інтриги були покарані однією рукою, а Клейн дістав собі товариство, якого прагнув.

Ні, є таки справедливість на світі!..

Цей Марушевич, їй же богу, не має сорому!

Сьогодні він прибіг до Шлангбаума зі скаргою на Клейна.

- Пане Шлангбаум, - заявив він, - один з ваших службовців, який мешкає в будинку баронеси Кшешовської, просто компрометує мене...

- Як же він вас компрометує? - запитав Шлангбаум, широко розкривши очі.

- Він буває у тих студентів, вікно яких виходить у двір. А вони заглядають у мої вікна, стріляють у шибки горохом, а як збереться компанія, то кричать, що у мене картярське кубло!..

- Пан Клейн з липня не служитиме у мене, - відказав Шлангбаум, - Краще поговоріть про це з паном Жецьким, вони давно один одного знають.

Марушевич тоді причепився до мене і знову розказав, як студенти називають його шулером та компрометують дам, котрі у нього бувають. "Уявляю собі, які то дами!" - подумав я, а вголос відказав:

- Пан Клейн цілий день сидить у магазині, то як же він може відповідати за своїх сусідів?

- Так, але пан Клейн має з ними якийсь шахер-махер.

Це він намовив їх знов оселитися в нашому домі, він буває у них, а вони в нього.

- Молодого до молодих і вабить, - заперечив я.

- Але нащо я маю через це терпіти?.. Нехай він їх вгамує або... я подам на них усіх в суд.

Дикі претензії: щоб Клейн Гамував студентів, а може, ще й вихваляв перед ними

Марушевича! Звичайно, я остеріг Клейна і сказав йому, що це був би скандал, аби він, службовець Вокульського, був замішаний у справу про якісь там студентські вихватки.

Клейн вислухав і знизав плечима.

- А що мені до того! - відповів він. - Я, може, повішав би такого пройдисвіта, але не стрілятиму йому в шибки горохом і не називатиму його шулером. Що мені до того картярського кубла?

Має рацію! Тому я не сказав йому більше ні слова.

Треба їхати! Треба їхати!.. Аби тільки Клейн не вплутався в яку-небудь дурну історію. Вони просто як малі діти: хочуть перебудувати світ, а бавляться такими дурницями. Або я дуже помиляюсь, або ми стоїмо на порозі надзвичайних подій.

В травні Вокульський поїхав з панною Ленцькою і паном Ленцьким до Кракова і сказав мені, що не знає, коли повернеться, можливо, через місяць. Тим часом повернувся він не через місяць, а другого дня, і такий вимучений, що жаль живий був на нього дивитись. Жах, що з ним сподіялось за одну добу!

Коли я питав його, що сталося, чого він вернувся, він спочатку вагався, а потім сказав, що одержав телеграму від Сузіна і їде в Москву. Але через день передумав і сказав, що в Москву вже не поїде.

- А якщо то важлива справа? - спитав я.

- К чорту всі справи! - пробурмотів він і махнув рукою.

Тепер він цілі дні не виходить з дому і переважно лежить. Я був у нього, але побачив, що він дуже роздратований; слуга сказав мені, що він звелів нікого не приймати.

Я послав до нього Шумана, але Стах і з ним не захотів говорити, тільки сказав, що лікарі йому не потрібні. Та Шуманові цього було мало; як чоловік допитливий, він узявся розслідувати цю справу і довідався про незвичайні речі.

Він каже, що Вокульський вийшов з поїзда опівночі у Скерневицях, удаючи, ніби одержав телеграму, а потім зник із станції й повернувся аж на світанку, викачаний у землі й йеначе п'яний. На станції думали, що він справді підпив і заснув десь у полі.

Але таке пояснення не переконало ні мене, ні Шумана.

Доктор вважає, що Стах порвав, з панною Ленцькою і, може, навіть пробував вчинити якусь дурницю... А я думаю, що він справді одержав телеграму від Сузіна.

В усякому разі, мені треба задля свого здоров'я їхати.

Я ще не інвалід і через тимчасове нездужання не можу відмовлятися від майбутнього.

Мрачевський приїхав у Варшаву й живе у мене. Він став гладкий, як ігумен, змужнів, засмаг. А скільки він об'їхав світу за останні кілька місяців!..

Був у Парижі, потім у Ліоні; з Ліона прилетів під Ченстохов до пані Ставської і з нею приїхав у Варшаву. Потім одвіз її назад, посидів там з тиждень і нібито допоміг їй налагодити магазин. Далі він дмухнув аж у Москву, відтіль знову повернувся під Ченстохов, до пані Ставської, трохи посидів у неї, а зараз живе у мене.

Мрачевський, напевне, знає, що Сузін не телеграфував до Вокульського, а до того

ж певний, що він порвав з панною Ленцькою. Він, мабуть, щось сказав і пані Ставській, бо цей ангел, а не жінка, бувши в Варшаві, вшанувала мене своїми відвідинами й дуже допитувалась про Стаха: "Чи він не хворий?.. Чи дуже змінився і чи сумний?..

І невже він ніколи не позбудеться свого розпачу?.."

Якого розпачу?.. Коли б він і справді порвав з панною Ленцькою, то жінок, слава богу, ще вистачить, а якщо Стах захоче, то зможе одружитись хоч би і з пані Ставською. Золота, діамантова жінка! Як вона його любила і, хто зна, чи не любить і досі?.. Як би я хотів, щоб Стах повернувся до неї! Така гарна, така благородна, така самовіддана... Коли є правда на світі (в чому я ніколи не сумніваюсь), то Вокульський повинен одружитися з пані Ставською. Але він мусить поспішити, бо, якщо я не помиляюсь, про неї починає серйозно думати Мрачевський.

- Дорогий пане, - часто каже він, заламуючи руки. - Дорогий пане, яка це жінка! Яка жінка!.. Якби не той її нещасний чоловік, я уже давно просив би її стати моєю дружиною.

- А вона погодилася б? - спитав я.

- Отож-бо, що не знаю! - зітхнув він.

Мрачевський упав на стілець так раптово, що він аж затріщав, і, каже:

- Я як побачив її вперше після того, коли вона виїхала з Варшави, мене наче громом торохнуло, так мені сподобалась...

- Ну, вона й колись тобі подобалась.

- Але не так! Приїхав я з Парижа такий замріяний, а вона була така бліда, такі в неї сумні очі, що я й подумав: "Ану, може, вдасться?" - та й давай коло неї увиватись. А вона після перших моїх слів взяла та й дала мені одкоша, а коли я впав перед нею навколішки та заприсягся, що кохаю її... вона розрюмсалась!.. Ой, пане Ігнаце, оті сльози... Я не знав, що робити, зовсім не знав... Якби вже того її чоловіка чорти взяли або якби у мене були гроші на розвід... Пане Ігнаце!.. Якби я прожив з такою жіночкою тиждень, то я або вмер би, або довелося б мене возити візком... Авжеж! Аж тепер я відчуваю, як її люблю.

- А якби вона любила іншого? - питаю Мрачевського.

- Кого? Може, Вокульського?.. Ха-ха!.. Хто ж може полюбити такого відлюдька?.. Жінці треба виявляти почуття, запал, говорити їй про кохання, тиснути руки, а як можна, то й... А хіба цей пеньок здатний на щось подібне?..

Він ганявся за панною Ізабеллою, як хорт за качкою, бо сподівався через неї нав'язати стосунки з аристократією та вхопити велике придане. А як узнав, що воно й до чого, то втік із Скерневиць. Ой, пане Ігнаце, з жінками так не можна...

Правду кажучи, не сподобався мені цей запал Мрачевського. Я подумав, що він як почне отак падати навколішки, скімлити та плакати, то кінець кінцем закрутить голову пані Ставській. А Вокульський міг би тоді пожалкувати, бо, присягаюсь моєю офіцерською честю, це єдина жінка йому до пари.

Але зачекаємо, а поки що - їхати... їхати!..

Бррр!.. Оце так поїхав!.. Купив квитка до Кракова, сів у вагон на Віденському вокзалі і – після третього дзвінка вискочив...

Не можу й на хвилину розлучитись з Варшавою і магазином... Жити без них не можу...

Речі одібрав на залізниці на другий день, бо вони заїхали аж до Пйотркова.

Якщо мої плани отак будуть здійснюватись, то красно дякую...

Розділ п'ятнадцятий

ДУША В ЛЕТАРГІЇ

Лежачи або сидячи в своїй кімнаті, Вокульський машинально пригадував, яким чином він повернувся із Скерневиць до Варшави.

Десять о п'ятій годині ранку він купив на вокзалі квиток першого класу, але не пам'ятав, чи сам такий замовляв, чи йому дали. Сів він чомусь у купе другого класу й застав там ксьондза, який цілу дорогу дивився в вікно, і рудого німця, який, скинувши черевики та спершись ногами в брудних шкарпетках на протилежну канапу, спав, як убитий. Навпроти сиділа якась стара дама, котру так боліли зуби, що вона навіть не ображалась на поведінку свого роззутого сусіда.

Вокульському захотілось полічити, скільки людей їдо в купе, і він насилу змркував, що без нього їх троє, а з ним – четверо. Потім почав думати, чому це троє людей і ще одна людина разом становитимуть чотири, – і заснув.

У Варшаві він опам'ятався аж в Єрусалимській Алеї, коли їхав візником. Але хто йому виніс чемодан, яким чином він опинився на візнику – цього він не пам'ятав, та йому, власне кажучи, було й байдуже.

До своєї квартири він дзвонив не менш як півгодини, хоч була вже восьма ранку. Відчинив йому слуга – заспаний, роздягнений, здивований раптовим його поверненням. Увійшовши в спальню, Вокульський впевнився, що вірний слуга спав у його власному ліжку. Він не лаяв його, тільки наказав подати самовар.

Слуга швидко перемінив простирадла й наволочки, і Вокульський, побачивши своє постелене ліжко, не пив чаю, а роздягнувся й ліг спати.

Він спав до п'ятої години дня, а потім, умившись і одягнувшись, перейшов у вітальню, машинально сів у крісло і дрімав до вечора. А коли на вулиці засвітилися ліхтарі, він сказав подати лампу і принести з ресторану біфштекс.

З'їв його з апетитом, запив вином ідесь опівночі знову ліг спати.

Другого дня його одвідав Жецький, але скільки він сидів і про що вони говорили, Вокульський не пам'ятав.

Тільки на другу ніч йому на хвилину привиділось, що він бачить Жецького з дуже зажуреним обличчям.

Потім він зовсім втратив уявлення про час, не помічав зміни дня і ночі, не розумів, швидко чи повільно минають години. Час взагалі не цікавив його, наче перестав існувати. Він тільки відчував у собі й навколо себе пустку, йому навіть ввижалося, що його квартира стала просторіша.

Одного разу йому приснилося, що він лежить на високому катафалку, і він почав думати про смерть. Йому здавалося, що він неодмінно вмере від паралічу серця; але це його не лякало й не тішило. Інколи від довгого сидіння в кріслі, у нього терпли ноги, і тоді він думав, що то наближається смерть, і з байдужною цікавістю стежив, чи скоро отерпне й серце? Ці спостереження трохи його розважали, але незабаром він знову поринав в апатію.

Слузі своєму він наказав нікого не приймати; проте його відвідав кілька разів доктор Шуман.

Під час першого візиту він перевіряв у нього пульс і звелів показати язика.

- Може, англійського?.. - спитав Вокульський, але враз опам'ятався і вирвав руку.

Шуман пильно подивився йому в вічі.

- Ти хворий, - сказав він. - Що тебе болить?

- Нічого. Ти що, знову займаєшся практикою? - Хочу взятися! - вигукнув Шуман. - Перший курс проробив на самому собі: вилікувався від мрійливості.

- Дуже добре, - мовив Вокульський. - Жецький казав мені щось про твоє одужання.

- Жецький придуркуватий... старий романтик... Це вимираюча порода! Хто хоче жити, мусить тверезо дивитись на світ... Ану, по черзі заплющуй очі. Слухай мене: ліве... праве... ліве... праве... Заклади ногу на ногу.

- Що ти робиш, дорогий докторе?

- Оглядаю тебе.

- Ого! І сподіваєшся щось побачити?

- Сподіваюсь.

- А потім?

- Лікуватиму тебе.

- Від мрійництва?

- Ні, від неврастенії.

Вокульський усміхнувся і, помовчавши, спитав:

- Ти можеш вийняти у людини з голови мозок і вкласти їй інший?

- Поки що - ні.

- Ну, то можеш мене не лікувати.

- Я можу підказати тобі нові прагнення...

- Вони уже в мене є. Я хотів би провалитися в землю, хоч би на глибину... колодязя в Заславському замку. А ще хотів би, щоб мене засипав груз, мене й моє майно, щоб і сліду від мене не лишилось. Це моє прагнення - наслідок усіх попередніх.

- Романтика! - вигукнув Шуман, ляскаючи його по плечу. - Але це минеться.

Вокульський нічого не відповів. Він сердився на себе за сказані слова і дивувався: чого це він став такий одвертий?.. Дурна одвертість!.. Кому яке діло до його прагнень?

Навіщо він говорив про це? Навіщо, мов той безсоромний жебрак, відкрив свої рани?

Коли доктор пішов додому, Вокульський помітив у собі якусь зміну: на тлі абсолютної апатії з'явилося якесь нове почуття. Це був не знаний досі біль, спочатку ледве відчутний, а далі все дужчий, поки не досяг крайнього напруження. Спочатку він відчувався, як укол шпильки, а потім перейшов у серце, немов стороннє тіло завбільшки як ліщиновий горіх. Він уже пожалкував був за апатією, але згадав слова Фейхтерслебена^[134]: "Я радів, що страждаю, бо мені здавалось, що я збагнув у собі ту плідну боротьбу, яка творила і творить геть усе на цім світі, де безупинно борються нескінченні сили".

- Але що ж воно таке? - спитав він сам себе, відчуваючи, як апатія в його душі змінюється тупим болем.

І сам собі відповів:

- Ага, це пробуджується свідомість...

Поступово в його свідомості, що досі була ніби повита туманом, почала вирізнятися картина. Вокульський з цікавістю придивився до неї і зауважив силует жінки в обіймах чоловічини... Картина спочатку поблискувала фосфоричним сяйвом, потім порожівіла... пожовкла... позеленіла... посиніла, нарешті, стала оксамитно-чорною. Потім картина ненадовго зникла і знову почала з'являтися у всіх барвах по черзі, починаючи від фосфоричної і кінчаючи чорною.

Разом з цим посилювався біль. "Я страждаю - отже, існую!"^[135] - подумав Вокульський і засміявся.

Так минуло кілька днів, протягом яких він то придивлявся до мінливих барв картини, то прислухався до свого болю, що весь час змінював напругу. Часом він зникав, потім появлявся знов, дрібний, як атом, розростався, заповнював серце, все тіло, всю його істоту, весь світ... І в ту мить, коли муки його переходили всяку міру, біль знову зникав, а замість нього наставали абсолютний спокій і здивування.

Поступово в його душі почало зароджуватись бажання позбутись цього болю і цієї картини. Бажання це схоже було на іскру, що з'являлась у темряві ночі. Перед Вокульським майнула якась тінь надії. "Але чи здатний я ще мислити?" - подумав він.

Щоб перевірити себе, він став пригадувати таблицю множення, потім множити двозначні числа на однозначні і двозначні на двозначні. Не довіряючи собі, він записував результати множення, а потім перевіряв їх. Цифри сходились, і Вокульський з полегкістю зітхнув. "Ні, я ще не з'їхав з глузду!" - радісно подумав він.

Він почав уявляти розташування своєї квартири, вулиць Варшави, Парижа... Надія міцніла; він помітив, що не тільки добре все пам'ятає, а що ці вправи ще й приносять йому якусь полегкість. Чим більше він думав про Париж, тим виразніше поставали в його уяві рух, будівлі, ринки, музеї, тим швидше тьмарився силует жінки в обіймах чоловічини...

Він уже став походжати по кімнаті, і погляд його якось затримався на купі репродукцій. То були копії картин Дрезденської і Мюнхенської галерей, "Дон-Кіхот" з

ілюстраціями Доре, Гогарта...

Вокульський пригадав, що засуджені на страту на гільйотині полегшують собі доживання переглядом малюнків.

І з того часу він цілими днями розглядав ілюстрації. Скінчивши одну книжку, брався до другої, третьої... і знову починав з першої.

Біль вщухав, картина з'являлася все рідше, надія зростала...

Найчастіше він переглядав Дон-Кіхота, який справляв на нього найбільше враження.

Він пригадував дивну історію цього чоловіка, який довгі роки прожив в атмосфері поетичних вигадок – як і він сам, кидався на вітряки – як і він сам, був тяжко побитий – як і він, змарнував життя, ганяючись за ідеалом жінки, як і він, замість принцеси знайшов задрипану корівницю – знов-таки, як і він!.. "А все-таки Дон-Кіхот був щасливіший за мене! – думав Вокульський. – Перед самою смертю він позбувся своїх марень... А я?.."

Чим довше розглядав він малюнки, чим більше зникав до них, тим менше вони на нього впливали. З-за Дон-Кіхота, Санчо Панси та погоничів мулів на ілюстраціях Доре, з-за "Бійки півнів" та "Провулку джину" Гогарта він все частіше бачив середину вагона, тремтячу шибку, а на ній невиразний образ Старського й панни Ізабелли...

Тоді він облишив ілюстрації й почав "читати книжки, знані ще з дитинства або з тих часів, коли він служив у Гопфера. З невимовним хвилюванням відновлював він у пам'яті "Життє святої Женев'єви", "Танненберзьку троянду", "Рінальдіні", "Робінзона Крузо" і, нарешті, "Тисячу і одну ніч". І йому знову здавалось, що вже не існують ні час, ні дійсність, що його поранена душа втекла з землі й блукає по чародійських країнах, де б'ються тільки благородні серця, де підлість не прикривається облудною машкарою і де панує вічна справедливість, що гамує біль і нагороджує скривджених...

І тут його вразила одна дивна деталь. Якщо рідна література дала йому тільки розчарування, що закінчились душевним крахом, то чужа література принесла йому цілющий спокій. "Невже ми справді народ мрійників, – з тривогою думав він, – і невже ніколи не зійде з неба ангел і не зрушить воду в віфсаїдській купальні^[136], круг якої лежить стільки хворих?"

Одного разу йому принесли з пошти грубий пакет.

– З Парижа? – промовив він. – Так, з Парижа. Цікаво, що там таке?..

Але цікавість його була не настільки сильна, щоб змусити розпечатати пакет і прочитати листа. "Такий грубий лист!.. Якому дідькові хочеться писати такі грубі листи?"

Він кинув пакет на стіл і знову взявся читати "Тисячу і одну ніч".

Яка це розкіш для змученого розуму – оті палаци з дорогоцінних каменів, дерева, на яких замість плодів висіли грона самоцвітів!.. Оті кабалістичні слова, від яких розступаються мури, ті чудодійні лампи, завдяки яким можна було перемагати ворогів і в одну мить переноситись за сотні миль!.. А оті могутні чародії!.. Яка шкода, що таку владу посідали люди злостиві й нікчемні!..

Він відкладав книжку і, сміючись сам з себе, починав мріяти. Уявляв себе чародієм, який володіє двома дрібницями: владою над силами природи і здатністю робитись невидимим.

- Я думаю, за кілька років мого господарювання світ набагато змінився б... Найбільші нікчеми перетворилися б на Сократів і Платонів...

Тут він глянув на паризький конверт і пригадав слова Гейста: "Людство складається із змії і тигрів, серед яких лише зрідка трапляється людина... Теперішні лиха постали від того, що великі винаходи потрапили в руки і людей і потвор... Я такої помилки не зроблю, і коли таки винайду легший за повітря метал, то віддам його тільки справжнім людям. Нехай вони хоч дістануть зброю для свого власного вжитку, нехай порода їх множитья і могутніє..."

- Безперечно, було б краще, - пробурмотів він, - щоб силу мали Охоцькі та Жецькі, а не Старські та Марушевичі... "Оце справжня мета! - думав він далі. - Якби я був молодший... А втім... У нас теж є окремі люди, тут теж можна дещо робити".

Він знову взявся читати казки з "Тисячі і одної ночі", але помітив, що вони більше його не захоплюють. Колишній біль знову почав ятрить серце, а перед очима все виразніше поставав силует панни Ізабелли в обіймах Старського.

Згадав він Гейста в дерев'яних сандалях і його дім за високою огорою... І раптом йому привиділось, що той дім є першою приступкою велетенських сходів, а зверху на них статуя, що зникає в хмарах. Це була жінка, у якої не видно було ні голови, ні грудей, тільки бронарві зборки її одєжі. На східці, якого торкались її ноги, чорнів напис: "Незмінна й чиста". Він не розумів, що це означає, але відчував, що від статуї на нього спливає якийсь величний спокій. І дивувався, що він, здатний на таке відчуття, міг полюбити панну Ізабеллу, гніватись на неї або ревнувати до Старського!..

Він почервонів від сорому, хоч у кімнаті нікого не було.

Видиво зникло, Вокульський опам'ятався. Знову він був лише кволою, змученою людиною, але в душі його звучав якийсь могутній голос, ніби відгомін квітневої громовиці, що заповідає весну й відродження.

Першого червня його відвідав Шлангбаум. Увійшов він невпевнено, але, придивившись до Вокульського, посміливішав.

- Я не приходив до тебе досі, бо знав, іщо ти нездужаєш і не хотів нікого бачити. Ну, але, слава богу, все вже минулося...

Він крутився на стільці і крадькома розглядав кімнату: мабуть, сподівався побачити тут більше безладдя.

- У тебе якась справа? - спитав його Вокульський.

- Не так справа, як пропозиція... Власне, коли я дізнався, що ти хворий, мені спало на думку... Знаєш... тобі треба добре відпочити, облишити на деякий час усякі справте, от я й подумав - чи не міг би ти залишити у мене ті сто двадцять тисяч карбованців... Мав би без клопоту десять, процентів...

- Ага!.. - озвався Вокульський. - Я своїм спільникам без клопоту для себе платив п'ятнадцять.

- Але зараз не ті часи... А втім, я охоче дам тобі п'ятнадцять процентів, якщо залишиш мені свою фірму.

- Ні фірми, ні грошей, - нетерпляче відказав Вокульський. - Фірма, краще б вона ніколи не існувала, а грошей... У мене їх стільки, що мені вистачить прибутків з процентних паперів... Та й того забагато.

- Значить, ти хочеш забрати свій капітал на святого Яна? - спитав Шлангбаум.

- Можу залишити його тобі до жовтня, навіть без процентів, але з умовою, що ти не звільниш з роботи тих людей, котрі самі захочуть працювати у тебе далі.

- Умова нелегка, але...

- Як хочеш.

Вони помовчали.

- Що ж ти думаєш робити із Спілкою для торгівлі з Росією? - спитав Шлангбаум. - Бо ти так говориш, ніби й відтіля хочеш вийти?

- Дуже можливо.

Шлангбаум почервонів, хотів щось сказати, але не наважився.

Вони поговорили ще трохи про сторонні речі, і Шлангбаум пішов, сердечно попрощавшись з Вокульським. "Він, видно, хоче все перебрати від мене в спадщину, - думав Вокульський. - Ну, що ж, хай бере... Світ належить тим, хто його завойовує".

Але чому Шлангбаум заговорив з ним про справи в такий час? "Всі в магазині скаржаться на нього, кажуть, що він задирає носа, визискує службовців... Правда, про мене говорили те саме..."

Погляд його знову спинився на листі з Парижа, що лежав на столі вже кілька днів. Вокульський нарешті взяв його в руки, позіхнув і розпечатав.

Це було повідомлення від баронеси, яка мала зв'язки в дипломатичному світі, а також кілька офіційних паперів.

Він переглянув їх і впевнився, що то були свідчення про смерть Ернеста Вальтера, тобто Людвіка Ставського, який умер в Алжирі.

Вокульський задумався. "Якби я одержав ці папери три місяці тому, хто його знає, що воно зараз було б?.. Ставська - гарна, а головне - благородна... яка благородна людина!.. Хто зна, може, вона мене справді кохала? Ставська - мене, а я - іншу... Яка іронія долі!.."

Він кинув папери на стіл і пригадав ту маленьку, чисту вітальню, в якій провів стільки вечорів з пані Ставською, де відчував себе так спокійно. "Ну, от я і відкинув щастя, яке само мені йшло в руки..."

Але чи може бути щастям те, чого ми не прагнемо? А якщо вона хоч один день так мучилась, як я?.. Жахливо влаштований цей світ: двоє людей в ньому мучаться з одного приводу, а не можуть одне одному допомогти..."

Документи про смерть Ставського пролежали кілька днів, а Вокульський так і не вирішив, що з ними робити.

Спочатку він зовсім про них не думав, а потім, коли вони все частіше стали потрапляти йому на очі, його почали мучити докори сумління. "Кінець кінцем, - думав

він, – діставав я їх для пані Ставської, отже, треба їй і віддати. Але де вона тепер?.. Не знаю! Кумедна була б історія, коли б я оце з нею одружився. Мав би товариство – Гелюню, милу дитину, мав би мету в житті. Але навряд чи їй від цього було б краще. Що б я їй сказав? Що я хворий, потребує сестри-жалібниці, тому дарую їй кільканадцять тисяч на рік? Навіть дозволяю їй любити себе, хоч самому мені... годі вже того кохання..."

Минав день за днем, а Вокульський так і не подумався, як переслати папери Ставській. Треба було довідатись, де вона живе, написати рекомендованого листа, відправити його на пошту... Нарешті він догадався, що найпростіше буде покликати Жецького (з яким він не бачився вже кілька тижнів) і віддати йому документи. Але щоб викликати Жецького, треба подзвонити лакеєві, послати його в магазин...

– Е-е-е! Дайте мені спокій! – пробурмотів він.

Вокульський знову взявся читати, цього разу – подорожі. Відвідав Сполучені Штати, Китай, проте документи пані Ставської не давали йому спокою. Він розумів, що з ними треба щось зробити, але відчував, що нічого не зробить. І такий душевний стан почав дивувати його самого.

– Міркую ж я правильно, – казав він сам собі, – правда, коли мені не перешкоджають спогади... Відчуваю правильно... навіть занадто правильно! Тільки от не хочеться мені займатися цією справою, та й ніякою іншою теж. Це у мене модна хвороба волі. Чудесне відкриття! Але ж я, чорт забирай, ніколи не додержував моди... Зрештою, яке мені діло – мода то чи не мода! Мені так зручно, от і все...

Він закінчив подорож по Китаю, коли йому спало на думку, що якби він мав волю, то міг би рано чи пізно забути за певних осіб і певні події.

– А мене це так мучить... так мучить... – простогнав він.

Кінець кінцем він зовсім втратив уявлення про час.

Одного разу до нього силоміць вдерся Шуман.

– Ну, як ти себе відчуваєш? – спитав він. – Бачу, читаєш... Романи – добре, подорожі – прекрасно... Ти не хотів би прогулятись? Чудовий день, а ти за п'ять тижнів, напевне, вже натішився своєю квартирою...

– Ти років з десять тішився своєю, – відказав Вокульський.

– Правильно! Але у мене була робота: я досліджував людське волосся і мріяв про славу. До того ж на моїй голові не було справ ні своїх, ні чужих. А в тебе за кілька тижнів мають бути збори членів Спілки для торгівлі з Росією...

– Я виходжу з неї...

– От тобі й маєш... Це чудесно! – іронічно вигукнув Шуман. – А щоб тебе ще краще оцінили, запропонуй їм призначити директором Шлангбаума. Він їм покаже, що й до чого... Геніальна раса ці жидки, але ж і сволочі!..

– Ну, ну, ну...

– Тільки ти їх, будь ласка, не захищай! – гнівно закричав Шуман. – Бо я їх не тільки знаю, а їх відчуваю...

Голову дам до пня, що Шлангбаум уже й зараз підкопується під тебе в тій Спілці;

що він таки влізе туди, бо хіба польська шляхта може обійтися без єврея?

- Ти, я бачу, не любиш Шлангбаума?

- Навпаки, я навіть захоплююсь ним і хотів би наслідувати його, але неспроможний! Саме зараз в мені починає прокидатись інстинкт предків: нахил до гешефтмахерства... О, природо! Як би мені хотілось мати мільйон карбованців, щоб нажити другий мільйон, потім третій... і стати меншим братом Ротшільда. А поки що навіть Шлангбаум пошив мене в дурні... Я так довго жив у вашому товаристві, що кінець кінцем втратив найцінніші ознаки своєї раси... Але це велика раса! Вони таки здобудуть світ, і навіть не розумом, а шахрайством і нахабством.

- Ну то порви з ними, вихрестись.

- І не подумаю! По-перше, вихреститись, це не значить порвати з ними; а по-друге, я з тих жидівських феноменів, що не люблять брехати. До того ж, якщо я не порвав з ними, коли вони були слабкі, то тим більш не порву зараз, коли вони сильні.

- А мені здається, що саме зараз вони слабші, ніж були раніш, - зауважив Вокульський.

- Чи не тому, що їх починають ненавидіти?

- Ну, ненависть - сказано надто сильно.

- Та перестань ти, я ж не сліпий і не дурний!.. Мені відомо, що про євреїв говорять по майстернях, по шинках, по магазинах, навіть у газетах... І я певний, що в найближчі роки постане нове переслідування, з якого мої брати в Ізраїлі вийдуть ще розумнішими, ще сильнішими і ще солідарнішими... А як вони колись вам віддячать! Шельми вони страшенні, але я визнаю їх геніальність і не заперечую своєї до них симпатії. Відчуваю, що брудний жидок миліший мені за чепурного панича; а коли я після двадцятирічної перерви вперше зайшов у синагогу й почув співи, слово честі, на очі мені набігли сльози... Та що там казати! Прекрасний Ізраїль у тріумфі своєму, і любо подумати, що в цьому тріумфі пригнічених є частка і твоєї праці!

- Слухай, Шуман, мені здається, у тебе гарячка!

- Слухай, Вокульський, я певний, що у тебе більмо, тільки не на очах, а на мозку.

- Як же ти можеш говорити при мені такі речі?

- Говорю, по-перше, через те, що не хочу бути гадюкою, яка кусає потай, а по-друге... ти, Стаху, вже не будеш з нами боротись... Ти розбитий, і розбитий своїми.

Магазин ти продав, із Спілки виходиш... Кар'єра твоя скінчена.

Вокульський схилив голову на груди.

- Сам подумай, - вів далі Шуман, - хто з тобою залишився?.. Я, єврей, так само упосліджений і скривджений, як і ти, і тими самими людьми... великими панамі...

- Ти стаєш сентиментальним, - зауважив Вокульський.

- Це не сентиментальність!.. Вони пишались перед нами своєю величчю, рекламували свої добродієства, нав'язували нам свої ідеали. А тепер сам скажи: чого варті їхні ідеали та добродієства, де їхня велич, яка потребує підтримки твоєї кишені?.. Ти лише рік прожив з ними нібито на рівних правах, а що вони з тебе зробили? А тепер подумай, що вони мусили зробити з нами, кого вони віками гнітили й топтали? Ось

чому я раджу тобі: поєднайся з євреями. Ти подвоїш своє багатство і, як говориться в Старому заповіті, "побачиш ворогів твоїх коло підніжжя ніг твоїх". За твою фірму і добре слово ми віддамо тобі Ленцьких, Старського і ще декого на додачу... Але Шлангбаум – це не для тебе компаньйон, він – блазень!

– Ну, а коли ви поквитаєтесь з вельможними панами, тоді що?

– Нам по залишається нічого іншого, як поєднатися з вашим народом і стати його інтелігенцією, якої у нього зараз немає... Ми навчимо ваш народ нашої філософії, нашої політики, нашої економіки, і йому, напевне, буде краще з нами, аніж з дотеперішніми його керівниками... Керівники! – додав він, сміючись.

Вокульський махнув рукою.

– Мені здається, що ти, лікуючи всіх від мрійництва, сам залишаєшся мрійником.

– Чого ти так думаєш? – запитав Шуман.

– А ось чого. У вас самих немає ґрунту під ногами, а ви збираєтесь інших звалювати з ніг. Краще подумайте про справедливу рівноправність, а не про завоювання світу, і не беріться лікувати чужі вади, не вилікувавши своїх власних, які множать вам ворогів. А втім, ти й сам не знаєш, чого хочеш: то гордуєш євреями, то переоцінюєш їх.

– Гордую одиницями, шаную силу громади.

– А я навпаки: гордую громадою і часом шаную одиниці.

Шуман задумався.

– Роби, як знаєш, – сказав він нарешті, беручись за капелюх. – Але це факт, коли ти вийдеш із Спілки, вона потрапить в руки Шлангбаума й цілої зграї пархатих жидків. А якби ти залишився, то міг би залучити до справи людей чесних і порядних, у яких вад небагато, а зв'язки серед євреїв величезні.

– Так чи інак, а Спілкою заволодіють євреї.

– Тільки без твоєї участі заволодіють синагогальні, а з твоєю участю – університетські.

– А хіба це не однакової – відказав Вокульський, стеновши плечима.

– Не однаково! Нас з ними єднає раса і спільне становище, а різнять погляди. У нас наука, у них – талмуд, у нас – розум, у них – хитрість; ми трохи космополіти, вони – національно обмежені й не визнають нічого, крім своєї синагоги й кагалу. Коли йдеться про боротьбу із спільним ворогом, вони ідеальні союзники, та коли йдеться про прогрес у самому іудействі... вони перетворюються на страшний тягар. Через те інтереси цивілізації вимагають, щоб головними питаннями керували ми. Вони тільки зможуть запаскудити світ лапсердаками й цибулею, а не сприяти його поступові... Подумай про це, друже!

Він обняв Вокульського і вийшов, насвистуючи арію: "Рахіль мені дав бог для щастя й раювання..." "Отже, – думав Вокульський, – здається, між поступовими й реакційними євреями починається боротьба за нашу шкуру, а я мушу приєднатись до тих або других.

Чудова роль!.. Ах, як воно все мені набридло!.."

Він знов повернувся до своїх мрій. В його уяві постала обдрашпана огорожа дому Гейста і безконечні сходи, де на верху височіла статуя бронзової богині з головою в

хмарах і з написом коло підніжжя: "Незмінна й чиста".

Деякий час він дивився на зборки її одержі, і йому стало смішно і з панни Ізабелли, і з її переможного поклонника, і з власних мук. "Невже я міг?.. Невже міг?.." – прошепотів він.

Але статуя раптом зникла, а біль повернувся й розташувався в його серці, як у себе вдома.

Через кілька днів після Шумана до Вокульського зайшов Жецький.

Він дуже схуд, підпирався палицею і так стомився, поки вийшов на другий поверх, що засапався, впав на стілець і ледве міг говорити.

Вокульський жахнувся.

– Що з тобою, Ігнаце? – крикнув він.

– Та нічого... Трохи старість, трохи... А так нічого.

– Ти повинен лікуватися, дорогий друже, поїдь куди небудь.

– Признаюсь тобі, що я вже пробував виїжджати. Навіть сидів уже в вагоні. Але раптом посіла мене така журба за Варшавою і... за нашим магазином... – додав він тихіше. – Та... що там казати!.. Пробач мені, що я прийшов сюди...

– Ти ще й вибачаєшся, дорогий?.. А я думав, що ти сердишся на мене.

– Я – на тебе? – відказав Жецький, з любов'ю дивлячись на Вокульського. – Я – на тебе?.. Пригнали мене сюди справи і тяжкий клопіт...

– Клопіт?

– Уяви собі, Клейна заарештували.

Вокульський посунувся назад разом з стільцем.

– Клейна і тих двох... пам'ятаєш? Малеського й Паткевича...

– За що?

– Вони мешкали в домі баронеси Кшешовської, ну, і, правду кажучи, трохи допікали тому... Марушевичеві. Він їм погрожував, а вони – ще гірше. Кінець кінцем він побіг у поліцію скаржитись. Прийшла поліція, трапився якийсь скандал, ну й забрали їх усіх трьох в тюрму.

– Дітлахи... дітлахи!.. – шепнув Вокульський.

– Я теж так кажу, – вів далі Жецький. – Звичайно, нічого їм не буде, але все-таки неприємна історія. Той віслук, Марушевич, сам перелякався... Прибіг до мене і давай присягатися, що він не винен. Я вже не міг витримати і сказав йому: "Я знаю, що ви не винні, але знаю також, що в наш час бог потурає негідникам... Бо насправді це вам би слід сидіти за ґратами за фальшування підписів, а не тим шибеникам..." Він аж розплакався. Присягався, що стане на праведну путь, і якщо не став на неї досі, то тільки з твоєї вини. "Я був повен найблагородніших намірів, – казав він, – але пан Вокульський, замість подати мені руку, замість підтримати мої добрі наміри, зневажив мене..."

– Чесна душа! – засміявся Вокульський. – Що ще чувати?

– В місті подекують, що ти залишаєш Спілку...

– Залишаю.

- І що передаєш їй євреям...

- Та мої ж спільники не старе манаття, щоб я міг їх комусь передавати, - розсердився Вокульський. - Вони мають гроші, мають голови на в'язах... Нехай шукають потрібних людей і самі влаштовують свої справи.

- Кого вони там знайдуть? А якби і знайшли, то кому вони повірять, як не євреям?.. Євреї серйозно думають про цю справу. Нема такого дня, щоб до мене не прийшов Шуман або Шлангбаум, і обидва намовляють, щоб я після тебе взявся керувати Спілкою...

- Фактично ти й тепер нею керуєш.

Жецький махнув рукою.

- З твоїми порадами та грішми! Але не в тім річ.

З усього видно, що Шуман належить до одної партії, а Шлангбаум до другої, і обом їм потрібна підставна особа. Передо мною вони один одного готові в ложці води втопити, але вчора я чув, що обидві партії скоро порозуміються.

- Розумні! - шепнув Вокульський.

- Але я розчарувався в них, - сказав Жецький. - Як досвідчений купець, скажу тобі; все у них тримається на брехні, шахрайстві та дешевині.

- Не дуже нарікай на них, бо ми ж самі їх такими виростили.

- Не ми! - сердито вигукнув Жецький. - Вони скрізь однакові. Де я тільки їх не бачив - у Пешті, Константинополі, Лондоні, Парижі - мета у них одна: якнайменше дати і якнайбільше взяти як у матеріальному, так і в духовному розумінні. Позлітка!.. Дешева позлітка!..

Вокульський устав і почав ходити по кімнаті.

- Шуман казав правду, - говорив він, - що до них зростає ворожнеча, коли навіть ти...

- Але мені байдуже... я вже свою роль відіграв. Ти тільки глянь, що діється навколо!.. Куди тільки вони не пролазять, де тільки не відкривають магазинів, чого тільки не прибирають до своїх рук?.. А кожен, тільки за щось зачепиться, тягне за собою цілий легіон своїх, аж ніяк не кращих за наших, а навіть гірших... Побачиш, що вони зроблять з нашим магазином: які там будуть продавці, які товари... І як тільки загарбали магазин, одразу пнуться в аристократію, навіть беруться до твоєї Спілки...

- Самі винні... самі винні! - повторював Вокульський. - Ми не можемо заборонити людям завойовувати собі краще становище, але можемо боронити свої позиції.

- А ти своїх не борониш.

- Не через них; вони поводитись зі мною чесно.

- Бо ти був їм потрібний. Вони використали тебе, як східець для просування вгору.

- Ну, гаразд, - перебив Вокульський, - ми один одного не переконаємо... Ага! Я одержав документа про смерть Людвіка Ставського.

Жецький підхопився з крісла.

- Чоловіка пані Гелени?.. Де?.. - схвильовано спитав він. - Та це ж порятунок для нас усіх!..

Вокульський подав Жецькому документи, які той схопив тремтячими руками.

- Царство йому небесне і... слава богу!.. - казав він, читаючи. - Ну, дорогий Стаху, тепер уже нема ніякої перешкоди. Одружуйся з нею... Якби ти тільки знав, як вона тебе любить! Я зараз повідомлю про це її, бідолашну, а ти сам одвези їй документи і... зараз же сватайся... Я вже бачу, що Спілка буде врятована, а може, й магазин... Сотні людей, яких ти врятуєш від злиднів, благословлятимуть вас... Ах, яка це жінка! З нею ти нарешті знайдеш спокій і щастя...

Вокульський спинився перед ним і похитав головою.

- А вона зі мною буде щаслива? - спитав він.

- Вона тебе шалено любить... Ти навіть уявити собі не можеш!

- А знає вона, кого любить? Хіба ти не бачиш, що я - руїна, і то найгірша, бо руїна духовна. Отруїти кому-небудь щастя я зможу, але дати!.. І якщо я можу що-небудь дати людям, то тільки гроші і працю, але... не сучасним людям, а далеким майбутнім.

- А-а, облиш!.. - розсердився Жецький. - Ти тільки одружися з нею і одразу інакше дивитимешся на все.

Вокульський сумно засміявся.

- Так... одружитися! Зв'язати добру, невинну істоту, зловживати найблагороднішими почуттями, а думкою бути хтозна-де. А за рік або два, може, ще й дорікати, що задля неї відмовився від великих задумів...

- Політика? - таємничо шепнув Жецький.

- Яка там політика! Я вже мав час і нагоду розчаруватися в ній... Є речі важливіші за політику...

- А що? Може, винахід того Гейста?.. - спитав Жецький.

- А ти відкіля знаєш?

- Шуман казав.

- Ага, справді!.. Я й забув, що Шуман завжди все знає. Це теж талант...

- І дуже корисний. В усякому разі, раджу тобі подумати про пані Ставську, бо...

- Ти її відіб'єш?.. - усміхнувся Вокульський. - Відбий, відбий!.. Гарантую вам, що бідувати не будете.

- Та, хай тобі! Що ти балакаєш!.. Щоб це вже було, якби такий старий шкарбан, як я, думав про таку жінку?

Тут є один небезпечніший... Мрачевський... Він шаліє за нею і поїхав до неї вже третій чи четвертий раз. А жіноче серце не камінь...

- О! Мрачевський!.. Він уже не грається в соціалізм?

- Та де там! Тепер він каже, що варто відкласти першу тисячу карбованців та познайомитись з такою жінкою, як Ставська, і політика геть вивітриться з голови.

- Бідний Клейн був іншої думки, - сказав Вокульський.

- Та що там Клейн, зайдиголова!.. Він хороший хлопець, але ніякий продавець. Мрачевський, ото було зух!

Вродливий, цвенькав по-французькому... А як він поглядав на клієнток, як підкручував вуса!.. Цей не прогавить свого на світі і схопить пані Ставську, от побачиш!

Старий уже виходив, але в дверях ще зупинився і сказав:

- Женись на ній, Стаху, женись!.. Вщасливиш жінку, врятуєш Спілку, а може, й магазин наш залишиться. Що там винаходи!.. Інша річ - в наш час розуміти політичні цілі, коли можуть статися незвичайної ваги події. А літаючі машини... Хоч, може, й вони знадобилися б? - додав він, подумавши. - Ну, зрештою роби, як знаєш, але якнайшвидше вирішуй про пані Ставську, бо я відчуваю, що Мрачевський не проспить грушку в попелі. То - зух!.. Літаючі машини... А втім, хто його знає... може, й вони на щось здадуться?

Вокульський залишився сам. "Париж чи Варшава?.. - думав він. - Там велика, але непевна мета, тут - кількасот людей..."

- Яких я не можу бачити! - несподівано закінчив Вокульський.

Він підійшов до вікна й деякий час виглядав на вулицю, просто щоб зосередитись. Але все його дратувало: рух екіпажів, метушня пішоходів, їх заклопотані або усмінені обличчя. Найбільше іритував його вигляд жінок. Йому здавалося, що кожна з них уособлення дурості і фальшу. "Кожна з них рано чи пізно знайде свого Старського, - подумав він, - бо кожна його шукає".

Незабаром Вокульського знов відвідав Шуман.

- Дорогий мій, - сміючись, гукнув він ще з дверей, - ти можеш мене вигнати, але я, однак, надокучатиму тобі візитами...

- Будь ласка, приходь якнайчастіше, - відповів Вокульський.

- Значить, ти згодний? Чудово! Наполовину ти видужав... От що означає сильний мозок!.. Не минуло й семи тижнів тяжкої мізантропії, а ти вже починаєш терпіти рід людський, та ще й у моїй особі... Ха-ха-ха! А що було б, якби в твою клітку впустити яку-небудь шикарну молодичку...

Вокульський зблід.

- Ну, ну, я розумію, що ще зарано... Але тобі вже час показуватись між людьми. Це вилікувало б тебе остаточно. Візьми, наприклад, мене, - правив далі Шуман. - Поки я сидів у чотирьох стінах, нудьгував, як чорт на дзвіниці, а тепер - тільки-но показався на світ божий - і до моїх послуг тисяча розваг. Шлангбаум хоче мене ошукати і що день, то більше дивується: як це я, такий ніби наївний, наперед знаю всі його наміри. Він навіть став мене поважати.

- Скромна втіха, - зауважив Вокульський.

- Зажди!.. Другу втіху я маю від своїх одновірців з фінансових кіл, які чомусь гадають, що я маю великі комерційні здібності, однак, не зважаючи на це, вірять, що можуть крутити мною, як їм захочеться... Уявляю собі їхнє розчарування, коли вони переконаються, що я не маю ані великих комерційних здібностей, ані настільки дурний, щоб стати пішаком в їхніх руках...

- А ти ж радив мені об'єднатися з ними!

- То інша річ! Я й сьогодні це тобі раджу. На розумній спілці з євреями ніхто ще ніколи не втратив, принаймні фінансово. Але одна річ бути спільником, а друга - пішаком, яким вони хочуть мене зробити. Ох, жиди, жиди! В лапсердаках чи у фраках,

вони завжди – шельми...

– Це, однак, не перешкоджає тобі вихваляти їх і навіть спілкуватися з Шлангбаумом?..

– А це знов-таки інша річ, – заперечив Шуман. – Євреї, на мій погляд, найгеніальніша в світі раса, до того ж це моя раса, через те я ними й захоплююся і в масі люблю їх. А щодо порозуміння з Шлангбаумом... бійся бога, Стаху! Чи розумно було б з нашого боку гризтися один з одним в той час, коли треба рятувати таке чудове підприємство, як Спілка для торгівлі з Росією?.. Ти її залишаєш, і вона або розпадеться, або дістанеться німцям, отже, в обох випадках країна втратить. А так і країна виграє, і ми.

– Я все менше розумію тебе, – зауважив Вокульський. – Євреї – велика нація і євреї – шахраї... Шлангбаума треба вигнати з Спілки і треба знову прийняти... На цьому заробляють то євреї, то країна... Плутанина, та й годі!..

– Це у тебе, Стаху, все перевернулось в голові. Ніякої плутанини нема, все ясно, як день. В цій країні тільки євреї якось рухають промисловість і торгівлю, отже, кожне їхнє промислове досягнення – чистий прибуток країни...

Може, скажеш, неправда?

– Про це треба подумати, – відказав Вокульський. – Ну, а яку ти ще маєш втіху?

– Величезну! Уяви собі, не встигла розійтись чутка про мої майбутні фінансові успіхи, а мене вже хочуть оженити!.. Мене, з моєю єврейською мордою і лисиною!..

– Хто? З ким?

– Звичайно, наші знайомі, а з ким?.. З ким захочу! Навіть з християнкою, і то з благородної сім'ї, аби тільки я вихрестився...

– А ти?

– Знаєш, я готовий зробити це з цікавості: як це молода, гарна, добре вихована християнка, а надто з благородної сім'ї, запевнятиме, що кохає мене?.. Тут, дорогий мій, я вже мав би мільйон утіх. Забавлявся б, спостерігаючи, як вона змагається з іншими за мою руку й серце. Забавлявся б, чуючи, як вона декламує про свою велику жертву на благо сім'ї, а то й вітчизни. А найкраща забавка – стежити, яким способом вона відшкодовує свою жертву: зраджуватиме мене по-старому, потаємно, чи по-новому, явно, може, навіть вимагаючи мого дозволу?..

Вокульський схопився за голову.

– Який жах! – прошепотів він.

Шуман стежив за ним скося.

– Старий романтику!.. Старий романтику!.. Ти хапаєшся за голову, бо в твоїй хворій уяві й досі міститься химера ідеального кохання, жінки з ангельською душею...

Таких чи й знайдеться одна на десять, ото ж ти маєш дев'ять шансів проти одного, що на таку натрапиш. А хочеш знати, яка більшість? То придивись, як живуть люди. Або мужчина, як півень, увивається за десятками курей, або жінка, немов вовчиця в лютому, водить за собою цілу тічку одурілих вовків чи псів... І скажу тобі, нема нічого ганебнішого, як опинитися в такій зграї й потрапити в залежність від вовчиці... В

такому разі втрачають майно, енергію, а кінець кінцем і розум... Ганьба тому, хто не зможе виборсатись з такого болота!

Вокульський сидів мовчки, з широко розплющеними очима. Нарешті тихо сказав:

- Твоя правда...

Доктор ухопив його за руку і, шарпаючи, закричав:

- Моя правда?.. Це ти сказав? Ну, значить, ти одужав!

З тебе ще будуть люди... Плюнь на все минуле: на власні муки й на чужу підлість... Знайди собі якусь мету, однаково яку, і починай нове життя. Наживай далі багатство, роби незвичайні винаходи, одружуйся з Ставською, закладай другу Спілку - аби ти тільки щось робив і чогось прагнув. Розумієш? І ніколи більше не давай накрити себе спідницею... Розумієш? Люди з твоєю енергією не виконують, а наказують, не йдуть на поводиті, а самі ведуть.

Особа, яка мала можливість вибирати між тобою і Старським і вибрала Старського, тим самим довела, що не варта навіть Старського... Оце мій рецепт, зрозуміло? А тепер бувай здоров і залишайся з своїми думками.

Вокульський не затримував його.

- Ти сердишся? - спитав Шуман. - Воно й не дивно, адже я випік тобі таку виразку; а те, що залишилось, само згине. Бувай здоров!

Коли доктор вийшов, Вокульський відчинив вікно й розстебнув комір сорочки. Йому було душно, жарко, здавалося - от-от знепритомніє. Він пригадав Заславек і ошукуваного барона, при якому він сам відіграв майже таку саму роль, як Шуман при ньому.

Він викликав в уяві образ панни Ізабелли в обіймах Старського, але тепер поруч з цим образом постала зграя захеканих вовків, що гнались по снігу за вовчицею... і він був одним з них!.. Знову його поймав біль, а разом з ним огида до самого себе.

- Який же я нікчемний і дурний! - вигукнув Вокульський, ляснувши себе по лобі. - Стільки бачити, стільки чути і все-таки дійти до такого приниження... Я... Я! Змагався із Старським і ще чортзна з ким!..

Цього разу він сміливо викликав в уяві образ панни Ізабелли, сміливо вдивлявся в її різьблені риси, попелясте волосся, в очі, що мінилися всіма барвами - від голубої до чорної. І йому привиділось, що на її лицях, шиї, плечах і грудях проступили плямці від поцілунків Старського. "Шуман казав правду, - подумав він, - я справді одужав".

Проте гнів поволі згас, а на його місце знову з'явилися жаль і смуток.

Кілька днів по тому Вокульський уже нічого не читав.

Він жваво листувався з Сузіним і багато думав.

Думав, що тепер, безвихідно пробувши в своєму кабінеті два місяці, він перестав бути людиною, а зробився чимось подібним до устриці, що приростає до одного місця і живиться всім тим, що принесе їй випадок.

А що дав йому випадок?

Насамперед книжки: одні з них відкрили йому, що він Дон-Кіхот, а другі пробудили в ньому потяг до світу чудес, в якому люди мають владу над усіма силами природи.

Тепер він уже не хотів бути Дон-Кіхотом, йому заманулось мати владу над силами природи.

Потім один за одним до нього забігали Шлангбаум і Шуман, від яких він довідався, що дві єврейські партії борються між собою за можливість перебрати після нього керівництво в Спілці для торгівлі з Росією. В усій країні не було нікого, хто був би здатний розвивати і здійснювати його задуми; ніхто, крім євреїв, які виступали з властивим їм кастовим нахабством, пронозливистю і безсердечністю, та ще й запевняли, що його занепад, а їхня перемога – це все на користь вітчизні...

І він відчув таку огиду до торгівлі, всіляких спілок та наживи, що сам собі дивувався: як він міг майже два роки займатися такими справами? "Наживав багатство для неї!.. – подумав. – Торгівля..."

Я і торгівля!.. І це я нажив понад півмільйона карбованців за якихось два роки, я спілкувався з усілякими гешефтмайстрами, ставив на карту свій труд і життя... І виграв! Так, виграв!.. Я – ідеаліст, учений, який добре розумів, що півмільйона людина не може заробити чесною працею за все життя, навіть за три життя... І єдина втіха, яка залишилася мені від цих шахер-махерів, – це свідомість того, що я не крав і не обманював... Видно, бог опікується дурнями..."

– Далі випадок приніс йому в листі з Парижа звістку про смерть чоловіка пані Ставської, і з того часу він по черзі думав то про пані Ставську, то про Гейста. "Правду кажучи, – думав він, – я повинен би цей шулерський виграш повернути суспільству. Злиднів і темноти у нас скільки завгодно, а ці ж буденні й темні люди – гідні найвищої пошани... Єдине, чим би я міг спокутувати свою провину, це одружитися з пані Ставською. Вона, безумовно, не тільки не противилась би моїм замірам, а й була б мені найвірнішою помічницею. Вона ж знає, що таке праця й бідність, до того ж вона така благородна!.."

Так він думав, але відчував зовсім інше: презирство до людей, яких хотів ущасливити. Відчував, що песимізм Шумана не тільки підірвав у ньому пристрасть до панни Ізабелли, але й отруїв його самого. Трудно було йому відкараскатись від слів, що рід людський складається або з курей, які кокетують з півнем, або з вовків, які ганяють за вовчицею. І куди б він не обернувся, скрізь бачив дев'ять шансів проти одного, що натрапить на звіра, а не на людину.

– Хай йому чорт з таким одужанням! – пробурмотів Вокульський. І почав думати про те, що говорив Шуман.

Троє людей добачали у людського роду звірячі риси: він сам, Гейст і Шуман. Але він вважав, що звірі в людській подобі – виняток, а людство взагалі складається з позитивних одиниць. Гейст твердив навпаки: людськість – це бидло, а позитивні одиниці становлять виняток; але Гейст вірив, що позитивні одиниці з часом розмножаться і що вони опанують всю землю, – через те він кілька десятків років працював над винаходом, який допоміг би їм полегшити цю перемогу.

Шуман також твердив, що величезна більшість людей – звірі, але не вірив у їхнє краще майбутнє і нікому не прищеплював такої надії. Він вважав, що рід людський уже

приречений на вічне становище худоби, за винятком євреїв, яким приділялася роль щуки серед карасів. "Добра мені філософія!" – думав Вокульський.

Проте відчував, що в його зраненій душі, немов у свіжій ріллі, песимізм Шумана швидко пускає коріння. Відчував, що в ньому гасне не тільки любов до панни Ізабелли, а й обурення проти неї. Бо якщо вся людськість складається з худоби, то яка ж рація закохуватись в якусь одну худобину або гніватись на неї за те, що вона худобина – безумовно, не краща й не гірша за інших. "Пекельне його лікування! – повторював він. – Але хто його знає, чи не найрадикальніше?.. Я катастрофічно збанкрутував з своїми поглядами; але хто мені поручиться, що Гейст також не помиляється в своїх або що не матиме рації Шуман?.. Жецький – худобина, Ставська – худобина, Гейст – худобина, я сам – худобина... Ідеали – це розмальовані ясла, в яких лежить намальована трава, не спроможна нікого наситити! То нащо ж жертвувати собою задля одних або закохуватися й других?.. Просто треба вилікуватись, а потім пригощати себе по черзі полендницею та гарними жінками і запивати вином... Інколи що-небудь прочитати, інколи куди-небудь виїхати, послухати концерт та так і дожити до старості!"

За тиждень до засідання, яке мало вирішити долю Спілки, Вокульського відвідувало все більше людей. Приходили купці, аристократи, юристи, і всі умовляли його не кидати головування і не наражати на небезпеку установу, яку він сам створив. Вокульський приймав відвідувачів з такою крижаною байдужістю, що вони навіть не мали охоти викладати йому свої аргументи. Він казав їм, що хворий, стомлений, а тому виходить зі Спілки.

Відвідувачі залишали його без надії; проте кожен визнавав, що Вокульський справді тяжко хворий. Він дуже схуд, на запитання відповідав коротко й різко, а в очах його палав гарячковий блиск.

– Зажерливість його підірвала! – казали купці.

За кілька днів до остаточного строку Вокульський викликав свого адвоката і попросив його повідомити спільників, що, згідно з умовою, він забирає свій капітал і виходить із Спілки. Хто хоче – може зробити те саме.

– А гроші? – спитав адвокат.

– Для них вони вже приготовлені в банку. А в мене свої порахунки з Сузіним.

Адвокат вийшов від нього збентежений. Того ж дня до Вокульського завітав князь.

– Я чув неймовірні речі! – почав князь, тиснувши Вокульському руку. – Ваш адвокат поводить ся так, ніби ви й справді маєте покинути нас...

– А ви, князю, думали, що я жартую?..

– Ні, але... Я гадаю, що ви просто побачили в нашому договорі щось не вигідне для себе...

– І торгуюсь, щоб змусити вас підписати другий, який зменшить ваші проценти і збільшить мої доходи... – підхопив Вокульський. – Ні, князю, я виходжу цілком серйозно.

– Отже, ви підводите своїх спільників...

– Чому? Ви ж самі, панове, уклали зі мною договір лише на рік і самі зажадали, щоб

не більш як через місяць після ліквідації Спілки кожен член її міг протягом місяця забрати свій капітал. Така була ваша неодмінна умова. Я ж порушую договір тільки тим, що повертаю гроші не через місяць, а негайно після ліквідації Спілки.

Князь упав у крісло.

Спілка залишиться, але замість вас до неї вступають іудеї, – сказав він тихо.

– Це вже ваше діло.

– Євреї в нашій спілці!.. – зітхнув князь. – Вони навіть на засіданнях говоритимуть по-єврейськи... Нещасна країна! Нещасна мова!..

– Нічого страшного в цьому нема, – зауважив Вокульський. – Більшість наших спільників має звичай говорити на засіданнях по-французькому, і з мовою нічого не сталося, то не зашкодить їй і кілька фраз по-єврейськи.

Князь зашарівся.

– Але іудеї, пане Вокульський... чужа раса! А тепер якраз проти них починається якась ворожнеча...

– Це нічого не означає. І зрештою, хто вам боронить зібрати потрібні капітали, як це зробили євреї, і доручити їх не Шлангбаумові, а якому-небудь християнському купцеві?

– Ми не знаємо такого, якому можна було б довірити.

– А Шлангбаума ви знаєте?..

– До того ж у нас немає досить здібних людей. Вони продавці, а не фінансисти.

– А я чим був? Теж продавцем і навіть офіціантом у ресторані, а проте Спілка давала передбачений прибуток.

– Ви – виняток.

– Відкіля ви знаєте, що не могли б знайти таких самих винятків за прилавками та конторками? Пошукайте.

– Іудеї самі до нас приходять...

– Отож-бо! – вигукнув Вокульський. – Євреї приходять до вас або ви приходите до них, а парвеню з християн навіть підступити до вас не може, стільки-перешкод у нього на дорозі... Я дещо знаю про це. Ваші двері так щільно зачинені перед купцем або промисловцем, що їх треба бомбардувати або сотнями тисяч карбованців, або пролазити в щілину, як блощиця... Відхиліть трохи ті двері, то, може, зумієте обійтись без євреїв.

Князь закрив руками обличчя.

– О пане Вокульський, те, що ви говорите, дуже справедливе, але й дуже гірке та жорстоке... Та річ не в цьому.

Я розумію вашу образу на нас, але ж існують певні громадські обов'язки...

– Ну, я не вважаю, що виконував громадський обов'язок, дістаючи з мого капіталу п'ятнадцять процентів на рік. І не думаю, що стану гіршим громадянином, коли задовольнюсь п'ятьма.

– Але ж ми витрачаємо ці гроші, – відповів уже трохи ображено князь. – За них ми даємо людям жити...

- І я витрачатиму. Влітку поїду в Остенде, восени - в Париж, а зимою - в Ніццу.

- Пробачте! Ми даємо жити людям не тільки за кордоном. Мало хіба тутешніх ремісників...

- Чекають плати за свою працю рік і більше, - підхопив Вокульський. - Ми обидва з вами, князю, знаємо таких захисників вітчизняної промисловості, вони були навіть у нашій Спільці.

Князь підхопився з крісла.

- Е-е-е, так не годиться, пане Вогульський! - задихаючись, сказав він. - Правда, у нас немало серйозних вад, всіляких гріхів, але жодного з них ми не вчинили вам...

Ви користувались нашою підтримкою... пошаною.

- Пошана! - вигукнув, сміючись, Вокульський. - Невже, князю, ви гадаєте, що я не розумів, від чого та пошана залежала і яке місце мені було відведено між вами? Пан Шастальський, пан Нівінський, навіть... пан Старський, який ніколи нічого не робив і невідомо, відкіля брав гроші, користувались у вас пошаною в десять разів більшою, ніж я. Та що я кажу! Кожен закордонний пройдисвіт легко входив у ваші салони, які мені довелося завойовувати... хоч би тими п'ятнадцятьма процентами на ваші капітали! Це вони, ті люди, а не я, користувались вашою пошаною і незрівнянно більшими привілеями, ніж я... Хоч кожен з названих мною панів нічого не вартий проти швейцара мого магазину, бо він щось робить, а не розкладає суспільство...

- Пане Вокульський, ви кривдите нас. Я розумію, про що ви говорите, і мені соромно, даю вам слово честі... Але ми не відповідаємо за вчинки окремих людей...

- Е, ні! Ви всі відповідаєте, бо ці окремі люди росли серед вас, а те, що ви називаєте вчинком, є лише плодом ваших поглядів, вашого презирства до всякої праці і всяких обов'язків.

- Вашими устами говорить кривда, - відповів князь, збираючись іти. - Кривда зрозуміла, але, мабуть, неправильно адресована... Бувайте здорові. Отже, ви віддаєте нас на поживу іудеям?..

- Я сподіваюсь, що ви порозумієтеся з ними краще, ніж з нами, - іронічно сказав Вокульський.

У князя на очах виступили сльози.

- Я гадав, - схвильовано промовив він, - що ви станете золотим-мостом між нами і тими, котрі... все далі відходять від нас...

- Я хотів бути мостом, але його підпиляли, і він завалився, - відповів Вокульський, кланяючись.

- Значить, ми знову повертаємось в окопи святої трійці!..

- Це ще не окопи... це лише спілка з євреями.

- І це говорите ви?.. - запитав князь, бліднучи. - В такому разі я... не залишуся в тій спілці... Нещасна вітчизна!..

Він кивнув головою і вийшов.

Нарешті відбулося, засідання, яке вирішило долю Спілки для торгівлі з Росією.

Насамперед правління, організоване Вокульським, подало звіт за минулий рік.

Виявилось, що оборот разів у п'ятнадцять перевищував капітал, який дав не п'ятнадцять, а вісімнадцять процентів прибутку. Члени Спілки були зворушені цим повідомленням і на пропозицію князя вшанували вставанням правління і відсутнього Вокульського: Потім узяв слово адвокат Вокульського і повідомив, що його клієнт через хворобу відмовляється не тільки від участі в правлінні, а й взагалі виходить із Спілки. Всі давно вже були готові до цього повідомлення, проте воно справило гнітюче враження.

Скориставшись паузою, князь попросив слова й повідомив, що в зв'язку з виходом Вокульського він також залишає Спілку. Після цього він одразу пішов із зали засідань, сказавши по дорозі одному з своїх приятелів:

- Я ніколи не мав нахилу до комерції, а Вокульський – єдиний чоловік, якому я міг довірити честь свого імені.

А як нема його, то мені теж нічого тут робити.

- А дивіденди? – шепнув приятель.

Князь спогорда глянув на нього.

- Я робив це не для дивідендів, а для нещасної вітчизни. Хотів влити в наше середовище трохи свіжої крові та свіжих поглядів: проте мушу визнати, що програв, і то не з вини Вокульського... Нещасна вітчизна!..

Хоч вихід князя був несподіваний, однак не справив на присутніх великого враження, бо всі вже були попереджені, що Спілка утримається.

Потім виступив один з юристів і тремтячим голосом сказав дуже гарну промову, зміст якої полягав у тому, що з виходом Вокульського Спілка втрачає не тільки керівника, а й п'ять шостих капіталу. "Можна було сподіватись, що Спілка розпадеться, – говорив далі промовець, – і засипле своїми руїнами всю країну, тисячі працівників, сотні родин..."

На цьому юрист спинився, розраховуючи на ефект. Але присутні сприйняли його слова байдуже, наперед знаючи, що буде далі.

Юрист заговорив знову, закликаючи членів Спілки не втрачати мужності, "бо знайшовся благородний громадянин, досвідчений комерсант, навіть друг і спільник Вокульського, готовий підтримати захитану Спілку, як Атлас підтримав небо. Цей муж, який прагне втерти сльози тисячам людей, врятувати країну від занепаду і повести нашу торгівлю новими шляхами..."

В цьому місці всі присутні повернули голови до того крісла, в якому сидів спітнілий і розчервонілий Шлангбаум.

- Цей муж, – вигукнув юрист, – є пан...

- Мій син, Генрісь!.. – пролунав голос з кутка.

Такого ефекту ніхто не сподівався, і зал вибухнув реготом. Проте члени правління удали, що вони приємно здивовані, й запитали присутніх: чи згодні вони прийняти пана Шлангбаума спільником і керівником? А діставши одностайну згоду, запросили нового керівника на місце голови.

Тут знову сталося невелике замішання. Негайно зажадав слова Шлангбаум-батько

і, виголосивши кілька похвал на адресу сина і правління, заявив, що Спілка не може гарантувати членам більш як десять процентів річного прибутку.

Зчинився галас, виступило кільканадцять промовців, і після жвавих дебатів ухвалено прийняти до Спілки нових членів, рекомендованих Шлангбаумом, і доручити керувати справами тому ж панові Шлангбаумові.

Останнім епізодом засідання була промова Шумана, який, діставши запрошення стати членом правління, не тільки відмовився від цього почесного поста, а навіть дозволив собі в'їдливо пожартувати з об'єднання аристократів з євреями.

- Це щось схоже на незаконний шлюб, - сказав він. - Але тому, що від таких шлюбів часом народжуються геніальні діти, будемо сподіватись, що й наше об'єднання дасть якісь рідкісні плоди...

Члени правління занепокоїлись, дехто обурився, але більшість нагородила доктора бурхливими оплесками.

Вокульський докладно знав про все, що робилось на засіданні, бо весь наступний тиждень до нього йшли численні відвідувачі та підписані й анонімні листи.

Завдяки цьому він спостеріг у себе новий настрій. Йому здавалось, що обірвалися всі нитки, які досі єднали його з людьми, що йому байдуже до всього того, що їх цікавить. Словом, він почував себе актором, який закінчив свою роль і, зійшовши зі сцени, де він тільки що сміявся, гнівався або плакав, тепер сидить серед глядачів і дивиться на гру своїх колег, як на дитячу забавку. "Чого вони так метушаться?.. Які ж вони дурні!.." - думав він.

Йому здавалось, що він дивиться на світ відкілясь збоку, і життя людей показалось йому якимось новим.

Перші дні йому докучали члени Спілки, її клієнти та службовці, незадоволені керуванням Шлангбаума, а може, занепокоєні своїм майбутнім. Вони умовляли його повернутись на свій пост, який він може посісти, оскільки договір із Шлангбаумом ще не підписаний.

Деякі змальовували своє становище такими чорними барвами, і навіть плакали, що Вокульський жалів їх. Але разом з тим виявив у собі таку байдужість і брак співчуття до чужої долі, що аж сам дивувався. "Щось у мені вмерло", - думав він, відмовляючи відвідувачам.

Потім ринула друга хвиля людей; вони приходили нібито для того, щоб подякувати йому за зроблені послуги, а насправді, аби задовольнити свою цікавість та побачити, як виглядає цей колись сильний чоловік, про якого тепер казали, ніби він зовсім знесилів.

Ці вже не просили його, аби він повернувся до Спілки, а вихваляли його минулу діяльність і казали, що не скоро знайдеться такий діяч, як він.

Третя хвиля гостей відвідувала Вокульського невідомо навіщо. Вони навіть не говорили йому компліментів, але все частіше згадували про Шлангбаума та його енергію і здібності.

З-поміж багатьох відвідувачів вирізнівся - своєю поведінкою лише хурман Висоцький. Він прийшов попрощатись з своїм колишнім роботодавцем, хотів був щось

сказати, але раптом розплакався, поцілував його в обидві руки й вибіг з кімнати.

Приблизно те саме повторювалось і в листах... В одних знайомі й незнайомі заклинали його не залишати справ, оскільки це було б лихом для цілої країни. Другі хвалили його минулу діяльність або жаліли. Треті радили об'єднатися з Шлангбаумом, як з чоловіком дуже здібним і корисним для суспільства. Зате в анонімних листах його немилосердно лаяли за те, що рік тому він занапастив вітчизняну промисловість, відкривши ввезення чужих товарів, а тепер занапащає торгівлю, продаючи її євреям. Називали навіть суму, яку він одержав.

Про все це Вокульський думав цілком спокійно. Він здавався собі вже мертвою людиною, яка дивиться на власний похорон. Бачив тих, котрі жаліли його, хвалили або лихословили; бачив свого наступника, до якого тепер почала звертатись загальна симпатія, і нарешті зрозумів, що він всіма забутий і нікому не потрібний. Він був подібний до киненого в воду каменя, над яким у першу мить підноситься стовп збуреної води, а потім лише розходяться щораз менші кола... І кінець кінцем над місцем, де впав камінь, утворюється гладеньке дзеркало води, по якому знов можуть перебігати хвилі, але вже зроджені в інших місцях і кимось іншим. "Ну, а що ж далі?.. - питав він себе. - Живу самотньо... нічого не роблю... що ж далі?"

Він пригадав, що Шуман радив йому знайти якусь мету в житті. Порада добра, але... як її виконати, коли він не відчуває ні до чого ніякісінького прагнення, не має ні сили, ні охоти?.. Немов сухий листок, він готовий був летіти туди, куди його понесе вітер. "Колись я передчував цей стан, - думав він, - але тепер бачу, що зовсім його не уявляв".

Одного разу Вокульський почув у передпокої голосну суперечку. Виглянувши за двері, він побачив Венгелека, якого лакей не пускав до нього в кімнату.

- А, це ти?.. - сказав Вокульський. - Заходь... Ну, що там у вас чути?

Венгелек спочатку якось тривожно придивлявся до нього, потім потроху оговтався і посміливішав.

- Казали, вельможний пане, ніби вам уже три чисниці до смерті, - почав він, усміхаючись, - але бачу, що брехали. Схуднути ви таки схудли, але на цвинтар ні в якому разі не поглядаєте...

- Що ж чути? - знову спитав Вокульський.

Венгелек докладно розказав йому, що в нього вже є будинок, кращий за той, котрий згорів, і має багато роботи.

Для того він і приїхав до Варшави, щоб закупити матеріалів та найняти зо два помічники.

- Я міг би навіть фабрику заложити, - закінчив Венгелек.

Вокульський слухав його мовчки і раптом запитав:

- Аз жінкою ти щасливо живеш?

По обличчю Венгелека майнула тінь.

- Вона добра жінка, вельможний пане, але... Вам я скажу, як на сповіді. Щось уже між нами не тее... Правду кажуть: чого очі не бачать, того серцю не жаль... А як

побачать.

Він утер рукавом сльози.

- Та що ж сталося?.. - здивувався Вокульський.

- Нічого такого. Я ж знав, кого брав, але не турбувався, бо жінка вона хороша, тиха, працювита і віддана мені, як пес. Але що ж з того?.. Доти був спокійний, поки не побачив її колишнього бахура, чи як він там...

- Де?..

- В Заславку, ваша вельможність, - казав далі Венгелек. - Одної неділі пішли ми з Марисею в замок; я хотів показати їй той потік, у якому загинув коваль, і той камінь, на якому ви мені казали вирізьбити напис. Коли дивлюсь, а там стоїть карета барона Дальського, що одружився з внучкою небіжчиці пані Заславської... Добра була пані, царство їй небесне!..

- Ти знаєш барона? - спитав Вокульський.

- Аякже! - відповів Венгелек. - Барон же тепер господарює в маєтку небіжчиці, поки чогось там комусь не відсудять. А я вже за його господарювання обклеював кімнати та лагодив рами. Знаю його!.. Старанний пан і щедрий...

- Що ж далі?

- Отож стоїмо ми з Марисею в замку й дивимось на потік, коли це, ні сіло ні впало, лізуть в руїни пані баронеса, тобто внучка небіжчиці, і той сучий син Старшак...

Вокульський здригнувся.

- Хто? - ледве чутно спитав він.

- Ну, отой пан Старський, також внук покійної пані Заславської, котрий за її життя підлизувався до неї, а тепер хоче зробити її заповіт недійсним, кайке, що бабуся перед смертю збожеволіла... Отакий він!

Трохи помовчавши, Венгелек розказував далі:

- Стоять вони собі, взявшись під руки, дивляться на наш камінь, а більше щось там собі балакають та хихочуть. Коли раптом Старський оглядається. Побачив мою жінку і тихцем усміхнувся до неї, а вона побіліла, як стіна... "Що тобі, Марисю?" - питаю її. А вона: "Нічого..." Тим часом баронеса з тим бусурманом збігли з пагорка й пішли в ліщину. "Та що з тобою сталося? - питаю ще раз Марисю. - Тільки говори правду, бо я догадуюсь, що ти з тим стервом зналася..." А вона сіла на землю та в плач: "Щоб його бог скарвав! - каже. - Це ж він перший мене занапастив..."

Вокульський приплющив очі, а Венгелек з злістю розказував далі:

- Як почув я це, вельможний пане, то думав одразу побігти за ним і просто при пані баронесі затоптати ногами. Так мені зробилось кривдно! Але раптом спало на думку: "А нащо ж ти, дурню, її брав? Ти ж знав, що воно за пташка..." І в цю мить так мені заболіло серце, що я навіть боявся зійти з пагорка, а на жінку й не глянув. Вона каже: "Ти гніваєшся?.." А я: "Ви, певне, тут зустрічалися?.." - "Богом присягаюсь, - каже вона, - що відтоді я його не бачила..." - "Добре ж ви одне на одного надивились!.. - кажу я. - Хай би я був краще осліп, ніж тебе побачив; хай би я був краще здох, ніж з тобою стрівся..."

А вона плаче й питає: "За що ж ти гніваєшся?.." Тоді я їй сказав перший і останній раз: "Свиня ти, та й більш нічого...", бо вже не міг більше витримати.

Коли бачу, біжить сам пан барон: закашлявся, аж посинів, та й питає: "Чи не бачив, Венгелеку, моєї жінки?.."

А мене тоді щось наче за язик сіпнуло. "Бачив, – кажу, – пане барон, пішла в кущі з паном Старським. У нього нема вже грошей купувати дівчат, то він узявся за молодиць!.."

А він тоді на мене як гляне, дарма що барон!..

Венгелек крадькома витер очі.

– Отаке моє життя, вельможний пане. Був я спокійний, поки не побачив одного бахура, а тепер на кого не гляну, все мені здається, що й він мій свояк... А від жінки, хоч я їй про це й не кажу, так щось і відпихає, так і відпихає... немов між мною і нею хтось стоїть. Навіть поцілувати її не можу, як колись, і якби не свята присяга на вінчанні, то, вірте, пане, покинув би її і забіг світ за очі... А все тільки через те, що прив'язався до неї. Бо якби я її-не любив, то мені було б байдуже. Господиня вона старанна, добре куховарить, гарно шиє, і в хаті її не чути. Нехай би собі там приймала кохуваників. Але я ж її любив, через те мені й гірко, через те й лютую на неї так, що всередині у мене все горить...

Венгелек аж тремтів з гніву.

– Коли ми побрались, пане, я все ждав дітей. А тепер мене страх бере: а що, як вродиться, та не моє, а від якогось бахура?.. Бо то ж відома річ: якщо лягала сука хоч раз привела щенят від кунделя, то потім дай ти їй хоч якої високої породи, однак крізь неї прозиратиме порода кунделя, мабуть, тому, що задивлялась на нього...

– Мені треба йти, – раптом сказав Вокульський, – так що бувай здоров. А як матимеш їхати додому, то зайди до мене...

Венгелек сердечно попрощався з ним, а в передпокої сказав лакеєві:

– Щось із вашим паном погане коїться... Зразу я думав, що він здоровий, хоч і змарнів, але бачу, він таки нездужає... Хай вас бог милує!..

– Я ж тобі казав, щоб ти до нього не йшов та довго не базікав, – похмуро відказав лакей, випроваджуючи його за двері.

Залишившись сам, Вокульський глибоко замислився.

– Стояли навпроти мого каменя й сміялися!.. – прошепотів він. – Навіть камінь треба було йому опаскудити, невинний камінь!

Якийсь час йому здавалося, що він знайшов мету, залишалось тільки вибрати: застрелити Старського, спочатку нагадавши йому список осіб, яким він зруйнував щастя, чи залишити живим, ч а не довести його до остаточних злиднів і приниження?..

Але охолонувши, він вирішив, що було б несерйозно й несолідно позбутися майна, роботи й душевного спокою задля такої мізерної людини. "Краще вже братися винищувати польових мишей або тарганів, бо вони справжні шкідники, а отакий собі Старський... чорт його знає, що він таке?.. Та й неможливо, щоб така обмежена людина могла бути причиною стількох нещасть. Він – тільки іскра, від якої займається готовий

уже матеріал..."

Вокульський ліг на канапі й думав далі: "Здорово він пошив мене в дурні! А чому? Тому, що мав гідну себе спільницю, а другою його спільницею була моя дурість. Як можна було одразу не збагнути, що воно за жінка, і зробити її своїм божеством лише тому, що вона удавала з себе вищу істоту?.. Пошив він в дурні й Дальського, але хто тому Дальському винен, що збезумів на старість від особи, моральні якості котрої було видно, як на долоні? Причиною таких катастроф є не Старські, а насамперед дурість їхніх жертв. До того ж ні Старський, ні панна Ізабелла, ні пані Евеліна не впали з місяця, а вирости в певному середовищі й епосі, в атмосфері певних понять. Вони – як висип, що сам собою не становить хвороби, але є симптомом зараження суспільного організму.

Нащо ж їм мститись або псувати життя?

Того вечора Вокульський вперше вийшов на вулицю і впевнився, як він знесилів. Від гуркоту екіпажів та руху пішоходів у нього паморочилась голова, і він просто боявся далеко відходити од дому. Йому здавалося, що він не дійде до Нового Світу, не втрапить додому або мимоволі вчинить щось дурне. А найбільше боявся зустрітись з ким-небудь із знайомих.

Повернувся він стомлений і збуджений, але тієї ночі спав добре.

Через тиждень після Венгелека його відвідав Охоцький.

Він схуд, засмаг і схожий був на молодого поміщика.

– Відкіля це ви? – запитав його Вокульський.

– Прямо з Заславка, де сидів майже два місяці, – відповів Охоцький. – Та хай їм усім чорт, в яку вони мене вплутали історію!..

– Вас?..

– Мене, мене, голубе, і до того ж – за чужі гріхи! Ви злякаєтесь, як я вам розкажу...

Він закурив і став розказувати далі:

– Не знаю, чи чули ви, що покійна Заславська, крім невеликої частки, все своє майно відписала на добродійні діла: лікарням, дитячим будинкам, школам грамоти, сільським крамницям і таке інше. А князь Дальський і я призначені виконавцями її духівниці... Ну, гаразд! Ми починаємо здійснювати заповіт, власне, добиватися його затвердження, коли раптом (десь з місяць тому) повертається з Кракова Старський і заявляє нам, що від імені покривджених родичів подає в суд про заперечення законності духівниці. Звичайно, ні князь, ні я не хочемо про це й чути, але барон під впливом дружини, яку підбурює Старський, починає піддаватись... З цього приводу ми з ним кілька разів навіть погиркалися, а князь просто порвав з ним стосунки... Тим часом що ж воно робиться? – вів далі Охоцький, стихивши голос. – Одної неділі барон з дружиною і з Старським поїхали в Заславек на прогулянку. Не знаю, що там у них трапилось, але результат такий. Барон категорично заявив, що не дозволить порушувати заповіту.

Але це ще не все... Той самий барон рішуче розводиться з своєю коханою дружиною (ви чули?..). Та й це ще не все. Десять днів тому барон стрілявся з

Старським, і той подряпав йому кулею ребра. Уявляєте, ніби йому гаком розпороли шкіру через груди з одного боку до другого.

Старий лютує, верещить, лається, гарячкує, але жінці наказав одразу виїжджати до своєї рідні, і я певен, що він її назад не прийме... То такий старий!.. І так заповзявся, що навіть під час тяжкої хвороби сказав фельдшерові, на злість баронесі, пофарбувати йому волосся на голові й борідку, так що тепер він схожий на двадцятилітнього трупа.

Вокульський усміхнувся:

- З жінкою він зробив добре, але пофарбувався даремно.

- Ну, і по ребрах дістав даремно, - зауважив Охоцький. - Бо він сам мало не зробив Старському дірки в лобі!.. Куля - сліпа. Знаєте, я аж захворів, так мені прикро стало.

- Де ж той герой зараз? - спитав Вокульський.

- Старський?.. Гайнув за кордон, і не так від неприємностей, що почали все частіше на нього сипатись, як від кредиторів. Слухайте, пане Вокульський! Це такий майстер!.. Адже в нього тисяч зо сто боргів.

Зайшла довга пауза. Вокульський сидів спиною до вікна, схиливши на груди голову. Охоцький тихо посвистував і щось думав.

Раптом він стрепенувся й заговорив наче сам із собою:

- Яка ж це дивна плутанина - людське життя! Хто б міг сподіватись, що такий йолоп, як Старський, зможе зробити стільки добра... І саме тому, що він йолоп...

Вокульський підвів голову й запитально подивився на Охоцького.

- Правда ж дивно? - підхопив Охоцький. - Але ж так воно є. Якби Старський був людиною чесною та не заводив шури-мури з баронесою, Дальський, безумовно, підтримав би його претензії щодо заповіту, навіть дав би йому грошей на процес, бо на цьому виграла б і його жінка. Але через те, що Старський - йолоп, він напаскудив баронові і... заповіт лишається непорушним. Таким чином навіть покоління ще не народжених заславських хлопів повинно благословляти Старського за те, що він залицявся до баронеси...

- Парадокс! - зауважив Вокульський.

- Парадокс!.. Але все це факти. А як ви гадаєте, хіба Старський не прислужився баронові, тим, що звільнив його від такої жіночки?.. Між нами кажучи, це жаба, а не жінка. Вона думала тільки про убори, розваги та кокетування, я навіть не знаю, чи вона що-небудь колись читала, чи цікавилась чим-небудь путящим... Це справжній шмат м'яса з кістками, який удавав, що має душу, а мав тільки шлунок... Ви її не знали і не уявляєте, який це автомат, не знаєте, що в цій подобі людини нема нічого людського...

А що барон нарешті збагнув, яка воно цяця, то це однаково, що виграв по лотереї...

- Боже мій! - шепнув Вокульський.

- Що ви кажете? - спитав Охоцький.

- Нічого.

- Але порятунок заповіту Заславської та звільнення барона від такої дружини - це тільки частина заслуг Старського...

Вокульський ворухнувся в кріслі.

- Уявіть собі, що цей йолоп своїми залицаннями може справді спричинити події великої ваги, - казав Охоцький. - Річ ось у чому. Я не раз натякав Дальському (та й усім, хто має гроші), що варто було б заснувати в Варшаві дослідну лабораторію хімічної і механічної технології. Ви розумієте, що у нас нема винаходів насамперед через те, що їх нема де здійснювати. Звичайно, барон мої пропозиції в одне вухо впускав, а другим випускав. Але щось у нього в голові залишалось, бо тепер, коли Старський полоскотав його по серцю і по ребрах, барон почав міркувати, як би позбавити двою дружиноньку спадщини, і цілі дні говорив зі мною про технологічну лабораторію.

А нащо, мовляв, вона потрібна? А чи люди справді стануть розумніші та чесніші, коли їм влаштувати лабораторію? А скільки б вона коштувала і чи взявся б я її організовувати? Коли я виїжджав, справа стояла так: барон викликав нотаріуса і склав якийсь акт, котрий, наскільки я зрозумів з натяків, стосується лабораторії. Зрештою, Дальський просив мене підшукати йому спеціалістів, які могли б керувати таким підприємством. От і дивіться, хіба це не іронія долі, що Старський, такий собі гатунок мужчини для втіхи нудьгуючих жінок, отакий нікчема, стає причиною зародження технологічної лабораторії!.. Нехай тепер мені хто-небудь доведе, що на світі є щось непотрібне!

Вокульський витер з лоба піт. Порівняно з білою хустинкою обличчя його здавалось попелясто-сірим.

- Але, може, я стомив вас? - спитав Охоцький.

- Зовсім ні, говоріть... Хоч... мені здається, що ви трохи переоцінюєте заслуги того... папа і зовсім забуваєте...

- Про що?

- Про те, що технологічна лабораторія постане на муках, на уламках людського щастя. І ви навіть не цікавитесь тим, яким чином барон від кохання до своєї дружини прийшов до... технологічної лабораторії!..

- А мені яке діло! - вигукнув Охоцький, замахавши руками. - Купити суспільний прогрес ціною хоч би й яких страждань окремої особи - це, їй-богу, дешева ціна...

- А відомо вам принаймні, що таке страждання окремої особи? - спитав Вокульський.

- Відомо, відомо! Мені виривали без хлороформу нігтя на нозі, та ще й на великому пальці.

- Нігтя? - замислено перепитав Вокульський. - А чи відомий вам давній афоризм: "Інколи дух людський роздирається надвоє і бореться сам з собою"?.. Хто його знає, чи не болючіше це за те, коли виривають нігтя або навіть здирають всю шкіру!

- Ну-у, це вже якийсь нечоловічий біль, - заперечив, кривлячись, Охоцький. - Може, жінки зазнають такого болю під час пологів... але мужчина...

Вокульський голосно засміявся.

- Ви з мене смієтесь? - спалахнув Охоцький.

- Ні, з барона... Але чому ви не погодились організувати технологічну лабораторію?

- Та хай їй, тій лабораторії! Краще я десь поїду в готову, ніж витратити сили на нову, від якої я не дочекався б наслідків. Для цього потрібні адміністративні й педагогічні здібності і зовсім не треба думати про літаючі машини...

- Отже?.. - спитав Вокульський.

- Що "отже"?.. Мені аби тільки відібрати мій невеличкий капітал, - він уже три роки лежить в іпотечному банку, а я ніяк не можу одержати готівку, - а тоді я одразу чкурну за кордон і серйозно візьмусь до роботи. Бо тут можна не тільки розледачити, але й подурнити та запліснявити...

- Працювати можна всюди.

- Наївна ви людина!.. - заперечив Охоцький. - Не кажучи вже про відсутність лабораторії, тут просто немає наукового клімату. Це місто кар'єристів, де серйозного дослідника вважають за мугиря або придуркуватого. Люди тут вчаться не для знання, а для чинів; а чини і репутацію здобувають з допомогою зв'язків, жінок, раутів та що кат його знає чого!.. Я вже поринав у це болото. Бачив справжніх учених і навіть геніальних людей, які раптом затримались у своєму розвитку і взялися давати уроки та писати популярні статті, котрих ніхто не читає, а як прочитає, то однак нічого не зрозуміє. Говорив я з багатими промисловцями, сподіваючись намовити їх підтримувати науку хоч би задля винаходів у галузі прикладних наук.

Але вони так розуміються на науках, як гуси на логарифмах. А знаєте, які винаходи їх цікавлять? Тільки два; один - як збільшити дивіденди, другий - як скласти торговельні контракти, щоб можна було ошукати замовника на ціні або на якості. Адже це вони називали вас генієм, поки думали, що ви обдурюєте їх на Спілці для торгівлі з Росією, а тепер, коли ви замість п'ятнадцяти дали їм вісімнадцять процентів прибутку, вони кажуть, що вам бракує якоїсь там клепки.

- Я це знаю, - сказав Вокульський.

- От і спробуйте з такими людьми працювати для науки. Здохнеш з голоду або станеш ідіотом... Але якщо ти вмієш танцювати або грати на якому-небудь інструменті, виступати в аматорських виставах, а найголовніше - розважати дам, - о-о-о! тоді ти зробиш кар'єру! Тебе одразу оголосять знаменитістю і дадуть тобі таку посаду, де ти одержуватимеш за свою працю в десять разів більше, ніж вона варта. Раути й дами! Дами й раути!.. А тому що я не лакей, щоб бігати по раутах, а дам вважаю істотами дуже корисними, але тільки для народження дітей, то втечу відціля хоч би в Цюрих.

- А ви не хотіли б поїхати до Гейста? - спитав Вокульський.

Охоцький замислився.

- Там потрібні сотні тисяч, яких я не маю, - відповів Охоцький. - А якби й мав, то спочатку мусив би впевнитись, що воно таке насправді... Бо зменшення питомої ваги тіл мені здається фантастичним.

- Але ж я показував вам пластинку, - сказав Вокульський.

- Ага, справді... Ану покажіть її ще раз!.. - вигукнув Охоцький.

Обличчя Вокульського на хвилину зашарілось хворобливим рум'янцем.

- Її вже нема... - промовив він стиха.

- А де ж вона поділась? - здивувався Охоцький.

- Та хто її зна... Припустімо, що впала десь у канаву... Але ви поїхали б до Гейста, якби у вас були гроші?

- Звичайно, поїхав би, але насамперед, щоб перевірити, чи воно справді так. Бо те, що я знаю про хімічні речовини, не в'яжеться з теорією змінності питомої ваги поза певною межею.

Вони обидва замовкли, і Охоцький незабаром попрощався й пішов.

Розмова з Охоцьким спрямувала думки Вокульського в нове річище.

Його поійняла охота, навіть якась необхідна потреба перевірити колишні хімічні досліди, і він того ж дня побіг на місто купувати реторти, трубки, пробірки та всілякі реактиви.

Під впливом цього жадання він сміливо вийшов на вулицю й навіть узяв візника. Йому було байдуже, що деякі люди дивилися на нього з цікавістю, другі не впізнавали його, а треті, дивлячись на нього, навіть зловтішно усміхались.

Але вже в магазині лабораторних приладів, а ще більше на складі аптекарських товарів він зрозумів, як ослабла в ньому не тільки енергія, а й просто людська самостійність, коли розмова з Охоцьким нагадала йому хімію, якою він не займався вже стільки років!..

- Однаково, - пробурмотів він, - якщо воно заповнює мені час.

Другого дня він купив точну вагу, кілька складних приладів і взявся ретельно, немов вперше на своїм віку, робити досліди.

Спочатку він одержав водень, що нагадало йому студентські часи, коли водень виготовляли в пляшці, обвинутій рушником, а також використовували бляшанки від вакси. Які то були щасливі часи!.. Потім він пригадав повітряні кулі власної конструкції, а далі Гейста, який твердив, ніби хімія водневих сполук змінить долю людства... "Ну, а якби я років через кілька натрапив на той метал, що його шукає Гейст? - подумав він. - Гейст каже, що відкриття залежить від кількох тисяч дослідів; отже, це щось схоже на лотерею, а мені в таких речах щастить...

А якби я відкрив такий метал, цікаво, що б тоді сказала панна Ізабелла?.."

При згадці про неї в ньому закипів гнів.

- Ах, як би мені хотілось бути славетним і могутнім, щоб показати їй, як я її зневажаю!..

Але, поміркувавши, дійшов висновку, що зневага виявляється не гнівом і не бажанням принизити когось, - і він знову взявся до роботи.

Найприємніше було йому робити елементарні досліди з воднем, і він повторював їх частіше за інші.

Одного разу він змайстрував собі хімічну гармонію і так голосно вигравав на ній, що другого дня до нього завітав домовласник і дуже чемно спитав, чи не має він наміру звільнити квартиру до початку наступного кварталу?

- А у вас є кандидат на неї? - спитав Вокульський.

- Так, є... здається... майже є... - відповів збентежений господар.

- В такому разі я звільню квартиру.

Господар трохи здивувався з такої раптової згоди Вокульського, але попрощався з ним дуже задоволений. Залишившись сам, Вокульський засміявся. "Очевидно, він вважає мене за чудака або за банкрута.

Тим краще! Правду кажучи, я прекрасно можу жити в двох кімнатах, а не в восьми".

Але часом він, невідомо чому, починав шкодувати, що погодився залишити квартиру. І тоді нагадував собі про Венгелека й барона. "Барон розводиться з жінкою, яка завела роман з іншим; Венгелек охолов до своєї тільки тому, що побачив одного з її коханців... А що ж було б зі мною?"

І знов брався робити досліди, з приємністю констатуючи, що не втратив вправності.

За дослідами він забував про все. Траплялося, що по кілька годин не думав про панну Ізабеллу, і тоді відчував, що його змучений мозок насправді відпочиває. У нього вже навіть пригас страх перед людьми й вулицями, і він все частіш виходив на місто.

Одного дня Вокульський поїхав аж до Лазепок і навіть наважився заглянути в ту алею, якою колись проходжався з панною Ізабеллою. Саме в той час хтось покликав лебедів, а вони розпустили крила і, б'ючи ними по воді, підлетіли до берега. Це знайоме видовисько страшно вразило Вокульського, нагадавши йому від'їзд панни Ізабелли з Заславка... Немов шалений, він вибіг з парку, скочив на візника і з заплющеними очима приїхав додому.

Того дня він нічого не робив, а вночі йому снився дивний сон.

Ніби перед ним стоїть панна Ізабелла і з слізьми на очах питає його, нащо він її покинув... Адже та подорож до Скерневиць, розмова з Старським та його залицяння - це був тільки сон. Все це йому лише приснилось...

Вокульський підхопився з постелі й засвітив світло. "Що ж тут - сон? - питав він сам себе. - Подорож до Скерневиць чи її образа та докори?.."

Він не міг уже заснути до ранку: його мучили надзвичайно важливі питання й сумніви. "Чи може в ледве освітленому вагоні що-небудь відбитися в шибці? - думав він. - Чи не було те, що я побачив, - просто галюцинацією?.. Чи знаю я англійську мову настільки, щоб не помилитись в тлумаченні деяких слів та виразів?.. Що вона про мене подумала, коли я завдав їй такої страшної образи без причини?.. Хіба не можуть кузен і кузина, та ще знайомі з дитинства, розмовляти на фривольні теми, не викликаючи нічиїх підозрінь?..

Що я, нещасний, наробив, якщо це були тільки сліпі ревності?.. Адже той Старський упав коло баронеси, а панна Ізабелла знала про це, тож треба було втратити останній сором, щоб загравати з чужим коханцем..."

Потім подумав про своє теперішнє життя. Яке ж воно було пусте! Яке пусте!.. Він порвав з усім, що досі робив, порвав з людьми, а попереду не було нічого - анічогісінько! Що він робитиме далі? Читатиме фантастичні твори?

Робитиме непотрібні хімічні досліди? Чи, може, куди-небудь поїхати? Чи одружитися з Отавською?.. Але що б він не вибрав, куди б не поїхав, ніде він не

позбудеться журби й самотності! "Ну, а барон? – спитав він сам себе?. – Одружився з своєю панною Евеліною, і що ж?.. Тепер думає про організацію технологічної лабораторії, хоч, мабуть, не розуміє, що воно таке – технологія..."

Ранок і холодний душ спрямували думки Вокульського в інший бік. "У мене щонайменше тридцять, а може, й сорок тисяч карбованців річного прибутку. На себе я витрачу за рік дві-три тисячі. А що ж мені робити з моїм багатством, яке просто гнітить мене? За ці гроші я міг би забезпечити пристойне існування тисячі родин, але нащо мені це?"

Одні з них будуть нещасні, як Венгелек, а другі віддячать мені, як залізничник Висоцький..."

Він знову пригадав Гейста і його таємничу лабораторію, в якій викльовувався зародок нової цивілізації. Там вкладений капітал і праця окупилися б мільйони разів. Тут і величезна мета, і можливість заповнити своє життя, а в перспективі слава й могутність, яких ще не було на світі... Панцерники, що плывуть у повітрі!.. Чи може бути величніша перспектива?.. "А коли не я знайду той метал, а хтось інший, що дуже можливо?.." – запитував він сам себе. "Ну, та й що? В крайньому разі, я належав би до тих, хто сприяв успіхові винаходу. Задля цього варто пожертвувати непотрібні гроші й безцільне життя. Хіба не краще спробувати завоювати безсмертну славу, аніж скніти в чотирьох стінах або дурніти за преферансом?.."

Поступово в душі Вокульського все виразніше став вирисовуватись якийсь план. Але чим докладніше він його обмірковував, чим більше відкривав у ньому добрих властивостей, тим ясніше відчував, що для його здійснення йому бракує енергії і навіть охоти.

Воля його була цілком паралізована; пробудити її могло лише сильне зворушення. Але зворушення поки що не приходило, а буденний плин життя все глибше затягав його в апатію. "Я вже не гину, а просто гнию", – думав він.

Жецький, що навідував його все рідше, з жахом дивився на свого друга.

– Погано ти робиш, Стаху, – казав він не раз. – Погано, погано й погано... Як так жити, то краще не жити...

Одного разу слуга подав йому конверта, на якому адреса була написана жіночою рукою.

Він розірвав його і прочитав:

"Мені треба Вас бачити. Жду Вас сьогодні о третій годині дня.
Вонсовська".

– Чого їй від мене треба? – здивувався він.

Але без чверті три поїхав.

Рівно о третій Вокульський був у передпокої Вонсовської. Лакей, навіть не питаючи, хто він, відчинив двері в вітальню, по якій з кутка в куток швидко походжала гарненька вдова.

Вона була в темній сукні, що прекрасно облягала її класичну постать; руде волосся, як звичайно, було зібране в важкий скрутень, але замість шпильки його придержував вузький стилет із золотою ручкою.

Побачивши її, Вокульський несподівано для себе зрадів і розчулився; підбіг до неї і палко поцілував її в руку.

- Я навіть не повинна говорити з вами, - сказала вона, вириваючи руку.

- То нащо ж ви мене покликали? - відповів він здивовано. Його немов облили холодною водою.

- Сідайте.

Вокульський мовчки сів; пані Вонсовська так само ходила по кімнаті.

- Це, просто чудово, що ви наробили! - обурено почала вона, трохи помовчавши. - Через вас світську жінку зацькували плітками, батько її захворів, вся рідня занепокоєна... А ви собі місяцями сидите вдома, підводите десятки людей, які вам безмежно вірили, а тепер навіть шановний князь називає ваші дивацтва "ілюстрацією до поведінки жінок"... Поздоровляю вас... і коли б це робив якийсь студент...

Вона раптом замовкла. Вокульський страшно змінився на обличчі.

- Ах, що з вами?.. Сподіваюсь, ви не зомлієте? - злякано промовила вона. - Я дам вам води або вина.

- Дякую, - відповів він. Обличчя його швидко набуло свого звичайного виразу. - Ви ж бачите, що я справді нездоровий.

Папі Вонсовська пильно подивилась на нього.

- Так, - мовила мова, - ви трохи схудли, але борода вам личить. Не брийте її... з нею ви стали інтересним мужчиною...

Вокульський почервонів, як хлопчик. Він слухав пані Воисовську і дивувався, відчуваючи, що не сміє її і майже соромиться. "Що це зі мною робиться?" - подумав він.

- В усякому разі, ви повинні виїхати кудись на село або на дачу. Де це видано - сидіти в місті на початку серпня!.. Годі! Післязавтра я заберу вас до себе на село, бо інакше тінь небіжчиці Заславської не дала б мені спокою... Від сьогоднішнього дня ви будете обідати й вечеряти у мене. Після обіду ми поїдемо на прогулянку, а післязавтра... прощай, Варшаво!.. Все!

Приголомшений цим натиском, Вокульський не знав, що відповісти. Не знав, що робити з своїми руками і відчував, як палає його обличчя.

Вонсовська подзвонила. Увійшов лакей.

- Подай вина, - наказала вдовичка. - Знаєш, того, угорського... Пане Вокульський, закурить.

Вокульський узяв цигарку, молячись в душі, аби в цього т не затремтіли пальці. Лакей приніс вино і два бокали.

Пані Вонсовська иалида обидва.

- Пийте, - сказала вона.

Вокульський вихилив бокал одним духом.

- Отак, прекрасно!.. За ваше здоров'я! - додала вона і випила. - А тепер випийте за

моє...

Вокульський випив другий бокал.

- А тепер випийте за здійснення моїх планів... Прошу, прошу... Тільки одразу!

- Пробачте, пані, - промовив він, - але я не хочу впитися.

- Значить, ви не зичите мені здійснення моїх планів?

- Чому ж ні? Але я повинен спочатку взнати їх.

- Справді?.. - вигукнула пані Вонсовська. - Це вже щось нове... Ну, тоді можете не пити.

Вона одвернулась до вікна, постукуючи носком черевика об підлогу. Вокульський замислився. Так вони мовчали кілька хвилин; нарешті Вонсовська заговорила:

- Ви чули, що зробив барон?.. Як це вам подобається?

- Добре зробив, - відповів Вокульський уже зовсім спокійним тоном.

Пані Вонсовська підхопилася з крісла.

- Що-о?! - крикнула вона. - Ви захищаєте чоловіка, який вкрив ганьбою жінку?.. Грубіяна, егоїста, який задля помсти не погребував наймерзеннішими засобами...

- Що ж він такого зробив?

- Ага, то ви нічого не знаєте?.. Уявіть же собі, що він зажадав розводу з дружиною, а щоб зробити скандал ще гучнішим, стрілявся з Старським...

- А й справді, - подумавши, сказав Вокульський. - Він же міг, нічого нікому не кажучи, пустити собі кулю в лоб, спочатку записавши жінці все своє майно.

Пані Вонсовська страшенно обурилась.

- Безумовно, так зробив би кожен мужчина, який має хоч краплю шляхетності і честі... Він краще вбив би себе, аніж тягнув би до ганебного стовпа жінку, кволу істоту, якій так легко помститись, маючи за плечима багатство, високе становище й суспільні заботи!.. Від вас я цього не сподівалась... Ха-ха-ха!.. І це та нова людина, той герой, що мучиться й мовчить... О, ви всі однакові!..

- Пробачте, пані... Але які саме претензії ви маєте до барона?

В очах Вонсовської спалахнули блискавки.

- Любив барон Евеліну чи ні? - спитала вона.

- До божевілля!

- А от і неправда!.. Він удавав, що її кохав, брехав, що божествить... А в першому ж випадку довів, що навіть трактував її не як рівну собі людину, а як невільницю, якій за хвилину слабість можна накинути мотузку на шию, витягнути на ринок і прилюдно осоромити... Ех ви, владарі світу, облудні істоти! Поки вас засліплює звірячий інстинкт, ви повзаєте коло ніг, готові вчинити будь-яку підлість, брешете: ти найдорожча... ти божественна... за тебе я віддам життя... А коли нещасна жертва повірить вашим брехливим клятвам, ви починаєте нудитись... Коли ж вона піддається природному потягові, ви топчете її ногами... Ах, як це обурливо, як підло!.. Ви будете нарешті говорити?..

- Скажіть, будь ласка, був у баронеси з Старським роман?

- Отак зразу й роман! Вона з ним фліртувала, зрештою, він був її... предметом.

- Предметом? Не знав такого слова. Ну, якщо Старський був її предметом, то чому ж вона вийшла за барона?
- Бо він на колінах благав її про це, погрожував, що вкоротить собі віку.
- Пробачте, але... чи він благав її тільки про те, щоб вона зволила прийняти його ім'я та майно, чи й про те, щоб не мала собі інших "предметів"?
- А ви?.. А мужчини?.. Що ви виробляєте до шлюбу й після шлюбу? Отже, й жінка...
- Бачите, пані, нам змалечку тлумачать, що ми грубі тварини, і єдине, що може зробити нас людьми, це любов до жінки, якої шляхетність, невинність і вірність трохи втримує світ від остаточного оскотинення. Ну, ми й віримо в ту шляхетність, невинність і таке інше, обожуємо її, падаємо перед нею навколішки...
- І правильно, бо самі ви набагато гірші за жінок.
- Ми визнаємо це і всілякими способами твердимо, що цивілізацію створює мужчина, але тільки жінка може її облагородити... Але якщо жінки почнуть наслідувати нашу звірячість, то чим же вони будуть кращі за нас, а головне - за що ми їх повинні божествити?
- За любов.
- Правильно, це чудова річ! Але якщо Старський одержує любов тільки за свої палкі погляди та вусики, то яка ж рація комусь другому платити за неї своїм ім'ям, майном і свободою?
- Я вас все менше розумію, - промовила пані Вонсовська. - Ви визнаєте, що жінки рівні з чоловіками, чи ні?
- Загалом рівні, а в окремих аспектах - ні. Щодо розуму і працездатності, то пересічна жінка стоїть нижче за чоловіка; а моральністю та почуттями повинна бути настільки вища за нього, що це нібито врівноважує цю нерівність. Принаймні так нам весь час тлумачать, а ми в це віримо і, незважаючи на численні докази неповноцінності жінок, все-таки ставимо їх вище за себе... Але тому що баронеса знехтувала свої чесноти, а що вона вже давно їх знехтувала, це ми всі бачили, то нема нічого дивного, що вона втратила і привілеї. От чоловік і порвав з нею, як з нечесним співником.
- Але ж барон - німецький дід!..
- То чого ж вона за нього пішла, навіщо навіть слухала його любовний лемент?
- Отже, ви не розумієте, що жінка інколи змушена буває продатись? - запитала пані Вонсовська, то бліднучи, то червоніючи.
- Розумію, пані, бо... й я сам колись продався був, тільки не задля багатства, а через злидні.
- І що ж?
- Але жінка моя наперед знала, що я не невинний, а я не обіцяв їй кохання. Я був дуже кепським чоловіком, але зате, як людина куплена, був дуже ретельним продавцем і найвірнішим її слугою. Ходив з нею по костьолах, по концертах і театрах, розважав її гостей і фактично потроїв її прибутки від магазину.
- І не мали коханок?
- Не мав, пані. Я так гірко переживав свою неволю, що не смів навіть дивитись на

інших жінок. Отже, ви мусите визнати, що я маю право бути суворим суддею баронеси, яка, продаючись, знала, що у неї купують... не робочу силу.

- Який жах! - шепотіла Вонсовська, дивлячись в землю.

- Так, пані. Торгівля людьми - жахлива річ, а ще жахливіша - торгівля самим собою. Але найганебніше - ошукати в такому продажі спільника. І якщо шахрайство виявиться, то наслідки для викритого завжди будуть дуже прикрі.

Якийсь час обоє вони сиділи мовчки. Вокульський похмурнів, пані Вонсовська нервувала.

- Ні! - раптом вигукнула вона. - Я таки доб'юся від вас рішучого слова!

- Про що?

- Про різні питання, на які ви дасте мені просту і ясну відповідь.

- Це буде екзамен?

- Щось подібне до нього.

- Я вас слухаю.

Здавалося, Вонсовська вагається. Проте вона перемогла себе і запитала:

- Отже, ви таки вважаєте, що барон мав право одіпхнути і знеславити жінку?

- Котра його обманила?.. Мав.

- Що ви називаєте обманом?

- Те, що вона приймала запевнення барона в коханні, хоч мала "предмет", як ви його називаєте, - Старського.

Пані Вонсовська прикусила губу.

- А скільки таких "предметів" було у барона?

- Напевне, стільки, скільки йому траплялось нагод та вистачило охоти, - відповів Вокульський. - Але барон не удавав з себе невинного, не називав себе зразком моральної чистоти й не претендував за це на пошану... Якби барон скорив чиєсь серце, запевняючи, що ніколи не мав коханок, а насправді мав їх, він також обманив би. Але це, здається, не турбувало його наречену.

Пані Вонсовська усміхнулась.

- Ви просто чудовий... Яка ж жінка запевнятиме вас, що у неї не було коханців?..

- Значить, вони були й у вас?

- Пане Вокульський!.. - спалахнула вдовичка, підхопившись з місця. Проте одразу заспокоїлась і холодно сказала: - Попрошу вас трохи обережніше вибирати аргументи.

- Навіщо? У нас же з вами рівні права, і я зовсім по ображусь, коли ви запитаєте мене, скільки у мене було коханок.

- Не цікавлюсь.

Вона знов почала ходити по кімнаті. Вокульський затремтів від гніву, але стримався.

- Так, признаюсь вам, - почала вона, - що у мене є деякі заботони. Але ж. я лише жінка, у мене навіть мозок легший, як твердять ваші антропологи; до того я залежна від стосунків з людьми, від поганих звичаїв та ще бог його знає, від чого... Але якби я була розумним мужчиною, як ви, та вірила в прогрес, як ви, то зуміла б звільнитися від

цих наносних впливів хоч би для того, аби визнати, що жінка рівноправна з чоловіком.

- Тобто щодо "предметів"?

- Тобто, тобто... - перекинула вона його. - Я ж і говорю про ті "предмети".

- О!.. То нащо ж нам ждати сумнівних результатів прогресу? Вже й зараз з цього погляду є багато рівноправних жінок. Вони навіть створили досить впливову організацію, яка називається - кокотки. Але дивна річ: користуючись успіхом у мужчин, вони не можуть похвалитись прихильністю жінок...

- З вами не можна говорити, - зауважила Вонсовська.

- Зі мною не можна говорити про рівноправність жінок?

У пані Вонсовської загорілись очі і обличчя раптом почервоніло. Вона сіла в крісло, ударила рукою по столі й вигукнула:

- Гаразд!.. Я витримаю ваш цинізм і говоритиму навіть про кокоток. Знайте ж, що тільки нікчемні люди здатні порівнювати дам, які продаються за гроші, з чесними і благородними жінками, які віддаються з любові...

- Разом з цим удаючи невинних?

- Хоч би й так. ' - І обдурюючи одного за одним простаків, котрі їм вірять?

- А що їм той обман шкодить? - запитала вона, зухвало дивлячись йому в очі.

Вокульський зціпив зуби, але опанував себе і спокійно сказав:

- Як ви вважаєте, що про мене сказали б мої спільники, якби мій капітал становив не шістсот тисяч карбованців, як вони вважали, а тільки шість, і я, знаючи про такі чутки, не-заперечував їх?.. Адже йдеться лише про два нулі...

- Давайте не торкатись грошових справ, - перебила його пані Вонсовська.

- Гаразд! А що б ви, пані, сказали про мене, якби я називався не Вокульським, а Волькуським і з допомогою такого незначного переставлення букв вліз в дім покійної Заславської і там мав честь познайомитися з вами?..

Як би ви назвали такий спосіб зав'язувати знайомства і здобувати прихильність людей?..

На рухливому обличчі пані Вонсовської одбилась відраза.

- Але яке це має відношення до барона і його дружини?..

- Має, дорога пані, те відношення, що не можна присвоювати собі чужі титулу. Кокотка кінець кінцем може бути істотою корисною, і ніхто не має права докоряти їй за професію; але кокотка, яка прикривається машкарою непорочності, - обманює інших. А за це вже можна докоряти.

- Жах! - спалахнула Вонсовська. - Але нехай... Скажіть мені, будь ласка, що суспільство втрачає на такий містифікації?..

У Вокульського зашуміло в вухах.

- Часом навіть виграє, коли якогось наївного простака нападає божевілья, яке називається ідеальною любов'ю, а він ціною неймовірних небезпек здобуває багатство, щоб покласти його до ніг свого ідеалу... Але суспільство часом і втрачає, коли той йолоп, збагнувши містифікацію, падає зламаний, ні до чого не здатний... Або... не розпорядившись майном, кидається... тобто стріляється з паном Старським і дістає

кулею по ребрах... Отже, світ втрачає: одне розбите щастя, один надвереджений розум, а може, й людину, яка могла б зробити щось путяще.

- Та людина сама собі винна.

- Ви правду кажете: була б винна, якби не нагадалась і не зробила, як барон, тобто не покінчила з своєю дурістю і ганьбою...

- Коротше кажучи, чоловіки не відмовляються від своїх варварських привілеїв щодо жінок...

- Тобто вони не визнають жіночого привілею зваблювати чоловіків...

- Але хто не визнає угод, той починає війну, - з запалом промовила пані Вонсовська.

- Війну? - сміючись, повторив Вокульський.

- Так, війну, в котрій дужча сторона переможе... А хто дужчий, ми зараз побачимо! - вигукнула пані Вонсовська, стрясаючи кулачком.

В цю мить сталося щось несподіване. Вокульський раптом схопив обидві руки Вонсовської і стиснув їх трьома пальцями своєї руки.

- Що це означає?.. - спитала вона, бліднучи.

- Пробуємо, хто дужчий.

- Ну... годі жартувати.

- Ні, пані, це не жарти... Це тільки скромний доказ, що я з вами, як з представницею воюючої сторони, можу зробити, що мені захочеться. Так чи ні?

- Пустіть мене! - крикнула вона, вириваючись. - Бо покличу слуг.

Вокульський пустив її руки.

- Значить, жінки воюватимуть з допомогою слуг?.. Цікаво, якої плати зажадають ці союзники і чи дозволять вам порушувати зобов'язання?

Пані Вонсовська пильно подивилася на нього - спочатку з тривогою, потім з обуренням і, нарешті, здвигнула плечима.

- Знаєте, що мені спало на думку?

- Що я збожеволів.

- Приблизно так.

- В товаристві такої чарівної жінки й за такою суперечкою це було б цілком природно.

- Ах, який банальний комплімент!.. - вигукнула вона, скривившись. - В усякому разі, мушу визнати, що ви мені трохи сподобалась. Трохи... Але ви не витримали своєї ролі, пустили мої руки, і це мене розчарувало...

- О, я міг би не пустити рук.

- А я могла б покликати слуг...

- А я, прошу пробачення, міг би заткнути вам рота...

- Що?.. Що ви кажете?..

- Те, що ви чуєте.

Вонсовська знову здивувалася.

- Знаєте, - сказала вона, по-нагілеонівському схрестивши на грудях руки, - ви або

дуже оригінальний, або... погано вихований...

- Я зовсім не вихований.

- Значить, ви справді оригінальний, - тихо сказала вона. - Шкода, що Бельця не взнала цієї вашої риси...

Вокульський закам'янів. Не тому, що почув це ім'я, а тому, що відчув у собі різку зміну. Панна Ізабелла була йому абсолютно байдужа, натомість його почала вабити пані Вонсовська.

- Треба вам було одразу викласти свою теорію, як оце мені, тоді між вами не виникло б непорозуміння.

- Непорозуміння?.. - запитав Вокульський, широко відкриваючи очі.

- Так, бо наскільки мені відомо, вона готова пробачити вам.

- Пробачити?..

- Я бачу, ви ще не зовсім... очуняли, - зауважила вона недбало, - коли не відчуваєте, як непристойно ви поведися. Порівняно з вашими ексцентричними вихватками навіть барон здається делікатною людиною.

Вокульський так щиро зареготав, що його самого це занепокоїло. А пані Вонсовська говорила далі:

- Ви смієтеся?.. Я вибачаю вам, бо розумію, що означав такий сміх: це найвищий ступінь страждання...

- Присягаюсь вам, що вже десять тижнів я не почував себе таким вільним... Боже мій! Навіть два роки... Мені здається, що весь цей час мій мозок мучив якийсь страшний кошмар, а от в цю хвилину він кудись зник... Аж тепер я відбудув, що врятований, і врятований завдяки вам...

Голос його тремтів. Він узяв її за обидві руки й почав палко цілувати. Пані Вонсовській здалося, що в очах його забриніли сльози.

- Врятований... і вільний! - повторював він.

- Слухайте, - холодно промовила вона, відбираючи руки. - Я знаю все, що між вами сталося... Ви вчинили недостойно, підслухавши розмову, яку я знаю в усіх подробицях, як і багато чого іншого... То був звичайнісінький флірт...

- Ага, то це називається фліртом! - перебив він її. - Коли жінка стає подібною до буфетної серветки, якою кожен може обтирати собі пальці й губи?.. Значить, це флірт? Гарзд!..

- Мовчіть!.. - вигукнула пані Вонсовська. - Я не заперечую, що Бельця повелася негарно, але... ви осудите самі себе, коли я скажу вам, що вона вас...

- Любить, еге ж? - спитав Вокульський, погладжуючи свою бороду.

- Ну, любить!.. Поки що жаліє вас... Не хочу наводити подробиць, скажу лише, що за ці два місяці я майже щодня зустрічалася з нею... що весь цей час вона тільки й говорила про вас, що найулюбленішим місцем її прогулянок був... заславський замок!.. І скільки разів вона сідала на тім камені з написом, стільки разів я бачила на її очах сльози... А одного разу вона навіть добре розплакалась, повторюючи вирізьблені на тому камені рядки:

Я біля тебе буду завжди, всюди,
Бо ж часточку душі я скрізь лишив...

Що ви на це скажете?

- Що я скажу? - перепитав Вокульський. - Присягаюсь, що зараз я бажаю в цю хвилину єдиного: щоб від мого знайомства, з панною Ленцькою не залишилось найменшого сліду. А насамперед від того каменя, який її так розчулює.

- Якби це була правда, я мала б чудовий доказ чоловічої сталості.

- Ні, пані, ви мали б тільки доказ чудодійного одужання, - схвильовано сказав він. - Боже! Мені здається, що мене хтось на кілька років замагнетизував, що два місяці тому мене насміло розбудили і що я аж сьогодні остаточно опам'ятався...

- Ви це серйозно кажете?

- Хіба ви не бачите, який я щасливий? Я знайшов сам себе і знову належу сам собі... Повірте мені, що це чудо, якого я зовсім не розумію, але яке можна порівняти лише з пробудженням від летаргії людини, що вже лежала в труні.

- І чим ви це пояснюєте? - спитала вона, опустивши очі.

- Насамперед вашим впливом... І тим, що я нарешті наважився ясно сформулювати перед кимось думки, які в мені давно постали, але мені бракувало сміливості в цьому признатись. Панна Ізабелла - жінка іншої породи, ніж я, і тільки якесь божевілля могло прикувати мене до неї.

- І що ж ви зробите після такого цікавого відкриття?

- Не знаю.

- Ви не знайшли, бува, жінки своєї породи?

- Можливо.

- Це напевне та пані... пані Ста... Ста...

- Ставська?.. Ні, швидше ви.

Пані Вонсовська встала з крісла і спогорда глянула на нього.

- Розумію, - сказав Вокульський. - Мені треба йти?

- Як хочете.

- І на село ми вже разом не поїдемо?

- Безумовно, ні... Хоча... я не бороню вам туди приїхати... У мене, мабуть, буде Бельця.

- В такому разі я не приїду.

- Я не кажу, що вона обов'язково буде.

- І я застану вас одну?

- Можливо.

- І ми розмовлятимемо так, як сьогодні?.. Будемо їздити на прогулянки, як колись?..

- І між нами розпочнеться війна, - зауважила пані Вонсовська.

- Попереджаю, що я її виграю.

- Справді?.. І, може, зробите мене своєю невільницею?..

- Так. Я спочатку довів би вам, що вмію владарювати, а потім упав би навколiшки i благав би дозволу стати вашим невiльником.

Панi Вонсовська обернулася i вийшла з вiтальнi. На порозi вона на мить спинилася, i, озирнувшись через плече, сказала:

- До побачення... на селi!..

Вокульський вийшов вiд неї як п'яний. Опинившись на вулицi, вiн пробурмотiв:

- Звичайно, я одурiв.

Вiн оглянувся й помітив у вiкнi панi Вонсовську, що виглядала з-за фiранки. "Хай тобi чорт! - подумав вiн. - Чи не влип я знову в якусь iсторiю?.."

Йдучи вулицею, Вокульський весь час думав про ту змiну, що сталася в ньому.

Йому здавалося, нiби вiн з безоднi, де панувала темрява й божевiлля, вибрався на денне свiтло. Кров швидше пульсувала в його жилах, дихалось легше, думки точились незвичайно вiльно; в усьому тiлi вiн вiдчував бадьорiсть, а в серцi незбагненний спокiй.

Його вже не дратував вуличний рух, радiсно було дивитись на юрбу. Небо здавалось синiшим, будинки свiтлiшими, i навiть курява, пронизана сонячним промiнням, була прекрасна.

Але найприємнiше було йому дивитися на молодих жiнок, на їхнi гнучкi рухи, усмiхненi губи та звабливi погляди. Кiлька з них подивились йому просто в обличчя, ласкаво й кокетливо. У Вокульського швидше забилося серце i з нiг до голови пробiг якийсь гарячий струм. "Гарнi!.." - подумав вiн.

Але раптом згадав панi Вонсовську i змушений був визнати, що з-помiж усiх гарних жiнок вона найкраща, а найголовнiше - найзвабливiша. Яка у неї постать, яка чудова лiнiя ноги, а колiр обличчя, а очi - оксамитнi й разом блискучi, як брильянти... Вiн готовий був заприсягтися, що вiдчуває дух її шкiри, чує її нервовий смiх, i в головi у нього зашумiло лише на думку про те, що вiн може доторкнутись до неї.

- Ото, мабуть, шалений темперамент!.. - пробурмотiв вiн. - Закусав би її!..

Образ панi Вонсовської так невідступно переслiдував i дратував його, що вiн вiршив увечерi ще раз пiти до неї. "Вона ж запросила мене обiдати й вечеряти, - думав вiн, вiдчуваючи, як у нього закипає кров. - Вижене за дверi?..

То нащо ж би вона кокетувала зi мною? Що я їй не байдужий, це я знаю давно, а що вона менi дуже подобається, це теж чогось варте".

Раптом повз нього пройшла якась шатенка з очима, як фiалки, i з дитячим обличчям, i Вокульський здивовано помітив, що їй ця йому подобається.

За кiльканадцять крокiв вiд свого дому вiн почув, що хтось гукає:

- Гей! Гей! Стаху!..

Вокульський обернувся i на верандi кафе побачив доктора Шумана. Доктор залишив недоїдену порцiю морозива, кинув на столик два злотих i вибiг до нього.

- Ходiмо до тебе, - мовив Шуман, беручи його пiд руку. - Знаєш що? Давно вже ти не мав такого чудового вигляду! Можу закладатись, що ти ще повернешся до Спiлки й порозганяєш отих пархiв... Яке обличчя! Якi очi! Аж тепер я впiзнаю колишнього Стаха!..

Вони пройшли через браму, вийшли нагору сходами й опинилися в квартирі Вокульського.

- А я тільки-но думав, що мені загрожує якась нова хвороба... - сказав Вокульський сміючись. - Хочеш сигару?

- Яка хвороба?

- Уяви собі, що вже з годину на мене справляють величезне враження жінки... Мені аж страшно.

Шуман розсміявся на весь голос.

- От чудак!.. Замість улаштувати обід з такої радісної нагоди, він боїться... А що ж ти думаєш, що був здоровий, коли божеволів за одною жінкою? Ти здоровий тепер, коли вони тобі подобаються всі, і найперше твоє діло зараз - добиватись прихильності тієї, котра тобі найбільше до душі.

- Ага! А якби це була великосвітська дама?..

- Тим краще... тим краще... Великосвітські дами набагато апетитніші за покоївок. Жіночність багато виграє від інтелігентності, а найбільше - від неприступності. Які тебе чекають ідеальні балачки, які ти побачиш величні пози!.. Кажу тобі, це разів у три цікавіше.

По обличчю Вокульського майнула тінь.

- Ого! - вигукнув Шуман. - Я вже бачу за тобою довге вухо того святого, на якому Христос в'їхав в Єрусалим. Чого ти кривишся?.. Неодмінно упадай тільки коло великосвітських дам, вони цікавляться плебеями.

В передпокої. залунав дзвінок, і ввійшов Охоцький. Він глянув на збудженого доктора й запитав:

- Я вам не перешкоджаю?

- Ні, - відповів Шуман, - ви можете навіть допомогти нам... Я тільки що радив Стахові лікуватись романом, тільки... не ідеальним. Годі тих ідеалів!..

- А знаєте, лекцію на цю тему і я охоче послухаю, - сказав Охоцький, закурюючи запропоновану сигару.

- Дурниця! - пробурмотів Вокульський.

- Ніяка не дурниця, - правив своєї Шуман. - Людина з твоїм багатством може бути цілком щаслива, бо для розумного щастя потрібно: щодня їсти інші страви й одягати чисту білизну, а щокварталу змінювати місце перебування й коханку.

- Не вистачить жінок, - зауважив Охоцький.

- Ви це діло залишіть жінкам, а вони вже постараються, щоб їх вистачило, - в'їдливо відповів доктор. - Бо ця сама дієта стосується й жінок.

- Та квартальна дієта? - спитав Охоцький.

- Звичайно. Чим вони гірші за нас?

- Але на десятому або. дванадцятому кварталі вже буде нецікаво.

- Нічого... нічого!.. - сказав Шуман. - Ви нічого й не помітите й не догадаєтесь, коли вас запевнять, що ви тільки другий чи четвертий, та ще той, по-справжньому коханий, той, довгожданий...

- Ти не був у Жецького? - спитав Шумана Вокульський.

- Ну, йому я вже не напишу рецепта на любов, - відповів доктор. - Старий хиріє...

- Він справді погано виглядає, - підтвердив Охоцький.

Розмова перейшла на стан здоров'я Жецького, потім на політику; нарешті Шуман попрощався й пішов.

- Старий цинік!.. - пробурчав Охоцький.

- Він не любить жінок, - додав Вокульський, - а до того ж у нього бувають сумні дні, і тоді він вигадує всякі нісенітниці.

- Часом небезпідставні, - мовив Охоцький. - Його погляди припали до речі. Якраз годину тому я мав серйозну розмову з тіткою; вона вперто умовляла мене женитись, і доводила, нібито ніщо так не облагороджує чоловіка, як любов порядної жінки...

- Шуман радив не вам, а мені.

- А я про вас і думав, слухаючи його міркувань. Уявляю собі, як би ви себе почували, змінюючи щокварталу коханок, коли б раптом до вас з'явилися всі ті, хто працює на ваші прибутки, р запитали: "Чим ти віддячуєш нам за наші труди, за наші злидні й недовговічне життя, частину якого ми віддаємо тобі?.. Чи своєю працею, чи порадою, чи прикладом?.."

- Які ж зараз люди працюють на мої прибутки? - спитав Вокульський. - Я облишив комерцію і обертаю капітал на цінні папери.

- Якщо в закладні на земельні маєтки, то проценти на них однак оплачені працею батраків; а коли на якісь акції, то дивіденди на них знов-таки оплачують залізничники, робітники цукроварень, ткацьких та всіляких інших фабрик.

Вокульський похмурнів ще більше.

- Пробачте, - сказав він, - чому я повинен про це думати? Тисячі живуть з процентів, і це їх зовсім не турбує.

- Ну, знаєте... - буркнув Охоцький. - Інші - то не ви... У мене лише півтори тисячі карбованців річного прибутку, і то я думаю, що на ці гроші могли б прожити три чотири чоловіки і що хтось віддає мені частину своїх життєвих благ або мусить обмежувати й так уже обмежені свої потреби.

Вокульський пройшовся по кімнаті.

- Коли ви їдете за кордон? - раптом спитав він Охоцького.

- Цього я не знаю, - похмуро відповів Охоцький. - Мій боржник не поверне мені грошей раніш, як за рік. Він заплатить мені лише тоді, коли позичить у когось знов, а тепер позичити не легко.

- Скільки він платить вам процентів?

- Сім.

- А надійний він чоловік?

- Його іпотека перша після Кредитного товариства.

- А якби я вам дав гроші і перебрав на себе ваші права, ви поїхали б за кордон?

- Сьогодні ж!.. - вигукнув Охоцький, підхоплюючись з місця. - Бо що я тут висиджу?.. Хіба з нудьги одружуся з багатою, а потім робитиму, як радить Шуман.

Вокульський задумався.

- А що ж поганого, якби й оженилися? - сказав він стиха.

- Та що ви!.. Бідної жінки я не прогую, багата втягнула б мене в сибаритство, а кожна з них була б могилою для моїх планів. Мені потрібна якась чудна жінка, що разом зі мною працювала б у лабораторії; а де я таку знайду?

Охоцький, видно, дуже збентежився і зібрався йти.

- Отже, дорогий мій, - сказав Вокульський, прощаючись з ним, - про ваш капітал ми ще поговоримо. Я готовий дати вам готівку.

- Як хочете. Просити про це я не можу, але був би вам дуже вдячний.

- Коли ви їдете в Заславек?

- Завтра. Я оце і прийшов попрощатися з вами.

- Отже, діло зроблено, - закінчив Вокульський, обіймаючи його. - В жовтні ви можете одержати гроші.

Коли Охоцький пішов, Вокульський ліг спати. Того дня у нього було стільки сильних і суперечливих вражень, що він не міг в них розібратись. Йому здавалось, що з того часу, як він порвав з панною Ізабеллою, він видряпувався на страшну кручу над прірвою і тільки сьогодні досяг її вершини й навіть ступив на протилежний схил, де побачив ще невиразні, але зовсім нові горизонти.

Якийсь час в його уяві роїлись жіночі образи, а найчастіше виринала пані Вонсовська; то несподівано з'являлись юрми батраків та робітників і питали його: що він їм дав замість своїх прибутків?

Нарешті він міцно заснув.

Прокинувся о шостій ранку, і першим враженням було почуття свободи й бадьорості. Правда, йому не хотілося вставати, але ніщо його не мучило, і він не думав про панну Ізабеллу. Тобто він думав, але міг не думати; в усякому разі, згадка про неї не мучила його так, як досі.

Відсутність болю навіть занепокоїла його. "Чи це не самообман?" - подумав він і став пригадувати всі події вчорашнього дня. Ні, пам'ять і логіка не зраджували його.

- Може, до мене повернеться і воля? - тихо мовив він.

На пробу вирішив, що встане через п'ять хвилин, скупається, одягнеться й зараз же піде на прогулянку в Лазенки. Він з тривогою стежив за стрілкою годинника і думав: "А може, я й на це нездатний?"

Стрілка відміряла п'ять хвилин, і Вокульський устав - без поспіху, але й без вагання. Сам напустив води в ванну, скупався, витерся, одягнувся й через півгодини йшов у Лазенки.

Здивувало його те, що весь цей час він думав не про панну Ізабеллу, а про Вонсовську. Видно, щось у ньому вчора змінилося: може, почали функціонувати якісь паралізовані раніш клітини мозку?.. Думка про панну Ізабеллу втратила над ним владу. "Яка дивна плутанина, - думав він. - Панну Ленцьку заступила пані Вонсовська, а її може заступити будь-яка інша жінка. Я таки справді одужав від свого божевілля!.."

Він пішов понад ставом і байдуже поглядав на човни й лебедів. Потім звернув в

алею до оранжереї, де вони колись були вдвох, і подумав... що сьогодні він з апетитом поснідає. Але як повертався назад, його поймав такий гнів, що він з дикою радістю розсердженої дитини почав затирати ногою власні сліди. "Якби я міг отак затерти все... і той камінь, і руїни... Все!"

Він відчув, як у ньому прокидається неподоланий інстинкт руйнування, але разом з тим розумів, що це хворобливий симптом. Велике задоволення відчував він і від того, що не тільки може спокійно думати про панну Ізабеллу, а й віддавати їй належне. "І чого, власне, я так лютував? – думав він. – Адже якби не вона, я не нажив би багатства... Якби не вона і не Старський, я не поїхав би в Париж і не познайомився б з Гейстом, а під Скерневицями не вилікувався б від дурості... Обоє вони – мої добродійники. Мені навіть треба було посватати цю добірну пару або хоч би влаштовувати їм побачення... І подумати тільки, на якому смітті розквітне колись метал Гейста!.."

В Ботанічному саду було тихо й безлюдно. Вокульський поминув колодязь і помалу почав сходити на затінений пагорок, на якому торік уперше розговорився з Охоцьким.

Йому здалося, що цей пагорок є основою тих височезних сходів, на вершині яких йому ввижалася статуя таємничої богині. Вона стояла там і тепер, і він з хвилюванням помітив, що хмари навколо її голови на хвилину розійшлися.

Перед ним постало її суворе обличчя, розмаяне волосся і під бронзовим чолом пронизливі левині очі, що дивилися на нього з виразом гнітючої могутності. Вокульський витримав цей погляд і раптом відчув, що росте... росте... що голова його вже піднялась аж понад дерева і скоро досягне голих ступнів богині.

Тоді він зрозумів, що ця чиста й вічна краса є Слава і що на вершині її нема більшої втіхи, як праця і небезпека.

Він повернувся додому трохи сумний, але спокійний.

Йому здалося, що ця прогулянка якимось чином зв'язала його майбутнє з тим далеким часом, коли він, ще будучи продавцем і студентом, будував машини з вічним двигуном та керовані повітряні кулі. Отже, кільканадцять останніх років були тільки перервою і втратою часу. "Мені треба кудись виїхати та відпочити, – подумав він, – а потім побачимо..."

Після обіду він послав довгу телеграму Сузіну в Москву.

Другого дня о першій годині, коли Вокульський снідав, увійшов лакей Вонсовської і повідомив, що пані жде його в кареті.

Вокульський вибіг на: вулицю, і пані Вонсовська звеліла йому сідати.

– Я забираю вас з собою, – сказала вона.

– Обідати?

– Ні, тільки в Лазенки. При свідках і на вільному повітрі мені безпечніше буде розмовляти з вами.

Але Вокульський був похмурий і мовчазний.

В Лазенках вони вийшли з карети, обійшли палацову терасу й повільно стали прохажатись по алеї, що вела до амфітеатру.

- Пане Вокульський, - почала Вонсовська, - час вам уже вийти між люди. Ви мусите позбутися своєї апатії, інакше можете прогавити солодку нагороду...

- Ого! Навіть так?..

- Безперечно. Всі дами страшенно зацікавились вашим стражданням, і я ручусь вам, що не одна хотіла б взяти на себе роль утішительки.

- Або погратися, моїм так званим стражданням, як кіт замученою мишею. Ні, пані, я не потребую утішительок, бо зовсім не мучуся, а тим більше через дам.

- Слухайте!.. - вигукнула пані Вонсовська. - Ви ще скажете, що справді не відчули удару ніжних рук...

- Так і скажу! - відповів Вокульський. - Коли я й відчув удар, то не ніжних жіночих рук, а... хто його знає... може, долі.

- І все-таки з допомогою жінки.

- А головне, з допомогою моєї власної наївності.

Я майже з дитинства шукав чогось великого й незнаного.

А тому що на жінок я дивився лише очима поетів, які їх занадто вихваляють, то й думав, ніби жінка й є те саме велике й незнане. Але я помилився, і в цьому секрет мого тимчасового занепаду, божевілья, якому я, правда, зобов'язаний тим, що розбагатів.

Пані Вонсовська спинилася.

- Ну, знаєте, це просто неймовірно!.. Ми не бачились лише два дні, і от сьогодні ви здаєтесь мені зовсім іншою людиною, чимось схожою на старого діда, який нехтує жінками...

- Це не нехтування, а наслідки спостереження.

- А саме? - запитала пані Вонсовська.

- Що існує порода жінок, яка тільки для того й живе на світі, щоб дратувати та збуджувати пристрасть чоловіків. Таким чином вони перетворюють розумних людей на дурнів, чесних - на негідників, а йолопів залишають йолопами. Їх оточують рої поклонників, через те вони відіграють у нашому житті таку саму роль, яку відігравали гареми в Туреччині. Отже, ви бачите, що жінки даремно співчують моїм мукам і не мають права бавитися мною.

Я не належу до сфери їхніх інтересів.

- І навіть пориваєте з любов'ю? - іронічно запитала пані Вонсовська.

Вокульський закипів гнівом.

- Ні, пані. Але у мене є друг, песиміст, який пояснив мені, що незрівняно вигідніше купити любов за чотири тисячі карбованців на рік, а вірність за п'ять, ніж за те, що ми називаємо почуттям.

- Гарна мені вірність!.. - тихо промовила пані Вонсовська.

- Принаймні наперед відомо, чого ми можемо від неї сподіватись.

Пані Вонсовська прикусила губу й повернула в бік карети.

- Вам треба було б почати проповідувати свої нові погляди, - сказала вона.

- Я вважаю, що на це не слід гаяти часу, бо одні цих поглядів ніколи не зрозуміють, а другі не повірять, поки не переконаються на власному досвіді.

- Дякую за урок, - сказала вона, помовчавши. - Він справив на мене таке велике враження, що я навіть не прошу вас провести мене додому... Сьогодні у вас винятково поганий настрій, але я гадаю, що він минеться... Ага, ось що! Візьміть оцього листа, - додала вона, сунувши йому конверта в руку. - Прочитайте його. З мого боку це нескромно, але я знаю, що ви мене не зрадите, а я вирішила неодмінно ліквідувати непорозуміння, що виникло між вами й Беллою. Якщо мій замір здійсниться, спаліть цього листа, а як ні... привезіть мені його на село... Adieu!

Вона сіла в карету, залишивши Вокульського серед дороги. "Що за бісів батько! Невже я її образив? - подумав він. - А шкода, вона варта гріха..."

Він повільно пішов в бік Уяздовських Алей, думаючи про пані Вонсовську. "Дурниці це все... Не можу ж я їй признатися, що вона мене вабить... А зрештою, якби й потрапив під добрий настрій, то що я дав би їй взамін?.. Навіть не міг би сказати, що люблю її".

Аж удома Вокульський розкрив листа панни Ізабелли.

Коли він побачив дорогий колись йому почерк, по ньому пробігла блискавка жалю; але запах паперу нагадав йому ті давні-предавні часи, коли вона доручала йому влаштовувати овації Росії.

- Це була одна намистинка в чотках, з якими панна Ізабелла молилася своєму богові!.. - прошепотів він, усміхаючись.

І почав читати.

"Дорога моя Казю! Так мені все обридло і так я розгубилась, що аж сьогодні спромоглася написати тобі про те, що сталося від твого від'їзду.

Я вже знаю, скільки відписала мені тітка Гортензія: шістдесят тисяч карбованців; отже, разом маємо дев'яносто тисяч, які шановний барон обіцяє кудись там примістити на сім процентів, що становитиме близько шести тисяч карбованців. Нічого не вдієш, треба вчитися ощадливості.

Не можу тобі сказати, як я нудьгую, а може, сумую...

Але й це минеться. Той молодий інженер буває у нас через кілька днів. Спочатку він розважав мене лекціями про залізні мости, а тепер розказує про те, як закохався був в одну особу, яка вийшла за іншого, як він за нею журився, як втратив надію покохати ще раз і як би він хотів вилікуватись з допомогою нового, кращого кохання.

Він також признався мені, що інколи пише вірші, в яких оспівує тільки красу природи... Іноді мені з нудьги хочеться плакати, але я вмерла б без товариства, тому удаю, що слухаю, і часом дозволяю йому поцілувати руку..."

У Вокульського на лобі набрякли жили... Він передихнув і читав далі:

"Папа все більше нездужає. Плаче по кілька разів на день, і коли ми поговоримо хоч п'ять хвилин, дорікає мені - знаєш за кого!.. Ти не можеш собі уявити, як це все мене бентежить.

В руїнах заславського замку буваю що кілька днів. Щось мене туди вабить, не знаю - прекрасна природа чи самотність. Коли мені дуже тяжко, я пишу олівцем на потрісканих стінах різні речі і з радістю думаю: як добре, що все це змие перший дощ.

Ага!.. Забула про найголовніше! Знаєш, маршалок написав до батька листа, в якому формально просить моєї руки.

Я цілу ніч плакала - не тому, що можу стати маршалковою, а... тому, що це може так легко статися.

Не можу вдержати пера в руці. Бувай здорова і згадуй інколи про твою нещасну Бельцю".

Вокульський дочитав і зім'яв листа. "Так її зневажаю і... все-таки люблю!" - майнула в нього думка.

Голова його палала. Він ходив туди й сюди з затисненими кулаками і сміявся з власних химер.

Надвечір він одержав телеграму з Москви й негайно телеграфував у Париж. Другий день, з самого ранку до вечора, він провів з своїм адвокатом і нотаріусом.

Лягаючи спати, подумав: "Чи не роблю я, бува, дурниці?.. Але на місці все ще раз перевірю... Чи може існувати метал, легший за повітря, це інша річ, але в цьому, безумовно, щось є... Зрештою, люди, шукаючи філософський камінь, натрапили на хімію; і хто знає, на що вони натраплять тепер?.. Кінець кінцем мені однаково, аби виборсатись з цього болота..."

Відповідь з Парижа надійшла через день. Вокульський перечитав її кілька разів. Незабаром йому подали листа від пані Вонсовської, де на конверті на місці печатки був нарисований контур сфінкса.

- Так, - усміхнувся Вокульський, - людське обличчя і звірячий тулуб, а наша уява додає їм крила! "Зайдіть до мене, будь ласка, на кілька хвилин, - писала пані Вонсовська, - у мене до вас є пильна справа, а я хотіла б сьогодні виїхати". "Побачимо, яка це там пильна справа!" - подумав Вокульський.

Через півгодини він був у Вонсовської. У передпокої стояли готові в дорогу сундуки. Господиня прийняла Вокульського в своєму робочому кабінеті, в якому, правда, жодна річ не нагадувала про працю.

- А ви дуже люб'язні! - ображеним тоном почала пані Вонсовська. - Вчора я цілий день прождала вас, а ви й не подумали з'явитись.

- Ви ж заборонили мені приходити до вас, - здивовано відповів Вокульський.

- Як? Хіба я не запросила вас до себе на село?.. Але нехай буде так, я вважатиму це за вашу ексцентричність. Дорогий пане Вокульський, у мене до вас дуже важлива справа. Я маю ненадовго виїхати за кордон і хочу з вами порадитись: коли вигідніше купити франки - тепер чи перед від'їздом?..

- Коли ви їдете?

- Десь... в листопаді... в грудні... - відповіла вона, червоніючи.

- Краще перед самим від'їздом.

- Ви так вважаєте?
- Принаймні всі так роблять.
- А я якраз і не хочу робити так, як усі! - крикнула пані Вонсовська.
- Ну, то купіть зараз.
- А якщо до грудня франки подешевшають?
- То відкладіть купівлю до грудня.

- Ну, знаєте, - сказала вона, розриваючи якогось папірця, - ви незамінний порадник... Як чорне, то чорне; як біле, то біле. Який же з вас мужчина? Мужчина в будь-яку мить мусить бути рішучим, принаймні знати, чого він хоче... Ну, ви принесли мені Беллиного листа?

Вокульський мовчки віддав їй листа.

- Справді так? - жваво вигукнула вона. - Значить, ви її не любите?.. В такому разі розмова про неї не вчинить вам прикrostі. Бо я мушу або помирити вас... або... нехай уже бідна дівчина перестане мучитись... Ви упереджені проти неї... і несправедливі... Це нечесно. Порядні люди так не роблять, не можна збаламутити дівчину й покинути, як зів'ялий букет...

- Нечесно! - повторив Вокульський. - Скажіть мені, будь ласка, якої ж чесності можна сподіватись від людини, котру згодували приниженням і стражданням, стражданням і приниженням?

- Але поряд з цим у вас були й інші хвилини?

- О, так! Кілька привітних поглядів та кілька добрих слів, які в моїх очах мали ту єдину ваду, що... були фальшивими.

- Але тепер вона жаліє про це, і якби ви повернулись...

- Чого?

- Щоб дістати її руку й серце.

- А вона щоб залишила другу руку для знаних і незнаних поклонників?.. Ні, пані, годі з мене цих змагань, в яких мене били панове Старські, Шастальські та ще хтось-які!.. Я не можу відігравати роль євнуха коло свого ідеалу і вбачати в кожному мужчині щасливого суперника або небажаного кузена...

- Як це неблагородно!.. - вигукнула пані Вонсовська. - Отже, за одну похибку, зрештою, невинну, ви нехтуєте коханою колись жінкою?..

- Щодо кількості тих похибок, то дозвольте мені мати власну думку; а щодо невинності... Боже мій! В якому ж я перебуваю жалюгідному становищі, коли навіть не уявляю, як далеко сягає їх невинність.

- Ви припускаєте?.. - суворо запитала пані Вонсовська.

- Я вже нічого не припускаю, - холодно відповів Вокульський. - Знаю тільки, що в мене на очах в формі нібито приятельських стосунків відбувався звичайнісінький роман, і цього з мене досить. Я розумію жінку-дружину, яка обманює чоловіка; вона може виправдуватись тягарем подружніх пут. Але щоб вільна жінка обманювала чужого чоловіка... Ха-ха-ха!.. Це вже, їй-богу, робиться з любові до мистецтва... Мала ж вона можливість віддати перевагу Старському - і всім їм. Коли ж ні! їй треба було в

своєму почті мати ще йолопа, який її любив і готовий був для неї всім пожертвувати. І щоб остаточно зганьбити людську природу, вона хотіла саме з мене зробити ширму для своїх любовних шурів-мурів... Ви можете собі уявити, як кпили з мене ці люди, котрі так легко здобували її прихильність?.. А можете ви зрозуміти, яке це пекло бути смішним і в той же час нещасним, так ясно бачити своє приниження і в той же час усвідомлювати, що воно незаслужене?..

У Вонсовської тремтіли губи; вона ледве стримувала сльози.

- А може, все це ваша фантазія? - спитала вона.

- Ні, пані!.. Скривджена людська гідність - це не фантазія.

- Що ж далі?

- Що ж далі? - відказав Вокульський. - Я схаменувся, взяв себе в руки, а тепер маю хоч ту втіху, що моїм супротивникам не пощастило остаточно взяти наді мною гору.

- І це ваше остаточне рішення?

- Пробачте, пані, я розумію жінку, котра віддається з любові або продається через злидні. Але ніяк не можу зрозуміти духовної проституції, що діється без потреби, з холодним розрахунком, та ще й прикриваючись фальшивою доброчесністю.

- Отже, є вчинки, яких пробачити не можна? - тихо спитала дані Вонсовська.

- Хто і кому повинен пробачати?.. Пан Старський напевне ніколи не образиться за такі речі, а може, ще й рекомендуватиме своїх приятелів. А про інших можна не турбуватись, маючи таке численне й добірне товариство.

- Ще одне запитання, - мовила пані Вонсовська, встаючи. - Можна знати, що ви маєте робити надалі?

- Якби я сам знав...

Вона подала йому руку.

- Прощавайте.

- Зичу вам щастя!

- О!.. - зітхнула вона і швидко вийшла в сусідню кімнату. "Здається, - думав Вокульський, ідучи вниз сходами, - я влаштував заразом дві справи. Хто його знає, чи не має Шуман рації?"

Від Вонсовської він поїхав на квартиру до Жецького.

Старий дуже змарнів і насилу підвівся з крісла. Вокульського глибоко зворушив його вигляд.

- Ти не сердишся, старий, що я так давно не був у тебе? - спитав він, тиснувши йому руку.

Жецький сумно похитав головою.

- Хіба я не знаю, що з тобою діється? - відповів він. - Погано, погано на світі!.. І дедалі стає гірше...

Вокульський сів і задумався. Жецький почав говорити:

- Знаєш, Стаху, думаю я, що мені час уже вирушати до Каца та до моїх піхотинців, а то вони десь вишкіряють на мене зуби - чи я, бува, не дезертирував... Я знаю все, що ти задумаєш зробити, - буде розумне А добре, але... чи не краще було б все-таки

одружитися з пані Ставською?.. Вона ж ніби твоя жертва...

Вокульський вхопився за голову.

- Господи! - крикнув він. - Коли я виплутаюсь нарешті з цих бабських тенет!.. Одна запевнила себе, що вона моя жертва, друга стала моєю жертвою, третя хотіла б нею стати, а ще знайшовся б з десяток таких, з яких кожна охоче прийняла б у жертву мене з моїм багатством... Цікава країна, де жіноцтво грає першу скрипку і де нема ніяких інших інтересів, крім щасливої або нещасливої любові!

- Ну, ну, ну, - заспокоював його Жецький. - Я ж тебе на мотузку не тягну!.. Тільки казав мені Шуман, що тобі негайно треба завести роман...

- Мабуть, ні, - мені швидше треба змінити клімат, і я вже прописав собі ці ліки.

- Виїжджаєш?

- Найпізніше післязавтра в Москву, а тоді... куди бог пошле...

- Ти щось надумав? - таємничо спитав Жецький.

Вокульський задумався.

- Я ще нічого не знаю; вагаюся, немов гойдаюся на височенній гойдалці. Часом мені здається, що я ще зроблю щось корисне для світу...

- Ага, от, от...

- Але бувають хвилини, коли мене поймає такий розпач, що хочеться провалитись в землю з усім, до чого я тільки доторкався...

- Це вже нерозумно... нерозумно, - зауважив Жецький.

- Знаю... Отож не дивно буде, що я колись нароблю або славного розголосу, або скінчу всі порахунки з цим світом...

Вони просиділи вдвох до пізнього вечора.

Через кілька днів розійшлась чутка, що Вокульський кудись рантом виїхав і, може, назавжди.

Все його рухоме майно, починаючи від меблів і кінчаючи кінями з екіпажем, за недорогої ціни купив Шлангбаум.

Розділ шістнадцятий

ЩОДЕННИК СТАРОГО ПРОДАВЦЯ

Вже кілька місяців ходить поголоска, ніби 26 червня цього року в Африці загинув принц Луї-Наполеон, син імператора. Та ще й загинув у битві з якимось диким народом, котрий невідомо де живе і як називається. Бо не може ж якийсь народ називатися "зулусами".

Так кажуть усі. Імператриця Євгенія нібито навіть збирається туди поїхати та привезти в Англію останки сина.

Чи так воно справді, не знаю, бо вже з самого липня не читаю газет і не люблю

говорити про політику.

Дурна вона, та політика! Колись не було телеграм та передових статей, проте людство йшло вперед, і кожен розумний чоловік міг зорієнтуватися в політичній ситуації.

А тепер є і телеграми, і передові статті, й останні новини, а все це тільки баламутить людей.

Навіть гірше, ніж баламутить, – просто душу вивертає.

Якби не Кеїг та не шановний Суліцький, то можна було б перестати вірити в справедливість господню^[137]. Такі страхіття друкують тепер в газетах!..

Що ж до принца Луї-Наполеона, то він міг і загинути, але міг десь і сховатися від агентів Гамбетти. Я взагалі не надаю значення чуткам.

Клейна й досі нема, а Лісецький переїхав аж в Астрахань на Волзі. Від'їжджаючи, сказав мені, що незабаром тут залишаться тільки євреї, бо всі поевреяться.

Лісецький завжди любив перебільшувати.

Здоров'я моє поганеньке. Я так легко стомлююсь, що без палиці вже не виходжу на вулицю. Взагалі ні на що я особливо не скаржусь, часом тільки починають дуже боліти плечі й докучає ядуха. Але це минеться, а як не минеться, то мені однаково. Світ так змінюється на гірше, що незабаром мені не буде з ким поговорити і в що вірити.

В кінці липня Генрік Шлангбаум відсвяткував день свого народження як власник магазину і керівник нашої Спілки. І хоч він і на половину не дав того, що Стах минулого року, проте на свято збіглися всі друзі й недруги Вокульського й пили за здоров'я Пшлангбаума... аж вікна бряжчали.

Ох, люди, люди!.. За повною тарілкою та пляшкою ви в воду полізете, а за карбованцем – то вже й не знаю куди.

Оце так! Сьогодні мені показали номер "Кур'єра", в якому баронесу Кінешовську називають одною з найбільш добродішних і добросердих дам за те, що пожертвувала двісті карбованців на якийсь притулок. Видно, забули вже, як вона судилася з пані Ставською та скандалила з мешканцями.

Невже чоловік таки приборкав ту відьму?

Ставлення до євреїв щодалі гіршає. Хтось навіть розпускає чутки, ніби вони викрадають християнських дітей та ріжуть їх на мацу.

Чуючи такі історії, їй-богу, протираєш очі й питаєш сам себе: чи це у мене гарячка, чи вся моя молодість була сном?..

Але найбільше обурює мене зловтішність доктора Шумана з цього приводу.

– Так їм, пархам, і треба!.. – каже він. – Нехай їх поколошкають та навчать розуму; вони – геніальна раса, але такі шельми, що без батога й острогів їх не об'їздиш...

- Пане докторе, - кажу йому, бо вже не можу витримати, - коли євреї справді такі негідники, то їм не допоможуть і остроги.

- Нехай і не допоможуть, але додадуть їм ще більше розуму та навчать краще триматись купи, - відповів він. - А якби вони були одностайні... Отоді!..

Дивна людина цей доктор. Що він чесний - це так, а особливо розумний; але чесність його не від почуття, а хто його зна від чого... може, від звички. А розум у нього такий, що йому легше сто речей висміяти та зіпсувати, аніж одну зробити. Коли я з ним розмовляю, мені часом спадає на думку, що його душа подібна до крижини, в якій вогонь може відбитися, але сама вона ніколи не нагріється.

Стах поїхав у Москву, здається, щоб урегулювати рахунки з Сузіним. Той винен йому щось з півмільйона (хто міг би припустити щось подібне два роки тому!), але що він зробить з такою силою грошви, я навіть уявити не можу.

Він завжди був оригіналом і влаштовував несподіванки.

Чи не встругне він чого-небудь і зараз?.. Мені аж страшно.

Тим часом Мрачевський посватався до пані Ставської, і вона після недовгого вагання дала згоду. Коли б вони, як це планує Мрачевський, відкрили магазин у Варшаві, я пристав би до спілки й оселився б у них. І боже мій!

Бавив би дітей Мрачевського, хоч завжди мріяв бавити Стахових...

Життя дуже жорстоке...

Вчора дав п'ять карбованців на молебень за принца Луї-Наполеона. Саме на молебень, а не на панахиду, бо, може, він не загинув, хоч усі так кажуть... Але якби...

Я не знаюся на богослов'ї, та, однак, краще забезпечити йому добрі стосунки на тім світі. Бо хто його знає...

Я справді заслаб, хоч Шуман каже, що все йде гаразд.

Він заборонив мені пити пиво, вино, каву, швидко ходити, хвилюватися. Розумний який!.. Такий рецепт я й сам собі можу прописати, але зумій його виконати!..

Він розмовляє зі мною так, ніби підозріває, що я турбуюся за долю Стаха. Кумедний чоловік!.. А що ж, Стах маленький чи я вже з ним не розлучався на сім років?

Але літа минули, Стах повернувся і знов узявся за небезпечні справи.

А тепер буде те саме: як несподівано зник, так несподівано й повернеться...

І все-таки тяжко жити на світі. Я не раз думаю: чи існує якийсь план, згідно з яким людство прямує до кращого майбутнього, чи все залежить від випадку, а людство йде в той бік, куди його штовхає більша сила?.. Якщо перемагають добрі, то й світ йде добрим шляхом, а якщо долають негідники, то - злим. А кінець кінцем і від добрих і від злих залишається жменя попелу.

Якщо так, то я не дивуюсь Стахові, коли він не раз казав, що хотів би якнайшвидше загинути сам і знищити по собі всякий слід. Проте я передчуваю, що так не станеться.

Хоч правда... Хіба я не передчував, що принц Луї-Наполеон стане імператором

Франції?.. Але ні! Ще заждемо, бо щось мені не дуже віриться в ту смерть у бою з
голими неграми...

Розділ сімнадцятий

?

Пан Жецький справді дуже заслаб; як він сам думав – через брак роботи, а як думав Шуман – через серцеву хворобу, що раптом виникла в ньому й досить швидко розвивалася під впливом якихось прикросів.

Роботи у нього було небагато. Вранці він приходив у магазин, колишній Вокульського, а тепер Шлангбаумів, але залишався там, поки не починали сходитись продавці, а особливо покупці: Бо покупці, невідомо чому, поглядали на нього здивовано, а продавці (тепер усі, за винятком Земби, євреї) не тільки не появляли йому шани, до якої він звик, а навіть, всупереч зауваженням Шлангбаума, ставились до нього зневажливо.

Все це змушувало пана Ігнаца все частіше повертатись думкою до Вокульського. Не тому, що він боявся якого-небудь нещастя, а так собі...

Зранку, десь о шостій годині, він думав: чи Вокульський встає, чи ще спить і де він? У Москві чи вже виїхав з Москви і добирається до Варшави? Опівдні він пригадував ті часи, коли майже не було дня, щоб Стах не обідав з ним. А ввечері, коли лягав спати, казав сам собі:

– Напевне, Стах зараз у Сузіна... От вони там гуляють!.. А може, саме зараз їде в вагоні до Варшави і лягає спати?..

Буваючи в магазині, – а заходив він туди разів по кілька на день, незважаючи на косі погляди продавців та дратуючу чемність Шлангбаума, – він завжди думав, що за Вокульського тут було інакше.

Трохи його непокоїло, що Вокульський не подає про себе ніякої звістки, але вважав це за його дивацтво. "Він і здоровий був, то не дуже любив писати, а що ж тепер, коли він такий розбитий, – думав Жецький. – Ох, жіночки, жіночки!.."

Того дня, коли Шлангбаум закупив меблі й екіпаж Вокульського, пан Ігнац ліг у постіль. Не через те, що йому було жаль, – бо екіпаж та меблі були нікому не потрібні, – а через те, що речі розпродувались, ніби по смерті людини.

– Ну, а Стах, дяка богів, живий і здоровий!.. – казав він сам до себе.

Одного вечора, коли пан Ігнац сидів у халаті й думав, як він влаштує магазин Мрачевському, щоб утерти носа Шлангбаумові, в сінях раптом залунали поривчасті дзвінки та почулись якісь голоси.

Слуга, що вже хотів був лягати спати, відчинив двері.

– Пан удома? – запитав знайомий Жецькому голос.

- Пан хворий.

- Який він там хворий!.. Ховається від людей...

- Пане раднику, може, ми потурбуємо господаря? - озвався другий голос.

- Чого там потурбуємо?.. Хто не хоче турбот удома, нехай приходить у пивну...

Жецький підвівся з крісла, а в цю мить у дверях його кімнати показались радник Венгрович і торговельний агент Шпрот... Із-за них виглядала якась кудлата голова й замурзана пика.

- Не хотіла прийти гора до Магометів, то Магомети прийшли до гори!.. - вигукнув радник. - Пане Жецький... пане Ігнаце!.. Що це ви, мосьпане, виробляєте? А ви знаєте, що відтоді, як ми з вами останній раз бачились, ми знайшли новий гатунок пива!.. Постав отут, голубе, і приходь завтра, - додав він, звертаючись до замурзаного кудлача.

На цю команду кудлатий чоловік у великому фартусі поставив на умивальник кошика з тонкошиїми пляшками і три кухлі, після чого щез, немов складався з туману й повітря, а не з п'яти пудів м'яса.

Побачивши тонкошиї пляшки, пан Ігнац здивувався, але це почуття не можна було назвати неприємним.

- Скажіть на милість божу, що це з вами діється? - знову почав радник, розгортаючи руки, немов хотів обійняти весь світ. - Ви так давно не були з нами, що Шпрот навіть забув, який ви є, а я подумав, чи не заразились ви, бува, від свого приятеля отим чудацтвом...

Жецький спохмурнів.

- От сьогодні, коли я виграв у Деклевського заклад про вашого друга - кошик пива нової марки, - вів далі радник, - я й кажу Шпротові: знаєш що, забираймо це пиво та ходімо до старого, може, ми його розворушимо... Що ж, ви навіть не запрошуєте нас сідати?..

- Звичайно, дуже прошу, - відповів Жецький.

- І столик є, - сказав радник, розглядаючись по кімнаті, - і місце дуже затишне. Еге-ге, та ми можемо щовечора забігати до хворого пограти в карти... Шпроте, ану, голубчику, знайди там штопора та берись до роботи... Нехай шановний пан Жецький покуштує пива нової-марки...

- Який же ви, пане раднику, виграли заклад? - спитав Жецький, і обличчя його поступово прояснялось.

- Заклад про Вокульського. Діло було так. Ще в січні минулого року, коли ото Вокульський вештався по Болгарії, я сказав Шпротові, що пан Станіслав божевільний, що він збанкрутує і погано скінчить... А тепер, уявіть собі, Деклевський запевняє, що то він це сказав!.. Звичайно, ми заклалися на кошик пива, Шпрот посвідчив на мою користь, і от ми у вас...

Поки радник пояснював, у чому річ, Шпрот відкубрівав три пляшки й поставив на стіл три кухлі.

- Ви тільки гляньте, пане Ігнаце, - казав радник, підіймаючи налитий кухоль. - Колір старого меду, піна, як сметана, а на смак, як шістнадцятилітня дівчина! От

покуштуйте... Який смак, який букет!.. Заплющиш очі, можна присягтися, що п'єш ель^[138]. О! Ну як? Я вважаю, що перед тим, як пити таке пиво, треба полоскати рота... Скажіть самі: ви пили коли-небудь щось подібне?..

Жецький випив півкухля.

- Пиво добре, - сказав він. - Чому ж ви гадаєте, що Вокульський збанкрутував?

- Усі в місті так кажуть. Бо якщо в людини є гроші та смалець у голові, якщо вона нікому не напаскудила, то чого ж їй тікати з міста світ за очі?

- Вокульський поїхав у Москву.

- Говорила-балакала!.. Він так вам сказав, аби замести сліди. Але сам же він себе й викрив, коли навіть відмовився від своїх грошей...

- Від чого відмовився?.. - вже сердито спитав пан Ігнац.

- Від грошей, які у нього лежать в банку, а головне - у Шлангбаума... Разом їх буде тисяч з двісті. Ну, а коли людина залишає напризволяще таку суму, тобто просто викидає її на вітер, то значить, що вона або здуріла... або утяла щось таке, що вже не сподівається одержати свої гроші. Всі чисто в місті обурені тим... тим... навіть не хочу називати його власним ім'ям.

- Раднику, ви забуваєтесь! - крикнув Жецький.

- А ви дурієте на старість, пане Жецький, коли оступаєтесь за таким чоловіком! - гарячкував радник. - Ви ж тільки подумайте. Поїхав наживати гроші, куди?.. На російсько-турецьку війну! Та ви розумієте, що це означає? Нажив там гроші, але яким чином?.. Яким чином можна за півроку заробити півмільйона?..

- Бо в обороті у нього було десять мільйонів, - відказав Жецький, - і заробив він менше, ніж міг би заробити.

- А чиї ж то були мільйони?

- Мільйони Сузіна... купця... його друга...

- Отож-бо!.. Але річ не в цьому. Припустімо, що в цьому разі він не зробив ніякого свинства... Але які це справи у нього були в Парижі, а потім у Москві, на яких він заробив стільки грошви?.. А гарно було підривати вітчизняну промисловість та давати вісімнадцять процентів дивідендів аристократам, аби влізти в їхнє кодрло?.. А гарно було продати Спілку євреям і втекти з неї, залишивши сотні людей у злиднях або в непевності?...Оце так робить добрий і чесний громадянин?.. Ну, пийте ж, пане Ігнаце!.. - вигукнув він, цокаючи своїм кухлем об його. - За наше холостяцьке!.. Пане Шпроте, покажи хворому, на що ти здатний...

- Оце так! - озвався доктор Шуман, що вже кілька хвилин стояв на порозі, не скидаючи з голови капелюха. - Оце так!.. Що це ви, панове: агенти похоронної контори, чи що? Казімеж! - крикнув він на слугу. - Ану, повикидай мені оці пляшки в сіни! А вас, панове, попрошу залишити хворого. Лікарня хоч би навіть на одну палату - не пивна... А ви, пане Жецький, оце так виконуєте мої поради?.. З пороком серця влаштовуєте пиятики?.. Може, ви ще назводите сюди дівчат?.. На добраніч! - звернувся він до радника і Шпрота. - І ніколи більше не влаштовуйте тут пивної, а то подам на вас в суд за вбивство...

Радник Венгрович і агент Шпрот так хутко майнули з кімнати, що якби не густий тютюновий дим, то можна було б подумати, ніби тут нікого й не було.

- Одчини вікно! - наказав доктор слугі. - Так-так! - додав він, іронічно дивлячись на Жецького. - Обличчя палає, очі оскліли, а пульс б'ється, аж на вулиці чути...

- Ви чули, пане докторе, що він казав про Стаха? - спитав Жецький.

- Правду казав, - відповів Шуман. - Все місто говорить те саме, хоч і неправильно називають його банкрутом, бо він лише пришепелуватий з того гатунку, яких я називаю польськими романтиками.

Жецький дивився на нього майже злякано.

- Чого ви на мене так дивитесь? - спокійно говорив далі Шуман. - Краще подумайте, хіба я не правду кажу? Адже наш Стах ніколи в житті нічого не робив розумно... Коли був продавцем, думав про винаходи та університет; коли вступив до університету, почав бавитися політикою. Потім, замість заробляти гроші, став ученим і повернувся додому таким голодранцем, що якби не пані Мінцель, то був би вмер з голоду... Нарешті, він почав наживати гроші, але не як купець, а як поклонник панни, яка вже довгі роки має усталену репутацію кокетки. Та й це ще не все, бо, вже маючи в руках і панну й багатство, покинув одне й друге. Де ж він тепер і що робить? Ану скажіть, коли ви такий розумний?.. Божевільний він, справжній божевільний!.. - махнув рукою Шуман. - Чистокровний польський романтик, який вічно шукає чогось нереального...

- А ви скажете це саме Вокульському в очі, коли він повернеться? - спитав Жецький.

- Я сто разів говорив йому це, а тепер не зможу повторити тільки тому, що він не повернеться...

- Чому не повернеться? - бліднучи, спитав Жецький.

- Тому, що десь собі або розсадить голову, якщо опам'ятається, або удасться до якоїсь нової утопії... хоч би й до винаходу того міфічного Гейста, який теж, напевне, патентований божевільний.

- А ви ніколи не ганяли за утопіями?

- Ганяв, але робив це через те, що одурів у вашій атмосфері. Проте я вчасно опам'ятався і саме тому можу ставити якнайточніші діагнози таких хвороб... Ану, шановний пане, скидайте халат, побачимо наслідки вечора, проведеного в веселому товаристві...

Він оглянув Жецького, сказав негайно лягати в ліжко і надалі не робити з своєї квартири корчми.

- Ви також зразок романтика, тільки мали менше можливостей робити дурниці, - закінчив доктор.

Він пішов, залишивши Жецького в дуже похмурому настрої. "Твої балачки зашкодили мені більше, ніж пиво", - подумав Жецький, а за хвилину стиха додав:

- Міг би все-таки Стах хоч слово написати... бо хто його знає, які думки лізуть в голову.

Прикутий до ліжка, пан Ігнац страшенно нудьгував.

Щоб якось збути час, він, невідомо котрий уже раз, перечитував історію консульства й імперії або думав про Вокульського.

Але ні те, ні друге не заспокоювало його, а тільки ятрило душу... Історія нагадувала йому про дії одного з найславетніших тріумфаторів, з династією якого Жецький зв'язував віру в майбутнє людства, а династія тим часом загинула від списів дикунів. Думки про Вокульського приводили його до висновку, що любий друг, такий незвичайний чоловік, все-таки прямував до якогось морального банкрутства.

- Він стільки хотів зробити, стільки міг зробити і нічого не зробив!.. - з глибоким сумом повторював пан Ігнац. - Хоч би написав, де він і які в нього наміри... Хоч би дав знати, що живий!..

Від певного часу пана Жецького переслідували невиразні, але лиховісні передчуття. Він пригадав свій сон після концерту Россі, коли йому привиділось, ніби Вокульський скочив за панною Ізабеллою з вежі на ратуші. То пригадувались слова Стаха, які нічого доброго не обіцяли: "Я б хотів загинути сам і знищити всякий слід свого існування".

Доктор Шуман, який відвідував його щоденно, зовсім не додавав йому бадьорості і навіть набрид незмінною фразою:

- Справді, треба бути або форменим банкрутом або божевільним, щоб, залишивши стільки грошей у Варшаві, не дати ніякого розпорядження і навіть не повідомити, де він перебуває!

Жецький заперечував йому, але в душі визнавав, що Шуман каже правду.

Одного дня доктор вбіг до Жецького в незвичайний час, годині о десятій ранку, і, кинувши капелюха на стіл, закричав:

- А що, хіба я не казав, що він божевільний!..

- Що сталося?.. - запитав пан Ігнац, догадавшись, про кого мовиться.

- Сталося те, що він уже тиждень тому виїхав з Москви... вгадайте куди?

- В Париж?..

- Та ні!.. Виїхав в Одесу, а відтіля має вирушити в Індію, з Індії - в Китай і Японію, а потім через Тихий океан в Америку... Я розумію подорож навколо світу, навіть сам її радив би, але щоб не написати ні слова, ні півслова, в той час, коли в Варшаві у нього, як-не-як, залишилось кілька щирих друзів і тисяч з двісті грошей, це вже, їй-богу, явна ознака великого психозу...

- Відкіля ж це вам відомо? - спитав Жецький.

- З найпевнішого джерела - від Шлангбаума, якому дуже важливо було довідатись про плани Вокульського. Адже він повинен на початку жовтня сплатити йому сто двадцять тисяч карбованців. Ну, а якби наш дорогий Стась пальнув собі в голову, або втопився, або вмер від жовтої пропасниці... Ви розумієте? Тоді можна б привласнити весь капітал або принаймні користуватись ним ще з півроку без процентів... Ви ж, мабуть, уже зрозуміли, що воно за один, цей Шлангбаум? Він навіть мене... мене хотів обшахувати!

Доктор бігав по кімнаті й так вимахував руками, немов у нього самого починався психоз. Раптом він спинився перед Жецьким, подивився йому в очі і схопив за руку.

- Що? Що? Що? Пульс вище ста?.. У вас була сьогодні гарячка?

- Поки що ні.

- Як-то ні? Я ж бачу.

- Це байдуже, - відповів Жецький. - Але невже Стах здатний зробити щось подібне?

- Наш колишній Стах, незважаючи на свій романтизм, можливо, й нездатний, але пан Вокульський, закоханий в ясновельможну панну Ленцьку, може зробити все. Ну, як бачите, він і робить, що може...

Від того візиту доктора пан Ігнац сам почав визнавати, що з ним діється щось недобре. "Цікаво було б, - думав він, - аби я оце дав дуба. А що ж?.. Траплялось таке з людьми, кращими за мене... Наполеон I... Наполеон III... Малий Люлю... Стах... Ну, що там Стах?.. Він поки що їде в Індію..."

Жецький задумався, встав з ліжка, ретельно одягнувся й пішов у магазин, чим дуже здивував Шлангбаума, котрий знав, що йому заборонено вставати з ліжка.

Зате на другий день йому стало гірше. Він одлежав добу, потім знову зайшов години на дві в магазин.

- Він, мабуть, думає, що магазин - це трупарня, - сказав один з євреїв-продавців Зембі, а той з властивою йому щирістю визнав цей дотеп за дуже вдалий.

В половині вересня пана Жецького відвідав Охоцький, що приїхав у Варшаву на кілька днів з Заславка.

Побачивши його, пан Ігнац повеселішав.

- Що вас до мене загнало? - спитав він, палко обнімаючи винахідника, якого всі любили.

- Що ж би інакше, як не клопіт! - відповів Охоцький. - Ви знаєте, що вмер Ленцький?..

- Тобто батько тієї... тієї?.. - здивувався пан Ігнац.

- Тієї, тієї... І, мабуть, через неї...

- Во ім'я отця й сина... - перехрестився Жецький. - Скількох же ще людей вона має занастити?.. Бо, наскільки мені відомо, та й для вас це, мабуть, не таємниця, якщо з Стахом трапилась біда, то тільки через неї.

Охоцький кивнув головою.

- Ви можете мені сказати, що сталося з Ленцьким? - поцікавився пан Ігнац.

- Це ніякий не секрет, - відповів Охоцький. - На початку літа посватався до панни Ленцької маршалок...

- Отой... отой?.. Та він же міг би бути моїм батьком! - не втерпів Жецький.

- Може, саме через те панна Ленцька й погодилась, принаймні не відмовила йому. Отож старий забрав усяке манаття, що залишилось у нього після двох жінок, і приїхав на село до графині... до тітки панни Ізабелли, у якої вона гостювала з батьком...

- Здурів чоловік.

- Траплялося таке і з розумнішими за нього, - розказував далі Охоцький. - Тим

часом, не зважаючи на те, що маршалок уже був нібито женихом, панна Ізабелла їздила собі в товаристві одного інженера до руїн заславського замку. Вона казала, що це розганяє її нудьгу...

- А що ж маршалок?

- Маршалок, звичайно, мовчав, але дами умовляли панну, що так робити не гоже. А в неї на це була тільки одна відповідь: "Маршалок мусить бути щасливий тим, що я вийду за нього, а вийду я не для того, щоб відмовлятися від своїх утіх..."

- І маршалок, мабуть, спіймав їх на чомусь у тих руїнах, - зауважив Жецький.

- Ні, такого не трапилось... він туди навіть не заглядав. А якби й заглянув, то переконався б, що панна Ізабелла брала з собою наївного інженера лише для того, щоб у його присутності журитись за Вокульським...

- За Вокульським?..

- Принаймні так догадувались. З цього приводу я теж зробив їй зауваження, що незручно в товаристві одного поклонника тужити за другим. Але вона відповідала мені: "Хай буде задоволений тим, що я дозволяю йому дивитись на мене".

- Ну й віслюк той інженер!..

- Цього не можна сказати, бо, незважаючи на свою наївність, він зрозумів, у чому річ, та й не поїхав одного дня з панною тужити серед руїн, не їздив він уже й потім ні разу. А тим часом маршалок, приревнувавши панну Ізабеллу до інженера, припинив сватання і так демонстративно виїхав додому в Литву, що панна Ізабелла і графиня вдарились в істерику, а пан Ленцький, не встигнувши ворухнути пальцем, помер від апоплексії...

Скінчивши оповідати, Охоцький взявся за голову руками й зареготав.

- І подумати тільки, - закінчив він, - що отака жінка стільком людям крутила голову...

- Та це ж чудовисько! - вигукнув Жецький.

- Ні, вона не дурна і, власне кажучи, непогана людина, але... така, як тисячі інших з її середовища - Тисячі?

- На жаль!.. - зітхнув Охоцький. - Уявіть собі клас людей багатих або просто заможних, котрі добре їдять, а нічого не роблять. Людина мусить якимось способом зуживати силу, а коли вона не працює, то їй залишається вдатись у розпусту або принаймні лоскотати нерви... А для розпусти і лоскотання нервів потрібні жінки - гарні, елегантні, дотепні, прекрасно виховані, власне, саме для цього видресировані. Це ж для них єдина робота.

- І панна Ізабелла належить до них?

- Власне кажучи, її втягнули... Мені неприємно про це говорити, але скажу, щоб ви знали, через яку жінку пропадає Вокульський...

Розмова урвалася. Почав її знов Охоцький, спитавши:

- Коли ж він повертається?

- Вокульський? Та він же поїхав в Індію, Китай, Америку...

Охоцький аж підскочив.

- Не може бути! - вигукнув він. - А проте... - додав, подумавши.

- А ви що, може, маєте якісь відомості, що він туди не поїхав? - спитав Жецький притишеним голосом.

- Ніяких відомостей я не маю. Мене тільки дивує таке несподіване вирішення... Коли я був тут останнім разом, він обіцяв мені влаштувати одну справу... Але...

- Колишній Вокульський, безумовно, влаштував би її.

А цей, новий, забув не тільки про вашу справу, а насамперед про власні...

- Що він виїде, - говорив Охоцький немов сам до себе, - цього можна було сподіватись, але не подобається мені ця раптовість. Він писав вам?

- Ані слова, і не тільки мені, а й нікому.

Охоцький похитав головою.

- Так воно й мало трапитись, - пробурмотів він.

- Чому так мало трапитись?.. - спалахнув Жецький. - Що ж він, якийсь банкрут чи, може, йому нічого було робити? Такий магазин, Спілка - що це, іграшки? А хіба він не міг одружитися з гарною і благородною жінкою?

- Таких жінок знайшлося б багато, - зауважив Охоцький. - Все було б прекрасно, - говорив він далі все жвавіше, - але не для такої людини, як він...

- Як ви це розумієте? - підхопив Жецький, якому розмова про Вокульського була так само приємна, як закоханому про кохану. - Як ви це розумієте?.. Ви його близько знали? - допитувався він, а очі його аж блищали.

- Знати його було легко. Бо це був, коротко кажучи, чоловік широкої душі.

- Саме так! - підтвердив Жецький, постукуючи по столі пальцем і дивлячись на Охоцького, як на ікону. - Але, скажіть, будь ласка, що ви розумієте під тією широтою?.. Прекрасно сказано! Але поясніть мені докладніше.

Охоцький усміхнувся.

- Бачите, - почав він, - люди з маленькою душею дбають тільки про свої справи, не сягають думкою далі сьогодення і ненавидять усе незнане. Аби самим прожити спокійно і в достатку. А така людина, як Вокульський, піклується про інтереси тисяч, іноді дивиться на десятки років наперед, його непереборно ваблять незнані й нерозв'язні речі. І це навіть не їхня заслуга, а необхідність. Як залізо само собою тягнеться до магніту або як бджола ліпить свої щільники, так ця порода людей кидається на великі ідеї або незвичайний труд...

Тремтячи від хвилювання, Жецький потиснув йому обидві руки.

- Шуман, - мовив він, - розумний доктор Шуман каже, що Стах божевільний, польський романтик.

- Шуман дурний з своїм єврейським реалізмом, - відказав Охоцький. - Він навіть не догадується, що цивілізацію створили не обивателі, не гешефтмейстери, а саме отакі божевільні... Якби розум полягав у вмінні наживати прибутки, то люди й досі залишилися б мавпами...

- Святі слова... прекрасні слова! - повторював пан Ігнац. - Але поясніть мені, будь ласка, яким чином такий чоловік, як Вокульський, міг отак... заплутатись?..

- Прошу вас, я тільки дивуюсь, що це сталося так пізно! - відповів Охоцький, здвигаючи плечима. - Я ж знаю його життя, знаю, як він майже задихався тут з дитинства. У нього було прагнення до науки, та не було можливості його здійснити; був потяг до громадської діяльності, але до чого б він не взявся, все розвалювалось. Навіть та нещасна торговельна спілка принесла йому лише нарікання та ненависть...

- Правду кажете... Правду кажете... - повторював Жецький. - А тут ще й та панна Ізабелла...

- Вона могла його заспокоїти. Якби він мав особисте щастя, то легше помирився б з навколишнім оточенням і спрямував би енергію в тих напрямках, які у нас можливі. Але... зробив невдалий вибір...

- Що ж буде далі?

- А хто його знає?.. - тихо мовив Охоцький. - Тепер він подібний до вирваного з коренем дерева. Якщо знайде сприятливий ґрунт, а в Європі він може його знайти, і як має ще снагу, то порине в якусь роботу і, можливо, почне по-справжньому жити... Та коли він виснажився, що в його літа теж можливе...

Жецький приклав до губів пальця...

- Тс-с-с... Нічого не кажіть... У Стаха ще є снага... О, є! Він ще вирине нагору, ви...

Він одійшов до вікна і, спершись на підвіконня, почав хлипати.

- Я такий хворий... - говорив він, - такий розбитий... У мене, здається, порок серця. Але це минеться... минеться... Тільки чого ж він утікає... ховається... не пише?..

- Ах, як я розумію огиду змученої людини до всього, що нагадує минуле!.. - вигукнув Охоцький. - Як мені все це відомо, хоч би й з невеликого досвіду! Уявіть собі, коли я складав екзамени на атестат зрілості, мені довелося за п'ять тижнів вивчити курс латинської і грецької мов за сім класів, бо я не любив цих предметів. Ну, на екзамени я якось викрутився, але для цього мені довелося так працювати, що я перевтомився.

Відтоді я не тільки не міг дивитись на латинські та грецькі книжки, а й думати про них. Не міг дивитись на будинок гімназії, уникав товаришів, з якими готувався до екзаменів, навіть змушений був перебратися з квартири, де я сидів над книжками день і ніч. Це тривало місяців кілька, і я заспокоївся аж тоді, коли... Знаєте, що я зробив? Спалив к чорту в грубці всі латинські і грецькі підручники!.. Диміли вони та смерділи з годину, а тоді я сказав вигорнути й винести попіл на смітник і одразу видужав... Хоч, правда, ще й тепер, як побачу грецьку літеру або латинські винятки - *panis, piscis, crinis*^[139] = у мене починає дужче битися серце. Тьху, хай тобі чорт, яка гидота!.. Отже, не дивуйтесь, пане Жецький, що Вокульський утік відціля аж у Китай. Довге пригнічення може довести людину до сказу... Хоч і таке минається...

- А сорок шість років, пане? - нагадав Жецький.

- А сильний організм? А могутній розум?.. Але я заговорився... Прощайте!

- Що, може, ви виїжджаєте?

- Ага, в Петербург, - відповів Охоцький. - Мені треба довести до кінця виконання заповіту пані Заславської, бо вдячна рідня хоче зробити його незаконним. Просиджу

там, мабуть, чи не до кінця жовтня.

- Як тільки матиму якусь звістку від Стаха, негайно напишу вам. Тільки пришліть мені свою адресу.

- Я теж дам вам знати, коли що-небудь почую... Хоча навряд... До побачення!..

- Швидше повертайтеся!

Розмова з Охоцьким підбадьорила пана Ігнаца. Старий наче набрався сили, поговоривши з чоловіком, який не тільки розумів його любимого Стаха, а багатьма рисами й нагадував його.

- І він був такий самий, - думав Жецький. - Енергійний, розумний, а крім того, завжди сповнений ідеальних поривань..."

Можна сказати, що з того дня почалося одужання пана Ігнаца. Він залишив ліжку, змінив халат на сюртук, бував у магазині й навіть частенько виходив на вулицю. Шуман захоплювався своїм методом лікування, завдяки якому серцева хвороба у пана Ігнаца перестала прогресувати.

- Що буде далі, невідомо, - казав він Шлангбаумові, - але факт, що вже кілька днів, як старому легше. У нього поліпшився апетит і сон, а головне - зникла апатія. З Вокульським було те саме.

А насправді Жецького підтримувала надія, що він рано чи пізно одержить від Вокульського листа. "Може, він уже в Індії, - думав старий, - значить, наприкінці вересня повинна надійти звістка... Звичайно, в таких випадках можлива затримка, але в жовтні - обов'язково!..

Саме в ці строки про Вокульського справді з'явилися чутки, але дивні.

Наприкінці вересня пана Жецького відвідав Шуман і, сміючись, сказав:

- Ви тільки подумайте, скільки людей цікавиться тим божевільним. Орендатор з Заславка казав Шлангбаумові, що фурман покійної Заславської недавно бачив Вокульського недалеко біля її маєтку в лісі. Описував навіть, як той був одягнений та яким конем їхав...

- Може бути... - охоче погодився пан Ігнац.

- Авжеж! Де Крим, а де Рим; де Індія, а де Заславек!.. - заперечив доктор. - Тим більше, що майже одночасно другий єврей, який торгує вугіллям, бачив Вокульського в Домброві. Навіть більше, він нібито дізнався, що Вокульський купив у одного п'янички шахтаря дві динамітні шашки... Ну, я думаю, що в таку дурницю вже й ви не повірите?..

- Але що б же це означало?..

- Нічого. Мабуть, Шлангбаум оголосив жидкам, що видасть нагороду за відомості про Вокульського, - от тепер кожен і бачить Вокульського мало не в мишачій норі.

А святий карбованець творить ясновидців, - закінчив доктор, глузливо сміючись.

Жецький мусив визнати, що ці чутки не мають ніяких підстав, а пояснення Шумана логічні і правдоподібні.

Проте він ще більше став непокоїтись за Стаха.

Цей неспокій незабаром перетворився просто в тривогу, і ось чого. Першого жовтня один з нотаріусів викликав до себе Жецького й показав йому акт, підписаний

Вокульським перед виїздом в Москву.

Це був формальний заповіт, в якому Вокульський розподілив свої гроші, що zostалися в Варшаві, – сімдесят тисяч в банку і сто двадцять тисяч у Шлангбаума.

Для сторонніх людей цей заповіт був свідченням несамоовитості Вокульського. Але Жецький вважав його цілком логічним: в ньому було відписано цілих сто сорок тисяч Охоцькому, двадцять п'ять тисяч Жецькому і двадцять тисяч Геленці Ставській. Решту п'ять тисяч він поділив між колишніми службовцями свого магазину та деякими знайомими йому бідними людьми. З цієї суми одержали по п'ятсот карбованців: Венгелек – заставський столяр, Висоцький – варшавський фурман і другий Висоцький, його брат, – стрілочник із Скерневиць.

Зворушливими словами Вокульський просив обдарованих прийняти ці гроші як від померлого, а нотаріуса зобов'язав не оголошувати заповіту до першого жовтня.

Серед людей, які знали Вокульського, зчинився лемент, посипалися плітки, інсинуації, особисті образи... А Шуман у розмові з Жецьким так оцінив цю подію:

– Про запис для вас я знаю давно. Охоцькому він подарував майже мільйон злотих, бо знайшов у ньому такого самого божевільного, як і сам... Ну, я розумію і подарунок для доньки красуні пані Ставської, – додав він, усміхаючись. – Інтригує мене тільки одне...

– Що ж. саме? – спитав Жецький, кусаючи вуса.

– Відкіля серед обдарованих узявся отой стрілочник Висоцький?

Шуман записав його ім'я та прізвище і вийшов задуманий.

Дуже занепокоївся Жецький: що сталося з Вокульським?

Навіщо він зробив заповіт і чому звертався до обдарованих, немов перед смертю? Проте незабаром сталися події, що запалили в Жецькому іскру надії і до якоїсь міри пояснили дивну поведінку Вокульського.

Насамперед Охоцький, повідомлений про заповіт, негайно повідомив з Петербурга, що даровизну приймає і хоче мати її всю готівкою на початку листопада, та ще й з процентами від Шлангбаума за жовтень.

До того ж він іще запитав листовно Жецького, чи не дасть йому старий з свого капіталу двадцять одну тисячу взамін суми, яку він, Охоцький, має одержати в день святого Яна з іпотечного банку? "Мені надзвичайно важливо, – закінчував він листа, – мати на руках весь мій капітал, тому що в листопаді я неодмінно повинен виїхати за кордон. Все це я поясню вам в особистій розмові..." "Чого це він так раптом виїжджає за кордон і навіщо збирає всі гроші?.. – питав сам себе Жецький. – Чому кінець кінцем відкладає пояснення до зустрічі?.."

Звичайно, він прийняв пропозицію Охоцького; йому здавалося, що в цьому раптовому виїзді та недомовках криється якась надія. "Хто його знає, – думав він, – чи Стах справді поїхав в Індію з своїм півмільйоном?.. Може, вони обидва з Охоцьким зійдуться в Парижі у того чудака Гейста?.. Якісь метали... повітряні кулі!.. Мабуть, їм треба, щоб до певного часу все це залишалось таємницею".

Але на цей раз його розрахунки поплутав доктор Шуман, що сказав з якогось

приводу:

- Я довідувався в Парижі про того славнозвісного Гейста, бо думав, чи не до нього попрямував Вокульський.

Виявилось, що той Гейст, колись відомий хімік, остаточно з'їхав з глузду. Вся академія сміється з його вигадок.

Те, що вся академія глузувала з Гейста, дуже захитало надії Жецького. Вже хто-хто, а французька академія спроможна була оцінити як належить ті метали чи повітряні кулі... А коли мудрі академіки вирішили, що Гейст зсунувся з глузду, то що ж би Вокульський у нього робив? "Куди ж він і чого в такому разі поїхав? - думав Жецький. - Мабуть-таки, він поїхав подорожувати, бо тут йому було дуже погано... Якщо Охоцький міг залишити квартиру, де йому обридла тільки грецька граматики, то Вокульський тим більш міг виїхати з міста, де його так мучила жінка. Та й не тільки вона! Чи цькували ще кого-небудь так, як його? Але нащо він написав майже формальний заповіт та ще й натякав у ньому про смерть?.." - ніяк не міг збагнути пан Жецький.

Ці сумніви розвіяв приїзд Мрачевського. Він прибув у Варшаву несподівано і з'явився до пана Ігнаца дуже заклопотаний. Розмовляв уривчасто, а потім натякнув, що пані Ставська вагається, приймати їй даровизну Вокульського чи ні, та й самому йому здається, що тут не все гаразд.

- Та ти що - дитина? - обурився пан Ігнац. - Вокульський відписав їй чи Гелюні двадцять тисяч тому, що був прив'язаний до цієї жінки; а прив'язався тому, що в її домі знаходив спокій у найтяжчий для себе час... Ти ж знаєш, що він любив панну Ізабеллу?..

- Це я знаю, - відповів уже трохи спокійніше Мрачевський, - але знаю також, що пані Ставська не була байдужа до Вокульського...

- Ну та й що?.. Зараз Вокульський для нас усіх майже вмер, і бог його знає, чи побачимо ми його коли-небудь...

Обличчя Мрачевського прояснилось.

- Це правда, - сказав він;- це правда! Пані Ставська може прийняти подарунок від небіжчика, а мені нема чого боятись нагадувань про нього...

І Мрачевський вийшов, дуже задоволений тим, що Вокульський, можливо, вже помер. "Добре зробив Стах, - думав пан Ігнац, - що надав такої форми своєму заповітові. Він позбавив клопоту своїх, обдарованих, а надто шановну пані Гелену..."

В магазин Жецький заходив раз на кілька днів, і єдиним його заняттям, до речі безплатним, було оздоблення вітрин, що він робив звичайне в суботу вночі проти неділі. Старий дуже любив цю роботу, а Шлангбаум і сам його просив про це, потай сподіваючись, що пан Ігнац вмістить свій капітал у його конторі за невисокий процент.

Але й не часто відвідуючи магазин, пан Ігнац міг помітити, що в ньому зайшли зміни на гірше. Товари були гарні на вигляд, трохи знизилась їх ціна, але знизилась і якість; продавці нахабно поводитися з покупцями й дозволяли собі дрібні зловживання, яких не проминув своєю увагою Жецький. Нарешті два нових інкасатори розтратили понад сто карбованців.

Сказавши про це Шлангбаумові, пан Ігнац почув таку відповідь:

- Що ж нам робити? Покупцям подобаються дешеві товари, а чи вони доброякісні - то їм байдуже... А щодо розтрат, то воци трапляються скрізь. Та й де його знайти чесних людей?

Шлангбаум тільки удавав, що йому байдуже, а насправді мучився. Шуман же не проминав жодної нагоди, щоб не познущатися з нього.

- Правда ж, пане Шлангбауме, - казав доктор, - якби в країні залишились самі євреї, нам довелося б піти з торбами! Бо одна половина населення обшахровувала б нас, а друга не давалася б нам її обшахрувати...

Маючи багато вільного часу, пан Ігнац все думав та дивувався, що тепер його цікавлять питання, яким колись він не надавав ніякого значення. "Чого наш магазин занепав? - думав він. - Бо господарює в ньому Шлангбаум, а не Вокульський. А чому не господарює Вокульський?.. Та тому, що, як казав Охоцький, він задихався тут мало не з дитинства й нарешті мусив вирватись на свіже повітря..."

І він пригадував найяскравіші моменти з життя Вокульського. Коли він ще працював у Гопфера й хотів учитись, всі йому заважали. Коли він вступив в університет, від нього зажадали самопожертви. Коли повернувся додому, йому навіть не дали роботи. Коли він розбагатів, на нього посипались підозріння, а коли закохався, обожувана жінка якнайпідлішим способом зрадила його... "Треба визнати, - думав пан Ігнац, - що в таких умовах він зробив усе, що міг".

Та коли вже сталося, що Вокульський мусив виїхати за кордон, то чому ж магазин перейшов не в його, Жецького, руки, а в руки Шлангбаума?

Бо він, Жецький, ніколи не думав про те, щоб мати власний магазин. Він воював за інтереси угорців або дожидав, поки нащадки Наполеона перебудують світ. А що з того вийшло? Світ не поліпшився, рід Наполеона вичах, а власником магазину став Шлангбаум. "Страх, скільки у нас ні за що пропадає чесних людей! - думав він. - Кац пустив собі кулю в лоб, Вокульський поїхав світ за очі, Клейн бог його знає де, а Лісецький також мусив податися в чужі краї, бо для нього тут не знайшлося місця..."

Думаючи та гадаючи про все це, пан Ігнац дознавав докорів сумління, під впливом яких у нього починав складатися певний план на майбутнє: "Пристану до спілки з пані Ставською та Мрачевським, - міркував він. - Вони мають двадцять тисяч, я - двадцять п'ять, от і можна відкрити пристойний магазин хоч би й під боком у Шлангбаума..."

Цей план так захопив його, що він аж відчув себе здоровим. Правда, йому все частіше докучав біль у плечах, все частіше мучила ядуха, але він на це не зважав. "Поїду полікуюся, хоч би й за кордон, позбудуся цієї дурної ядухи та й візьмуся по-справжньому до роботи..."

Хіба тільки Шлангбаумові у нас багатіти?.."

Він почував себе молодшим і бадьорішим, хоч Шуман не радив йому виходити надвір і наказував не хвилюватися.

Але сам доктор часто забував про свої поради.

Одного разу він забіг до Жецького зранку такий збуджений, що забув зав'язати

галстука.

- А знаєте, пане Жецький, - закричав він, - гарну історію мені розказали про Вокульського!

Пан Ігнац відклав виделку й ножа (він якраз їв біфштекс з брусницями) й одразу відчув біль у плечах.

- Що сталося? - запитав він кволим голосом.

- От так Стась!.. - казав Шуман. - Я знайшов того стрілочника в Скерневицях, розпитав його, і знаєте, що він мені сказав?..

- Відкіля ж я можу знати?.. - запитав Жецький, якому на хвилину потемніло в очах.

- Уявіть собі, - аж пінився Шуман, - що... цей йолоп... цей дурень... тоді в травні, як їхав з Ленцькими в Краків, кинувся в Скерневицях під поїзд!.. Висоцький його врятував!..

- Та-а... - промимрив Жецький.

- Не "та-а", а так воно й було. З цього видно, що наш коханий Стась, крім романтизму, хворів ще й на манію самогубства... Я можу закладатися на все майно, що його вже нема живого!..

Доктор раптом замовк, побачивши, як страшно змінився на обличчі пан Ігнац. Він! дуже збентежився, мало не на руках переніс хворого в ліжку і в думці присягнувся, що вже ніколи не чіпатиме цієї теми.

Але доля вирішила інакше.

Наприкінці жовтня поштар віддав Жецькому рекомендованого листа, адресованого Вокульському.

Лист був відправлений з Заслава, адреса написана невправною рукою: "Невже від Венгелека?" - подумав пан Ігнац і розпечатав конверт.

"Вельможний пане! - писав Венгелек. - Насамперед дякуємо вельможному панові за пам'ять про нас і за ті п'ятсот карбованців, якими ви нас обдарували, і за всі добродійства, що їх ми одержали з вашої щедродайної руки, дякуємо: моя мати, моя дружина і я. А по-друге, ми всі троє питаємо, як ся маєте і як поживаєте, вельможний пане, і чи щасливо ви повернулися додому. Напевне, так воно і є, бо інакше ви не вислали б нам вашої щедрої даровизни. Тільки дружина моя дуже за вас, вельможний пане, турбується, і ночами не спить, і навіть хотіла, щоб я сам поїхав у Варшаву: звісно - як жінка.

Бо у нас, вельможний пане, в вересні, того самого дня, коли ви йшли на замок і зустріли мою матір, як вона вибирала картоплю, трапилась велика подія. Тільки що мати повернулася з поля й наставила варити вечерю, коли в замку як загуркотіло двічі, немов грім гримнув, у містечку аж шибки забряжчали. Мати впустила горня з рук і каже до мене: "Лети щодуху на замок, може, там ще забарився пан Вокульський, то коли б з ним не трапилось якої біди". Ну, я зараз і побіг.

Господи милостивий! Насилу впізнав гору. З чотирьох стін замку, що трималися ще міцно, лишилась тільки одна, а три розсипались на порох. Камінь, на якому ми торік

вирізьбили вірші, розлетівся на дрібні шматки, а в тому місці, де був завалений колодязь, зробилась яма, і грузу в ній більше, ніж зерна на току. Я гадаю, що ті мури самі завалилися від старості; а мати каже, що то коваль, про якого я вельможному панству розказував, такої шкоди наробив.

Нічого не кажучи нікому про те, що ви того дня йшли на замок, я цілий тиждень грабався в грузі – чи не трапилось, боронь боже, якого нещастя. А як не найшов ніяких слідів, то так зрадів, що поклав собі поставити на тому місці хреста – дерев'яного, немальованого, щоб була пам'ятка про те, як ви від нещастя врятувалися. Але моя дружина, жіночим звичаєм, все непокоїться... Через те уклінно прошу вельможного пана дати нам знати, що ви живі й здорові...

Наш шановний ксьондз порадив мені вирізьбити на хресті такий напис: "Non omnis moriar..."^[140] Щоб люди знали, що хоч старовинний замок, пам'ятка минулих часів, перетворився в руїну, але пропав не весь, і чимало залишилося від нього такого, на що варто подивитися ще й онукам нашим..."

– Значить, Вокульський був у цих краях недавно! – зрадів Жецький і одразу послав слугу просити доктора, аби він негайно прийшов до нього.

Менш як за чверть години Шуман з'явився. Він двічі перечитав листа і здивовано поглядав на веселого Жецького.

– Що ви, пане докторе, на це скажете?.. – радісно запитав пан Ігнац.

Шуман здивувався ще більше.

– Що я скажу? – повторив він. – Скажу, що з Вокульським сталося те, що я пророкував йому ще перед його від'їздом у Болгарію... Адже зрозуміло, що Стах загинув у Заславі.

Жецький усміхнувся.

– Та ви ж подумайте добре, пане Ігнаце, – казав далі доктор, насилу тамуючи хвилювання. – Подумайте тільки: його бачили в Домброві, як він купував динаміт, цотім бачили в околицях Заслава і, нарешті, в самому Заславі. Я гадаю, що в замку між ним і тією... тією вбивцею колись щось сталося. Бо він навіть мені одного разу сказав, що хотів би провалитися в землю так глибоко, як заславський колодязь.

– Якби він хотів сам себе вбити, то міг би це зробити раніше, – заперечив Жецький. – Нарешті, для цього вистачило б і пістолета, нащо йому був динаміт?..

– Він уже раз хотів покінчити з собою... Але через те, що це був незвичайний гевал, то йому якраз пістолета й було замало... Йому потрібний був паровоз! Самогубці бувають вередливі, я це знаю!..

Жецький хитав головою і усміхався.

– То що ж ви в чорта думаете?.. – розсердився доктор. – У вас є інша гіпотеза?

– Є. Стаха просто мучили спогади про той замок, і він хотів його знищити, як Охоцький знищив грецьку граматику, коли перевтомився на ній. Це також і відповідь тій пані, що, кажуть, їздила щодня журитись у ті руїни...

– Але ж це іграшки!.. Не можё сорокалітній мужчина діяти, як школяр...

- Це залежить від темпераменту, - спокійно відказав Жецький. - Одні відсилають пам'ятки коханим назад, а він свою висадив у повітря. Шкода тільки, що там не було тієї Дульцінеї.

Доктор задумався.

- Затятий чортяка!.. Але куди ж би він подівся, якби був живий?

- Саме тепер він з легким серцем і подорожує. А не пише через те, що ми йому всі обридли, - тихіше докінчив пан Ігнац. - Нарешті, якби він там загинув, то все-таки залишився б якийсь слід...

- Що ж, я не сказав би, що ви не маєте рації, а проте, щось не віриться, - пробурмотів Шуман.

Він сумно похитав головою і говорив далі:

- Романтики повинні вимерти, нічого не вдієш. Теперішній світ не для них. У ньому вже немає таємниць, і ми вже не віримо ні в ангельську чистоту жінок, ні в можливість ідеалів. Той, хто цього не розуміє, мусить або загинути, або добровільно зійти з шляху... Але який це сильний був чоловік! Загинув під уламками феодалізму... Загинув так, що аж земля задвигтіла... Цікавий тип, цікавий!..

Він раптом схопив свого капелюха й вибіг з кімнати, бурмочучи:

- Божевільні!.. Божевільні!.. Вони могли б заразити весь світ своїм божевіллям.

А Жецький все усміхався.

- Хай мене чорти візьмуть, коли я помиляюсь щодо Стах. а! - казав він сам собі. - Сказав панні "Adieu" і поїхав. От і весь секрет. Як повернеться Охоцький, від нього ми й узнаємо правду.

У нього так поліпшився настрій, що він дістав з-під ліжка гітару, натягнув струни й під її акомпанемент почав мугикати:

Наступ весни, її кроки поривні
Співом гучним соловейко вітає;
Над ручаєм у зеленому гаї
Квітнуть троянди чарівні.

Гострий біль в грудях нагадав йому, що він не повинен стомлюватись.

Проте він відчував величезне піднесення.

"Стах, - думав старий, - узявся за якусь величезну роботу. Охоцький їде до нього, отже, й я повинен показати, на що здатний... Геть химери! Наполеонів рід уже не виправить світу, і ніхто його не виправить, якщо ми й далі будемо діяти, як сновиди... Пристану в спілку до Мрачевських, викличу Лісецького, знайду Клейна, і тоді побачимо, пане Шлангбауме, чи тільки ти такий розумний...

Що може бути легше, як розбагатіти, коли тільки цього захочеш? Та ще з таким капіталом і такими людьми!"

В суботу, коли розійшлися продавці, Жецький узяв у Шлангбаума ключа від задніх дверей магазину., щоб оздобити вітрину на наступний тиждень.

Він засвітив лампу, відкрив головну вітрину і з допомогою Казимежа вийняв відтіля жардиньерку і дві саксонські вази, а на їх місце поставив японські вази і столика в староримському стилі. Потім одіслав слугу спати, бо мав звичку власноручно розставляти дрібні речі, а особливо механічні іграшки. Зрештою, старий не хотів, щоб хто-небудь сторонній знав, що він сам охоче бавиться іграшками.

Як звичайно, пан Ігнац дістав усі такі іграшки, заставив ними конторку й одночасно всі завів. Тисячний раз в житті він слухав мелодії музичних табакерок, дивився, як ведмідь видряпується на стовп, як скляна вода обертає млинові колеса, як кіт ганяється за мишею, як ляльки танцюють краков'яка, а жокей мчить на баскому коні.

І, придивляючись до руху мертвих фігур, тисячний раз в житті повторював:

- Маріонетки!.. Всі маріонетки!.. Їм здається, що вони щось роблять, а вони роблять тільки - те, що їм наказує пружина, така мертва, як і вони...

Коли пущений непевною рукою жокей перекинувся на танцюристів, пан Ігнац посмутнів. "Допомогти одне одному вони неспроможні, а от зіпсувати комусь життя вміють не гірш за людей", - подумав старий.

Раптом він почув шелест. Глянув в глиб магазину й побачив людську постать, що вилазила з-під прилавка. "Злодії?.." - майнула у нього думка.

- Прошу пробачення, пане Жецький, але... я зараз прийду... - озвалася постать зі смуглявим обличчям та чорним волоссям, побігла до дверей, рвучко відчинила їх і зникла.

Пан Ігнац не міг підвестися з крісла; руки у нього безвладно звисли, ноги не слухались. Тільки серце калатало, як розбитий дзвін, а в очах потемніло.

- Якого ж я чорта злякався? - нарешті прошепотів він. - Та це ж той... Ізидор Гутморген... новий продавець... Мабуть, щось украв і втік. Але чого я злякався?

Через деякий час Гутморген повернувся в магазин, і це ще більше здивувало Жецького.

- Відкіля ви тут узялися? Що вам тут потрібно? - запитав його пан Ігнац.

Гутморген, здавалось, був дуже збентежений. Він винувато опустил голову і, тарабанячи пальцями по прилавку, сказав:

- Прошу пробачення, пане Жецький... Може, ви думаєте, що я що-небудь украв, то обшукайте мене...

- Але що ви тут робите? - запитав Жецький. Він хотів підвестися з крісла й не зміг.

- Пан Шлангбаум наказав мені залишитися тут на ніч...

- Чого?..

- Знаєте, пане Жецький... з вами сюди приходить той Казимеж... От пан Шлангбаум і наказав мені припил'нувати, аби він чого-небудь не виніс... Але через те, що мені зробилося трохи недобре, то я... дуже прошу пробачення...

Жецький уже встав з крісла.

- Ах ви сучі сини! - крикнув він люто. - Значить, ви маєте мене за злодія?.. За те, що я безплатно працюю на вас?..

- Прошу пробачення, пане Жецький, - покiрно мовив Гутморген, - але... нащо ви безплатно працюєте?..

- Хай же вам чорт! - крикнув пан iгнац, вибiг з магазину i старанно замкнув дверi на ключ.

- Посидь же там до ранку, коли тобі недобре!.. I залиши своєму хазяїновi пам'ятку... - бурмотiв вiн.

Пан iгнац цiлу нiч не мiг заснути. А тому, що його квартиру вiд магазину вiддiляли тiльки сiни, вiн десь о другiй годинi ночi почув тихий стукiт з магазину i благальний голос Гутморгена:

- Пане Жецький, вiдчинiть... я на хвилинку вийду...

Але незабаром все затихло. "О негiдники!.. - думав Жецький, перевертаючись на лiжку. - То ви маєте мене за злодiя? Заждiть же!.."

Десь о дев'ятiй ранку вiн почув, як Шлангбаум випустив Гутморгена, а потiм почав грюкати в його дверi. Проте старий не вiдповiв, а коли прийшов Казимеж, наказав йому нiколи не пускати Шлангбаума в квартиру.

- Переберуся вiдцiля, - казав вiн, - хоч би й з нового року. Краще вже жити на горищi або найняти номер у готелi... Мене зробили злодiєм!.. Стах довiряв менi сотнi тисяч, а цей паскуда боїться за свої копiйчанi товари...

До обiду вiн написав два довгi листи: одного до панi Ставської з пропозицiєю переїжджати в Варшаву i вступити з ним у спiлку; другого до Лiсецького, в якому запитував, чи не захотiв би вiн повернутися i працювати в його магазинi.

Весь час, поки пан iгнац писав листи, зловтiшна посмiшка не сходила з його губiв. "Уявляю собі пику Шлангбаума, - думав вiн, - коли ми вiдкриваємо у нього пiд носом конкурентний магазин...

Хе-хе-хе!.. Вiн слiдкував за мною! Так менi й треба, нащо я дозволив... хе-хе-хе!.. так розперезатися... цьому пройдисвiтовi".

Вiн зачепив рукавом перо, i воно впало на пiдлогу.

Жецький нахилився, щоб його пiдняти, i раптом вiдчув у грудях гострий бiль, немов хтось пробив йому легенi стилетом. У нього потемнiло в очах, i вiн на хвилину знепритомнiв; так i не пiднявши пера, вiн устав i лiг на канапi. "Я буду останнiм йолопом, - думав вiн, - якщо за кiлька рокiв Шлангбаум не повернеться на Налевки... Я просто старий дурень!.. Поки я турбувався про Наполеона та всю Європу, пiд боком у мене з тандитника вирiс купець, який наказує слiдкувати за мною, мов за злодiєм... Зате я хоч набрався досвiду, якого менi вистачить до смертi... Тепер ви не називатимете мене бiльш романтиком i мрiйником..."

Вiн вiдчував, немов у нього щось застрягло в лiвiй легенi.

- Астма? - прошепотiв пан iгнац. - Треба менi серйозно взятися за лiкування. Iнакше рокiв через п'ять-шiсть я зроблюсь зовсiм нiкудишнiм. Ех, треба було менi про це подумати рокiв з десять тому!..

Вiн заплющив очi, i йому здалося, що все його життя, вiд останньої хвилини до раннього дитинства, розгорнулося в довгу панораму, а вiн надзвичайно спокiйно й

легко пропливає повз неї. Здивувало його тільки те, що кожна картина, яку він проминав, одразу випадала з його пам'яті і відновити її вже було неможливо. Ось обід в "Європейському" готелі з приводу відкриття нового магазину...

Ось старий магазин, а в ньому панна Ленцька розмовляє з Мрачевським... Ось його квартира з заграганим вікном, куди тільки що увійшов Вокульський, що повернувся з Болгарії... "Хвилиночку... що ж це я тільки-но бачив?.." – думав він.

Ось винний підвал Гопфера, де він познайомився з Вокульським... А онде поле битви, де голубуватий дим підноситься над шеренгами синіх і білих мундирів.... Ось і старий Мінцель сидить у кріслі й сіпає за шнурок козака, що висить у вікні.

– Чи я справді все це бачив, чи воно мені тільки снилось?.. Господи милостивий!.. – шепотів він.

Тепер Жецький побачив себе маленьким хлопчиком; і поки його батько розмовляє з паном Рачеком про Наполеона, він утік на горище і через душник дивиться на Віслу й на Прагу на тім березі... Поступово панорама передмістя розпливлась у нього перед очима й залишилося тільки кругле віконце – душник. Спочатку він був завбільшки як тарілка, потім як блюдечко, а далі зменшився до розміру гривеника...

Одночасно з усіх боків його почало обступати забуття й темрява, навіть глибока чорнота, в якій тільки душник ще світився, мов зірка, але й він щодалі тьмарився та й тьмарився.

Нарешті й ця остання зірка згасла.

Може, він і побачив її знову, але вже не над земним обрієм...

Десь о другій годині дня прийшов слуга пана Ігнаца, Казимеж, і приніс кошик тарілок. Він з грюкотом накрив на стіл і, бачачи, що пан не прокидається, гукнув:

– Прошу пана, обід захолоне!..

Але тому, що пан Ігнац не прокинувся, Казимеж підійшов до канапи і промовив:

– Прошу пана...

Раптом від одскочив, вибіг у сіни й почав стукати в задні двері магазину, де ще був Шлангбаум і один з продавців.

Шлангбаум відчинив двері.

– Чого тобі треба?.. – грубо запитав він.

– Прошу пана, з нашим паном щось сталося...

Шлангбаум обережно увійшов в кімнату, глянув на канапу й поточився назад.

– Швидше біжи за доктором Шуманом! – гукнув він, – Я не хочу сюди заходити...

Саме в цей час у доктора Шумана був Охоцький і розказував йому, що вчора вранці повернувся з Петербурга, а опівдні провів на поїзд свою кузину, панну Ізабеллу, яка виїхала за кордон.

– Уявіть собі, – закінчив Охоцький, – вона йде в монастир!..

– Панна Ізабелла?.. – здивувався доктор. – Що ж це вона, має намір кокетувати з самим господом богом чи хоче тільки одпочити від хвилювань, щоб потім спритніше вийти заміж?

– Облиште... Вона дивна жінка... – шепнув Охоцький.

- Всі вони здаються нам дивними, - роздратовано відповів доктор, - поки ми не переконаємось, що вони дурні або нікчемні... Про Вокульського нічого не чули?..

- Оце якраз... - почав був Охоцький, але раптом умовк.

- Ну, то ви знаєте про нього що-небудь? Чи ви хочете зробити з цього державну таємницю?.. - наполягав доктор.

В цю мить з криком вбіг Казимеж:

- Пане докторе, з нашим паном щось сталося! Йдіть швидше!

Шуман вибіг на вулицю, Охоцький за ним. Вони взяли візника й галопом полетіли до Жецького. В під'їзді їх зупинив дуже заклопотаний Марушевич.

- Уявіть собі, пане докторе, - звернувся він до Шумана. - У мене до нього така важлива справа... йдеться про мою честь... а він узяв та й помер!..

Доктор і Охоцький в товаристві Марушевича увійшли в квартиру Жецького. В першій кімнаті були ви й Шлангбаум, радник Венгрович і торговельний агент Шпрот.

- Якби він пив світле пиво, - казав Венгрович, - то дожив би до ста літ... А так...

Побачивши Охоцького, Шлангбаум схопив його за руку й запитав:

- Ви неодмінно хочете забрати свої гроші на цьому тижні?

- Неодмінно.

- Чому так швидко?

- Я виїжджаю.

- Надовго?

- Може, назавжди, - холодно відповів Охоцький і ввійшов за доктором у кімнату, де лежало тіло небіжчика.

За ним навшпиньках зайшли інші.

- Страшне діло! - сказав доктор. - Одні гинуть, другі виїжджають... Хто ж кінець кінцем залишається тут?

- Ми!.. - в один голос відповіли Марушевич і Шлангбаум.

- Людей вистачить... - додав радник Венгрович.

- Вистачить... Але поки що вийдіть відціля, панове! - крикнув доктор.

Цілий гурт людей з обуренням вийшов у передпокій.

Залишились тільки Шуман і Охоцький.

- Придивіться до нього, пане Охоцький, - промовив Доктор, показуючи на тіло. - Це останній романтик!.. Як вони вимирають... Як вимирають...

Він смикнув себе за вуса й одвернувся до вікна.

Охоцький взяв захололу вже руку Жецького й нахилився над ним, немов хотів йому щось сказати на вухо.

Тут він помітив у бічній кишені лист Венгелека, що наполовину висунувся з кишені, й машинально прочитав вирізнені великими літерами слова:

"Non omnis moriar..."

- Твоя правда... - промовив він наче сам-до себе.

- Кажете, моя правда? – запитав доктор. – Я давно вже це знаю.
Охоцький мовчав.

Кінець

Примітки

1

Сан-Стефанський мир – мирна угода після війни між Туреччиною і Росією, укладена 1878 року в Сан-Стефано біля Константинополя.

2

Натяк на те, що Вокульський брав участь у польському повстанні проти царату в 1863 році.

3

Злотий – 15 копійок. Після запровадження в Царстві Польському російської валюти там ще довго користувались старими назвами.

4

Марш Ракоці – угорський народний марш, скомпонований у XVII ст. під час визвольної війни проти Габсбургів, якою керував Ференц Ракоці. Цей же марш був популярним в революційній Угорщині в 1848-1849 роках.

5

Йдеться про невдалий державний переворот Луї-Наполеона в 1840 році. Луї-Наполеон був узятий в полон і ув'язнений в фортеці Гам на півночі Франції.

6

"Пороховню" варшав'яни називали тюрму на вулиці Рибаки.

7

Скорочене "Guten morgen" доброго ранку (нім.).

8

Доброго ранку, діти мої! Кава вже готова... (Нім.)

9

Доброго ранку, мамо! (Нім.)

10

Доброго ранку, бабусю! (Нім.)

11

Шибеник!.. (Нім.)

12

Геть! Геть! (Нім.)

13

Переклад В.Струтинського.

14

Натяк на поему Міцкевича "Конрад Валленрод", герой якої, щоб помститися хрестоносцям, котрі захопили Литву, удає з себе німця, проникає в ворожий табір і сприяє його поразці. Цим іронічним запитанням Вокульський підкреслює, що його діяльність не мала нічого спільного з політикою.

15

Цитата з вірша Міцкевича "До Г***". Прус цитує з пам'яті; у Міцкевича: "Пілігриме..."

16

Жецький має на увазі польське повстання 1863 року, в якому Вокульський брав участь.

17

Автор, напевне, має на увазі січневе повстання, пізніші репресії царського уряду та скасування кріпацтва.

18

Вулкан – в римській міфології бог вогню та покровитель ковальства.

19

Зигмунт Красінський (1812–1859) – польський поет, автор поеми "Небожественна комедія", в якій він змалював Окопи святої трійці (фортеця в тім місці, де Збруч впливає до Дністра) як останню фортецю, де аристократи боронили феодальні порядки.

20

Дорогий кузен (*франц.*).

21

До побачення (*франц.*).

22

"Сторінка кохання" (*франц.*).

23

Паризький журнал мод.

24

Покаянна молитва (*франц.*).

25

Хай буде благословенне ім'я твоє на віки вічні, дай мені, господи, сили в випробуванні (*франц.*).

26

Пошли мені миру в дождиданні твоєї божественної помочі. (*Франц.*)

27

Міста в Царстві Польському не мали самоврядування, але пан Томаш на нього сподівався.

28

Квіринал – один з семи римських пагорків; з 1870 року назва резиденції італійських королів.

29

Англійські духи найвищого гатунку.

30

1 травня 1878 року в Парижі була відкрита міжнародна виставка, яку відвідали сотні тисяч чужоземців.

31

Цей і наступні два вірші в цьому розділі належать польському поетові Влодзімежові Загорському (1834–1902) з його поеми "Цар Соломон". Переклад В. Струтинського.

32

Черський, Чекановський, Дибовський – польські вчені, заслані в Сибір за участь у польському національно-визвольному повстанні 1863 року.

33

Цей образ запозичений з романтичної поеми Ю.Словацького "Ангеллі".

34

Хай тобі земля буде пухом (*лат.*).

35

Повонзки – кладовище в Варшаві.

36

Саська Кемпа – острів на Віслі.

37

Півімперіал – стара російська золота монета вартістю п'ять карбованців.

38

З однойменої опери Доніцетті.

39

Переклад В.Струтинського.

40

Навіщо ти це зробив? (Нім.)

41

Автор має на увазі участь Жецького та багатьох інших поляків у національно-визвольній боротьбі Угорщини проти Австрії в 1848-1849 роках.

42

В ті часи рушниці заряджали порохом з патрона, в одному кінці якого містилась куля, а другий був заліплений. Для того, щоб висипати порох в ствол рушниці, треба було надкусити заліплений кінець.

43

Господи! (Нім.)

44

Бем Юзеф (1797-1850) – польський революціонер, генерал угорської революційної армії.

45

Вілагош – городок у східній Угорщині, де головнокомандуючий Гьоргей 13 серпня 1849 року без бою здав угорську армію маршалові Паскевичу.

46

Камаром – місто і фортеця на Дунаї, на кордоні Словаччини й Угорщини.

47

Гайнау – австрійський фельдмаршал, який в 1849 році з надзвичайною жорстокістю придушив революційний рух в Угорщині.

48

Хай живе Угорщина! (*Угорськ.*)

49

Томашів – містечко, через яке в той час проходив кордон між Галичиною і Царством Польським.

50

В Замості була царська тюрма.

51

До 1866 року Замостя, як фортеця, було огорожене мурами.

52

Ігнац!.. Господи Ісусе!.. Ігнаце!.. Де ти був так довго, дорогий Ігнаце?.. (*Нім.*)

53

Господи Ісусе!.. Та ти ж ще, мабуть, не пив кави?..(*Нім.*)

54

Боже мій! Та вже ж десята година!.. (*Нім.*)

55

Тобто часів шведського вторгнення в Польщу (1655–1660).

56

Ісусе! Ісусе!.. Як це жахливо... Але скажи мені, дорогий Ігнаце, чого тобі було їздити в Угорщину? (*Нім.*)

57

Кава ж завжди була добра, й за обідом він їв удосталь... Навіщо ж він це зробив? (*Нім.*)

58

Дивно! (*Нім.*)

59

11 травня 1878 року анархіст Макс Гедель вчинив невдалий замах на німецького імператора Вільгельма I.

60

Лазенки – найбільший варшавський парк.

61

Жецький мав підстави вбачати в Коллінзі англійського політичного емісара.

62

2 червня 1878 року анархіст Карл Ноблінг вчинив у Берліні замах на імператора Вільгельма I, поранивши його в голову і в руку.

63

В ті роки в Польщі посилювався антисемітизм на ґрунті економічної конкуренції.

64

Налевки і Свентоєрська – вулиці в єврейському кварталі старої Варшави.

65

Цитадель – в тодішній Варшаві тюрма, в одному з корпусів якої було місце ув'язнення політичних "злочинців". В районі Цитаделі також містились будинки розпусти.

66

Десятина – давній податок для церкви, що становив десяту частину всіх доходів віруючого.

67

Натяк на російських народників та анархістів, які вдавалися до індивідуального терору.

68

"Веселий огляд" – французький гумористичний журнал (*франц.*).

69

Mund – рот, Uhr – година (нім.).

70

Гіт! – Добре! (Євр.)

71

Колер – невигойна хвороба мозку у коней.

72

Дякую, пане... (Франц.)

73

Он воно що! (Франц.)

74

Немврод – легендарний халдейський цар, що вславився як влучний мисливець.

75

"Пунктуальність – чемність королів" – слова французького короля Луї XVIII.

76

Клеопатра – знаменита красуня, остання цариця стародавнього Єгипту. Про неї ходили легенди, ніби вона наказувала вбивати своїх коханців.

77

Будь ласка... (Франц.)

78

Правда ж? (Франц.)

79

Я гадаю, що варто? (Франц.)

80

Переклад Ірини Стешенко.

81

Гарун-аль-Рашід – арабський каліф (766–809), аматор мистецтв, виступає як могутній владар в багатьох арабських казках.

82

Швейцарська Долина – літній сад у Варшаві.

83

"Багато є на небі й на землі, чого й не снилось нашим мудрецам" – слова Гамлета, звернені до Тораціо.

84

Пав'як – тюрма для карних злочинців у Варшаві на Пав'ячій вулиці.

85

Жермон і Віолета – герої опери Верді "Травіата".

86

Елоїза – героїня роману Шан-Жака Руссо "Нова Елоїза".

87

Переклад В. Струтинського.

88

Прус описує тут таємні збори патріотів під час підготовки польського повстання 1863 року. Зважаючи на царську цензуру, автор говорить алегорично. Цілком зрозуміло, що Леон пропонує не безглуздий стрибок з віадука, а участь в якійсь дуже небезпечній політичній справі.

89

Увійдіть! (Нім.)

90

Твардовський – герой польської народної легенди, який нібито продав чортові душу і був приречений висіти на місяці до страшного суду.

91

Брут – перший консул стародавнього Риму, якого вважали взірцем громадських чеснот.

92

Переклад В.Струтинського.

93

Чорний і жовтий – кольори австрійського прапора.

94

Хай живе Італія! (*Італ.*)

95

Пане?.. (*Франц.*)

96

Торговець одежею!.. (*Франц.*) (Вигук французьких тандитииків).

97

"Фігаро" – популярна паризька газета.

98

Виставка! (*Франц.*)

99

Паризький путівник! три франки! три франки!..(*Франц.*)

100

З балади Ф.Шіллера "Кубок".

101

Вулиця святого Фіакра (*франц.*).

102

Вулиця Сантьєн (*франц.*).

103

Вулиця Пуассоньєр (*франц.*).

104

Ах, так! (*Франц.*)

105

Армія порятунку – реакційна релігійно-філантропічна організація, заснована в 1878 році в Лондоні священиком Вільямом Бутсом.

106

Жюмар (Jumart) – суміш (*франц.*)

107

Знаменита паризька каналізація близько 800 км завдовжки, що становила розгалужену сітку підземних коридорів і була на той час найвищим технічним досягненням в цій галузі.

108

Весною розпускається листя і луки завітчуються квітами; люба моя, побіжимо по траві, як оті барвисті метелики. Бачиш, як вони туляться до квіток? Я хочу, як вони, притулитись своїми устами до твоїх і вкрасти з них солодкий поцілунок! (*Франц.*)

109

Сен-Мор – канал на річці Марні під Парижем.

110

Гейст (Geist) – дух (*нім.*).

111

З сонета Адама Міцкевича "Я міркую вголос". Переклад Максима Рильського.

112

Адам Міцкевич кохав Марилю Верещаківну, яка походила з багатії шляхетської родини. Батьки примусили її вийти заміж за графа Путкамера. Нещасливе кохання Міцкевича позначилося в багатьох його поезіях.

113

Острів Утопія – ідеальна країна, описана в книжці англійського письменника Томаса Мора (1478–1535).

114

Ядвіга (1371–1399) – королева Польщі з 1382 року, яка на вимогу феодалів Малої Польщі вийшла заміж за великого князя литовського Ягайла, що став королем об'єднаних країн – Польщі і Литви.

115

Марія Лещінська (1703–1768) – дочка польського короля Станіслава Лещінського, дружина французького короля Людовіка XV.

116

Стефан Баторій – семиградський князь, який в 1576 році одружився з князівною Анною Ягеллонкою і став польським королем.

117

Вперед, Савойя! (*Итал.*)

118

За біблійною легендою, Пентефрія, дружина єгипетського вельможі Потіфара, намагалася спокусити його невільника Йосифа Прекрасного.

119

Петро Ам'єнський (1050–1115) – середньовічний аскет, один з організаторів хрестових походів.

120

Наприкінці XVIII і на початку XIX ст. австрійський уряд легко надавав аристократичні титули за відповідну плату.

121

Переможений у франко-пруській війні 1870-1871 роках.

122

Рядок з вірша А.Міцкевича "До М...".

123

Переклад В.Струтинського.

124

Капуя – місто в стародавньому Римі, на певний час завойоване карфагенянами, де воїни Ганнібала серед розкоші втратили войовничість.

125

Гаразд! (*Лат.*)

126

Вільгельм I був поранений терористом Нобілінгом 2 червня 1878 року й на час своєї хвороби передав владу наступникові тропу Фрідріхові-Вільгельмові. Знову взяв владу в свої руки 5 грудня 1878 року.

127

Альдона і Гражина – героїні романтичних поем Адама Міцкевича "Конрад Валленрод" і "Гражина".

128

Змінюються часи і ми разом з ними (*лат.*).

129

Шланге (Schlange) – змія, баум (Baum) – дерево(*нім.*).

130

З вірша Міцкевича "Сон". Переклад В. Струтинського.

131

Час минає, вічність незмінна (*лат.*).

132

Прощайте, міс Ізо, прощайте! (*Англ.*)

133

Рядки з віршованої вставки в романі "Поганка" Нарцизи Жмиховської. Переклад В.Струтинського.

134

Фейхтерслебен Ернст (1806-1849) – австрійський поет і лікар-психіатр.

135

Вокульський перефразував відомий вислів Декарта: "Cogito – ergo, sum" – "Я мислю – отже, існую" (*лат.*).

136

Віфсаїдська купальня – за євангельською легендою, ставок в Єрусалимі, в якому ангел інколи, зійшовши з неба, – порушував воду, і тоді вона набувала цілющих властивостей.

137

Кеніг Юзеф та Суліцький Ефмунд були в той час редакторами варшавських консервативних газет, – "Газети Варшавської" та "Газети польської". Обидва також писали статті з питань міжнародної політики.

138

Ель – міцне світле англійське пиво.

139

Хліб, риба, волос (*лат.*). Іменники чоловічого роду, що мають закінчення, властиве іменникам жіночого роду.

"Весь я не умру..." – рядок з оди Горація "Пам'ятник" (*лат.*).